

Ф.А. БОЙНАЗАРОВ

ҚАДИМГИ
ДУНЁ
ТАРИХИ

653(0)
Б-81

Ф. БОЙНАЗАРОВ

ҚАДИМГИ ДУНЁ ТАРИХИ

*Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
томонидан олий ўқув юртлари учун дарслик
сифатида тавсия этилган*

ТОШКЕНТ
АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ НОМИДАГИ ХАЛҚ МЕРОСИ НАШРИЁТИ
2004

Бойназаров Ф.

Қадимги дунё тарихи: Олий ўқув юртлари учун дарслик.— Т.:
А. Қодирий номидаги халқ мероси нашр., 2004. — 464 б.

Мазкур китоб олий ўқув юртлари талабаларига дарслик вазифасини
уташи билан бирга, шу соҳа олимлари ва қадимги дунё тарихи билан
қизиққан барча ўқувчилар ҳам керакли маълумотлар олиши мумкин.
Унда муаллиф ўзининг илгари чоп эттирган «Антик дунё» («Меҳнат»,
1989), «Ўрта Осиёнинг олтин даври» («Ўқитувчи», 1991), «Қадимги дунё
тарихи» («Ўзбекистон», 2002) ва «Қадимги давр тарихи» («Сангзор»,
2002) китобларига киритилган маълумотлардан унумли фойдаланган.

ББК 63.3(0)3я73

К $\frac{4306020600-470}{M361(04)-2004}$ — 2004

ISBN 5-86484-003-3

© Ф. Бойназаров,
А. Қодирий номидаги халқ
мероси нашриёти, 2004.

КИРИШ

Инсоният узининг қадимги тарихига ҳамма вақт қизиқиш билан қараб келган. Бу даврни биз антик дунё деб атаймиз. Антик дунёда яшаган бобокалонларимиз ҳаётига ҳар биримиз қизиқиш билан қараймиз. Табиийки, улар ўз тили, адабиёти, санъати ва маданиятига эга бўлган.

Атоқли олимлардан Х. Кор-Угли¹, Н. Маллаев², А. Алимӯхамедовнинг³ таъкидлашича, маданиятнинг асл бешиги шарқ мамлакатлари бўлган, дастлабки адабий ёдгорликлар аввало Миср, Эрон, Хитой, Ҳиндистон, Бобил (Вавилония) каби мамлакатларда яратилган.

Марказий Осиёнинг антик даврларига онд адабиёт ёдгорликларидан атиги бир-икки нусхаси сақланиб қолганда эди, бугунги авлодларимиз қалби олам-олам қувонч ва фахр-ифтихор ҳисси билан тўлиб-тошган буларди. Афсуски, бебаҳо антик ёдгорликлар Марказий Осиё адабиётида сақланиб қолмаган. Сугдиёнанинг антик даврларида яшаган бобокалонларимиз ҳаёти билан археологик қазилмалар орқали танишмиз, холос. Бу ноёб топилмалар узоқ тарихнинг залворли ҳодисаларидан дарак беради. Биз уларнинг шакли, гузаллиги ва ҳоказо жиҳатларига қараб ҳулосалар чиқарамиз. Антик даврларда бизда муҳташам шаҳарлар бўлганлиги, маданият ва санъат гуллаб-яшнаганлигини фараз қиламиз. Бу қадимий ёдгорликлар биз учун бебаҳо бойликдир. Бу бойликнинг қиймати пул ёки олтин билан ўлчанмайди, улар қадимий булганлиги учун ҳам бебаҳодир. Ахир, бу ёдгорликлар антик аجدодларимиз билан тенгдош, уларнинг қули теккан.

Бироқ, антик даврларни урганишимизда ёдғиз бу археологик қазилмалар кифоя қилмайди, фақат уларнинг ўзи билангина қаноатланмаймиз. Бу қадим топилмалар ғоят гузал ва қанчалик ноёб булмасин, биз уларнинг фақат ташқи шаклига қараб фикрлаймиз, тахмин юритамиз.

Биз антик даврларда яшаган бобокалонларимизнинг тимсолий шаклини эмас, жонли ҳаётини кўргимиз, улар билан дардлашгимиз келади. Бобокалонларимиз қандай кишилар бўлган, улар ўз ватанини қандай севишган, босқинчи душманларга қарши қандай курашганлар?.. Мана шуларни батафсил билсак эди. Ҳозирги дарёлар, шаҳарлар, тоғлар антик даврда ҳам худди шундай булганми, уларни ўз кўзимиз билан кўрсак деймиз. Бунинг имкони борми? Ахир, бу ҳақда ҳеч бир ёзма

¹ Кор-Огли Х. Узбекская литература. М.: «Высшая школа», 1976, 5—7-бетлар.

² Маллаев Н. Узбек адабиёти тарихи. Т.: «Ўқитувчи», 1976. 27—30-бетлар.

³ Алимӯхамедов А. Антик адабиёт тарихи. Т.: «Ўқитувчи», 1976, 5-бет.

манбага эга эмасмиз-ку? Тугри, антик Сугдиёнадан бизга ёзма «гувоҳ» етиб келмаган. Қадим аждодларимиз ҳақида «сузловчи» шаҳарларнинг қолдиқлари, гузал санъат обидалари, бебаҳо археологик топилималар қолган, ҳоло.

Биз авлодлар қалбини бир бебаҳо бойлик узига асир этади. Бу қадим Сугдиёна ҳақида ҳикоя қилувчи грек ва Рим адабиёти намуналаридир. Уларни варақласак, Марказий Осиё халқларининг оғзаки ижодиёти жуда қадим замонлардаёқ узига хос равишда ривожланганлигининг гувоҳи буламиз. Бундай оғзаки ижод намуналари булмиш «Тумарис» афсонаси Геродотнинг¹ «Тарих» асаридан, «Широқ» афсонаси эса Полиэннинг «Ҳарбий ҳийлалар» китобидан салмоқли урин эгаллаган. «Греklar узларининг гудаклик даврлари билан, кишилиқнинг мукамал ва мумтоз намояндалари сифатида, бутун кишилиқ жамиятининг гузаллик даврини ифода қиладилар. Гомер (Ҳомер) дostonларини уқиркан, кишилиқ дунёси узининг порлоқ гудаклик (фақат греklarникини эмас) даврини хотирлайди»², деб ёзган эди улуг рус танқидчиси В. Г. Белинский. Ҳақиқатнинг асл ифодасига эга булган бу сузлар инсониятнинг гудаклик даврини куйловчи Гомер асарлари нақадар бебаҳо эканлигини тасдиқлайди. Ҳамма халқларнинг гудаклик даври бир-бирига ухшаш ҳолда кечган. Шунинг учун ҳам фақат узимизнинг эмас, ўзга халқларнинг антик даврларига ҳам қизиқиш билан қараймиз. Гомер дostonларида тасвирланган воқеалар бизга яқиндан танишдек, улар гўё тарихимиз ҳақида ҳикоя қилаётгандек туюлади. Жаҳонда грек адабиётидан маънавий озиқ олмаган биронта адабиёт топиlmаса керак.

Антик дунёнинг бадий гузаллигига асос солган Гомер ижодигина эмас, шу билан бирга, Эсхил, Софокл, Эврипид ва Аристофан каби суз санъаткорларининг нодир адабиёт дурдоналари ҳам битмас-туганмас бадий эстетик завқ манбаидир. Гесиод, Геродот, Фукидид, Ксенофонт каби тарихий насрни гузал саҳифалар билан бойитган улуг истеъдодларнинг муътабар номлари ҳам биз учун ғоят қимматлидир. Бу адибларнинг асарларида антик ўтмишнинг ўзига хос қирраларини кузатамиз.

Антик дунёнинг яна бир гузал бадий саҳифаси булмиш Рим адабиёти ҳам юнон адабиётидан озиқ олиб, унинг таъсирида ривожланди,

¹ Геродотнинг эрамиздан аввалги V асрда, Полиэннинг эрамиздан илгари II асрда яшаганлигини эсласангиз. Урта Осиёда оғзаки ижод қадим даврлардаёқ ривожланганлигининг гувоҳи буласиз. «Тумарис» афсонасидаги Эрон шоҳи Кир (эрамиздан илгариги 559—529 йил), «Широқ» афсонасидаги Доро I (эрамиздан аввалги 521—489 йил)нинг яшаб ўтган даврини назарда тутиб, бу афсоналар шу йиллар атрофида яратилганлигини аниқлаш мумкин — *Муаллиф*.

² Белинский В. Г. Танланган асарлар. Т.: Ўзбекистон Давлат нашриёти, 1955, 173-бет.

тарикқин этди. Антик даврнинг сунги босқичи ҳисобланган Рим адабиёти ҳам инсониятга олам-олам маънавий бойликлар инъом этди.

Дарҳақиқат, грек ва Рим адабиёти мисолида биз уз утмишимизнинг тўдаклар даврини кураимиз. Бой ва бетакрор тарихимизнинг антик даври тасвирланган гузал саҳифаларга дуч келамиз. Ҳатто, Гомер даврларидаёқ, скифларнинг номи узоқ Афинага етиб борганди. Бу уринда Гомернинг скифлар ҳақидаги фикри беихтиёр эътиборимизни узиға жалб этади. «Гомер узининг поэмасида скифлар ҳақида куйлаган эди, — деб ёзди Флавий Арриан «Александрнинг юриши» асарида. — Скифлар ҳақиқатгўй одамлар булган. Улар Осиёда яшайди, бир оз камбағалроғу, аммо жуда ҳақиқатгўй»¹.

Бу сатрларни мутолаа қилиб туриб, чуқур уйға толасан, киши. Эрамиздан илгариги VIII—VII асрларда яшаган юнон шоири Гомернинг скифларга бундай таъриф бериши тасодифий ҳол булмаса керак, албатта. Бундан аён кўринадики, уша даврлардаёқ Греция билан Марказий Осиё уртасида сиёсий-маланий алоқалар мавжуд булган. Қадимдан жаҳон кезишни энг яхши одат деб билган грек ва Рим сайёҳлари Марказий Осиёга бир неча маротаба ташриф буюришган. Греция, Урта Осиё, Хитой, Ҳиндистон мамлакатлари орасида карвон тинимсиз қатнаб турган. Эрамиздан анча илгарийёқ урта осийликларга Филотаун — Афлотун (Платон), Сукрот (Сократ), Арасту (Аристотель), Букрот (Гиппократ), Файсоғурас (Пифагор) номлари яқиндан таниш эди. Бу улуг олимларни урта осийликлар худди ўзларининг донишмандларидек ҳурмат билан тилға олганлар. Улар ҳақида халқимиз орасида донолик ва ақл-фаросатдан ҳикоя қилувчи хилма-хил афсоналар яратилган.

Узоқ юнон улқаси билан Марказий Осиё халқлари уртасида қадим-қадим замонлардаёқ маданий алоқа булганлигини аниқ мисоллар орқали ҳам исбот этиш мумкин. Жумладан, фессалияликларнинг қадимий ёдномаси булган «Эллада қаҳрамонлари» асарида амазонкалар ҳақида ҳикоя қилинади². Муаррих адиб Юстиннинг фикрича, амазонкалар скиф авлодларидан булган экан³.

Улуг юнон фожианависи Эсхилнинг (эрамиздан илгариги VI асрда яшаб утган) фикрича, инсон зотига олов ҳада этмоқчи булган Прометей ҳукмдор Зевснинг қаҳрига учраб, скифлар улқасидаги қояға занжирбанд қилинади⁴.

Эрамиздан аввалги VI—V асрлардаёқ булиб утган эрон-юнон уруши чоғида узоқ юнон улқасидан Баркалик бутун бир элат Бақтрияға, милет

¹ Арриан Флавий. Поход Александра. М.—Л.: Изд-во АН. 1962, 33-бет.

² Эллада қаҳрамонлари. Т.: Ёш гвардия, 1976, 134—136-бетлар.

³ Юстин. Эпитома Помпея Трога. «Вестник древний истории», 1954, № 2, 211-бет.

⁴ Эсхил. Занжирбанд Прометей. Т.: Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1978, 11-бет.

улкасилаги бранхид ва эвергет қабилалари Сугдиёнага Эрон шоҳи Кир томонидан бадарга қилинган эди¹. Бу ҳақда Курций Руф узининг «Александр Македонский тарихи» асарида шундай бир қизиқарли лавҳани келтиради. Александр бранхидлар яшаётган шаҳарга етиб боради. Бранхидлар шоҳни яхши кутиб олиб, дарров унинг амрига буйсунади. Милетликлар илгаридан бранхидларни сотқинлиги учун ёмон куришар эди. Шунинг учун шоҳ бранхидлар тақдирини ҳал қилишни уларга топширди.

Милетликлар бу муаммони ҳал қила олмагач, шоҳ уни узи ҳал қилиш учун киришиб, шаҳарни ураб олади-да, битта ҳам одам қолдирмай қириб ташлайди. Ҳатто шаҳар девори ҳам ер билан теп-текис қилиниб, дарахтлар ҳам илдизи билан қупориб ташланади, токи бу ерда бирон-бир дарахт кукармаслиги ва қайта ҳаёт бино бўлмаслиги учун шундай қилинади. Бу шоҳ томонидан сотқинлардан уч олиш учун қулланган усул эди².

Мана шу мисолларнинг узиёқ, айрим грек қабилаларининг қадимдан бу ерда яшаганлиги, юнонлар билан урта осиеликлар ўртасида маданий ва иқтисодий-сиёсий алоқаларнинг қадимдан мавжуд бўлганлигидан, бир-бирининг урф-одати, маданияти, тарихи ва адабиётини урганишга қизиқиш пайдо бўлганлигидан далолат беради.

Қадимги Юнон вилояти билан Марказий Осиё (Марғиёна, Гиркания, Сугдиёна, Бақтрия) ва ҳатто Каспий бўйлари, Кавказ, Парфия, Ҳиндистон ўртасидаги турли хил алоқаларнинг мавжудлигини йўл-йулакай баён этиб боришга ҳаракат қиламиз. Қадимдан Эрон, Греция, Македония, Миср, Парфия, Мидия, Гиркания, Сугдиёна, Бақтрия, ҳатто ҳинд ва римликлар ўртасида ҳам мустаҳкам дўстлик алоқалари мавжуд бўлган. Уруш туфайли, савдо-сотик, маданий ва адабий алоқалар орқали бўлса-да, бу ўлкаларда яшовчи қабилалар, эллар ва элатлар вакиллари бир дастурхондан туз-насиба ейишган, қуда-қудагай булишган. Бир сигирнинг сутини ичишган, бир қўйнинг гуштини ейишган, ҳатто бир хонадонда ётишган. Бир-бирининг тилини урганишган, бир-бирининг динига эътиқод қўйишган, бир-бирининг урф-одатларини қабул қилишган. Ёинки бир куйни тинглаб, бир қўшиқни жон-дили билан ижро этишган. Бир-биридан насл-насаб орттириб, эт билан тирноқ каби бирикиб кетишган. Мусофирлик азобини бирга тотишган. Тақдир тақозосига қўра уларнинг жасади ҳам бир жойга қўйилган. Кўпгина тарихчилар, мабодо Эрон, Греция, Миср, Македония, Рим, Марғиёна, Гиркания, Туркия, Кавказ, Сугдиёна, Бақтрия, ҳинд ўлкасининг антик дунёси ҳақида суз юритишганда фақат қирғин-барот урушни, жаҳолатни, ваҳшийликни, ёвузликни эслашади. Тўгри, буларнинг ҳаммасига уруш

¹ Арриан. Поход Александра. М—Л.: изд-во АН, 1962. 128-бет.

² Курций Руф. История Александра Македонского. 269-бет.

сабабчи, аммо мустаҳкам дўстлик, қуда-андачилик, қўшничилик ва ҳамдардчилик, маданий ва адабий алоқалар ҳам бўлган-ку? Қадимги дунё халқларининг турли хил алоқалари ҳақида ёки урушлар тарихига тўхталганда масаланинг мана шу томонига ҳам эътибор беришимизга тўғри келади. Биз аجدодларимиз хотирасига содиқ қолиб, халқлар ўртасидаги дўстликни мустаҳкамлаш тарафдори бўлишимиз керак. Қадимдан халқимиз мусофирга жой берган, сув, туз-намак улашган. Бу бежиз эмас, албатта. Эътибор берган бўлсангиз, айниқса, айрим македонлар, греклар, италянлар, форелар, араблар, туркманлар, ўзбеклар, тожиклар, қирғизлар, қozoқлар, афгонлар, ҳиндлар, муғулларнинг ташқи кўринишларида ҳам, ҳатто характерида ҳам кўп жиҳатдан ўхшашликлари бор. Бу мамлакатлар вакилларининг кўпчилигини бир жойга йиғиб, бир хил кийим кийинтирсангиз, уларнинг юз кўринишига қараб қайси миллатга дахлдор эканлигини ажратиш қийин. Чунки турли хил сабабларга қўра аждодларимизнинг бир-бирлари билан қонлари қўшилиб кетган. Масалан, Курций Руфнинг таъкидлашича, Александр ўзининг урф-одатига содиқ қолган жангчиларни маҳаллий халқ билан аралаштирарди¹. Бундан ташқари, Александр Македонский даврида кўпгина ўрта осийликлар жанг ёки асир сифатида олис Македония ёки Грецияга бориб, уша юртларда уйланиб, бола-чақали бўлиб қолиб кетишган. Кир, Доро даврларида ҳам бобокалонларимиз Эрон ва Миср улкаларига бориб қолган. Эҳтимол, уларнинг насллари ҳозир ҳам яшаб келаётгандир. Ёки қадимдан Марказий Осиёга келиб қолган греклар, эронликлар, араблар ҳозир ҳам биз билан дўст бўлиб, қуда-қудагай бўлиб яшашмоқда. Шу жиҳатдан олиб қараганимизда, узоқ тарихга бориб тақалган халқлар ўртасидаги дўстликни мустаҳкамлаш бугунги авлодларнинг ҳам бурчидир.

Дарҳақиқат, «Илиада» ва «Одиссея» дostonларида эрамиздан илгариги XIII—XII асрлар воқеалари тасвирланади. Бу даврда греклар билан трояликлар ўртасида бўлиб ўтган қиргин-барот уруш ўн йилдан кўпроқ вақт давом этади. Гомернинг «Илиада» дostonида тасвирланишича: юнонлар Троя ерларини забт этганларида Қора денгиз соҳилларига — Пафлагония, Сангарий вилоятларига келганлиги, ҳиппомолглар² билан учрашганлиги қайд қилинади. Бироқ, шу ўринда Гомер қайси асрни назарда тутяпти? Ўзи яшаган замониними ёки Юнон-Троя уруши (эрамизгача XIII—XII аср) давриними? Масаланинг бу жиҳати ҳозирча тарихчиларга маълум эмас. Осиёнинг гарбида жойлашган, қулай ва гўзал географик шароитга эга бўлган, ҳозирги Туркия давлати ҳудудида барпо этилган муҳташам ва улкан Троя шаҳрини греклар ўн йил давомида қамал қилиб туради. Грекларнинг айрим тўдалари ўшанда скифлар юртига

¹ Курций Руф. Ўша асар, 197-бет.

² Ҳиппомолглар — бия соғувчилар. Қимиз ичиб кун кечирувчи халқ. Айрим манбааларда улар скиф қабилалари бўлса керак, дея тахмин қилинмоқда.

келган. Греklarнинг Ольвия улкасига қачон ва қандай келиб қолганлиги хусусида олимлар уртасида ҳамон кучли мунозара, тортишув кетмоқда. Баъзи бир тадқиқотчилар греklar Панта вилоятига, Ольвия улкасига эрамизгача XIII асрда бўлиб утган Юнон-Троя уруши пайтида келиб қолган десалар, бошқа бир гуруҳ тадқиқотчилар улар эрамиздан илгариги XIII асрда улкан Греция девори билан боглиқ даврда келган, деган фикрни олға сурадилар¹. Маълумки, эрамиздан аввалги VIII асрга келиб Юнон давлати шу қадар кучайиб кетадики, у кичик Осиё ва Осиё мамлакатларининг бир қисми бўйлаб то Қора денгиз атрофларигача «Грек девори» деб аталмиш чегарада мустаҳкамланади.

Бу улкан давлат чегарасининг энг чекка улкаларига грек қабилалари кўчиб келиб, кейинчалик бу ерларда утроқ бўлиб яшаб қолишади. Ольвиядаги грек қабилалари билан Греция уртасида мустаҳкам маданий алоқа мавжуд эди. Гомернинг эрамизгача булган VIII асрда яшаганлигини ҳисобга олсак, ольвиялик греklar ҳақида шоир чуқур маълумотга эга булганлигини пайқаймиз. Ольвиялик греklar эса скифлар билан ёнма-ён яшашарди. Грек қабилалари билан скифлар уртасида яқин қўшничилик алоқалари, узаро иқтисодий боғланишлар бўлиб турган. Гомер ушанда ольвиялик греklarдан скифлар ҳақида турли хил афсоналар, ривоятлар эшитганлиги, ҳақиқатдан дарак берувчи ҳикоялар тинглаганлиги шубҳасиздир.

Шу уринда скифларнинг узи кимлар, деган саволнинг тугилиши табиий. Скифлар ҳақида изчил илмий тадқиқот ишларини олиб борган рус олими В. Н. Дьяковнинг фикрича, «скифлар Марказий Осиёдан тарқалган, уларнинг тили шимолий эрон группасига яқин эди. Уларнинг она тиллари Ўрта Осиёда яшовчи сак ва массагет қабилалариникига ўхшаш булган. Илгари киммерийлар яшаган ерларни скиф қабилалари эгаллаб олганди»².

Скифлар ҳақида йирик тадқиқотлар яратган яна бир олим Л. В. Дитмарнинг фикрича, «скифлар, асосан деҳқончилик билан шугулланган кўчманчи қабилалардан бўлиб, асосан чул жойларда яшашарди» (Россиянинг жанубий қисмида жойлашган)³.

Скифлар ўзларини энг қадимги қабилалардан деб ҳисоблашарди. Рим адиби Юстиннинг фикрича, «скифлар Осиёдан тарқалган бўлиб, энг қадимги қабилалардан бири эди. Қадимийликка дахлдорлик ҳақида скифлар билан мисрликлар уртасида қаттиқ баҳс бўларди»⁴.

¹ Латышев В. В. Известия древних писателей о Скифи и Кавказе. «Вестник древней истории». 1948, № 2. Б. Рыбаков, А. Геродотова. Скифия. М.: Изд-во «Наука», 1979.

² Дьяков В. Н. Древняя Таврика до римской оккупации. Уч. Зап. МГПН. Том XXVIII. Вып. 1, 4-бет.

³ Дитмар Л. В. От скифа до Элевантины. М.: 1961, 22-бет.

⁴ Юстин. Эпитома Помпея Трога. «Вестник древней истории», 1954, № 2. 211-бет.

Юқоридаги фикр ва мулоҳазалар Марказий Осиёдан тарқалган скифларнинг довуғи қадим-қадим замонлардаёқ узоқ Греция ва Римгача етиб борганидан дарак берарди. Ҳуш, Европа ерларига скифлар қандай қилиб келиб қолди? Волга, Дон, Днепр ва ҳатто Дунай дарёлари бўйларига нима учун скифлар кучиб келиб, бу ерларда мустақкам жойлашиб олишди? Бу саволларга нисбатан туғри жавобни грек алиби Геродот ижодидан қидиришга ҳаракат қиламиз.

Геродот асарларининг туртинчи китоби, ун биринчи бобида берилган ҳикояда скифларнинг киммерийлар юртига қандай келиб қолганлиги воқеаси баён қилинади. Унда айтилишича, скифлар кучманчи қабилалар бўлиб, аслида Осиёда яшаган, сунгра улар Аракс¹ дарёси бўйида массагетлар билан бўлган жангда маглубиятга учраганларидан сунг киммерийлар ерига келиб қолади. Скифлар бу ерларга жуда катта қушин билан бостириб келишади. Шунда киммерийлар узаро кенгашиб оладилар. Шоҳ мамлакатни скифлар ҳужумидан ҳимоя қилиш керак деса, халқ беҳуда қон тукишнинг бефойдалигини айтиб, узоқ юртларга кетишни таклиф этади. Бир қарорга кела олмаган киммерийлар уртасида узаро низолар келиб чиқади. Шундай қилиб, киммерийлар иккига бўлинадилар. Бир қисми ўз ерларини ташлаб кетмоқчи бўлса, бошқа бир қисми скифларга қарши курашга отланмоқчи эканликларини (шоҳ тарафдорлари) маълум қиладилар. Икки уртада қаттиқ жанг бошланади. Халқ шоҳ тарафдорларини ўлдириб, уларни Тир дарёси бўйига дафн этади, сунг ерларини ташлаб, узоқ элларга кетадилар. Кимсасиз қолган киммерийлар ерларини скифлар эгаллаб олади². Шу тариқа греклар (Ольвия) билан скифлар уртасида яқин алоқа ва узаро қушничилик муносабатлари бошланади.

Шундай қилиб, скифлар Дон, Дунай, Волга, ҳатто Днепр дарёлари бўйларига кучиб борадилар. Скифларнинг бу ерларга келиб қолиш тарихи ҳақида Геродот яна бир қанча қизиқ-қизиқ ҳикоялар ёзиб қолдирган. Геродот ижоди туққизта китобдан иборат. Учинчи китобнинг бир қисми ва туртинчи китоб тулиқ ҳолда скифлар ҳаётига бағишланган.

Геродотни биз тарихчи сифатида яхши биламиз. Аммо унинг ижодига яқиндан ёндошсак, энг аввало грек адабиётининг улуг намояндаси бўлганлигининг ҳам гувоҳи буламиз. Туққиз китобнинг ҳар бири юз эллик ва ундан ортиқ ҳикоя, ривоят ва ўзига хос тарихий новеллаларни ўз ичига олади.

Геродот ижоди орқали биз уша даврда Марказий Осиёда халқ оғзаки ижоди анча ривожланганлигини биламиз.

¹ Аракс — Окс—Амударё.

² Геродот. История в девяти книгах. Книга IV, 302—303-бетлар

Дарҳақиқат, илк халқ оғзаки ижоди намуналари ҳисобланган «Тумарис», «Широқ» афсоналарини ҳам Геродот, Полиэн ижодида учратамиз. Ҳатто бу афсоналарнинг ҳам маълум даражада тарихий асосга эга эканлигини грек адабиётининг улуғ намоянчаси Ксенофонтнинг асари орқали билиб оламиз. Ксенофонтнинг бундан ташқари «Анабасис», «10000 юриши» асарларида қарийб ярим асрдан кўпроқ давом этган (эрамиздан аввалги 500—449 йиллар) Эрон-Юнон уруши тасвирланади. Бу урушда Ахмонийлар давлатининг бир қисмида яшаган урта осиеликлар ҳам иштирок этган. Эрон-Юнон уруши чоғида асир тушган купгина греклар, ҳатто Урта Осиёга бадарға қилинган. Кўплаб урта осиеликлар эса уруш тufайли грек ерларида қолиб кетганлар. Маълумки, Марказий Осиё ўша даврларда (эрамиздан илгариги VI—V аср) улкан Ахмонийлар давлати қўл остида эди. Шунинг учун ҳам Доро Сўғдиёна ва бақтрияликлардан жуда катта куч тўплаб, улардан Эрон-Юнон урушида фойдаланади. Эронликлар билан грек-македонлар уртасидаги кейинги урушда (эрамиздан илгариги IV) ҳам жуда кўп сўғдиёналиклар қатнашади. Бу урушда грек-македонияликлар Ахмонийлар¹ давлатининг бир қисми бўлган Сўғдиёнага ҳам бостириб келади. Бу даврда (эрамиздан илгариги 329—327 йиллар) грек-македонлар Александрнинг буйруғига қўра, сўғдиёналикларнинг урф-одатини қабул қилади. Ҳатто Александрнинг ўзи ҳам сафарда сўғдиёналикларнинг кийимини кийиб юради. Бунинг сабаби, сўғдиёналикларнинг кийими жуда қўркам ва ихчам бўлиб, айниқса жанг пайтида кийиб юриш қўлай эди. Шарқона кийим Александрга ҳам жуда ярашарди. Александр грек-македонларнинг кийимини кийса ёш болага ўхшаб, ўз салобатини йўқотиб қўярди. Агар шарқликларнинг кийимини кийса савлатли ва қўркам бўлиб, Осиё шоҳларидек улугвор қиёфада қуринарди.

Сўғдиёналиклар ўз ватанини босқинчи ёвлардан мардонавор туриб ҳимоя қилишган. Улар Александр қўшинларига ҳар томонлама ҳужум қилиб, сира тинчлик бермайдди. Ҳатто Александрнинг ўзи Сўғдиёнада икки марта огир яраланади. Натижада, у сўғдиёналиклар билан битим тузишга мажбур бўлади. Сўғдиёналикларга ўзини яқин олиб, гўзал Роксанага уйланади.

Сўғдиёналик Спитамен босқинчи ёвларга қарши курашиб, ватанпарварликнинг ёрқин тимсолига айланади. Сўғдиёнада бўлиб ўтган антик даврлардаги бундай тарихий воқеалар грек ва Рим адабиётида яратилган унлаб асарлар саҳифаларида узининг ёрқин ифодасини топган. Квинт Курций Руфнинг «Александр Македонскийнинг тарихи», Аррианнинг «Александрнинг юриши», Плутархнинг «Александр», Полиэннинг «Ҳарбий ҳийлалар», Диодорнинг «Тарихий кутубхона».

¹ Кўпгина чанбаларда «Аҳоманийлар» ёки «Ахоманийлар» дейилган.

Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» (Помпей Трогнинг «Филипп тарихи»), Страбоннинг «География» асарларида Сўғдиёнанинг антик даврлари тасвирланган.

Бу асарлар шунчаки тарихий солномалардангина иборат эмас, балки улар гўзал бадиий тасвир асосига қурилганлиги билан ҳам уқувчи диққатини ўзига жалб этади. Улар воситасида антик даврларда яшаган бобокалонларимиз ҳаёти билан яқиндан танишамиз. Уларда аждодларимизнинг ватанпарвар ва жанговар руҳда бўлганлиги ҳақида ҳикоя қилинади.

Мазкур асарларда она Ватанни мардонавор ҳимоя қилган Спитамен каби халқимизнинг миллий қаҳрамонлари образи яратилган. Шунингдек, халқимиз қадимдан ўз донишмандларини ҳам вояга етказган. Сўғдиёнада маданият гуллаб яшнаган. Антик аждодларимизнинг ҳам асл фарзандлари булган. Бундай ҳақиқатга яқин воқеалардан ҳикоя қилувчи саҳифаларни ўқиб, биз авлодларнинг қалби фахр ҳисси билан тўлади. Бу асарларда Амударё, Сирдарё ва Зарафшон буйларида булиб ўтган тарихий ҳодисалар, жанглار ўзининг ҳақиқий бадиий ифодасини топган. Муҳташам бинолари вайрон этилиб, ёниб кул булган қадим Самарқанднинг мозийдаги тарихий қиёфаси кўз олдимизда аниқ гавдаланади.

Айтиш керакки, грек ва Рим адабиётининг ёрқин намуналари булган бу асарларда қадим Сўғдиёнанинг гўзал бадиий тасвири маҳорат билан ифода этилган. Бу асарлар нимаси биландир бизнинг қалбимизни ўзига ром этади. Балки, улар юртимизнинг қадим ўтмишидан ҳикоя қилувчи ягона жонли гувоҳ булгани учундир. Биз уларни қўлдан туширмай, берилиб, қайта-қайта ўқигимиз келади. Ундаги таниш номлар, қадрдон жоиларга дуч келганимизда юрагимиз «жиз» этади.

Антик даврларда Урта Осиёда сак, скиф, массагет, сўғд, дах қабилалари яшаган. Бироқ бу қабилалар ҳозирги шаклланган узбек, тожик, қирғиз, қозоқ ёки туркман миллатларининг қайси бирига тегишли эканликларини айтиш қийин. Фанда турли хил тахминлар бор, аммо бу қабилалар антик даврларда бир-бири билан ниҳоятда иноқ, қон-қариндош булиб яшаганликларини пайқаш мумкин. Чунки уларнинг қисмаги, тақдири бир булган. Урф-одати бир-бирига жуда яқин эди. Улар она диёрига бостириб кирган босқинчи ёвларга қарши бир тан, бир жон булиб курашганлар. Кир ва Доронинг¹ босқинчилик зулмига қарши мардонавор кураш олиб борганлар. Улар биргаликда Александр Македонскийга куп марталаб талафот келтирган. Эрон ва Юнон улкаларига сон-саноксиз урта осийликлар қўл қилиб олиб кетилган. Улар турли қabila вакиллари булса ҳам, ўзга юртларда мусофирлик азобларини бирга тортиб, ҳамдард яшаганлар.

¹ Бу уринда V асрга тегишли Эрон шоҳи Доро билан III асрда яшаган Дорони назарда тутмоқдамиз. Икки Дорони бир-бирига чалкаштирмаслик керак.

Қадим замонлардаёқ босқинчи ёвларга қарши кураш юксак инсоний-ижтимоий туйғуга айланган. Бу муқаддас туйғуларнинг ёрқин тимсоли Спитамен ва унинг дустлари Датаферн, Катен фаолиятларидир. Бугунги кунда биз авлодлар учун Спитамен сиймоси юксак ватанпарварлик рамзига айланган. Бироқ сугдиёналикларнинг бундай босқинчи ёвга қарши мардонавор курашларини баъзи тадқиқотчилар нотўғри талқин қиладилар. Жумладан, «Эллинизм тарихи» китобининг муаллифи, атоқли тарихчи И. Г. Драйзен Спитамен ҳаракатини «ёввойилик» аломати деб нотўғри баҳолайди¹.

Александр Урта Осиёдан орттирган бойликларини Македония ва Александрия шаҳрига кетма-кет жўнатиб турган. Рус олими М. М. Лютовнинг фикрича, Александр Осиёдан орттирган шу қадар беҳисоб бойликларини Македонияга жўнатганки, масалан бир карвон бойликни юклаш учун 10000 жуфт қутос ва 3000 туя керак булган².

Александр Македонский эрамиздан аввалги 332 йилда Александрия шаҳрини қуриш учун кўплаб сугдиёналик ажойиб меъморлар, наққошлар, ҳунармандлар, қули гул усталарни қул қилиб, ҳайдаб кетган. Бу юксак санъат арбобларининг кўпчилиги тақдир тақозосига кура олис Греция ва Македонияда умрбод қолиб кетганлар.

Профессор В. В. Григорьевнинг фикрича, Александр Урта Осиёдан шу даражада беҳисоб бойликларни ўлжа қилиб оладики, унинг ҳисоби нуқ эди³. М. М. Лютов ҳам бу фикрни тасдиқлаб, биргина Суз ибодат-хонасидан қимматбаҳо тиллалар, мўйнали буюмлар ва бошқа бойликлар билан бирга 50000 талант тилла ўлжа олинганлигини айтади⁴.

Мана шу мисолнинг узиёқ грек-македон қўшинлари Ўрта Осиёда талон-тарожлик қилиб, турли-туман бойликларимизни талаб кетганлигидан далолат беради. Аслида, Александр қўшинлари Урта Осиё маданиятига ваҳшийларча муносабатда булган. Юксак санъат обидаларимизни вайрон қилган.

Грек ёзувчиси Диодор Сицилийскийнинг «Тарихий кутубхона» асарининг еттинчи китобида таъкидланишича, Александр ҳарбий юриш давомида 120000 сугдиёналикни қурбон қилган⁵.

Қурилиб турибдики, бундай воқеалар Александр шахсини улуғлаш ва уни ижобий шахс сифатида ўрганишимиз асоссиз эканлигини исбот

¹ Драйзен И. Г. История эллинизма. М.: Типо-литограф. В. Ф. Рихтера, 1891, 183-бет.

² Лютов М. М. Александр Великий в Туркестане. Т.: Типо-литография С. И. Лохтина, 1890, 8-бет.

³ Григорьев В. В. Поход Александра в Туркестан. Журн. М.Н.П., сентябрь, 1881, 28-бет.

⁴ Лютов М. М. Уша асар, 8-бет.

⁵ Диодор. Историческая библиотека. Часть седьмая. В Санк-Петербург, при ИМП АН., 1774, 109-бет.

қилади. Биз ўрганаётган асарларнинг айрим саҳифаларида Александр
обратини ижобий маънода тасвирлашга мойиллик борлиги сезилади.

Ўз халқимиз тарихини мукаммал билмас эканмиз, ўзга халқлар
тарихини ўрганишимиз учун эҳтиёж сезилмайди. Зурма-зуракилик билан
ўрганилган тарих сунъийдир.

Маълумки, халқимиз тарихида урушлар салномаси муҳим урин тутади.
Аммо мана шу урушлар салномасини ўрганиш жараёнида давр ва халқ
тарихи билан боглиқ муҳим жумбоқларни ечиш мумкин. Шундай экан,
саналар руйхатини санашдан узоқлашиб, воқеалар моҳиятига купроқ
эътиборни қаратиш мақсадга мувофиқдир.

Ўрта Осиё, жумладан туркий халқлар тарихига яқиндан ёндошар
ёканмиз, муҳим босқич сифатида аҳмонийлар даври, Александр
Македонский юриши, арабларнинг кириб келиши, Темурийлар сулоласи
каби йирик тарихий воқеаларни ўрганиш ва ўқувчига етказиш
аҳамиятлидир. Шундай экан, ушбу дарслик фақат дорилфунун ва
дорилмуаллимларнинг куллийтларида эмас, жумҳуриятимизнинг барча
олий ўқув юртларида утилса маъқул бўларди.

Ҳолбуки, ҳозиргача мактаблар ва олий ўқув даргоҳларида Ўрта Осиё
халқлари тарихини ўрганишга кам эътибор бериб келинмоқда.
Ажратилган соатлар эҳтиёжни мутлақо қониқтирмайди. Ҳатто халқимиз
тарихидаги ҳар бир муҳим даврларни алоҳида дарслик қилиб, ишлаб
чиқиш мавриди етиб келди.

Ушбу дарсликнинг «Ўрта Осиёнинг антик даври» деб аталишига сабаб.
Окс (Аму) ва Яксарт (Сир) дарёлари уртасида бўлиб ўтган тарихий
воқеаларга асосий эътибор қаратилган бўлсада, яна бир қанча масалалар
бевосита Ўрта Осиё ва қушни вилоятлар ҳудуди билан боглиқдир. Яна
шуниси эътиборга лойиқки, қадимги Ўрта Осиёда ҳозиргидек
шаклланган, чегараланган жумҳуриятлар бўлмаган. Бу ерда яшовчи
халқларнинг тақдири бир бўлиб, бир хонлик ва шоҳликларга
бирлашишган. Ўзбек, қозоқ, қирғиз, тожик, туркман элатлари бир туг
остиға бирлашиб, бир маслак йўлида эрки ва иқболи учун курашган
замонлар булган. Бу нарса айниқса, босқинчилик урушларига қарши
курашда, салб юришларида, муҳтожлик кунларида янада тобланган,
замон синовларидан ўтган. Энг муҳими, миллий урф-одатларимизнинг
яқинлигидан ташқари, купгина ҳолларда бир-бирининг қони қўшилиб,
араллашиб кетган. Эндиликда қадимдан қисматлари ухшаш ва яқин булган
халқларнинг дустлигини бобокалонларимиз каби янада мустаҳкамлаш
лозим булади.

Ҳозир ҳам Ўрта Осиёнинг турли вилоятларида араб, эрон, грек каби
миллатларга мансуб одамлар яшамоқда. Улар бу ерларга бежиз келиб
қолишмаган, албатта. Узоқ мозийнинг аччиқ зайли уларни тақдир
тақозосига кура бу ерларга етаклаб келишган. Ҳатто уларнинг купчилиги

уз она тилларини ҳам унутишиб Урта Осиё тилларида сузлашади. Не-не замонлар утди. Эндиликда улар Урта Осиёни ҳақиқий уз ватаним деб билишадди. Қачонлардир аждодлари қисматларини шу ерларга боғлашган. Бу ҳайратли ва адоқсиз тарихнинг ечилмаган жумбоқлари ҳали жуда куп. Шу туфайли антик утмиш ҳақида гап кетганда алоҳида миллат тарихини эмас, иложи борича Урта Осиёдаги барча элатлар, қабилалар тарихини бир мавзу руҳида ўрганишга эътибор бериш заруриятини тугилади.

Ғарбий Европа тадқиқотчилари грек ва Рим тарихий прозасини узига хос нуқтаи назардан туриб баҳоламоқдалар. Немис олими У. Вилькен ўзининг 1931 йилда нашр қилдирган Александр Македонский ҳақидаги кигобида бу асарлар юзасидан фикр юритар экан, Александрни «Халқ манфаатини кузлаган шоҳ», дейди. Француз академиясининг аъзоси, «Буюк Александр» номли тупламнинг муҳаррири Жюль Ромен эса Александр шахсини буюклаштиришга ҳаракат қилади. Америка адаби А. С. Робинсон ўзининг бир асарида «Александр умуминсоний фикрлар ғоясининг тантанасини инсониятга мерос қилиб қолдирди», деб ёзади. Англия тадқиқотчиси М. Тари ҳам Александр шахсини улуғлашга ҳаракат қилади.

Бундан ташқари, Италия тарихчиси Антонино Польеро, америкалик олимлар В. Уилер, Катрлз, Англия олимлари Берна, Тойнби, Франция тадқиқотчилари Жак Модель, Жан Бенуа-Мешенлар ҳам Александр номини улуғлайдилар.

Чет эллик тадқиқотчиларнинг бундай ғоявий нуқтаи назарини фалсафа фанлари доктори, профессор А. С. Шафмон ўзининг «Буржуа тарихшунослигида Александр Македонский»¹ асарида бирмунча танқид остига олиб ўтган.

Грек ва Рим адабиётида яратилган Аррианнинг «Александрнинг юриши», Курций Руфнинг «Александр Македонский тарихи», Полиэннинг «Ҳарбий ҳийлалар», Плутархнинг «Александр ва Цезарь», Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми», Страбоннинг «География» асарлари Урта Осиёнинг антик даврларига оид сиёсий ва иқтисодий масалаларни ўрганишда, этнографик ва ижтимоий жумбоқларни ечишда, шунингдек география, табиатшунослик ва маданият тарихини тадқиқ этишда муҳим аҳамиятга эгадир. Бу асарларни тарихчилар, географлар, этнографлар, файласуфлар ва бошқа бир қанча соҳа билимдонлари уз соҳасининг талаблари асосида урганиб келмоқдалар. Улар мазкур асарларни фақат тарихий солномалардан иборат, деб талқин этишмоқда. Тарих яхлит ҳолда илмий кузатилган деб баҳо берилмоқда. Ҳолбуки, бу асарлар

¹ Шафмон А. С. Александр Македонский у буржуазной истографии. Казань. «Вопросы истории, филологии и педагогики». Вып. 2, 1967.

бадийликнинг ҳам ёрқин намунасидир. Унда тарихий утмиш узининг бадий ифодасини топган.

Таниқти олим С. Я. Лурье Геродот ҳикояларининг юксак бадий хусусиятга эга эканлигини алоҳида таъкидлайди¹.

Геродот ижодининг бадий хусусиятлари ҳақида В. Клинер², А. Доватур³ каби олимлар ҳам йирик тадқиқот ишларини яратганлар.

Арриан узининг «Александрнинг юриши» асарининг дастлабки саҳифаларида шундай ёзади: «Ҳам насрда, ҳам назмда Александр ҳақида ҳеч нарса ёзилгани йўқ. Агар ёзилган бўлса, майлига, аввал ушаларни ўқишсин, сунгра меникини, кейин ўзи таажжубланади»⁴. Мана шу фикрнинг узидек Арриан энг аввало бадий асар ёзишга қўл урганлигини исботлайди.

Диодор ҳақида йирик тадқиқотлар олиб борган М. Мандес ёзувчининг «Тарихий кутубхона» асарини таҳлил қилар экан, «Диодор тарихий солномалар руйхатчиси эмас, у энг аввало ёзувчидир»⁵, деб таъкидлаган эди.

Плутарх эса бадий асар ёзаётганлигини таъкидлаб, «Мен тарих эмас, ҳаётнома ёзаяпман, рассомлар сурат чизишганда кўз ва юз тузилишига кўпроқ эътибор берганларидек, биз ҳам қаҳрамонларнинг маънавий дунёсини курсатиб беришга ҳаракат қилдик», деган эди⁶.

Биз текшираётган асарлар, энг аввало тарихий-бадий асарлар эканлиги ҳақида яна қўлаб мисоллар келтириш мумкин.

Антик даврга ёндошиш, уни урганиш ва муносабат билдириш анча мураккаб масала. Биргина тарихий сюжет ёки антик ижодкор маҳоратига баҳо берганда тарихчилар ва файласуфларнинг фикрига ҳам таянишга тугри келади. Биргина адабиётшунослик илмининг ҳукми таҳлилда баъзи чалкашликларни юзага келтириши мумкин. Шунинг учун ҳам тарих, география, фалсафа, этнография, археология каби фанларга таянишимиз лозим бўлади. Бу фанларнинг ҳамкорлигисиз антик даврлар тасвирланган асарларни пухта таҳлил қилиш қийин.

Бадий адабиёт инсоният тарихини акс эттиради. Шунинг учун ҳам биз купинча Геродот, Ксенофонт, Арриан, Курций Руф, Помпей Трог асарларини тарихий асар сифатида қараймиз. Аслида, бу асарлар тарихий

¹ Лурье С.Я. Художественная техника Геродота. Геродот. М.-Л.: Изд-во АН. 1947.

² Клинер В. Сказочные мотивы и истории Геродота. Киев.: Типография ИМП Университета, 1983.

³ Доватур А. Повествовательный и научный стиль Геродота. Издательство университета, 1957.

⁴ Поход Александра. М.-Л.: Изд-во АН, 1962, 14-бет.

⁵ Мандес М. Опыт историко-критического комментария. Греческая история Диодора. Одесса.: 1901, 11-бет.

⁶ Плутарх. Сравнительные жизнеописания. М.: В трех томах, том I, изд-во АН. 1961, 465-бет.

наsrнинг ёрқин намунасиdир. Уларда гузал бадий ифодани кузатамиз. Уз урнида тарихчилар ҳам бу асарларни уқиб, тарих ҳақида хулоса чиқарадилар. Ҳамма даврларда ҳам тарих фани билан адабиёт ўзига хос равишда чамбарчас боғланиб келган.

Кейинги даврларда XX аср адабиётининг ёрқин намунаси булган бир қатор тарихий романлар вужудга келди. Масалан, В. Яннинг «Оловли қургон», Миркарим Осимнинг «Александр ва Спитамен» қиссалари, Явдат Илёсовнинг «Сўғдиёна», Мақсуд Қориевнинг «Спитамен» романларида тарихнинг аксини кўрамиз. Уларнинг грек ва Рим романлари таъсирида туғилганлиги шубҳасиздир. Муаллифлардан антик даврларнинг кишилиқ жамияти учун, бугунги инсонлар учун хизмат қиладиган жиҳатларини, муҳим қирраларини қаламга олишга алоҳида эътибор берганлар.

Анъана ва яратувчанлик фақат бугунги кундаги адабиётимизга хос хусусият эмас. Бу масала адабиётнинг ҳамма даврларида, унинг барча тараққиёт босқичларида, ҳатто антик адабиётда ҳам ўзига хос равишда ҳал қилиниб келинган. Масалан, грек адабиёти Геродот ва Фукидид ижоди ўша даврда яратилган кўплаб тарихий асарларнинг юзага келишига катта таъсир этганлиги маълум. Плутарх ўз ижоди давомида Геродот ва Фукидид асарларидан озиқ олганлиги ҳақида ишонарли маълумотлар бор.

Геродот асарлари Плутарх, Юстин ижодларига ҳам катта таъсир ўтказган. Таниқли тадқиқотчи М. Мандеснинг фикрича, «Юстиннинг кўпгина фикрлари Геродотдан олинганлиги¹, Диодорнинг кўпгина тасвирлари Фукидидга яқин турганлиги қайд этилади². Арриан Ксенофонт ижодини давом эттирганлигини очиқ-ойдин айтади.

Ксенофонтнинг «Анабассис», «10000 юриши», «Киропедия» асарлари таъсирида Аррианнинг «Александрнинг юриши» асари юзага келади.

Грек ва Рим насрида Сўғдиёнанинг тарихий қиёфаси ифодаланар экан, бу тасвирларда ва айрим эпизодларда ўзига хос, бир-бирига ўхшаш томонлар борлигини кўрамиз. Тарихни ҳамма вақт тарихий тараққиётда, ривожланишда, турли хил ўзгаришлар жараёнида кузатамиз.

Бадий адабиётда анъана умумий тараққиётлар, маънавий юксалишлар жараёнида тугилади. Антик адабиётнинг ўрта асрлар, Уйғониш даври ва ҳатто янги давр адабиёти тараққиётига катта таъсир кўрсатганлигини ҳисобга олсак, адабиёт фақатгина бадий-эстетик завқ манбаи бўлибгина қолмасдан, балки кейинги давр маданияти ва адабиётига самарали таъсир этиши билан ҳам характерлидир. Муҳими шундаки, мазкур асарларда бир хил мавзу қаламга олинади. Бу тарихий мавзу бўлиб, у юқорида

¹ Мандес М. Опыт историко-критического комментария. Греческая история Диодора. Отношение Диодора к Геродоту и Фукидиду. Одесса: Экон., 1901, 111-бет.

² Ўша асар, 155-бет.

куриб утганимиздек. Курций Руф («Александр Македонский тарихи»), Плутарх («Александр»), Арриан («Александрнинг юриши»), Диодор («Тарихий кутубхона») асарларида ҳам тасвирланган эди. Демак, шу ўринда грек ва Рим адабиётининг антик давлари намуналари билан бизнинг ҳозирги адабиётимиз уртасида ҳам маълум боғланиш бор эканлиги равшанлашади. Бу боғланиш энг аввало анъана ва замонавийлик масаласида яққол кузга ташланади. Бундай муштарак жиҳатларни классик адабиёт намуналарида ҳам яққол куришимиз мумкин.

Александр ва Искандар образлари шу даражада бир-бирига қоришиб, бирикиб кетгани, эндиликда Александр деганда Искандар, Искандар деганда Александр куз унгимизда намоён бўлади. Шу туфайли булса керак, Я. Илёсовнинг «Сугдиёна», М. Қориевнинг «Спитамен» романларида бу қахрамон бир эпизодда Александр, бошқа бир эпизодда Искандар деб номланади. Бу икки образни бир «қолип»га жойлаштиришимиз унча тўғри бўлмаса керак. Чунки, Александр деганимизда Филипп II нинг ўғли Александр Македонский, яъни Курций Руф, Плутарх, Арриан, Диодор асарларидаги Александр образи куз унгимизга келса, Искандар образи купроқ халқ ижодиётига, классик адабиётга, яъни Искандар ҳақидаги ривоятларга, Низомий, Деҳлавий, Жомий, Навоий дostonларидаги образга тегишлидир.

Александр образида салбийликка, Искандар образида эса купроқ ижобийликка мойиллик сезамиз.

Европа адабиётида Александр Македонскийга қизиқиш қанчалик кучли булса, осиеликлар ижодида Искандар Зулқарнайнга ҳам шунчалик эътибор сезилади. Европада Александр Македонский ҳақида ниҳоятда кўп асарлар яратилган. Осиеда Искандар Зулқарнайн ҳақида ундан ҳам купроқ асарлар юзага келган.

Бу икки образ икки қитъанинг кўп жиҳатларини бир-бирига боғлайди. Бу боғланиш энг аввало адабий жараёнда, бу икки образга муносабатда куринади. Улар баҳонасида икки қитъа адабиётининг умумий йуналишлари ва алоҳида жанрларнинг ўзига хос хусусиятлари урганилмоқда.

Александр образи билан Искандар образлари тарозининг икки палласига қуйилган ижод мезонларига ухшайди. Баъзи даврларда гоҳ бир томоннинг, бошқа бир даврда иккинчисининг салмоғи орган.

Бир-бирининг синонимига айланган бу икки образ жаҳондаги ҳамма халқлар санъатига кириб борган, ҳатто ҳар бир хонадонга таниш булган. Бироқ шундай бўлса-да, ҳар бир киши Искандар Зулқарнайн ва Александр Македонский ҳақида купроқ билгиси, бу хусусда қизиқарли саргузаштларни тинглагиси келади.

Осиеликлар Александр Македонскийни Искандар Зулқарнайн образи орқати яхши билсалар, европаликлар Искандар Зулқарнайнни Александр

Македонский орқали танийдилар. Лекин Искандар образи билан Александр Македонский тарихий шахси ва образи шу кунгача айнан бир нарса деб қараб келинди. Ушбу дарсликнинг муаллифи ҳам илгари шундай фикрда эди¹. Бу ўринда Искандарни қачондан буён Александр деб аташ бошланди, деган савол туғилади. Масалага яқиндан ёндошсак, «Искандар — Александр Македонский» термини XIX аср охирида пайдо бўлди. Бу термин ихтирочилари В.В. Григорьев, М.М. Лютов, Н. П. Остроумовлар эди. Искандар ҳақида илк достон (Фирдавсий) яратилганига ўн аср, охиригисига (Навоий, XV аср) беш аср бўлдики, 1885 йилда В.В. Григорьев айтганидек, «Искандар — Александр Македонский» деган терминни илгариги тарихий саҳифаларда учратмаймиз.

Искандар образини тасвирловчи асарларда беллетристика — гузал бадий буюққа кенг эътибор берилган.

«Александр», «Александр ҳақида роман», «Искандарнома», «Садли Искандарий», «Хиродиомаи Искандарий», «Ойинаи Искандарий» каби асарларда бадий ижодий ҳаёл кучлидир. Александр ҳақидаги насрий намуналарда эса («Александрнинг юриши», «Александр Македонский тарихи», «Александр», «Тарихий кутубхона» ва ҳоказо) тарихий ҳақиқатнинг куламдор талқинини кўрамиз. Эндиликда Александр Македонскийнинг тарихий шахси, Александр ва Искандар образлари хусусида жаҳон олимлари уртасида қизғин мунозаралар давом этмоқда.

Европаликлар Искандар Зулқарнайн образини ўрганишда кенг ва чуқур имкониятларга эга бўлмаганидек, осиёликлар Александр Македонский тарихий шахси ва образина ўрганишда ҳамон қийинчиликларга дуч келмоқдалар. Александр Македонскийнинг образи ва Ўрта Осиёнинг антик даврларини тасвирловчи Арриан, Курций Руф, Диодор асарлари ҳали урта осиёликлар тилига таржима қилинган эмас.

Бу ҳолат Александр Македонский ва у яшаган даврни ўрганиш борасидаги имкониятларимизни чеклаб қўймоқда. Худди шунингдек, Осиё халқларининг ижод дурдоналари бўлган Искандар ҳақидаги асарларнинг ҳаммаси ҳам Европа халқлари тилларига таржима қилинганича йуқ. Айнан биз, урта осиёликлар Александр Македонскийни ўрганишда қийналганимиздек, улар Искандар Зулқарнайнни ўрганишда мушкул вазиятларга тушиб қолмоқда. Биз масаланинг мана шу томонига, ҳали кўпчиликка маълум бўлмаган жиҳатиغا эътиборни жалб қилмоқчимиз. Грек ва Рим адиблари Курций Руф, Плутарх, Арриан, Диодор ижодларида Александр Македонскийнинг Ўрта Осиёдаги ҳаёти кенг ва батафсил тасвирланади. Биз учун муҳими Александр Македонскийнинг Ўрта Осиёга келган даври характерини ўрганишидир.

¹ *Бойназаров Ф.* Антик дунё. Т.: «Меҳнат» нашриёти, 1989, 16-бет.

Бундан қўринадики, Александрнинг тарихий шахси ва ҳаётини урганиш баҳонасида антик даврни ва ундан кейинги даврларни ҳам урганиш имкони туғилади. Урта Осиёнинг антик даврлари ҳақида гап кетганда, бешоғига Александр Македонский ва у билан боғлиқ воқеаларни эслаймиз. Грек ва Рим адабиётининг ёрқин саҳифаси ҳисобланган «Александр Македонский тарихи», «Александрнинг юриши», «Тарихий кутубхона» асарларини ўқисак, купроқ Урта Осиёнинг антик даврлари куз ўнгимиздан ўтади. Ҳатто Александр Македонскийни ҳам бир муддат унутиб қўйиб, қадимги даврлардаёқ гуллаб-яшнаган, ҳозирда ҳам яшаб келаётган тарихий шахарлар «ичига кириб» қоламиз, таниш дарёларда «сузамиз», қадрдон тоғларнинг чўққиларига чиқамиз, гузал ва бепоён водийлар кучоғида бўламиз. Миллий фаҳримиз ва ғуруримиз булган Спитамен билан учрашамиз. Қарангки, қадим даврларда босқинчи ёвларга қарши мардонавор курашиб келган Спитамендек ватанпарвар ўғлонларимиз ўтган, у «енгилмас куч», «қудратли куч» деб ном олган Александрни таҳликага қўйиб, унга катта талафотлар етказган эканки, бу ҳақда узимизда ҳеч бир тарихий ёзув сақланиб қолмаганлиги бизни ғоят ташвишга солади. Спитамен жасорати билан ҳам грек ва Рим адабиёти намуналари орқали танишиш шарафига муяссар бўламиз. Бундан қўринадики, Александрни урганиш борасида у билан боғлиқ даврни урганамиз, ундаги ижтимоий-сиёсий воқеалар билан яқиндан танишамиз, адабиёт ва санъат намуналарини билиб оламиз. Александр баҳонасида Квинт Курций Руф, Плутарх, Арриан, Диодор, Страбон каби грек ва Рим адиблари ва уларнинг ижоди бизга таниш бўлиб қолди, ҳатто бошқа грек ва Рим адибларига қараганда бу ижодкорларни биз узимизга яқин оламиз. Александр ҳақида асар ёзганликлари учун эмас, Урта Осиёнинг антик даврларини тасвирлаганликлари учун ҳам бу адиблар биз учун ардоқли ва муътабардир. Зеро, биз — ўрта осийликлар бобокалонларимизнинг антик даврлари ҳақида мана шу адиблар ижоди орқалигина ёзма манбага эгамиз.

Шарқ билан Ғарб ўртасида қадимдан иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқалар кенг йўлга қўйилган. Қадимгилар тили билан айтганда, қуёш чиқадиган томон — Шарқ, қуёш ботадиган томон Ғарб ҳисобланган. Инсониятни купроқ қуёш чиқиш ва ботиш томон қизиқтириб келган. Ғарбдан саёҳатчилар, олимлар, мунажжимлар қуёш чиқиш томонни куриш орзусида купроқ шарққа томон йўл олсалар, шарқликлар қуёшнинг ботиш томонини куриш учун ғарбга томон йўл олганлар. У замонларда давлатлар, мамлакатлар ўртасида чегара бўлмаган. Саёҳатчилар учун ҳар томонга йўл кенг очил булган, Сайёҳларни — мусофирларни ҳамма халқлар ҳурмат қилиб, ўз хонадонларидан жой, нон-туз беришган.

Шарқликлар тасаввурида Ғарб — қуёшнинг ботиш тарафи қанчалик сирли жумбоқ бўлиб келган бўлса, ғарбликларни эса Шарқ — қуёшнинг

чиқиш тарафи шунчалик қизиқтириб келган. Шарқнинг огзаки ва ёзма адабиётида Греция (Юнонистон), Рум ҳақида анчагина маълумотлар берилган. Кузатишлар шуни кўрсатадики, қадимдан Фарбда ёзма адабиёт, Шарқда эса огзаки адабиёт кенг тараққий этган.

Эҳтимол, Шарқда ҳам ёзма адабиёт кучли булгандир. Аммо исломдан илгариги ёзма адабиёт ҳақида гап кетганда, олимлар турли хил тахмин ва гипотезаларга таяниб хулоса чиқарганлар. Ҳар бир халқ ўз маданиятининг қадимийлиги билан фахрланади. Халқ бор жойда адабиёт бор, санъат тараққиёти мавжуд. Шарқда ёлғиз ёзма ёдгорлик намунаси ҳисобланган «Авесто» (эрамиздан олдин VIII—VII асрлар)ни олиб кўрайлик олимлар «Авесто»ни ҳатто эрамиздан илгариги X—IX асрларда юзага келган деб айтишмоқда. Зардуштийлик динининг бу муқаддас китобида муҳим фалсафий руҳдаги ҳикоялар урин олган. Бу ноёб асардаги бир ҳикоятга эътибор берайлик. Унда ҳикоя қилинишича, яхшиликни яратувчи Аҳурамазда билан ёмонлик кучи Аҳриман уртасида кураш кетади. Яхшилик билан ёмонлик уртасида кураш ҳеч тухтамайди. Гоҳ Аҳурамазда голиб келади, гоҳ Аҳриман. Аммо уларнинг ҳеч бири ўлмайди ҳам, йўқ бўлиб ҳам кетмайди. Кураш давом этаверади. Бу ҳикоят руҳини инсоният тарихий тараққиётининг кейинги даврларига, ҳатто бугунги кун ҳаётимизга ҳам татбиқ этишимиз мумкин.

Аҳурамазда йўлига ғов бўлиб, Аҳриман ҳам турли хил формаларда яшаб қолаверади. Инсон бор экан яхшилик ва ёмонлик уртасидаги кураш давом этаверади. Бу табиатнинг қонуни. Табиат ўзи мана шундай қарама-қарши кучларни яратиб қўйибди. Табиат ҳам қарама-қаршиликлардан иборат. Яхшилик ва ёмонлик уртасидаги кураш барча халқлар ижодида ҳам мавжуд. Халқ ижодидаги қаҳрамонлар ҳамма вақт ёмонликка қарши курашиб келган. Аммо ёмонлик ҳеч қачон йўқ бўлиб кетмаган. Ёмонликнинг тугаши ва фақат яхшиликнинг яшаб қолиши халқ орзусига айланиб келган.

Шарқнинг антик тарихида айтилган бу фикр ғайритабиий куч таъсирида, тасодифан айтилиб қолинмаган. Эрондан Бақтрияга келиб яшаб қолган Спитама Зарадуштр томонидан бу фикрнинг ҳикоятлар руҳига сингдирилиши, энг аввало «Авесто» яратилган антик замонларда Шарқда илм-фаннинг, адабиёт ва санъатнинг ўзига хос равишда тараққий этганлигидан далолат беради. Эҳтимол, Шарқнинг антик даврларига «Авесто» каби унлаб нодир асарлар яратилгандир. Ёзув тараққий этган. Чунки «Авесто» бизгача ёзма равишда етиб келган. Афсуски, юзлаб ҳикояларни қамраб олган мана шу ёлғиз нодир асар «Авесто» ҳалигача барча Шарқ халқлари тилларига таржима қилинган эмас. Шунинг учун ҳам Шарқнинг антик тарихи йўқ деган фикрлар асоссиздир.

Эрамиздан анча илгари, «Авесто» билан қарийб бир даврда яратилган «Бундахшин», «Бекистун», «Донкрад» каби асарлар ҳам антик замоннинг

бебаҳо дурдоналари булиб, у асарларда ҳам энг қадимги замонларнинг кўплаб ҳикоятлари урин олган.

Шундай қилиб, Зардуштийлик динининг урнини ислом дини эгаллади. Шарқ халқлари ҳаётида Зардуштийлик дини ҳам катта сиёсий ва маърифий урин тутган. Шунинг учун ҳам Шарқдаги купгина халқлар бу диндан ҳақиғача воз кечгани йўқ. «Авесто» ун икки минг қорамол терисига битилган.

Маълумки, Александрнинг Шарққа қилган юриши давригача Ҳиндистондан Кавказгача, Хитойдан Эронгача булган бепоеъ улкаларда зардуштийлик дини кенг қулоч ёйган эди. Мана шу зардуштийлик динининг муқаддас китоби «Авесто»ни Александр Македонский Истаҳр шаҳри яқинидаги тоғ этагида катта бир гулханда ёқиб юборади. Авестошунос атоқли олим А. О. Маковельскийнинг таъкидлашича, зардуштийлик динини таҳқирлагани учун ҳам бу динга эътиқод қуйган осиёликлар Александр Македонскийни Аҳриман деб атай бошлайдилар. «Лаънати бадкирдор, зардуштийлик динини оёқ ости қилди, бу қуёш худоси эмас, Аҳриман сиймоси-ку, дея ҳақоратлайдилар»¹.

Атоқли шарқшунос олим Е. Э. Бертельс «Авесто»нинг асл нусхасини Александр Македонский Эрон шоҳининг пойтахти булган Истаҳр (Персеполь) шаҳридан топиб олиб ёқиб юборганини таъкидлаб, шундан сунг унинг ёвуз Аҳриман деб ном чиқарганини, қоралаганини айтади².

Е.Э. Бертельс ва О. А. Маковельский каби атоқли олимларнинг юқоридаги фикрлари тўғри экаглигига ишонсак, исломгача булган даврда Шарқ халқлари Александрни хуш кўришмаган. Ҳатто уни ёвуз куч — Аҳриман билан тенг курганига эътибор берсак, шарқликлар Александрни Искандар деб атаганлиги эътирозли булиб чиқади, Искандар улуг ном, у қуёшга тенглаштирилган.

Александр Македонский Урта Осиёга юриш қилганида (эрамиздан илгариги 329—327 йиллар) бу ерда Мароқанд, Ғазо, Киропиль ва яна еттита шаҳарнинг булганлиги маълум. Шубҳасиз шаҳар бор жойда ёзув ҳам булган. Сўғд ёзувидаги тарихий китоблардан айримлари бизгача етиб келганда эди, утмишимизга доир купгина жумбоқлар ҳал буларди.

Шарқ адабиётида Искандар образининг келиб чиқиши ва унинг пайдо булиши ҳақидаги купгина тадқиқотчиларнинг фикрлари аниқ тарихий ва илмий фикрларга асосланмаган. Шарқда Искандар образининг яратилиши тарихи бир томондан исломнинг муқаддас китобларига, жумладан «Қуръон»га, иккинчи томондан, халқнинг бой оғзаки ижодида боғланиши тўғри изоҳлаб берилмоқда. Бироқ, айрим тадқиқотчилар далилланмаган фикрларига асосланиб, бу образнинг пайдо булишида

¹ Маковельский А.О. Авесто. Баку: изд. АзАН, 1960, 97-бет.

² Кастюхин Е.А. Александр Македонский в литературной и фольклорной традиции. М.: «Наука», 1972, 71-бет.

Александр Македонский тарихий шахси ва образининг таъсири катта эканлигини тахмин қилмоқдалар.

Айрим тадқиқотчилар эса, Шарқнинг антик даврларига шубҳа билан қарайдилар.

Е.А. Костюхин «Шарқда ҳеч қандай антиклик булмаган»¹ («на Востоке не было никакой античности») деган асоссиз фикрларни айтади. Асримизнинг бошларидаёқ Ўрта Осиёга келиб катта тарихий, археологик, этнографик ишлар олиб борган С.П. Толстов, В.А. Шишкин, М.Е. Мас-сон, А.Ю. Якубовский, М.Н. Дияков, А.Н. Бершам, Г.А. Пугаченкова, Л.Э. Ремпель, Л.Н. Гумилев, С.Г. Клошторний, Д.Н. Лев каби атоқли олимларнинг асарларини синчиклаб ўқиб чиқсак, бу рус олимлари Шарқ маданияти, жумладан Ўрта Осиё маданияти энг қадимги маданият ўчоқларидан бири эканлигини илмий исботлаб беришган.

Ҳақиқатан ҳам, фақат Е.А. Костюхингина эмас, бошқа купгина олимлар ҳам ҳозиргача Ўрта Осиёнинг антик дунёси булганлигига шубҳа билан қарашарди. Биз ушбу ишда Ўрта Осиёнинг антик оламидаги сирли ва қизиқарли воқеаларига тўхталиб ўтамиз.

Қадимги даврларда ўтган атоқли саркардалар ичида Александр Македонскийнинг номи бутун дунёга маълум ва машҳурдир. Ер куurrasининг энг чекка ўлкаларигача донги кетган бу шахс яшаб ўтган давр билан бизнинг замонамизни йигирма уч аср ажратиб туради. Бу давр мобайнида у ҳақда жуда кўплаб асарлар яратилди. Унинг ҳаёти ва фаолияти тасвирланган, бадий ҳамда илмий асарлар юзага келдики, ҳали ҳеч бир тарихий шахс ҳақида бунчалик кўп асарлар юзага келмаган булса керак. Бироқ, орадан йигирма уч аср ўтган булса ҳам Александр Македонский ҳақида бадий ва илмий асарлар яратиш ниҳоясига етганича йўқ. Бундай яратувчилик, ихтирочилик яна давом этаверади. Йиллар ўтган сайин бу масалага эътибор ортмоқда, қизиқиш яна кучаймоқда. Тадқиқотчилар бу икки образ таҳлили орқали жуда кўплаб чигал масалаларни ҳал қилмоқдалар, мунозара ва баҳслар давом этмоқда.

Қадим тарихимизга одилона ва ҳушёрлик билан муносабатда бўлмоқ лозимдир. Хусусан, Ўрта Осиёнинг антик даврига оид жуда кўплаб тарихий ва қимматли манбаларга эгамиз. Айрим фараз ва ноаниқ манбалардан қочиб, иложи борича далиллар асосида иш куришга ҳаракат қиламиз. Бугунги ўқувчи тарихнинг айнан узини билгиси, тарихий далилларни мушоҳада қилгиси келади.

Ҳозирги кунга келиб, давр талабларига кура тарихга муносабат узгарди. Шу кунгача қораланиб, салбий баҳоланиб келган айрим тарихий шахсларга нисбатан эндиликда ижобий ёндошувлар пайдо булди. Шу

¹ Бертельс Е.Э. Избр. труды. Навои и Джами. М.: «Восточная литература», 1965. 315-бет.

нуктан назардан Александр Македонскийни бутунлай салбий қиёфада таърифлашимиз ҳам нотўғридир. Александр Македонский орқали биз Осиёнинг антик даврини урганмоқдамиз. Унинг «Эфемерид» деб номланувчи «Шоҳ журнали»да қадим тарихимиз ёзиб қолдирилган. Унинг сафдошлари Аристовулъ, Птолемей, Эвман, Диодот, Каллисфен бебаҳо манбаларни битганлар.

Урта Осиёнинг антик даврлари тасвирланган грек ва Рим тарихий насрини биз бебаҳо дуру гавҳарлар конига қиёс қилишимиз мумкин. Ҳақиқатан ҳам бу тарихий наср намуналари биз учун бебаҳо ва эъзозлидир. Мана шу тарихий насрлар орқали биз антик дунёмизни танидик, антик давримизнинг саҳифасини қайтадан яратдик.

Тўғри, Александр Македонскийнинг шахсини улуғлаб бўлмаганидек, таъбир жоиз бўлса, унга нисбатан ҳақорат тошларини отавериш ҳам ноуриндир. Чунки ўша антик замонларда босқинчилик урушлари улуғланган, салб юришлар шарафли ёрлиқ ҳисобланган. Шу билан бирга, тарих саҳифаларини ўқиб шундай хулосага келдикки, Александр Македонский характерида шундай бир хислат бор экан: бу ҳам бўлса, у ўз ихтиёри билан таслим бўлган элатларга озор бермаган. Шунинг учун ҳам Александр номига ноурин ҳақоратлар айтиш муаррих адиб Арриан таъбири билан изохлаганда, адолатдан эмас. Чунки у замонларнинг талаби мана шуни тақозо этарди.

«Александрни ҳақорат қилган одам унинг қилган хизматларини инобатга олиб, узини у билан солиштириб куриб, сунгра гапирмоғи керак. Уйламай-нетмай уни нотўғри ҳақорат қилган киши ҳаётдан ўз урнини томолмаган, аянчли одамдир. Шу сабабли бундай одамлар икки қитъада ном таратган шоҳни қоралаб, ҳақорат қилишади. Мен уйлайманки, ўша пайтда Александрнинг номи етиб бормаган на бир шаҳар, на бир одам, на бир халқ бўлган. Буни одамларнинг курган тушларидан, содир бўладиган воқеаларнинг олдиндан таъбирини айтиб берадиганларнинг фикрлари орқали ҳам билиш мумкин Улар хотирасида Александр улуг сиймо бўлиб қолган. Унинг ишларини эса, уни ҳурмат қилганим учун, ҳақиқат тарафдори бўлганим учун, одамларга ҳақиқатни айтиб бериш учун танқид қилдим»¹.

Урта Осиёнинг антик даврлари тасвирланган грек ва Рим тарихий асарларидан айрим парчаларни айнан келтиришга ҳаракат қилдик. Қадимги тарихчилар ижодида ҳам айрим чалкашлиklar ва географик, этнографик нотўғри талқинлар борлигини эслатишга уриниб кўрдик.

Узоқ тарихга тўхталганда турли хил тахмин ва таваккал фикрлар юритишдан кўра, ҳар бир тарихчи адиб ижодига алоҳида-алоҳида тўхталишга тўғри келди. Бу ўринда бир нарсани айтиб ўтиш лозим.

¹ Арриан. Ўша асар, 236-бет.

Улкамизнинг антик ҳаётида булиб ўтган айрим воқеаларга ҳар бир адиб алоҳида тўхталиб ўтган. Яъни бир тарихий воқеа бир неча адиб ижодида талқин этилган. Масалан, Клит фожиаси, Александрнинг халқ урф-одатини қабул қилиши ва унинг маҳаллий кийимда юриши, Роксанага уйланиши, Киропиль (Кирополь) шаҳрини қўлга киритиши, Бессни қўлга олиши, Спитаменга қарши курашига ухшаш жуда куплаб тарихий воқеаларни бир неча адиблар ижодида учратамиз. Бу воқеаларнинг нечоғли ҳақиқатга яқинлигини билишда уларга қайта-қайта ва алоҳида тўхталишга тўғри келди.

Шуни алоҳида таъкидлашни истардик, антик даврларда яшаган Александр Македонскийни бугунги кунимиз учун, бизнинг замондошларимизга, атом асрида яшаётган кишиларга идеал қилиб курсатиш, Александрдай булишга ундаш ҳам адолатдан эмас. Ўз даври учун улуғ бўлган, Александр ўтган замонларда ҳам улуғлигича қолган. Бугунги кунда бизнинг замондошимиз Александрдек булишни орзу қилмайди, балки унга бағишланган асарларни таажжуб ва ҳайрат билан уқийди... Бу тарихий мемуар асарлардан тегишли хулосалар чиқаради, улардан тарихий ва маърифий сабоқ олади.

I БОБ

ҚАДИМГИ ЁДНОМАЛАР

ГЕРОДОТ

Улуғ юнон олими ва тарихчиси Геродот эрамиздан аввалги 484 йилда Кичик Осиёнинг Галикарнос¹ шаҳрида тугилган. Галикарнос шаҳри Кичик Осиё ва грек шаҳарларини бир-бирига боғлайдиган қулай порт шаҳри бўлиб, у ерда савдо-сотиқ ишлари кенг ривожланган эди. Эрамиздан аввалги XI асрда қурилган бу шаҳарга турли мамлакатлардан сайёҳлар, йўловчилар, донишмандлар, шоирлар ва муаррихлар тез-тез ташриф буюриб туришган. Унинг отаси Галикарнос шаҳрининг обрули ва саводхон кишиларидан бири бўлган. У угли Геродотнинг ёшлигида билим олишига алоҳида эътибор билан қарай бошлайди. Геродот болалик чоғларидаёқ атоқли грек суз санъаткорлари ва улуғ муаррихларининг асарларини кунт билан мутолаа қилади. Айниқса Гомер, Гесиод, Аристей, Архилох, Сапфо, Алкей, Анекреонт, Пиндор ва Эсхил асарларини қизиқиш билан ўқийди.

Геродот грек адабиётини жуда севади. Айниқса тарихий наср намуналари Геродот эътиборини беихтиёр узига тортади. Осиё ва Европадаги бир неча мамлакатлар тарихига ҳам қизиқиш билан қарайди, бу мамлакатларнинг географияси, тарихи ва адабиётини ўрганади. Машҳур географлардан милетлик Кадм, лампсаклик Харон каби ўз даврининг атоқли олимлари ижодини диққат билан кузатади. Айниқса, милетлик олим Гекатеянинг «Ерни айланиб ўтиш» асари Геродотда катта таассурот қолдиради.

Геродот дунёқарашининг юксалишида тоғаси Паниасид катта роль ўйнайди. Паниасид ўз даврининг таниқли шоирларидан бири эди. У халқ оғзаки ижодига жуда катта қизиқиш билан қарарди. Унинг халқ қаҳрамони Геракл ҳақида тўплаган ҳикоят ва ривоятлари антик даврлардаёқ халқ оғзаки ижодининг ривожига катта таъсир кўрсатади.

Геродот ёшлигидан саёҳат қилишни яхши кўради. Галикарнос порт шаҳри, савдо-сотиқ билан шуғулланувчи савдогарлар, йўловчилар шаҳри бўлгани учунми, ўспиринлик йилларидаёқ у яқин атрофдаги

¹ Айрим манбаларда Фурияда тугилган дейилади. Масалан, С. Лурье. Геродот. М.—Изд. АН. 1947, 10-бет.

мамлакатларга бориб келади. Денгиз шунқорлари ва сайёҳлар тилидан ғаройиб саргузаштларни тинглашни жуда-жуда ёқтиради. «Эрон тарихи» китоби Геродот эътиборини айниқса узига тортади. Бу китоб лампсаклик Харон қаламига мансуб бўлиб унда Кир ва Камбис ҳукмронлигига қарам Ҳинд, Бақтрия, Сугд ва Кавказ мамлакатлари ҳақида ҳикоя қилинади. Умуман Аҳмонийлар давлати, эрамиздан аввалги V асрда Эрон-Юнон урушида эронликлар мағлубиятга учрагандан сунг, юнон муаррихлари Аҳмонийлар давлати тарихига қизиқиш билан қарай бошлайди. Хароннинг «Эрон тарихи» китобида Аҳмонийлар давлатига қарам бўлган Осиёдаги купгина мамлакатлар ҳақида қимматли маълумотлар бор. Китобда, айниқса Бақтрия ва Сугдиёнада яшовчи элатлар, уларнинг жанговарлиги ва қаҳрамонлиги ҳақида ҳикоя қилувчи куплаб тарихий сюжетлар кенг урин эгаллаган.

Геродотнинг она юрти Кария ва унга қўшни Иония ва Эолия зиёлилар шаҳри бўлиб, у қарийб 70 йилга яқин Кир ва Камбис томонидан барпо этилган улкан Аҳмонийлар давлати таъсирида бўлади. Иония — Гомер ватанидир. Бу ўлкадан Анакреонт, Аппелеса, Парассия, Фалес, Анаксимандр каби уз даврининг донишманд файласуфлари етишиб чиққан. Ўзининг табиий гузаллиги билан машҳур бўлган Ионияга унга қўшни — она шаҳри Галикарносдан Геродот тез-тез ташриф буюриб туради. Ионияликлар ҳам Осиё ва Европа мамлакатлари буйлаб денгиз саёҳатларига чиқар эдилар. Ҳатто улар Туркия, Шимолий Юнонистон ерлари (аввал Фракия деб аталган) каби узоқ ўлкаларга, Переней ярим ороллари ўшанда Террениа деб аталган гузал воҳаларга ҳам келиб кетар эдилар. Иониядан Қизил денгиз ва Қора денгиз томонларга денгиз сайёҳлари тинимсиз қатнаб турарди.

Бу саёҳатчилардан ва узоқ йиллар давом этган Эрон-Юнон уруши қатнашчиларидан Геродот Осиё мамлакатлари ҳақида қизиқ ҳикоялар эшитай.

Эрамиздан аввалги 490 йилда бўлиб ўтган Марафон жангида грекларнинг эронликлар устидан ғалаба қозониши, эронликларнинг катта жангга отланиши, эрамиздан аввалги 480 йилда Саломия оролида бўлиб ўтган қиргин жангда яна грекларнинг ғалаба қилиши, ниҳоят эрамиздан аввалги 479 йилда бўлиб ўтган Самос жанги, эрамиздан илгариги 468 йилда бўлиб ўтган Эвримедонт дарёси (Геродот у пайтда 15 ёшда эди) ёнидаги греклар билан эронийлар ўртасидаги туқнашувлар Геродот тугилган йилларнинг ниҳоятда оғир, социал. қарама-қаршиликларга бой бир давр бўлганлигини англатади. Қиргин урушлар, жангу жадалларни бошидан кечирган Геродот тугилган ўлка тарихий саргузаштларга бой эди. Бундай тарихий воқеаларни куп эшитган Геродот кейинчалик ҳақли равишда тарихий ҳикоялар ижодкори бўлиб қолади.

Эронликлар устидан галаба қозонилгандан сунг, грек ҳокимликлари ўртасида узаро келишмовчиликлар авжига чиқади. Геродотнинг она шаҳри Галикарнос ҳокими Лигдамидга қарши кутарилган исёнда Паниасид билан Геродот ҳам иштирок этган эди. Лигдамид исёни куч билан бостиради. Паниасид улимга маҳкум этилади. Геродот эса мамлакатдан қувғин қилинади. Шундан сунг, булажак тарихчи Осиё мамлакатлари буйлаб сафарга чиқишга қарор қилади.

Гўзал Иония шаҳрига келиб денгизчилар билан дустлашади. Геродот дастлаб Кичик Осиёга яқин улкаларга саёҳат қилади. Сунгра Фракия буйлаб Европа сафарини давом эттириб, Болқон оролларида бўлади. Истр (Дунай) дарёси қирғоқларига келади. Кейин Византия улкасига боради. Бу ерларни Доро эрамиздан аввалги 512 йилда скифлар ерига юриш қилишдан аввал босиб олган эди. Доро ҳозирги Истанбул шаҳрига яқин жойда Боспор дарёсининг кучли оқимида скифлар ерига утиш учун кўприк қурганди. Геродот бу кўприкдан утиб Теар дарёси қирғоқлари буйлаб ўз саёҳатини давом эттиради. (Бобо эски дарёси Туркия томонда жойлашган, бу дарё Геродотни ўзига мафтун этади. Дарё бўйида яшовчи халқлар Теарнинг шифобахшлигини, ундан одамлар ва отларни даволашда фойдаланишларини айтади).

Юнон-Троя урушидан кейин греклар Қора денгиз бўйларидаги айрим элатларни ўзларига қарам қилиб олган эдилар. Ольвия шаҳри атрофидаги улкалар ҳам Қора денгиз атрофида жойлашган эди. Қора денгиз бўйларига жойлашган Очакова шаҳридан шимол томонга то ҳозирги Парутино, Ильинск қишлоқларигача чузилган 25 километрлик масофа уша пайтларда Греция қул остида эди¹.

Ольвия шаҳри скифларга жуда яқин масофада жойлашганди. Ҳатто бу шаҳарда айрим скиф вакиллари ҳам учратиш мумкин эди. Геродот Қора денгиз қирғоқлари буйлаб сафардалигида Ольвия шаҳри ва уларга яқин жойлашган скифлар ҳақида қизиқарли маълумотларни эшитади. Ундан илгари ҳам скифлар ҳақида татайгина китобларни ўқиб, уларнинг ҳаёт кечириш тарзига қизиқиб қолган эди. Грек тарихчиси Гекатай асарларидан скифлар ҳақида бирмунча маълумотлар олган эди. Қадим замонларда Аристей деган шоир ўзининг «Аримасплар» поэмасида скифлар ҳаётини куйлаган. Улуг сўз санъаткори Гомер ўзининг «Одиссея» поэмасида скифлар юртига қисқача таъриф бериб, «бу эллар ҳамма вақт туман билан қопланган, осмонида қалин булутлар сузарди» (XI қушиқ, 14—15-мисралар), деб айтган эди.

Мана шу далилларнинг ўзиёқ юнонларнинг эрамиздан илгариги VIII—VII асрларда скифлар ҳаётига қизиқиш билан қараганлиги, ҳатто скифлар

¹Липманов Р. В. Исследование об истории и государственной устройстве г. Ольвии. СПб. 1887. 128-бет.

юртига келиб кетганлигидан, Европа ва Осиё мамлакатлари уртасида иқтисодий-сиёсий алоқа мавжуд булганлигидан далолат беради. Дарҳақиқат, юнонлар билан трояликлар уртасидаги қарийб ун йилдан зиёд давом этган қирғин-барот уруш, эрамиздан аввалги XIII асрда булиб ўтган эди. Грек лашкарлари ҳозирги Туркия ерларига бостириб келади. Ҳатто Қора денгиз буйларидаги айрим элатларни ҳам узларига қарам қилиб олади.

Эрамиздан аввалги VIII асрда яшаб ўтган юнон шоири Гомернинг ижодида Юнон-Троя уруши воқеалари ўзининг куламдор бадий ифодасини топган. Трояликлар билан скифлар уртасида ҳам маълум алоқалар мавжуд эди. Гомер поэмаларида скифларнинг бепоён улкаларга жойлашганлиги ва уларнинг жуда катта элат эканликлари эҳтирос билан таърифланади.

Гомердан сунг скифлар ҳаётига қизиқиш билан қараган маърифатли зиёлилардан бири Геродот эди. Геродотнинг скифлар ҳаётига қизиқиш билан қарашида Гомер ижодининг таъсири бор, албатта. Геродот дунёга келган Галикарнос шаҳри Гомернинг она шаҳри Ионияга қушни ҳудудда эди. Шунинг учун ҳам Гомер поэмалари Иония атрофидаги шаҳарларда жуда куп нусхаларда кенг тарқалганди. Галикарносликлар Гомер поэмаларини ўқишни узлари учун шараф деб билганлар. Ҳатто улар учун Гомер поэмаларини ёд олиш одат тусига кирганди.

Геродот Юнон-Троя уруши тафсилотларини баён қилувчи Гомер дostonларини («Илиада», «Одиссея») берилиб ўқийди. Шундан сунг Геродотда Трояга бориш ва узоқ скифлар юртига саёҳат қилиш истаги тугилади.

Геродот Қора денгиз буйларидаги. Понга ярим оролидан ўтиб, Тавракага — ҳозирги Қрим оролларига келади. Ундан сунг Меодита — Азов денгизи томон юради. Бирмунча вақт бу ерларда булиб, Истр дарёси воҳаси буйлаб саёҳатини давом эттиради. Танаис — Дон дарёси буйларида скиф қабилалари ҳаёти билан танишади.

Қора денгиз буйларига яқин жойлашган Истр буйларида Тир ва Ольвияда яшаётган греклар билан суҳбатлашади. Чунки бу ерлар қадим-қадимдан юнонларга қарам эди. Бу улкаларда асосан грек-юнон қабилалари яшарди. Улар скифлар билан узаро иқтисодий алоқа қилиб турарди.

Геродот Борисфен — Днепр дарёси буйларига келади. Шундан сунг бепоён кенгликлар бошланади. Бу ерларда ўрмон йўқ эди, фақат турли-туман ўт-ўланлар борди. Борисфеннинг қуйи оқимигина ўрмон билан қопланган эди. Бу ерда у скифлар ҳокими Ариапайтнинг ишонган кишиси Тимидан айрим қизиқарли маълумотларни олади. Геродотнинг таъкидлашича, Борисфен дарёси Истрадан кейинги энг йирик дарёлардан булиб, «фойдали нарсаларга жуда бой эди» (Геродот, IV, 13-бет).

Геродот Герр — Самара ва Гиркис — Донецк дарёси буйларида яшовчи скиф қабилалари ҳаёти билан анча яқиндан танишади. Геродотнинг бу дарёлар бўйида яшовчи скиф қабилалари ҳақида айтган қизиқарли ҳикоялари кишининг диққат-этиборини беихтиёр узига жалб этади. Наҳотки, антик даврларда Волга, Дон, Дунай, Днепр дарёлари буйларида скифлар яшаган бўлса, деган савол ҳаёлингизга келади. Ахир, скиф қабилалари Ўрта Осиёда, қадимий Сугдиёна ерларида яшамаганмиди, деб уйлаб қоласиз.

Қадимда скиф қабилаларининг Волга, Дон, Днепр, Дунай дарёлари буйларида яшаганликлари барча олимларнинг этиборини узига тортади. Бу ҳақда жуда куплаб қизиқарли баҳс ва мунозаралар булиб ўтади. Скиф қабилаларининг бу дарёлар бўйларида яшаганлиги илмий жиҳатдан асосланади. Атоқли олим А. Б. Дитмар қадимги скиф қабилалари ҳақида бир қатор ириқ тадқиқотлар яратган ва скифларнинг келиб чиқиш тарихи ҳақида ўзининг қимматли фикрларини билдирган. «Скифлар Ўрта Осиёдан тарқалган эди, — деб ёзади А. Б. Дитмар ўзининг «Скифиядан Элефантингача» номли тадқиқотида, — уларнинг (скифларнинг — Б. Ф.) тили шимолий эрон тиллари группасига киради, шунингдек, улар Ўрта Осиёда яшаган сак ва массагет қабилалари билан уруғдош эди. Киммерийлар¹ ўзларига яқин бўлган скиф қабилалари билан яқин иттифоқ булиб яшаганлар. Қримнинг тоғли ўлкаларида яшовчи киммерийлар скифларга кирмайди.

Скифлар² деҳқончилик билан шуғулланувчи кучманчи қабилалардан булиб, асосан чул кенгликларида (Жануби-Шарқий Европа қисмида), Гипанис дарёсининг қуйи оқимида ҳамда Борисфен дарёси буйларида истиқомат қилишган».

Мана шу далилнинг ўзи Европанинг анча ичкарисигача чузилган бепоён ўлкаларда, Волга, Дон, Днепр, Дунай дарёлари бўйларида ястаниб ётган кенг чулликларда скифлар яшаганлигини тасдиқлайди. Улар турли сабабларга кура қадимда Ўрта Осиёдан бу ерларга келиб қолган эди.

Бу ерларда яшовчи скифлар «бугдой, пшэ, саримсоқ ва мош истеъмол қилганлар. Улар бугдойни фақат ўзлари учунгина экиб қолмасдан, балки савдо-сотиқ учун ҳам экардилар»³.

Геродот кейинчалик шохлик ҳукмрон бўлган скифлар⁴ ўлкасига келади. Бу скифлар кучли давлатга эга эдилар. Танаис дарёсидан шарқий

¹ Киммерийлар—Қора денгизнинг шимолий қисмида жойлашган ҳозирги Керчен водийси, Қримнинг тоғли ўлкаси.

² Дитмар А. Б. От скифии до Элефантины. Гос. изд-во географической литературы. М.: 1961, 22—23-бетлар

³ Геродот. История в девяти книгах. Кн. IV, 17, 116-бет.

⁴ Демак, айрим ўлкаларда скифлар ўзларининг шохларига эга бўлмаган — Б.Ф.

томон анча узоқда жойлашган бу скифларнинг ўз подшоҳлари бўлиб, бошқа скиф қабилалари уларга қарам эди. Подшоҳлик скифлар ўзга скифларни ўзларига қул деб биларди. Геродот скифларнинг урф-одатлари билан яқиндан танишади. Уларнинг асосий юмушлари чорвачиликдан иборат эди. Скифларнинг чорвачилик ишларига Геродот катта қизиқиш билан қарайди. Кучманчилик жонига теккан скифлар кучганда қулай булсин учун наमतдан филдиракли арава — уй ясаб олган эдилар. Юк ташиш ишларида отдан ташқари моллардан ҳам фойдаланишарди. Уларнинг эшак ва чучқаси йуқ эди. Бундан ташқари, Геродот скифларнинг ҳарбий ишлари ва қуроллари билан ҳам танишади, урганали.

Геродот яна Ольвияга қайтиб келади. Маълумки, бу элда асосан греклар яшарди. Бирмунча вақт у Ольвияда булгандан сўнг, скифларга қушни бошқа халқлар ҳаёти ва урф-одатларини урганишга киришади. Агафирсовлар — Шарқий Руминия юртига боради. Бу ердаги невров қабилаларининг ҳаётини ургана бошлайди. Невровлар ўзларини гаройиб одамлар деб ҳисоблардилар. Улар ҳар йили қишда «бури»га айланарди. Яъни, жунли кийимларни кийиб, ёввойи ҳолда юришга урганиб қолишганди. Уларнинг тили эски славян тилларига яқин эди. Қишда асосан улар ўзларига бури терисидан кийим тикиб олишарди.

Геродот сўнг Андрофа элига боради. Бу элатлар шимол тарафдан скифларга қушни эди. Уларнинг ёввойиларга хос одатлари бўлиб, ҳеч қанақа қонунга бўйсунмасди. Кучманчи ҳолда ҳаёт кечирар, кийимлари скифларникига ўхшарди. Ўзларининг махсус сузлашув тиллари бор эди.

Геродотнинг аниқлашича, скифларнинг шимол томонида яна Мелианхленлар қабиласи яшарди. Улар ҳамма вақт қора тусда кийиниб юрарди. Урф-одатлари скифларникига яқин турарди. Бу қабилалар тиллари ҳам невров қабилалари сингари эски славян тиллари группасига кирарди.

Шимол томонда жуда совуқ булган кенг ялангликлар жойлашган эди. Танаис дарёси билан Меотида — Азов денгизи уртасида сарматлар яшарди. Улар шимол томонга чўзилган ун беш кунлик кенг ўлкада ёввойи ва экилган дарахтлар ичида яшарди. Улар скифлар тилида гаплашарди, бироқ уларнинг тиллари қадимдан шаклланган эди. Сарматларнинг урф-одатлари скифларникига сира ҳам ўхшамасди. Сарматлар (сараматлар) скиф қабилаларига уруғдош булишган.

Геродотнинг ёзишича, сарматлардан яна шимол томонга юрилса, қалин урмонлар билан уралган ўлкага чиқиларди. У ерларда будинлар яшарди. Бу халқнинг сочлари малла, кузлари кукиш эди. Будинларнинг асосий қисми кучманчилик билан ҳаёт кечирарди. Овқатларига қарағайнинг уруғидан соларди. Уларнинг қадимдан қурилган Гелион — Саратов деб аталмиш шаҳри булган. Бу шаҳардаги уйлар ёғочдан тикланган эди.

Будинлар орасида телонлар ҳам яшарди. Улар сандо билан шуғулланувчи шаҳардан эдилар. Телонлар, деҳқончилик ва боғдорчилик билан ҳам шуғулланарди. Кўпроқ буғдойдан тайёрланган овқатни истеъмол қилишарди.

Будинлардан кейин кенг дашт ерлар бошланарди. Шарқий Сибирь томонда овчилик билан шуғулланувчи халқларни тиссагетлар ва эирклар деб аташарди. Бу қабилалар Ўрол ва Комега яқин жойларда яшаган. Улар билан скифларнинг маълум алоқаси булган. Бироқ, бу ерлар скиф ерларидан ўзининг совуқлиги ва нотекислиги билан ажралиб туради. Тиссагетлар ва эиркларнинг орқа томонидаги баланд тоғлар (Ўрол тоғлари ортидан) орасида аргиппейлар яшарди. Уларнинг кўзлари япалоқ, улуг тарихчи ёзишича, соқоллари ўсган буларди.

Аргиппейлар понтик дарахтининг, ҳосилини истеъмол қилишган. Бу дарахтнинг ҳосилини есангиз данаги ажралади-да, қоп-қора ичимлик ҳосил бўлади. Бу ичимликни асхи деб аташарди. Аргиппейлар бу ичимликни сутга аралаштириб нон ҳам тайёрлашган. Улар скифларга хос кийиниб юрса-да, тиллари уларникидан фарқ қилади.

Аргиппейлар юрти анча таниқли эди. Бу ерга скиф вакиллари ва Ољвиядан грек авлодлари ҳам келиб туришарди. Аммо улар узаро сузлашувда таржимонлардан фойдаланганлар.

Аргиппейлардан кейин қанақа халқ яшашини ҳеч ким билмайди. У томонлар баланд тоғликлардан иборат булган. Аргиппейларнинг фикрига кўра, бу тоғда эчки туёқли одамлар яшар эмиш. Унлан анча узоқдаги халқлар йилда олти ой ухлашармиш. Геродот бу уринда тундрани назарда тутайтган булса керак.

Аргиппейлардан шимол томонда бир кузли аримасплар бор эмиш. Геродот бу афсонага унчалик ишонмаслигини айтади. Улар билан ёнма-ён товуқ тусли, қушларга хос бургут қанотли тилла тақинчоқли грифлар яшаркан. Бу юртлар ниҳоятда бой булганмиш. Грек ва скиф савдогарлари бу юртларга келиб тилла харж қилиб олар экан. Бу юртларда олтин кўп булган. Бу ўлкаларнинг қаерда жойлашганини олимлар аниқ айтолмаяпти. Ё Ўрол тоғи ёки шимолий Қозогистон. Бу ерда Степнякда олтин кони булган, ёйинки Олтой.

Совраматлар улқасидан туртта дарё оқиб утган. Танаис (Дон), Оар (Полга), Лик (Ўрол), Сиргис (номаълум дарё). Бу дарёларнинг ҳаммаси Меотида (Азов) денгизига қуйилади. Бу дарёлар соҳилларида асосан скифлар яшашарди. Кейинги вақтларда бу юртларнинг ҳокимлари аёл кишилар бўлган.

Меотида денгизидан жануб томонга, Панта буйларигача чузилган Совраматлар ери 30 кунлик йўл. Панта соҳилларидан колхидага — Кавказ тоғларига ўтиш осонроқ. Бу йўллар сўнгсиз, бироқ хавф-хатар йўқ ҳисоби. Бу ерликлар олтин тумшукли «Арго»да денгиз буйлаб сузиб юришни

ёқтиришади. Геродот «Арго» билан Пантадан сузиб утиб, колхидалар юртига боришга қарор қилади.

«Арго» уч кун, икки кеча деганда милетлар юртининг қишлоқларидан бири Сикопга етиб келади. Сикопнинг табиати мафтункор ва гаройиб эди. Геродот бу ердан бошқа кемага утиради. Бу кема вино, мевасабзавотлар, асал, кема ясайдиган ёғоч ва ёнилғи олиб келиш учун кетаётган эди. Кема Панта соҳилларида жойлашган бир қанча шаҳарларда тухтаб, Галис (Қизил ирмоқ) дарёсига етиб келади. Бу дарё орқали Фермодонт (Рион дарёси яқинидаги бир ирмоқ) дарёсига келади. Шундан сунг Фасис — Рион дарёсига утади. Охири колхидалар улкасига етиб келади.

Колхидаларни арабларга, форсларга яқин халқ булган деган тахминлар бор. Улар танларининг қора ранглиги, сочларининг жингалаксимонлиги билан бошқа қабилалардан ажралиб туради.

Геродот Самос оролида бирмунча вақт булиб, Осиё буйлаб сафарга жўнайди. Кичик Осиё ва Эрон мамлакатлари томон йулга тушади. Эрамизгача булган VI асрда Кир, Ксеркс ва Камбуз томонидан тузилган Ахмонийлар давлати ниҳоятда кучайиб кетган эди. Ахмонийлар давлатига ҳозирги Эрон, Ироқ, Афғонистон, Туркия, Ливан, Сирия, Иордания, Исроил, араб мамлакатларининг бир қисми, Урта Осиё, Кавказорти қарарди. Бу улкалар территориал жиҳатдан 24 ҳокимликка булиниб, ҳар бир ҳокимлик эрамизгача — V асрда улкан Ахмонийлар давлатига қарам булган.

Геродот дастлаб Ахмонийлар давлатининг маркази булган Суз шаҳрига келади. Эфес ва Сард шаҳарларида булади. Кичик Осиёдаги Галис, Месопотамиядаги Эвфрат ва Тигр дарёларидан утади. Фракия улкаларини кезади. Бу ерда у унғ қўлига қилич, чап қўлига найза тутган улкан одамлар билан учрашади.

Геродот уз асарларида Кавказ тоғларини жуда кенг таърифлайди. Айниқса, Каспий денгизи ва унинг соҳилларини, бу соҳилда яшовчи элатлар ҳаёти ҳақида қимматли маълумотлар беради. Аракс дарёси Каспий денгизига келиб қушилади, дейди тарихчи. Эсхил узининг «Занжирбанд Прометей» трагедиясида Кавказ тоғлари ва Каспий денгизи ҳақида суз юритади, бу ерларни «гекатей милет» деб атайди.

Геродотнинг фикрича, Каспий буйларида кучманчи массагетлар яшайди. Массагетлар балиқ гушти, парранда ва сутли таомларни истеъмол қилишади. Бу ернинг халқлари жуда жангари булишган. Айтишларича, Эрон шоҳи Кир ҳам уларни узига бўйсундира олмаган.

Геродот Месопотамия ва Вавилония улкаларининг табиатига ҳам кенг тўхталади. Бу жойлар Орол денгизига яқин булиб, айрим тадқиқотчилар бу улкаларга Геродот келмаган дейишса, бошқалар келган дейишади.

Геродот Ўрта Осиё ҳақида тарихий жиҳатдан жуда муҳим маълумотлар келтиради. Бу ерда бир неча ҳокимликлар мавжудлигини, уларнинг ҳаммаси улкан Эрон давлатига қарам эканлигини гаъкидлайди. Бу ҳокимликларни аниқ номи билан атайди. Жумладан, Бақтрия, Гиркания, Каспий, сугдлар, саклар, хорасмийлар ва арийлар. Бу уринда изоҳ талаб номлардан арийлар Афғонистоннинг ғарбий қисмига жойлашган элатлардир. Бақтриянинг пойтахти уша вақтда Балх шаҳри булган Каспий ҳокимлигига Туркменистоннинг жануби-ғарбий қисмида жойлашган қабилалар кирган. Хорасмийлар-хоразмликлар, сугдлар Политимет (Зарафшон) буйларида, саклар Тяньшань тоғининг ғарбий этакларида жойлашган эдилар.

Бу халқлар шарқдан то Каспий денгизигача булган ҳудудга тарқалган. Гиркания билан Хорасм улқаси уртасидан Арес дарёси утади. Бу дарёдан узун-узун каналлар қазилиб, суғориш шохобчаларидан деҳқончиликда унумли фойдаланадилар.

Шундан сўнг Геродот Ҳиндистон улқасида саёҳатини давом эттиради. Панжобга боради. Бу ерга бостириб келган Доро ҳақида қимматли маълумотлар туپлайди.

Геродот асарида Ҳиндистоннинг гузал табиасти узининг ажойиб тасвирини топган. Геродот кейинги асарларида Ливия, Миср улқаларини ҳам кенг тасвирлайди. Айниқса, Нил дарёси буйида яшовчи элатлар, Қуш, Эфиопия мамлакатининг тарихи ҳақида қимматли маълумотлар келтиради.

Шундан сўнг улкан Эллин давлатига қарам булган яна бир қанча катта-катта улқаларда булади. Хиос, Теос, Фокей, Класомен, Родос, Книд, Милет, Фаселид, Галикарнос каби гузал шаҳарлар ва у ердаги тарихий воқеаларни тасвирлайди.

Геродот тўққиз кун кемада денгизлар оша сузиб Нил дарёси қирғоқларига жойлашган Фива шаҳрига етиб келади. Мисрликлар бу шаҳарни Апе деб аташган.

Гомер узининг «Илиада» достонида Фива шаҳрининг таърифини келтирар экан, бу шаҳарнинг етти дарвозаси бор эканлигини, унинг ниҳоятда муҳташам ва гузаллигини қайд этади. Нил дарёсининг Урта оқимида жойлашган бу шаҳар қадимда Мисрнинг пойтахти булган. Осиёликлар бу шаҳарни Мисрдаги юз дарвозали шаҳар деб аташади.

Фива шаҳри қулай географик шароитда жойлашган. Қадимдан савдо-сотиқ ва ҳарбий юришлар шаҳри булган. Қизил денгизга чиқиш ва бу денгиз буйлаб турли томонларга сафар қилиш мумкин эди. Қадимги даврларда халқ оғзаки ижодида, ҳатто эраминдан илгариги XIII—XII асрларда Фива шаҳри ҳақида жуда куплаб «Цикл достонлар» яратилган. Бу достонларнинг айрим нусхалари ҳозиргача сақланган. Мазкур аъаналарни сўз санъаткори Гомер ҳам ижодий давом эттиради.

Геродотнинг адабий мероси жуда бой. Бу адабий меросни кичик новеллалар ёки ҳикоялар тўплами деб ҳам аташимиз мумкин. Биз Геродотни тарихчи сифатида таниймиз, холос. Аммо унинг ижодига яқиндан ёндошсак, гузал бадний тасвирларни ҳам кузатамиз.

•СКИФЛАР•

Геродот тарихнинг шунчаки хабарчиси эмас, балки тарихни жонлантириб курсатувчи етук ижодкордир. Унинг скифлар ҳақидаги асарлари ниҳоятда бебаҳо ва қадрли. Айниқса, скифларнинг ҳаёти ҳақидаги ҳикоялари, уларнинг урф-одатлари ва удумлари ҳақидаги бадний лавҳалар шундай жонли ва ҳаётӣ тарзда ифодаланганки, уларни ўқиган ўқувчи ҳаяжонга тушади.

Геродотнинг «Скифлар» асари жаҳон адабиёти хазинасидан муносиб урин эгаллаган. Бу асар жуда куплаб тилларга таржима қилинган. Скифларни биринчи бўлиб жаҳонга танитган ҳам Геродотдир. XVII—XVIII асрлардаёқ рус императорлари Геродотнинг «Скифлар» асарини жуда катта қизиқиш билан ўқишган ва жуда куп нусхаларда таржима қилишга буйруқ беришган. Натижада, асар бир неча марта таржима қилиниб, қайта-қайта нашр этилади¹. Скифлар ҳақида Геродотдан илгари юнон адиблари Гомер, Эсхил ҳам ёзганлар. Лекин скифларнинг ҳақиқӣй ва биринчи тарғиботчиси Геродот эди.

Геродотнинг «Скифлар» асарининг бадний услуби, ундаги ҳикояларнинг характерли хусусиятлари ҳақида бир қанча илмӣй тадқиқот ишлари юзага келди. Бу илмӣй-тадқиқотлар ичида, айниқса, И.Я. Тимошенконинг «Геродот ва унинг асари»², Витольд Клинггернинг «Ҳикоячилик мотивлари»³ асарлари, шунингдек, «Шарқ халқларининг тарихӣй ҳикоялари»⁴ каби жуда катта аҳамиятга эга булган ижод дурдоназари юзага келди. Бу асарлар билан чуқур танишсак, Геродотнинг бадний сўз санъаткори эканлигига яна бир бор ишонч ҳосил қиламиз.

Энг характерли томони шундаки, Геродот ўз кўзи билан курган ва эшитган воқеаларни қаламга олади, ёлғон-яшиқ, сохта маълумотлар билан иш курмайди. Тарихӣй ҳақиқатни аниқ ва реал тасвирлашга ҳаракат қилади. Шунингдек, Геродот ижодида мифологик характеридаги ҳикоялар ҳам берилган.

Геродот жуда катта билим ва чуқур ирода ҳамда матонат эгаси булган. У жуда куплаб эллар-элатларни, бир талай мамлакатларни пиеда кезган.

¹ Геродот. Скифия. С. Петербург: 1883; Геродот. Скифия. Одесса: 1842, Словарь Геродоту Скифия, Киев: 1876; Геродот. Восточные народы. М.: 1887.

² Тимошенко И.Я. Геродот и его сочинение, Полтова: 1899.

³ Клинггер В. Сказочные мотивы Геродота. Киев: 1903.

⁴ Геродот и исторические рассказы восточных народов. М.: 1887.

Ўзи курган-билган воқеаларни қаламга олган. Ҳамма вақт одамлар орасида бўлган, қасрга бормасин, инсонларнинг қалбига иул топган. Эллар ва элатларнинг ҳаётига кириб борган. Улар билан яқиндан танишган. Узоқ-узоқ қабилалар билан ҳам дўстлашган. Бегона одамларни ҳам узининг самимиёлиги ва дилкашлиги билан ром этган. Ўзининг зийраклиги билан бир қабиланинг урф-одатларини, ўзига хос яшаш шароитини иккинчи қабиланикидан фарқлай олган. Эринмасдан олам кезган. Жаҳонгашта адиб бутун умрини ижодга бахшида этган. Куп қарама-қаршиликларга, қийинчиликларга, азобларга дуч келган. Бироқ, қулидан қаламини туширмаган. Таҳликага ва умидсизликларга берилмаган. У инсоният учун хайрли иш қилаётганини чуқур ҳис этади.

Геродот катта ишга қул уради. Фақат скифларнинг эмас, Европа ва Осиёдаги ҳатто Африкадаги купгина қабилаларнинг ҳаётига оид маълумотларни бадий ақс эттиради. Геродотни биз энг аввало тарихчи сифатида эмас, бадий ижодкор сифатида таниймиз. Аммо унинг ижодидаги гўзал бадий тасвир воситалари ҳали етарлича тадқиқ қилинганича йўқ. Геродот энциклопедист олим ҳам эди. Унинг ижоди тарих, этнография, география, жамиятшунослик ва фалсафа фанлари учун ҳам зарур манба бўлиб хизмат қилади.

Геродот ижоди «Тўққиз китоб тарихи» деб номланувчи катта илмий-бадий ҳазинани ташкил этиб, бу китобларнинг ҳар қайсиси юзлаб ҳикояларни ўз ичига олган.

Геродот ҳикояларида скифларнинг келиб чиқиши ҳақида турли хил ривоятлар битилган. Жумладан, тўртинчи китоб тулалигича скифлар ҳаётига бағишлангандир. Бу китобнинг бешинчи ҳикоятида айтилишича, скифлар билан гўё юнон маъбуд ва маъбудалари ўртасида яқин қариндошлик алоқалари бўлганлиги, греклар муқаддас билган маъбудлар маъбуди Зевс гўёки скифлар учун ҳам маъбуд бўлган эмиш. Гўё скифлар ҳам Зевсни ўз маъбуди сифатида қабул этган. Бу фикр шуни кўрсатадики, антик даврларда купгина халқларнинг қисмати бир-бирига жуда ўхшаш ва уйғун бўлган. Фақат халқлар қисматигина эмас, балки уларнинг орзу-уйлари, кураш ва интилишлари ҳам бир-бирига жуда яқинлашган.

Скифлар ўз келиб чиқишлари ҳақида шундай ҳикоя қиладилар. Айтишларича, ҳаммаёқ дастлаб яп-яланғоч чўл бўлган. Бу чўлда Таргитой деган бир одам пайдо бўлган. Таргитой Зове билан дарё қизи Борисфенесадан тугилади.

Таргитойдан уч ўғил пайдо бўлади: Липоксай, Арпақсай ва энг кичиги Қолоқсай. Бу ўғиллар ҳаётлигида, кунлардан бир кун осмондан олтин нарсалар ёғилади. Булар қуйидагилар: омон, арқон, болта ва товоқ. Бу олтин нарсаларга катта ўғил яқинлашганда, улар ўзларидан шундай нур таратиб ярқирайдики, орқага чекинишга мажбур бўлади. Уртанча ўғил яқинлашганда ҳам шундай ҳодиса юз беради. Энг кичик ўғил

Геродотнинг адабий мероси жуда бой. Бу адабий меросни кичик новеллалар ёки ҳикоялар тўплами деб ҳам аташимиз мумкин. Биз Геродотни тарихчи сифатида таниймиз, холос. Аммо унинг ижодига яқиндан ёндошсак, гузал бадий тасвирларни ҳам кузатамиз.

•СКИФЛАР•

Геродот тарихнинг шунчаки хабарчиси эмас, балки тарихни жонлантириб курсатувчи етук ижодкордир. Унинг скифлар ҳақидаги асарлари ниҳоятда бебаҳо ва қадрли. Айниқса, скифларнинг ҳаёти ҳақидаги ҳикоялари, уларнинг урф-одатлари ва удумлари ҳақидаги бадий лавҳалар шундай жонли ва ҳаётӣ тарзда ифодаланганки, уларни ўқиган ўқувчи ҳаяжонга тушади.

Геродотнинг «Скифлар» асари жаҳон адабиёти хазинасидан муносиб урин эгаллаган. Бу асар жуда куплаб тилларга таржима қилинган. Скифларни биринчи бўлиб жаҳонга танитган ҳам Геродотдир. XVII—XVIII асрлардаёқ рус императорлари Геродотнинг «Скифлар» асарини жуда катта қизиқиш билан ўқишган ва жуда кўп нусхаларда таржима қилишга буйруқ беришган. Натижада, асар бир неча марта таржима қилиниб, қайта-қайта нашр этилади¹. Скифлар ҳақида Геродотдан илгари юнон адиблари Гомер, Эсхил ҳам ёзганлар. Лекин скифларнинг ҳақиқӣ ва биринчи тарғиботчиси Геродот эди.

Геродотнинг «Скифлар» асарининг бадий услуби, ундаги ҳикояларнинг характерли хусусиятлари ҳақида бир қанча илмӣ тадқиқот ишлари юзага келди. Бу илмӣ-тадқиқотлар ичида, айниқса, И.Я. Тимошенконинг «Геродот ва унинг асари»², Витольд Клинггернинг «Ҳикоячилик мотивлари»³ асарлари, шунингдек, «Шарқ халқларининг тарихӣ ҳикоялари»⁴ каби жуда катта аҳамиятга эга булган ижод дурдонатари юзага келди. Бу асарлар билан чуқур танишсак, Геродотнинг бадий сўз санъаткори эканлигига яна бир бор ишонч ҳосил қиламиз.

Энг характерли томони шундаки, Геродот ўз кузи билан курган ва эшитган воқеаларни қаламга олади, ёлғон-яшиқ, сохта маълумотлар билан иш курмайди. Тарихӣ ҳақиқатни аниқ ва реал тасвирлашга ҳаракат қилади. Шунингдек, Геродот ижодида мифологик характердаги ҳикоялар ҳам берилган.

Геродот жуда катта билим ва чуқур ирода ҳамда матонат эгаси булган. У жуда куплаб эллар-элатларни, бир талай мамлакатларни пиёда кезган.

¹ Геродот. Скифия. С. Петербург: 1883; Геродот. Скифия. Одесса: 1842, Словарь Геродоту Скифия, Киев: 1876; Геродот. Восточные народы. М.: 1887.

² Тимошенко И.Я. Геродот и его сочинение, Полтова: 1899.

³ Клинггер В. Сказочные мотивы Геродота. Киев: 1903.

⁴ Геродот и исторические рассказы восточных народов. М.: 1887.

Ўзи кўрган-билган воқеаларни қаламга олган. Ҳамма вақт одамлар орасида бўлган, қаерга бормасин, инсонларнинг қалбига йул топган. Эллар ва элатларнинг ҳаётига кириб борган. Улар билан яқиндан танишган. Узоқ-узоқ қабилалар билан ҳам дўстлашган. Бегона одамларни ҳам узининг самимиетлиги ва дилкашлиги билан ром этган. Ўзининг зийраклиги билан бир қабиланинг урф-одатларини, ўзига хос яшаш шароитини иккинчи қабиланикидан фарқлай олган. Эринмасдан олам кезган. Жаҳонгашта дариб бутун умрини ижодга бахшида этган. Куп қарама-қаршиликларга, қийинчиликларга, азобларга дуч келган. Бироқ, қўлидан қаламини туширмаган. Таҳликага ва умидсизликларга берилмаган. У инсоният учун хайрли иш қилаётганини чуқур ҳис этади.

Геродот катта ишга қўл уради. Фақат скифларнинг эмас, Европа ва Осиёдаги ҳатто Африкадаги купгина қабилаларнинг ҳаётига оид маълумотларни бадий ақс эттиради. Геродотни биз энг аввало тарихчи сифатида эмас, бадий ижодкор сифатида таниймиз. Аммо унинг ижодидаги гўзал бадий тасвир воситалари ҳали етарлича тадқиқ қилинганича йўқ. Геродот энциклопедист олим ҳам эди. Унинг ижоди тарих, этнография, география, жамиятшунослик ва фалсафа фанлари учун ҳам зарур манба бўлиб хизмат қилади.

Геродот ижоди «Тўққиз китоб тарихи» деб номланувчи катта илмий-бадий ҳазинани ташкил этиб, бу китобларнинг ҳар қайсиси юзлаб ҳикояларни ўз ичига олган.

Геродот ҳикояларида скифларнинг келиб чиқиши ҳақида турли хил ривоятлар битилган. Жумладан, тўртинчи китоб тўлалигича скифлар ҳаётига бағишлангандир. Бу китобнинг бешинчи ҳикоятида айтилишича, скифлар билан гўё юнон маъбуд ва маъбудалари ўртасида яқин қариндошлик алоқалари бўлганлиги, греклар муқаддас билган маъбудлар маъбуди Зевс гўёки скифлар учун ҳам маъбуд бўлган эмиш. Гўё скифлар ҳам Зевсни ўз маъбуди сифатида қабул этган. Бу фикр шуни кўрсатадики, антик даврларда купгина халқларнинг қисмати бир-бирига жуда ўхшаш ва уйғун бўлган. Фақат халқлар қисматигина эмас, балки уларнинг орзу-ўйлари, кураш ва интилишлари ҳам бир-бирига жуда яқинлашган.

Скифлар ўз келиб чиқишлари ҳақида шундай ҳикоя қиладилар. Айтишларича, ҳаммаёқ дастлаб яп-яланғоч чўл бўлган. Бу чўлда Таргитой деган бир одам пайдо бўлган. Таргитой Зове билан дарё қизи Борисфенесадан тугилади.

Таргитойдан уч ўғил пайдо бўлади: Липоксай, Арпақсай ва энг кичиги Қолоқсай. Бу ўғиллар ҳаётлигида, кунлардан бир кун осмондан олтин нарсалар ёғилади. Булар қуйидагилар: омон, арқон, болта ва товоқ. Бу олтин нарсаларга катта ўғил яқинлашганда, улар ўзларидан шундай нур таратиб ярқирайдики, орқага чекинишга мажбур бўлади. Уртанча ўғил яқинлашганда ҳам шундай ҳодиса юз беради. Энг кичик ўғил

яқинлашганда бу олтин буюмлар ўзидан ярқироқ нур таратишдан тўхтади. Натижада, у бу олтинларни олиб, уйига равона бўлади. Шундан сўнг катта ўғил Липоксай кичик укаси Қолоқсайга шоҳликни инъом этади¹.

Ҳикоя қилишларича, Липоксайдан тарқалган скифларни «Авхатовлар» деб аташган. Уртанча ўғил Арпақсайдан тарқалган скифларни «Катиарам» ва «Траспиямлар» дейишган. Кичик ўғил, шоҳ Қолоқсайдан тарқалган скифларни «Паралатамлар» деб номлаганлар. Скифлар шоҳи уларни Сколотлар деб аташган. Скифлар эса уларни эллинлар деб аташган. «Бу воқеа Доронинг скифлар ерига ҳужумидан минг йиллар илгари бўлиб ўтган эди»².

Панта вилоятида яшаган греклар ҳам скифлар ҳақида турли хил ҳикоятлар битганлар. Греклар узларини скифлар билан қон-қариндош деб билади. Чунки Панта вилоятидаги Ольвия ўлкасига скиф вакиллари келиб туришади.

Геродотнинг Панта юртидаги эллинлар тилидан эшитган ҳикоялари уқувчининг эътиборини беихтиёр узиға тартади. Ҳикоя қилинишинча, Геракл Гелион буқаларини ҳайдаб, уша замонларда кимсасиз юрт булган, кейинчалик скифлар эгаллаган жойларга келиб қолади. Геракл совуқдан узини сақлаш учун йулбарс терисини ёпиниб олган эди. Кунлардан бир куни у қаттиқ уйкуға кетганида, оти ғойибона йўқолиб қолади.

Геракл (юнонларнинг афсонавий паҳлавони) отини қидириб қўп элларга боради. Сунгра Галеей деган жойга келади. Бу ерда у одамсифат Илон қизга йулиқади. Илон қизнинг юқори қисми аёл зотиға уҳшаса, қуйи қисми илонга уҳшайди. Таажжубға тушган Геракл ундан «Бегона отға қўзинг тушмадими?» деб сўрайди. Илон қиз Геракл агар ўзи билан қовушса, отини беражагини айтади.

Чорасиз қолган Геракл Илон қизнинг бу таклифига рози бўлади.

Бироқ Илон қиз отни тезда қайтариб бермайди. У Геракл билан яна тан маҳрамликни давом эттиришни хоҳлайди. Геракл ундан отни қайтариб олиб, тезроқ ўз юртиға кетиш учун, қизнинг ҳамма шартларини бажаришға рози бўлади.

Ниҳоят, қиз Гераклға отни қайтариб берар экан, шундай дейди: «Сенинг отинг биз томонға келганда, мен уни эҳтиёт қилиб яшириб қўйгандим. Эвазига сен мени мукофотладинг. Энди мен сендан ўч ўғил туғаман. Айт-чи, улар улғайгандан сўнг нима қилиши керак? Илон қизнинг саволиға Геракл шундай жавоб беради: «Сен ўғилларингға шундай шарт қўясан, улардан қайси бириси бу ёйни мен каби қўч

¹ Геродот. История в девяти книгах. Книга четвертая. В 2-х томах, том I. М.: 1985. 299-бет. Бундан кейинги манбалар ҳам шу китобдан олинди.

² Геродот. История в девяти книгах. Книга четвертая, 299-бет.

билан торта олса, унга менинг қайишим билан уз ерингни берасан. Қолган иккисини бу ерлардан ҳайдаб юборасан». Шундай қилиб, Геракл узининг ёпи билан олтин товоқсимон туқали қайишини Илон қизга қолдиради.

Кунлардан бир куни Илон қиз учта угил туғади. Улардан бирига Агофирс деб ном қўяди, иккинчисини Гелон деб атайди. Учинчиси, энг кейин туғилганини Скиф дейди. Уч угилдан иккитаси, яъни Агофирс ва Гелон отаси Геракл қўйган шартни бажара олмагани учун, Илон қиз уларни мамлакатдан қувиб юборади. Энг кейин туғилган кичик угил Скиф отаси Геракл шартларини бажаргани учун, Илов қиз унга товоқсимон олтин туқали қайиш билан бепоеън ерларни беради. Шундан буюн скифлар бу элларда пайдо буладилар»¹.

Бу ҳикояларнинг мазмунига диққат билан эътибор берсак, Геродот скифларга бир қалар хайрихоҳлик билан қараганлигининг гувоҳи буламиз. Бу ўз навбатида, ольвиялик греклар билан скиф қабилалари уртасидаги муносабатнинг ижобий бўлганлигидан ҳам далолат беради. Албатта, бу афсоналардаги воқеаларга фантастик буёқлар билан жило берилган. Шундай бўлса-да, бу афсоналарнинг гоёвий руҳи халқлар дилидаги тилак ва орзуларга ҳамоҳангдир.

Геродотнинг шоир Аристей ҳақидаги ҳикоялари ҳам гоёат қизиқарлидир. Ҳикоя қилинишича, ёшлик йиллари Проконнесда утган Аристей ниҳоятда таланти шоир бўлиб, у скифлар ҳақида ажойиб поэма ёзган. Канстробия ўғли Аристей хоҳишига биноан Исседонлар юртига келиб қолади. Аристей Исседонлар юртида бирмунча вақт бўлиб, аримасплар билан танишали. Бир кўзли одамлар ва олтин кўриқдовчи одамсифат қушлар ҳақида ҳикоя қилади. Денгиз бўйида яшовчи гипербаривлар ҳақида тўхтатади. Скифларга ўз ерларини ташлаб кетган киммерийлар ҳақида ҳам Аристей поэмасида қизиқ эпизодлар бор эди.

Аристейнинг бу улкалардаги скифлар ҳақидаги ҳикоялари Геродотни ҳаяжонга солади.

Аристей ҳақида проконнесликлар Геродотга қизиқарли воқеаларни ҳикоя қилиб беради. Бу ҳикоялардан бирида айтилишича, Аристей Проконнес шаҳрининг муътабар кишиларидан бири булган. Кунлардан бир куни у тегирмонга боради-да, уша ерда улиб қолади. Бу фожиадан хабар топган тегирмончи тегирмонни ёпади-да, марҳумнинг қариндош-уруғларига хабар бериш учун кетади. Бутун шаҳар аҳли мотам тутиб, Аристей номига дуолар уқиб, худога илтижо қилади. Бу воқеа устига қандайдир бир шаҳардан йуловчи келиб қоладида, Аристейнинг тирик эканлигини, йулда у билан ҳамроҳ бўлганлигини айтади. Шунда бутун Проконнес шаҳрининг аҳли ва маросимга ҳозирлик кўраётган қариндош-

¹ Геродот. История в девяти книгах. Книга четвертая, 301—302-бетлар.

уруғлари тегирмон томон чопадилар. Бу ердан Аристейнинг на тирик, на улик жасади топилади. Шундан сунг, Аристейни куп йиллар қидириб, ҳеч қаердан топишолмайди. Орадан етти йил утгандан сунг, Аристей пайдо бўлиб, Проконнесда ижодини давом эттиради.

Бу ерда у «Аримаспнома» поэмасини ёзиб қолдиради-да, иккинчи марта ғойиб бўлади.

Геродот ижодида шоир Аристейнинг кейинги ҳаёти ҳақида ғаройиб саргузаштлар берилади. Унда ҳикоя қилинишича, Аристей иккинчи марта пинҳона ғойиб бўлгандан сунг, орадан икки юз қирқ йил утгач, у Италиянинг Метапонт деган жойида пайдо бўлади. Аристей метапонтликларга башорат қилиб, Аполлон шарафига ибодатхона қуриб, қурбонликлар қилишини айтади ва бу ибодатхонага проконнеслик Аристей номини ёзиб қўйишни буюради. Шундай қилиб, метапонтликлар Аристейни ўз шоиримиз деб фахрланадилар. Шундай ажойиб кунларнинг бирида, Аристей қарга бўлиб осмонга учиб кетади. Таажжубга тушган метапонтликлар бу воқеанинг сирини билиш учун ўз вакиллариини Дельфа ибодатхонасига юборадилар. Ибодатхона коҳини Пифини метапонт халқининг вакилларига, бу воқеа худонинг изми билан бўлганлигини башорат қилади¹.

Геродот ҳикоясида қайд этилишича, «Аристей шарафига қурилган Аполлон ибодатхонаси бор. Унинг атрофига энг гузал ва хушбўй дафна дарахти утқазилган. Юнонлар бу дарахтни ғоят қадрлаган. Дафна дарахти, ғалаба ёки шуҳрат тожи деган рамзий маънога эга. Дафна япроғи ва новдаларидан қадимги юнонлар гулчамбарлар ясаб, бўйнига осиб юришган. Қувончли кунларда, катта ғалаба, ютуқларга эришган кунлари шундай қилишган. Бу ерда одамлар мудом гавжум бўлади. Улар Аристейдан миннатдордилар»².

Бу ҳикояларнинг купчилигида греклар билан скифларнинг эътиқодлари бир хил эканлиги ифодаланади. Қадим-қадим замонларда, купгина халқлар деярли бир хил нарсага сиғинганлар, уни муқаддас билганлар. Масалан, қуёш, олов, осмон ва ҳоказо. Бундан ташқари, табиат гузалликларининг рамзий маъбудалари ҳам мавжуд бўлган. Масалан, Олов маъбуди Гефест, Қуёш маъбуди Гелиос, гўзаллик маъбудаси Афродита ва ҳоказо. Геродотнинг ҳикояларида бундан ташқари Геракл, Аполлон, Гера каби паҳлавонлар, маъбуд ва маъбудалар номи ҳам бўлганки, улар скифларнинг ҳам маъбудаларига айланган.

Греклар маъбуд ва маъбудаларни фақат ўзларинигина эмас, ер юзидаги барча мавжудотлар — инсонлар учун ҳам муқаддас билган.

Геродот ҳикояларининг айримлари узига хос илмий характер касб этади. Тўртинчи китобнинг 36—37-ҳикоятларида шундай фикрларни

¹ Геродот. История в девяти книгах. Книга четвертая, 303-бет.

² Геродот. Ўша асар, 313-бет.

уқиниш. Геродотнинг таъкидлашича, Ер худди циркуль билан чизиб қўйгандек айлана шаклида. Унда Осиё узининг кенглиги жиҳатидан Европага тенг туради.

Ернинг айлана шаклда эканлигини изоҳлаган Геродот уз даврининг донишманди булганлигидан далолат беради. Уша даврларда инсонлар Ер теп-текис шаклда бўлса керак, деб тасаввур қилганлар. Ҳатто юнонлар қуёш чиқадиган томон — Осиё тарафда бир сир бор, деб уйлаганлар. Юнонлар Хитойгача борган, аммо ернинг «охирги нуқтаси»га етолмаган. Қуёш эса тобора узоқлашиб кетаверган. Сунгра бу сир худонинг қаромати бўлса керак, деб уйлаганлар. Осиёликлар ҳам уз навбатида Қуёш ботиш томонда бир муъжиза бўлса керак, деб тахмин қилганлар.

Йигирма туққизинчи ҳикоятда ёзилишича, иссиқ улкаларда молларнинг шохи тез ўсади. Совуқ улкаларда эса жуда секин ёки умуман шох ўсиб чиқмаслиги мумкин.

Шундай қилиб, Геродотнинг ижодий мероси туққиз китобдан иборат бўлиб, ҳар бир китоб юз эллик ва ундан зиёд ҳикоятларни уз ичига мужассам этган. Тадқиқотчилар ва таржимонолар бу ҳикоятларни бобларга бўлишган. Геродотнинг таъкидлашича, уларнинг ҳар қайсиси ўзига хос алоҳида ҳикоятлардир.

Геродот скифлар таомига ҳам қизиқиш билан қарайди. Олтмиш биринчи ҳикоятда бу ҳақда шундай дейилади: «Жонлиқнинг гуштини суягидан ажратдила, қозонга солади. Суягини ўчоққа қалаб ёқади ва шу билан қозонни қайнатиб, гуштни пиширишади.

Мабодо қозон тополмаса, гуштни жонлиқнинг қорнига солади-да, сув қуяди. Тагига суяк қалаб ёқади. Суяк жуда яхши ёнади. Суякдан тозаланган гушт тез пишади. Таом тайёр булгач қассоб бир булак гуштни ва пиширилган қоринни худо йулига бағишлайди. Уй ҳайвонларининг ҳаммасини ҳам қурбонлик қилавериш мумкин, айниқса отни қурбонлик қилиш алоҳида буюрилган.

Худого ишонувчи скифларнинг ҳаммасида ҳам шундай қурбонлик қилиш одати бор. Айниқса, Арей шарафига қурбонлик қилиш алоҳида одатга айланган. Ҳар бир скиф шохлиги Арей шарафига алоҳида чироқ ёқади. Узунлиги 3 стадий келадиган узун ходаларни қалаб, унча баланд булмаган қўрғон ясайди. Бу қўрғоннинг тепасини тўрт бурчакли майдон қилади. Қўрғоннинг уч томони тўғри тушган бўлиб, тўртинчи томони ясси ҳолда ясалади. Қўрғон нобоп об-ҳавода бузилиб кетмаслиги учун ясси ҳолда ясалади. Қўрғон об-ҳаводан бузилиб кетмаслиги учун ҳар йили юз эллик арава хода келтирилиб, уни қайтадан мустаҳкамлайди. Қўрғоннинг тепасига буюк Арей сиймоси ва унинг темирдан ясалган қиличчини қуяди. Бу қиличга скифлар ҳар йили сиғиниб, шохдор моллар ва отларни қурбон қиладилар. Бундан ташқари, асир олинган қулларни қурбон қилиб қўйиб санайдилар, уларнинг юзинчисини мол каби сўйиб,

уларнинг қонини Арей сиймосига қуйилган темир қилич устидан қуядилар. Сунгра қурбон қилинган одамнинг унг елкасини қули билан бирга кесиб олиб, осмонга отадилар. Қул қаерга бориб тушса, уша ерда қолади. Қурбон қилинган одамнинг жасади алоҳида ётади...»¹. «Улар чўчқани қурбонлик қилмайдилар ва умуман чўчқа сақламайдилар»².

Геродот скифларнинг ҳарбий одатига доир ҳам ғаройиб воқеаларни ҳикоя қилади. «Скифлар биринчи ўлжаси бўлган душманнинг қонини ичадилар. Сўнгра жангда ўлдирган душманларнинг ҳаммасининг калласини кесиб олиб, шоҳ ҳузурига олиб келадилар ва эвазига шоҳдан мукофот олади. Акс ҳолда мукофотдан маҳрум буладилар. Душманнинг бошидаги терисини шундай ажратади: бошининг тепасини қулоғи олтидан айлана шаклида кесади. Сунгра тери қисмини ажратиб олади. Тери юмшоқ ҳолда пишганча қўлда ийланиб, отнинг бошидаги туғасига илиб қўяди. Скиф отда юрганда уни кўриб мағрурланади.

Душман калласининг терисидан купчилик отларига юган, жабдуқ қилиб олишган. Агар бундай терилар купайиб кетса ўзлари учун қишлоқ кийим қилиб, кийиб оладилар. Кўпинча ўлжа олинган душманнинг унг қўлининг терисини шилиб олиб, ёй ва унинг уқларини солиб қўядиган қин ясаб оладилар. Ҳақиқатан ҳам одам териси жуда қалин, ярқироқ ва чидамли бўлади. Кўпинча душман терисини бутунлай шилиб олиб; таёққа кийдирадилар, ўзлари билан бирга отда олиб юрадилар»³.

Геродот тўртинчи китобининг олтинчи бешинчи ҳикоясида шундай дейилади: «Айрим скифлар ашадий душманларнинг каллаларига бошқача муносабатда буладилар. Улар калланинг юқори косасини қошдан пастроқдан ажратадилар-да, унинг ички қисмини тозалайдилар. Агар скиф камбағал бўлса, ундан коса ўрнида фойдаланадилар. Агар скиф бадавлат бўлса, косасимон калланинг ички қисмини яхшилаб тозалайдилар-да, унинг ичини олтин билан қоплайди ва идиш ўрнида фойдаланади.

Скиф ўз раъйига қарши чиққан туғишганларига ва ҳатто оғир жиноят қилган қабиладошларига ҳам шундай муносабатда бўлади. Меҳмон келганда, мана шу бошнинг юқори қисмидан ясалган косасимон идишда таом сузиб берадилар».

Геродотнинг кейинги ҳикояларида ҳам қизиқ воқеалар баёнига дуч келамиз. Бир ҳикояда шундай ривоят қилинади. Бошлиқ ҳар йили вино тайёрлайди. Душманни ўлдирган скифлар бу винодан бир косадан ичади. скифлардан айримлари жасорат кўрсатмаган бўлса, даврандан четроқда ўтиради. Улар учун бундай муносабат оғир жазо эди. Агар даврадаги

¹ *Геродот*. История в девяти книгах. Кн. четвертая, 224-бет.

² Уша китоб, 225-бет.

³ Уша китоб, 325-бет.

скифлар орасида жуда кўп душман улдирганлари бўлса, бундайлар икки қоса винони бирдан ичадилар.

Геродот антик дунёдаги бошиқа ижодкорлардан шу билан фарқ қиладики, у фидойи адиб эди. Уз ҳаётини, таҳликага қуийб бўлса-да, ижод дардида узоқ юртларни кезди. Жаҳонгашта адиб не-не хавф-хатарларга дуч келмади бу сафарларида. У аввал уз кузи билан қуриб, қулоғи билан эшитгач, кейин ижод қиларди. Ҳар қандай фарз ва таъминлар унинг учун бегона эди. У минглаб қабила ва элатларда булади. Юзлаб дарёларни кечиб утади. Баланд тоғлардан ошади. Уша пайтда ҳеч бир ижодкорнинг қадами етмаган узоқ улкаларни кезади. Ҳали қўл урилмаган мавзуларни биринчи булиб ёритади. Шунинг учун ҳам Геродот номи тарихимизда алоҳида аҳамият касб этади. Жаҳон адабиётида муътабар урин олган Геродот номини биз ўрта осиеликлар ҳам жуда қадрлаймиз. Негаки, бу улуг зот тарихчилардан биринчи булиб бизни бобокалонларимиз ҳаёти билан таништиради.

Геродот бир қанча Осиё мамлакатларида булиб, сунгра истиқомат қилиш ниятида Афина давлатининг қўл остидаги Фурия шаҳрига келади. Италиянинг жанубига жойлашган Фурия шаҳри уз гузаллиги жиҳатидан дунёда тенгсиз эди. Геродот бирмунча муддат Фурия шаҳрида яшаб, эрамиздан аввалги 430 йилда уша ерда вафот этади.

КВИНТ КУРЦИЙ РУФ

Квинт Курций Руф эрамизнинг олтинчи йилида Рим императорлигига қарашли Тира шаҳрида туғилди. Унча катта бўлмаган бу шаҳарнинг табиати ниҳоятда гузал эди. Курций Руфлар хонадони унча бадавлат бўлмаса ҳам узига яраша тўқ эди. Бўлғуси ёзувчининг ёшлигидан билимга чанқоқлигини сезган хонадон эгалари уни лотин мактабига ўқишга беришади. Саводи чиққандан сунг у лотин тилида ёзилган асарларни ихтос билан ўқий бошлайди. Бироқ бу вақтда лотин тилида ёзилган бадий асарлар барчага бирдек етишмасди. Купгина юнон адабиёти намуналарини лотин тилида ўқиб қониқмагандан кейин у грек тилини ўрганишга зур бериб интилади. 22—23 ёшида Афина сафарига жўнайди. Афинанинг қадимий адабиёт, маданият ёдгорликларига қизиқиш билан қарайди. Афина сафари саёҳат шинавандасининг дунёқарашига жуда катта таъсир курсатади.

Курций Руф Афинадан туғри Грецияга қўшни бўлган Шарқ мамлакатларига йўл олади.

У қаерда бўлмасин, халқ оғзика ижоди дурдоналарини йигиб юради. У Александр Македонский ҳақида қизиқ-қизиқ ҳикоят ва ривоятлар эшитади. Шундан сунг у Александр Македонскийнинг тарихига жуда қизиқиб қолади. Афинага қайтиб келиб Александр Македонскийнинг

ҳаётига оид манбаларни туплай бошлайди. Айниқса, Александрия шаҳри Курций Руфда катта таассурот қолдиради. Александрнинг Осиё мамлакатлари бўйлаб юриши ёзиб борилган махсус «Шоҳ журнали» ёки «Эфемерида» билан танишади. Александр билан ҳарбий юришга отланган, шоҳнинг энг яқин кишилари булган Птолемей ва Аристобулнинг «кундалик»ларини синчиклаб ўқийди.

Бундан ташқари, Курций Руф Александр ҳақида ёзилган тарихий асарлар билан ҳам диққат билан танишиб чиқади. Айниқса, Клитарх ва Магасфен романларини қайта-қайта мутолла қилади. Чунки бу адиблар Александрнинг замондошлари эди. Клитарх ва Магасфен баён қилган Шарқ мамлакатларига оид воқеаларнинг тафсилотлари билан яқиндан танишади.

Курций Руф эрамининг 30-йиллари охирида Римга қайтиб келади. Римдаги адабий гуруҳлар билан алоқа боғлайди. Нотиклик санъатига оид асарлар ёза бошлайди. Унинг бу асарлари ўша даврдаги адабий жамоатчиликнинг эътиборини ўзига тортган эди. Бироқ Курций Руфнинг ўз олдига қўйган мақсади бутунлай бошқа нарса эди. У «Александр Македонскийнинг тарихи» номли романини ниҳоясига етказиш учун тинимсиз ижод билан машғур бўлади.

Бунинг учун у ўзоқ йиллар зарур манбалар йиғишга киришади. Урта Осиёнинг тарихига оид маълумотларни ўрганиш Курций Руф учун бирмунча қийинчиликлар тугдиради. Ўзоқ ва бегона улкаларнинг тарихини ёзиш ёзувчини анча йиллар уйлантириб юради. Урта Осиё ва Ҳиндистон тафсилотлари ёзувчини ташвишга солади. Муҳими шундаки, Курций Руф келажак авлод олдидан жавобгар бўлиб қолишдан чўчийди. Шунинг учун ҳам тарихий далилларга жуда ҳушёрлик билан муносабатда бўлади. Тарихий воқеалар баёнининг аниқ бўлишига интилади.

Ҳатто Александр билан ёнма-ён юриб, жангларда бевосита қатнашган, воқеаларнинг жонли гувоҳи бўлган Птолемейнинг «Кундалик»ларига ҳам бир қадар шубҳа билан қарайди. У бу ҳақда тўхталиб, «Птолемей ўз «кундалиги»да Александрни ҳаддан зиёд мақтаб юборган» деган, фикрни айтади. Курций Руфнинг тарихий манбаларга бундай синчковлик билан қараганлигининг сабаби, ёзувчи тарихий асар ёзишнинг ўта масъулиятли бир иш эканлигини чуқур ҳис этганлигидан далолат беради. Тарихий асар ёзишнинг нақадар мураккаб эканлигини Курций Руф тушуниб етган, албатта. Айниқса, Александр Македонский ҳақида асар ёзиш ёзувчидан тинимсиз изланиш ва оғир меҳнатни талаб этади. Ёзувчи фақатгина тарихий далилларга, тарихий асарларга ёки «Куядалик»ларга таянибгина қолмасдан, Урта Осиё ва Ҳиндистон сафарида булган купгина сайёҳлар билан ҳам суҳбатлашади. Александр Македонскийнинг Осиё мамлакатларига қилган ҳарбий юришидан аввал ҳам, кейин ҳам Урта Осиёга жуда кўплаб Греция ва Рим сайёҳлари келарди.

Иккинчи томондан, римликлар Александр Македонскийнинг ҳаётига жуда қизиқиш билан қарашарди. Ҳар бир римлик саркарда узини Александр Македонскийга қиёс қиларди, ҳатто унинг тарихига ҳавас билан қарарди.

Эраминг I асрининг 40-йилларида Римда императорлик қилган Клавдий Александр Македонскийга ниҳоятда ҳурмат билан муносабатда бўлади. Шунинг учун бўлса керак, Курций Руф уз асарининг бир саҳифасида император Клавдийни мақтаб ўтади.

Калигулнинг императорлик даври анча нотинч эди. Бу даврда Рим адабий муҳитида нотинчлик пайдо бўлади, адабий ва сиёсий гуруҳ аъзоларига эътиборсизлик билан қарала бошланади. Бироқ, 41-йилда Клавдий императорлик тахтига утиргандан сўнг Рим адабий муҳитида анча ижобий жонланишлар сезилди. Клавдий саводхон бўлгани учун ҳам Римда илм-фаннинг ривожига астойдил эътибор билан қарайди. Ҳатто ўзи ҳам илм-фан ва бадний ижод билан машғул бўлади. Император айниқса бадний адабиётни севар, замондошлари ва утмишдошлари асарларини ўқишга қизиқарди.

Император Клавдий юнон адабиёти намуналарини ҳам берилиб ўқийди. Шунингдек, Гомер поэмалари, Эсхил, Софокл, Эврипид трагедиялари унинг севган асарларидан эди. Ҳатто Клавдийнинг ўзи ҳам трагедиялар ёзишга киришади. Унинг трагедиялари Рим театрларида тухтовсиз намоиш этилар эди.

Курций Руф мана шундай адабиёт ва санъатга эътибор ортган Клавдий императорлиги даврида қизгин ижод оғушига чумилади. Бироқ Курций Руфнинг бу асари ўз даврида машҳур бўлмади. Ёзувчининг ўзи бунга эътибор бермаган бўлса керак. Курций Руф ниҳоятда эҳтиёткор ёзувчи эди. Ўзи учун ниҳоятда бебаҳо бўлган бу асарнинг узгали назарига тушгандан сўнг қандай баҳога сазовор бўлиши ёзувчини уйлантирарди. Клавдий императорлиги тугатилиб 68—69 йилларда Рим тахтига Веспасиан ўтиргандан сўнг, яна адабий муҳитга эътиборсизлик бошланади. Курций Руфнинг ҳаёти бир оз мураккаблашади. У узининг «Александр Македонский тарихи» асарини якунлаб 78 йилда Римда вафот этади.

Курций Руф олдида қўйган эзгу мақсадга, ниятига эришади. У Александр Македонскийнинг тарихига бағишланган унта китоб ёзади. Унта китобни ўз ичига олган бу асарнинг кейинги тақдири ғоят ачинарлидир. Асарнинг биринчи ва иккинчи китоблари йўқолиб кетган. Бешинчи китобнинг охири ва олтинчи китобларнинг бошланиши сақланмаган. Шунингдек, асарнинг унинчи китобидаги айрим саҳифалар ҳам йиртилиб кетган. Асарнинг Урта Осиёга бағишланган китобидаги саҳифалардан айрим сатрлар ўчганлигини ҳисобга олмганда, асар бизгача тулиқ етиб келган.

•АЛЕКСАНДР МАКЕДОНСКИЙ ТАРИХИ•

Ўрта Осиё, жумладан Сугдиёнанинг антик даврлари тасвирланган асарлар ичида Квинт Курций Руфнинг «Александр Македонский тарихи» асари алоҳида урин тутади. Унда Ўрта Осиёнинг эрамиздан аввалги IV—III асрларига онд воқеалар тасвирга кенгроқ олинган. Курций Руфнинг бу асарининг Ўрта Осиё ҳақидаги бошқа асарлардан фарқли томони шундаки, унда икки дарё Окс (Аму) ва Яксарт (Сир) оралиғидаги тарихий воқеалар кенг ифодаланган.

Курций Руфнинг ушбу асари Диодор, Юстин, ҳатто жаҳон адабиётида муҳим ўринга эга булган Плутархнинг «Александр» романидан ҳам устун эканлигини кураимиз. У «Александрнинг юриши» асарида ҳам бир қадар устун даражададир. Асарда тасвирланган воқеаларнинг баёни фикримизнинг исботи була олади.

Асарнинг VII китобида ва VIII китобнинг бир қисмида Ўрта Осиё воқеалари тасвирланади.

Асарда ифодаланишича, Александр Сугдиёна ерларига қушни булган Гирканига катта қушни билан бостириб киради. «Атроф қумлик, саҳро, қуёш қиздиради. Сув танқис эди. Қумлик худди олов пурқаётгандек»¹.

Асардан келтирилган бу парчада ёзувчи Амударёнинг нариги томонидаги туриман чулларини тасвирлаяпти. Македонияликларнинг Ўрта Осиёнинг олов пуркаб турган иссиғига мослашишлари жуда қийин булади. «Бу ерларда кечаси юриш анча қулай. Айниқса, тонг палласидаги муздаккина саҳро шабадаси, қуёш чиқиши билан ҳарорат кутарилади. Сунгра бутун аъзои баданингиз ёна бошлайди. Жангчилар аввал руҳан тушқунликка тушади, сунгра иссиққа бардош беролмай, ҳолдан тоя бошлашади»².

Курций Руф худди Ўрта Осиё чулларида узи булгандек, бу ерларнинг табиат манзараларини уз кузи билан кургандек тасвирлайди. Ёзувчи уз асарида саҳро манзарасига анча кенг урин берган. Ой ёки кунини аниқ курсатмаса ҳам, македонияликларнинг бу ерлардан саратон ойларида утганлигини аниқлаш қийин эмас.

Яна бир уринда ёзувчи жангчилар иссиққа бардош беролмай охириги виноларигача, ҳатто мойларигача ичиб куйганлигини айтади. Уларга суюқлик булса бас эди, қараб утирмасдан ичаверарди. Айримларининг қорни шундай шишиб кетган эдики, ҳатто қурол кутаришга ҳам дармони етмасди, деб ҳикоя қилади ёзувчи. Ҳақиқатан ҳам Курций Руф асари Ўрта Осиёга бағишланган бошқа купгина грек ва Рим адабиётидаги

¹ Квинт Курций Руф. История Александра Македонского. Сохранившиеся книги. Изд-во. Московского университета. 1963. 26-бет. Бундан кейинги манбалар ҳам шу китобдан олинади.

² Курций Руф. Уша асар, 265-бет.

асарлардан шу билан фарқ қиладики, унда табиат тасвирига алоҳида эътибор берилган.

Асарни ўқир экансиз, сизга яқиндан таниш булган табиат манзаралари, географик муҳит тасвирлари бирма-бир кўз унгингиздан утаверади. Одам ўтса оёғи, қуш учса қаноти куядиган, бу борса келмас саҳроларда ҳам скиф қабилаларининг яшаётганлигини куриб, ёзувчи ҳайратга тушгандек бўлади. Ҳатто асарни ўқиган китобхон ҳам бундай воқеаларга қизиқиб қарайди. Зим-зиё, поёнсиз Саҳрои қабирда одамлар яшамокда. Скиф қадим-қадимдан мана шундай матонатли, меҳнаткаш ва кучли ирода эгаси булган.

«Александр жангчилари мешга сув тулдириб келаетган бир чолни тутиб келтирадилар. Александр у кишидан сувни қаерга олиб бораётганини сўрайди. Шунда у саҳрода чанқаб ётган ўғилларига олиб бораётганини айтади. Александр мешни қайтариб бериб, «Бу сувнинг ҳаммасини мен ичолмайман, аскарларимга бўлиб берай десам етмайди, ундан кўра сен ўғилларинга олиб борақол, деб сув тулдирилган мешни чолга қайтариб беради»¹.

Беихтиёр уйланиб қоласиз, балки бу номаълум киши зулм тигига чидай олмай, мана шу саҳрода яшашга аҳд қилгандир. Балки шу саҳрода яшашни афзал кургандир. Чўлнинг осойишталиги унга ҳузур бағишлар. Чунки бу саҳрода у эркин ва озод яшайди. Мана шу саҳронинг ҳукмрони у. Зулмдан қочиб, балки қирғин урушлар жонларига теккани учундир, қадимда купчилик одам оёғи етмайдиган узоқ чулларда, олис ва баланд тоғ чуққилари устида яшаганлар.

Асарни ўқир экансиз, мана шу саҳро ҳам Ватаннинг бир булагии эканлигини, унинг ҳам уз эгалари борлигини ҳис қиласиз.

Александрнинг атрофидаги обрули маслаҳатчилар ҳатто бу саҳрони тарк этиш, орқага қайтиш лозимлигини улуғ еаркардадан ялиниб сурашади².

Бироқ, Александр уз йулидан қайтмайди.

Шундан сунг Александр Окс дарёсидан утиб, унча катта булмаган бранхидлар шаҳарчасига етиб келади. Ёзувчи бу шаҳар аҳолисининг тарихига алоҳида тухталади. Эрон шоҳи Ксеркс греклар билан булган жангда, уларнинг бир қисмини асир олиб, Сўғдиёна чўлларига олиб келиб ташлаган эди. Бугун бу бранхидлар Александрни ўзларининг яқин қавмларидек қарши оладилар. Ёзувчининг уз асарида тасвирланаётган воқеалардан илгариги даврга, узоқ ва яқин ўтмишга мурожаат этиши тарихий наср талабига хосдир. Бундай ретроспектив эпизодлар тарихий насрда куп учрайди. Бу уринда ёзувчи бранхидлар тарихига мурожаат

¹ Курши Р.ф. Ўша асар, 165-бет.

² Ўша асар, 267-бет.

этиб, катта бир воқеани эсга олишга мувофиқ бўлган. Бундай қишлоқ ва шаҳарлар Ўрта Осиё ҳудудининг бир нечта жойларида бор.

Туртинчи куни Александр Мароқанд шаҳрига етиб келади «Мароқанднинг деворлари баланд ва мустаҳкам эди. Унинг ичига жойлашган қалъа иккинчи девор билан ўралган. Александр у ерда катта қўшинни қолдириб, ўзи яқин орадаги қишлоқларни ёқиб, талай бошлайди»¹.

Мана шу эпизоддан ҳам кўриниб турибдики, Александр Ўрта Осиёда ута шафқатсизлик ва талон-тарожликни авжига чиқарган. Бутун бир қишлоқларни култепага айлантирган. Шаҳарларни узининг тошотар машинаси² билан бузиб, вайрон қилган.

Курций Руфнинг бу асари Александрнинг Шарқ мамлакатларига, жумладан, Ўрта Осиёга юришини тасвирлабгина қолмасдан, балки Ўрта Осиёнинг узоқ тарихига оид ҳам кўпгина маълумотларни беради. Масалан, асарни ўқир эканмиз, биз учун афсонавий Эрон шоҳи саналган Кирнинг тарихий шахс эканлигига ишонч ҳосил қиламиз. Курций Руфнинг таъкидлашича, Эрон шоҳи Кир эрамиздан илгариги 559—529 йилларда яшаб ўтиб, Яксарт (Сир) дарёси ёқасидаги Ғазо шаҳрини эгаллаб олади. Ҳатто Кир бу дарё яқинида шаҳар³ қурганлигини асар муаллифи таъкидлаб ўтади. Бу шаҳарда катта кучга эга бўлган мемакен қабилалари яшар эди.

Мемакенлар Александрнинг 50 та отлиқ аскарини очиқ чехра билан қарши олиб, қуюқ дастурхон ёзади. Кун буйи йул юриб чарчаган, ширин таомларни еб ором олган македониялик жангчилар ярим тунда қаттиқ уйқуда ётганларида улар мемакенлар томонидан қириб ташланади. Бу хабарни эшитиб, Александр жуда дарғазаб бўлади. Ғазо шаҳрини яксон қилиб ташламоқчи бўлади. Бироқ, биринчи ҳужумдаёқ бу шаҳарни олиш қийин кечади. Мемакенлар шаҳарни мардонавор ҳимоя қиладилар.

Асарда ифодаланган бундай ватанпарварликка оид эпизодлар Яксарт дарёси ёқасидаги халқларнинг қадимда ниҳоятда жасур бўлганлигини, босқинчи ёвга қарши шафқатсиз кураш олиб борганлигини кўрсатади.

Курций Руф асарида тасвирланган Яксарт дарёси атрофидаги воқеалар ўқувчини ҳаяжонга солади. Муҳими шундаки, Курций Руфнинг бу асари бундан қарийб 20 аср илгари яратилгани ҳолда, унда тасвирланган воқеалар XXII аср аввал бўлиб ўтган бўлса ҳам ҳамон бугунги ўқувчи учун замонавийдир. Чунки биз асарни ўқир эканмиз, бугунги кунимиз чуққисидан туриб, ўз тарихимизнинг узоқ ўтмишига назар ташлаймиз. Узоқ тарихий ўтмишимизда бўлиб ўтган воқеаларни бугунги кунимизга

¹ Ўша асар, 273-бет.

² Осиёликлар тилида тулғама ҳам дейилган.

³ Археологлар бу шаҳарни Ўратепа яқинида қурилган, деб аниқлик киритадилар.

киёслаймиз. Босқинчилик урушлари одамлар бошига не-не қирғинлар келтирганини Курций Руф асарини ўқиб яна бир бор гувоҳ бўламиз. Қанчадан-қанча одамлар қул қилиб ҳайдаб кетилган, минг-минглаб кишилар аёвсиз қириб ташланган. Сон-саноксиз аёллар яқин кишисидан ажралиб, дол-фарёд чеккан. Ёш гўдаклар қолган. Ҳатто тирик болалар отларнинг олдига ташланган.

Неча марталаб босқинчилар юртимизга бостириб келган, бойликларимизни талаб кетган. Муҳташам шаҳарларимизни вайрон қилган, қишлоқларимизга ўт қуйган.

Эрон шоҳлари Кир, сўнгра Доро бу ерларда қонли из қолдирди. Бироқ сўғдиёналиклар босқинчи ёвга қарши ҳамиша мардонавор курашиб келганлар. Ҳеч қачон ўз қабиласини, элатини душман оёғи остига гашлаб қўймаган. Улса ҳам курашиб ўлган. Александр Македонский Сўғдиёнани осонгина қулга киритаман деб ўйлаган эди. Скифлар ўз ерларини урушсиз, қаршиликсиз менга топширади, деб ҳаёл сурган эди. Александрнинг уйлари оқибатда хом ҳаёл бўлиб чиқди. Сўғдиёналиклар Александрга ҳар томонлама ҳужум қилиб, тинчлик бермайди.

Айниқса, Киропил шаҳрини олаётганда Александр жуда қийналади. Катта тош қирраси бўйнига зарб билан келиб урилиб, яраланади. «Александрнинг куз унгини қоп-қора туман қоплайди. У ҳолсизланиб, отдан йиқилиб тушади. Александрни бу ҳолатда кўрган македониялик жангчилар таҳликага тушиб, йиғлашади. Улар ўз шоҳларини улиб қолди, деб ўйлайдилар»¹.

Курций Руфнинг асари жуда ўқишли. Унда куплаб қизиқарли воқеаларнинг тафсилоти баён қилинган, уларни қулдан қўймай, берилиб ўқигинг келади. Айниқса, сўғд халқининг миллий қаҳрамони Спитамен ҳақида анча кенг маълумотга эга бўламиз. Асарда Спитамен жисмонан бақувват, тadbиркор, жасур ва мард инсон сифатида бадний ифодаланади.

Эрон шоҳлари Кир ва Доро ўзини Ахмонийлар подшоҳи деб эълон қилгандан сўнг сўғдиёналиклар ҳам унга қарам бўлиб қолади. Оддий халқнинг подшоҳлик ҳақидаги тушунчалари ўша даврларда бутунлай бошқача эди. Яъни оддий халқ подшоҳларни муқаддас, маъбудваш деб тушунардилар. Ҳатто Греция ва Римда подшоҳларни маъбуд ва маъбудатар билан тенг қўйишган.

Эрон шоҳи Дорога хиёнат қилгани учун хоин Бессни Спитамен Александр қўлига топширади. Бироқ ўзи Александрга бўйсунмайди. Сўғдиёнани Александр қўлига осонликча топшириб қўймайди. Александр Спитаменга катта-катта ваъдалар беради. Ҳатто Сўғдиёна ҳокимлигини янги этмоқчи бўлади. Спитамен эса ватанфурушликни қилгандан кўра, унинг афзал билади.

¹ Ўша асар, 276-бет.

Александр Спитаменни таъкиб қилишга киришади. Унинг Мароқанда эканлигини эшитиб, саркарда Менедема қумондонлигида уч минг пиеда 800 отлиқ қўшин юборади. Узи эса Танаис дарёси бўйлаб кетади. Бу дарё бўйида у шаҳар қўради. Атоқли олим Бобожон Гафуров Александрия эсхата¹ шаҳри Танаис дарёси бўйида эмас. Яксарт (Сир) дарёси бўйида қўрилганлигини таъкидлайди². Унга Александрия деб ном беради. Асарда таъкидланишича, бу шаҳар жуда қисқа вақт ичида тикланган. Бор-йўғи ун етти кунда қўриб битказилган. Олимларнинг таъкидлашича, бу шаҳар ҳозирги Хужанд шаҳри ўрнида қўрилгандир. Профессор М. М. Лютовнинг таъкидлашича, Александрия шаҳри ҳозирги Хужанднинг айнан ўрнида эмас, Сирдарёнинг Бекободга яқин жойида қўрилган³.

Бу шаҳарни Александр грек савдогарларига топширади.

Ҳақиқатан ҳам Александр Македонский Урта Осиё территориясида бир неча шаҳарлар барпо қилди. Уларнинг айримларининг номлари ҳозир ҳам сақланиб турибди.

Н.П. Остроумовнинг изоҳлашича, Урта Осиёда Искандар қўл, Искандарсой, Искандар қалъа, Искандар минора, Искандар шаҳар каби номларни турли жойларда эшитиш мумкин⁴.

Искандар дарё Ягнаб дарёси билан қўшилиб, Фон дарёсини ҳосил қилади. Бу дарё Тожикистонда жойлашган бўлиб, Ҳисор тоғлари этагида Искандар қишлоғи ҳам бор.

Александрнинг шахсига оид маълумотлар ҳам асарда кенг тасвирга олинади. Унинг Киропил шаҳрини қўлга киритиш чоғида яраланиши ва анча вақт бу яра дардидан азоб чекиши тасвирланади. «Александр яралангандан сунг бир неча кун иситмалаб ётиб қолади. Александр отга миниб у ёқда турсин, оёғида туrolмайди. Баъзан у руҳан тушкунликка ҳам тушарди. Кўпроқ жангчиларни ўйларди. Паймонам яқин қўринади. агар ўлиб қолсам, уларнинг ҳоли не кечади, деб жангчиларига қараб қўяди.

Овози жуда нимжонлашиб қолган зўрға гапирарди, Унинг овозини жуда яқин утирган киши ҳам базўр эшитарди»⁵.

Асарда бундай ҳаяжонли эпизодлар жуда кўп берилган. Бу эпизодда босқинчи бўлса ҳам Александрнинг тақдирига бир қадар ачиниш билан қарайсан киши. Ҳақиқатан ҳам сўғдиёналиклар Александр уйлагандек бўлиб чиқмади. Александр бу ерда кўп талафотлар қўради, яраланади

¹ Эсхата—энг чеккадаги шаҳар.

² Гафуров Б. «Таджики». М.: Изд-во «Наука», 1972, 96-бет.

³ Лютов М. М. Александр Великий в Туркестане. Т.: Типолитография С. И. Лахтина, 1890, 17-бет.

⁴ Остроумов Н. П. «Искандар Зулкарнайн», Т.: Типолитография торг—дома Б. Коменские, 1896, 6-бет.

⁵ Курций Руф. Ўша асар, 279-бет.

Машҳур саркардаларини йўқотади, паҳлавон жангчиларидан ажралади. Ҳатто ўзи бирон кун ором олиб яшай олмайди.

Саркарда Менедем Спитаменни қўлга тушириш учун катта қўшин билан кетган эди. Спитамен македонияликларнинг қўшини келаётгани ҳақидаги хабарни эшитиб, шаҳар дарвозасини очиб қўяди-да, ўзи жангчилар билан тўқайзорлар орасига яширинади. Йўлнинг икки томони қатин дарахтзор билан қопланган эди «Бепарво келаётган душманга тўсатдан ҳужум қилган Спитамен қўшинларни қуршаб олади. Менедем қўшинлари ҳар қанча қаршилик кўрсатмасин. Спитамен жангчилари уларни қириб ташлайди»¹. Бу Александр учун катта йўқотиш эди. Александр қўшинлари ҳам ҳеч қачон бундай муваффақиятсизликка уч келмаганди.

Асарда фақат скиф жангчиларининггина эмас, македон жангчиларининг ҳам мардлиги ва жасурлиги ёрқин бадиий картиналарда ифодаланади. Македонияликлар билан Спитамен қўшинлари ўртасида шиддатли жанг бошланади. Менедемнинг ниҳоятда машҳур оти бор эди. Бу от бир неча марта хавф остида қолган ўз хужайини Менедемни жанггоҳдан олиб чиқиб, қутқариб қолган эди. Бу сафар бунинг ҳеч иложи бўлмади. Спитамен қўшинлари ён атрофни темир халқадек ураб олганли. Бу халқадан чиқишнинг ҳеч иложи йўқ. Менедем яқин дўсти Гипсидга мурожаат этиб, учқур отини миниб жанггоҳдан чиқиб қочишни айтади. Гипсид дўсти Менедемни жанггоҳга ташлаб, қочиб қолишни узига эп кўрмайди. Дўсти билан ёнма-ён туриб, ҳалок бўлади»².

Муҳими шундаки, бу асарни узоқ римлик ҳолис бир ёзувчи ижод этган. У македониялик ҳам эмас, суғдиёналик ҳам эмас. У македониялик бўлганда Александрга, суғдиёналик бўлганда Спитаменга ён босиши табиий эди. Чунки, ҳар бир ёзувчи бир жамиятда яшагани ҳолда ўша жамиятнинг манфаатидан четда туриши мумкин эмас. Курций Руфнинг уз асарида воқеликка ҳолисона ёндошиш жараёнини кўрамиз.

Иккинчи марта яралангандан сўнг «Александр Танаис дарёси еқасидаги қалъасида узоқ вақт ётиб қолади. Ниҳоят, у оёққа туриб ўз жангчилари ёнига келади. Македонияликлар уз шоҳини жуда соғинган эдилар. Александрнинг оёққа турганлигини кўриб, жангчилар севинганларидан уни куз ёши билан қарши оладилар. Кўнгиллари урушни кумсаб қолганлигини изҳор қилишади»³.

Бу эпизодда, биринчидан, жангчиларнинг Александрга садоқати ифодаланган бўлса, иккинчидан, македон жангчиларининг урушни кумсаб қолганликларига ишора қилинмоқда. Ажиб замонлар бўлган.

¹ Курций Руф. Ўша асар. 280-бет.

² Курций Руф. Ўша асар. 280-бет.

³ Ўша жойда.

одамлар қирғин урушни хоҳлашган. Улар урушни қандайдир бахт деб билганлар. Уруш минг-минглаб кишилар бошида ажал уругини сочишини, инсониятга офат бўлиб ёғилишини хаёлларига ҳам келтиришмаган.

Урушга қарши чиққанлар оғир жазога тортилган.

Курций Руф ўз асарида скифларни адолат ва тинчлик тарафдори сифатида тасвирлайди. Ҳатто асарда шундай эпизодлар берилганки, скиф халқи тинчлик тарафдори эканлиги равшанлашади.

Йигирмага яқин отлик скифлар ўз миллий одатларига хос кийиниб, македон қўшинлари жойлашган лагерга келади. Улар морнинг олдида махсус топшириқ билан келганликларини, ўз ниятларини шахсан унинг ўзига айтиш ниятида эканликларини билдиради. Скифлар шоҳ чодирига киришиб, Александрнинг қаршисида ўтиришади. Улар шоҳнинг кузига тикилиб қарашди. Александр уларнинг саволига жавоб беришдан ожиз эди. Буни скифлар сезиб туришарди¹.

Бу ўринда ёзувчи скифларнинг ниҳоятда синчков эканликларини таъкидламоқда. Асарда бундай психологик эпизодлар жуда кўп учрайди. Курций Руф асардаги кўпгина воқеаларга ҳаётий ҳақиқат мезонидан келиб чиқиб ёндошади. Бадиий ифодалар қаърида психологик ҳолатларнинг мавжудлигини кўради. Инсоннинг кузига қараб унинг ички туйғуларини, кўнглида яшириниб ётган ҳолатларини аниқлаш психологизмнинг асосий негизини ташкил этади. Бу психологик негизга эга бўлган ҳаётий ва бадиий боғланишларни бир-биридан фарқлаш лозим. Бу жараёни чуқур урганиш анча мураккаб бўлиб, ўзига хос илмий мушоҳадани тақозо этади. Инсоннинг кузига қараб, унинг ички дунёсини аниқлаш ҳар кимнинг ҳам қўлидан келавермайди. Ўткир психолог бу ишнинг уддасидан чиқиши мумкин. Курций Руф ўз асарида скиф элчиларининг мана шундай синчков, зийрак эканликларини ифодалайди.

Мана шу далилнинг ўзиёқ қадимги даврларда халқимиз орасида донишмандлар, фозиллар, ақли расо кишилар бўлганлигини далиллайди.

Курций Руфнинг таъкидлашича, скифларнинг бошқа варвар уруғларидан фарқи шунда эдики, уларнинг фикр ифодалашлари қўпол эмас, маданияти ҳам дуруст эди².

Бундай фикрлар Курций Руф асарининг бадиий, айни чоғда тарихий қимматини оширган. Скифларга берилган бундай юксак баҳо, айни чоғда Курций Руф дунёқарашининг кенглигини белгилайди. Ўзга халқлар, ўзга миллатлар маданиятига ҳурмат билан қараган ёзувчининг асаригина бошқа халқларнинг ҳам сеvimли асарига, маданиятининг нодир намунасига айлана олади. Ўз замонасида Римда ижобий баҳосини тополмаган Курций Руфнинг бу романи орадан қарийб йигирма аср

¹ Курций Руф. Ўша асар, 281-бет.

² Ўша жойда.

утган бўлса ҳам, бугунги кунда бизнинг маданиятимизнинг, бутун Урта Осиё халқлари маданиятининг бебаҳо асарига айланди. Узоқ ўтмишимиздан ҳикоя қилувчи бу асар ҳақиқатан бугунги кунда скифлар аълоди учун ҳам нодир ёдгорликдир. Яна бир уринда муаллиф «Антишларича, уларнинг орасида донишмандлари ҳам бор экан»¹, деб таъкидлайди.

Албатта, бу далилларни Курций Руф Урта Осиёга келган, скифлар билан учрашган, уларнинг урф-одатлари, маданиятини яхши билган қайсидир тарихий асардан олган. Булмаса, бунчалик аниқ маълумотларни скифлар билан боғланмаган киши айта олмасди. Ёзувчининг маҳорати шундаки, у тарихий ҳақиқатнинг моҳиятидан келиб чиқиб, бадий ҳақиқатни ҳаётий ва жонли ифодалай олган.

Курций Руфнинг қайд қилишича, ҳатто скифларнинг нутқи ҳам жозибадор эди². Ўзининг гўзал нутқиға, маданиятиға эга булган скифларнинг ўша даврларда ўзига хос адабиети ҳам булган. Бироқ, афсуски, бу адабиёт намуналарини йиғишға қизиқиш кам эди. Скифлар ҳақида «кундалик» ёзиб қолдирган, скифлар диёриға келган, Александр билан ёнма-ён юрган Аристокбул халқ афоризмларини йиға бошлаган. Аристокбул бу афоризмлардан айримларини Александрға ўқиб берганда шоҳ унинг қулидаги афоризмлар ёзилган дафтарни жаҳл билан тортиб олиб, йиртиб-йиртиб сувға улоқтириб юборди³. И. Г. Драйзеннинг ушбу фикриға таянсақ, македон қўшинлари орасида скифлар адабиётиға қизиқувчилар бўлганлиги табиийдир. Александрдан илгари ҳам, ҳатто Геродот даврларида ва ундан аввал ҳам Урта Осиё оғзаки адабиёти намуналари ёзиб олинган. Бу халқ адабиёти намуналарига греклар қизиқиш билан қараган. Халқ оғзаки ижодининг дастлабки намуналари бўлган «Тумарис», «Широқ» афсоналари ва «Авесто»да ҳам бир қанча ҳикоятлар бор. Геродот асарларида яна бир қанча ҳикоятлар баён қилинади. Бу афсоналарни шубҳасиз ўрта осиеликлар ижод қилган. «Тумарис» афсонасида массагет, «Широқ» афсонасида сак қабилаларининг босқинчи евларига қарши кураши аниқ бадий бўёқларда курсатиб берилган. Бу қабилаларнинг тadbиркорлигига, жасур ва мардлигига алоҳида тўхталган. Шунинг ўзиёқ ҳар иккала афсонанинг ҳам Урта Осиёда яшовчи халқ донишмандлари томонидан яратилганини исботлайди.

Бу ҳар иккала қабила — массагетлар ва саклар қадимда Урта Осиёда яшаган. Грек адабиётида таъкидланишича, айниқса, Эсхил, Ксенофонт, Геродот, Полиэн ижодида қайд қилиб ўтилишича, «Тумарис» ва «Широқ» афсоналарида тасвирланган давр, бу афсоналарнинг тарихий илдизи

¹ Курций Руф. Ўша асар. 282-бет.

² Ўша жойда.

³ Драйзен И. Г. История Эллинизма. М.: Типо-литография В. Ф. Рихтер, 1891. 234-бет.

эрамиздан аввалги VI—V асрларга туғри келади. Бундан кўринадики, VI—V асрларда «Тумарис», «Широқ» каби халқ оғзаки ижоди намуналарига эга бўлган бу қабилаларнинг кейинчалик Александрнинг юриши ва унинг Урта Осиёга қилиши даврида янада ривожланганини ўзига хос адабиёти бўлганлигини кўрсатади.

Скифлар Александрнинг чодирига киргандан сунг, шоҳга турли хил мураккаб саволлар бера бошлайди. «Нега бизнинг еримизга оёқ босдинг?» Сен кимсан, қардан келдинг? Биз сенга хизмат қилишни, эгилишни хоҳламаймиз. Биз скифларга ҳукиз, омон, қилич, ёй ва қозон-товоқ бўлса бас. Биз бу нарсаларни уртоқларимиз билан узаро баҳам кўрамиз ва биргаликда душманга қарши курашамиз. Ҳукиз ва омон билан ер ҳайдаб, ҳосил оламиз. Товоқда дўстлар билан вино ичамиз. Ёйда узоқдаги душманни қирамиз... қиличда эса яқиндагисини. Биз шундай қилиб Сурия, кейин эса Эрон ва Индей шоҳларини енгиб келганмиз»¹.

Асардан келтирилган ушбу парчадан ҳам кўриниб турибдики, Курций Руф скифларнинг қадимда тинчликсевар халқ бўлганлигини, босқинчилик урушларини бошидан кўп кечирганлигини қайд қилмоқда. Бу хилдаги эпизодлар орқали скифларнинг яшаш шароитини англаш, уларнинг мақсади ва турмуш кечиришларини билиб олиш мумкин. Асар муаллифи жуда гузал образли ифода топган. Омон ва ҳукиз. Бундан кўринадики, скифлар уша даврларда асосан деҳқончилик билан шуғулланган. Муҳими шундаки, Курций Руф скифлар² ҳаётини туғри ва аниқ ифодалай олган. Демак, скифлар омон ва ҳукизда ер ҳайдаб, деҳқончилик қилишни ҳам, вино ичиб дўстлашишни ҳам, қўлида ёй ва қилич тутиб душманга қарши курашишни ҳам яхши билган. Муҳими шундаки, скифларнинг Александрга берган саволлари ўзига хос фалсафий характерга эга. «Нега бизнинг улкамизга оёқ босдинг?» — деган саволлари билан Александрни шошириб қўяди. «Бизнинг тинчлигимизни нега буздинг», — деб Александрдай бир қўлида Европани, бир қўлида Осиёни ушлаб турган шоҳга мурожаат этишларининг ўзи скифларнинг довлар, қўрқмас, қатъий фикрли бўлганликларидан далолат беради.

Скиф донишмандлари билан Александр уртасида мунозара давом этади. «Сен бу ерга қароқчиларни тутгани келганман деб мақтанасан, узинг талончилик билан шуғулланыпсан-ку? Сенга бунча бойликнинг нега кераги бор? Бизга ўзга юртларнинг ҳокимликлари керак эмас»³. Бу баҳо ортиқча мақтов ва ҳушомадлардан ҳоли бўлиб, икки уртада кескин

¹ Курций Руф. Уша асар. 284-бет.

² Грек ва Рим адабиёти намуналарида скиф, дак, сак, массагет қабилалари тилга олинади. Биз бу асарларда атамалар қандай берилган бўлса, шундай қўллаяпмиз — Б.Ф.

³ Курций Руф. Уша асар. 285-бет.

қарама-қаршилик, шиддатли суз уйини булганлигини курсатади. Скифлар ўзларининг маънавий жиҳатдан бақувват ва устун эканликларини намоиш этадилар. Курций Руфнинг ғоявий позицияси скифлар томонида эканлигини ушбу эпизод орқали билиб олиш қийин эмас.

Масалага яқиндан ёндошсак, бир қарашда ёзувчи босқинчилик урушларини қоралагандек туюлади. Асарнинг бошидан охиригача ҳарбий қирш, қирғин урушлар, жангу жадаллардан иборат сюжетга дуч келамиз. Аслида Курций Руфнинг дунёқарашида урушни ёқлаш эмас, уни қоралаш, босқинчилик урушларини тухтатишдек бир юксак ғоя борлигини пайқаймиз. Бу жиҳатдан скифларнинг Александрга берган саволлар тариқасидаги фикрлари ёзувчининг ички оламида тинчликни ёқлашга мойиллик борлигини курсатади. Скифларнинг шоҳга қилган кейинги мурожаатлари ҳикматли сузларни эслатади. Скиф донишмандлари 27—28 ёшлар чамасидаги Александрга ўзларининг қимматли маслаҳатларини беради.

Асарда ифодаланган бундай қомусий фикрлар бевосита кишининг диққатини ўзига жалб этади.

Тинчликни, дўстликни ҳимоя қилиб келган скиф элчилари ҳақиқатни айтиб ўз элатлари томон кетади. Скифларнинг утқир ва аччиқ ҳақиқатни ифодаловчи фикрлари Александрнинг юрагига санчилган ханжардек туюлади. Ҳақиқатни, адолатни ва дўстликни жангу жадалларда, қиргин урушларда деб тушунган Александр янги урушга тараддуд куради.

Александр унча катта бўлмаган қўшин билан Кратерни Мароқандга юборади. Македон қўшинлари яқинлашиб келаётганидан огоҳ булган Спитамен Сугдиёнанинг ичкарисси томон кетади. Кратер Политимет (Зарафшон) дарёси бўйидаги Менедем қўшинлари ҳалокатга учраган ерга келади. Спитамен жангчилари ушанда македонларнинг икки минг пиёда, уч юз отлик армиясини шафқатсиз қириб ташлаган эди. Кратер худди шу ерга келгандан сўнг, жангчиларни ўз урф-одатларига кура дафн этади. Македон қўшинлари уруш келтирган даҳшатни ўз кузлари билан кўрадилар. Александр «Қишлоққа ўт қўйишни, йигитларни ва кексаларни ўлдиришни буюради»¹.

Курций Руф асарида таъкидланишича, Александрнинг шу билан туртинчи марта қишлоқларга ўт қўйиши эди. Александр Сугдиёнага юриш қилар экан, ўз сиёсатида бу ерда осойишталик урнатиш, уғрилиқ ва талон-тарошлик ишларига чек қўйишни ўз олдига мақсад қилиб қўйганлигини эълон қилган эди. Бироқ, у кўпгина қишлоқларга ўт қўйиб, урушга яроқли эркакларни ўлдириб, болалар ва аёлларни ўлжа қилиб олишни жангчиларига буюради.

¹ Курций Руф. Ўша асар 288-бет.

Курций Руф уз китобида Сугдиена улкасининг манзарасига қайта-қайта мурожаат этади. Китобда ифодаланишича, Сугдиенанинг «катта қисми саҳродан иборат. Бу чўднинг кенглиги 80 стадий, узунасига кесиб утмоқчи бўлсангиз бепоёндир»¹. Китоб муаллифи кейинги саҳифаларда бу кенгликларнинг узига хос хусусиятлари, пейзаж тасвири ва бадний ифодаларини беради.

Курций Руфнинг Политимет (Зарафшон) дарёси ҳақидаги хулосалари, бу дарёга берган таърифларни китобхоннинг эътиборини узига жалб қилади. Дарёга нисбатан ишлатилган бадний бўёқлар, ухшатишлар нимаси биландир киши дилига яқин, қайсидир қирраси билан танишдек туюлади. Романда таърифланишича, «Маҳаллий аҳоли Политимет деб атаган бу дарё қудратли тўлқин билан оқарди. Унинг қирғоқлари тобора торайиб боради-да, бирдан ернинг тагига кириб кетади. Ернинг тагида оқаётган сувнинг овози эшитилиб туради. Бироқ узининг миқдорини йўқотмайди»².

Худди шунга ўхшаш табиат муъжизаси ҳақиқатан ҳам Зарафшон дарёси воҳасида мавжуд. Дарё уз узанини ернинг тагига буриб юборади. Беш-олти километр чамаси ернинг тагидан жуда катта тезликда оқиб келган дарё ҳозирги кунда ҳам Булунғур ва Панжакент районлари чегарасидан чиқади. Бу ерни булунғурликлар Равотхужа дейишали. Антика ҳолат шундоққина Килдон қишлоғининг ёнгинасида жойлашган бу ерлар Курций Руфнинг тасвирига жуда ўхшаш. Ушбу сатрлар муаллифи ҳам бу муъжизанинг тирик гувоҳи бўлган.

Курций Руф скифларнинг жасур, мардонавор эканликларини қайта-қайта таърифлагиси келади. Уларнинг ҳаётига, турмуш тарзига такрор-такрор мурожаат этади. Романда тасвирланишича, Александр скифларнинг катта бир гуруҳини асир олади. «Жисмоний жиҳатдан бақувват булган скифлардан 30 кишини ўлимга маҳкум этганда, улар ўлимдан ҳам қўрқмасдан, халқ қўшиқларини баралла айтиб, хурсанд бўлиб борарди»³. Александр скифларнинг мардлигига қойил қолади ва скифларни асирликдан озод қилади.

Мана шу эпизоддан ҳам қурилиб турибдики, кишини тетикликка, романтик кутаринкиликка ундовчи халқ қўшиқлари уша даврларда анча ривожланган. Демак, скифларнинг узига хос адабиёти ҳам мавжуд эди.

Александр шундан сунг Окс (Аму) дарёси қирғоқлари томон юради. Тўрт кундан сунг дарё бўйига етиб боради.

¹Курций Руф Окс дарёси тасвирига ҳам алоҳида эътибор билан қарайди. Китобда ифодаланишича, дарё суви лойқа ва бутана эди, унинг сувини ичиб булмасди. «Македонияликлар чуқур қилиб қазиган қудуқдан ҳам

¹ Курций Руф. Ўша асар, 287-бет.

² Ўша асар, 288-бет.

³ Ўша асар, 294-бет.

сув чиқмайди»¹ Курций Руф массагетларнинг тadbиркорлиги ва жанговарлиги мавзусига алоҳида тухталиб утади. Массагетлар Александр қушинларига катта талафот келтиради. Романда ҳикоя қилинишича, «Массагетлар 800 нафар отлик жангчиларини қишлоқ яқинидаги урмонга яшириб қўяди. Бир неча киши пода ҳайдаб урмонга қараб бемалол кетаверади. Тайёр улжани қўлдан чиқармаслик учун Аттин узининг 300 отлик жангчиси билан ҳеч шубҳа қилмасдан урмонга кириб боради. Массагетлар Аттин қушинига қўққисдан ҳужум қилиб, уларнинг ҳаммасини қириб ташлайди»².

Бу машъум хабар Александрнинг саркардаси Кратерга етиб келади ва у ёрдамга шошилади. Массагетлар аллақачон у ердан жунаб қолишганди.

Александр бу талафот ҳақидаги шум хабарни эшитиб, жуда дарғазаб бўлади. Курций Руф ўз романининг кейинги саҳифаларида ов эпизодларини ифодалар экан, «Базоир деб аталмиш у ерларнинг урмонларида хилма-хил ёввойи ҳайвонлар ниҳоятда кўп эканлигини, ов қилишнинг гашти борлигини»³ қайд этади.

Александр хушманзара Базоир урмонларидан яна Мароқанд томон юл олади. Кексайиб қолганлиги туфайли Артабаз Мароқанд ҳокимлигидан озод этилиб, унинг ўрнига Клит таинланган эди. Клит Александрнинг энг яқин кишиси эди. Бунинг икки сабаби бор. Биринчидан, Клит бир даҳшатли жангда шохнинг ҳаётини сақлаб қолган эди. Граник яқинидаги жангда у Александрнинг бошига қилич солаётган Резак қўлини чопиб ташлайди. Иккинчи сабаби, Клитнинг опаси Гелланикани шох уз онасидек севарди. Чунки, Гелланика Филипп саройида энага бўлиб хизмат қилар, Александрни гудаклигидан тарбиялаб, унга кўкрак сути берганди⁴. Шунинг учун ҳам Александр босиб олган терригориясининг катта қисмини — Сугдиёнани ва унинг марказий шаҳри Мароқанд ҳокимлигини катта ишонч билан Клитга топшириб қўйганди.

Александр Мароқандга келганда Клит афсонавий Дианс шарафига катта зиёфат бериб, шохни иззат-икром билан кутиб олади. Зиёфат чоғида анчагина кайфи ошиб қолган Клит Александрга таъна тошлари отиб, уни камситишга ҳаракат қилади. Александрни ўлимдан сақлаб қолганлигини миннат қилади, учинчидан, Александрнинг узини обрўсизлантиришга ҳаракат қилади. Ниҳоят, қаҳр-ғазаби ошган Александр «қиличини қинидан сугуриб олиб, Клитга ташланмоқчи бўлганда Птолемей билан Пердикк шохни ушлаб қолади. Ҳамма зиёфатни тарк этиб утиришдан чиқиб кетади.

¹ Курций Руф. Ўша асар, 295-бет.

² Ўша асар, 296-бет.

³ Ўша асар, 301-бет.

⁴ Иккинчи томондан Гелланика Филиппнинг энг яқин кишиси бўлган Дрониднинг қизи эди. Айрим манбаларда Ланика деб аталиб, у Клитнинг онаси бўлган дейилади.

Александр соқчининг найзасини олади-да, энг кейин чиқиб кетаётган Клитнинг биқинига санчади. Клит йиқилиб, жон беради»¹.

Александр ҳақидаги асарларнинг деярли ҳаммасида Клит воқеаси тасвирланган. Бу воқеа кўпгина асарларда унчалик узгаришга учрамасдан, асосан шу мазмунда ўз ифодасини топган. Шундай қилиб, учинчи марта ташриф буюрган Александрнинг «пойқадамига» Мароқанд шаҳри ҳуш келмади. Биринчи марта у Мароқанднинг баланд ва мустаҳкам деворларидан ўтолмаган эди. Сўнгра, Зарафшон бўйларида Аттин бошчилигидаги катта қўшинидан ажралади. Бугун эса Мароқандда энг яқин кишиси Клитни ўз қули билан улдиради.

Китобда ифодаланган кўпгина муҳим воқеалар Мароқанд, Сўғдиёна шаҳарлари атрофида, Зарафшон воҳаси бўйларида бўлиб ўтганлигининг гувоҳи буламиз.

Клит фожиасидан сўнг Александр Мароқандда ун кунча бўлади. Сўнгра Мароқанд ҳокимлигини Аминтага топшириб, ўзи Сўғдиёнанинг чекка улкаларидан бири Ксениппга келади. «Бу ердаги жангда Александрнинг 80 жангчиси ўлади, 350 киши ярадор бўлади»². Шундан сўнг Александр Сўғдиёнадаги йирик шаҳарлардан бири—Херионни босиб олади. Наутакдан³ ўтиб, Херион⁴ қалъасига келади. Бу қалъанинг ҳокими Сисимифр эди. Тақдир тақозосига қура, Сисимифр ўз онасига ўйланиб, ундан икки ўғил курган эди. Роман муаллифи уша даврларда Херионда шундай одат бўлганлигини қайд қилади.

Бундай ғаройиб воқеалар утмишда содир бўлган. Масалан, авлиёсифат Ардавираз ўзининг еттита синглисига ўланади. Зардуштийлик динига тобе бўлган Атосса акаларига турмушга чиқади. Айтишларича, Доронинг қизи ҳам ўзининг бир неча ака-укаларига турмушга чиқади⁵.

Сисимифр ўзининг юртдошлари билан шаҳарни қаттиқ туриб ҳимоя қиларди. Ташқарига олиб чиқувчи ер ости йуллари уларнинг ўзларигагина маълум эди. Александр улардан шаҳарни топширишни талаб қилади. Элчи қилиб ўзининг энг яқин кишиси — сўғдиёналик Оксартни юборади. Сисимифр шаҳарни топширишга рози бўлади. Бироқ унинг онаси (шунингдек, хотини) «узгаларнинг оёғи остига шаҳарни ташлагунча улмоқ афзалдир, жонингнинг тинчини уйлагунча, виждонингни уйлагин»⁶, дейди.

¹ *Курций Руф*. Уша асар, 307-бет.

² Уша асар, 309-бет.

³ Наутак — Қарши шаҳри яқинида эканлиги аниқланган.

⁴ Херион — Окс дарёсининг юқори оқими, Бақтрия билан Сўғдиёна чегарасида, баланд тоғлар бағрида жойлашган.

⁵ Авесто. Изд-во АН Аз, Баку: 1960, 80—81-бетлар.

⁶ *Курций Руф*. Уша асар, 311-бет.

Сунгра. «Сисимифр Оксиартга уғилларини, ҳамюртларини қушиб оғасининг ҳузурига юборади. Оксиартнинг берган ваъдаларига ишонгандан сунг, шаҳарни топширишади. Александр Сисимифрнинг икки ўғлини узига жангчи қилиб олади, узини ҳоким қилиб тайинлаб, бундан буён дўст бўлиб қолишга ваъда беради»¹.

Китобда Херион қалъаси атрофида бўлиб утган воқеалар тафсилоти анча таъсирли баён этилган. Уқувчини бундай ҳаяжонга солувчи воқеалар унга хос бадий равишда инкишоф этилган. Айниқса, Сугдиёна ерларида бўлиб утган охириги машъум воқеалар уқувчи қалбини беихтиёр тарзага келтиради. Бу машъум воқеалар нималардан иборат деган саволга, асарнинг кейинги саҳифаларидан жавоб топамиз.

Александр даҳлар элига юриш қилади. Бу ерда Македон қушинларига тез-тез ҳужум қилиб, хавф туғдираётган довурак Спитамен бор эди. Спитаменнинг ватанпарварлиги ва матонати ҳақидаги ҳикоялар ҳам китобдан кенг ўрин эгаллаган. Айниқса, Спитаменнинг улими ҳақидаги эпизод анча таъсирли баён этилган.

Спитамен фожиасига сабаб бўлган хоинларга, қурқоқ ва сотқинларга, айниқса унинг хотинига нисбатан уқувчи қалбида кучли нафрат ути алангаланadi.

Ҳориб-чарчаган Спитамен ширин таом ва вино таъсирида қаттиқ уйқуда ётарди. «Хотини пинҳона келиб, қиличини қинидан сугуриб олади-да, Спитаменнинг бошини кесиб ташлайди. Қонга беланган эрининг калласини бу жиноятдан огоҳ бўлган қулга келтириб беради. Сунгра македон қушинлари жойлашган лагерга келиб, Александрга хабар қилишни, муҳим хабар олиб келганлигини, шоҳга шахсан узи етказиши лозимлигини айтади. Александр бу мудҳиш воқеадан огоҳ бўлгач, қаттиқ габабланади.

Александр Спитамен билан яккама-якка жангда олишиш ниятида эди. Жаллод хотинни лагердан ташқарига ҳайдаб юборишни, унга шерик бўлган қулни ерли халқнинг энг оғир жазосига маҳкум этишни буюради². Спитаменнинг хотини эрининг боши эвазига Александрдан катта мукофот олишдан умидвор эди. У хор-зор бўлиб улади. «Уз эрига хиёнат қилган хотин менга дўст бўлармиди», дейди Александр. «Оксиарт шоҳнинг шаънига катта зиёфат бериб, уни иззат-икром билан қарши олади. Оксиартнинг учта ўгли бор эди. Александр уларнинг иккитасини уз қушинида хизмат қилишни сурайди. Оксиарт бунга жону дилидан рози бўлиб, Сугдиёнанинг уттизта энг гузал қизини Александрга инъом этишқини бўлади. Улар орасида Оксиартнинг гузал қизи Роксана ҳам бор эди. Роксана ниҳоягга гузал эди. Унинг ҳусни жамоли бутун

¹ Курий Рух. Уша асар, 311-бет

² Уша асар, 311-бет.

македонликларнинг эътиборини узига тортади. Айниқса, Александроксанага маҳлиё бўлиб қолганди»¹.

Шоҳ Роксанага уйланиб, Оксиартни Сугдиёнага ҳоким қилиб тайинлаб, ўзи ҳинд эли томон юришини тавом эттиради.

Китобда Александрнинг Роксанага уйланиши билан Сугдиёна тасвирига яқун ясалади.

ПЛУТАРХ

Плутарх эрамизнинг 46 йилида Грециядаги Беотин улкасининг шимоли-ғарбий қисмига жойлашган унча катта бўлмаган Херон шаҳрида туғилган. Унинг отаси Автобул ўз замонасининг ўқимишли кишиларидан бири эди. Шунинг учун ҳам у Плутархнинг чуқур илм олишига алоҳида эътибор билан қарайди. Унинг бобоси Ламприй ҳам илм-маърифатга рағбатли киши эди. Ламприй хонадонига херонлик адабиёт аҳллари, донишмандлар тез-тез ташриф буюриб, куюқ суҳбатлар қилиб турарди.

Бобосининг бобоси Никарх ҳам Херонда яшаб, эрамиздан аввалги 31-йилда Антоний билан Октавиан қўшинлари уртасида бўлиб утган Акциум жангининг иштирокчиси бўлган эди. Плутархнинг иккала акаси Ламприй билан Тимон ҳам ўқимишли бўлиб улғаяди.

Плутарх Тимоксена исмли гузал аёлга уйланади. Ундан тўрт ўғил, бир қиз кўради. Икки ўғли — каттаси ва энг кичиги ҳамда қизи ёшлигида улиб кетади. Қизининг улими муносабати билан хотини Тимоксенага йўллаган гоят ҳаяжонли мактуби Плутархнинг танланган асарларидан урин олган.

Географик шаронти қулай бўлган бу шаҳарда қадимда босқинчилик урушлари кўп бўлган. Дастлаб, узаро яқин-атрофдаги улкаларда турли уруш хатарлари бўлиб, кичкина Херонни талаб кетарди. Жангу жадалларни бошидан кўп кечирган херонликлар ўз шаҳрини жон-жаҳдлари билан ҳимоя қилишарди. Бундай қирғин урушлар ичида энг даҳшатлиси эрамиздан аввалги 338 йилда бўлиб утганди. Шоҳ Филипп II даврида Македония истилочилари Херонга бостириб келадилар. Херонликлар катта отряд тузиб, Филипп қўшинига қарши бир неча кун қаттиқ туриб жанг қиладилар. Ниҳоятда катта кучга эга бўлган Филипп қўшинларини қайтара олмаган булса ҳам, херонликларнинг ватанпарварлиги кейинчалик узоқ йиллар давомида тилларда дoston бўлиб юрди.

Херон тарихий воқеаларга бой шаҳар бўлгани учун ҳам унинг одамлари кўпроқ ўтмиш ҳақида қизиқ-физик ҳикоялар сузлашга одатланиб қолган эдилар. Мана шундай тарихий воқеаларни болалигида Плутарх кўп тингларди. Балки ўтмиш саргузаштларининг таъсиридадир, Плутарх улғайганда ўз шаҳрининг ва умуман грек халқининг тарихига ҳайрат

¹ Курций Рув. Уша асар, 317-бет.

билан қарай бошлади. Херонни жуда севарди. У қарда булмасин, бу шаҳар билан қалбан боғланиб турарди.

Плутарх саёхат қилишни яхши курарди. Узга халқлар утмишига ҳам қизиқиш билан эътибор берарди. Кейинчалик у Афинадаги адабий ҳаёт билан яқиндан алоқа боғлайди. Маданият маркази бу шаҳарда грек донишмандлари асарларини берилиб ўқийди. Қадимий тарихга эга булган, илм-маърифат маскани Афина шаҳри Плутарх дунёқарашига катта таъсир утказди. Замонасининг илгор фикрли файласуфи Аммон Саккас билан яқин алоқада булади. У билан бирга куп ўтмай Кичик Осиё, Греция, Италия саёхатига жунайди. Бу саёхат давомида Плутарх кўпгина сирли воқеаларнинг, гаройиб саргузаштларнинг гувоҳи булади.

Афинада у фалсафа илмининг чуқур ўргатувчи Аммония мактабига қатнайдди. Бу мактабга у ўзининг дастлабки ижод машқлари билан иштирок этади. Эрамизнинг 60-йилида у замонасининг маърифатли кишиси, тарихчи Нейрон билан Греция буйлаб саёхатга чиқади.

Сунгра Македония сафари чоғида Александрия шаҳрига боради. Плутарх бу шаҳарда булганида Александр Македонский ҳақида кўплаб ривоят ва ҳикоятлар эшитати. Александр тарихи билан яқиндан қизиқади. У ҳақда асар ёзиш ниятида факт ва материаллар туплай бошлайди.

Эрамизнинг 90-йилларигача Плутарх Италия ерларида, хусусан Римда булади. Римдаги адабий ҳаёт уни янги ижод сари ундайди, у лотин тилини ўрганишга киришади. Бироқ давлат ишлари билан банд булганлиги туфайли у узоқ йиллар бу тилни ўргана олмайди. Фақат кексайгандагина лотин тилида ёзилган асарларни ўқишга муяссар бўлади.

Рим тарихига қизиқиш билан қараган Плутархни император Троян, кейинчалик Адриан ҳам қабул қилади. Плутархнинг чуқур билим эгаси эканлиги, ёзувчи дунёқарашидаги илгор фикрлар Рим императорларини қизиқтириб қолганди. Шунинг учун ҳам Плутархга Рим императорлигининг яқин кишиси деган шарафли ном берди. Кейинчалик Плутарх Рим империясининг элчиси, ҳатто Грециянинг Ахайм вилояти прокурори лавозимига ҳам кўтарилди. Плутарх биринчи ўринда ўзини Афина фарзанди, унинг садоқатли фуқароси деб тушунади. Греция Рим императорлиги қўл остида булса ҳам Плутарх Афинани севарди. Афина билан мумкин қадар ҳамиша яқин алоқада булишга интиларди. Плутархга ёзувчилик қаламини тутқазган ҳам Афина шаҳри эди.

Плутарх жуда чуқур илм соҳиби эди. Уни қомусчи адиб десак ҳам булади. Шу билан бирга, у сермахсул ёзувчи, катта талант эгаси эди.

Кексаллик чоғида Плутарх яна она шаҳри Херонга қайтиб боради. Маъмули умр кечириб, эрамизнинг 127 йилида вафот этади.

Плутархнинг адабий ҳаёт иули драматик воқеаларга ниҳоятда бой. Унинг кўпгина асарлари бизгача етиб келмаган. Плутархнинг ўлиmidан сунг унинг асарларини ўғли Ламприем туплайди. Унинг айтишича, отасининг асарлари 210 талдан зиёд булган.

Плутарх асарларини икки гуруҳга бўлиб урганишимиз мумкин тарихий асарлар ва фалсафий-адабий асарлар.

Плутарх асарлари жанр жиҳатидан ҳам хилма-хилдир. Муҳими шундаки, унинг асарлари фалсафий фикрларга бойлиги билан антик адабиётда яратилган купгина асарлардан ажралиб турали. Унинг «Қушалоқ ҳаётномалар» асари греклар ва римликлар тарихига асосланган бўлиб, Плутарх номини танитади. Бу асар замондошлари ва ўтмишдошлари таржимаи ҳолини тасвирлашга қаратилган бўлиб, тупламда у ўзининг ҳақиқий бадий маҳоратини қаҳрамонларига характеристика бериш ва образлар яратиш жараёнида намоиш этади.

Плутархнинг бу асарига прототип бўлган қаҳрамонлар ичида саркардалар, императорлар, давлат ишлари билан банд бўлган бошқа кишилар, шунингдек, оддий халқ вакиллари, пок қалбли инсонлар бор. Ўзи Рим императорлигига яқин киши бўлгани, императорликда мансбдор шахс сифатида ишлаганлиги туфайли, салтанатнинг ички сирлари билан яқиндан таниш бўлган Плутарх императорлар ва саркардалар образини яратишга алоҳида эътибор беради.

Плутарх 50 та «Ҳаётнома» ёзади. Шулардан 46 таси грек ва римликлар ҳаётидан олиб ёзилган биографик характердаги асарлардир.

Муҳим томони шундаки, Плутарх римликларга ён босадими ёки кўпроқ грекларга, деган савол туғилиши табиий. Плутарх ўзи грек бўлса ҳам, Греция тупроғида туғилса ҳам, ўзини Римнинг фахрий фуқароси деб ҳисобларди. Рим императорлигида эса мартабали кишилардан бири бўлган, шунинг учун ҳам у ўз асарларида римликлар ҳаётига худди греклар ҳаётига қарагандек қизиқиш билан қарар, ҳатто уларнинг ҳаётини аслидагидан гўзал қилиб тасвирлашга уринарди. Афина ва Рим Плутарх учун гўё тарозининг икки палласи эди, уларга мисоли эгизак шанқар деб қарарди.

Ўтмиш Плутарх учун бамисоли бир кўзгудир. Мана шу кўзгуга қараб у ўзининг ҳаётини ўзгартиришга, келажagini қайта қуришга ҳаракат қилади. Унинг «Александр», «Эмилий Павел», «Перикл», «Гай Марий» асарларида ўтмишнинг гўзал бадий ифодаси акс этган. Ёзувчи ўзининг бу асарларида қаҳрамонларнинг ижобий томонларини тасвирлашга, ёмон томонларини эса мумкин қадар четлаб ўтишга ҳаракат қилади. Плутарх асарларидаги қаҳрамонлар ўзларининг ижобий хислатлари билан ўзаро мусобақалашади. Инсон туғилганда соф ва покиза бўлиб туғилар экан, у улғайганда ҳам шундай бўлиб қолиши керак, деган ғоя Плутарх асарларида буртиб қуринади.

Плутархнинг барча биографик характердаги асарлари деярли бир хил услубда ёзилган. Қаҳрамоннинг туғилган жойи, болалиги, улғайгандан кейинги ишлари, характердаги айрим хислатлари тасвири ва ҳоказолар

Плутарх уз қаҳрамонларининг тақдирини уша давр тақдири билан боғлайди. Қаҳрамонларининг характерида даврнинг муҳим ҳусусиятларини ахтаришга интилади.

Плутарх асарларидаги енгил ҳазил-мутоиба, уқувчининг кўнглини оловчи тасвирлар, аттика даврининг буюк комедиянависи Аристофан асарларини эга солади. Унинг ижодий услуби, ифода воситалари Менандр ижодига яқин туради. Бу ҳолат Плутархнинг Аристофан ва Менандр аъёнларини давом эттирганлигидан далолат беради.

«ҚЎШАЛОҚ ҲАЁТНОМАЛАР»

Плутарх ижодида биографик характердаги «Александр» номли романи алоҳида урин тутати. Характерли томони шундаки, бу асарда ёзувчи Александрнинг ҳаётига оид муҳим саналарни бирма-бир санаб ўтирмайди. Александрнинг ҳаёти билан боғлиқ воқеаларни кўпроқ бадий йўсинда ҳикоя қилишга эътибор беради. Шу жиҳатдан, «Александр» тарихий роман бўлса ҳам, тарихда қайд этилган саналарни биз бу асарда деярли учратмаймиз. Асосан Александрнинг характерида оид ҳислатларни теранроқ, очиб бериш ёзувчининг асосий диққат марказида турганлигини сезамиз. Шунинг учун бўлса керак, китобда Ўрта Осиё, жумладан ҳозирги Ўзбекистон тасвирига камроқ эътибор берилган. Бу роман Ўрта Осиёнинг, шунингдек, Ўзбекистоннинг антик даврларини тасвирловчи бошқа грек ва Рим романларидан шу жиҳати билан фарқ қилади. Квинт Курций Руфнинг «Александр Македонскийнинг тарихи», Аррианнинг «Александрнинг юриши» китобларида ўлкамиздаги қадимий шаҳарларнинг номлари, дарё ва тоғлар тасвири, географик муҳит белгилари кенг тасвирга олинган бўлса, Плутархнинг «Александр» романида бу масалаларга унчалик катта эътибор билан қаралмайди. Ёзувчи Александрнинг Ўрта Осиёдаги ҳаётини унинг характери билан боғлаб ўрганишга ҳаракат қилади. Масалан, Курций Руф Александр ва Клит фожиаси билан боғлиқ воқеанинг қаерда бўлганлиги, бу воқеанинг тафсилоти нимадан иборат эканлигини атрофлича баён қилишга ҳаракат қилса, Плутарх бу ҳодисанинг қандай кечганлигини, Клит фожиасининг сабабини очиб беришга ҳаракат қилади. Бу воқеани ифодалашда Арриан услуби Курций Руф тасвирига яқин туради.

Бундан кўринадики, Курций Руф ва Арриан асарларида нарсалар ва жойларнинг тафсилотлари баёни ва пейзаж етакчи ўринда турса, Плутарх романида қаҳрамонлар характерини очиш ва уларга характеристика бериш масаласи бирмунча устивор аҳамият касб этади.

Курций Руф ва Арриан асарларида баён етакчилиги қилса, Плутарх романи драматизмнинг чуқурлиги билан характерланади. Уз қаҳрамонларидан мумкин қадар ижобий ҳислатларни ахтариш, муҳим тафсилотларни қаҳрамонларига ҳадя этиш Плутарх ижодининг бош

хусусиятини ташкил қилади. Бундай бадний услуб Плутарх номига жаҳонга танилди. Плутархнинг биографик характердаги асарлари билим яқиндан танишсак, қатор тарихий шахслар ёзувчининг ижодида ўзининг бадний ифодасини топганлигининг гувоҳи бўламиз. Булар қуйидагилардир: Тесей ва Рамул, Ликург ва Нума, Солон ва Попликола, Фемикстокл ва Камилл, Перикл ва Фабий Максим, Гай Марцелл, Кориолан ва Алкивиад, Эмилиий Павел ва Тимолеонт, Пелопид ва Марцелл, Аристид ва Катон Старший, Филопемон ва Тит Квинтий Филаминин, Пирр ва Марий, Лисандр ва Сулла, Кимон ва Лукулл, Никий Красс, Эвмен ва Серторий, Агесилай ва Пампей, Александр ва Цезарь, Факион ва Катон Младший, Агид-Клеоман ва Тиберий Гракх, Гай Гракх, Демосфен ва Цицерон, Деметрий Полиокрет ва Антоний Дион ва Брут, шунингдек, яна туртта биография: Артаксеркс, Арат Гольба, Отон. Бу номларга диққат билан эътибор берсак, улар грек ва Рим тарихида яшаб ўтган машҳур тарихий шахслардир. Қарангки, ёзувчи уларнинг деярли барчасини бир-бирига қиёслаб тасвирлайди. Шунинг учун бу хилдаги асарлар мажмуаси умумий ном остида «Қўшалок ҳаётномалар» деб номланиши бежиз эмас.

«Қўшалок ҳаётномалар» мажмуасидан фахрли урин эгаллаган «Александр» характер жиҳатдан «Цезарь» асарига яқин туради. Ундаги бош қаҳрамонлар бир-бирига қиёсланиб, солиштирилади. Ҳар иккала асар умумий ном остида «Александр ва Цезарь» деб аталади. Мухими шундаки, Цезарь ҳаёти Александр ҳаётига қиёс қилинади. Цезарь ўз даврининг Александри бўлиб гавдаланади. Ёзувчи ўз қаҳрамонини шундай деб аташга журъат қилади. Ҳар иккала қаҳрамоннинг характерларидаги муҳим фазилатларни бир-бирига муқояса қилади.

Бундай муқояса қилиш, қиёслаш усули Плутарх ижодининг ўзига хос хусусиятларидан бўлиб, унинг мазкур бадний услубига грек ва Рим адабиётидаги ҳеч бир адиб тенг келолмайди.

Плутарх «Александр» романида Александр Македонский образини яратишга ҳаракат қилар экан, Александрнинг Сугдиёнадаги ҳаётига алоҳида тўхталиб ўтади. Шу орқали сугдиёналикларнинг ҳаёти, бу ерда бўлиб ўтган муҳим воқеалар, шаҳар ва қишлоқлар билан боғлиқ эпизодларни беришга ҳаракат қилади. Асарни ўқир эканмиз, халқимизнинг қадим тарихи билан қисқача бўлса-да танишиб, эстетик завқ оламиз. Сугдиёнанинг антик ҳаёти ҳақида ёзилган қисқа бир сатр ҳам бутун бир романнинг кучига татийди. Чунки бунинг сабаби, ўша даврдан дарак берувчи бадний ижод намуналарининг жуда камлигидадир.

«Александр» ҳаётномасининг саҳифаларини varaқласак, (варварлар) скифлар ҳаётига оид маълумотлар билан ҳам яқиндан танишамиз. Маълумки, бу қабилалар қадимдан Сугдиёна ерларида яшаб келганлар.

Романда Эрон шоҳи Доро ва унинг қотили Бесс ҳақидаги саргушаштлар жуда қисқа берилган. Аррианнинг асарида Доро Кавказ тоғларида ўлдирилади¹. Бесс эса Сугдиёнада, Мароқанд яқинидаги бир қишлоқда Спитамен ва Датаферн ёрламида, Александр саркардаси Птолемей томонидан қулга олинади².

Курий Руф ҳам «Александр Македонскийнинг тарихи» китобида Доро ва Бесс билан боғлиқ воқеаларга кенг урин ажратган³.

Плутарх бу темага алоҳида тўхталиб утирмайди.

Хаётномада тасвирланишича, Александр Бессни қулга олгандан сўнг, уни ушим жазосига маҳкум этиб, Гиркания томон юришни давом эттиради йўлда гирканлар Александрнинг Букефал номли отини ўғирлаб кетишади. Александр бундан жуда даргазаб бўлади. Бошқа тарихий асарларда тасвирланишича ҳам, Букефалга тенг келадиган от уша пайтда йўқ эди. Александр уни жуда севарди. Букефалнинг ўғирлаб кетилиши Александрни чуқур қайғуга солади, чунки у бу гўзал отга меҳр қўйиб қолганди. Александр бутун Осиёни мана шу бебаҳо ва тенгсиз тулпори билан айланиб чиқишни орзу қиларди.

Букефални топиш амри маҳол бўлади. Скифлар Александрнинг бу отни қанчалик севишини яхши биларди. Улар Букефални ўғирлаб, Александрнинг йўлини кесиб қўйишмоқчи бўлганди. Бироқ Александр турли томонларга чопарлар юбориб, агар скифлар Букефални қайтариб беришмаса, бутун скиф болаларини ва хотин-қизларини қийнаб улдиражагини маълум қилади. Бу шум хабардан сўнг, скифлар Букефални эгасига қайтариб беради. Александр бундан беҳад хурсанд бўлади. Ҳатто Букефални олиб келган скифларга катта пул ҳам ҳаля қилади⁴.

Роман саҳифаларида варварларнинг урф-одатларига кенг урин ажратилган. Асарда ёзилишича, Александр варварларнинг урф-одатига риоя қилади. Ҳатто варварларнинг миллий кийимларини кийиб юришни маъқул кўради.

Мана шу маълумотдан ҳам кўриниб турибдики, эрамиздан илгариги 329—327 йиллардаёқ Сугдиёнада яшаган элатларнинг уз миллий кийимлари, узига хос урф-одатлари мавжуд бўлган. Ҳатто уларнинг урф-одатлари ва миллий кийимлари македонларга ҳам манзур бўлган.

Уларнинг миллий кийимларини кийиб, урф-одатларига амал қилганликлари учун ҳам варварлар Александрга аста-секин куника

¹ Арриан. Поход Александра. М.-Л.: Изд. АН. 1962. 126-бет. (Бундан кейинги манбалар ҳам шу асардан олинади.

² Арриан. Уша асар, 131-бет.

³ Курий Руф. История Александра Македонского. Изд.-во МГУ. 1963. 269—274-бетлар.

⁴ Плутарх. «Сравнительное жизнеописание». В грех томах, том II. М.: Изд.-во АН 1968. 428-бет.

бошлайдилар. Ҳатто, шоҳ македон жангчиларига ҳам ерли халқнинг урф-одатларини урганишни таъкидлайди.

Ёзувчи уз асарида Сугдиёнада яшовчи элатларнинг барчасини умуман ном остида «варварлар» деб атайди. Бошқа асарлардаги каби Сугдиёнада яшовчи элатларнинг ҳаётига алоҳида тўхталиб утирмайди. Бироқ Александрнинг варварларнинг урф-одатларига қизиқиши масаласи бошда асарларда бунчалик кенг ифодаланмаган.

Александр варварларнинг кийимини дастлаб уларнинг вакиллари билан учрашганда, уларнинг уйларига ташриф буюрганда, ҳуллас, аҳён-аҳёнда кийган бўлса, кейинчалик у бутунлай «варварчасига» кийиниб юришга кўникиб қолади¹.

Китобнинг кейинги саҳифаларида янада муҳимроқ воқеаларга дуч келамиз. Александр уз ҳокимиятини куч ва зуравонлик билан эмас, балки варварлар билан яқин алоқа боғлаш орқали, ҳатто улар билан қўшилиш орқали бу ишни амалга ошириш мумкин, деб уйларди. Шунинг учун ҳам у жангчиларини маҳаллий халқнинг урф-одатини урганишга ундаса, варварларни эса македонларнинг одатига кўникишга чорларди. Шу мақсадда ўттиз минг маҳаллий болаларга грек маданиятини ургатиш мақсадида махсус жой ва уларга сабоқ бериш учун маърифатли кишиларни тайинлайди.

Мана шундан ҳам кўриниб турибдики, Ўрта Осиёда, жумладан сугдиёналик бу ўттиз минг бола фақат тилдан эмас, балки грек урф-одатларидан, маданиятидан ҳам сабоқ олган. Бироқ Александр бу ўттиз минг сугдиёналикдан узининг ҳарбий мақсадларида фойдаланишни мўлжаллайди. Ҳатто Ҳиндистонга юриш қилганда уларни уз лашкарларига қўшиб олади. Александрнинг Ҳиндистонга юриши чоғида сугдиёналиклар ҳам фаол қатнашган эди.

Демак, греклар билан сугдиёналиклар, Европа билан Осиё уртасида ўзаро адабий-маданий алоқа боғланган. Греклар осийликларининг маданиятига, осийликлар эса грекларнинг маданиятига қизиқиш билан қарай бошлаган. Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, Александр билан бирга Ўрта Осиёга босқинчилик, жаҳолат ва қирғин уруш даҳшатлари келган бўлса, яна шу билан бирга, ўзига хос грек маданияти ҳам кириб келганди.

Асарда қайд этилишича, Александр «Орексарт дарёси буйига келади. Бу ерда скифлар билан туқнашади»².

Балки бу ўринда ёзувчи Яксарт дарёсини Орексарт деб номлагандир. Бошқа грек ва рим романларида Орексарт³ деган дарёнинг йўқлиги маълум.

¹ Плутарх. Ҷша асар. 428-бет.

² Яксарт — «Асл инжу» деган маънони англатади.

³ Орексарт — Геродотнинг «Тарих» ёки «Тадқиқот» асарида Массает диёрида Аракс деган дарё тилга олинади. У Гирканиядан оқиб ўтади. Кўп ўринларда Аракс дарёси Окс деб юритилиши таъкидланади. Лекин у Окс дарёси эмас.

Плутарх китобида унинг угмишдошлари булган куплаб тарихчиларнинг номларини ҳам келтириб утади. Булар Клитарх, Поликлит, Онесикрит, Антиген, Истр, Аристобул, Харет, Птолемей, Антиклид, Филон Фиванский, теангеллик Филипп, Гекатей Электрийский, Филипп Холкидский. Дурид Самосский ва бошқалар. Бу тарихий шахсларнинг айримлари Александрнинг саркардалари ва унинг яқин кишилари булган. Масалан, Аристобул, Птолемей, Харет, Антиклид Александр билан бирга Ўрта Осиёга келган. Ўзлари гувоҳ булган воқеаларни махсус «Кундалик»ларида билан курган. Ўзлари гувоҳ булган воқеаларни махсус «Кундалик»ларида қайд қилиб борган. Бундан ташқари, Клитарх, Поликлит, Онесикрит, Антиген, Истр Александр ҳақида махсус бадий асарлар ёзган адиблардир. Бундан кўринадики, Плутарх Александр ҳақида асар ёзишдан аввал кула куплаб тарихий ва бадий асарларни синчиклаб урганиб чиққан. Айниқса, Урта Осиё хусусидаги далилларни туплашда аниқ фикрларга эга бўлиш учун Сўғдиёнадаги воқеаларнинг шохиди булган Птолемей, Аристобул, Харет «Кундалик»лари билан яқиндан танишган.

Аристобул Александрнинг яқин кишиси эди. Птолемей атоқти саркарда булган. Харет эса Александрнинг шахсий кўриқчиси эди. Плутарх уларнинг шу тарихий асарларини ўқиш билангина чекланиб қолмаган, бутун умрини тарихни ўрганишга бағишлаган. Греция ва Римда яшаган замондошлари орасида тарих илмини назарда тутадиган булсак, Плутархга тенг келадиган адиб йўқ эди. Плутарх тарихнинг ҳақиқий билимдони бўлган.

Шунинг учун ҳам Плутархни қомусчи адиб сифатида тилга олишлари ҳам бежиз эмас.

«Ҳаётнома»да тасвирланишича, Александр македон қўшинларининг «руҳан тушкунликка тушиб қолишларидан доимо чучирди. Агар варварлар македонияликларда тушкунлик кайфиятини сезса, улар турли томондан ҳужумни кучайтиришлари мумкин деб ўйларди»¹.

Шунинг учун булса керак, у ўз юртларига қайтиб кетишни истаган купгина жангчиларига рухсат беради. Иккинчи томондан, жаҳонгир ўз жангчиларининг кўнгли хуш бўлиши ва руҳан тушкунликка тушмасликлари учун маҳаллий аҳоли билан алоқани мустаҳкамлашга интилар эди. Бунинг учун ерли халқнинг урф-одатини қабул қилиш энг қулай йўл эди. Ҳатто македон жангчиларининг маҳаллий хотин-қизларга ўйланишига ҳам рухсат берилган эди. Унинг бу сиёсати айрим македонияликларга хуш келмаса, бошқа бирлари уни қўллаб-қувватлашарди. Саркарда Кратер македон-грек маданиятини ерли халққа сингдириш, ерли халқнинг урф-одатини эса қабул қилмаслик масаласини еқлаб чиқса, бошқа бир саркарда, масалан, Гефестион ерли халқнинг

¹ Плутарх. Ўша асар. 429-бет.

маданиятини ва урф-одатларини македонларга қабул қилиш ҳақидаги Александрнинг буйруғини астойдил қўллаб-қувватларди.

Буларнинг ҳар иккаласи ҳам Александрнинг яқин кишиларидан эди. Бу ҳақда ёзувчи ўзига хос бир ухшатиш келтириб ўтади: «Гефестион Александрнинг дўсти, Кратер эса шоҳнинг дўстидир»¹.

Александрнинг Роксанага уйланиш масаласига ҳам романда алоҳида тўхтаб ўтилган.

Роксананинг чиройли ва гўзал булганлигини ёзувчи алоҳида қайта эътибор билан таъкидлаб қўлади ва унга уйланади. Роксана Александрнинг ҳаёли ва орзусидаги қиз эди. Унга уйлангандан сўнг «варварлар билан янада яқин алоқа боғланади, варварлар ҳам Александрга ишонч билан қарай бошлайди»².

Бу эпизоддан очиқ-ойдин маълум бўлдики, Александр варварларнинг урф-одатини қабул қилиш кераклиги ҳақидаги гоёсини шунчаки таъкидлабгина қолмасдан, унга биринчи бўлиб ўзи амалий жавоб беради. Сўғдиёналик гўзал Роксанага уйланиши бунинг ёрқин исботи бўлди.

Грек ва Рим тарихий насрининг айрим саҳифаларида, Ўрта Осиёдаги турли хил қабилаларни умумий ном остида варварлар деб атаганликларининг гувоҳи бўламиз. Жумладан, Квинт Курций Руф «Александр Македонскийнинг тарихи»³, Арриан «Александрнинг юриши»⁴ асарларида Сўғдиёна ҳаётини тасвирлар экан, бу ердаги қабилаларни варварлар деб номлайди. Тарих фанлари доктори О.О. Крюгернинг таъкидлашича, греклар ўзларидан бошқа ҳамма халқларни варварлар деб аташган⁵.

Тарих тадқиқотчилари В.Г. Борухович, И.Э. Фролов ҳам О.О. Крюгернинг варварларга берган юқоридаги изоҳига яқин фикрни айтиб, греклар грек тилида сўзлашмайдиганларни варварлар деб номлашган, дейди⁶. Худди мана шундай фикрни таниқли тадқиқотчи Ф.Н. Арскийнинг илмий қарашларида ҳам учратамиз⁷.

Бундан куришиб турибдики, варвар атамасини фақат урта осиеликларга тегишли деб қарашимиз унчалик тўғри эмас. Чунки греклар грек тилида сўзлашмаган барча халқларни варварлар деб аташган. Муҳими шундаки, ўша даврларда жуда кўплаб халқлар грек тилида сўзлашган. Улкан юнон давлати босиб олган улкаларда грек тили ва ёзувини жорий этган. Ҳатто

¹ Плутарх. Ўша асар, 430-бет.

² Ўша жойда.

³ Курций Руф. История Александра Македонского. Изд-во МГУ, 1963, 303—315-бетлар.

⁴ Арриан. Поход Александра. М.-Л.: Изд-во АН, 1962, 143—149-бетлар.

⁵ Крюгер О.О. Краткий словарь имен и названий. Арриан. Поход Александра. М.-Л.: Изд-во АН, 1962, 389-бет.

⁶ Ксенофонт. Киропедия, М.: «Наука», 1976, 296-бет.

⁷ Арский Ф.Н. Страбон. М.: «Мысль», 1978, 23-бет.

Александр ҳам уттиз минг сугдиёналик фарзандларга, грек тили ва маданиятини ўргатувчи махсус марказ ташкил этади¹. Александр истилосидан сунг то арабларнинг босқинчилик давригача (эрамизнинг VII асригача) Ўрта Осиёда грек ёзуви мавжуд эди². Араблар Ўрта Осиёни босиб олгандан сунг, улар миллий маданиятимизни, грек ёзуви ва маданияти намуналарини ҳам туб илдири билан йуқ қилиб ташлашга қаттиқ киришдилар.

Эрамиздан аввалги 329—327 йилларда грек-македонларнинг урта осиеликларга варварлар деб қараши турли хил маъно касб этади. Биринчиси, бу ердаги қабилаларни умумий ном остида варварлар деб атаган бўлсалар (бу шунчаки қabila номига нисбатан берилган атама), иккинчидан, варвар сўзи тилга дахлдор бўлиб, греклар бошқа тилда сузлашувчиларни варварлар деб атаганлар. Учинчидан, грек-македонлар осиеликларга маълум даражада паст назар билан қараганлар.

Бу ердаги халқларни ваҳший ва маданиятга жаҳл билан қаровчилар деб тушунишган.

Варвар сўзи ўша даврларда ҳам грек-македонларнинг сузлашув нутқида мавжуд эди. Варвар сузининг луғавий маъноси римликлар тили билан айтганда, «ажнабий» демакдир. Ўша даврларда Рим улкан Эллин давлатига қарар эди. Грек-македон қўшинлари орасида жуда кўплай римликлар булган. Римликлар ўрта осиеликларни варварлар деб атаганликларининг асосий сабаби шудир.

«Русча-ўзбекча луғат»да таърифланишича, «Варварский, -ая, -ое.

1. Варварларга оид; Варвар(лар) ..., -ое племена, Варварлар қабилалари;
2. Варварларча, ёввойиларча, бадавийларча, ваҳшиёна; -ое отношение к памятникам культуры, маданият ёдгорликларига ёввойиларча (ваҳшийларча) муносабат;
3. Шафқатсиз, бераҳм, ёвуз; -ое, оружие массового уничтожения людей — одамларни ёппасига қирадиган ёвуз қурол;
4. Жуда оддий, қўпол, дағал; не, приём, жуда оддий (қўпол) усуллар.

Варварство — 1. Варварлик даври. 2. Ваҳшийлик, ёввойилик, бадавийлик, жоҳиллик, золимлик, жаҳолат-даҳшат. 3. Маданий бойликларга ёввойиларча муносабат, маданиятсизлик.

Варвар: 1. Варвар (қадимги юнонларда ва римликларда: маданиятдан орқада қолган чет элликларга берилган); 2. Варвар, ваҳший, бадавий, маданият душмани; 3. Маданиятсиз одам, жоҳил, нодон, варвар³.

С. И. Ожеговнинг таърифича, варвар сўзи грек ва римликларга хос бўлиб, «ажнабий кишиларни менсимаслик, кўзга илмаслик, писанд

¹ Плутарх. Сравнительное жизнеописание. М.: Изд-во АН. 1963, 430-бет.

² Малиев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. Т.: «Ўқитувчи» нашриёти, 1963, 34-бет.

³ Ўзбекча-русча луғат. Икки томлик, II том. Т.: Ўзбек энциклопедияси. 1983, 98—99-бетлар.

қилмасликдир. Маданий бойликларга қупол, ваҳшийларча муносабат бўлишдир»¹.

Грек-македон босқинчилари урта осиеликларни варварлар, ёввойи ваҳший кишилар деб атаганлар. Иккинчидан, урта осиеликларга назар билан қараганлар. Аслида, грек-македон босқинчилари золимлик ва жаҳолатни авжига чиқарган. Ваҳшийлик ва золимлик оловини алангалантирган, шаҳарларни вайрон қилган, қишлоқларга ут қўйган. Маданий бойликларимизни талаб, ўз юртларига олиб кетган. Ҳолбуки, Урта Осиедаги маданият греклар ва Рим маданиятидан қолишмас эди. Мустаҳкам деворлар билан ўралган муҳташам шаҳарлар грек-македонларни лол қолдирганди. Урта Осие ўша даврлардаёқ «шаҳарлар улкаси» деб ном олган.

Урта осиеликларнинг темирдан ясалган қурол-аслаҳалари, олтин идишлари жуда гузал булган. Урта осиеликларнинг гоаявий-сиёсий тушунчалари ҳам юксак эди. Айниқса, ватанпарварлик гоаят удуғланган. Плутарх ҳам ўз асарида урта осиеликлар маданиятини юксак баҳолайди.

Плутарх асарида Филота ва Клит фожиаси билан боғлиқ воқеалар ҳаяжонли эпизодларда ифодаланган. Филота Парменионнинг ўғли, Парменион Филиппнинг энг яқин кишиси, Александрнинг эса энг кекса маслаҳатчиларидан эди. Александрнинг Осиега юришини ҳам Парменион маслаҳат берганди. Унинг уч ўғли бўлиб, уларнинг икkitаси отасининг кузи ўнгида жангда ҳалок бўлади. Кичик ўғил Филотани Александрнинг ўзи қурбон қилади. Бунинг сабаби, Дамашқда Доро бойликлари қўлга киритилгандан сўнг, Киликида жангда асир тушганларни Македон лагерига олиб келишади. Бу асир олинганлар орасида пианлик Антигона исмли аёл ҳам бор эди. Антигонанинг ҳусни-жамоли Филотанинг эътиборини ўзига тортади. Бу аёл билан шароб ичиб, кайфи ошиб қолади-да, ўзининг жангдаги кўрсатган жасоратларидан ҳикоялар айтиб мақтанади, Александрни камсити. Кунлардан бир кун Антигона Филота айтган гапларни ўзининг бир жазманига айтади. Бу гап айланиб Кратернинг қулогига етиб келади. Кратер Антигонани чақиради-да, пинҳона Александрнинг олдига олиб киради. Александр булган воқеани Антигонанинг оғзидан эшитди. Филота билан алоқани узмаслик, булган гапдан ўзини пинҳона-хабардор қилиб туришлигини тайинлайди.

Филота яна Антигона билан учрашишни давом эттириб, кайфи ошганда Александрни камситиб кўрсатишга уринади.

Шу вақт ичида бошқа бир македон, Халастр шаҳрилик Димн ўзининг яхши кўрган қизи Александрга қарши фитна тайёрлаётганини Никомахга айтади. Никомах бу воқеани акаси Кебалинга етказди. Кебалин Филотага

¹ Ожегов С.И. Словарь русского языка. М.: Изд-во «Русский язык», 1983, 63-бет.

муҳим гапи борлигини айтиб, укаси иккаласини Александр ҳузурига киритишни сўрайди. Филота турли хил баҳоналар билан Александрнинг банд эканлигини айтади. Улар иккинчи марта келади. Бироқ Филота уларни Александрнинг ҳузурига қўймайди. Филотага нисбатан уларда шубҳа бўлгандан сунг, бошқа бир кишига мурожаат қилади. Кебалин укаси билан Александрнинг олдига киргандан сунг, аввал Димн ҳақида гапирди. Кейин Филотага нисбатан кунгилларида шубҳа борлигини маълум қилди. Александр Димнни ҳибсга олиш ҳақида буйруқ беради. Бироқ, Димн ҳибсга олиш учун келган жангчиларга қаршилик қилгани учун жангчилар уни улдириб қўяди. Димндан бошқа гувоҳлар билан ҳам Филотанинг фитнага аралашгани тасдиқланади. Ниҳоят, Филота ҳибсга олганиб, улимга маҳкум этилади¹. Шундан сунг Александр Македонияга элчи жунатиб, Филотанинг отаси Парменионни ҳам улдириш ҳақида буйруқ юборади. Шундан сунг Александрнинг яқин кишитари уртасида шоҳга нисбатан қурқинчли шубҳа пайдо бўлади.

Шундан сунг Плутарх асарида Клит фожиаси билан боғлиқ эпизодлар бошланади. Клит фожасидан уч кун аввал Александр қизиқ бир туш кўрган эди. Тушида «Клит Парменионнинг уғиллари билан қора кийимда ктирарди, уларнинг ҳаммаси улик ҳолда эди»².

Ҳар иккала асарда бу воқеалар шунчалик қуруқ баён тартида эмас, балки кескин бадийий ситуациялар фонида берилади. Филота фожиаси бошқа романларда берилмаган ёки қисқагина таъкидлаб утилган. Бу фожа эса Александр ҳақидаги деярли барча асарларда қайд қилинади. Плутарх уз романида Клит фожасининг қаерда содир бўлганлигини ҳам айтмайди. Квинт Курций Руф асарида таъкидланишича, Клит ўша вақтда Мароқанд ҳокими эди. Александр катта ишонч билдириб, узининг яқин кишиси Клитга энг катта улка—Сўғдиёна ҳокимлигини топширганди³.

Шундай қилиб, Плутархнинг «Александр» асари Урта Осиё ҳақида, қадимий Сўғдиёна тарихи ва бу ерларда бўлиб ўтган қизиқ-қизиқ воқеалар ҳақида анчагина маълумот беради. Бу асар она юртимизнинг, қадрдон элимизнинг, жонажон шаҳримиз, ҳаттоки қишлоқларимизнинг антик даврларидан ҳикоя қилувчи нодир адабиёт ёдгорлиқдир.

АРРИАН

Арриан — тўлиқ исми шарифи Квинт Энний Флавий Арриан бўлиб, кичик Осиёнинг Вифини деган жойида, тахминан эрамининг 90—95-йиллари орасида туғилиб, 175 йилда вафот этган. Вифинида асосан

Плутарх ўша асар, 431-бет.

Ўша асар, 432-бет.

Квинт Курций Руф История Александра Македонского. Изд-во МГУ, 1963, 307-бет.

Рим ҳукмронлиги даврида келиб қолган греклар яшарди. Вифини ўша даврларда анча узоқ-узоқларга донғи кетган бадавлат ҳокимликлардан бири эди. Жугрофий шароити қулай, кўркамлиги ва табиий гўзаллиги билан мафтункор бўлган бу вилоятда ҳокимлар билан бирга ҳарбийлар ҳам яшарди. Шунинг учун ҳам бу ерда илм олиш учун қулай шароит мавжуд эди. Аҳоли икки тилда — грек ва латин тилларида сўзлашарди.

Айниқса, Никомидия шаҳри Арриан дунёқарашининг шаклланишида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бу шаҳар фақат Вифини вилоятигина эмас, балки улкан Рим давлати тарихида ҳам алоҳида урин тутган. Рим ҳукмронлигини қўлга киритиш чоғида бу шаҳар мустаҳкам истеҳком ролини ҳам бажарган. Никомидияда илм-маърифат кишилари, замонасининг донишмандлари куп бўлган. Рим ҳукмронлигига қарши бу вилоятда ва унинг маркази бўлган Никомидияда асосан латин тили ҳукмрон тил бўлса ҳам, аҳоли орасида грек тилида сўзлашиш одат тусига кирган. Юнонистоннинг улуғ сўз санъаткори Гомер асарларини ўқиш ва муталаа қилиш, улкан юнон драматурглари Эсхил, Софокл, Эврипид асарларини саҳнада томоша қилиш ҳар бир никомидияликни қизиқтирарди. Бундай қизгин адабий муҳит Аррианнинг эътиборини ўзига тортади.

Арриан эрамининг 112—116 йилларида замонасининг атоқли файласуфи Эпиктет қулида таҳсил олади.

Эпиктет фақат Вифини ёки Никомидиядагина эмас, балки Рим давлатида ҳам обрўга эга бўлиб, ҳатто, Грецияда ҳам танилган олимлардан бири эди.

Эпиктет эрамининг тахминан 50—133 йилларида яшаб ижод қилган. Ўша давр фалсафасини ривожлантириш борасида Эпиктетнинг хизмати гоят салмоқлидир. У фалсафада антик даврларда донғи кетган юнонистонлик донишманд Сукротдан қолишмасди.

Арриан Эпиктет қулида юнон тилидан таълим олади. Латин ва грек тилларини пухта ўрганади. Юнон ва Рим тарихига катта қизиқиш билан қарайди. Нотиқлик санъати ва фалсафадан чуқур билим олади.

Маълумки, Сукрот каби Эпиктет фалсафаси ҳам бизгача асл ҳолида етиб келмаган. Сукротнинг фалсафасини унинг шогирди Ксенофонт (эрамингача 430—355 йиллар) давом эттиргани каби, Арриан ҳам узоқ устози фалсафасини кейинчалик ривожлантиради ва устози Эпиктетга содиқ қолади.

Сукрот фалсафаси билан Ксенофонт, Эпиктет фалсафаси билан Арриан ижоди орқали танишамиз. Арриан Ксенофонт ижодида ва у орқали Сукрот фалсафасига жуда катта қизиқиш билан қарайди. Ҳали таълим олиб юрган ёшлик чоғларидаёқ Ксенофонт ижодида кенг урин эгаллаган антик даврларга оид тарихий воқеалар, айниқса, Шарқ шаҳарлари таърифи унинг эътиборини беихтиёр ўзига тортади.

Аррианнинг ҳаётини Ксенофонт ҳаётига қиёс қилиш мумкин. Ксенофонт каби Арриан ҳам ҳарбий машгулотларни пухта урганади. нотиклик санъати ва фалсафани ривожлантиради.

Ксенофонт Сукрот ҳақида ёзгани каби, Арриан ҳам Эпиктет фаолиятига, ўз устозининг ижодиётига қизиқиш ва ҳурмат билан қарайди.

Унинг Эпиктет фалсафаси таъсирида ёзилган: «Эпиктет суҳбати», «Эпиктет илми бўйлаб ҳукмронлик» каби асарлари илмий-назарий фикрларга ниҳоятда бойдир. Бу асарларни уқисак, фақатгина Эпиктет ижодининг назарий асослари билангина эмас, балки унинг шахсий ҳаёти билан ҳам яқиндан танишамиз.

Эпиктетнинг асли келиб чиқиши қул бўлган. Шунинг учун ҳам у Римнинг қулчилик жамияти тарихига ва унинг социал асосларига алоҳида эътибор билан қарайди. Ёшлигиданоқ этика ва фалсафа таълимини ривожлантириб, тезда мамлакатга донғи кетади. Номалум бир қулнинг машхур бўлиб кетганидан саросимага тушган ва Рим ҳокимлигига тобе бўлган илм аҳллари Эпиктетни турли хил йуллар билан камсита бошлайдилар. Ҳатто эрамининг биринчи асри охирларида бу улуг файласуфни Италиядан чиқариб юборишга муваффақ бўладилар. Тақдир тақозоси уни Никопол ва Эпир шаҳарларига етаклаб боради. Эпиктетнинг ҳаёт йули ниҳоятда мураккаб кечади. У ўз бошидан ниҳоятда кўп қийинчиликларни ўтказади. Турмушда қарама-қаршиликларга, тўқнашувларга дуч келади. Арриан ўз устози ва унинг таълимоти ҳақидаги «Эпиктет суҳбати», «Эпиктет илми бўйлаб ҳукмронлик» каби асарларини чоп этишга қизиқмади. Шундай булса-да, бу асарлар кейинчалик илм аҳллариининг эътиборини узиға тортди.

Албатта, Аррианнинг Эпиктет ҳақидаги асарлари билан Ксенофонтнинг Сукрот ҳақидаги асарларини ғоявий-бадий жиҳатдан бир хил савияда, бир хил шаклда деб тушунмаслик керак. Тасвир жиҳатдан ҳам, шакл ва мазмун жиҳатдан ҳам бу асарлар бир-биридан фарқ қилади. Бу ҳолат «Сукрот ҳақида эсдаликлар» асарида кузга яққолроқ ташланади. Арриан Ксенофонт ёки Сукрот ижодига нечоғли катта қизиқиш билан қарамасин, унинг ўз услуби, ўз тасвирлаш йуналиши борлиғи сезилиб туради.

Ксенофонт, шунингдек, Платон ижодида ҳам Шарқ тасвири, унинг шаҳарлари тарихи кенг урин олган. Бундан куриниб турибдики, Европа билан Осиё уртасидаги боғланиш Эллинизм давридан илгари ҳам мавжуд бўлган. Бу нарса фақат тарихий талқинга эга бўлибгина қолмасдан, балки бадий тасвирга ҳам олинган. Масалан, эраминдан олдинги XIII—XII асрларда бўлиб ўтган Юнон-Троя уруши воқеалари тасвирланган Гомернинг «Цикл дostonлари»ни, айниқса «Илиада» ва «Одиссея»ни тилга олишимиз мумкин. Ёки Эсхилнинг «Эронийлар» тарихий

трагедиясини кўриб чиқишимиз мумкин. Бу асарларда Фарб мамлакатлари билан Шарқ ўртасидаги алоқаларнинг бадий тасвирини кузатамиз. Осиё мавзуи Ксенофонт ижодида алоҳида ўрин тутди. Ксенофонт ижоди Арриан дунёқарашининг ўсишигагина эмас, балки ижодининг ривожланишига ҳам катта таъсир этганлигини англаймиз. Арриан у ижодий изланишлари давомида Ксенофонт ижодига жуда кўп маротаба мурожаат этади ва унинг ижобий анъаналарини изчиллик билан ижодий давом эттиради.

Эпиктет фалсафасига қизиқиш Рим адабиётида асосан эрамининг II асрига келиб кучаяди. Мамлакатнинг куйи табақа вакилларигина эмас, балки Рим императорлари ҳам Эпиктет фалсафасига ихлос билан қарай бошлади. Масалан, Рим императори Марк Аврелий Эпиктет фалсафасига гоёта юксак баҳо беради. Эпиктетнинг ижод дурдоналари асосан Арриан ижоди орқалигина бизгача етиб келган. Бироқ Арриан ўз устозининг бутун ижодини тўплаб, унинг фалсафий қарашларини изчил таҳлил қилиб бера олмади. Шундай бўлса ҳам у ўз устозига меҳр-муҳаббат билан қараганлиги, унинг илғор фикрларини давом эттирганлиги ва Эпиктет номини улуғлагани учун ҳам замондошлари ва кейинги авлод уни «янги Ксенофонт» деб атайдилар. Бу бежиз бўлмай, Аррианнинг ижоди кўп жиҳатдан Ксенофонтдан устун эканлигини кўрсатади.

Бунинг сабаби бор, албатта. Арриан замонасининг бадавлат хонадонларига мансуб бўлгани учун ҳам ёшлигиданоқ ҳарбий юришларга қизиқиш билан қарайди. Ҳарбий тактиканинг амалий ва назарий асосларини пухта ўрганади. Бу ҳаётий тажрибалар унинг кейинги давр ижодига ижобий таъсир кўрсатади. Арриан ижодида «Қора денгиз тасвири», «Қизил денгиз қиргоқлари бўйлаб саёҳат» асарлари алоҳида ўрин тутди. Бу асарлар ўзининг тарихий асоси, муҳим ҳарбий қимматга эга эканлиги жиҳатидангина эмас, балки бадий тасвир жиҳатдан ҳам таҳсинга сазоворлиги билан ажралиб туради. Ҳақиқатан ҳам Арриан эрамининг 131 йилида императорнинг топшириғига биноан Қора денгиз қиргоқлари бўйлаб экспедицияга юборилади. Саёҳат таассуротлари асосида яратилган бу асарлар Рим императорига жуда ёқиб қолиб, Аррианнинг мавқеини оширади. Аррианнинг кейинги ижоди Рим императорлиги ҳаёти билан боғлиқдир. Айниқса, «Қизил денгиз қиргоқлари бўйлаб саёҳат» асари араб ва ҳинд давлатлари тарихи билан боғлиқ бўлиб, бу асар Рим императорининг эътиборини ўзига тортади.

Рим императорлигида сенатор даражасига кўтарилганда Арриан эрамининг 116 йилида давлат ишлари юзасидан Грецияга боради. Бу императорлик делегациясига Авидия Нигрин раҳбарлик қиларди. Делегация аъзолари орасида Арриан ўзининг билимдонлиги ва дунёқарашининг кенглиги билан ажралиб турарди. Рим давлатининг чегараларига оид қимматли маълумотларни тўплаган. Арриан

императорлик таҳсинига сазовор бўлиб, «Императорнинг элчиси» деган фахрий ном олади. Арриан императорликнинг обрў-этиборини қозонгандан сунг эрамининг 121—124 йилларида императорликда элчи бўлиб ишлаган.

Рим императорлигининг ишончини тула қозонган Арриан 131—137 йилларда Каппадокией вилоятига ҳоким этиб тайинланади. Каппадокией вилояти энг чекка ва нотинч вилоятлардан бири эди. Шунинг учун ҳам Рим императори унга катта ишонч билдириб, Аррианни мана шу вилоятга ҳоким қилиб юборади. Катта ҳарбий тактикага эга бўлган Арриан Каппадокией вилоятини ташқи душмандан ҳимоя қилади. Аррианнинг чекка ўлкаларга қилган саёҳатлари, ҳарбий юришлари, сенатор ва элчи бўлиб ишлаган кезларидаги орттирган тажрибалари, ниҳоят, вилоят ҳокимлиги даражасига кутарилиши шахсий ҳаётидагина эмас, балки ижодий фаолияти саҳифаларини ҳам бойитиб боради. Ҳарбий юришларга ниҳоятда қизиққонлиги, узи катта ҳарбий тажрибага эга бўлганлиги учун ҳам у ўзидан илгари утган саркардалар, машҳур лашкарбошилар, паҳлавон жангчилар ҳаётига, жанглар ва қирғин урушлар тарихига қизиқиш билан қарайди. Тарихий воқеалар ҳақида қимматли далиллارни, зарур ҳужжатларни йиғади. Узоқ йиллар давомида Александр Македонскийнинг ҳаёти ва ҳарбий юришига оид маълумотларни туплайди.

Уша даврларда Александр Македонскийнинг ҳаётига ҳар бир римлик алоҳида қизиқиш билан қарарди. Рим императори уз ҳукмронлигини тобора мустаҳкамлаб, Александр Македонскийдек ҳарбий юришлар қилишни орзу ҳам қилиб туради. Айниқса, Рим императори Траян (113—117 йиллар) ҳукмронлиги даврида Александр Македонский шахсига қизиқиш янада кучаяди. Траян узини Александр билан тенг баҳолайди. Куп жиҳатдан ўзини ундан устун ҳам қўяди.

Римликлар Александр Македонский ҳақидаги таърихий китобларни қўлдан туширмай ўқишарди. Аррианнинг Александр Македонский ҳақидаги ҳикоялари императорга ҳам жуда ёқарди.

Европаликларни антик даврларда Осиёнинг табиий гузалликлари, жугрофий кенгликлари, муҳташам бинолари, урф-одатлари қизиқтириб келган. Бу узоқ ва бегона ўлкалар ҳақида ҳар бир грециялик ва римлик қизиқ-қизиқ ҳикоялар тинглашни ёқтирарди, албатта.

Александр Македонскийнинг Осиё буйлаб ҳарбий юриши даврида грек македон қўшинлари орасида римликлар ҳам бор эди. Уша даврларда Рим давлати Юнон давлатига қарам эди. Македонлар, греклар, римликларнинг купгина бобокалонлари турли хил сабабларга қўра Урта Осиёда қолиб кетганди.

Рим императори Адриан (76—138) ҳам Александрнинг ҳарбий юришларини эътибор бериб қўзатган, унинг тарихига оид асарларни

куп ўқирди. Узоқ йиллар давомида у императорлик тахтини сақлаб қолди (117—138 йиллар). Адриан бир неча марта дахлар, кельтлар ва шарқдаги қабилалар билан бўлган оғир жангларда Александрнинг ҳарбий тактикасини қўллайди. Бундай ҳарбий тактикани қайта ишлаб чиқиш, унинг назарий асосларини ва амалий моҳиятини бойитишни, бу ҳақда йирик асар ёзишни император 136 йилда Аррианга топширади. Арриан бу ишнинг уддасидан чиқиб, икки қисмдан иборат китоб ёзади. Бу китоб Адрианга жуда маъқул бўлади.

Адриан ҳокимлигининг сунгги йилларида Арриан Римнинг давлат ва ҳарбий ишларидан четлаштирилади. Шундан сунг у маҳаллий аҳамиятга эга бўлган кичик лавозимларда ишлайди. 147 йилда у Афинадаги кичик бир лавозимга тайинланади. Бу даврда у қизгин ижодий ишга берилади. Афинадаги адабий муҳит билан боғланади. Бироқ унинг Афинадаги ҳаёти бир оз қийинлашади. Шунинг учун ҳам у она шаҳри Никомидияга қайтиб келиб, ўша ерда ҳаёт кечира бошлайди.

Арриан ижодида «Ов ҳақида» асари муҳим аҳамият касб этади. Бу асарида у кельт қабиласининг овчилик тактикаси ҳақида ҳикоя қилади. Асар тарихий далилларга бой бўлибгина қолмасдан, «Аланлар тарихи» асари каби бадний характерга ҳам эгалир. Бундан ташқари, Аррианнинг Тимолеон ва Дион ҳақидаги биографик характердаги асарлари бизгача етиб келмаган.

Аррианнинг ижодини синчиклаб ургансак, биографик характерга эга бўлган асарларнинг куплаб яратилганлигига гувоҳ бўламиз. Бу хилдаги асарларни яратиш Греция—Рим адабиётида анъанавий тусга кириб қолганди. Арриан ўзининг бир қатор тарихий-биографик асарлари, жумладан «Александрнинг юриши» мемуар типидagi асари билан бу жанр соҳасини янада бойитди.

Биографик жанр, грек-Рим адабиётининг антик давларидаёқ кенг ривожланган эди. Мавзу қўлами хилма-хил бўлган қароқчилар ҳақидаги туркум асарлар ҳам бу даврда куплаб яратилган. Мазкур мавзуга Арриан ҳам қўл уради. Уни купроқ қароқчи Тиллобор фаолиятига оид материаллар қизиқтиради.

Арриан узидан аввал ўтган биографик жанр усталарининг анъаналарини давом эттиради. Масалан, Эллинизм давригача Юнонистонда машҳур бўлган Феопомп ўзининг ҳақиқатгўй қароқчи образлари, Цицерон адолат тарафдорлари бўлган қароқчилар фаолиятини тасвирлаганлиги билан айниқса халқ ўртасида машҳур эдилар. Арриан бу анъанани янги бир даврда, Рим императорлиги таъсирида давом эттиради. Муҳими шундаки, қароқчилар фаолияти тасвирлаган бу асарларда ҳақиқат ва адолат учун кураш ғояси илгари сурилади. Шунинг учун ҳам бу характердаги асарларни халқ севиб ўқирди. Дарҳақиқат, қароқчилар ҳақидаги асарлар дастлаб халқ оғзаки ижодида пайдо бўлган.

Кейинчатлик бундай образлар ёзма адабиётга ҳам кучади. Халқ яратган қароқчи образлари адолат учун курашадилар, фуқаро манфаатини кулайди. Шунинг учун ҳам Аррианнинг бу мавзудаги асари Рим фуқаролари ўртасида гетла овоза булади. Олимларнинг таъкидлашича, 136 йилда Аррианнинг давлат ва ҳарбий ишлардан четлаштирилишига сабаб ҳам унинг халқчил асарлар ёзганлигидадир. У ўз асарларида адолат ва ҳақиқат учун курашувчи қароқчиларни ёқлаб чиққан эди.

Сукротнинг дунёқараши ҳам ана шундай халқчил характерга эга эди. Шунинг учун ҳам халқ ўзининг бу донишманд ҳомийси ҳақида унлаб, юклаб ривоятлар яратган. Сукрот ҳозирги кунда ҳам европаликлар сингари Осиё халқи қалбида, уларнинг улмас ижодида яшаб келмоқда. Ўз навбатида, Эпиктет дунёқараши ҳам Сукротникидан қолишмасди. Фалсафий қарашлари бир-бирига жуда яқин бўлган бу икки улуг донишманд ўзларининг илғор қарашлари билангина эмас, балки икки атоқли ёзувчиларни—Ксенофонт ва Аррианни тарбиялаб вояга етказганликлари учун ҳам қадрлидир. Сукрот ўзи ҳеч нарса ёзмаган бўлса ҳам, унинг фалсафаси юқорида таъкидланганидек Ксенофонт ижоди орқали бизгача етиб келди. Ксенофонт ўз устози Сукрот номини жаҳонга танитди. Эпиктет фалсафаси эса Арриан ижодининг ёрқин саҳифаларини беади. Ўз устозларига содиқ қолган икки шоғирднинг ижоди ҳам шу тарзда халққа яқин бўлиб қолди. Шунинг учун Сукротни улуглаган Ксенофонт ҳам, Эпиктетни улуглаган Арриан ҳам устозлари сингари жаҳонга танилди. Аррианнинг унлаб ижод дурдоналари орасида «Александрнинг юриши» асари алоҳида ажралиб туради. Арриан номини жаҳон адабиётига олиб чиққан ҳам унинг мана шу асаридир.

«Александрнинг юриши»ни синчиклаб ўқиб чиқсак, бу асар Ксенофонтнинг «Ўн мингчилар юриши» асарининг услубига жуда яқин турганлигини кўрамиз. Бу асарида Ксенофонт, Кирнинг ҳарбий босқинчилик юришларини тасвирлаган. Ксенофонт билан Арриан ижоди ўртасида кўп жиҳатдан ухшашлик мавжуд. Икки адибни қарийб тўрт аср бир-бирдан ажратиб турган бўлса ҳам, уларнинг асарлари жанр хусусиятларига кўра ҳам, мавзу жиҳатдан ҳам бир-бирига яқин туради. Арриан Ксенофонт ижодига қайта-қайта мурожаат қилганлигини кўрамиз. Ксенофонтнинг тарихий воқеаларни тасвирлаш маҳорати, ижодий тажрибалари Арриан учун чинакам ижодий мактаб вазифасини ўтаган. Ксенофонтнинг ижодий мактаби таъсири остида, хусусан «Ўн мингчилар юриши» асарининг давоми сифатида Аррианнинг «Александрнинг юриши» асари дунёга келди.

Арриангача ҳам Александр ҳақида кўплаб асарлар яратилган. Бироқ Арриан яратган асар тарихий далилларнинг аниқлиги, воқеалар тасвирининг жонлилиги билан улардан сезиларли даражада ажралиб туради. Шунинг учун ҳам «Александрнинг юриши» асари Арриангача

куп ўқирди. Узоқ йиллар давомида у императорлик тахтини сақлаб қолди (117—138 йиллар). Адриан бир неча марта дахлар, кельтлар ва шарқлик қабилалар билан бўлган оғир жангларда Александрнинг ҳарбий тактикасини қўллайди. Бундай ҳарбий тактикани қайта ишлаб чиқиш, унинг назарий асосларини ва амалий моҳиятини бойитишни, бу ҳақда йирик асар ёзишни император 136 йилда Аррианга топширади. Арриан бу ишнинг уддасидан чиқиб, икки қисмдан иборат китоб ёзади. Бу китоб Адрианга жуда маъқул бўлади.

Адриан ҳокимлигининг сунгги йилларида Арриан Римнинг давлат ва ҳарбий ишларидан четлаштирилади. Шундан сунг у маҳаллий аҳамиятга эга бўлган кичик лавозимларда ишлайди. 147 йилда у Афинадаги кичик бир лавозимга тайинланади. Бу даврда у қизгин ижодий ишга берилади. Афинадаги адабий муҳит билан боғланади. Бироқ унинг Афинадаги ҳаёти бир оз қийинлашади. Шунинг учун ҳам у она шаҳри Никомидияга қайтиб келиб, ўша ерда ҳаёт кечира бошлайди.

Арриан ижодида «Ов ҳақида» асари муҳим аҳамият касб этади. Бу асарида у кельт қабиласининг овчилик тактикаси ҳақида ҳикоя қилади. Асар тарихий далилларга бой бўлибгина қолмасдан, «Аланлар тарихи» асари каби бадиий характерга ҳам эгалир. Бундан ташқари, Аррианнинг Тимолеон ва Дион ҳақидаги биографик характердаги асарлари бизгача етиб келмаган.

Аррианнинг ижодини синчиклаб ургансак, биографик характерга эга бўлган асарларнинг куплаб яратилганлигига гувоҳ бўламиз. Бу хилдаги асарларни яратиш Греция—Рим адабиётида анъанавий тусга кириб қолганди. Арриан ўзининг бир қатор тарихий-биографик асарлари, жумладан «Александрнинг юриши» мемуар типидagi асари билан бу жанр соҳасини янада бойитди.

Биографик жанр, грек-Рим адабиётининг антик давларидаёқ кенг ривожланган эди. Мавзу қўлами хилма-хил бўлган қароқчилар ҳақидаги туркум асарлар ҳам бу даврда куплаб яратилган. Мазкур мавзуга Арриан ҳам қўл уради. Уни купроқ қароқчи Тиллобор фаолиятига оид материаллар қизиқтиради.

Арриан узидан аввал утган биографик жанр усталарининг анъаналарини давом эттиради. Масалан, Эллинизм давригача Юнонистонда машҳур бўлган Феопомп ўзининг ҳақиқатгуй қароқчи образлари, Цицерон адолат тарафдорлари бўлган қароқчилар фаолиятини тасвирлаганлиги билан айниқса халқ ўртасида машҳур эдилар. Арриан бу анъанани янги бир даврда, Рим императорлиги таъсирида давом эттиради. Муҳими шундаки, қароқчилар фаолияти тасвирлаган бу асарларда ҳақиқат ва адолат учун кураш ғояси илгари сурилади. Шунинг учун ҳам бу характердаги асарларни халқ севиб ўқирди. Дарҳақиқат, қароқчилар ҳақидаги асарлар дастлаб халқ оғзаки ижодида пайдо бўлган.

Кейинчалик бундай образлар ёзма адабиётга ҳам кучади. Халқ яратган қароқчи образлари адолат учун курашади, фуқаро манфаатини кузлайди. Шунинг учун ҳам Аррианнинг бу мавзудаги асари Рим фуқаролари ўртасида тезда овоза бўлади. Олимларнинг таъкидлашича, 136 йилда Аррианнинг давлат ва ҳарбий ишлардан четлаштирилишига сабаб ҳам унинг халқчил асарлар ёзганлигидадир. У ўз асарларида адолат ва ҳақиқат учун курашувчи қароқчиларни ёқлаб чиққан эди.

Сукротнинг дунёқараши ҳам ана шундай халқчил характерга эга эди. Шунинг учун ҳам халқ ўзининг бу донишманд ҳомийси ҳақида унлаб, юнлаб ривоятлар яратган. Сукрот ҳозирги кунда ҳам европаликлар сингари Осиё халқи қалбида, уларнинг улмас ижодида яшаб келмоқда. Ўз навбатида, Эпиктет дунёқараши ҳам Сукротникидан қолишмасди. Фалсафий қарашлари бир-бирига жуда яқин бўлган бу икки улуг донишманд ўзларининг илғор қарашлари билангина эмас, балки икки атоқли ёзувчиларни—Ксенофонт ва Аррианни тарбиялаб вояга етказганликлари учун ҳам қадрлидир. Сукрот ўзи ҳеч нарса ёзмаган бўлса ҳам, унинг фалсафаси юқорида таъкидланганидек Ксенофонт ижоди орқали бизгача етиб келди. Ксенофонт ўз устози Сукрот номини жаҳонга танитди. Эпиктет фалсафаси эса Арриан ижодининг ёрқин саҳифаларини беади. Ўз устозларига содиқ қолган икки шоғирднинг ижоди ҳам шу тарзда халққа яқин бўлиб қолди. Шунинг учун Сукротни улуглаган Ксенофонт ҳам, Эпиктетни улуглаган Арриан ҳам устозлари сингари жаҳонга танилди. Аррианнинг унлаб ижод дурдоналари орасида «Александрнинг юриши» асари алоҳида ажралиб туради. Арриан номини жаҳон адабиётига олиб чиққан ҳам унинг мана шу асаридир.

«Александрнинг юриши»ни синчиклаб ўқиб чиқсак, бу асар Ксенофонтнинг «Ўн мингчилар юриши» асарининг услубига жуда яқин тургаилигини кўрамиз. Бу асарида Ксенофонт, Кирнинг ҳарбий босқинчилик юришларини тасвирлаган. Ксенофонт билан Арриан ижоди ўртасида кўп жиҳатдан ухшашлик мавжуд. Икки адибни қарийб тўрт аср бир-бирдан ажратиб турган бўлса ҳам, уларнинг асарлари жанр хусусиятларига кўра ҳам, мавзу жиҳатдан ҳам бир-бирига яқин туради. Арриан Ксенофонт ижодига қайта-қайта мурожаат қилганлигини кўрамиз. Ксенофонтнинг тарихий воқеаларни тасвирлаш маҳорати, ижодий тажрибалари Арриан учун чинакам ижодий мактаб вазифасини ўтаган. Ксенофонтнинг ижодий мактаби таъсири остида, хусусан «Ўн мингчилар юриши» асарининг давоми сифатида Аррианнинг «Александрнинг юриши» асари дунёга келади.

Арриангача ҳам Александр ҳақида кўплаб асарлар яратилган. Бироқ Арриан яратган асар тарихий далилларнинг аниқлиги, воқеалар тасвирининг жонлилиги билан улардан сезиларли даражада ажралиб туради. Шунинг учун ҳам «Александрнинг юриши» асари Арриангача

яратилган Александр ҳақидаги асарлар ичида энг юксаги ва машҳури булади. Арриан уз асарининг кириш қисмида бу ҳақда тўхталиб, шундан таъкидлаб утади: «Александр ҳақида жуда кўп кишилар ёзган, аввал сиз уларнинг асарларини ўқинг-да, сунгра менинг асаримга баҳо беринг». Ҳақиқатан ҳам Арриан асарининг Александр ҳақида яратилган узга асарлардан устун томони шундаки, бошқа муаллифлар бу мавзуда ёзувчи ёки тарихчи сифатида ёндошган булсалар, Арриан ҳарбий мутахассис, ҳатто саркарда сифатида қарайди. Ёзувчининг қалами ҳам бундан илгари яратилган унлаб биографик характердаги асарларнинг ёзилиши жараёнида анча чархланиб қолган эди. У бутун ижоди давомида тарихга мурожаат қилиб келди. Сенатор ва императорнинг элчиси (консул) лавозимларида ишлаб юрган кезларида бевосита давлат ишлари ва ҳарбий масалаларга тегишли муҳим воқеаларнинг шохиди булган. Қизил денгиз ва Қора денгиз буйлаб қилган сафарлари давомида Осиё тарихига қизиқиши ҳам ана шунинг натижасидир.

Масаланинг яна бир муҳим томони шундаки, машҳур файласуф, уз даврининг донишманди Эпиктет илмини чуқур урганган Арриан Александрнинг ҳарбий юришига фалсафий нуқтаи назардан ёндошган булиши ҳам табиий

Арриан Александр Македонскийнинг шахсига жуда катта масъулият билан ёндошади. Александрга улкан тарихий шахс сифатида қарайди. Узининг ута мураккаб мавзуга қўл ураётганини ҳис этади. «Александр ҳали узининг ҳақиқий ёзувчисини топа олмаганлигини» алоҳида таъкидлайди.

Кир эса узининг моҳир ёзувчисини топа олган эди. Бу ёзувчи Ксенофонт эди. Александр-чи? Унинг ҳақиқий ёзувчиси ким? Арриан мана шундай шарафли номга сазовор булишни доимо орзу қиларди. Александр ҳарбий саркарда сифатида Кирдан устун туради. Шунинг учун ҳам Ксенофонт анъаналарини давом эттириш, унинг услубини шунчаки қўллаш билан чекланиб қолиш ҳам Арриан учун бир ёқдамалик булур эди.

Александр ҳақида асар ёзиш Аррианни кўп йиллар ўйлантириб келди. Бу жумбоқни ечиш учун у узоқ йиллар ижодий изланди. Эпиктетнинг тарихий ҳикоялари ичида Александрга бағишланганлари ҳам кўп эди. Бундай ҳикояларни у устозидан берилиб, мароқ билан тингларди. Александрнинг Осиё буйлаб қилган ҳарбий юришини фалсафий изоҳлаш Эпиктетни ҳам ўйлантириб юрган масалалардан бири эди. Бироқ бу ҳақда Эпиктет бирон сатр ҳам ёзиб қолдирмаган. Умуман, уша даврлардаги улуг донишмандларнинг кўпчилиги уз фалсафасини, тарихий ёки илмий аҳамиятга эга булган қарашларини ёзиб қолдиришга у қадар қизиқмаган. Улар бор илмини авлодларга берганлар. Бундай одат уша пайтларда деярли барча халқлар донишмандларига хос хусусият эди.

Сукротнинг номи урта осиеликларга яқиндан таниш. Бу донишманд образини ўрта Осие халқларининг оғзаки ижодида қўлаб учратамиз. Бунга сабаб, Сукротнинг Александр Македонскийдан илгари яшаганлиги бўлса керак. Александр Македонский тарихчилари Сукротнинг фалсафасидан фойдаланган бўлишлари эҳтимолдан узоқ эмас.

Сукрот каби Эпиктетни ҳам тарихий воқеалар қизиқтирган, албатта. У устозидан сабоқ олиб юрган ёшлик йилларидаёқ Аррианда Александрни, унинг ҳарбий юришларини тасвирлашга иштиёқ кучайган эди. Аммо узоқ йиллар бу ҳақда ҳеч нарса ёзмади. Бундай оғир ва мураккаб мавзуга қўп йиллар қўл уришга журъат қилолмай юрган.

Арриан катта ҳаёт тажрибасига эга бўлгандан сўнг, тўплаган бой тарихий ва илмий материалларига асосланиб «Александрнинг юриши» китобини ёзишга киришади. Асар ёзишни узоқ йиллар кўнглига тугиб юрган, Александрнинг ҳаётига оид айрим қизиқарли эпизодларни илгари ҳам ёзишга улгурган бўлса-да, асосий ишни Римнинг давлат ва ҳарбий ишларидан четлаштирилгандан кейингина бошлайди. Бу даврда Рим императори Адриан ўлдирилган эди. Арриан ўзининг она шаҳри Никомидияга келиб, анчадан буён узини қийнаб юрган кўнглидаги орзусини қўғозга туширишга аҳд қилади. Бундан бир озгина аввал, 2—3 йил мобайнида Афинага, сўнгра Македониянинг Александрия шаҳрида бўлиб, бу шаҳарларнинг жаҳонга машҳур муҳташам кутубхоналаридан Александрга оид маълумотларни тўплаган, ўз шахсий архивини анча бойитган эди. Маълумки, Филипп подшоҳлиги даврида алоҳида эътибор берилган, бироқ ундан илгари ҳам мавжуд бўлган Афина кутубхонаси, Александр даврига келиб жаҳондаги тенгсиз кутубхоналардан бирига айлانганди. Сўнгра барча мамлакатлардан тўпланган маданий бойликлар, қўлёзмалар, адабиёт ва санъат асарлари, тарихий ёдгорликлар шахсан Александрнинг буйруғига биноан Александрия кутубхонасига келтирилди. Рим империяси кучайгандан сўнг Греция ва Македония каби қўпгина Эллин мамлакатлари бирин-кетин босиб олинади. Афина ва Александрия кутубхонасидаги бебаҳо адабий ёдгорликлар, илмий бойликлар Римга келтирилади. Бироқ Афина ва Александрия кутубхоналари аввалги доврўғини йўқотмайди. Ҳар бир илм аҳли бу кутубхоналарга келиб, ундан сабоқ олишни узлари учун фахр деб билишади. Жумладан, тақдир тақозосига қўра Римнинг давлат ва ҳарбий ишларидан четлаштирилгандан сўнг Афинага келиб кичик бир лавозимга эга бўлган Арриан ҳам мана шу кутубхонада сабоқ олишни давом эттиради.

Александр даврига келиб, Македония давлатининг мавқеи анча ошиб кетган эди. Афинадаги маданий бойликлар ҳам Александрия шаҳрига ташилди. Эрампдан аввалги 332 йилда Александр асос солган бу шаҳарни, шўх Александр энг бой ва гузал шаҳарга айлантираман, деб айтган эди. Александрия кутубхонасида у ҳақида ёзилган бадий, илмий ва тарихий

асарлар жуда куп эди. Шу билан бирга, Осиё тарихига оид, унинг шаҳар ва қишлоқларига тегишли, тоғ ва дарёлари ҳақидаги маълумотлар ҳам шу кутубхонада сақланарди. Александр босиб олган улкатарнинг харитаси, Осиё халқининг яшаш шароити, урф-одатларини ифодаловчи ноёб асарлар шу кутубхонада уз укувчисини кутмоқда эди. «Мен Александр билан бирга ҳарбий юришда булган кишилар ҳақида маълумот туплашга киришдим», — дейди бир ўринда Арриан. Унинг, айниқса, Ҳиндистон ҳақидаги туплаган маълумотлари ғоят қимматлидир. «Мен Ҳиндистон донишмандларини қидирмоқдаман», дейди Арриан бошқа бир ўринда.

Афсуски, Аррианнинг кўпгина китоблари бизгача етиб келмаган. Фақат Аррианнинггина эмас, балки грек ва Рим адибларининг купгина асарлари ҳам турли хил сабабларга кўра йўқолиб кетган. Биргина Александрнинг ўлимидан сунг у ҳақда турли хил даврларда юзлаб китоблар ёзилган. Афсуски, бу китоблардан айрим саҳифаларгина бизгача етиб келган. Агар мана шу китоблардан унтаси тулиғича сақланиб қолинганди эди, Ўрта Осиёнинг, жумладан, ҳозирги Ўзбекистоннинг антик даврларига оид купгина қимматли далилларга эга булардик.

Бундай нодир асарларни ўқиш Аррианга насиб этган. У ўзининг «Александрнинг юриши» асарида Ўрта Осиё, жумладан бугунги Ўзбекистон ҳудудида яшовчи қабилалар, бу ернинг жуғрофий шароити, шаҳарларининг номи, табиат манзараларини шундай аниқ ҳикоя қиладики, худди бу ерларни у уз кузи билан кургандек тасвирлайди. Гуё Арриан Ўрта Осиёда, жумладан, Ўзбекистонимизда булгандек. Бу асар бизга Ўзбекистоннинг антик даврларига оид қимматли маълумотларни беради.

Аррианнинг «Вифини тарихи» деб номланувчи 8 китобдан иборат йирик асарлари мажмуаси ҳам бизгача етиб келмаган. Бу мажмуада Арриан ўзи туғилиб ўсган она юрти Вифини ҳақида ҳикоя қилган эди. Унда эрамиздан аввалги 75 йилгача булган давр уз ифодасини топганди. Бу давр шоҳ Никомец III ҳукмронлиги даврига туғри келади.

Бундан ташқари. Арриан «Парфян тарихи» номли 17 китобдан иборат асар ёзади. Бу асарлар мажмуасида эса, Парфян урушигача булган давр. Траян (113—117 йиллар) салтанати билан боғлиқ воқеалар тасвирланади. Афсуски, бу асар ҳам бизгача етиб келмаган. Бу асарларнинг қачон ёзилгани, унда ҳикоя қилинган воқеаларнинг характери, бadiий тасвир воситалари ҳақида ҳам, табиийки, аниқ бир маълумотга эга эмасмиз.

•АЛЕКСАНДРНИНГ ЮРИШИ.

Арриан асарининг иккита китоби — учинчи ва тўртинчи китоблари Ўрта Осиё тарихига бағишланган. Учинчи китоб 30 бобдан ташкил топган.

Учинчи китобнинг 28-бобидан бошлаб Урта Осиё тарихининг узига хос тасвири келтирилади.

«Александр Окс дарёси қирғоғига келди»¹, дейди муаллиф. Бунгача булган бобларда Александрнинг Эронга қилган юриши, Эрон шоҳи Доро устидан ғалаба қозониши ҳикоя қилинади. Эрон шоҳи енгилгандан сўнг, у Кавказ тоғларига қараб қочади. Александр уни изма-из таъқиб этиб келаяпти. Таъқиб бир неча кун давом этади. Доро Кавказ тоғларига яширинмоқчи булади. Бироқ Бесс Эрон шоҳининг энг яқин кишиси бўлишига қарамасдан, Дорони улдириб, бойликларини олиб, Урта Осиёга қараб қочади. Александр Доронинг ўлигини топгач, жасадни Шарқ удумига кўра иззат-эҳтиром билан дафн этишни буюради-да, ўзи Бесснинг изидан кетади. Бир неча вақт Кавказда бўлиб, у ерда «шаҳар қуради ва унга Александрия деб ном беради»².

«Окс дарёси ҳозирги Амударёнинг қадимги номидир. Бу дарё ҳинд дарёларини ҳисобга олмаганда, Осиёдаги энг катта дарёлардан бири эди»³, — дейилади асарда. Александр Окс дарёсидан кечиб утишга ҳаракат қилади. Бироқ дарё жуда кенг эди, ундан кечиб утиш мумкин эмасди. Дарёнинг кенглиги 6 стадий (1 стадий—грек ўлчовида 184 метру 98 сантиметрга тўғри келади). Шу билан бирга, дарё анча чуқур эди. Бу дарёга қулай куприк қуриш учун узоқдан ёғоч олиб келишга тўғри келарди. Дарёга куприк қуриш анча узоқ вақтни талаб этарди. Шунинг учун Александр теридан қайиққа ўхшаш сув ўтмайдиган мослама яшашни буюради. Териларни ўсимликларнинг қуруқ пояси билан тикдиради (бундай ўсимликнинг номини муаллиф тилга олмайди. Эҳтимол у қамиш бўлса керак. Чунки дарё бўйларида қамиш усади). Шундай қилиб, Александр қўшинлари Окс (Аму) дарёсидан беш кун давомида утиб олади.

«Дарёдан ўтолмаган урушга яроқсиз, кекса кишиларни Александр уйларига жўнатиб юборали. Ўз ихтиёрлари билан Александр қўшинларини тарқ этиб, ўз юртларига кетмоқчи булган фессалияликларга ҳам рухсат беради»⁴. Шу воқеалар билан боглиқ эпизодларга эътибор берсак, Александр дастлаб Урта Осиёни жангу жадалларсиз, осонгина қўлга киритиш ниятида булган.

Александр Окс дарёсидан ўтгандан сўнг, Сугдиёна — ҳозирги Ўзбекистон томон шошилади. Чунки бу ерда Бесс катта қўшин билан Александрга қарши куч тўплайпти, деган хабар тарқалади. Шу вақт Спитамен билан Датаферндан Александрга чопар келиб, агар кичик

¹ Арриан. Поход Александра. М.-Л.: Изд-во АН, 1962, 130-бет (Бундан кейинги манбалар ҳам шу асардан олинади).

² Уша асар, 129-бет.

³ Уша асар, 130-бет.

⁴ Уша асар, 130-бет.

бир отряд юборилса, Бессни ушлаб беришлигини билдиралади. Бу хабарни эшитгандан сунг Александр отрядга Лагонинг угли Птолемейни бот қилиб, Спитамен билан Датаферн ҳузурига юборади. Бу отряд яхши қуролланган, сараланган жангчилардан иборат эди.

Бақтрия ва Сугдиёнанинг ҳокими булган Бесс аслида Ахмонийлар сулоласилан булган. Доро IIни улдиргандан сунг у узини шоҳ деб қилади. Ахмонийлар, сугдиёналиклар Бессни тутиб беришга қиладилар.

Птолемей 10 кунлик йулни тўрт кунда босиб утиб, Спитамен тунаган лагерь яқинига келади. Пиёда аскарларга юришни давом эттиришни буюриб, ўзи отлик аскарлар билан Бесс жойлашган қишлоққа яқинлашади. Спитамен Бессни ўз қули билан душманга тутиб беришни ор билиб, Птолемейга Бесс жойлашган қўргонни курсатиб, ўзи Сугдиёнанинг ичкарасига қараб кетади. Птолемей Бесс жойлашган қўргонни ураб олиб (қўргон девор билан уралган, унинг махсус дарвозаси бор эди), унинг қўриқчиларига агар Бессни тутиб беришса, уларга тегмасликка ваъда қилади. Шундан сунг қўргоннинг дарвозаси очилади, жангу жадалсиз тинч йул билан улар Бессни асир олишиб, яна Александр ҳузурига қайтишади. Александр ўз подшоҳи Дорога хиёнат қилган Бессдан нафратланади. Шунинг учун ҳам Птолемейга «Бессни яланғоч қилиб, кучанинг унг томонига боғлаб қўйишни буюради. Шармандаларча қип-яланғоч турган Бесснинг ёнидан Александрнинг бутун қўшинлари саф тўртиб утади»¹.

Мана шу эпизоддан ҳам кўриниб турибдики, Александрнинг Бессни шундай шармандали ҳолга қўйиши ва қўшинига намойиш этиши билан муҳим бир масалага ишора қилиняпти.

Биринчидан, кимда-ким хиёнат йулига қадам қўйса — жазоси шу, шармандали улим, демоқчи булса, иккинчидан, ўз жангчиларига ҳам катта сабоқ бермоқда.

Маълумки, бундан илгариги даврларда Эрон шоҳи Кир, сунгра Доро Урта Осиёга тез-тез ҳужум қилиб, бу ердаги тарқоқ қабиаларни босиб олганди.

Эрон шоҳлари Доро ва Кир VI—V асрларда яшаб утган. Бу ҳақда грек ёзувчиси Ксенофонтнинг «Киропедия», Плутархнинг «Артакрикс» асарларини ўқиб, кенг маълумот оламиз. Александр давридаги Эрон шоҳи Доро эса бошқа тарихий шахс. Икки Эрон шоҳлари Доролар ўртасида қарийб икки асрлик давр оралиги бор. Иккала Доро ҳам улкан Ахмонийлар давлатининг подшоҳи эди. Шунингдек, улар узларининг Сугдиёнанинг ҳам подшоҳи деб ҳисобларди. Сугдиёна ҳам Ахмонийлар давлатига қараган. Подшоҳлик уша вақтларда улугланган. Бесс ўз подшоҳи

¹ Уша асар, 131-бет.

Дорога хисмат қилгани учун ҳам Спитамен ундан нафратланади. Иккинчи томондан, Спитамен Александрнинг Бессни таъқиб этиб келаётганини сезиб, башарти Бессни тутиб берсам Александр скифлар ерига келмаслиги мумкин, деган фикрга боради. Романда Спитамен жойлашган қўрғоннинг номи айтилмаган. Птолемейнинг Амударёдан кейин ун кунлик йўлни тўрт кунда босиб ўтиб, қўрғонга етиб келиши, бу қўрғоннинг Самарқандга яқинроқ жойда булганлигидан далолат беради.

Биз бу уринда асарда тасвирланган воқеаларни сузма-суз келтириб утирмасдан, унга ўз муносабатимизни билдиришга ҳаракат қиламиз. Юқоридаги эпизоддан кўриниб турибдики, қадим замонларда ҳам сотқинларнинг тақдири шармандали ҳолда яқун топган. Антик даврлардаёқ халқимиз сотқинларга аёвсиз муносабатда булган. Сотқинни нафақат оддий фуқаро, ҳатто подшоҳлар ҳам кечирмаган. Бесс каби ҳиснаткорлар уша замонларда ҳам учраб турган. Бесснинг сотқинлиги билан боғлиқ эпизодларни Арриан бекорга қаламга олмаган.

Юқоридаги воқеаларга диққат билан эътибор берсак, Арриан шу эпизоддаёқ тўрт образнинг характерини тасвирляпти. Александр, Птолемей, Бесс ва Спитамен образлари. Александр қатъий фикрли, шафқатсиз, Птолемей ўз шоҳига садоқатли. Бесс сотқин, лекин Спитамен-чи? Бу уринда қизиқ бир ифодага дуч келамиз. Бесс ҳар қанча сотқин булмасин, ҳар қанча нафратга лойиқ булмасин, Спитамен уни ўз қули билан тутиб бермайди. Аррианнинг таъкидлашича, «Бессни ўз қули билан тутиб беришдан Спитамен ор қилади»¹. Мана, Арриан романининг нозик, ўзига хос тасвири. Спитамен ўз қули билан Бессни тутиб, Александрга топшириши мумкин эди. Ёки булмаса, ўзининг хос кишилари орқали Бесснинг қўл-оёқларини кишанлаб, Александрга юбориши ҳам мумкин эди, Бироқ, Спитаменнинг бундай қилишига номуси йўл қўймайди. Душмани олдида эгилишни хоҳламайди. Бесс Спитаменнинг қароргоҳига бошпана қилириб келади. Спитаменни ўзига яқин олади. Спитамен-чи? Бесс ҳар қанча яқин булмасин, бундай сотқинга Спитамен мард ва жасур углон сифатида шафқатсиз, она Ватанига бостириб келаётган ёвга эса тиз чукишни, она юртининг душман оёғи остида топталишини сира-сира хоҳламайди. Асарни ўқиб, антик даврлардаёқ халқимиз сотқин ва хоинларга нисбатан шафқатсиз булган, уларни энг огир жазога ҳукм этган, деган тушунча пайдо булади. Уша даврдаёқ Спитамен каби ҳатол, покиза инсонлар кўп булганлигига яна бир бор ишонч ҳосил қиламиз.

Аррианнинг тарихий хизмати шундаки, асардаги воқеалар тасвирига ҳақиқий ижодкор кузи билан қарайди. Тарихий ҳақиқатни буюмасдан кўрсатишга ҳаракат қилади. Бундан илгариги эпизодларда, жумладан.

¹ Уша асар, 131-бет.

Эрон шоҳи Доро билан булган жанг тасвирларида ҳам адиб узининг мана шу позициясида қолади. Дорога нисбатан сўғдиёналикларнинг нафрат ўти кучли. Чунки у македонлар билан бўлган урушгача Сўғдиёна ерларини босиб олиб, бойликларимизни талаб, одамларимизни қул қилиб олиб кетган эди. Эронликлар билан македонлар ўртасида бўлиб ўтган қирин жангларда минг-минглаб сўғдиёналиклар ҳам қатнашиб, уларнинг қўплари қўрбон бўлган эди. Доро қонхур, Доро ёвуз, Доро мол-дунё, дуру жавоҳирларга ҳирс қўйган шоҳ. Аммо у сотқин эмасли. Осиёга бостириб келган ёвга қарши бир неча йиллар давомида курашади. Асарда Доро шоҳ бўлса ҳам ўз ватанига содиқ қолади. Александр бир неча марта катта-катта ваъдалар бериб, ундан таслим бўлишни таклиф қилганда ҳам Доро унамайди. Греклар билан эронийлар ўртасида уруш узоқ вақт давом этади. Ҳатто Доронинг онаси, хотини, ўғил ва қизи Александр қўлига асир тушганда ҳам Доро душманга тиз чуқишни хоҳламайди. Ўз юртига сотқинлик қилишни истамайди. Душманга қарши кураш режасидан қайтмайди. Арриан бу ўринда Доронинг қилмишидан нафратланиши ва уни ҳақорат қилиши ҳам мумкин эди. Бироқ адиб ҳамиша воқеага реал ёндашишга ҳаракат қилган.

Ўз навбатида, ёзувчи Александрнинг характерини ёрқин бўёқларда очиб беради. Босқинчилик Александрнинг қонида бор эди. Отаси Филипп IIнинг бутун умри жангу жадалларда ўтган. Ёзувчи Александрни босқинчи, шу билан бирга, танти ва мард саркарда образи сифатида тасвирлайди. У Доронинг онаси, хотини ва фарзандларига озор етказмайди. Ўғлини энг билимдон, донишманд кишилар қўлига топшириб, сабоқ беришни лозим топади.

Доронинг қизига ўйланишни қўпгина яқин кишилар Александрга таклиф этади. Бироқ Александр уларнинг бу таклифини рад қилади. Доронинг оиласига яхшилик қилишга интилади. Оиласи асир тушиб қўлганини эшитиб, Доро Александрга иккита мактуб йўллайди.

Мана шу тасвирлар Арриан романида гоёат объектив ифодаланган.

Александр ўзининг энг ашаддий душманига нисбатан шафқат қилади. жанг майдонини мардлик ва матонат майдони деб билади. Ўлимидан сўнг шоҳни Эрон урф-одатида кўра дафн этса, Бессни шафқатсиз равишда жазолайди. Уни шармандали ҳолда яланғоч қилиб, Эронга олиб келади-да ўлимга маҳкум этади. Ўлими олдидан қўли, бурни ва оёқларини кесиб, қийнайди.

Токи инсоният бундай сотқинлик йўлига қайта қадам босмасин, деган рамзий маъно бор бунда. Бессни бутун эронликлар ва қўшин олдида жазолайдилар.

Биз Арриан китобида ҳозирги Ўзбекистон ҳудудининг антик даврлари, қадим Сўғдиёна тасвирланган воқеалар йўналишига асосий диққатни жалб қилмоқдамиз.

Александр Бессни қўлга туширгандан сўнг маҳаллий аҳолидан қўлаб отлар йиғиб, Сўғдиёнанинг марказий шаҳри Мароқанд гомон йул олади. Уз қўшинлари билан эрамиздан аввалги 329 йилнинг баҳорида Сўғдиёнага кириб келади. У Ҳиндикуш тоғларидан утаётганда жуда қийналади. Бироқ китобнинг мана шу ўрнида айрим чалкаш тасвирлар ҳам борки, таҳлил жараёнида бирмунча қийинчиликлар туғдиради.

Мароқандга томон келаётганда Александр қўшинлари варварларнинг қаршилигига дуч келади. Варварлар 30 мингдан зиёдроқ эди. Улар Александр қўшинларини анча шошириб қўяди. Ҳатто македонларни орқага қайтаришга муваффақ бўладилар, сўнгра узлари баланд тоғ чўққиси томон чекинади. Александр куч тўплаб куролли, сараланган армияси билан тоғ томон ҳужумни давом эттиради. Варварларнинг қаттиқ қаршилигига қарамасдан, Александр уларни енгади. Икки уртада шиддатли жанг боради. «Варварлар томонидан отилган еи Александрнинг унги курагига келиб тегеди. Ёй Александрнинг курак суягига бориб етган эди. Тоғ чўққисига чиқиб олган варварларнинг қўпчилиги пастликка томон улоқтирилади»¹.

Муҳими шундаки, Александр Сўғдиёнани осонгина қўлга киритаман, бу ердаги тарқоқ қабилалар менга қаршилиқ қилмасдан таслим бўлади, деб ўйлаган эди. Варварларнинг бундай қаттиқ қаршилиқ курсатиши Александр учун қўтилмаган бир ҳодиса эди.

Арриан варварларнинг ҳужумини тасвирлаш орқали Сўғдиёна элидаги қабилаларнинг ватанпарварлигини курсатишга ҳаракат қилади. Бошқа эллардаги қўпгина халқлар қаршиликсиз ўз ихтиёрлари билан таслим бўлганлар. Сўғдиёналиклар эса Александр билан бир неча бор жанг қилади. Юргига бостириб келаётган ёвни қайтариш учун курашади. Мана шу биринчи ҳужумдаёқ Александр қўшинлари анча талафот кўрган эди, унинг ўзи биринчи марта сўғдиёналиклар томонидан яраланади. Арриан асарда ватанпарварлик ғояси илгари сурилади. Сўғдиёнада яшовчи элатларнинг мардлиги, ботирлиги, жасурлиги ўзига хос равишда қутаринки руҳда тасвирланади.

Тарихий воқеликка бундай ҳолисона ёндошиш, ёзувчининг ҳалоллигини, покиза инсон бўлганлигини исботлайди. Арриан мана шундай ёзувчилик бурчига охиригача содиқ қолади. Қўпгина ёзувчиларнинг ижодини олиб қарасак, Александрнинг босқинчилик сиёсати қўлларга қутарилиб мақталганини, сўғдиёналикларнинг ўз ватанини ҳимоя қилишларини ваҳшийлик, ёввойилик деб тасвирлашгача

¹ Ўша асар. 132-бет.

бориб етганини курамиз. Арриан эса воқеаларнинг тафсилотини тўғри баён қилишга ҳаракат қилади.

Варварларнинг енгилиши ва Александрнинг яраланиши билан романнинг учинчи китоби якунланади.

Асарнинг тўртинчи китоби Александрнинг Танаис¹ дарёси ёқасига келиши, дарё буйига шаҳар қуриш ва унга Александр² деб ном бериш билан бошланади. Бу шаҳарнинг келажакда янада тараққий этишига Александр ишонди. Иккинчи томондан у скифларнинг ҳужумидан сақловчи мустаҳкам қўрғон булишини назарда тутган. Страбон ҳам узининг «География» асарида Александр Танаис дарёси буйига келмаганлиги ва у ердаги қабилалар билан жанг қилмаганлигини таъкидлайди³.

Куп утмасдан «яқин атрофда яшовчи варварлар, бу янги қурилган шаҳарга ҳужум қилиб, македониялик аскарлар гарнизонини ураб олади. Бу қўзғолонда куплаб скифлар иштирок этган эди. Улар орасида Бессни тутиб берган одамлар бор эди»⁴.

Демак, варварлар деб номланувчи ватанпарварлар орасида сак, скиф қабилалари ҳам бўлган. Бессни тутиб беришда Спитамен билан Датаферс қатнашгани шундай ҳулоса чиқаришга асос бўлади. Ёзувчининг ғоявий позициясининг юксаклиги шундаки, Сугдиёнада яшовчи қабилалар тарқоқ бўлган, деган қарашга чек қўяди. Александр қўшинларига дарё ёқасида қилинган ҳужум бу ердаги турли қабилаларнинг бирлигини, узаро иноқлигини исботлайди. Ёзувчининг таъкидлашича, «варварларнинг бу қўзғолонида сугдиёналиклар ҳам бор эди»⁵.

Бундай қайта-қайта қилинган ҳужумлар Александрни дастлаб шошириб қўяди. Айниқса, варварлар, сугдиёналиклар ва бошқа элатларнинг бирлашганини эшитган Александр куч тўплаб, зудлик билан ҳарбий юришни давом эттиради.

Пиёда аскарларга баланд нарвонлар тайёрлашни буюриб, узи отлик аскарлар билан Ғазо шаҳри томон юради. Александрнинг мақсади, Ғазо шаҳрида тўпланган варварларнинг катта қўшинига зарба бериш эди. Бироқ варварлар Ғазо шаҳрини ташлаб, аллақачон яқин орадаги етти шаҳарга жойлашиб олган эди.

Шундай қилиб, «икки кун ичида Александр қўшинлари етти шаҳардан бештасини қўлга киритади. Олтинчи шаҳар улардан энг каттаси

¹ Танаис — Дон дарёси.

² Александрия шаҳри — Танаис (Дон) дарёси ёқасига эмас, Яксарт (Сир) дарёси ёқасига, Хужанд шаҳрига яқин жойда, Бекобод гарафда қурилганлиги маълумдир.

³ Страбон. История в семнадцати книгах. Кн. седьмая. 521-бет.

⁴ Александрнинг юриши, 333-бет.

⁵ Ўша асар, 133-бет.

булиб, у Кир шаҳри деб номланган эди. Бу шаҳар Кир гомонидан қурилганлиги учун Киропиль (Кирополь) деб аталади»¹.

Китобда тасвирланишича, Киропиль шаҳри қулга киритиш ниҳоятда қийин бўлган. Ниҳоят, шаҳар уртасидан утувчи дарё Александрнинг диққатини унга тортади. Баҳор ва ёз ойларида бу дарё қор ва сел сувлари билан тулиб оқса, ҳозир эса жуда саёз булиб қолган эди. Мана шу дарёнинг узани орқали шаҳарга кириб олиш мумкин. Шаҳар ҳимоячиларининг бутун диққат-эътибори ташқарида — қалъа деворларига, махсус машинада отилаётган улкан тошларда эди. Александр ўз қўшинларининг бир қисми билан орқа гомондан дарё узани орқали шаҳарга кириб олади. Шаҳар ичкарисиди жанг бошланади.

Гомондан ясалган қурол Александрнинг боши ва буйнини яралайди. Жароҳат Александрни анча довдиратиб қўяди. Шоҳ буйнини ушлаганча ҳушдан кетади.

Кратер ва бошқа қўшин бошлиқлари камондан отилган уқдан ҳалок бўлади. Босқинчилардан куп киши яраланади. Икки уртада шиддатли жанг чоғида шаҳар ҳимоячиларидан 8000 га яқин киши ҳалок бўлади. 15 мингга яқин ҳимоячлар шаҳар ичкарисиди қалъага кириб олади. Александр уларни бир кун давомида ураб туради. Ниҳоят ҳимоячилар сув танқислиги гуфайли таслим буладилар.

Бу Александрнинг иккинчи марта яраланиши эди. Бу яра унга анча азоб берати.

Александрнинг махсус тош отадиган машинаси ҳақидаги тасвир Арриан романида бир неча эпизодларда қайд этиб утилади.

Бундай машинанинг яратилиши эрамиздан илгари IV — III асрлардаёқ Грецияда илм-фаннинг ниҳоятда ривожланганлигидан далолат беради. Афина шаҳри илм-фаннинг қадимий учоғи бўлган. Гомернинг «Цикл дostonлари» эрамиздан илгариги VIII—VII асрларнинг нодир намунасидир. Буюк сўз санъаткорининг бизгача етиб келган «Илиада», «Одиссея» дostonлари жаҳон маданиятининг илк учоғи бўлган Юнонистонда илм-фан анча тараққий этганлигидан дарак беради.

Жаҳон адабиётида илк бор трагедия жанрини бошлаб берган ва унинг гултожига айланган Эсхил, Софокл, Эврипид ҳам мана шу грек адабиётининг, Афинанинг улуг адибларидан эди. «Комедиянинг отаси» деб ном олган Аристофон комедиялари ҳам мана шу адабий муҳит маҳсулидир. Улуг донишмандлари Сократ, Аристотель номлари урта осиеликларга қадим-қадимдан таниш булиб, илм-фаннинг ривожланишига бу алломалар жуда катта таъсир курсатган эди.

Ҳақиқатан ҳам қадимги Грецияда фақат адабиёт ва санъатгина эмас, балки илм-фан ҳам тараққий этган эди. Купгина фанларнинг тарихи

¹ Уша асар, 134-бет.

Афина шахрига бориб тақалади. Маълумки, адабиёт ва санъат тараққий этган жойда илм-фан ҳам ривожланади.

Александрнинг тошотар машинаси ўша даврдаёқ Осиё мамлакатларига маълум ва машҳур бўлади. Хитойликлар Александр билан урушмаслик тўғрисида аҳднома тузиб, унга кўпдан-кўп ёрликлар, беҳисоб моддунёлар бериб, ниҳоят бу машинани ҳам қўлга киритган эди.

Эрамиздан илгариги IV—III асрларда Осиёдаги тараққий этган мамлакатлардан бири бўлган Хитой бу машинани кейинчалик ўз шароитига мослаштириб, қайта ишлаб чиқаради. Чунки, Хитой ҳам ўша даврларда Осиёдаги ҳар томонлама ривожланган мамлакатлардан бири бўлиб, илм-фаннинг юксаклиги жиҳатидан Афинадан қолишмасди. Европада Греция, Осиёда Хитой илм-фаннинг энг қадимги учоқларидан бири бўлган. Бу машина эрамиздан илгариги IV—III асрлардан то эрамизнинг XIII асригача ҳам инсоният учун ниҳоятда хавфли эди. Унинг хавфи ўша даврлар учун ўз даврига нисбатан олиб қарайдиган бўлсак, ҳозирги атом бомбасининг хавфи билан баробар эди. Ҳозирги кунда атом бомбаси инсоният бошига қирғин келтирувчи хавфли офат бўлса, қадимги даврларда Александрнинг машинаси ҳам шунчалик хавфли эди.

Хитойликлардан бу машинани Чингизхон тортиб олиб, Осиё ва Европадаги бир қанча мамлакатларни ишғол этади. Чингизхоннинг тошотар машинаси ҳақидаги жонли тасвири бадий адабиётда В. Яннинг «Чингизхон», «Ботухон», «Сунгги денгизгача» романларида учратамиз. Кейинчалик бу машинадан Амир Темур ҳам ўрни келганда фойдаланган. Бу ҳақда С. Бородин ўзининг «Самарқанд осмонида юлдузлар» романида тухтаб утган.

Бундан кўринадики, юнонларнинг Сукрот, Платон, Аристотель каби донишмандлари, улар ҳақидаги фалсафий мазмундаги ҳикоялар, уларнинг илгор фикрлари билан бирга, инсоният бошига қирғин келтирувчи ҳарбий мақсадларда ишлатиладиган машиналари ҳам Осиёга ўша даврдаёқ етиб келган эди.

Александр Македонскийнинг мана шу машинаси бўлмаганда унинг Урта Осиёни ишғол этиши қийин эди. Чунки Арриан романида тасвирланганидек, Сугдиёнадаги деярли ҳамма шаҳарлар ҳатто айрим қишлоқлар ҳам мустаҳкам девор билан ўралганди. Бу деворлардан тошотар машинасиз Александрнинг утиши амри маҳол эди. Арриан романида тасвирланган Киропиль шаҳри ҳам Эрон шоҳи Кир томонидан шундай мустаҳкам қўрилганди. Бу мустаҳкам девор билан ўралган шаҳарни ёй, найза ёки қилич каби оддий қўроллар билан қўлга киритиш мумкин бўлмаган.

Ўша даврларда ва ундан илгари ҳам, Рим ҳукмронлигигача Европадаги гуллаб-яшнаган шаҳарлардан бири бўлган Афинада ишлаб чиқилган бу машина Европанинг гарбий мамлакатларига нисбатан ҳам Осиёга тезроқ етиб келди.

Француз халқининг қаҳрамонлик эпоси «Ролланд ҳақида қушпқ»-да тасвирланишича, Испаниянинг Сарагач шаҳри баланд ва қалин девор билан уралган эди. Беҳисоб қушин билан Сарагач шаҳрига бостириб келган француз қаҳрамони Ролланд бир неча ой шаҳарни қамал қилади, бироқ унинг ичига киришнинг ҳеч иложини тополмайди. Абдурахмон бошлиқ сарагачликлар шаҳарни мардонавор ғимоя қиладилар.

Француз халқ эпоси булган «Ролланд ҳақида қушпқ» ҳам тарихий асосга эга. Франция қироли Карл катта кучга эга эди. Бироқ унда афиналиклар аллақачон эрамиздан IV аср илгари яратган тошотар машина йук эди. Шунинг учун ҳам француз қироллиги Сарагач шаҳрини ишғол этолмайди. Александр даврида Осиёга етиб келган бу машина қироли Чингизхон, Амур Темур Сарагач шаҳридан ун баробар мустаҳкам булган куплаб қалъаларни мана шу машина ёрдамида ёриб кирган.

Муҳими шундаки, грек илм-фанининг бундай намуналари фақат босқинчилик урушлари мақсадларида бизгача етиб келмасдан, балки бундай босқинчилик урушларидан бир неча асрлар илгари ҳам Грек-Рим ва Осиё адабий алоқалари мавжуд эди. Геродот асарларида берилган ўрта Осиё тасвирлари бунинг ёрқин намунасидир. Ёки булмаса Ўрта Осиёда яшовчи массагет, шак қабилалари ҳақидаги фикрларнинг Геродот, Полиэн ижодида тасвирланиши бунга яққол мисол бўла олади. Сукрот, Платон, Арасту каби грек донишмандлари ҳақида яратилган халқ афсона ва ривоятлари юнонлар билан суғдиёналиклар ўртасида қадимдан турли хил алоқалар мавжудлигини исботлайди.

Бизнинг узоқ ўтмишимиздан ҳикоя қилувчи «Тумарис» афсонаси ўзининг тарихий асосига эга эканлиги сир эмас. Эрон шоҳи Кир массагетлар қабиласи устига бостириб келади. Золим Кир массагетлар қабиласига аёвсиз зулм ўтказди. Босқинчи Кирнинг золимлигидан куп азоб чеккан массагетлар, ниҳоят «Тумарис» афсонасини яратадилар. Халқ қаҳрамони Тумарис Кирнинг устидан галаба қозонади. Мана шу «Тумарис» афсонасининг асосида тарихий ҳақиқат ётади. Геродотнинг «Тарих ёки тадқиқот» асарида таъкидланишича, уша даврларда ҳақиқатан ҳам массагетлар қабиласига Тумарис деган жасур аёл шоҳ булган экан. Арриан романида Кир билан боғлиқ воқеалар биринчи бор такрорланади. Масалан, романнинг бир эпизодида Кирни қўллаб-қувватлаган, қадимда Ариаспом деб аталган, кейинчалик, Эвергет деб номланган элга Александр келади. Эвергетлар скифлар билан булган жангга Кирга ёрдам берган эди. Александр уларга ҳурмат билан муносабатда булади. Уларни Эллин одамлари билан тенг ҳуқуқли деб эълон қилади. Уларнинг яхшироқ ҳаёт кечиришлари учун қушни ерлардан истаганча жой беради. Чунки Александр ҳам Кир каби скифларнинг қаршилигига учраб, бир неча бор суғдиёналикларнинг тусатдан қилинган ҳужумлари даҳшатини тортмоқда эди. Геродот ижодида «Тумарис» ҳикояси ва у билан боғлиқ

тафсилотлар баёни берилган. Геродотнинг таъкидлашича, Кир ҳақиқатан ҳам Эрон шоҳи булган. Эрамиздан илгариги VI—V асрларда яшаб ўтган Ксенофонт Кир ҳақида эпоея ёзади. Бу эпоеяни «Ун минглилар юриши» деб ҳам атаймиз. Бу эпоея Кирнинг бутун таржимаи ҳолини ёритиб берган. Ҳатто Александр Македонский Эрон шоҳи Кирнинг қабрини очиб кўрганлигини Арриан ҳам таъкидлаб ўтади. Бундан чиқадики, Кирнинг массагетлар қабиласи устига, яъни Ўрта Осиёга бостириб келганлиги ҳам тарихий ҳақиқат. Бу ерда шаҳар¹ кўрганлиги ва унга Кир деб ном берилганлиги ҳақидаги Аррианнинг тафсилотлари ҳам ҳақиқатга яқиндир. Бу шаҳарни Кир ёки Киропиль деб ҳам атаганлар. Киропиль шаҳри Ўратепага яқин жойдан топилади.

Ҳатто, Арриан китобининг бир саҳифасида Камбиз (Камбис) ва Кирнинг скифларга қарши кураши ҳақида тўхталиб ўтади.

«Массагетларга қарши юриш ва Кирнинг улими» ҳикоясида айтилишича, Кир Вавилонияни босиб олиб, массагетларни ўзига буйсундирмоқчи бўлади. Массагетлар Каспий денгизининг Шарқ ва Ғарб улкалари бўйлаб чўзилган кенг ўлкаларга жойлашган жуда кўп сонли қабилалардан эди. Каспий бошқа денгизлар билан қушилмайди. Уни узунасига 15 кунда сузиб ўтиш мумкин. Денгизнинг Ғарбий томони Кавказнинг баланд тоғлари билан уралган. Кавказда турли халқлар яшайди. Улар ёввойи дарахтларнинг ҳосилини истеъмол қиладилар. Денгизнинг Шарқ томонидаги кенг текисликлар массагетлар ерларидир.

Улар ҳам отлиқ, ҳам пиёда жанг қиладилар. Ёй, найза ва дасталари узун ойболталар билан қуролланган. Тилла ва мисни жуда кўп ишлатади. Мисдан ясалган найза, ёй ва ойболталарни бўйнига елка аралаш осиб юрадиган камар ва тасмалари тилла билан безатилган. Шунингдек, отларга мисдан совут тақар, юганлар ва сулиқларга безаклар тақишган, темир ва қумушни ишлатмаганлар. Экин экиш билан шуғулланмаганлар. Гушт, балиқ ва сут маҳсулотлари билан озиқланганлар. Қуёшни худо урнида кўриб, отларни унинг номига қурбонлик қилганлар.

Кир уларга қарши урушни хоҳлаб қолади. У жуда мағрур эди, шунинг учун ҳам ўзгаларни назарга илмасди.

Массагетларнинг подшоҳи малика Тумарис эди. Унга уйланиш нияти борлигини изҳор этиш учун Кир ўз одамларини маликанинг қароргоҳига юборади. Тумарис Кирнинг ёвуз нияти борлигини сезиб, унга рад жавобини беради. Шундан сўнг Кир мамлакат ҳокимлигини ўғли Камбизга қолдириб, ўзи Тумарисга қарши жангга отланади.

Тумарис барча қўшинларини йиғиб, Кирни қарши олади, икки ўртада қиргин жанг бошланади. Ватанпарварлар мардонавор туриб жанг қиладилар, аввал улар узоқдан душман устига ёй ўқларини еғдирадилар.

¹ Кир шаҳри Яксарт (Сир) дарёси яқинида, Арриан асарида эса Танаис дарёси яқин деб берилади.

Сунгра найза ва ханжар билан олишув бошланади. Жанг узок давом этади. Ен беришни ҳеч бир томон хоҳламасди. Ниҳоят, массагет тар ғолиб келадилар, йигирма тукқиз йил (эрамизгача булган 558—529 ииллар) подшоҳлик қилган Кир улдирилиб, душман лашкарлари қириб ташланади.

Кирнинг ўлими ҳақидаги ҳикоялардан энг ҳақиқатга яқини мана шу

Шунинг учун ҳам «Тумарис», «Широқ» афсоналарини халқимиз тарихидан хикоя қилувчи нодир асарлар деб биламиз. Урта Осиё ҳудудида яшовчи массагет, шак қабилалари ҳаёти билан боғлиқ воқеаларни уранишда бу асарлар муҳим манба булиб хизмат қилади. «Широқ» афсонасида тасвирланган воқеаларнинг ҳам тарихий асоси бор. Ҳақиқатан ҳам Эрон шоҳи Доро шак қабилалари устига бостириб келиб, уларга беҳад азоблар беради. Тумарис сингари Широқ ҳам халқ қаҳрамони, оддий бир чупон золим Доронинг бутун бошли катта бир қушини устидан галаба қозонади. Халқимиз қадимдан шундай булишини орзу қилган. Босқинчилар ҳеч қачон муваффақият эгаси булиб қолмаган. Кирга қарши ҳам, Дорога қарши ҳам тинимсиз кураш олиб борган. Уз ватанини, қабиласини жон-дилидан севган, уни мардонавор ҳимоя қилган. Полиэннинг «Ҳарбий ҳйллалар» асаридан ташқари, Геродотнинг ҳам Доро ҳақида ҳикоялари мавжуд.

Ахмонийлар сулоласи: Кир I (558—530), Камбиз II (530—522), Доро I (522—486), Ксеркс I (486—465), Артаксеркс I (465—424), Соҳдиан II (424—423), Доро II (423—404), Артаксеркс II (404—358), Артаксеркс III (358—338), Арсес (338—336), Доро III (336—330). Бу Ахмонийлар сулоласининг ҳукмронлигини Александр Македонский тугатади.

Эрон подшоҳликлари билан юнонлар ўртасида ҳам қадимдан қиргин урушлар жуда кўп булган. Масалан, Эсхилнинг «Эронийлар» трагедиясида Соломин оролида бўлиб ўтган эронлар билан греклар ўртасидаги уруш тафсилотлари тасвирланади. Трагедия тарихий асосга эга. Бу асар Эсхил томонидан эрамиздан илгариги 472 йилда ёзилган.

Муҳими шундаки, бу тарихий ҳақиқатга эга Эрон-Юнон урушида Эсхилнинг ўзи бевосита иштирок этади. Курган-билган воқеалари асосида тарихий асар яратади. «Эронийлар» трагедияси антик даврда яратилган биринчи тарихий трагедия эди. Бу трагедиядаги кўпгина образлар реал ҳаётга булиб ўтганлиги билан эътиборга лойиқдир.

Эсхилдай буюк трагедиянависнинг мамлакатда рўй бераётган муҳим ижтимоий-сиёсий воқеалардан, ўз замонасидаги кескин ситуациялардан четда туриши мумкин эмасди. Унинг «Эронийлар»дан ташқари ҳамма трагедиялари мифологик характерга эга. Эсхил антик алабиетда биринчи булиб тарихий мавзуга қўл урар экан, бундай асарларнинг кучли гоаявий-эстетик аҳамиятга эга эканлигини амалда исбот этади.

Бу трагедияда ўрта осиеликларга қадимдан таниш булган Ксеркс образи марказий фигура сифатида берилади. Ксеркс қадимги халқ ижоди намуналарида ва классик адабиётида маълум ва машҳур образлар Кайковус Ўрта Осиёга бир неча марта ёвузларча бостириб келган Эрон шоҳидир. Бундан қуринадики, Ўрта Осиё ҳақидаги илк бадий ижод намуналари эрамиздан бир неча аср илгариёқ грек адабиётида пайдо булган эди. Геродот ва Ксенофонт томонидан Осиё ва Ўрта Осиё билан боғлиқ воқеалар массагетлар, шаклар, скифлар ва улар ҳаётига оид эпизодлар қаламга олинади. Бироқ, Александр Македонскийнинг тасвирловчи грек ва Рим адабиёти намуналари, Птолемей ва Аристовулнинг «Кундалик»лари, Арриан, Плутарх, Руф, Юстин, Диодор китобларидагидек Сўғдиёнанинг антик даврларига оид бадий тасвир воситалари илгари утган адиблар ижодида узининг бундай батафсил ифодасини топмаган. Тугри, улар ижоди орқали ҳам биз купгина маълумотларга эга буламиз. Масалан, эрамиздан илгариги XIII—XII асрларда яшаб утган Юнонистоннинг улуг шоири Гомернинг «Троя» цикл дostonларини олиб қарайлик. Бу цикл дostonларда Юнон-Троя уруши воқеалари тасвирланган эди. Бу уруш ҳам тарихда булиб ўтган.

Гомернинг «Илиада» дostonида тасвирланишича, юнонлар Троя устига бостириб келгандан сўнг бу шаҳарни ўн йил давомида қамал қилади. Бироқ уни босиб ололмайди. Осиёликлар ҳақиқий ватанпарварлик намуналарини кўрсатадилар. Юнонларнинг Трояга келиши воқеалари ҳам ўзига хос Осиё тасвирини беради. Чунки уша даврларда Троя Осиёдаги энг тараққий этган шаҳарлардан бири булган.

Эсхилнинг «Эронийлар» трагедиясида тасвирланган воқеалар, айниқса, Ксеркснинг отаси шоҳ Доро образи «Широқ» афсонасидаги Дорони эсга солади. Дарҳақиқат, Доро уша даврларда ниҳоятда бойиб, ҳарбий жиҳатдан кучайиб кетганди. Ўша даврларда Ахмонийлар давлати ҳам энг йирик ва марказлашган давлатлардан бири булган.

Доро Осиё мамлакатларидан, жумладан, Ўрта Осиёдан ҳам сон-саноксиз кишиларни қул қилиб, мол-дунёларини талаб, бошига не-не кулфатлар ёғдирмаган дейсиз? Сўғдиёналиклардан кейинчалик ҳарбий аскар сифатида фойдаланган. Дородан қолган дунё унинг ўғли Ксерксни Юнонистондай буюк давлат билан беллашишга даъват этади. Бу даврда, яъни эрамиздан илгариги V—IV асрларда Юнонистон кучли ва марказлашган давлат булиб, Афина шаҳрининг довури оламга ёйилган эди.

Эрон шоҳи Доро ҳам Осиёдаги купгина қушни мамлакатларни қулга киритгандан сўнг Юнонистонни босиб олишга шайланганди. Кейинги даврларда иқтисодий жиҳатдан ва ҳарбий устунликка эга булган Эрон подшоҳликлари Ўрта Осиёга бир неча марта ҳужум қилиб, бу ердаги қабилаларни талаган. Эрон билан Сўғдиёна ўртасида жуда куп қирғин

урушлар булган. Сиёвуш, Афросиёб афсоналари уша энг қадимги даврлардан қолган ёрқин саҳифадир.

Эрон подшоҳликлари Сугдиёнага ҳам ҳокимлик қилишга ҳаракат қиларди. Сугдиёнадаги қабила ва элатларнинг тарқоқлиги марказлашган ийрик давлатга эга эронликлар учун жуда қўл келарди. Фақат Сугдиёнагина эмас, Бақтрияни ҳам улар узларига қарам қилиб олганди. Урта Осиё икки асрдан зиёдроқ давр мобайнида Ахмонийлар давлатига қарам булган. Александр Македонский Эрон ва Урта Осиёни босиб олгандан сўнг Ахмонийлар давлати тугатилади. Ахмонийлар давлати энди энг ийрик Эдин давлатига тобе булиб қолади. Арриан асарида берилган ш уз подшоҳи Дорони улдириб, Александр тазйиқидан қочиб келган Бесс ҳам сугдиёнатиклар орасидан бошпана топиш ниятида булади. Фақат бошпана топиш ниятида эмас, илгаригидек уз зулмини, узининг босқинчилик сиёсатини ўтказиб келган Бесс яна улкан қўшин тўплаш, Эрон шоҳлиги тахтига ўтириш, ўзини Ахмонийлар подшоҳи деб эълон қилиш орзусидан кечмайди.

Қадимда Эрон шоҳлиги Сугдиёна ерларига жуда куп ҳужумлар қилган, аҳолидан катта-катта улпон, солиқлар йиғиб олган. Арриан асарида тасвирланган Киропиль шаҳри ва шунга ўхшаш бир неча шаҳарлар қуриб, уларда ўз кишилариини сақлаган.

Икки асарда, яъни Эсхилнинг «Эронийлар» номли тарихий трагедиясида тасвирланган Доро билан Аррианнинг «Александрнинг юриши» тарихий асарида берилган Доро образини бир тарихий шахс деб тушунмаслик керак. Улардан бири эрамиздан илгариги V асрда, иккинчиси III асрда яшаган. Бироқ ҳар иккала Доро ҳам Сугдиёнага ҳужум қилиб, бу ерларни босиб олган. Ҳар иккала Доро ҳам узларини Сугдиёнанинг подшоҳи деб эълон қилганлар.

Арриан асарида ватанпарварлик, қаҳрамонлик гузал бадий лавҳаларда ифодаланган. Китобни ўқир экансиз, Ватанга булган муҳаббат туйғуси ўқувчи қалбида алангаланеди. «Еттинчи шаҳарни Александр қамал қилади. Шаҳар ҳимоячилари очлик ва сувсизликдан қирилиб кетгунларича уни қамал қилиб туришни буюради».

Александр мана шундай бир шафқатсиз жазо чорасини қўллаган эди. Ҳазо шаҳрини қўлга киритганда аёлларни, болаларни улжа қилиб олишни ўз аскарларига буюрган эди.

Китобда тасвирланишича, варварларнинг ватан ҳимоясида скифлар ҳам қатнашган эди. Уларнинг қўпчилиги мардонавор жанг қилиб, қирилиб кетали. Биродарларининг бундай фожиали қисматиға скифлар бифарқ қараб туришмайди.

Арриан асари антик давр грек ва рим адабиётидаги купгина юксак савиядаги асарлар билан тенг туради. Воқеаларни ҳикоя тарзида баён қилиш грек ва Рим адабиётининг антик даврларига хос анъана эди.

Эллинизм давридан илгари яшаб утган Ксенофонт ҳам узининг «Уинглилар юриши» асарида ва умуман Кир ҳақидаги эпопеясида («Киропедия») худди шундай тасвир услубини қўлаган, шунга қилган эди. Арриан Ксенофонтнинг аъналарини давом эттирган. Ксенофонтнинг Кир ҳақидаги эпопеяси антик адабиёт тарихида муҳим урин тутати. Бу асар тарихий насрнинг ривожланишига катта таъсир этган эди. Ҳатто Арриан Ксенофонтдан урганганини очик-ойдин қилилади. Эллинизм даври (эраиздан аввалги VII—III асрлар) грек адабиётида бадиий тасвирни юксалтириш ва характер яратиш масаласига алоҳида эътибор берилди бошлади. Асклепида Самосский эпиграммаларида эстетик картиналар яратиш маҳорати кучли эди. Аполлоний Родосскийнинг «Аргановтики» асарида психологизмни чуқурлаштиришга алоҳида эътибор берилди. Аристотелнинг шогирди булган Феофрастининг «Характерлар» асарида характерни тасвирлаш юқори поғонага кўтарилади. Ўз романига қўл уришдан аввал Арриан замондошларининг асарларини ўқиган булиши керак. Айниқса, Арриан яшаган даврда ва ҳагто аттика даврининг охириги асрлари, Эллинизм даври адабиётида ҳам тарихий наср анча ривожланган эди.

Китобда ифодаланишича, Танаис дарёсининг нариги қирғоғида осиелик скиф қўшинлари пайдо булади. Улар дарёнинг бериги қирғоғидаги варвар биродарларининг кузғолони ҳақидаги хабарни эшитиб, македонларга қарши курашга шай турар эдилар. Куп босқинчилик урушларини бошидан кечириб, Ватанни жон-дилдан севиш ва уни қаттиқ туриб ҳимоя қилишни яхши тушунган скиф элатлари македонларга қарши катта қўшин туплайдилар. «Спитаменнинг Мароқандда катта қўшин туплаганлиги ҳақидаги хабар Александрнинг қулогига етиб келади. Сунгра Спитаменга қарши узининг энг машҳур лашкарбошилари Андримаха, Менедама ва Каранин сараланган аскарлари билан юборади»¹.

Албагга, ўша даврларда Сугдиёнада яшовчи элатлар миллат сифатида шаклланмаган эди. Скиф, сак, дах, субд элатларининг қайси миллатга мансуб эканлигини аниқлаш қийин. Лекин уларнинг қисмати бир хил булган. Урф-одати, тили, турмуш тарзи бир-бирига яқин эди. Босқинчиларга қарши курашда улар бир жон-бир тан булиб иштирок этганлар.

Александр узининг ҳарбий юриши давомида турли хил тилларни билладиган тилмочларни ҳам ўзи билан бирга олиб юради. «Мароқанд ҳимоясини мустаҳкамлаётган Спитаменга қарши юборилган Александр қўшини орасида скиф тилларини яхши билладиган Фарнух деган Ликей

¹ Александрнинг юриши, 131-бет.

қабиласига мансуб бир тилмоч ҳам бор эди. У маҳаллий тилларни, улар билан яқин муносабатда бўлишни яхши билган»¹.

Китобда скифлар ҳаётига оид яна бир қатор муҳим маълумотлар берилган. Танаис дарёсининг нариги қирғоғига тупланган скиф қўшинлари қарама-қарши қирғоқда турган македонияликларга қараб қичқиришар, ҳақоратлар, биз «скифлар билан ҳазиллашманглар», деб бақиришар эди. Гоҳида дарёнинг тор узанидан туриб македон қўшинларига қарши ёй ўқларини ёғдирардилар. Уларга қараб «Осиёлик ҳазиллар билан скифлар ўртасида фарқ йўқ»², деб қўйишарди.

Македон эпизоддан ҳам қуриниб турибдики, бошқа қабилалар билан скифлар ўртасида дўстона муносабат бўлган. Бир элатнинг бошига оғир муносабат тушса, иккинчиси ёрдамга келган. Адибнинг маҳорати шундаки, бу ўрида варвар ва скиф қабилалари орқали Урта Осиёдаги бошқа қабилалар ўртасида ҳам уша вақтларда мустаҳкам дўстлик алоқалари бўлганлигига ишора қилляпти. Иккинчи томондан, Арриан Осиёдаги бу қабилалар ўртасида ватанпарварлик туйғуси кучли бўлганлигини ҳам таъкидлаяпти. Юқорида Киропиль шахрини ҳимоя қилишда варварлар орасида скифлар ҳам бор эди, деган фикрни айтган бўлса, кейинги эпизодда скифларнинг бошқа бир қўшинлари варварларга ёрдамга келганлигини таъкидлайди. Бундай эпизодлар романнинг маълум даражада гоёвий мундарижасини бойитган.

Сўғдиёна ва Бақтрияда яшаган антик даврдаги эллар ва элатлар, уларнинг ҳаёти ва турмуши ҳақида тўхталганди, бирини иккинчисидан устун қўйиш ёки камситиш хатодир. Айрим тадқиқотчилар бу ердаги барча ғалаба ёки муваффақият яхлит бир уруғ, ёнки бир элатники деб қарашгача бориб етадилар. Жумладан, Урта Осиё тарихини ўрганишда жуда катта аҳамиятга эга бўлган, улкан тадқиқот ишларидан бири ҳисобланган «Тожиқлар» китобининг муаллифи, йириқ тадқиқотчи олим Бобожон Фафуров Урта Осиёдаги барча ютуқ ҳамда юксалишларнинг тепасида биргина халқ турганлигига ишора қилади³. Масалага бундай ёндошиш бошқа халқларни камситишга олиб келади. Александр Македонский даврида Урта Осиёда яшаган кўплаб қабилаларнинг ёки уруғларнинг қайси миллатга тегишли бўлганлигини ажратиш қийин. Чунки бу даврдан бизгача ёзма ёдгорликлар етиб келмаган. Агар жонли гувоҳ — ёзма манбалар етиб келганда эди, биз уларнинг ёзуви ёки нутқиغا қараб қайси миллатга дахлдор эканлигини аниқлашимиз мумкин эди. Тарихий манбаларда бу ердаги элатларнинг тиллари бир-бирига жуда яқин бўлганлиги таъкидланади⁴. Александр Македонскийнинг Урта

¹ Уша асар, 135-бет.

² Уша асар, 135—136-бетлар.

³ Фафуров Б. Тажик. М.: Ил-во «Наука», 1972.

⁴ Турсунов Х., Бекназаров Н. Ўзбекистон тарихи. Т. «Ўқитувчи», 1982, 31-бет.

Осиёга бостириб келган даврларини акс эттирувчи Квинт Курций Руфининг «Александр Македонскийнинг тарихи», Аррианнинг «Александрнинг юриши», Плутархнинг «Александр», Диодорнинг «Тарихий кутубхона», Помпей Трогнинг «Филипп тарихи», Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асарлари ва бошқа адиблар: Клитарх, Страбон, Неарх, Мегасфен, Псевдо Каллисфен асарлари билан яқиндан танишсангиз, улар Ўрта Осиёдаги қабила ва элатлар ҳақида гапирган-у, лекин уларнинг қайси миллатга мансуб эканлигини тилга олишмаган. Грек ва Рим адибларининг тарихий романларини ўқиб чиқсак, Сугдиёнанинг антик даврида яшаган тарихий шахсларга дуч келамиз. Бу тарихий шахслар: Спитамен, Оксиарт, Роксана, Датаферн, Сисимифр ва бошқалар булар уларнинг қайси миллатга, ҳатто қайси уруғ ёки қабилага мансуб эканлигини ҳам аниқлашимиз қийин. Муҳими, улар Сугдиёнада яшаган. Спитамен қўшинлари ичида ҳам турли эллар ва элатларнинг вакиллари бўлишган. Буларни фалон миллатга тегишли дейишимиз бир ёқтамали бўлиб боради. Биз уларни бир ибора билан ватан ҳимоячилари ватанпарварлар деб аташимиз тўғри бўлади.

Александр Танаис дарёсидан ўтиб, скифларга зарба бермоқчи бўлади. Бироқ скифлар осонликча ён беришмайди. Александр қўшинларининг дарёдан ўтиши жуда қийин кечади. Скифлар уларга кечаю кундуз тинчлик бермайди. Македон қўшинлари дарёдан ўтишда яна катта талафот куради. Саркарда Аристандр кўп йўқотиш бўлаётганлигини, скифлар қаттиқ ҳужум қилаётганини, дарёдан ўтишга ҳеч имкон бермаётганини айтганда, Александр унга «Ксеркснинг отаси Доро каби бутун Осиёга, скифларга кулги булгунча, улганинг яхши»¹, дейди.

Бу уринда Арриан скифлар ҳаётида бўлиб ўтган узоқ тарихий воқеага ишора қилади. Эрон шоҳи Доронинг шармандали ҳолга тушгани урта осийликлар тилида, жумладан, скифлар тилида дoston булган эди. Бу ҳақда Александр ҳам «Широқ» афсоналарига ўхшаш ривоятларни эшитганлиги маълум бўлади. Бундан кўринадики, Александр бу ердаги элатларнинг тарихи билан аввалдан яхши таниш булган. Маълум даражада Александр скифлар билан булган жангда таҳликага тушиб қолганини ҳам ёзувчи таъкидлаб ўтаётир. Скифларнинг тadbиркор ва ватанпарварлиги ҳақидаги афсоналар Александрни анча шошириб қўяди, уни ҳушёрликка чақиради. «Широқ» ҳикоясидаги шак қабиласининг оддий бир чўпонни Широқнинг бутун бошли қўшинни, қолаверса, Дородай Эрон шоҳини лақиллатиб, ҳалокатга етаклаб бориши воқеалари Македония қўшинлари орасида анча гап-суз булганлиги табиий бир ҳол. Йирик саркарда Аристандрнинг скифлар ҳужумидан арз қилиб, мурожаат этиши Александрни ўйлантириб қўяди. Натижада, Македония шоҳи Доро каби

¹ Уша асар, 136-бет.

шарманда бўлиб қолишдан ҳам чучийди. Шунинг учун ҳам Александрнинг Сўғдиёнадаги ҳаёти анча таҳликали ва саросимали кечади.

Ксеркс ҳам тарихий шахс. У Доронинг ўгли. Дородан сунг Эрон шоҳлигини қўлга киритган Ксеркс эди. Ксеркс ҳам босқинчиликда отаси Дородан қолишмайди. Дородан қолган бутун бойликларни қўшин тўплаш ва қуролланиш ишларига сарфлаб, Европа томон ҳарбий қўшинини бошлайди. Саламин оролида юнонлар билан қаттиқ туқнашиб, охири енгилади.

Бундан гариҳий воқеаларни яхши билган Арриан уз романида эпизодлар орасига Доро ва Ксеркс фожиаларини қистириб утади. Дарҳақиқат, адибнинг ўзи император Адрианнинг топширигига биноан Саламин ороли ва унинг яқинидаги улкаларга бир неча марта бориб келган эди. Ушанда Доро ва Ксеркс ҳақидаги Осиё билан боглиқ тарихий ҳикояларни одамлардан эшитганди.

Асарда бундан кейинги воқеалар янада кескинроқ, шиддатлироқ, чуқур драматизм билан бойитилган.

Спитамен узининг жангчилари билан Мароқандга ҳужум бошлайди. Мароқандни эгаллаб турган македон қўшинларининг маълум қисмига талафот бериб, шаҳарнинг ичидаги марказий қалъа томон интилади. Бироқ Александр томонидан юборилган ёрдамчи қўшиннинг Мароқандга яқин келиб қолганини эшитиб, Сўғдиёнанинг шимол томонига чекинади. Александрнинг тилмочи ва отряд бошлиғи Фарнух уни Сўғдиёнанинг чегарасигача қувиб борали. Спитамен 600 отлик жангчини йиғиб, яна қарши ҳужумга ўтиш тўғрисида скифлар билан кенгаш ўтказди. Бу сафар Спитамен қўққисдан ҳужум бошлаш режасини ишлаб чиқади. Унинг бу ҳарбий режаси Политимет¹ буйидаги жангда қўл келади. Каран отлик қўшинлари саркарда Адрамахни огоҳлантирмасдан Политимет дарёсидан ўта бошлайди. Бунинг сезган Спитамен дарёнинг бошқа бир узанидан нариги қирғоққа ўтиб олиб, Каран қўшинларининг орқа томонидан ҳужум бошлайди. Қўққисдан бошланган ҳужум Каран қўшинларини шошириб қўяди. Македонияликлар дарёнинг ўртасидаги оролчага тўпланишади. Спитамен қўшинлари уларни ҳар томондан ўраб олиб, қириб ташлашади. Лашкарнинг асир тушган қисмини ҳам ўлдиради. Бу фожиали воқеани эшитган Александр жуда даргазаб бўлади ва Спитаменнинг орқасидан борали.

Александр қўшинлари енгилмас, улар гоят қудратли кучга эга, деб бутун Осиёга тарқалган шов-шув гаплар шу жангдан сунг бекор бўлиб чиқади. Скифлар ўзларининг тadbиркорлиги ва жасурлигини намоиш этди. Шундай қилиб, Политимет дарёси буйларида македон қўшинлари икки марта катта талафот кўради. Скиф қабилалари қадимдан босқинчи

¹ Политимет — Зарафшон дарёси бўлиб, грекча «Ҳурматли» деган номни англатади.

евга шафқатсиз, ватанга садоқатли булганлиги асарда алоҳида талқин қилинади. Арриан уз романида бундай воқеаларни батафсил ёритиб беришга ҳаракат қилган.

Александрнинг Сугдиёнадаги ҳаёти ниҳоятда оғир кечган. Киропиди шаҳрини забт этиш чоғида бошидан ва буйнидан яралангандан сунг Александрнинг куксига ханжардек оғир ботади. Скифларнинг куксига кет ҳужуми, ўзининг икки марта яраланиши Александрнинг рӯҳида кескин ҳолатларни юзага келтиради. Скифлар еридаги бундай қарама-қаршилиқлар Александрни анча шошириб қўяди. Сугдиёнадаги кескин зиддиятлар Александрни асабий бир ҳолга солганли, ҳатто унинг хотирлаши анча заифлашади¹. Натижада, у саркарда Клитни уз қўли билан аччиқ устида ўлдириб қўяди. Клит Дрониднинг қизи Ланиканинг укаси эди. Ланика Александрни тарбиялаб, вояга етказган, унга кукрак сути берган аёл. Александр Осиёга юриш бошлаганда Ланика ўз укаси Клитни эмаклош ўғли Александрга қушиб юборади. Александр Клитни ўлдириб, чуқур руҳий азоб чекади, узини Ланика олдида гуноҳдор сезади. Уч кечаю кундуз ҳеч нарса емасдан, ичмасдан, ташқарига чиқмасдан хонанинг ичидан беркитиб олиб ётади. Клитнинг фожиали ўлими ҳақидаги воқеалар романда ҳаяжонли эпизодларда берилган.

Арриан асарида фалсафий характерга эга булган муҳим фикрлар ҳам илгари сурилади. Укувчини мушоҳада юритишга, бир қадар уйланишга даъват этувчи картиналар куп учрайди. Мана шундай фалсафий мушоҳадага бой эпизодлар Клит фожиаси билан боғлиқ равишда берилди. Аристотелнинг невараси ва шогирди Каллисфен тилидан айтилган мулоҳазалар романда маҳорат билан баён қилинади.

Клит фожиаси тарихий воқеа булиб, ёзувчи бу фожиа орқали кунглидаги дардини айтади. Грек урф-одатларига хос воқеалар, Зевс ва Дионис шарафига бағишланган маросимлар ҳақидаги муҳим гаплар ҳам Клит фожиаси баҳонасида айтилади. Бундан кўриниб турибдики, Арриан фақат тарихий далилларга, уларнинг тарихий тафсилотларига суяниб қолмасдан, балки улардан янгича ғоявий мазмун топишга ҳаракат қилади.

Бу уринда Танаис дарёси бўйларида яшовчи европалик скифлар ва хоразмликлар элчиси билан суҳбат эпизодларини эслаш ўринлидир. Бундан аввал Александр Политимет дарёси яқинидаги қургонда эди. Танаис дарёсининг нариги қирғоғидаги скифлар узларининг шоҳлари яқинида вафот этгани ва тахтга ўтирган унинг укаси Александрнинг бу йўлдан мунтазир эканлигини, керак бўлса, дўстликни мустаҳкамлаш учун ўз

қилини беришга розилигини ҳам маълум қилади. Александр скифлар ўзига тақдим этмоқчи булган шоҳ қизини рад этади.

Хоразм шоҳи Фаразмен Сугдиёна ва Бактрияда яшовчи биродарларига ёрдам беришдан били тортади. У Александрга 1500 жангчидан иборат қўшин ва совга-саломлар бериб, ўз мустақиллигини сақлаб қолади. Шоҳ Фаразмен мана шундай хоинлик йўлига қадам босмасдан Спитамен қўшинларига ёрдам берганида, грек-македон қўшинларига янада купроқ талафот етказилиши мумкин эди.

Этчилар Хоразм шоҳи Фаразмен Пакту вилоятига ҳужум бошлаш ниятида жанглигини билдириб, Александрга ёрдам сураб мурожаат этади. Александр Пакту вилоятига ҳужум бошлашнинг ҳозир мавриди эмаслигини аён қилади.

Шундан сунг Александр Окс (Аму) дарёси бўйига қайтади ва яна Сугдиёна томон юришини давом эттиради. Бу Александрнинг элимизга иккинчи бор юриши эди.

Шундай қилиб, биринчи марта Сугдиёнани кулга киритолмаган ва катта талафот курган Александр энди катта қўшин билан ўзи Мароқандга йўл олади. Гефестион саркардалигидаги қўшинни Сугдиёна шаҳрига юборади. Кен ва Артабаз кумондонлигидаги катта қўшинни скифлар томон жунатади. Александр бу сафар Сугдиёна давлатига катта куч билан келади. Сугдиёнага кейинги юриши Александрга омад келтиради. Скифлар устидан устма-уст ғалаба қозонади. Скиф халқининг миллий қаҳрамони, жасур ва мардонавор ўғлони, Сугдиёнанинг садоқатли фарзанди Спитамен ўлими билан боғлиқ воқеалар асарнинг тўртинчи китобида тасвирланади. Александр Сугд тоғида булган сунгги жангда ҳийла ишлатади. Уларнинг қабила бошлиғи Оксиартнинг хотини ва болаларини асир олади. Александр Оксиартнинг қизи Роксанага ошиқ булиб қолади. Жангчилар Доронинг хотинидан кейин Осиёда бундай гузални учратмаганликларини айтиб, Роксананинг ҳусни-жамолига мақтов сузлар айтишади.

Александр Роксанани асир сифатида ушлаб турмасдан, уни узига фахрий хотинликка олади.

Китобни ўқир эканмиз, антик даврлардаёқ Ўрта Осиё ҳудудида жуда куплаб шаҳарлар мавжуд булганлигининг гувоҳи бўламиз. Арриан скифлар еридаги Мароқанд шаҳрини ва Сугдиёна шаҳрини алоҳида-алоҳида тилга олиб ўтади. Шаҳарларнинг куплиги Ўрта Осиёда қадимдан маданият ва илм-фаннинг ривожланганидан далолат беради.

Шу билан бирга, Ўрта Осиёда яшовчи скифлар, саклар, дах қабилаларининг ўзига хос яшаш тарзи уларнинг жасурлиги, ташбиркорлиги, ватанпарварлиги ҳақида ҳам кенг маълумотга эга бўламиз. Аррианнинг бу романи Ўрта Осиёнинг, жумладан, Сугдиёнанинг антик даврларига доир чуқур маълумот берувчи йирик бадий полотнодир.

¹ Ефремов И. Таис Афинская. Орджоникидзе: Изд-во ИР, 1985, 258-бет.

² Ланика — Курций Руф асарида Гелланика деб берилган.

Асарни варақлаган уқувчи уз халқининг тарихи, уз она юртининг қадимги утмиши билан танишиб, ҳаяжонга тушади. Ахир ким унинг утмишига қизиқиш билан қарамайди дейсиз? Бизга мана шундай узоқ тарихимиздан бир неча ёрқин саҳифани Арриан тақдим этди. Бу саҳифаларга битилган тафсилотларнинг айримлари ҳақиқатдан бир қадар узоқ, албатта. Биз бу ҳақда тўхталиб утирмадик. Аммо асар сюжетининг асосий қисмини Арриан худди қадимда узи Урта Осиёда бўлган ҳақиқатни тасвирлайди. Узоқ римликлар, греклар улқасидан туриб Урта Осиёнинг қадимги тарихи ҳақида бундай мемуар асарларни ёзиш узига ҳос жасоратдир.

ДИОДОР

Грек ва Рим адабиётида Александр ҳақида куплаб асарларнинг яратилганига юқорида гувоҳ бўлдик.

Александрнинг замондоши, эллинизм даврининг атоқли адиби Каллимахнинг Александр ҳақидаги асари ҳам дастлабки шундай бадиий ижод намуналаридан бўлган. Каллимахнинг шогирди Аполлонийнинг Александр ҳақидаги романи антик дунёдаёқ машҳур эди.

Рим адабиётида Лукиан ҳам «Александр» романи билан уз даврида шуҳрат қозонади.

Эннейнинг «Александр» трагедиясини бутун римликлар хайрихоҳлик билан томоша қилган. Бу асарда Урта Осиё, жумладан, Сугдиёна тарихи у ёки бу даражада уз ифодасини топган эди.

Грек ва Рим адабиётининг антик давриёқ Квинт Курций Руфнинг «Александр Македонский тарихи», Аррианнинг «Александрнинг юриши», Плутархнинг «Александр» асарлари яратилганини юқорида айтиб ўтдик. Бу тарихий наср намуналарини варақлаб чиқсак, Урта Осиёнинг антик давлрларига оид муҳим воқеалар тафсилоти билан танишамиз.

Бизга яна антик дунёдан уч улуғ адибнинг номи яқиндан таниш. Булар Диодор, Помпей Трог ва Юстиндир.

Диодорнинг ҳаётига доир жуда кам маълумотга эгамиз. Унинг қачон тугилгани номаълум, аммо эраизгача бўлган I асрда яшаб ўтгани аниқ.

Диодор ижодини чуқур урганган ва бу ҳақда тадқиқот ишлари олиб борган адабиётшунос М. Мендес¹ ҳам Диодорнинг ҳаётига оид кенг ва батафсил маълумотлар беролмайди. Шундай булса-да, Диодорнинг ким эканлигини аниқлашга, унинг ижоди ҳақида китобхонларга маълумот беришга ҳаракат қиламиз.

¹ Мендес М. Опыт историко-критического комментария греческой истории Диодора. Одесса: 1901.

Диодор ёшлигиданоқ грек тили ва грек адабиётини пухта ўрганади. Клитархнинг тарих ва нотиқлик санъатига оид асарларини берилиб ўқийди.

Диодор Греция, ҳатто Кичик Осиё буйлаб саёҳатга чиқади, бу саёҳат таассуротлари унинг дунёқарашига кучли таъсир курсатади. Афинага келиб, грек халқи тарихига алоҳида қизиқиш билан қарайди. Афинадаги адабий оқимлар билан яқиндан мулоқотда бўлади. Эллинизм даврини урганишга киришади. Бу даврни бошлаб берган Александрнинг ҳаётига ва унинг ҳарбий юришларига оид керакли маълумотларни тўплайди. Бироқ, Афинада Александр тарихига оид чуқур маълумотга эга булмагач, у Миср томон йўл олади. Мисрда жойлашган муҳташам ва гузаллиги жиҳатидан Афинадан қолишмайдиган Александрия шаҳрига боради. Бу ерда у олтин тобутда мумиёланган Александрнинг қабрини ва унинг мақбарасини зиёрат қилади. Бу шаҳарни эраиздан илгариги 332 йилда Александрнинг узи қурдирган эди.

Маълумки, Александр эраиздан аввалги 323 йилнинг 11 июнида Вавилонда вафот этган. Унинг шахсий кўрикчиси ва атоқли саркардаси Птолемей Александрия подшоҳи бўлгандан сунг, Александрнинг тобутини шу шаҳарга олиб келган ва унга муҳташам мақбара қурдирган эди.

Диодор Александрия шаҳридаги жаҳонга номи кетган катта кутубхона билан танишади. Бу кутубхонада эллинизм мамлакатларидан келтирилган етти юз мингдан зиёд нодир қўлёзмалар, бебаҳо китоблар сақланмоқда эди. Диодор бу ноёб нусхалар билан танишиш шарафига муяссар бўлади. Бу кутубхонага асос солган, Македония тарихида учмас из қолдирган Александрнинг таржимаи ҳолига оид тарихий далилларни йиға бошлайди.

Диодор «Шоҳ журнали» ёки «Эфемерид» саҳифаларини диққат-эътибор билан ўқиб чиқади. Бу журналда Александрнинг қадим Сугдиёнада бўлган давлрларига оид муҳим маълумотлар сақланмоқда эди.

Александр билан Осиёга келган, тарихий воқеаларнинг шоҳиди бўлган Птолемей, Аристокл, Каллисфеннинг «Кундалик»лари билан ҳам батафсил танишади.

Диодорда Клитархнинг Александр ҳақидаги асари айниқса катта таассурот қолдиради. Бироқ Клитархнинг ижодида тарихий ҳақиқат унинг ҳаққоний ва аниқ ифодасини топмаган эди. Бу ҳолат Диодорнинг «Тарихий кутубхона» романига салбий таъсирини курсатди.

Диодорнинг «Тарихий кутубхона» романида Урта Осиё тасвирига унча кенг урин берилмаган. Шунингдек, қадимги Сугдиёнадаги жуғрофий муҳит, шаҳарлар ва қишлоқлар билан боғлиқ ҳодисалар, тарихий воқеаларнинг қаерда кечганлиги ҳақидаги маълумотлар романда аниқ деталларда ёритилмаган. Бу жиҳатдан Диодорнинг «Тарихий кутубхона» асари Александр ҳақидаги Курций Руф, Плутарх, Арриан асарларидан фарқ қилади. Биз, албатта, бу ўринда романдаги Сугдиёна

тарихига бағишланган эпизодларни назарда тутяпмиз. Асарнинг тарихчи ва бадий хусусиятларини эътиборга олсак, бу асар уша даврлардаги грек адабиётида муносиб ўрин эгаллаган эди. Бир суз билан айтганда, Диодор номини жаҳонга танитган унинг «Тарихий кутубхона» асарида. У асар устида уттиз йил меҳнат қилган.

Диодор ижодини кенг талқий қилган М. Мендес, у ўз асарида тарихчи воқеаларга тарихчи сифатида эмас, ёзувчи нуқтаи назардан ёндашганини таъкидлайди¹. Масалая, М. Мендес фикрига асосланган ёндашадиган бўлсак, ҳақиқатан ҳам романда тарихий саналарга эмас, воқеалар баёнига кенгроқ эътибор берилганлигини кўрамиз. Романи бадий ифодаси Диодор қаламининг ўткирлигини кўрсатади.

Китобда тасвирланган воқеалар тафсилотининг баёни хусусан эътирозимиз йўқ, бироқ бу воқеаларнинг қаерда кечганлиги — Бақтрияда ёки Сўғдиёнада. Окс дарёси бўйида ёки Яксарт ёқасида, ажратиш анча қийинчилик туғдиради.

Китобда Эрон ва Ҳиндистон воқеаларига кенг урин берилган. Бу ҳолат асар муаллифининг тарихий далилларга муносабатини белгилайдиган Диодор ўрганган тарихий асарларда Ўрта Осиё тасвири унча кенг берилмаган. Чунончи, Клитарх ижодида ишончсиз уринлар кўп. Клитархнинг Александр ҳақида ёзган асаридан Ўрта Осиёга келган бу ердаги тарихий воқеаларнинг шохиди бўлган Птолемей бир оз ранжийди. Птолемей кейинчалик Македония шохлигини эгаллагандан сўнг, ўз «Кундалик»ларига таянган ҳолда, бадий асар ёзади.

Диодор эса Клитарх аъёнасини давом эттиради. Муҳими шундаки, Клитарх ижодига Диодор катта ишонч билан қарайди. Бунинг сабаби, Клитарх эллинизм даврининг атоқли адибларидан бири эди.

Диодорнинг «Тарихий кутубхона» асари кейинчалик Юстин, Плутарх ижодига катта таъсир кўрсатганлигини кўрамиз. Бу адиблар Диодор ижодидан фойдаланганлигини ўз асарларида қайд қилиб ўтади. Айниқса, Плутархнинг «Александр ва Цезарь» номли «Қўшалок ҳаётнома»сида Диодорнинг бадий тасвирлаш услуби таъсирини кўрамиз. Плутархнинг «Александр» асари Диодорнинг «Тарихий кутубхона»сига жуда яқин туради.

Диодор ўзининг XVII китобдан иборат асарини Александр Македонский даврига бағишлайди. Диодор романининг кўп боблари йўқолиб кетган. Айниқса, Сўғдиёна тарихига тегишли бобларнинг анчагина саҳифалари йиртилиб, йўқолган. Шунинг учун ҳам бу китобнинг 69-бобидан 97-бобигача бўлган 28-бобдаги саҳифаларни ўрганиб чиқамиз. Бу боблардаги воқеаларнинг кўпчилиги Сўғдиёнада ва унга қўшни улкаларда бўлиб ўтади.

¹ Мендес М. Опыт историко-критического комментария греческой истории Диодора. Одесса: 1901, 2-бет.

Китобнинг бу бобларини варақлар эканмиз, бизга таниш, дилимизга яқин эпизодларнинг эпкини келиб туради. Воқеаларнинг ифодасидан ҳам сезилиб турибдики, Сўғдиёна тарихини тасвирлаш ёзувчи учун бир қанча қийинчиликлар туғдирган. Бу табиий ҳолдир. Ўзидан уч аср илгари бўлиб ўтган воқеаларни тасвирлаш эрамиздан аввалги биринчи асрда яшаган грек ёзувчиси Диодор учун, қалим Сўғдиёна билан яқиндан таниш бўлмаган бир адиб учун анча мураккаб кечганлиги ўз-ўзидан равшандир.

Китобда Окс (Аму) дарёси Аракс деб номланади. Геродотнинг «Тарих еки талқинот» асарида ҳам Амударё Аракс деб номланади. Аррианининг «Александрнинг юриши» романида эса Амударё Окс деб аталганининг гувоҳи бўламиз. Бундан тахмин қилиш мумкинки, Ўрта Осиё тарихини ўрганишда Геродот ижодига мурожаат этган.

«Александр Аракс дарёсидан ўтгандан кейин, даҳшатли ва қўрқинчли воқеанинг гувоҳи бўлади. Эрон шохи Доро саккиз юзга яқин кишини бу ерларга ҳайдаб юборган, қолганларини шафқатсиз қириб ташлаган эди. Бу одамларнинг бирининг қули қирқилган, бошқасининг оёғи кесилган, бирининг бурни, бошқасининг қулоғи йўқ эди. Уларнинг ҳаммасининг аҳволи аянчли эди. Уларнинг ичида биронта ҳам жазо олмагани йўқ эди. Улар ёрдам сураб Александрга ялинадилар. Александр уларнинг аҳволини кўриб, жуда ачинади. Ҳатто кузига ёш келади».

Александр уларга ёрдам беради. Романда тасвирланишича, Александр бу муҳтож кишиларнинг ҳар қайсисига 3000 дирҳам пул, бештадан кишим, 2 жуфтдан пойабзал, 50 тадан қўй, 50 пуддан бугдой ва бошлана беради.

Бу эпизодда Александрнинг раҳмдиллиги, оддий одамларга гамхўрлиги, инсонпарварлиги тасвирланса, бундан кейинги эпизодда унинг шафқатсизлиги, молу дунёга учлиги, инсон боласига жабр-жазо келтирувчи қонхўр босқинчи эканлиги тасвирланади.

Александр Осиё шаҳарларидан бири Пераспол (Эрон шохлигининг пойтахти)ни босиб олгандан сўнг, ўз жангчиларига шох саройидан ташқари шаҳарнинг ҳамма бойликларини талашни буюради. Бу шаҳар Перасполнинг энг бой шаҳарлардан бири эди. Македонияликлар шаҳарнинг барча эркакларини ўлдиради. Жуда кўплаб қумуш, олтин, қимматбаҳо буюмлар, денгиз жаҳоирлари (марварид)ни улжа қилиб оладилар. Бутун жаҳонда машҳур бўлган шох саройининг ҳамма бойликлари таланиб, анчадан ҳолга келтирилади.

«Македонияликлар кун буни талон-тарожлик билан машғул буладилар. Мол-дунёга ружу қўйган босқинчилар, бойликка муккасидан кетиб, таланиб, бир-бирини ўлдира бошлайдилар. Уларнинг кўпчилиги узаро

келишолмай улиб кетади. Ҳатто оналар ҳам қилич домига тортилади. Хотин-қизларга зувонлик курсатилиб, қул қилиб олинади.¹

Мана шу эпизоддан ҳам куриниб турибдики, романда бир-бирига қарама-қарши булган икки хил тасвирга дуч келмоқдамиз. Бу эпизодларнинг бирида одиллик, инсонийлик ҳақида ҳикоя қилинса, иккинчисида босқинчилик, қонхурлик, ваҳшийликни ифодаловчи воқеаларнинг гувоҳи буламиз. Дарҳақиқат, Диодор ўз асарида қаҳрамон Александр характерида икки ҳолатни — ижобий ва салбий хислатларини жамлайди. Асарни уқир экансиз, бир эпизодда Александр тамекур, меҳрибон кишиларни адолатга, тинч-тотувликка ундовчи образ сифатида гавдаланса, бошқа бир эпизодда у ута қонхур, шаҳар ва қишлоқларга ут қуйган, қирғин урушларнинг асосий сабабчиси қилиб курсатилган.

Асарда айниқса, Кавказ улқаси манзараларига кенг урин берилган. Гиркания, Каспий денгизи бўйларида юз, берган воқеаларни ёзувчи жонли манзараларда тасвирлайди. Александр бу улқаларга тез-тез ташриф буюради. Александрга Гиркания соҳилларининг гузал табиатигоина эмас, одамлари ҳам ёқади. Гирканияликлар Александрга унчалик қаршилик курсатмасдан, айрим вилоятлар ўз ихтиёрлари билан таслим буладилар.

Тўғри, Гирканияда ҳам Александрни ташвишга солган воқеалар юз беради. Масалан, Александрнинг Букефел номли отини гирканияликлар пинҳона олиб кетиб, яшириб қуйишади. Бу воқеадан Александр бир неча кун даргазаб булиб, узига келолмай юради. Катта-кичик қабилалар босқинчиларга қарши ҳужум қилади. Бироқ ҳақиқий жанг Сугдиёнада булади. Сугдиёна даҳшатли жанг майдонига айланади.

Сугдиёна табиати Гиркания табиати каби гузал қилиб тасвирланмайдиган. Бироқ гирканияликлар қаршиликсиз, ўз ихтиёрлари билан ватанини грек-македонларга топширсалар, сугдиёналиклар босқинчиларга қарши қаттиқ курашадилар. Кузголонлар кутарадилар. Бир неча бор грек-македон қушинларига ҳужум қилиб, тинчлик беришмайди. Романда сугдиёналикларнинг ватанпарварлик хислатлари кўп жиҳатдан устун ларажада тасвирланади. Сугдиёналиклар ўз эл-элатини босқинчи ектардан мардонавор туриб ғимоя қиладилар. Сугдиёна ерларига ёвузлик ниятида қадам босган истилочиларга қарши тинимсиз кураш олиб борадилар. Бундай ватанпарварлик курашига Спитамен бошчилик қилади. Спитамен бутун Сугдиёнани, қолаверса Бақтрияни, ҳатто Танаис (Дон) дарёси бўйларида яшовчи скифларни ҳам оёққа тургазади. Уларни бирдамликка чақиради. Маълумки, Ўрта Осиёда уша даврларда гўртта йирик мамлакат мавжуд эди. Сугдиёна, Гиркания, Бақтрия ва Хоразм. Грек ва Рим тарихий насри намуналарининг деярли ҳаммасида хоразмликларнинг Александрга қарши курашмаганлиги, уларнинг ўз ихтиёрлари билан

таслим бўлганлиги тасвирланади. Лекин Сугдиёна ва Бақтрия ерларида бевосита Спитамен ҳаракатидан ташқари яна бир қанча бошқа ватанпарварлик курашлари жойларда давом этиб турган. Уларнинг деярли ҳаммаси Спитамен билан алоқада булган. Чунки, Спитамен ҳаракати ниятда кучайиб кетиб, ҳатто Александр қушинларини ҳам икки марта йўл-йўл келтиради.

Диодор асарида Сатибарзон ҳақида ҳам кенг маълумотлар берилган. Қолган ҳамма грек ва Рим романларида Спитамен номи тилга олинади. Кўпгина жойлар номининг ҳам узгартириб аталиши Диодор романида учрайди. Бу шунини курсатадики, ёзувчи жойлар масаласига диққат билан эътибор бермаган ёки ўрганган манбаларда шундай чалкашликлар булган бўлиши мумкин.

Масалага иккинчи томондан ёндошадиган бўлсак, ҳақиқатан ҳам Сатибарзон деган тарихий шахс ҳам булган. У грек-македон қушинлари ичида хизмат қилиб юриб, ватанпарварлик ҳаракатига яқиндан ёрдам беради. Сугдиёна ва Бақтриядаги биродарлари билан пинҳона боғланиб, Александрга қарши кураш олиб боради. Бу уринда, асарда тасвирланишича, Сатибарзон Бесс билан биргаликда македонияликларга қарши кураш олиб боришга келишадилар. Бундан хабар топган Александр катта қушин билан уларга қарши боради. Сатибарзон Хартаканахда қушин туплай бошлайди. Бу шаҳар табиатининг гузаллиги жиҳатидан ажралиб туради. Бу уринда ёзувчи Хартаканах деганда Мароқанд (Самарқанд) шаҳрига яқин жойини назарда тутди. Чунки бошқа грек ва Рим тарихий асарларида Хартаканах деган шаҳарнинг номини учратмаймиз. Иккинчи томондан олиб қараганимизда, бошқа грек ва Рим романларида Спитаменнинг ҳақиқатан ҳам Мароқандда куч туплагани маълум қилинади.

Спитамен узининг 2000 отлиқ жангчиси билан Бесс қушинлари жойлашган улқага (Бақтрияга) келади. У қолган жангчиларига тоққа кочишни буюради. Бу уринда тоғнинг номи аниқ айтилмаган. Ургут тоғлари булиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Роман муаллифининг фикрича, бу тоғлар яшириниш ва жон сақлаш учун жуда қулай эди.

Александр шундан сўнг яна Гиркания-Каспий денгизи бўйларига боради. Дранген вилоятида булиб, Аримасп юртига келади. Асарда қайд этилишича, бу юртнинг иккинчи номи «мурувватли» деган маънони билдирди. Бунинг боиси бор, албатта. Ёзувчининг ҳикоя қилишича, Эрон шоҳи Кир узининг бир ҳарбий юришида фожиага дуч келади. У узининг қушини билан саҳрони кесиб утаёғанда очликка, сувсизликка йўлланади. Бу саҳро (Кармана ва Қизилқум чуллари бўлса керак деб тахмин қилинади)дан на овқат, на сув топиш амри маҳол эди. Кирнинг жангчилари очликдан бир-бирининг гўштини ея бошлайдилар. Кир узининг 30000 қушини билан Аримасп вилоятига кириб келади.

¹ Диодор Историческая библиотека. 98-бет.

Аримаспликлар Кир кушинларига озиқ-овқат ва сув ҳадя этдилар. Бу муруввати учун Кир аримаспликларни турли жазолардан ва шунингдек ҳар хил солиқлардан озод қилади. Аримаспликлар Александрни ҳам қабул қиладилар. Аримасп элатига кушни булган гедроспевлар ҳам Александрга қаршилик кўрсатмайдилар. Александр узига хайрихоҳ бўлган бу икки кушни юрда хавф-хатарсиз юрганда, унинг айғоқчилари Сатибарзоннинг катта кушин билан келаётганини маълум қилади. Александр Сатибарзонга қарши узининг саркардаларидан Эригий ва Стасанарни катта кушин билан юборади¹.

Муҳими шундаки, биз бу уринда Диодор асарини бошдан оёқ кўчириб эмас, балки унинг бошқа тарихий асарлардан фарқли томонларини, ҳатто узга китобларда учрамайдиган эпизодларни беришга ва тарихий-бадий хусусиятларини таҳлил этишга ҳаракат қиляпмиз. Бошқа романларда учрамайдиган яна бир эпизодни Диодор ўз асарида шундай ҳикоя қилади.

Бу воқеа греклар тили билан айтилганда, 113-Олимпиада йилида яъни эрамизгача 328 йилда содир бўлган эди. Маълумки, бу тарихий сана сўғдиёналиклар бошига оғир кунлар, кўп кулфатлар келтирган эди. Бу, тарихий йилда. Сўғдиёнадаги кўплаб шаҳар ва қишлоқлар пайрон қилинган, сон-саноқсиз бегуноҳ инсонлар қатл этилган эди. Бошқа грек ва Рим насрий асарларида бу тарихий сана қайд этилмайди. Ифода ва таъкидларнинг йўналишига қараб, бу воқеа қачон содир бўлганлигини аниглаш мумкин. Диодор эса ўз романида воқеанинг эрамиздан илгариги 328 йилда бўлиб ўтганлигини (яъни, 113-Олимпиада йили) аниқ таъкидлайди. Китобда воқеанинг қайси йилда бўлиб ўтганлигига изоҳ берилиши биз учун аҳамиятлидир. Диодор романи каби қадимги даврларда яратилган асарларнинг тарихий аҳамияти, унинг бадий-эстетик аҳамиятига нисбатан устун туриши табиийдир, яъни бундай асарларда тарихийлик ўзига хос бадийлик касб этса, бадийлик тарихийликни таъмин этиб туради. Бу ҳолат фақатгина қадимги грек ва Рим насригагина хос бўлиб қолмасдан, умуман тарихий мавзудаги адабий асарларга ҳам тегишлидир. Бу икки ҳолат бир-бири билан уйғун келади. Баъзи бир эпизодларда, гоҳида айрим романларда тарихийлик билан бадийлик уйғун келади ёки баъзан тарихийликнинг салмоғи ортиб кетади. Яъни адиб бадий ифодага берилиб кетиб, тарихий воқеликни унутиб қўяди. Ёки тарихий саналар атрофида айланиб қолиб, бадий тасвирга эътибор бермайди. Бу уринда тарихийлик сўзини тарихий воқеа маъносидан қўллаяпмиз. Бироқ тарихийлик аслида кенг маъноли тушунчадир.

Эрамизгача 328 йилда бўлиб ўтган воқеаларга диққат билан эътибор берсак, Александрнинг Парапамисадлар билан бўлган жанги ва

Сўғдиенанинг шимолий қисмида жойлашган бу улканинг тасвири романда узининг яна кенг ифодасини топган.

Китобда тасвирланган Парапамисад улкиси Сўғдиенанинг шимолий қисмида жойлашган. Бу улканинг табиати шундай қуёқ бўёқларда чизилган. «Бу ерларда қор ниҳоятда кўп ёғади. Қиш уга совуқ бўлади. Уларнинг томи сопол билан ёпилган. Уй тешикларидан тутун чиқиб туради. Бу ерларда яшовчилар ўзларини совуқдан сақлаш учун уларини ҳамма юмондан ураб олган. Ерда қор кўп сақланганлиги сабабли аҳоли ўзига озиқ-овқатларни гамлаб олиб, йилнинг катта қисмини сомонларида ўтказадилар. Узумзорларни ва мевали дарахтларни совуқдан сақлаш учун тупроқ билан беркитиб қўядилар. Кунлар исиб кетгандан кейин яна уларни очадилар. Аҳоли ерга ишлов бериш ва экиш-тикиш билан унчалик шугулланмайди. Ҳамма ерни қорлиқлар ва музликлар қоплаб ётади. Кўпгина жангчилар совуққа дош беролмасдан қармонсизланиб, кучсизланиб қолдилар. Кўёш нуридан ярқираб товланган қор кўпгина македонияликларнинг кўзига олиб қўяди. Шундай қийинчиликларга қарамасдан, шоҳ бу ерларни ҳам босиб олади»².

Китобдан келтирилган ушбу эпизод билан яқиндан танишсак, муаллиф бу уринда Европада. Танаис дарёси қирғоқларида яшовчи халқларнинг яшаш шароити, турмуши ҳақида гапираётганлигини пайқаб олиш қийин эмас. Тарихий манбалар Александрнинг рус улкаларида бўлмаганидан дарак беради³.

Арриан эса, «Александрнинг юриши» романининг туртинчи китоби аввалида шундай фикрни айтади. «Европада яшовчи бу элат жуда катта эди. Александр улар билан дўстлик алоқаларини боғлаш учун ўз одамларини юборади. Бу элчиларнинг асосий мақсади уларнинг табиати билан танишиш, урф-одатларини билиш қанақа қурол билан жанг қилишларини урганишдан иборат эди»⁴.

Айнан мана шунга яқин бўлган эпизодни Квинт Курций Руфнинг «Александр Македонский тарихи» романида ҳам учратамиз. «Шоҳ улар билан жуда мулоим гаплашди. Бу Европа скифларига узининг яқин кишиси Пендани элчи қилиб юборади. Шоҳнинг элчи юборишидан мақсади, европаликларни Танаис (Дон) дарёсидан берухсат ўз чегарасига ўтмасликлари, тўғрисида огоҳлантириш эди»⁵.

Куриниб турибдики, учала романда келтирилган эпизодлар қайсидир қирғаси билан бир-бирига яқин туради, қайси томони биландир бир-бирига ўхшашлиги сезилади.

¹ Ушбу ерда, 312-бет (Аслида бу воқеа Бахтрияда юз беради).

² Потанин Г. Н. Кайсак-киргизские и алтайские предания. Легенды, сказки. Журнал «Живая старина», № 902, вып. II-III, 1896, 172-бет.

³ Арриан. Путь Александра. М.-Л.: Изд-во АН, 1962, 33-бет.

⁴ Квинт Курций Руф. История Александра Македонского. Изд. МГУ, 1963, 273-бет.

⁵ Ушбу асар, 313-бет.

Бошқа грек ва Рим насрий асарларида Сугдиёнанинг қилти қаҳрамони Спитаменнинг улими ҳақида турлича ҳикоя қилинади. Уларнинг бирида Спитаменни хотини улдирган деса, бошқа бирида Александрининг содиқ кишилари, айгоқчилари ўлдирган деган фикр олға сурилади. Диодор романида эса Сатибарзон (ёзувчи Спитаменни шундай номлайди) македониялик саркаралас Эригий билан яккама-якка жангда мардларча олишиб, ҳалок бўлади¹. Албатта, бу воқеани тарихий асослари ҳақида бирор нарса дейиш қийин. Кўриниб турибдики, грек ва Рим адиблари ижодида Спитаменнинг улими ҳақида турли ҳикоя эпизодлари яратилган. Шулар ичида Диодор асарининг бадий умумлашмаси куп жиҳатдан ҳаётий чиққан ва унинг эстетик ҳамда тарбиявий таъсири кучи каттадир.

Диодор уз қаҳрамони Сатибарзоннинг хотини ёки қандайдир
номаълум шахс томонидан улдирилишини хоҳламаган бўлиши мумкин.
Шунинг учун ҳам Сатибарзоннинг яккама-якка жангда мардонавор улими
билан боглиқ воқеалар анча таъсирли чиққан.

Айрим тарихий манбаларда Спитамен қароқчи, исёнкор, беҳаё
ғалаёнчи сифатида тасвирланади².

Бундан курinnaдики, айрим тарихчилар Спитамен кузгодини ва унинг ватанпарварлик курашининг мохиятини тулиқ ёритиб бермайди. Урта Осиё ҳақида уз асарларида анча кенг маълумот келтирган Арриан ва Курций Руф ҳам Спитамен ҳаракатиға кенг тухталиб утмайди. Диодор асарига эса бошқача бир ҳолатни кураими. Ёзувчининг фикрича, Сатибарюн (яъни Спитамен) мохир саркарда ва жасоратли инсон¹ эди.

Македонлар билан сүгдиёналиклар уртасида кескин жанг кетади. Уз ватанини қаттиқ туриб ҳимоя қилган сүгдиёналик қуллар буш келишмайди. Бироқ македонияликларнинг ҳарбий қуроллари усту бўлиб, Александрнинг жангчилари киргин урушларни куравериб, пишиб қолган, ҳарбий машқларни пухта утаган, жангларда чиниққан эди. Спитамен қушинлари орасида ҳали жанг кўрмаган, қўлига илк бор қурол ушлаган оддий деҳқонлар, қосиблар ҳам бор эди. Бунинг устига, сүгдиёналикларнинг қуроллари ҳам оддий эди. Ҳатто жанг қилиш учун қурол етишмаганлигидан айирмлари қўлига белкурак ва гаёқ, паншаха ушлаб чиқишганди. Шундай бўлса ҳам улар мардонавор жанг қилиб, она-Ватан учун ҳатто ўлима ҳам кўрқмасдан тик борар эдилар. Спитамен жангчиларининг мардонавор жанг қилаётганидан қувонса ҳам қурол-ярроғларининг заиф эканлигидан ачинади. Шунинг учун ҳам у «Бошидан қўлоқчинини ечади-да, македонияликларнинг саркардасини яккама-

якка жангга чақиради. Александр саркардалари орасида анча донғи кетган катта ҳарбий таътилга эга бўлган, қиличбозлик маҳорагини яхши билган Эригий майдонга тушади. Икки ўртадаги яккама-якка олишув узоқ давом этади. Узининг жисмонан бақувваат эканлигини сезган Спитамен талаба қилиш мукаррар эканлигига ишонч ҳосил қилади. Бироқ Эригий ўзининг ғолиб рақибига чал бериб, оғир жанглarda ишлатадиган силли ўнанини ишлатидаи-да, Спитаменнинг куksiга ханжар солади*¹.

Диодор асарининг яна бир муҳим томони шундаки, Спитамен улимидан сўнг Сугдиёнада ватанпарварлик ҳаракатининг тўхтаб қолмаганини тўғри курсатади. Бошқа асарларда эса Спитамен улимидан сўнг Сугдиёнада гуё жанг тугайди. Александр хотиржам бўлиб, ҳинд мамлақати томон йўл олади. Диодор романида эса, Спитаменнинг улимидан сўнг Сугдиёна ватанпарварларининг кураши авжига чиқади.

Диодор ватанпарварлик мавзусини ўз романида анча кенг планда тасвир этади. Муҳими шундаки, ёзувчи Суғдиёнадаги ватанпарварлик курашини ёқлаб чиқади. Ҳатто ёзувчининг уларга бир қадар хайрихоҳлик билан қараганлигини ҳам сезиш мумкин.

Китобда тасвирланишича, Александр Сугдиёна ерларидан кул қилиб олинган кишиларга ута душманлик кузи билан қараб, уларни шафқатсиз жазолай бошлайди. Сўнгра ватанпарварлар изидан бориб, тўсатдан уларга ҳужум қилади. Бу жангда кўплари улади. Қолганлари эса, ҳужум қилмаслик ҳақидаги шартномани бузганлиги учун худони уртага қўйиб Александрни ҳақорат қилади. Александр уларга қараб, варварлар македонларнинг ашаддий душманлари эканлиklarини, шунинг учун улар шаҳарни ташлаб чиқиб кетишларини қаттиқ туриб талаб қилади. Варварлар Александрнинг дўқ-пўписасидан қурқмайдилар. Шанкар ҳимочилари жалка шаклида саф тортадилар-да, ўртага хотин-қизлар ва болаларни олиб, жангга шайланадилар. Турли томондан ҳужум қилган душманлар билан юзма-юз туриб мардонавор жанг қиладилар, жанг ниҳоятда даҳшатли тус олади. Икки ўртада қўлич-найза билан олишув, ҳатто муштлашиш авжига чиқади. Кўплари қирилиб кетади, ярадор бўлади. Аёллар эркаклар билан бир сафда туриб, матонат билан жанг қиладилар. Кўп аёллар ҳалок бўлган эрларининг қуролларини олиб жангга кирадилар. Кўплари қуролсиз жангга кириб, душманларнинг қуролларини тортиб оладилар. Аёллар турли хил йўллар билан македонияликларнинг ҳужумига қаршилик қила бошлайдилар. Эркаклар ва аёллар мардонавор жанг қилиб, душман қўлида ҳалок бўлишини билса ҳам, бу ўлим улар учун шарафли эканини сезиб туришарди. Жангда аёлларнинг кўпайиб кетганлигини

¹ Диодор. Историческая библиотека. II 4-бет.

* Драйзен Н.Г. История эллинизма. М.: 1896, 136-бет.

¹ Диодор. Историческая библиотека. 114-бст.

Ўша асар. 114-бет.

курған Александр урушнинг бефойдалигини айтиб, жангчиларига орқали чекинишни буюради¹.

Бу воқеа Сугдиёнанинг қайси шаҳарида юз берганлиги номаълум. Аммо бундан илгари тасвирланган эпизод бевосита Спитамен ҳаракатига тегишли эканлигини ҳисобга олсак ва ёзувчининг катта шаҳар ҳақида ҳикоя қилаётганини назарда тутсак, воқеанинг Мароқандда рўй берганлигини аниқлаш қийин эмас.

Диодор сугдиёналикларни матонатли кишилар деб атайди. Македонияликларни эса душманлар деб таърифлайди. Шу жиҳатдан олиб қараганда ҳам Диодор асари бошқа алибларнинг асарларидан устун туради. Ҳақиқатан ҳам македонияликларнинг тутган позицияси сугдиёналикларга нисбатан душманлик, босқинчиликдан иборат. Сугдиёналикларнинг ҳаракати эса ватанпарварлик мардлик ва матонат намунасидир. Бироқ грек ва Рим тарихий насрий намуналарида, масалан Арриан, Руф асарларида узгача ҳолатларни кўрамиз. Бу адиблар ижодида ҳам сугдиёналикларнинг ҳаракатига берилган бирмунча объектив баҳони кўрамиз. Бироқ сугдиёналикларнинг ватанпарварлик ҳаракатига Диодорда бўлгани каби объектив муносабатни сезмаймиз. Диодор сугдиёналикларнинг ватанпарварлик ҳаракатини ёқлайди, ҳатто бу йўлда курашиб ҳалок бўлганларни таърифлаб, «улар шарафли ўлимга бораётганликларини пайқаб туришарди»², деб ёзади.

Ҳали биз Диодорнинг «Тарихий кутубхона» асарига тўлиқ тўхталганимиз йўқ. Куп жиҳатдан қадим Сугдиёнага тегишли бўлган айрим характерли эпизодларни баён қилиб ўтдик, холос. Аслида асардаги Сугдиёна билан боғлиқ, Бақтрия ва Ҳинд тупроғида бўлиб ўтган воқеалар, қонли урушлар тасвири, қирғин жанглар таърифи, шаҳар ва дарёлар ҳақидаги ҳикоялар ҳам ўқувчиларнинг эътиборини беихтиёр унга жалб этади.

ПОЛИЭН

«Қадимги саркарда ва қаҳрамонларнинг жанговарлик маҳоратини ўз ичига олган Полиэн асарини россияликларга таништириш айниқса қизиқарлидир. Бу фақат ҳарбий кишилар учунгина эмас, балки тарихийлиги жиҳатидан барча тоифадаги одамлар ҳам билишни зарур бўлган ишдир. Фақат қурол кучи билан эмас, узоқни кузлайдиган ўткир фикрлари билан душманини мағлубиятга учратган саркардагина энг олий даражадаги ҳарбий санъатни эгаллаган ҳисобланади»³, — деб таъкидлайди

¹ Уша асар, 115-бет.

² Уша асар, 115-бет.

³ Димитрий Паппадопуло. Предисловие. Полиэн, Стратегемы. Санкт-Петербург, 1842. 6-бет.

асарининг русча суз бошида таржимон Димитрий Паппадопуло. Таржимон ўз фикрида давом этиб яна шундай дейди: «Узоқни кура олмайдиган саркардалар жуда кўп талафот кўриб, ўткир фикрли саркардалар шунча кўп фойда курган юксак ҳарбий маҳоратга эга бўлмаган саркарданинг кўшинлари ҳамма вақт ўлимга маҳкум этилган.

Таржибали, узоқни кура олувчи саркардалар бошлиқ бўлган кўшиннинг саф тортиб туриши душманини довдиратиб қўйган.

Саркарданинг битта оқилона фикри, ҳарбий тadbиркорлиги душман устидан талабага кучли флотни кириб юборишга, утиб бўлмас тўқнашларни енгишга, бир қанча вилоятларни забт этишга сабаб бўлиши мумкин. Бу ҳақиқатни исботлаш учун халқлар тарихидан жуда куплаб намуналар келтириш мумкин. Бу далиллар, васиятномаларни йиғувчи фидоини ёзувчилар бўлмаганида, уларнинг йиғирмадан бир қисми ҳам бизнинг авлодимизга етиб келмаган бўларди»¹.

Полиэннинг ижоди жаҳон маданияти хазинасида алоҳида юксак ўрин эгаллайди. Унинг асарларининг тарихий ва бадий қиммати ҳали тадқиқотчилар томонидан чуқур ўрганилган эмас. Шунингдек, ҳаётига оид манбалар ҳам тикланганича йўқ. «Ҳарбий ҳийлалар» (стратегема) деб номланувчи саккиз китобдан иборат нодир асар Полиэн номини жаҳонга танитди.

Полиэннинг «Ҳарбий ҳийлалар» номли шоҳ асарининг моҳир таржимони Димитрий Паппадопуло ёзувчи ижодини ўрганишининг аҳамияти ҳақида ва умуман ёдгорлик бўлиб қолган асарларни асрашнинг муҳимлигини таъкидлаб шундай деган эди: «Қадимий қимматбаҳо (бу уринда асосан «Ҳарбий ҳийлалар» асарини назарда тутмоқда) қолдиқларини асраш кейинги авлодларнинг Полиэн олдидаги бурчидир».

Худди шу нуқтан назардан олиб қараганимизда, қадимги муаррих ёзувчи ижоди билан ўзбек китобхонларини таништиришни ўзимизнинг шарафли бурчимиз деб биламиз.

Полиэн бутун ижодий фаолияти давомида ҳарбий гемада туққиз юзта асар ёзган. Шулардан бизгача саккиз юз қирқ олтитаси етиб келган. Гарчи ҳарбий мавзуга бағишланган бўлса-да, бу асарлар грек тарихий насрининг ёрқин намунаси ҳисобланади.

Биз Полиэннинг ҳаётига оид жуда оз маълумотга эгамиз. Олимларнинг айтишича, у тахминан эраимиздан олдинги II асрда Македонияда тутилган. Маълумки, Македония давлати бу даврда жаҳондаги энг гуллаб-яшнаган марказлашган маданият ўчоқларидан бири эди. Гарчи Александр мағлобидан кейин мамлакатда ички низолар кучайиб кетган бўлса-да, илм-фан, санъатининг равнақи борасида ҳали ўз мавқеини йўқотмаганди.

¹ Уша асар, 6-бет.

² Уша жойда.

Полиэн бу маданият марказида чуқур билим олади. Маашхур Александрия мактабларининг бирдан билим урганади. Жаҳон тарихига онд манбаларни туплайди. Баъзи бир олимлар Полиэннинг ёшлигиданоқ ҳарбий киши булганлигини қайд қилсалар, бошқа бирлари бу фикрни инкор этадилар. Полиэннинг ҳарбий мавзуда асар ёзганлигини асос қилиб, айрим манбаларда унинг машхур саркарда булганлиги ҳам қайд этиб утилади. Полиэнни ижоди билан яқиндан таниш булган Димитрий Паппадолунинг қайд этишича, адиб уз даврининг машхур ҳуқуқшунос (адвокат)ларидан булган¹.

Маълумки, ҳуқуқшунослик антик даврларда, айниқса, Македония, Греция, Рим каби иририк давлатларда олий имтиёзлардан бири эди. Б имтиёз камдан-кам кишиларга насиб қиларди. Чунки ҳуқуқшунослар энг аввало жуда билимдон, айни чоғда нотиклик санъатидан чуқур хабардор кишилар булган. Полиэн ҳам нотиклик санъати, фалсафа ва тарихдан чуқур билим олган. Агар Полиэн ижодининг маҳсули булган саккиз китоб билан яқиндан танишсак, унинг жуда кенг дунёқарашга эга булганлигига, жаҳон тарихини чуқур билганлигига гувоҳ буламиз. Бу китобда фақат Македония, Греция ва Рим тарихигина эмас, балки жаҳон тарихига онд муҳим маълумотлар берилган. Замонасининг донишманди Сундаснинг хабар беришича, у нотиклик санъатидан дарс берган.

Полиэн жуда ийрик саккизта китоб ёзган. Бу китоблар мажмуасини умумини ном остида «Ҳарбий хийлалар» деб номлайди. Бу асарларни уқир эканмиз, унда фақат ҳарбий маҳоратга онд далиллар мажмуаси ёки жангу жадалларга онд рақамлар йиғиндиси урин эгаллаб қолмасдан, балки узига хос бадийи гузалликларга ҳам дуч келамиз. Қўпгина халқларнинг урф-одатлари, яшаш тарзи, ташқи ва ички душманга муносабатини урганамиз. Адиб узидан аввал булиб утган яқин ва узоқ утмишдаги тарихий воқеаларни қаламга олар экан, ватанпарварлик ва матонат каби юксак фазилатларни улуглайди. Шу туфайли Полиэн ижоди фақат ҳарбий фактлар нигиндисидан иборат деб қараш мутлақо нотўғридир. Полиэн ижодини урганар эканмиз, ундан тарих, жуғрофия, этнографияга онд жуда кўп манбаларни билиб оламиз. Полиэн ижодига хос бадийи тасвир воситаларини урганишнинг ҳам аҳамияти каттадир. Дарҳақиқат, антик даврларда ҳуқуқшунослар ва нотиклик санъатини эгаллаган кишилар уз замонасининг уқимишли ва саводхон кишиларидан бири булган; Саккиз китоб мажмуаси билан танишар эканмиз. Полиэн энг аввало бадийи наср устаси булганлигини билиб оламиз.

Бизгача Полиэн асарлари тулиқ ҳолда етиб келмаган. Қўпгина саҳифалар турли хил сабабларга кўра йўқолиб кетган. Бизга мерос бўлиб

қолган бон адабий меросни варақлаб кўрар эканмиз. адибнинг жаҳон тарихига онд жуда кўп нарсаларни билганлигига гувоҳ буламиз.

Замонасининг сўз усталаридан бири Фабрицийнинг таъкидлашича, Полиэн уз даврининг эътиборли кишиларидан бири булган. «Шундай фикрга асосланиб мен, — деб ёзган эди Димитрий Паппадолуло, — Грек. Рим саркарда ва қаҳрамонларининг буюк жасоратлари ҳақидаги Полиэн асарини таржима қилишга киришдим. Бу ҳарбий хийлалар жуда хизматчи булиб ўрганишга қулай ва осондир. Бундан ташқари, бу ҳарбий маҳоратга бағишланган асарлар ёввойи қабилалардан бошлаб то Македония пиеда аскарларигача ва Рим легионларигача булган тарихий, ҳарбий санъатни ўрганишда фойдаси каттадир. Бунда, худди жонли расм каби, аждодаларини турмуши, тинч ва жангу жадалларга бой алоқалари кўрсатган. Ва ниҳоят бу ҳарбий тактикага онд асарларда уша замоналардаги инсон руҳи грек ва Рим ёзувчилари ижодидагидан ҳам чуқур берилганини биламиз».

Грек кутубхонасида шундай номли яна 7 та китоб борлигини санашган. Бундан ташқари, бир китоби XXIV бобдан иборат эканлигини Ливий эслатиб ўтади ва шундай дейди: «Энг буюклардан бири Полиэн эркин ва камтарлик билан ижод қилади». Элий Спарцион ҳам «Адриан ҳаёти» китобида шундай деган: «Полиэн ва Маркелл эркин улимга маҳкум этилган эдилар». Ҳарбий маҳоратга бағишланган Полиэн асарларини туплаган муаллифлар файласуф Антонин ва Лелия Вера эронликлар устидан газаба қилганларида уз асарини уларга бағишлайди.

Исаак Казавбон ва Клерик маълумотларига кўра, Полиэн ёшлигида жангчи булган экан, лекин бу фикр унчалик аниқ эмас. Биринчи китобининг сўз бошисида ўзи ҳақида фикр юритиб, ёшлигида жангчи булганлиги ҳақида ҳеч нарсга демаган. Ханнинг тарихий лугатида Полиэн ҳаёти ва ижодига изоҳ бериб, асарларини ҳар хил муаллифлар туплаганлиги ва уларни қариган чоғида нашр қилдиргани маълум булади.

Полиэн туплаган ҳарбий саркардалар ҳаётига онд асарларни саккизта китоб қилиб, уларнинг олтитасида греклар, еттинчисида эронликлар юриши ва Осиёда яшовчи бошқа халқлар, саккизинчисида эса римликлар ва буюк аёллар ҳақида ёзган эди. Биринчи китоб сўзбошисида маълум бўлишича, у 900 га яқин ҳарбий хийлаларга онд новеллалар ёзган. Полиэн адабий меросидан бизгача 846 таси сақланиб, қолганлари турли хил сабабларга кўра йўқолиб кетган.

Биринчи грек матнини Исаак Казавбон нашрга тайёрлайди ва латин тилида баъзи бир ўзгартишлар киритиб, Юста Вультея чиқарди. Юз йилдан кейин Дельфия мактабининг ректори Панкратий Массвицкий икки қўлёзма ердамида Полиэн асарларини энг яхши вариантда нашр қилади. Бу қўлёзмаларнинг бири Флоренция кутубхонасида, иккинчиси эса Троицк кенгашининг Контабрий кутубхонасида сақланмоқда. Бу

¹ Ўша асар, 8-бет.

нашрда муаллифнинг кўп хатолари тузатилган, тўлдирилган ва тушунтириш учун эслатмалар берилган. Шу нашрга асосланиб Самуил Мурсии ўзининг латин тили таржимасида сўзлар каталогини киритиб, унинг янги нашрини тайёрлайди.

Умуман олганда, Полиэннинг «Ҳарбий ҳийлалар» китоби бадиий жиҳатдан ўқишли, тарихий жиҳатдан муҳим аҳамиятга молик асардир.

«ҲАРБИЙ ҲИЙЛАЛАР»

Полиэннинг «Ҳарбий ҳийлалар» асарининг биз учун аҳамияти шундаки, унда тарихда яшаб ўтган юзлаб шахслар, атоқли саркардалар, замонасининг улуғлари ва уларнинг тарихда тутган ўрни ҳақида ҳикоя қилинади. Бу жиҳатдан «ҳийла» сўзини «маҳорат» сузи билан алмаштириб, «ҳарбий маҳоратлар» асари деб ҳам аташимиз мумкин. Чунки «стратегем» сўзини «Ҳарбий ҳийлалар» тарзида таржима қилишимиз унчалик мақсадга мувофиқ эмас. «Стратегем» атамаси «ҳийла» сузидан кўра, «маҳорат» сўзига яқин туради. Шундай бўлса-да Полиэн асарини «ҳарбий маҳоратлар» деб атамасдан таржимонларнинг фикрига таяниб, шартли равишда «ҳарбий ҳийлалар» дейишни лозим топдик.

«Ҳарбий ҳийлалар» асарида биз учун аҳамиятли саҳифалардан бири шарқда Файлакус номи билан машҳур бўлган Филипп ҳақида қимматли фикрлар берилгандир. Ёзувчи Филиппнинг ҳарбий тактикаси ҳақида тўхталар экан, энг аввало унинг характери, руҳий дунёси ҳақида муҳим фикрларни айтиб ўтади. Бу Полиэн ижодининг ўзига хос хусусиятларидан биридир. Яъни Полиэн кўпроқ тарихий шахсларнинг характерини очиб беришга эътибор беради. Бу жиҳатдан Полиэн ижоди бошқа грек-рим тарихчилари ижодидан ажралиб туради. Масалан, ёзувчи Филипп характеридаги бир муҳим хусусият ҳақида тўхталиб шундай дейди.

Филипп Менегет билан гимнастика бўйича мусобақалашаётган пайтда жангчилар ундан пулларини беришни талаб қилади. Шунда Филипп терини артиб, кулимсираб пули йўқлигини билдирмай дейди: «Талабингиз тугри, ахир мен ҳам сизларни яхши мукофотлаш учун душманлар билан уришаяпман деб қўлларини кутариб, улар ишига аралашади, сунгра, ҳазил-мutoйиба билан уларни кулдиради. Кейин жангчилар чақ-чақлашиб қайтиб кетишади. Кўпинча Филипп образи кулги билан мана шундай қилиб, улар қўйган талабни унуттирар эди».

Филипп душманни чалғитиш ниятида Македониядаги Антипатр ёлгон мазмундаги, яъни Амфиссияга юриши бошқа кўнга қолгани, ҳозир эса кўзголонни бостириш учун Фракияга юриши тўғрисида хат юборади. Хатни олгач, амфиссияликларнинг хотиржам бўлганидан фойдаланиб, Филипп тўсатдан ҳужум бошлайди-да, ҳарбий бойликларини талаб, Амфиссияни зудлик билан эгаллайди. Бу ўринда

Филиппнинг узига хос ҳарбий тактикаси ҳақида тухталиб, шундай дейди: «Филипп душманни неча марта қурол кучи билан енгган бўлса, шунча марта чалғитиш ва суз билан енгган. У купроқ суз орқали чалғитиш кули билан булган ғалабани яхши курарди. Чунки бунда купроқ ўзининг ҳиссаси булар эди».

Ёзувчининг таъкидлашича, Филиппнинг ҳарбий муваффақиятларга эришувида унинг фақат суз устаси бўлганлиги кифоя бўлиб қолмай, жангчиларни муттасил равишда жисмоний жиҳатдан чиниқтириб боғланлиги ҳам таъкидланади.

Филипп македонияликларни ҳарбий машқларга ургатар экан, унинг кул остидаги жангчилар ҳар қандай қийинчилик ва хавф-хатарга ҳамма вақт тайёр туради. Одатда, унинг жангчилари огир қурол-аслаҳа, керакли юклари билан 300 чақиримгача тўхтамай йул юради. Филипп бўйсунишдан бош тортиб жанжал чиқарган сарнусиянларни йиғиб, уларнинг қушини орасида нутқ сузлашга рухсат олади. Сунгра ўзининг жангчиларини бу йиғилишга эҳтиёткорлик билан яшириб, ҳар бири арқон олиб боришларини тайинлайди. Филипп ун кулини кутариб сигнал бериши билан улар ҳамма исён қатнашчилари булмиш сарнусиянларни боғлашади. Боғланганлар 10 мингдан зиёд бўлиб, ҳаммасини Филипп Македонияга жунатади-да, огир жазоларга тортади.

Филипп Мефонеян қалъасига нарвонлар қуйиб, энг қобилиятли жангчиларни қалъа деворига чиқаради. Бу усул билан нима қилишини билмай чекинмоқчи булган қушинни қалъани эгаллашга қизиқтиради. Филипп толли ва урмонли Арбилеян мамлакатини эгалламоқчи булганда, душман урмонларга яшириниб олади. Шунда Филипп олефир итларни қуйиб юбориб, яширинган душманни ушлаб чиқади.

Ёзувчи Филиппнинг баланд девор билан уралган Мефонеян қалъасини ва толли-урмонли Арбилеян вилоятини эгаллашдаги маҳорати ҳақида ёзиб, шоҳнинг ниҳоятда тadbиркор булганлигини хотирлайди. Шу билан бирга, ёзувчи Филиппнинг маълум даражада шафқатли ва мард булганлигини ҳам таъкидлайди. Ғалабадан кейин эгаллаган жойини вайрон қилмайди. Оддий халқни қийнамай, уларга жабр-ситам ўтказиш урнига яхши қарайди. Уларнинг йулбошчиларига, ички низоларни тугатиш ҳақида фуқаро ўртасида нутқ сузлаган маърузачиларга совғалар берди. Шундай тadbиркорлик билан Филипп Фиссалияни ҳам забт этди.

Ёзувчи Филиппнинг фуқарога зиён-заҳмат етказмаганлиги, маълум даражада адолатли булганлиги ҳақида купгина лавҳаларни келтиради. Бу ҳолат унинг Фиссалияни эгаллагандан сунг тутган сиёсатида яққол кузга ташланади.

Полиэннинг асарида, айниқса, Александр Македонский ҳақида берган маълумотлари диққатга сазовордир. Отаси Филипп каби Александрнинг ҳам ҳарбий маҳорат эгаси булганлиги, ҳатто куп жиҳатдан отасидан

ҳам устун эканлиги ҳақида сўз юритади. Шунингдек, ёзувчи Александр босиб олган улкалар ва у ерларда жорий қилинган интизом ва қонунлар, саркарданинг ўзига хос салбий ва ижобий хусусиятлари ҳақида қимматли маълумотлар беради.

Александр бутун дунёни ўз ҳокимлигига бўйсундириш учун одамларнинг шараф билан ўлганларини, ҳатто баъзи бир ақлли ҳайвонларни Александритлар деб аташ лозимлиги ҳақида ҳукмини жорий қилади. Александр уруш вақтида жангчиларнинг соқолларини олдириб, сунгра жангга чорларди, чунки душман соқолларидан осонгина ушлаб қолиб бўлмаслиги учун, деб ёзади Полиэн.

Ёзувчининг таъкидлашича, Александр бошқа саркардалар сингари четдан туриб буйруқ бериш ёки узоқдан жангни кузатиш билан кифояланиб қолмасдан, гоҳида ўзи жангга кириб кетарди. Ҳатто ўз жангчилари билан оғир юмушларни ҳам қилиб, жасурлик билан энг хатарли йуллارга ҳам борарди. Бу жангчилар учун катта руҳий мадал бўлиб қолмасдан, ибрат мактаби ҳам саналарди.

Александр Кирни қуршов қилаётганида қалъа деворларга чиқиш қийин эди, шунинг учун қумдан чиқиш зинапоёси қилишни буюриб, ўзи биринчилардан бўлиб қум таший бошлайди. Буни кўрган айрим ялқов жангчилар ҳам ишга тушиб кетишади. Полиэн асарида македонлар билан эронликлар ўртасидаги жанг эпизодлари ҳақида ҳам қизиқарли саҳифалар мавжуд. Уларнинг бирида айтишича, Доро билан бузажак оғир жангдан олдин Александр жангчиларга шундай буйруқ берди. «Эронликларга яқинлашганингизда тиз чуқиб қўлларинг билан ер қовлай бошлайсизлар, сигнални эшитиб, бирданига туриб душманга ҳужум қиласизлар». Жангчилар худди шундай қилишади. Буни кўрган эронликлар, жангсиз таслим бўляпти деб уйлаб хурсанд бўлганидан жангни тўхтатишади. Македонликлар тўсатдан ҳужум қилиб, уларни енгади ва қочишга мажбур этади.

Асарда таъкидланишича, Александр Доро билан охириги марта Арбеллада жанг қилади. Эронликларнинг бир отряди македонияликларни айланиб ўтиб, улар томонига ҳужум қилади. Парменион Александрга шу қарвонга ёрдам қилишни маслаҳат беради. Шунда Александр шундай дейди: «Агар биз қарвондан ажрасак ҳам қушинни икки қисмга бўлмай, душманни таъқиб қилишда давом этамиз. Шунда биз ҳам қарвонни сақлаб қоламиз, ҳам душман нарсалари қўлимизга тушади».

Эронликлар билан бўлган жангга ғалаба қозонган македонликлар муваффақиятлар олдида эсанкираб, мақтана бошлашади. Бундан хабар топган Александр тadbиркорлик билан уларни тинчитади.

Осиёни эгаллашда ғалаба устига ғалаба қилаётган жангчилар Александрга шундай деб мақтанишади: «Ҳаммаси биз туфайли, шунинг учун бизнинг айтганимизни, талабимизни бажарасан». Шунда Александр

македонияликларни ажратиб, ўзи форслар томонга ўтиб, шундай дейди. «Агар ўзларингга ҳоҳлаган одамларингни бошлиқ қилиб, форсларни сингсаларинг, унда мен талабларингни бажаришга розиман». Шунда жангчилар ўзларига ишонмай, қўрққанларидан бу фикрлардан қайтадилар. Бу уринда ёзувчи жанглар давомидаги ғалабаларда Александрнинг муҳим ўрни тўтганлигини таъкидлайди. Ёзувчи Александрнинг ўз жангчиларини жангга унлаш қобилияти бўлганлигини айтиб ўтади.

Александр форслар билан биринчи жангда чекинаётган жангчиларига қараб: «Македония йиғитлари яна бир қадам олга, яна бир марта душманга зарба берсак бўлди» деб, уларни руҳлантирди. Руҳланган жангчилар чекинишдан тўхтаб, бирданига ҳужумга ўтиб, душманни қўва бошлайди.

Ёзувчи уша даврдаги қирғин урушларнинг бўлишига сабаб, бойлик орттиришдан иборатлигини ўқтиради. Жангчилар ҳам бойлик орттириб ўз она юртларига қайтиш ниятида бўлган.

Ҳиндистонга киргандан кейин Александр қарасаки, жангчилар форслардан қўлга киритган улжаларини зурга кутариб, ҳиндларга қарши юришга унчалик тоби йўқдай. Шунда у биринчи бўлиб ўзининг шоҳлик улжаларини, кейин эса жангчилариникини ёқиб юборади. Енгиллашган, жангчилар янги ўлжани қўлга киритиш учун жангга кирадилар.

Беҳисоб бойлик тўплаган жангчилар жонларини сақлашга ҳаракат қилиб, жанг қилишга хоҳишлари сўнгган. Буни сезган Александр тadbиркорлик билан шундай йўлни тутган эди¹.

Полиэн ижодидаги ҳикоятларнинг деярли барчаси қадимги давр грек ва Рим тарихий насрида ўзига хос равишда баён этилган. Мана, шу фактнинг ўзиёқ, Полиэннинг реалист ёзувчи бўлганлигидан далолат беради. Адиб турли хил ёлғон-яшиқ гаплардан қочиб, ҳақиқатдан сўз очишга интилади. Шу жиҳатдан қуйида Курций Руф асаридан келтирадиган парча юқорида биз баён этган Полиэн асарига жуда ўхшаш. Бундай ўхшаш тарихий сюжетларни қушиб, ундаги тасвирланган воқеаларнинг тарихда бўлиб ўтганлигига яна бир қарра ишонасан киши. Александрга лашкар оғир юкли бўлганлиги туфайли олдинга қараб тез ҳаракат қила олмаслиги ҳақида Сатибарзон томонидан хабар етиб келади. Буни сезган шоҳ аввал ўзининг юкини, бойлигини, кейин лашкарлариникини бир жойга тўплашга буйруқ беради.

Ҳайвонларни сақлаб қолиб, энг зарур нарсалардан ташқари ҳаммасини ёқиб юборди. Бошқаларга ибрат бўлсин учун биринчи бўлиб ўзиникини ёқди. Ёқилган нарсалар нчида қимматбаҳолари бўлса-да, аммо ҳеч кимга эътибор қилмайди, чунки шоҳнинг бойлиги ҳам ёндирилганди. Шу дамда шоҳнинг қисқа ва ҳаяжонли нутқи ҳаммани тинчлантиради ва жангчилар

¹ Уша асар, 233-бет.

хизматга тайёрлигини айтадилар, ортиқча юкдан халос булди, лекин тартиб-интизом жойига тушди, дейишади улар¹.

Фессалияликлар Темпей дарёсидан ўтиш йўлини тусиб турадилар. Шунда Александр Оссей тоғи чуққиларини кесиб, зинапоя қилиб тоғдан ўтади ва Фессалияни эгаллайди. Бу Александр зинапояси ҳозир ҳам сақланиб қолган ва у ерга борган сайёҳлар буни куриши мумкин.

Ўзувчи Александрнинг ўз жангчилари ва душманга муносабати хусусида ҳам қизиқарли фактларни келтириб ўтади.

Александр, алолатли йўл тутиб, македонияликларни ва грекларни жуда оддий йўл билан, лекин ваҳимали, ҳаммани титратадиган даҳшатли ҳолатда суд қиларди.

Душманини эса тантана билан, яъни чодир ичида уртада судья, бир томонда шохнинг ўзи қуриқчилари билан, бошқа томонда алвон кийимли форслар, жангчилар ҳаммаси олтинлар билан безатилган киимли ташқарида минглаб македонияликлар турар эди. Чодир жуда катта бўлиб, 50 та олтин устунга тортилган эди.

Полиэн Александрни фақат босқинчи сифатида таърифлаб қолмак балки унинг инсонпарвар бўлганлиги, адолатли ҳукмлар чиқарганлиги ҳақида ҳам тўхталади.

Полиэн Александрнинг икки томонлама ҳужум қилиш маҳоратини қувватлайди. Бу ҳақда бошқа тарихий манбаларда ҳам купгина жанг тафсилотлари берилган.

Александр бир томондан шиддатли жанг бошлаб, иккинчи томондан душманининг орқасига сездирмасдан пинҳона ўтиб тусатдан ҳужум қилади. Икки томондан қилинган ҳужум зарбидан душман саросимага тушиб қолиб осонгина таслим булар эди. Александрнинг бундан икки томонлама ҳужум тактикаси ҳақида Полиэн шундай ёзади:

«Александр Арбелда Доро устидан ғалаба қозонади. Шунда Доронинг энг яқин қариндоши Фрассаорт куп минг форслар билан Суз дарёсини эгаллаб олди. Улар тоғ устида туриб пастдаги македонияликлар устидан тошлар отади. Шунда Александр жангчиларни бир жойга йиғиб, мустаҳкам қурғон қуради. Лик исмли чўпон келиб уларга йўл курсатишини айтади. Бу ҳақда Александрга Аполлон илгари айтган одам эди.

Александр Ликга ишониб, унинг орқасидан, қўшиннинг бир қисmini қолдириб, қолгани билан тоғдан ўтади ва айланиб келиб кечаси форсларга ҳужум қилади. Пастдан эса Гевестион ва Филота бошлаган македон қўшинлари ҳужум бошлайди. Шундай қилиб, икки томондан қўршаб олинган, тоғликларнинг бир қисми асирга олинади, қолганлари жангда ҳалок бўлиб, айримлари чуққидан тушиб кетадилар².

¹ Курций Руф. Уша асар, 233-бет.

² Уша асар, 231-бет.

Дақиқатан ҳам Александрнинг икки томонлама ҳужум тактикаси бунданлиги ҳақида бошқа тарихчилар ҳам суз юритади. Бу ҳақда Диодор шундай ёзади: «Бу ерларни Дорога қондош булган Меден уз қўшини бошда куриқлаб турар эди. Бу қўшинни ёриб ўтиш ҳақида Александр чуққ ўйланиб қолади, ҳатто чуққилар орқали ҳам ўтиш қийин эди. Шундан ваъиятда уксиялик бир киши ёрдам беришини айтади. Шу ерлик булгани учун ҳамма йўллари яхши билар эди. Александр бир қанча жангчисини унинг орқасидан жўнатади. Ўзи эса қолган жангчилари билан бошқа томондан юришни давом эттиради. Олдиндан уйланган режа яхши натижа беради. Икки томонлама қўршовда қолган душман қоча бошлайди. Шундай қилиб, Александр қисқа вақт ичида Уксиянинг ҳамма шаҳарларини ўзига бўйсундиради¹.

Диодорнинг ёзишича, Александр рақибининг бошқа истехкомларини ҳам шундай икки томонлама ҳужум йўли билан эгаллайди. Аорном деб атаувчи буюк тоғ томон йўл олади. Айтишларига қараганда, бу тоққа қўқимирлаши ва худонинг бошқа кароматлари ҳам таъсир эта олмаган. Бу тоғ тағидан Ҳиндистоннинг машҳур дарёси Инд оқар эди. Бошқа томонда эса чуқур жарлик ва ўтиб булмас қоялар бор эди. Тоғнинг орқа томонига олиб борувчи бир йўл бор бўлиб, бу йўл орқали душманга ердам келиб турар эди. Лекин бу йўлга чиқиш жуда қийин эди. Шунда Александрнинг олдида шу ерда яшовчи бир чол уз угиллари билан келади ва Александрга ёрдам беради. Александр бу тоғни ҳам икки томонлама ҳужум қилиб эгаллайди ва чолга раҳмат айтиб совғалар бериб уз қўшини билан йўлда давом этади.

Бу уринда яна бир парчага эътиборни жалб қилиш керакки, бу ушша воқеа тасвирида маълум даражада ухшашлик борлигидан ташқари, бу тарихий воқеаларнинг Парфия, Гиркания ва Сугдиёна ерларида бўлиб ўтганлигини тасаввур қилиш мумкин. Бундан ташқари учала воқеа баёнида ҳам, агар диққат билан эътибор берсак, Александрга тоғнинг орқа томонига ўтиш йўлини маҳаллий қабила вакиллари кўрсатади. Бундан қуриналики, Александр Ўрта Осиё ерларини яхши билмагани учун маҳаллий халқ ичидан ўзи учун садоқатли кишиларни топиб, улардан турли мақсадларда фойдаланган. Маҳаллий кишилар билан ўқимирлашиш йўллари кидирган. Полиэн ҳатто бундай йўл курсатувчи киши. Лик деган одам бўлганлигини ҳам айтиб ўтади.

Ўрта Осиё тасвирини берувчи грек ва Рим тарихий насрида воқеалар бир-бирига жуда боғланиб кетган. Ўз навбатида бундай воқеаларнинг баёнида нуктасини топиш кўп жиҳатдан аҳамиятлидир.

Полиэн асарида Гиркания ва Сугдиёна ҳақида айрим маълумотлар бериб ўтилади. Масалан, македон-грек жангчилари Гирканияга

Диодор Уша асар, 95-бет.

келганларидан кейин уйларига қайтиш ниятида ғалаён кутарамиш. Александр бу ғалаённи тadbиркорлик билан осонгина бостиради. Александр бу ҳақда шундай ёзади:

Александр Гирканияга келганида бу ерда македонияликлар ва греклар уртасида у ҳақда ёмон миш-мишлар борлигини билади.

Сунгра у яқин одамларини йиғиб, уйига 3 йилдан кейин боришини ҳақида хат ёзишини буюради, хат олиб кетувчиларни йулда тухталиб хатларни бирма-бир ўзи очиб уқийди. Бу хат орқали жангчиларнинг уш шох ҳақидаги фикрлари қандай эканлигини билиб олади¹.

Полиэн келтириб утган бу лавҳа ҳақиқатан ҳам тарихда бўлиб утганлигига ишонч ҳосил қилишимиз мумкин. Фикримизнинг исботи учун тарих саҳифаларига мурожаат қиламиз. Курций Руф узининг «Александр Македонский тарихи» асарида худди шундай бир тафсилот баённи бериб ўтади. Унда ҳикоя қилинишича, айрим жангчилар шохдан норози бўлиб юрганлиги ҳақидаги хабарни эшитиб уларнинг ҳузурига келади. Агар уйларига хат ёзса, хатни шохнинг тайинлаган чопарига берсаларгина, бундай хат албатта етиб боришини, узга кишиларга берилган хатнинг етиб бориши гумонлигини айтади. Ҳар бир жангчи узининг қариндошига ёки уйига бу узоқ элларда бўлган воқеаларни, шохга нисбатан муносабатларини очиқ-ойдин ёзарди. Бу хатлар шохнинг содиқ чопарлари орқали Александрга етказилар ва шох шунга қараб ҳулоса қиларди. Агар кимда-ким хизматидан нолиб ёки шохнинг шаънига ҳақоратлар айтиб ёзса, албатта қаттиқ жазоланарди. Гоҳида норози жангчилар биринчи бўлиб жангга юбориларди. Бундай гуноҳкор жангчилар эса узларини оқлаш учун зур бериб жанг қилишарди.

Бундай бир хил мазмундаги тарихий далилларни қиёсий ўрганишда давом этамиз. Бундай ухшаш мазмунли тасвирлар қанчалик куп бўлса, тарихий воқеликнинг ҳақиқатга яқинлиги шунчалик равшан бўлади. Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асарида таъкидланишича, Александр уз ватанига элчиларини юбориб, ўзининг жангдаги қўлга киритган муваффақиятлари ҳақида ватандошларига сузлаб беришни буюради. Сунгра уз ватанидан тобора узоқлашиб бораётган жангчиларга қариндошларига хат ёзишга рухсат беради. Йиғилган хат тўпламларини эса пинҳона шох қабулига олиб келишни буюради. Бу хатларни ўқиб, узининг шаънига айtilган ҳақорат фикрларни билиб олиб, шох ҳақида энг ёмон фикрга эга бўлган жангчиларини қароргоҳига йиғди. Кейинчалик уларни ўлим жазосига маҳкум этиб, айримларини энг чеккадаги улкаларга бўлиб юборади².

¹ Полиэн. Ўша асар, 228-бет.

² Юстин. Эпитома Помпея Трога. «Вестник древней истории». 1954, № 3, 213-бет.

Бундай бир хил мазмундаги тарихий тафсилотларни ҳам куплаб келтиришимиз мумкин. Бизнингча, такрордек туюлган бундай тарихий воқеаларни қиёсий шарҳлашнинг аҳамияти ҳақиқатни аниқлашда каттадир.

Жангчиларнинг норозилигини ва шохга муносабатини билиш учун уйларига хат ёзириш ҳийласи Плутарх асарида ҳам берилган. Унда ҳикоя қилинишича, Александр Ҳиндистонга жунамоқчи бўлиб турган эди. Лекин уш шохнинг куплигидан қўшиннинг юриши оғирлашиб қолганди. Бир кун ирга тонгда араваларга нарсаларни юклатади. Олдин узига таъинли бўлган араваларни, кейин қолганларникини ёқишни буюради. Бу ишни дастлаб бажариш қийин бўлди. Фақат бир-икки одамгина бу ишга қарши бўлишди, қолганлар эса муҳтож бўлганларга, айрим нарсаларни тарқатиб, араваларни ёқа бошлашди. Бу Александрни руҳлантириб юборди. Ўша пайтда у айбдорларга жуда шафқатсиз эди.

Шундан сўнг грек-македонлар уз юртларига, яқин ва қариндошларига умуман хат ёзмай қўядилар. Айрим ёзганлари ҳам Александрни улуглаб, унинг ҳақида дуо ўқиб, узоқ элларда бахтиёр юрганликларига шукрона баён қилишарди. Бундай мазмундаги хатлар албатта етиб борарди. Гарчи кейинчалик Александр бундай мактублар мазмуни билан умуман қизикмай қўйган бўлса-да, унинг жангчилари энди уйлаб хат ёзишга одатланадилар.

Ёзувчи уз асарида Александр давридаги ва ҳатто Эрон шох ҳикоя Кир (эрамыздан илгари V аср) замонасидаги таомлар ҳақида ҳам тухталиб ўтади.

Бир кун Александр Эрон шох саройида шохнинг тушлик ва кечкурунги овқатлари руйхатини ҳамда Кирнинг фармойишларини қуриб қолади. Руйхатнинг мазмуни бундай эди:

Тоза бугдой уни 400 артаб, II—III сортдан 300 артабдан, ҳаммаси бўлиб 1000 артаб. Энг тоза арпа уни 200 артаб, II ва III сортдан 400 артабдан, ҳаммаси бўлиб арпа уни ҳам 1000 артаб. Крупали ундан тайёрланган нондан 200 артаб, энг майда, яъни пиво тайёрланадиган арпа аралаш ундан 10 артаб, 400 та куй, 100 та ҳукиз, 30 та йилқи, 400 та боқилган гоз, 600 та ҳар хил қушлар, 300 та қузиқоқ, 30 та қувиқчи эчки. Тоза сутдан 10 марий, ачитилган сутдан 10 марий, Бир талант чеснок, ярим талант пиёз, силфия шарбати, олма мураббосидан ярим артаб, қора узумдан 3 талант, укроп 3 мина, вино 5 марий.

Туз 10 артаб, қуруқ укроп 300 мин, петрушка ўрами 4 капотин, мол ёғи 3 марий, ширин миндалдан 3 марий, ширин қуруқ миндалдан 3 артаб, вино 500 марий, Вавилон ёки Суздаги кечки овқатга ярми фийикли, ярми узум виносидан олиб келар эдилар¹.

¹ Полиэн. Ўша асар, 239-бет.

Икки юз арава утин, бошқа материаллар 100 арава, сүт асалдан 100 яшик. Мидиядаги кечки овқатга қуйидагилар: «... шафран 2 мин, буғдой уни 500 марий, арпа уни 1000 артаб, энг тоза крупа уни 500 артаб, шу ундан тайёрланган нон. 500 марий, мол учун арпа 20000 артаб, халлақ 5000 арава.

100 марий уксус, юқоридаги озиқ-овқатларнинг бир қисми жангчиларга берилса, қолган қисми, шоҳга ва саркардаларга берилар эди. Македонияликлар бундай улкан тушки ва кечки овқатдан ҳайрон булади. Александр эса улар устидан кулади. «Чунки, — деди у, — бундай овқатланган жангчилар ва шоҳ яхши жанг қила олмайди ва осонгина енгиледи»¹.

«Харбий ҳийлалар» асаридан урин олган Эрон шоҳлари Кир ва Доро ҳақидаги ҳикоятлар, уларнинг ҳарбий маҳоратлари ҳақида қайдлар диққатга сазовордир.

Уч марта ҳужум қилиб Мидан шахрини қулга кирита олмаган Кир, тўртинчи марта яна ҳужум қилади. Жангчилар ҳам бунга рози бўлишади. Чунки у ерда уларнинг хотинлари, бола-чақалари бор эди. Бу сафар Кир шиддат билан Миданни эгаллайди.

Кир тadbиркорлик қилиб Крез билан яраш битимини тузиб, орқага қайтади. Лекин кечаси яна келиб, Крез қушинининг хотиржамлигидан фойдаланиб, тусатдан ҳужум қилади.

Кир сартларнинг қалъасини қуршаб олиб, қалъа ҳимоячиларининг қариндош-уруғларини асир оладида, агар улар қалъани топширмаса асирларни осий ва огир жазога ҳукм қилишини айтади.

Шундан сунг улар қалъани уз ихтиёри билан топширадилар.

Кир Крезни асирга олганидан кейин Вавилонга жунайди. Мазар Мидийскийни эса Лидия вилоятини эгаллашга юборади. Сунгра Лидия вилоятидаги эркакларни аёллар ишини бажаришга мажбур қилади. Токи улар уқ отиш, отда юриш, жанг қилишни унутишлари учун. Ҳақиқатан ҳам илгари ниҳоятда уришқоқ ва жанговар булган лидияликлар ҳарбий юмушларни унутади.

Кир янги бир ҳарбий ҳийла уйлаб чиқиб, Крезга ҳужум қилар экан, унда отлиқ аскар куп эканлигини куриб, уларга қарши туяларни қуйиб юборади. Чунки отлар туялардан қўрқар эди. Шунинг учун туядан отлар ҳуркиб, аскарларини йиқитиб орқага бурилиб бошқа жангчиларни ҳам босиб-янчиб қоча бошлади. Шундай қилиб, Кир жангсиз галабага эришади.

Кир форсларни мидияликлардан олиб узига буйсундириш учун форсларга ер беради ва ишдан кейин уларни яхшилаб меҳмон қилади, сунгра улардан суради: «Кимнинг қул остида ишлаш яхшидир?» Шунда

форслар Кир тўмонга утиб уни узларининг шоҳи деб тан оладилар. Кейинчалик Кирнинг саркардалигида улар Мидияни енгади ва Осиёниги бир қанча вилоятларини буйсундиради.

Кейинчалик Мидиядан енгилган Кир Пасаргадга тўмон чекинади. Буни қурган форслар эса мидияликлар тўмонга ута бошлайди. Бундан ташвишта тушга Кир уларга қараб шундай деди: «Эртага бизга 100 чинг кишилик қўшин ёрдамга келади. Шундан сунг Кир кечаси жангчиларни ҳамма тўмонга гулханлар ёқишини буюради. Буни қурган мидияликлар Кирга қўшинлар ёрдамга келган деб уйлаб, қочиб кетадилар.

Сартларни қуршов қилган Кир қалъа деворларига ёғочдан ясама жангчиларини қуйиб узи шахарнинг бошқа тўмонига кетади. Эрталаб форс жангчилари курсакни, қалъа деворларига Кирнинг жангчилари чиқиб отишади. Ясама жангчилар эканлигини сезмаган сартлар, ваҳимага тушган Крезнинг жангчилари дарбозаларни очиб қоча бошлайди. Кир эса осонгина сартларнинг устидан галаба қилади.

Танг аҳволда қолган Арпанг бир куни Кирга махфий равишда хат юбориш учун хатни қуённинг қорнига салади ва йўлда ҳеч ким сезмаслиги учун бу қуённи олиб борадиган одамга овчининг кийимини кийинтиради.

Крез греклардан келадиган ёрдам кечикаётганидан ташвишта тушади. Кирнинг хавф туғдираётганини сезиб энг кучли, буйи узун жангчиларига грекларнинг кийимларини кийдириб, қурол-аслаҳаларини тақдиради. Грек жангчиларини қурган Кир ёрдамчи куч етиб келган булса керак деб ваҳимага тушади. Шунда Кир уч кунга Крез билан сулҳ тузишга мажбур булади.

Полиэн асарида Урта Осиёда яшаган скифлар ва сак қабилаларининг тadbиркор булганлиги ҳақида ҳам маълумотлар бор. Доро скифлар билан жанг қилаётган вақтда уларнинг олдидан бир қуён чопиб утади. Шу маҳал скифлар қуённи бепарвогина қувиб кетади. «Демак, — деб уйлайди Доро, — скифлар кучли экан, чунки бизга эътибор ҳам қилмай қуённи қувиб юрибди. Тезда бу ердан қайтиш керак», деган қарорга келади.

Доро биринчи булиб, қул остидаги халқларга солиқ солишга киришади. У уни ёмон курсатмаслик учун солиқ ҳажмини аниқлаш ва уни йиғишни ҳокимларга топширади. Улар қул остидаги халққа қатта солиқ салади. Доро йиғилган солиқларнинг ярмини халққа қайтариб беради. Бундан ҳурдан булган халқ энди ярмини узлари олиб келадиган булади.

Доро скифларни енгитишга кузи етмай, чекиниш ҳақида уйлай бошлади. Бунинг устига озиқ-овқат ҳам оз қолган эди. Скифларни эланиш учун қароргоҳини уз жойидан кучирмайди. У ердаги эшак ва отларни тўплаб, қароргоҳда яна бир неча жангчини қолдирад. Уларга кечаси бир неча жойга гулхан ёқишни буюриб, «зи асосий қўшин билан чекиниши. Скифлар буни сезмайди, кечаси ёнган гулхан ва шов-шувларга

¹ Ўша асар, 240-бет.

кура ҳати душман шу ерда деб уйлайди. Кейинроқ скифлар бу Доронинг ҳийласи эканлигини сезишади. Бироқ энди Дорони қувиб етиш қийин эди.

Сакларнинг бир отрядини қўлга олган Доро, уз жангчиларига уларнинг кийимларини кийдириб саклар олдиға жунатади. Буларни саклар ёрдамға келган дустларимиз деб кутиб оладилар. Шундай қилиб, сакларнинг қолган отрядлари ҳам тор-мор қилинади.

Ўзбек халқ оғзаки ижодида афсона деб номланадиган «Широқ» ҳикояти ҳам Полиэн асари орқали бизгача етиб келган. Унда ҳикоят қилинишича, Доро сакларни ураб олганида, уларнинг саркардалари Сакесфар, Омарга ва Фамирис узаро маслаҳатға тупланишади. Шундан уларға Сирак деган отбоқар келиб, агар менинг болаларимға уй ва қўп пул берсаларинг мен Доро қўшинларини ёлғиз узим йўқ қиламан, дейди.

Саклар бунга рози бўлишади. Сирак шу ердаёқ пичоқ билан бурнини, қўлогини ва бошқа жойларини кесиб, йўлга тушади ва Доро ҳузурига ачинарли аҳволда келиб, мени шу аҳволға солгани учун саклардан ўч олишим керак, бунинг учун сизларға ёрдам бераман, дейди. Доро унинг гапига ишонади. Шундай қилиб, Доро қўшинига йўл курсатувчи бўлиб, уларни узоқ бир чўлга бошлаб боради. У ерда на сув, на бир дарахт бор эди. Ҳарбий бошлиқ Раносбат Сиракдан «Бизни қаерға олиб келдинг» деб сўрайди. Шунда Сирак кулиб дейди: «Мен сизларни енгдим. Бу билан ҳамюртларим сакларға ёрдам бердим». Бунинг эшитган Раносбат дарҳол Сиракнинг бошини танидан жудо қилади. Шунда Доро Аполлонга сув етказ деб илтимос қилади. Шундан сўнг чўлга ёмғир ёғади ва қўп жангчилар улимдан қўтқарилади. Шу билан Бақтрия дарёсига етиб оладилар.

Доронинг скифлар юртиға юриши ҳақида қўплаб ривоятлар мавжуд. Уларнинг деярли барчасида ҳам Доронинг скифлардан енгилганлиги ҳикоя қилинади. Полиэн келтирган «Широқ» («Сирак») ҳикоятида Доро қўшинларининг скифлар томонидан тор-мор этилганлиги баён қилинса, Геродот асаридаги «Доронинг скифлар ўлкасига юриши» ҳикоятида скифлар билан булган жангда Доронинг бевосита ўзи катнашади.

Ҳар иккала тарихий ҳикоя ҳам мазмунан ғоят бой бўлиб, бундан ҳикоятларни ўрганишнинг тарбиявий аҳамияти шундаки, улар ўқувчини бобокалонлари сингари жасур ва мард, ватанпарвар ва эрксевар бўлишға ундайди.

— Осиё гуллаб-яшнаган, қўп сонли аҳолиға эға бўлган, бадалат улкадан эди, — деб бошлайди ўз ҳикоясини Геродот. — Доро скифларни узига қарам қилишни жуда хоҳлар эди. Скифларнинг на шаҳри, на қалъаси бор, кучишға мослаштирилган уйлари мавжуд эди, холос.

Скифлар от устидан ўқ отишға жуда уста бўлиб, асосан чорвачилик билан шугулланишарди. Бепоен текисликлари ўт-уланларға жуда бой эди.

Доро уларға қарши юриш бошлайди. Олдин чопарларни, сўнгра уларнинг орқасидан пиёда лашкарларни юборади. Босфор денгизи бўйларида эса кемаларни шайлайди. Ҳар томонлама ҳужум режалари тахт булгандан сўнг, Суз шаҳридан катта қўшин билан йўлга тушади. Босфор (Дорон денгизи)ға етиб келгандан сўнг кемаларға утириб, Симплундаги кемалар утиш учун хавфли булган орол томон сўзиб кетади. У киргоққа жойлашган ибодатхонаға келади-да, Понт деб аталувчи ниҳоятта кўпал денгиз манзарасини томоша қилади. Эни 4 стадиин келадиган Босфор буголи Мармар денгиз деб аталувчи Продондигача кетган бўлиб, эни 4 стадиин ва узунлиги 400 верет келадиган Геллеспонтмға қушилиб кетарди. Геллеспонтм Эгей деб аталувчи катта бир денгизға қушилади.

Доро Понт манзарасини куздан кечиргандан сўнг, самослик Мандрокл томонидан қурилган кўприк келади. Бу кўприк Дороға жуда манзур булгани учун у Мандроклни олиий инъомлар билан тақдирлайди. Мандрокл Босфор кўпригига Доронинг тахтада утирган ҳолатини ва шоҳнинг кўприкдан ўтаётган қўшинларини кузатаётган пайти тасвирланади. Бу сурат тағига шундай деб ёзиб қўйилган эди:

«Мандрокл томонидан балиқлар мул-қул Босфорға қурилган бу кўприк ёлғорлик сифатида Дороға бағишланали. Шоҳ Доронинг ҳукмини ҳалол бажаргани учун у узига гулчамбар, самосликлар учун эса абадий шон-шараф келтиради». Шундай қилиб, Доро Европа томон юришни давом эттирарди. Ионларни Понт Истр томон, Дунай дарёсининг бир неча irmoқларға булинувчи (бу ер икки кунлик масофа эди) жойиға кўприк қуриш учун юборади.

Истр Европанинг ғарбий қисмиға жойлашган кельтлар еридан тортиб, бутун Европа буйлаб оқарди. Йилнинг совуқ ойларида даренинг суви анча сазлашиб қоларди, чунки бу вақтда ёмғир жуда кам бўлиб, кўпроқ қор ёғарди. Қуёшли кунларда эса қорлар эриб, ҳар томондан тошқин сувлар келиб қушиларди-да, дарёни тулдириб юборарди. Бунинг устиға, ерда кучли ёмғир ёғарди.

Доро Истр киргоқларига келиб, унинг барча қўшинлари дарёға қўрилган кўприкдан ўта бошлайди. Шунда Доро ионларнинг саркардасини чақириб, унга 60 тугундан иборат тасмани беради-да, шундай дейди: «Мен сизларға тасма. Мен скифларға қарши кетаяпман. Шу тугундан бошлаб бу тугундан ҳар кун биттадан ечасизлар. Агар мен шу тугунлар тугагунда қайтиб келмасам, ўз юртларингға кетаверинглар. Бу давр ичида кўприкни қаттиқ туриб қўриқлаб, ҳимоя қилинглар. Бу уларнинг учун ҳам фойдатидир».

Скифлар очик жангда Доро қўшинларига бас келолмаслигини англаб, қўшни алашларға ёрдам сўраб элчи юборади. Шоҳлар узаро кенгашиб, Дороға қарши очик жанг қилишға заиф эканликларини айтадилар.

Шундай қилиб, скифлар йулда учраган булоқ ва қудуқларни қўриб, ут-уланларни қуритиб, чекина бошлайдилар.

Изма-из қувиб келаётган Доро қўшинлари кечаси ҳориб-парча тамадди қилишаётганларида скифлар қўққисдан ҳужум бошлайдилар. Скифларнинг отлик қўшинлари ҳамма вақт эронийларнинг отлик қўшинларидан устунлик қилишарди. Пиёдалари эса заифроқ эдилар. Бу талафотдан сўнг, танг аҳволда қолган Дорога скифлар уз вакиллари юборишади. Вакиллар Дорога совға-саломлар олиб боришади. Бу совғалар ичида битта қуш, сичқон, қурбақа ва бешта ёй ўқи бор эди. Эронликлар бутун ақл-заковатларини ишга солиб, скифлар юборган совғанинг маъносини чақишга, маъносини англашга ҳаракат қиладилар. Бунинг маъноси шундай эди: «Агар қушга айланиб, осмонга учиб кетмасанг ё сичқон каби ернинг тагига яширинмасанг ёки қурбақага ўхшаб ботқоқликдан сакраб ўтмасанг, сизлар учун уз элларингизга соғ-омон қайтиш йўқ. Мана шу ёй ўқларидан олиб кетасиз».

Бу ерларда йул йўқ эди. Лашкарларнинг асосий қисми пиёдалардан ташкил топган. Эронликлар қайси йулдан Истр дарёсининг хавфсиз купригига етиб олишни уйлаб, ҳанг-манг бўлиб қоладилар. Отлик скифлар йулни яхши билишарди. Шунинг учун ҳам, улар куприкка эронликлардан илгари етиб келади. Улар куприкни қуриқлашган ионияликларга шундай дейди: «Ионияликлар, охири кунларинг келди, бу ерда қолиб, ноҳақ иш қияпсизлар. Жонларинг соғ қолганига шуқур қилиб, скифлар худосидан миннатдор бўлингларда, куприкни бузиб, зудлик билан уз юртларингга қайтинглар. Дородан шундай қасос олайликки, у қайта бу юртларга ёвузлик ниятида қадам босмасин».

Ионияликлар узаро кенгаша бошлашади. Геллеспонт даврида Херсон ҳокими ва сардори булган афиниялик Милтиад скифлар таклифини маъқуллайди. Милетлик Гистией сал бошқачароқ фикрда бўлади. У айтадики, агар Доронинг қудрати яксон қилинган бўлса, энди ҳокимиятни ҳеч ким илора эта олмайди. Давлатга энди халқ ҳокимлик қилади. Унинг бу фикрига бошқалар ҳам қўшилади. Ионияликлар узаро кенгашиб, скифларнинг ғазаби қушғалмасдан куприкни бузиб, уз юртларига жунаб қолишга қарор қилади.

Уша кун икки кечаси етиб келган Доро вайрон этилган куприкни қўриб ваҳимага тушади. Доро овози ўткир бир мисрликка қирғоқ бўйлаб бориб, милетлик Гистиейни чақириб, қайтариб келишни буюради. Биринчи овозни эшитиши биланоқ, Доронинг соғ-омон эканлигини сезган Гистией ҳамма кемаларни қайтариб, куприкни тузатади. Шундай қилиб Доро скифлар ўлкасидан уз юртига қайтиб кетади.

Доро Фракияни уз ҳукмига бўйсундиргач, мамлакатда катта қўшинга сардор қилиб Мегабизни қолдиради.

Гистиейга эса қилган хизматлари эвазига Фракиядан бир вилоят ҳокимлигини беради. Гистиейнинг қудрати ошиб кетишидан қўрққан Мегабиз, уни Сузга чақириб олишни Дородан утиниб сурайди. Доро унинг маслаҳатига қулоқ солиб, Гистиейни Сузга чақириб олади. Тумарис каби жасур аёлларимиз, Широқ каби эркесвар ўғлонларимиз. Спитамен каби ҳақиқий ватанпарварлар тарихда жуда кўп булган. Скифнинг бундай тadbиркорлигини Вавилонни эгаллашда Зопир ҳам қўллайди.

Доро узоқ вақтгача Вавилонни эгаллай олмайди. Шунда Доро Зопирни Вавилонга жўнатади. Зопир Вавилонга келиб, уни Доро қийнагани. Улармоқчи булгани, зурга ундан қочиб қутулгани тугрисида айтади. Зопирга ишониб Вавилонни бошқаришни унга бериб қуйишади.

Эронликлар Кир шоҳлиги даврида мидияликлар билан жанг қилади. Кирининг бир ҳокими Ивар чекина бошлайди, унинг орқасидан қотганлар ҳам чекинишга тушади. Шунда форсларнинг хотинлари уларни ялтириб, чекинишдан тўхтатади. Натижада, ҳатто улар мидияликларни чекинишга мажбур қилади.

Полиэн асарида таврлар ҳақида ҳам маълумот беради. Таврлар скифлар авлодидан булганлигини таъкидлайди.

Тавр қабиласи скифлик халқ бўлиб, жанг олдида узларининг орқа томонини чуқур қилиб қазиб қўяр эдилар.

Уларнинг қарори қатъий бўлиб, галаба ёки чуқурга тушиб ўлишлари керак эди.

Скифлар таврлар билан буладиган жангга қаттиқ тайёргарлик кўрадилар. Улар шу ерлик деҳқон ва чўпонларни ҳам узларига қўшиб душманга курсатади. Бунчалик кўп душманни кўрган таврлар чекиндилар.

Скифлар бутун Осиёни босиб олиш учун узоқ элларга кетишганди. Бу вақтда скиф аёллари узларининг қўлларидан бола орттиришади. Хужайинлари, яъни ўзлари алоқа қилиб юрган хотинларнинг эрлари қайтганини кўрган қўллар, уларга қарши қўзғолон кутаради. Икки уртада жанг бошланади. Қўлларнинг қаршилигини қайтариш амри маҳол бўлади.

Шунда скифлар қўлларига қурол ўрнига қамчи олиб, уз қўлларига, қарши жангга кирадилар. Қўллар фақат қамчидан қўрқар эдилар. Чунки қўллар асрлар давомида қамчи билан калтакланиб келган. Уларнинг қўлларини ва бобокалонлари ҳам қамчи билан калтакланарди. Қўллар ёшлигини бошқача даҳшатли қамчи зарбига дуч келарди. Шунинг учун уларга қамчи зарбидан оғирроқ жазо йўқ эди. Бунинг сезган скифлар устакорлик билан бошқа қуролларини ташлаб, қўлларига узун қамчиларини олганларидан сўнг, қўллар ўтақаси ёрилгудек бўлиб хужайинларининг оёқларига бош уриб, ялиниб-ёлворишга тушадилар. Қайта бундай ҳатотликлар такрорланмаслиги, уз хужайинларига содиқ қолишларига оғир ичатилади. Айрим бева хотинлар уз эрлари булган қўлларнинг уртасига

тушиб, омон сақлаб қолади. Аммо уз эрларига хиёнат қилган эллар қуллар билан бирга жазоланади. Скифларга қарши бош кутарган қулларнинг купн чопиб ташланади. Баъзилари уз хужайинларига солиқ қолганлигини исбот этиб омон қолса-да, бир умр қамчи зарби билан хор бўлиб яшади.

Скиф аёллари ичида узоқ йиллар ҳижрон азобини тортиб, айрилиқ дардига бардош бериб, уз эрларига содиқ қолганлари ҳам куп эди.

Айтишларича, скиф аёллари жуда жасур бўлиб, қушни қабилаларнинг ҳужумини мардонавор қайтариб турадилар. Ҳатто узоқ эллардан скифларнинг хотини бева қолганини эшитиб, уларга эрлик қилиб, мол-мулкни эгаллаб олиш ниятида булган қабилалар ҳам бир неча бор ҳужум қилиб, енга олмагач битим тузиб, эр бўлиш ниятларини очиб ойдин айтадилар.

Аммо скиф аёллари уларнинг бу талабига рад жавобини беришади. Йиллар утган сайин урушга кетган скиф уғлонлари ҳақида миш-мишлар тарқалади. Айтишларича, скифлар бир подшоликни қулга киритиб, бой-бадавлат хонадонларга хўжайин бўлиб юрган эмиш. Бошқаларининг айтишига қараганда, скифлар душман томонидан қўйилган тузоққа тушиб ҳаммалари қирилиб кетганмиш. Бундай ҳар хил гап-сузлар купайиб, скиф аёлларининг сабр-қосасини тошириб юборади.

Узга қабилалар эрларига қарам бўлиб, хотин булгандан кура, уз қулларига хужайин бўлиб олишни афзал билиб, айримлари қул остидаги қуллари билан пинҳона учрашиб, тақдир тақозоси билан фарзанд кура бошлайдилар. Қуллардан бир кун скиф жангчиларининг қайтаётгани ҳақида хабар келади. Хиёнаткор аёллар номусига чидай олмай, қулларини адоватга чорлаб, қулларига қурол тутқзади. Тул хотинлар булгани учун бу улқада қуллар анчагина купайиб, узга улқалардан ҳам қочоқ қуллар келиб қўшилиб, қоринлари тўйиб яшашаётганди. Улар скиф жангчиларига шу даражада қаттиқ қаршилиқ кўрсатадиларки, куп йиллардан буён жангу жадалларда юрган маҳоратли скиф жангчилари ҳам уларга бас келолмайди. Скиф жангчилари қамчи силташга жуда уста эди. Бир қул билан олишувда қуроли тушиб кетган скиф, белига боғланган узун қамчисини чиқариб, хезланган эди, қул қуролини ташлаб ерда этиб олади. Шунда скиф қамчиси билан қулни шундай савалайдики, бунини кузатиб турган дўстлари ҳам қурол урнига қулига қамчи ушлаб жангга отланадилар. Қуллар эса қуролларини ташлаб ён атрофга қоча бошлайшади. Шундай қилиб, скиф жангчилари узоқ йиллардан сўнг уз элининг хужайинлари бўлиб олишади.

Бундай воқеа ҳақиқатан ҳам тарихда бўлиб утганлигига ишонамиз. Худди шундай тарихий воқеа тафсилоти Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асарида ҳам келтириб утилган. Унда баён қилинишича, Осиёнинг учинчи бор юриш қилганларидан кейин скифлар 8 йил мобайнида хотин

болаларидан айрилиқда яшайдилар, шундан сўнг уз ватанидаги қуллар кўзгиларининг бостиришга туғри келади. Чунки урушга кетган скифларнинг хотинлари уз эрларини узоқ кўтишдан чарчаб, пода боқиш учун қолдирилган қулларга тегиб олган эдилар.

Бу қуллар ғалаба билан уйига қайтган уз хужайинларини, яъни уз қулларининг эрларини мамлакатга киритмаслик учун қулларига қурол олиб қаттиқ жанг қиладилар. Скифлар ҳийла билан уз қуллари устидан ғалабага эришадилар¹.

Бошқа бир манбаларда узоқ элларда жангу жадалларда юрган скиф жангчиларини хотинлари қақриб олишган. Ниҳоят, скиф жангчилари хотинларининг талаби билан уз юртларига қайтадилар. Бу ҳақда Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асарида таъкидланишича, қушкни халқлардан подшонинг яқинлашиб келаётганлиги ҳақидаги хабарни эшитган скифлар душман элчиларига шундан жавоб қиладилар: наҳотки шундай бой халқнинг подшоҳи уй-жойсиз камбағал элларга қарши уруш бошлайди. Бунинг урнига у уз давлатини ва йиққан бойликларини ҳимоя қилса буларди-ку! Ахир урушнинг нима билан тугагини ҳали ҳеч ким олдиндан айтиб беролмайди. Ғалабанинг ҳеч қандай фойда келтирмаслиги маълум нарсас. Урушнинг турган битгани эса зиён эканлиги курилиб турибди. Бу урушда босқинчилардан кура купроқ фойда куришига ишонган скифлар уларнинг этиб келишини кутиб турмасдан, узлари уларга қарши олдиндан юриш қиладилар. Скифларнинг яқинлашиб қолганини эшитган подшо Велосис эса қўшинини ташлаб уз юртига қочиб кетади ва яшириниб юради. Скифларнинг Мисрга бостириб киришига ботқоқликлар ҳалақит беради. Орқага қайтган скифлар шундан сўнг бутун Осиёни буйсундирадилар. Бутун Осиёни буйсундириш учун скифлар 15 йил кураш олиб борадилар. Аммо хотинлари қаттиқ талаб қилиб, уз юртига қақриб олинади. Бутун Осиё 1500 йил мобайнида скифларга солиқ тулаб турди. Солиқ тулашни Ассирия подшоси Нин тузатади.

Бу уринда Юстин скифларнинг узоқ элларга қилган юришлари сабабини тасвирлаб бермоқда.

Мана шу фактлардан ҳам курилиб турибдики, Полиэн асарлари купроқ афсонавий характерга эга бўлиб қолмай, балки тарихий аҳамият касб этади. Шу туфайли Полиэн баён қилган воқеаларнинг тарихий асосларини топиб, қиёсий ўрганиш муҳим масалалардан биридир. Ҳозирча биз айрим ҳикояларнинг тарихий асосларини қидириб топишга муваффақ бўлдик.

Полиэн асарида Александр қушчиларининг сувга ташна булганлиги ҳақида ҳам қизиқ воқеалар берилган. Унда ҳикоя қилинишича, жангчилар

¹ Юстин. Эпитома Помпей Трога. «Вестник древней истории», 1954, № 2, 24-бет

жуда сувсашади, лекин сув йуқ эди. Узоқ жойдан икки жангчи тошча орасидан зурга озгина сув топиб келиб шоҳга беради. Лекин шоҳ бу сув узидан бошқа ҳеч кимга етмаслигини билиб, тўкиб ташлайди. Шундан жангчилар унинг халқпарварлигидан хурсанд бўлиб, чидам билан унинг орқасидан эргашади.

Бундай сувга ташналик воқеаси ҳақиқатан ҳам юз берган. Бу воқеа тафсилотини бир қанча тарихчи адиблар ўз асарларида қайд қилиб утадилар. Бироқ, уларнинг айримлари бу воқеа Гирканида бўлиб ўтган десалар, бошқалари Сугдиёнада дейди, бошқа бирлари Бахтрияда бўлиб ўтганлигини ҳикоя қилади. Энг муҳими, шундай воқеа тарихда бўлиб ўтганлиги аниқдир.

Худди шундай фактни Курций Руфнинг Александр Македонский тарихи асарида ҳам учратамиз. Полиэн асарида бундай саҳро ва сувсизлик қаерда бўлганлиги аниқ кўрсатилмаса, Курций Руф асарида бундай воқеа Сугдиёнада руи берганлиги келтирилади. Александр Бахтрия ерларидан утиб, Сугдиёна чулларига етиб келади. Бу ерларда сув етишмас, яқин стадиёда намлик йуқ эди. Жазирама чул иссиғи ҳар томондан олов пуркарди.

Ер ҳам жуда қизиб кетарди. Шунинг учун кечаси юриш осонроқ эди. Иссиқдан томоқ қуриб, бадан ёнгандай туюларди. Жангчиларнинг мадори қуриб, руҳан эзила бошлайди. Оёқда туриш ҳам, олдинга юриш ҳам қийин эди. Фақат озгина жангчилардагина сув бор эди, улар ҳамма нарсаларини, вино ва ҳатто ёлларни ҳам ичиб тугатгандилар. Сув ичганлар янада тезроқ сувсар, қайт қиларди. Шоҳ жангчиларига мадад берарди. Шунда 2 жангчи илдамроқ юриб лагерга жой танлайди ва у ердан сув топади. Жангчилардан бири сув кутариб келаётган сугдиёналикни тутиб олиб, Александрнинг олдига келтиради. Шоҳ ундан сувни қаёққа олиб кетаётганини сурайди. Шунда сугдиёналик сувни чанқаб ётган ўғилларига олиб кетаётганини айтади. Келтирилган сувни шоҳга тутаяди. Лекин сугдиёналикка қараб шоҳ бу ҳамма лашкаримга етмайди, ёлғиз мен эва ичмайман. Яхшиси ўғилларингга олиб бор, дейди.

Ниҳоят кечга яқин Окс дарёсига етиб олишади. Бундай фактлар Полиэн асарларининг ҳақиқатга яқин эканлигини кўрсатиб турибди. Умуман грек ва Рим муаррих адиблари ёзишни муҳим бир фазилат деб билганлар.

Александр қушинларининг Гирканиа ва Сугдиёна ерларида сувга ниҳоятда чанқоқ бўлганлиги ҳақидаги факт тарихий асосга эга бўлиб, бу ҳақда Плутарх асарида шундай бир парчани ўқиймиз:

«Доро билан яна жанг қилиш ниятида у сафарга отланади. Доронинг Бессга асир тушганини эшитиб, Александр фессалияликларни, буюм ва икки минг талант (талант — Юнонистон ва Сурияда пул ва оғирлик бирлиги) билан мукофотлаб, уйларига жунатиб юборарди. Қантқи йўли

жуда машаққатли эди. Ун бир кун ичида улар отда уч минг уч юз стадий (босқич) пул босиб утишди. Сув йуқлигидан жангчилар ҳолдан тойган эдилар.

Илгари бу ерларда Александр хачир терисидан тикилган қопларда сув ташиган македонияликларни учратган эди. Уша пайтда, улар сувсизликдан қийналган Александрни қуриб, унга сув беришганди. Шунда Александр улардан сувни кимга олиб кетаётганларини сурайди. Улар эса: «Ўғилларимизга, агар сен яшасанг, бизда яна болалар бўлади, буларни йўқотган тақдирда ҳам», — деб жавоб беришди. Шундан кейин Александр сувни ичмоқчи бўлди. Лекин атрофида қараб турган аскарларни қуриб, сув тўла идишни қайтариб берди. Сув берганларни, узи сув ичмаса ҳам мақтаб, шундай дейди:

— Агар мен бир узим ичсам, улар руҳий тушкунликка учрайдилар.

Шоҳнинг хатти-ҳаракатларини кузатиб, сўзларига қулоқ солиб турган аскарлар, отларига қамчи уриб, шоҳдан уларни олга бошлашни сурашди. Улар ёнида шундай бошлиқ бўлганда, чанқоқлик ва чарчаш нима эканлигини билмасликларини айтишди¹.

Бу ўринда, биз Полиэн асарининг айрим характерли томонларига, маълум бир саҳифаларига қисқача тўхталиб ўтдик. Ўрта Осиёнинг қадим давлари ҳақида қимматли маълумотлар берган Полиэн ижоди биз учун гоё қадридир. Полиэн ижодида ҳали ўлкамизнинг антик давларига оид кўп манбалар ўз тадқиқотчиларини кутмоқда.

СТРАБОН

Страбоннинг ўн етти китобдан иборат «География» асари жаҳон адабиётида узининг муносиб ўрнига эга. Асарда антик даврларга оид жуда бой материаллар бор. Бу материаллар айниқса тарихий жиҳатдан қимматлидир. «География» асари ўз даври учунгина эмас, бугунги кунда бизнинг замондошларимиз учун ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Шу туфайли бу асарда Ўрта Осиёнинг антик давлари тасвири ва Страбоннинг ҳаёт йўли ҳақида қисқача тўхталиб ўтишни ўз олдимизга мақсад қилиб қўлдик.

Страбон эрамиздан илгариги 64—63 йилларда Амасия вилоятида туғилган. Ёзувчи Қора денгиздан юз километр жанубда, Ўрта ер денгизига томон қўзилган улкада туғилади.

Амасия жуғрофий шароити қулай бўлган вилоятдир. Бир томондан Қора денгиз, иккинчи томондан Ўрта ер денгизи билан туташган, табиати гузал бўлган улкалардан бири эди.

¹ Плутарх. Уша асар, 227-бет.

9—Қадимги дунё тарихи

Шоҳ Митридат II (эрамиздан аввалги 302—266 йиллар) даврида Амасия Партий вилоятининг маркази эди. Шоҳ Форнак I (эрамизгача бўлган 184—157 йиллар) даврида вилоят маркази Синон шаҳрига кўчирилган. Амасия аввалгидек муҳташам ва қадимийлигини сақлаб қолади-ю, бироқ бу шаҳарга энди аввалгидан кам эътибор берила бошлайди. Албатта, бундай узаро тож-тахт урушлари Страбон яшаган давргача бўлиб ўтса-да, Страбон бу тарихий воқеаларнинг қандай кечганлигини тўғри урганган эди.

Бундан ташқари, шоҳ Никомеда III (эрамиздан аввалги 74 йил), Митридат IV (эрамиздан илгариги 120—63 йиллар), Лукулл (эрамизгача 70 йил), Помпей (эрамиздан олдинги 66 йил) давларида ҳам куллар қиргин жанглари бўлиб ўтади. Бу жангу жадаллар бевосита Амасия шаҳри билан боғлиқ ҳолда рўй беради. Бундай тарихий воқеаларга бой шаҳар Страбоннинг дунёга келиши фавқулодда мозийнинг зулмат булутлари билан қопланган осмонда юлдуз чақнагандек бўлади. Страбоннинг ёшлиги ажойиб ва гаройиб воқеаларга бой, адоқсиз тарихий ҳодисалар бўронидан ўтади. Тож-тахт ва бойлик учун кураш, ер талашиб гулистонларни харобаларга айлантириш, тинч-тотув яшашни орзу қилган: инсонлар бошига ажал уругининг сепилиши ва ҳақоқат кўз қуриб, қулоқ эшитмаган ваҳшийликлар Страбон туғилган замонда одатий ҳол эди.

Амасияликлар бир томондан Урта ер денгизи орқали Кичик Осиё тарафларга узоқ сафарларга жўнасалар, иккинчи томондан, Қора денгиз бўйлаб Панта улкаларига, ундан ўтиб Кавказ ва ҳатто скифлар ерларигача тез-тез келиб кетардилар. Денгизчиларнинг ҳикоялари амасияликларни ҳайратга соларди.

Страбон ёшлигидан гаройиб саргузаштларга бой воқеаларни тинглашни жуда севарди. Айниқса, ёш болакайнинг қалбини денгизчиларнинг саёҳатлари ўзига асир этган эди. Страбон ёшлигидан денгизни севарди. Айниқса, табиат кучоғида бўлишни жуда-жуда яхши кўрарди. Страбоннинг табиатни жондан ортиқ севишига сабаб, унинг тоғалари устаси фаранг мерган эдилар. Ов пайтида тоғу тошлар, қатин ўрмонларда юз берган қизиқарли воқеалар ҳақида Страбон улардан кўплаб ҳикоялар тингларди. Страбон табиат куйида юз берган воқеаларни эшитиш билан кифояланиб қолмасдан, улғайган сари уларни ўз кўзи билан куриш, бевосита ўша воқеаларнинг шоҳиди бўлишга интилади.

Страбоннинг бобокалонлари саркарда ўтганди. Катта бобоси Дорилай Тактик шоҳ Митридат V (эрамизгача 150—129 йиллар) қўшинида илгир саркарда бўлиб, тенгсиз ғалабаларга эришган эди. Бобоси Дорилай ҳам катта қўшиннинг бошлиғи бўлган. Страбон ёшлигида бобокалонларнинг жанговар юришларини эслаб, улардан фахрланиб юрарди. Бу антик даврнинг ўзига хос муҳим қиёфаси эди. Ўша даврларда одамларнинг

жанговарлик ишларига қараб баҳо беришарди. Жангга қўлга киритилган ғалабаларни мадҳ этиб, қўшиқлар тўқишарди. Ҳатто босқинчилик урушларини ҳам мактаб қўйишарди. Антик дунёда тўхтовсиз жангу жадаллар ҳукм сўрарди. Бир мамлакат бойиб, иккинчиси талон-тарож буларди. Яна бир давр келиб, бунинг акси рўй берарди. Минглаб кишиларнинг бошига оғир қулфатлар тушарди. Лекин бунинг сабаблари ҳақида ўнлаш ҳеч кимнинг парвойига келмасди.

Страбон ёшлигида замонасининг машҳур илм аҳллари қўлида таълим олади. Амислик Тираннион Страбоннинг биринчи устози эди. У Пергам мактабларида жуғрофиядан дарс берарди. Ўша даврларда Пергам мактаби машҳурликка Александрия мактабидан қўлишмасди. Бу мактабда жуғрофия, шунингдек, Гомер ижоди асосий дарслик сифатида утиларди.

Тираннион ўз даврининг билимдони, турли хил фанлар юзасидан кенг тушунчага эга, маълумотли киши эди. Шунинг учун ҳам уни ватандошлари янги замон Аристотели деб аташарди. Страбон дунёқарашининг тобора ўсиб боришида, билимининг чуқурлашишида устози Тираннионнинг хизмати ниҳоят катта бўлди.

Страбон антик дунё шоирларининг, айниқса Гомернинг поэмаларини илҳос билан ўқирди. Ҳатто ўспиринлик йилларидаёқ Гомернинг «Илиада», «Одиссея» дostonларидан катта-катта қўшиқларни ёд олган эди.

Страбоннинг иккинчи устози Аристодем эди. Меандре вилоятининг Нисе шаҳрида Страбон ундан сабоқ олган эди. Аристодем жуда кексайиб қолганига қарамасдан, риторикадан қизиқарли ва мазмундор дарс утарди. Узининг она шаҳри Родосда, бу пурҳикмат киши эрталаб риторикадан, кечкурун грамматикадан таҳсил берарди.

Аристодем бир неча йиллар Римда шоҳ Помпейнинг уғилларига ҳам сабоқ берган эди, Аристодемнинг ёрдамида Страбон Эратосфен ижоди билан ҳам яқиндан танишади. Эратосфен ҳам ўз даврининг чуқур билимли кишиларидан бири эди.

Страбон айниқса, селевкиялик Генарх номини ҳурмат билан тилга олади. Аристодем ижодининг давомчиси бўлган бу олим, айниқса жуғрофияни жуда чуқур биларди. Ксенарх узоқ-узоқ улкаларнинг тарихини ва жуғрофий жойлашувини аниқ шарҳлаб берарди. Гарчи, Ксенархдан унчалик узоқ вақт сабоқ олмаса ҳам қисқа кунлар ичида ундан кўп нарсани ўрганганлигини Страбон ҳурмат билан эслайди. Ксенарх ўз она шаҳри Селевкияда кўп яшамасдан, Александрияга боради. У Александрияда дунёда донги кетган кутубхонада узоқ вақт бўлиб, билимини янада чуқурлаштиради. Сўнгра олим Афинага келиб, зиёлилар муҳитига яқинлашади. Шундан кейин ўша даврларда машҳурлиги жиҳатидан Афинадан қўлишмайдиган Римга келиб, жуғрофия, тарих ва риторикадан сабоқ бера бошлайди.

Страбоннинг билим доирасининг кенгайишида яна бир олимнинг хизматлари каттадир. Бу ўздан икки аср илгари яшаб ўтган маданиятнинг философи Зенон эди. Зенон стоиклар мактабининг асосчиларидан бири эди. Зенон ўз фалсафий қарашлари билан стоицизм фалсафасини юқори поғонага кўтарди. Зеноннинг ўз давридаёқ шоғирдлари жуда кўп эди. Кейинги давларда ҳам унинг фалсафий қарашлари мухлислари томонидан изчил давом эттирилади. Зенон ижодининг таъсирини шоир Сенека, император Марк Аврелий, шунингдек, Страбон ижодида яққол курамиз.

Страбон ёшлигидан саёҳатга отланади. Узоқ вақт Италия бўйлаб саёҳат қилиб, сунгра Римга келади. Миср мамлакатларини кезади. Страбон қаерда бўлмасин, энг аввало машҳур шоир, тарихчи ва географларнинг ижодини ўрганишга кўпроқ вақтини сарфларди.

Страбон қирқ уч китобдан иборат «Тарихий кундаликлар» асарини яратди. Грек тарихчиси Полибийнинг «Умумий тарих» асари Страбонга катта таассурот қолдиради ва у ўз ижодини бу машҳур тарихчи тадқиқотларининг давоми деб билади.

Страбон ўз ижодини эрамизгача бўлган 46 йилдан бошлайди. Бу йилларда Рим давлатининг мавқеи тобора ортиб, ҳатто улкан Юнон давлатини ҳам ўз қул остида сақламоқда эди. Страбон ижодининг илк саҳифалари мана шу тарихий воқеаларга қаратилгандир¹.

Страбон грек тарихчи адибларн Геродот, Ксенофонт, Фукидид асарларини кўп билан ўқийди ва уларнинг ижодидан антик дунёнинг тарихий воқеаларига оид кўп маълумотларни тўплайди.

Страбон ўз ижодида асосан Рим тарихига кенгроқ тўхталади. Сицилиядаги қўллар галабаси, Спартак қўзғолони, Марией билан Суллойнинг тож-тахт учун курашлари, Рим ва Испания урушлари, Гней Помпей, Юлий Цезарь ҳақидаги ҳаётини воқеалар Страбон ижодида кенг урин эгаллайди. Акциумик майдонидаги Антоний билан Октавиан жанги ҳам Страбон эътиборидан четда қолмайди.

Страбон ижодида Полибий, Корнелий Непот, Диодор Сицилийский, Тит Ливий, Саллюстий, Артемидор Эфесский каби донишмандларнинг номини учратамиз. Мана шу далилнинг, ўзиёқ Страбоннинг бутун умри илмга бағишлаганидан далолат беради.

Страбон ҳақиқатан ҳам чуқур илмни, ўзи таъкидлаганидек, Александрия, Пергам ва Рим кутубхоналаридан олади. Бу зиё масканида дунё тарихини ўрганади. Бебаҳо тарихий китоблар Страбон кўз унмаси узоқ ўлкаларнинг хариталарини гавдалантиради.

¹ Арский Н.Ф. Страбон. М.: «Мысль», 1978, 17-бет.

Октавиан эрамиздан аввалги 31 йилда улкан Рим давлатининг императори бўлгандан сунг, мамлакатнинг иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётида муҳим ўзгаришлар юз бера бошлайди. Рим империясининг мавқеи тобора ошиб, давлат чегаралари кенгая боради. Узоқ вилоятлардаги давлатлар билан савдо-сотиқ, иқтисодий ва маданий алоқалар кенг бўлга кўпилади.

Улкан Рим давлати билан Урта Осиё, Хитой, Ҳиндистон мамлакатлари бўйлаб қарвонлар тез-тез қатнай бошлайди. Тарихий манбалар, Рим давлати билан айнақса Урта Осиёнинг ва Хитойнинг турли томонлама мустақкам алоқалари тикланганлигини тасдиқлайди.

Октавиан фақат давлатлараро ташқи алоқани кучайтириш билан қийоғланиб қолмасдан, мамлакатнинг ички ҳаётида ҳам муҳим ўзгаришлар ясайди. Римликлар ҳаётида илгариги давларга нисбатан рақин-сочинлик, тинчлик ва осойишталик ҳукм суради. Октавианнинг бундай сиёсатидан римликлар беҳад мамнун буладилар. Шунинг учун ҳам Октавианга Август (маъбудваш, муқаддас, тукин-сочинлик, пишкчилик) номи берилди.

Бу даврга келиб, адабиёт ва санъат ҳам гуллаб-яшнаб бошлайди. Октавиан машҳур илм аҳилларини, адабиёт ва санъат намояндаларини саройга чорлаб, илмий анжуманлар, адабий кечалар ўтказди. Императорнинг ўзи ҳам адабиётга чуқур ихлос билан қарарди. Ҳатто у бадний ижод билан ҳам машғул буларди. Страбоннинг номи тез орада бутун Римга танилди. Унинг «Тарихий кундаликлар» асари кенг қизиқчилик томонидан қизгин қарши олинганидан мамнун бўлган Страбон «География» асарини ёзишга киришади. Адиб бу асари устида иш бошлаганида олтимиш ёшларга бориб қолган эди. У булажак асари учун узоқ йиллар давомида тарихий маълумотларни тўплайди, изланади, жуда кўплаб муҳим манбалар билан яқиндан танишиб боради.

Юнонлар, римликлар қадимдан саёҳат қилишни, узоқ юртларга сафарга чиқишни ўзлари учун одат қилишган. Шунчаки одат эмас, ҳатто буни бурч деб билганлар. Ҳатто, улар ўз сафар таассуротларини мисус кундаликларида қайд қилиб борар, кейинчалик ажойиб ва ғаройиб ҳаётларга бой асарлар яратар эдилар. Саёҳатлар сюжетидан иборат асарларнинг кенг омма зўр қизиқиши билан қарши олар, шу йўсинда яна янги сафар тараддудини қурувчилар кўпаяр эди. Бундай саёҳатчи адиблар авлодларга улмас асарлар қолдирганликларидан қаноат ҳосил қилиб, қалблари фойхр ҳисси билан тўлиб-тошарди. Ўз навбатида, юнон ва Рим давлатларининг ҳам узоқ-узоқ ўлкалардан сон-саноқсиз мусофирлар келиб туришари айнақса, антик давлардаёқ ийрик илм-маърифат маскани бўлган Афина, кейинчалик Рим саёҳатчилар, савдогарлар, илм аҳллари билан тўлиб кетган эди. Узоқ юртларга сафар қилиш фақат юнонлар ва римликларгагина хос бўлиб қолмасдан, ҳар бир халқнинг ўз

жаҳонгашталари булган. Турли хил сабабларга кура маърифатпарварлар жаҳон кезиш йулини танлаганлар. Баъзи бирлари юртидан бекларни қилинган, баъзи бирлари замона зайлига дош беролмай, узоқ улкаларга кетишни афзал куришган. Бошқа бирлари савло-сотик билан шугулланган ёки умуман, жаҳонгаштатикни фахр деб билишган. Бу уринда Берунийнинг Ҳиндистон сафарини тилга олишимиз мумкин. Демократ шоир Фурқат узоқ муддат Рим ва Юнонистонда булади. Ҳатто бу мамлакатларнинг илм аҳллари билан («Юнон мулкида бир афсона» яқин алоқада булади. Бу алломалар уз таассуротлари асосида мему ёзиб, авлодларга мерос қилиб қолдиришган. Бундай мисолларни қўлаб келтиришимиз мумкин.

Грек ва Рим адабиёти саҳифаларини варақласак, жуда кўп саёҳатчиларнинг узоқ улкаларда булганлигини билиб олишимиз мумкин. Уларнинг кўпларининг номлари номаълум, баъзиларининг асарларидан айрим саҳифаларгина сақланиб қолган, холос.

Эрамузгача булган VI асрда юнон халқининг содиқ фарзанди Скилак Қизил денгиз, араб ороллари буйлаб Ҳиндистонга боради. Денгизга кўп ажойиб саргузаштларга дуч келади. Эрамузгача булган IV асрда Александр Македонскийнинг саркардаси Непарх Кичик Осиё, Форс курфазини орқали ҳарбий кемада Ҳиндистонгача боради. Осиё соҳиллари буйлаб сафарини давом эттиради.

Эрамузгача булган V асрда карфагениялик Ганнон денгизда узоқ бўлиб, Гекулес орқали Африкагача боради ва сафар таассуротлари асосида асар ёзиб қолдиради.

Эрамуздан илгариги IV асрнинг иккинчи ярмида массалиялик Пифон шимол томон юришни уз олдиға мақсад қилиб қўйиб, Атлантика океани буйлаб сафарини давом эттиради. У уз сафари чоғида Испания, Франция, Фуле (Норвегия) давлатларининг қирғоқларидан утади.

Юнон ва Рим саёҳатчиларининг узоқ элатларга сафари ҳақида истаганча мисолларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Қадим-қадим замонларданоқ саёҳатчилар юнон, Рим ва Урта Осиё буйлаб узоқ йўлни босган эдилар. Лекин ҳақиқий йўл Александр Македонский юриши чоғида очилади. «Шоҳ журнали» ёки «Эфемерида»да ва унлаб саркардаларнинг — Птолемей, Аристобул, Эвман, Диодат, Каллисфен «қундалик»ларида, шунингдек, кейинги даврларда яратилган унлаб йирик-йирик асарларда Урта Осиёнинг антик даврлари узининг ёрқин аксини топади.

Айниқса, бу борада юнон халқининг улуг фарзанди Геродот (эрамузгача булган V аср) хизмати биз ўрта осиелик бугунги авлодлар учун бебаҳодир. Геродотнинг бой адабий меросини ҳали чуқур ўрганганимизча йўқ. Бу ажойиб саёҳатчи-адибнинг асарлари ўрта Осиёнинг антик даврларига оид қимматли маълумотлар беради.

Эрамуздан олдинги IV асрда Аппей Клавдий томонидан очилган Аппей йўли деб аталмиш сафар кўплаб эллар ва элатларни бир-бирига яқинлаштиради, янги-янги мамлакатларни илаб топади, энг муҳими, халқлар, қабилалар қалбига йўл очади. Страбон ҳам мана шу Аппей йўли буйлаб саёҳатга чиқади. Йўлда у жуда қийналади. Тонилса арава, от, қўлте, запекла, гоҳида кемада йўлини давом эттиради. Улуг саёҳатчи кўпинча пилас юриди. Кун бўйи, гоҳида кечалари ҳам юришни тўғри келади. Страбон катта қалб, улкан сабот-матонат эгаси эди. У икки юз минг километрлар чамаси йўл босган. Ҳар қанча қийин булса ҳам, хатарли йўллардан уз ҳаётини таҳликага қўйиб, олдинга қараб ҳаракат қиларди. Ҳарини, улуг ишлар олдида ҳаёт синовидан ўтиб, руҳан тушкунликка тушмасдан, табиат қўйнига тобора чуқурроқ кириб борарди.

Страбоннинг ҳамроҳлари исавриялик саркарда Публий Сервилий, музрих Феодан Мителенский, саёҳатчи Эллий Галл ва шоир Гораций эли Саёҳатчилар Каппадокия, Фракия (Кичик Осиё), Товра (Қора денгиз бўйлари), Кавказ ва Мония вилоятлари буйлаб сафарларини давом эттиради. Страбон Гомер достонларида тасвирланган Илион (Троя) нинг гузал қизи Еленани олиб қочиб келган шаҳзода Парис юртларида булади.

Страбон Кичик Осиёнинг кўпгина шаҳарларида бўлиб, Мисрга келади. Александр Македонский эрамуздан аввалги 332 йилда асос солган Александрия шаҳрида узоқ вақт яшаб қолади. Александриянинг улкан кутубхонасидан Александрнинг ҳарбий юриши ва у босиб олган Осиё мамлакатлари тарихини урганади. Айниқса, Урта Осиё, Сугдиёна, Бактрия тарихи Страбонда катта қизиқиш уйғотади.

Эрамуздан илгариги 494 йилда улкан Ахмонийлар давлатининг подшоҳи Доро томонидан босиб олинган Милет шаҳрига боради.

Страбон Александр Македонский мақбарасини доноша қилади. Бу мақбара Александр Македонскийнинг атоқли саркардаси, кейинчалик Миср подшоҳи булган Птолемей Лаго ўғли томонидан қурилган эди.

Маълумки, Александр Македонский дастлаб Вавилонияда дафн қилинган. Птолемей Миср тахтига утиргандан сўнг унга катта ҳурмат билан қўриб, Александр хокини Александрия шаҳрига олиб келади. Шоҳ тобтанин олтидан ясаб, ичини қимматбаҳо дуру жавоҳирларга тулдиради.

Бу мақбарага яқин жойда «ёруг дунё ажойиботлари» деб номланган ярим миллиондан зиёд бебаҳо китоблар билан тўлдирилган Александрия кутубхонаси Страбонни тарих оламига етаклайди. Бу кутубхонанинг бир қисми эрамуздан илгариги 47 йилда Юлий Цезарь (бу даврда

Китоблар бу тобут номаълум сабабларга кура йўқолиб кетган (Муаллиф изоҳи).

Александрия Рим ҳукмронлигига қарам эди) императорлиги даврида ёниб кетади. Император кутубхона тақдирига жуда қайғуради. Чунки Юлий Цезарь бадий адабиётни жуда севар, илм-маърифат ҳақларида замонасининг шоирларини саройга тез-тез таклиф этарди. Императорнинг буйруғига биноан халқдан нодир китоблар йиғиб олиниб, кутубхона қайта тўлдирилади. Пергом кутубхонасидаги купгина китоблар ҳам Александрия кутубхонасига ўтказилган эди. Кутубхона Юлий Цезарь ташаббуси билан деярли қадимги ҳолатига келтирилади. Шунинг учун ҳам Страбон бу кутлуг даргоҳдан истаган китобини олиб ўқиганга муваффақ бўлади. Айниқса, Октавиан Август даврида Александрия кутубхонасига катта эътибор билан қаралади. Страбон ўз асарида 37 шоирнинг, 16 файласуфнинг, 15 географнинг, шунингдек, астроном, врач, нотик, сиёсий арбобларнинг, жуда куплаб тарихчиларнинг номларини тилга олади ва уларнинг ижодига мурожаат этади. Антик дунёнинг улуг шоирлари ичида Гомер номини шараф билан эсга олади. Страбон ўз асарининг 240 саҳифасини бу улуг шоир ижодига бағишлайди. Бундан ташқари, буюк адиблар, фожианавислар, шоирлар, Гесиод, Пиндар, Софокл, Еврипид, Каллимах ижодлари ҳам анчагина саҳифаларда ёритиб берилган. Мана шу фактнинг ўзиёқ Страбоннинг бадий насрга, назмга, трагедия асарларига катта қизиқиш, чуқур ҳайрихоҳлик билан қараганлигидан далолат беради. 770 саҳифадан иборат бебаҳо адабий меросининг қарийб ярмини антик дунё адиблари ижодига бағишлашининг ўзиёқ, Страбон ижодининг тарихий жиҳатдангина эмас, адабий-бадий, илмий жиҳатдан ҳам катта аҳамиятга эга эканлигини билдиради.

Страбон жуда катта илм соҳиби, юксак қувваи ҳофизага эга бўлган антик дунёнинг улуг адибларидан бири бўлиб, 90 йилга яқин умр куради. У «Тарихий кундаликлар» асарининг «Александр тузуқлари» («Деяния Александра») деб аталмиш бўлимида шундай ёзади: «Нима учун Александр Македонский даврини ёритувчи олимлар ва ёзувчиларнинг асарларида шунчалик куп хатолар ва чалкашликларга йўл қўйишган?» Бу саволга Страбон ижодидан жавоб ахтарамиз. Бунинг сабабини адиб шундай изоҳлайди: «Биринчидан, улар Александр Македонскийнинг ҳурматини қозониш учун уни шарафловчи тафсилотларни баён қилаверганлар. Иккинчидан, айрим ўлка ва элатларнинг тарихи, табиати синчиклаб, чуқур ўрганилмаган». Мана шу фикрнинг ўзиёқ Страбоннинг ўз ижодига ута масъулият ва талабчанлик билан ёндошганлигидан далолат беради. Страбон озгина бўлса-да, ижодий хатоликка йўл қўйиб, авлодлар олдида, инсоннинг келажаги олдида гуноҳкор бўлиб қолишдан чўчиган. Шу туфайли фидойи ижодкор сифатида тинимсиз изланиш, синчковлик билан текшириш ишлари олиб борган. Страбон бутун умри давомида ўқийди, илм олади.

Бутун ҳаётини ижодга бахшида этади. Шунинг учун ҳам унинг ижодида ҳақиқатни, фақат ҳақиқатни курамиз.

Кўпгина афломлар ўзларининг илмий еки бадий асарларини саёҳатлар давомида ёзганлар. Бундай асарларнинг кимгадир кераклигини чуқур ҳис қилганлар. Страбон бир неча кунлаб оч-наҳор йул босади. Бир бурда нонга, бир қултум сувга ташна бўлади. Аммо ўз йулида давом этади. Ким мажбур қилди уни? Қалб амри! Геродот-чи? Балки унинг скифлар ҳақидаги асари ўзга халқлар учун муҳим эмасдир! Геродот ҳам бутун ҳаётини Страбон каби фанга бахшида этади. Геродот, Страбоннинг илм йулидаги, ижод давридаги ҳалоллиги, покизалиги ва фидоилиги таълим авлодлар учун катта ибрат мактабидир.

Путёмей, Аристокл, Каллисфен-чи? Булар саркарда булганлар. Тақдир тикозосига кура Александрнинг қушии бошлиқлари булишига қарамадан, жанглار тарихини, халқлар тарихини ёзиб борганлар. Ўзлари босқинчилик урушларида иштирок этади, лекин ижод билан банд бўлади, ижод дардида яшайди. Бу ишларнинг кимгадир кераклигини чуқур ҳис қилганлар.

Страбон, Геродотнинг мемуар асарларигина эмас, шахсий ҳаётлари, фидоийликлари, покизаликлари ҳам биз учун ибратлидир. Саёҳатлар ижод манбаидир. Саёҳат туфайли тафаккур тулқинлари мавж уради. Янги фикрлар, янги суз бунёдга келади. Бундай тафаккур ҳукми, ижод ҳокимлиги алоҳида халқлар учунгина эмас, жаҳондаги купгина халқлар учун бирдек наф бериши мумкин. Страбон, Геродот, Плутарх, Диодор мана шундай илм нурини жаҳон аро таратган адиблардир.

Бу адиблар ўз ижодлари билан жаҳонни забт этганлар. Шамшир кутариб эмас, қулларида қалам тутиб жаҳонгирлик қилганлар. Қатам кучи ҳар қандай шамшир тиғидан ҳам уткир эканлигини антик даврлардаёқ исбот этганлар. Шундай қилиб, улар ўзлари учун мангу барҳаёт ҳайкал ясаганлар.

«ГЕОГРАФИЯ»

Страбоннинг ўн етти китобдан иборат йирик асари жуда куплаб мамлакатлар ва халқлар тарихига бағишлангандир. Страбоннинг ўзи ер юзининг юзлаб ўлкаларида, минглаб катта-катта шаҳарларда бўлади. Ўзи булган элатларнинг тарихини курган ва билган воқеалари асосида фикр юритса, узоқ юртларга оид фактларни аниқ манбалар, тарихий китоблардан қидиради.

Номланиши «География» деб аталса ҳам, асар бошдан-охиригача дунё халқлари, элатларининг фақат жойланиш чизгиларидан иборатдир, деб тушунмаслик керак. Асарни ўқир эканмиз, илмий ва бадий қимматга эга булган ерқин ифода ва маънумотларга дуч келамиз. Бу асар жуғрофия

фанининг ривожига катта роль уйнайди. Шунингдек, у антик адибларнинг тарихини ёритувчи илмий тадқиқот ҳамдир. Чунки адиб антик дунёда ижод қилган шоирлар, фожианавислар ижодига тухталар экан. 93 асаридан купгина саҳифаларни адабиёт мавзусига бағишлаган ва адабиётнинг ўзига хос хусусияти ҳақида қимматли фикрларни билдириб қила олган.

Муҳим томони шундаки, Страбон утмишлошлари булган шоирларнинг шунчаки тилга олиб утмасдан, уларнинг ижодига кенг тухталар билдиради. Алоҳида адиблар ижодигагина эмас, адабиётнинг умумий йуналишларига, ривожланиш йулларига ҳам кенг тухталади. Шоирлар ижодини баҳолашда Страбон узининг кучли илмий фикрларига таянади. Айниқса, Гомер, Софокл, Еврипид, Каллимах ижоди юзасидан билдирган хулосалари куп жиҳатдан қимматлидир. Шу туфайли «География» асарини фақат жуғрофия тарихи учунгина аҳамиятли, деб қараш бирёқламалиқдир.

Страбон энциклопедист олим сифатида тарих, адабиёт, жуғрофия, этнография фанларининг узвий боғлиқлиги нуқтаи назаридан масалага кенг ва муфассал тухталади. «География» ҳам жиҳатдан йирик асар бўлиб қолмасдан, мазмунан ҳам жуда бойдир. Бу асар Страбон номини жаҳонга танитди. Асарнинг яна муҳим хусусиятларидан бири шундаки, унда эстетик завқ бағишловчи лавҳалар жуда куп. Страбон ўз асарида гузал бадий ифодаларга жуда кенг урин беради. Мамлакатлар, улкалар табиати гузал бадий буюқлар билан сугорилади.

Ун етти китобдан иборат «География» асарининг саккиз китоби Европа, олти китоби Осиё ва битта китоби Африка ҳаётига бағишланган. Мана шу ун беш китоб купроқ бадий характерга, қолган икки китоб эса илмийлик руҳига эга. Бунда адиб асосан, шоирлар ижодига, донишмандларнинг фикрларига, муаррихларнинг асарларига ўз муносабатларини билдириб, чуқур илмий хулосалар чиқаради. Куп муаммоларнинг тугунини ечади. Бир қатор мушоҳадаларга бой масалаларни ўқувчининг эътиборига ҳавола этади.

III китоб Иберия ҳақида, IV китобда Галлия, Британия, Альп ҳақида, V—VI китобда Италия, Сицилия ҳақида, VII китобда Германия, Болқон ярим ороллари ва ниҳоят, скифлар ҳақида тухталади. Бу китобдан Волга, Дон дарёлари бўйларида яшовчи скифлар ҳақида чуқурроқ маълумот оламиз.

VIII—X китобларда эса Греция ва Крит вилоятлари ҳақида тухталади. Бу китобда адабиёт ва маданиятнинг илк учоқлари хусусида батафсил фикр юритилади. XI китобда Кавказ, Кавказ бўйи, Босфор, Панта, Парфия ва Гиркания улкаларининг табиати, жуғрофий ўрни, тарихи ёритиларди. Бу китобда Каспий денгизи бўйларида яшовчи қабилаларнинг

ҳаёти ҳам қаламга олинади. Ҳозирги Туркменистон ерларида яшовчи элатларнинг тарихига Страбон жуда қизиқиш билан қарайди. Айниқса, массагетлар қабиласи ҳақида муҳим маълумотлар беради.

Китобда Урта Осиёда яшовчи сак, сүтд, скиф, массагет қабилалари ўтмиши алоҳида қайд қилиб утилади. XII—XIV китобларда Кичик Осиё тарихи ёритилади. XV китобдан ҳам Эрон ва Ҳиндистон давлатлари ҳақида қимматли маълумотлар оламиз. XVI китоб Шарқий Осиё мамлакатлари, Ассирия, Вавилония, Месопотамия, Сурия, Финикия, Араб мамлакатларидан ҳикоя қилади, XVII китоб эса Миср, Эфиопия, Анатлия улкаларига бағишланган.

Страбон Каспий денгизининг шарқ қисмида яшовчи массагетлар ҳаётига тухталар экан, бу қабилалар ҳақида илгари утган муаррихлар қарийб ҳеч нарса ёзмаганлигини таъкидлайди. Ёзилганлари ҳам жуда оз еки етарлича аниқ маълумотлар бермайди, дейди.

Муаллиф Қора денгизнинг шимолий қисмида яшовчи скиф, сармат қабилалари ҳақида тухталар экан, бу жойлар «варварларнинг ерлари» дейди.

Албатта, Қора денгизнинг шимол қисмида яшовчи скифлар, Каспий денгизининг шарқий қисмида жойлашган массагетлар ҳақида грек ва Рим адиблари илгари ҳам ёзинган. Бу ҳақида Геродотнинг ижодидан анча кенгроқ маълумотлар оламиз.

Римликлар Венгрия, Руминия ерларини босиб олиб, то Дунай дарёси бўйларигача келган эди. Бироқ улар Урта Осиёга юриш қилишни назарда тутмаган эдилар. Римликларнинг бостириб келаётганини эшитган Каспий денгизининг шимолидаги ва Дунай дарёси бўйларидаги скифлар шарқ томон кучиб утадилар. Чунки улар Волгадан Афғонистон ерларигача, Хитойдан Осиёгача чузилган улкаларни яхши билишарди.

Каспий денгизининг шарқий қисмида жойлашган кенг текисликлар Гиркания вилояти бўлиб, бир томони Мидия ва Арман тоғлари билан ўралган. Бу тоғларнинг ён бағирларида албанлар билан арманлар яшайди. Катта қисмида геллар, қуддусликлар, амардлар, вития ва анариаклар яшашади. Анариаклар яшайдиган жойлар Паррасив улкасининг бир қисми бўлиб, уларни ҳозиргилар форслар деб атайдилар. Эппион тоғлари билан ўралган Вития вилояти Эпионда жойлашган. Бу ерларда эллиан қуролларини, мисдан ясалган буюмларни учратиш мумкин. Бу ерда Апартак деган шаҳар бор. Айтишларича, унда гуе худонинг иродасини билладиган, ҳар қандай саволларга Тангри номидан жавоб берадиган ибодатхона коҳинлари, оракуллари кайфу сафо суриб яшашармиш. Яна бошқа элатлар эса қароқчилик ва жангу жадаллар билан машғул бўлармиш.

Денгизнинг чуқинди ёғочли қирғоқларини қуддусликлар эгаллашган бўлиб, уларнинг ери 5000 стадийни ташкил этарди, дейди Патрокл.

Бу мулоҳазадан куришиб туриблики, Страбондан илгари бу ерларда Патрокл деган киши ҳам узоқ Рим улкаларидан келган. Аниқ маълумотлар беришига кура, у Каспий денгизининг шарқий қирғоқларини кезган. Ҳозирги Туркменистон кенгликларида ҳам бўлган, бу ердаги қабилалар билан учрашган. Чунки «Бу ердаги қабилалар қашшоқ яшарди»¹, дейди муаллиф. Шу фикрнинг ўзиёқ бу ердаги элатларнинг ҳаёти билан у яхши таниш бўлганлигидан далолат беради. Страбоннинг бу улкан юртга келганлиги номаълум, аммо унинг Қора денгиз бўйларида келганлигини, Кавказ улкасида бўлганлигини тарихий маълумотлар тасдиқлайди.

Гиркания унумдор, серҳосил ерлар бўлиб, жуда кенг улка эди. Бу жойларда Талаброка, Самариана, Карта каби бир қанча машҳур шаҳарлар бор. Бу улканинг бир чети денгизга бориб тўхалади. Бу денгиз Каспийдан 1400 стадий баландликда жойлашган эди².

Бизнингча, бу Орол денгизидир. Мана шу лавҳалардан ҳам куришиб туриблики, Страбон Гиркания улкасининг жойлашишинигина эмас, бу водийдаги шаҳарлар, серҳосил, унумдор ерлар, қабилаларининг иқтисодий аҳволи ҳақида ҳам маълумот бермоқда.

Гиркания баъзи бир даврларда Марғиёна, ҳатто Сугдиёна лавлатлари билан ҳам қушилиб кетган.

Маҳаллий халқнинг бойлиги асосан қуйидагилардан иборат эди: узумчилик, виночилик, боғдорчилик, бошоқли усимликлардан дон олишади, урмонларида асаларичилик билан шугулланишади. Денгиз, оролларида яшаш жуда қулай. Айтишларича, бу ерлардаги одамлар олтин ҳам сақлармиш.

Гирканиaning ҳукмдорлари дастлаб узга юртлардан булган варварлар — мидиялар, форслар, кейинчалик парфиянлар булиб, улар узга юртлардан келган купол ва жоҳил варварлар эди. Қушни улкаларда қароқчилик, кучманчилик ҳукм суриб, кенг чуллар ястаниб ётади³.

Гирканиaning улкасининг антик даврлари ҳақида берилган ушбу маълумотлар, фақатгина маълумотлар тизимидан иборат булиб қолмасдан, шу даврга оид айрим муҳим масалаларни ечишга кумаклашади. Аристовулнинг сузларига кура, Гирканиада бой урмонлар булиб, унда эман дарахтлари бор эди. Оққарагай, қорақарагай ва умуман қарагайлар бу ерда усмасди.

Бу эпизодда Гирканиа урмонлирига таъриф берилмоқда. Бироқ бу таъриф Страбон яшаган замонага дахлдор булмасдан, эраמידан илгариги 330 йилларга тааллуқлидир. Чунки, Аристовул Александр Маке-

донскийнинг ишончли кишиси ва билимдон ҳукмдор булиб, эраמידан олдинги 330—327 йилларида Гирканиа вилоятига келган ва бу ерлардан олган таассуротларини уз кундаликларида қайд қилган эди. Аристовул Гирканиа вилоятидан Окс дарёсига келиб, бу дарёга куприк қуради. Чунки ҳунармандлик касбини пухта эгаллаган Аристовул ҳозирги тил билан айтганда инженер эди. У Александрнинг тош отадиган машиналарини созлар, куприклар қуради.

Страбон Александрия шаҳрида узоқ муддат истиқомат қилиб, тахсил олиб юрган кезларида Александриянинг оламга машҳур кутубхонасидан Аристовул ва Птолемей кундаликларини топиб ўқийди.

Гирканиадан денгиз томон Ох ва Окс дарёлари оқиб утади. Ох дарёси Несаи орқати ўтади. Куплар айтадики, гуё Ох дарёси Окс томон оқармиш. Аристовулнинг айтишича, Окс Ҳинд дарёсини ҳисобга олмаганда, Осиёда энг йирик дарёдир. Патроклнинг сузларича, Окс Ҳиндистондан Гирканиага мол ва юк ташувчи кемаларининг қатнов йули булган. Бу йул билан улар Албания ва Кур орқали Евксейн вилоятларига, келиб кетишган. Қадимгилар Ох дарёсини камдан-кам тилга оладилар. Фақатгина Парфам тарихини ёзувчи Апполодор бу дарёни эслайди унинг Парфамдан оқиб ўтишини таъкидлайди⁴.

Мана шу фактдан ҳам куришиб туриблики, қадимги даврларда Аристовул, Птолемей, Каллисфен, Эвман, Диодордан ташқари ҳам Апполодор деган ёзувчи Урта Осиё ҳақида асар ёзган. Апполодор уз асарини «Парфем тарихи» деб атаган. Страбон бу тарихчининг асарини ўқиган. Чунки, Страбоннинг ҳаёт йулини таърифлаганда таъкидлаб ўтган эдикки, у Урта Осиёга оид фактларни синчковлик билан ўрганган. Ҳатто айрим муболағали ёки ишончсиз манбаларга ҳам таянган. Лекин уз асарига озгина шубҳа туғдирган фактларни очиб кирмаган. Бу жиҳатдан у Урта Осиёга келиб кетган Аристовул ижодига катта ишонч ва ҳурмат билан қарайди. Ҳатто Урта Осиёда булган Птолемей «Кундалик»ларига ҳам бир оз шубҳа билан муносабатда булади. Чунки Птолемей Александрнинг энг яқин кишиси ва ишонган саркардаси эди. У уз кундалигида Александр Македонскийга ортиқча баҳо бериб юборганди. Шунинг учун ҳам уз кундаликларида тасвирланган айрим воқеаларнинг баёнига у Александр Македонскийнинг ишончини қозониш учун муболага жумлаларни қушиб баён этарди.

Танаид⁵ дарёси Осиёни Европадан ажратиб туради. Осиёнинг катта қисми Танаид дарёси билан Гирканиа денгизи уртасида жойлашган булиб, бу жойлар македонияликлар томонидан босиб олинмаган эди. Осиёнинг бу бўлагини Александр босиб олган деб, ёзувчилар узларини кўрсатиш учун устакорлик билан нотўғри фикр юриттанлар.

¹ Страбон. Уша асар, 518-бет.

² Уша асар, 519-бет.

³ Уша асар, 519-бет.

⁴ Страбон. Уша асар, 520-бет.

⁵ Танаид — куп тарихчилар бу дарени Танаис деб атайдилар.

Меотий кули Танаид дарёсини узиға қабул қилиб, Каспий денгизи билан қушиларди, бу денгиз эса башқа сув ҳавзалари билан туташганди.

Танаид (Дон) дарёси бўйларида скифлар яшаган. Гиркания ҳозирги Туркменистон территорияси билан Танаид (Дон) дарёси оралиғидаги масофада денгиз борлиги таърифланади. Бу денгиз Орол денгизи эканлиги аниқланмоқда. Аррианнинг «Александрнинг юриши», Квинт Курций Руфининг «Александр Македонский тарихи» романидаги ушбу курсак, Александр Македонский Танаис дарёси бўйларига борганилиги, скифлар билан жанг қилганлиги ҳақидаги эпизодларга дуч келамиз.

Страбоннинг юқоридаги фикрларида қайд этилишича, македонияликлар Танаис дарёси бўйларига бормаганлиги маълум бўлади. Атоқли олим Бобожон Ғафуров эса македониялик шоҳ Александрнинг Танаис дарёси бўйларига бормаганлиги ҳақидаги фактларни тасдиқлайди¹.

Ҳинд тоғидан Ох, Окс каби кўплаб дарёлар оқиб келади. Бу дарёлар ичида энг шимолий қисмда жойлашгани Яксарт бўлиб, у ҳам Каспий денгизига қуйилади.

Яксарт дарёсини ҳам Танаид деб аташади. Поликтейтнинг айтишича, Танаид бутунлай бошқачадир. Бу дарёнинг бўйларида қора қарагай ўсади. Қора қарагайдан скифлар ёй уқи ясайдилар. Бу шундан дарак берадики, Танаид Осиёда эмас, Европада жойлашгандир. Осиёнинг шимолий ва шарқий қисмларида қора қарагай ўсмайди. Аммо, Ератосфеннинг таъкидлашича, қарагай Ҳиндистон томонларда ўсади, чунки Александр ундан ўз кемасини мустаҳкамлашда — чириган ёки синган қисмларини созлашда фойдаланган. Ератосфен бу хилдаги маълумотларни турри кўрсатиб беришга ҳаракат қилган, биз учун бу фактлар муҳим аҳамиятга эгадир.

Ҳақиқатан ҳам кўпгина тарихий китобларда Яксарт дарёси Танаид дарёси билан чалкаштирилади. Ҳолбуки, Сир билан Донни бир-биридан анча узоқ масофа ажратиб туради. Страбон таъкидлаганидек, Танаид дарёси Европа ерларидан оқса, Яксарт Осиёни кесиб ўтади². Бироқ, Страбон Яксартни Каспий денгизига қуйилади, дейди. Балки ўша даврларда Орол денгизи Каспий билан туташган бўлиши ҳам мумкин. Ёки икки денгиз оралиғида жуда оз масофа қолган бўлиши ҳам мумкин. Ҳар ҳолда, Яксартни Каспий денгизига қуйилади, деган Страбон унчалик ноҳақ эмас. Биз учун Страбоннинг хизмати шу билан характерланадики, кўпгина мавҳум фактларга у аниқлик киритган. Масалан, Яксарт билан Танаидни бир-биридан ажратиб беришнинг узиёқ муҳимдир. Чунки

Яксарт бўйларида бўлиб ўтган воқеалар олимлар учун жуда аҳамиятлидир. Кўпгина талқинотлар бу икки дарё уртасида бўлиб ўтган воқеаларни бир-бирига чалкаштиришди.

Гиркания денгизига шарқ томондан борсак, унг тарафдаги Ҳинд денгизигача қўшилган тоғларга дуч келамиз. Эллинликлар бу тоғни Таврам деб аташади. Бу тоғлар Помфилия ва Киликиядан бошланиб Ҳинд денгизигача турли хил ном билан аталади. Тоғнинг шимолий қисмида теллар, қўлусликлар, амардлар жойлашган бўлиб; гирканликлар кўпчиликини ташкил қиларди. Агар шарқ томонга юрсак, Ох дарёсига чиқамиз. Бу ерда парфиялар, маргионлар, арийлар яшашади. Кейин бепоён дашт бошланади. Бу ерларни Гирканиядан Сарний дарёси ажратиб туради. Армания томондан бу тарафга етиб келган тоғ этаклари Парахоафр деб номланади. Гиркан денгизидан Арийгача 6000 стадий масофадир. Шундан кейин Бақтрия. Сугдиёна бошланади, ниҳоят кучманчи скифлар ерига келамиз.

Бу тасвирлар энди китобнинг еттинчи бобида эмас, саккизинчи бобида берилган. Бу бобда муаллиф дахлар, саклар, массагетлар ҳақида маълумотлар беради. Кўпроқ бу ердаги маҳаллий халқларнинг урф-одатлари, турмуш тарзи ҳақида сузлайди. Айниқса, массагетларнинг ўтмишига кўпроқ тўхталади. Каспий денгизидан Ҳиндистонгача булган кенг ўлкаларда яшовчи эллар ва элатлар ҳақида ҳикоя қилади. Бу ерларда яшовчи бошқа кўпгина қабилаларнинг ҳаёти билан ҳам яқиндан танишамиз. Страбон ижод жараёнида Ератосфен деган адиб ижодидан фойдаланганлигини таъкидлайди. Ератосфен ҳақида биз тулиқ маълумотга эга эмасмиз. Шунингдек, Страбон бошқа тарихий китобларда учрамайдиган шунчалик кўп номларни ўз асарида келтирадики, уларнинг кўпчилигини изоҳлаш қийин.

Бу кенг даштликларнинг чап томонида, тоғ этакларига жойлашган халқларга қарама-қарши булган шимол тарафларда кучманчи скиф қабилалари яшашади. Скифларнинг шарқ томонида жойлашган қабилаларни массагетлар ва саклар деб аташади. Уларни умумий ном остида скифлар дейишади. Бироқ, ҳар бир халқ ўзининг алоҳида номига эга. Уларнинг катта қисми скифлар дейилади. Бу кучманчи қабилалар ичида анча атоқли бўлган бақтриялик асия, пасианлар, тохарлар, сакапавларни эллинлар Яксарт дарёси бўйларида саклар ва сугдиёнлардан ажратиб қўйганди. Яксарт қиргоқларида асосан саклар яшашарди³.

Ушбу эпизодда Страбон асосан ҳозирги Ўзбекистон территориясида қадимдан яшаган қабилалар ҳақида фикр юритмоқда. Ҳақиқатан ҳам бошқа тарихий манбаларнинг дарак беришича, бу ерларда массагетлар, саклар, сугд қабилалари яшашган. Уларнинг тили бир булган. Урф-одатлари,

¹ Страбон. Ўша асар, 520-бет.

² Б. Ғафуров. Таджики, М.: «Наука», 1972, 96-бет.

³ Страбон. Ўша асар, 520-бет.

³ Страбон. В семнадцати книгах. Книга седьмая. Глава восьмая. М. 1879. 321-бет.

яшаш тарзи, қисмати уйғун эди. Асосан улар чорвачилик билан шугулланишган. Аҳоли кучманчи ва ярим кучманчи бўлиб яшашган. Бу қабилалар уртасида узаро алоқа, яқин қўшничилик муносабатлари мавжуд эди. Шу билан бирга, улар уртасида жанжаллар ва низолар ҳам бўлиб турган. Бу низолар ҳақида Страбон шундай мазмунда ёзган:

Бу ерда турли хил халқлар яшарди. Даев уларнинг бирини апарнамлар, иккинчисини ксанфиямлар, учинчисини писсурамлар деб атаган. Апарнамлар бошқаларга қараганда Қора денгизга яқин ерларда, Гиркания улкасида яшашарди. Қолганлари эса Арияга қарама-қарши томонда чўзилган кенг ўлкаларда жойлашган эди. Бу элатлар Гиркания, Парфиядан то Ариягачан чўзилган биёбон, қақраб ётган чулларда яшовчи қабилаларга (Гиркания, Несай, Парфияга) ҳужум қилиб туришарди. Бу ердаги халқлар бир-бирининг ерларидан ўтгани учун ҳам солиқ тўлашга мажбур эдилар. Агар бу келишувга ҳилоф иш қилиниб, бир-бирига ҳужум қилинса, икки ўртада уруш бошланган. Яна улар ўзаро келишиб оладилар. Бир неча муддатдан сўнг яна уруш бошланиб кетган. Уларнинг ҳаёт тарзи шундай экан. Қўшни қабилалар бир-бирига ҳужум бошлашарди, яна ярашиб олишарди¹.

Тарихий ҳужжатлар Страбон келтирган ушбу фактнинг тўғрилигини тасдиқлайди. Қадим Сугдиёна, Гиркания ерларида яшовчи қабилалар ўртасида узаро ички низолар тез-тез бўлиб турган. Арзимаган нарсага икки ўртада жанжаллар чиққан. Яна қабилла оқсоқоллари тинч-тотув яшаш сулҳини тузишган. Кичикроқ қабилалар бошқа бир каттароқ қабилаларга ўлпон, бож-хирож тўлаб туришган. Ҳатто бир қабилла моллари иккинчи бир қабилла ўтлоқларига ўтгани учун ҳам ўлпон тўлашган. Ҳатто узоқ ўлкаларга бориш учун бир қабилла ерларини босиб ўтганликлари учун ҳам хирож тўлашган. Ташқи томондан босқинчилик ҳужуми бошланиб қолса, бир неча қўшни қабилалар биргаликда кураш олиб борганлар. Гоҳида бу ердаги сак, скиф, сугд, массагет қабилалари бирлашиб, катта қўшин билан ўзга юртларга ҳам бостириб боришган. Бу ҳақда Страбон шундай мазмундаги фактларни келтиради:

Саклар ҳарбий юриш қилиб, киммерейцлар ва трерлар ерига бостириб киришади.

Уша ердан чап томонда, бу халқнинг рупарасида шимол томонини бутунлай эгаллаб олган скифлар қабиласи ва кучманчилар яшарди. Каспий денгизининг бўйларида яшаган қабилаларнинг катта қисми деялар деб аталарди. Шарқий томондагиларни эса массагет ва саклар деб аташарди. Қолганларининг умумий номи скифлар эди. Яксарг бўйида сак ва сугд қабилалари жойлашган бўлиб, бу ерда асосан саклар ҳукмронлик қиларди. Бу ерларда яшаётган деялар деб номланувчи халқларнинг бир қисмини

апарнам, иккинчисини ксанфиям, учинчисини писсурам деб аташарди (Бу—қабилаларнинг номи эмас, уруғлар атамаси бўлса керак—Б.Ф.). Бу уруғлар ичидан апарнамлар Каспий денгизига яқин эди. Қолганлари эса арий қабилалари яшаётган ерларнинг рупарасида яшашарди¹.

Страбон келтирган бундай фактларни биз бошқа манбаларда учратмаймиз. Бизнингча, бу ўринда Страбон Урта Осиёда яшовчи қабилаларгина эмас, уларнинг уруғларига ҳам алоҳида тўхталиб ўтганидан маълумки, бир қабиллада бир қанча бир-бирига яқин уруғлар яшаган. Ҳатто бўтмаса, бир уруғнинг ўзи ҳам алоҳида кун кечирган. Масалан, скиф ёки сак қабилаларида бир қанча уруғлар мавжуд бўлган. Бу халқлар яшаётган ўлкалар Гиркания ҳамда Парфиядан тортиб Арийгача сувсиэ, биёбон дашт ерлар чўзилиб ётарди. Яъни шу даштлар орқати халқлар Гирканияга, Несай, Парфия томонларга саёҳатга утарди. Бу жойларни босиб ўтувчилар ер эгаларига бож тўлаганлар. Агар шу пайтда скифлар сулҳини бузган ҳолда уларга ҳужум қилсалар, ўртада катта уруш бошланиб кетарди².

Бож-хирож тўлаш одати қадимда ҳам бўлган. «Алпомиш» достонидаги Бойбури ва Бонсари можароларини эслаб қуришимиз мумкин. Ука ўз акасига бож тўлашдан бош тортиб, узоқ элларга кучиб кетди. Қадимда, Ҳатто бир қабилла ерларини босиб ўтганликлари учун ҳам хирож беришган.

Саклар киммерейцлар ва трерамларга ухшаб ҳарбий юришлар уюштирар эдилар. Улар гоҳ узоқ-узоқ жойларга, гоҳида қўшниларига ҳужум қилишарди. Шу юришларнинг бирида улар Бақтрияни эгаллашади ва Арманистоннинг яхши жойларини эгаллаб, кейинчалик бу жойларга Сокасена деб ном беришади. Улар Копподокция ўлкаларигача ва ҳозир Понтик деб аталувчи евкисей халқлари ерларигача етиб боришади.

Саклар катта ўлжани қўлга киритиб, баъзи жамшид қилаётганда кечаси Эрон қўшини ҳужум қилиб, уларни бутунлай қириб ташлайди. Жанг бўлган майдонда каттакон бир тепалик ясашиб, бу муқаддас тепаликни Анаптика деб номлашади. Бундан ташқари, Эрон маъбудаларига атаб иккита бутхона қуришади. Бу қабилалар бутхонани мустақкам девор билан ўрашади. Улар Сакая байрамини шу ерда нишонлайдиган бўлишади. Бу байрам ҳозиргача эллиниклар томонидан нишонлаб келинмоқда. Эллиникларнинг қўпчилиги асосан ибодатхоналарда тоат-ибодат қилиш билан машғул бўлишарди. Помпейга эгаллаб олинган ерларнинг бир қисмини бериб ерликларни ҳам Помпейга

¹ Страбон. Уша асар. 522-бет.

² Страбон. Еттинчи китоб. 518-бет.

³ Уша асар. 522-бет.

қушадилар. Миоридатни ишғол қилиб булгандан сунг Помпейни қам истило қилинган шаҳарлар руйхатига киритади¹.

Ҳақиқатан ҳам Страбон таъкидлаганидек, халқимиз қадимдан маъна ва маъбудаларга сиғинишган. Улар шарафига муқаддас ибодатхоналар қуришган. Зафар ва мағлубият онларини ҳам худонинг қаромати тушунишган.

Саклар ҳақида турлича ривоятлар бор. Баъзи бир манбаларда Эрон шоҳи Кирнинг сакларга қилган ҳужуми юқоридагидек муваффақиятли булса, бошқа бир манбаларда Кир сакларга қарши қилинган босқинчилик юришларининг бирида енгиледи ва шармандаларча қочиб қолади. Кир орқага чекинаётганда ҳамма кучини бир жойга туплаб, қолган-қутган таомларини еб, шароб ичиб, йулида давом этар экан, тиккан чодирларни ва букюларини ҳам қолдириб кетишга қарор қилади. Йулда қайтаётганда сакларнинг кичик бир тудасига дуч келади. Саклар бу ерни босиб олиб, айш-ишрат қилаётган эди. Кир улар билан жанг қилиб, ҳаммасини қириб ташлар экан гуё шу билан ҳонуридан бир оз тушгандек бўлади².

Страбон уз асарида Эрон шоҳи Кир номини бир неча бор тилга олиб утади. Кирнинг массагетлар томонидан мағлубиятга учрагани ҳақида турли хил ривоятлар мавжуд. Бу ҳақда айниқса, Геродот уз ижодида муфассал тухталиб утали.

Массагетлар Кир билан булган жангда уларининг ҳақиқий матонатини кўрсатадилар. Массагетлар ҳақида шундай ривоятлар бор. Уларнинг бир қисми тоғларда, иккинчи қисми дашт ерларда, учинчи бир қисми эса Аракс буйларидаги ботқоқларда яшаган. Аракс дарёси кенг улкаларни сув билан таъминлаб туради. Ҳатто унинг баъзи оқими Гиркания бугозларигача ва денгизнинг шимолий томонларигача оқиб боради. Бу ерлардагиларга энг муқаддас нарса қуёш эди. Улар асосан қуёшга сиғинишиб, купинча отларни қуёш шарафига қурбон қилишарди. Уларнинг хотини була туриб, бошқа хотинлар билан ҳам ошкора равишда яқинлик қилаверишарди. Улар қариганидан сунг, қуй каби суйиб ташланарди. Бу улар учун энг бахтли улим ҳисобланарди. Агар кимдасим касалланиб вафот этса, бу улар учун энг даҳшатли улим эди. Чунки, уларнинг мурдаси йиртқич ҳайвонларга ташланарди. Улар пиеда ёки отлиқ аскар сифатида қалқон, ёй, мис, болталар билан қуролланган бўлиб, жангларда эса, белларига олтин белбоғ боғлашарди. Ҳатто, отларининг юганлари ҳам олтин билан безатилган эди. Кумуш уларга йуқ, темир эса жуда кам буларди. Олтин ва мис ҳаддан ташқари муҳим эди³.

¹ Уша асар, 522-бет.

² Уша асар, 522-бет.

³ Уша асар, 522-бет.

Страбон келтириб ўтган бундай муҳим фактларни кейинчалик бошқа манбалар билан қиёслаб ўрганишга ҳаракаат қиламиз. Ҳақиқатан олиб қаралган бўлсак, бобокалонларимиз қуёшга топинганлар. Айниқса, араблар истилосигача урта осиеликлар учун муқаддас нарса асосан Қуёш бўлган. Умуман, иссиқ улкада яшовчи халқларнинг аксарияти қуёшга сиғинганлар. Оролларда яшовчи массагетлар дарахтларнинг илдизи ва ёввойи меваларни истеъмол қилишарди. Чунки уларда экинзорлар йуқ эди. Улар ўсимлик поясидан ва дарахтларнинг пўстлогидан кийим-кечак тайёрлаб кийиб олишарди (Уларда қорамоллар йуқ эди). Дарахтларининг ҳосилидан тайёрланган шарбатларни ичишарди. Ботқоқликларда яшовчилар балиқлар билан кун қуришиб, тюленларнинг терисидан кийим тайёрларди. Тўғла яшовчилар ёввойи мевалар билан озиқланарди. Жумладан, уларда оз-моз қўйлар бўлиб, бу қўйларни қурбон қилмасдан, қўй ва жунини олиш учун саклардилар. Уларнинг кийимлари ўсимлик шарбатлари билан бўялган бўлиб, узоқ вақтгача ўзининг ярқироқ рангини йуқотмасди. Даштда яшовчиларнинг эса уз ерлари була туриб, лекин бу ерлардан улар ҳосил олмасди. Қўй ва балиқ гушти еб, кун қуришарди, кучманчи ҳолда яшашарди. Бу ердаги барча халқлар бир хил ҳаёт кечириш тарзига эга эди. Уларнинг улим маросимлари, урф-одатлари бир-бирига жуда ўхшаб кетарди. Ҳар бир халқ ўзича мугомбир, аёйёр, устамон, ёввойи, жанжалкаш, лекин узгалар билан муносабатда соддалик ва ҳақгуй эдилар¹.

Страбон берган маълумот ҳақиқатга жуда яқиндир. Адиб бобокалонларичизнинг феъл-атворларини, фазилатларини тўғри баҳолайди. Айниқса, «Ўзгалар билан муносабатда олийжаноблик ва ҳақгуйлик» бизнинг халқимизга хос гузал фазилатдир.

Массагет ва сак қабилалари таркибига атасий ва хорасмийлар ҳам кирати. Шу жойларда Бақтрия ва Сўғдиёна улкаларидан Спитамен Александр тазйиқидан қочиб келган эди. Кейинчалик Арсак Селевка Катлипка тазйиқидан қочиб Апаснакамга келади. Ератосфен маълумотларига кура, арохат ва массагетлар Окс дарёсининг ғарб томонларида бақтрияликлар туташ территорияда яшардилар. Бақтрияликлар эса унча катта ерларга эга булмасдан, парапамислар ерига қўйин яшашарди. Саклар билан сўғдларни бир-биридан Яксарт дарёси ажратиб туради. Сўғдлар билан бақтрияликларни эса Окс дарёси ажратиб туради. Ератосфеннинг сузларига қараганда, гирканияликлар билан арияликлар уртасида тапурлар яшарди. Гирканияликлардан сунг амардлар, арияликлар, калуслар, албанлар, каспирийликлар, витияликлар ва шунга ўхшаш баъзи бир элатлар денгиз буйлаб ёйилиб кетганди.

¹ Уша асар, 522-бет.

Гирканияликларнинг бошқа томонита дербиклар ва ниҳоят, калуслар билан ёнма-ён мадрийшлар ва матианамликлар истиқомат қилишарди¹.

Страбон бу уринда Яксарт ва Окс дарёлари буйларида яшовчи қабилаларнинг жойлашув ҳолатига тўғри баҳо беради

Ератосфен курсатган масофаларини шундай аниқлайди: Каспий дариёсига 1800 стадий, Курдан Каспий дарвозасигача 3600 стадий. Арий областан Александриягача 6400 стадий, шу ердан Бақтрия шаҳригача 3870 стадий, Яксарт дарёсигача эса 5000 стадий, ҳаммаси булиб 22670 стадий масофадир. Шундай қилиб, Ератосфен Каспий дарвозасигача Ҳиндистон ерларигача булган масофани аниқлайди. Гекотомпилагача 1960 стадий. Арий областан Александриягача 4530 стадий. Профасиягача 1600 стадий. Бошқаларнинг фикрича, бу масофа 1500 стадий. Сунгра Арахотон шаҳригача 4120 стадий. Ҳаммаси булиб бу масофа 15300 стадийни ташкил этади. Бевоқифа бу масофанинг давомини ҳинд чегарасидан ҳинд денгизигача булган жойларнинг кенглиги сакларгача булган масофага тенгдир².

Страбон уз ижодида Ератосфен номини такрор-такрор тилга олиб утади. Албатта, бу масофа улчовлари нечоғлик тўғри эканлиги ҳақида аниқ бир маълумотга эга эмасмиз, лекин узоқ юнон улкасининг адиби Урта Осиё ҳақида шунчалик қизиқиш билан фактлар туплаши ва улкамизнинг антик даврлари ҳақида шундай қизиқарли маълумотлар бериши биз учун муҳимдир. Страбон ижодининг бошқа грек ва Рим адиблари — Руф, Плутарх, Арриан, Диодор ижодидан фарқи томони шундаки, унинг асарларида фақат Александр Македонскийнинг Урта Осиёга қилган ҳарбий юриш давридаги воқеалар уз аксини топмасдан, асосан ундан кейинги даврлардаги ҳаёт тасвири ҳам ифода этилади.

Парфия унча катта майдонга эга эмас. Бу давлат Гиркания каби Эрон ҳукмронлиги даврида, шунингдек, узоқ давом этган Македония ҳукмдорлиги даврида ҳам улпон тулаб турган. Парфия уз бошидан куплаб жангу жадалларни кечиравериб, қашшоқланиб қолган эди. Бу мамлакат ерларидан юриш қилаётганда шоҳликлар уз қушинларини тезроқ олиб ўтарди. Чунки бу ерда қушинларни таъминлайдиган озиқ-овқат топиш қийин эди. Бизнинг давримизга келиб Парфиянинг майдони анча кенгайди, унинг таркибига Комиссена ва Хорена кирди. Шунингдек, Каспий денгизигача булган бепоён ерлар ҳам қачонлардир Мидияга қарашли булган. Унча бу ерлар Раг ва Топирларники булиб, эндиликда Парфияга қарам була бошлади. Рагнинг ёнида иккита шаҳар — Атрак ва Гераклея бор. Аполлодорнинг таъкидлашича, Каспий денгизигача Раггача 500 стадий. Парфия шоҳининг қасри булмиш Гекатомиягача

¹ Страбон. Уша асар, 523—524-бетлар.

² Уша асар, 524-бет.

1700 стадий. Посейдоннинг фикрича, Раг шаҳри номининг келиб чиқиши бир қанча шаҳарлар ва 2000 қишлоқни вайрон қилиб юборган зилзила офати билан боғлиқ. Айтишларича, тапурлар дербинлар билан гирканияликлар орасида яшашарди. Тапурларнинг қизиқ бир одати булган эди эри бор хотинларга яна бошқа куёв топарди ва бу эридан ҳам икки-уч бола қуради. Уларнинг бу расм-русумлари римликларникига ўхшаб кетарди. Яъни, римлик Катон ҳам уз хотинини қандайдир Гортензияга берган эди¹.

«Бизнинг давримизда» деган ибора Страбон яшаган даврга тўғри келиб, адиб ўзи яшаган замондан туриб узоқ ўтмишга нигоҳ ташлайди. Узоқ ўтмишда бу ерларда булиб ўтган воқеаларнинг тафсилотини синчиқлаб ўрганади. Масалан, ўтмишда Гирканияда даҳшатли зилзила бўлиб ўтганлигини эслатади.

Сурия билан Мидия шоҳларининг бир-бирига душманлик муносабатлари оқибатида Тавранинг нариги томонида яшовчи аҳолилар исён қутарган пайтда бақтрияликлар ҳам галаён қилган эди. Сунгра скифлар авлодидан булган Арсак Даевнинг бир қисмини эгаллаб, Парфияга босиб киради ва уни узига бўйсундиради. Аввалига Арсак ва шериклари анча кучсиз эди. Чунки турли қабилалар билан учрашавериб, қолдан тойган эди. Кейинчалик, Арсак қўшни вилоятларни босиб олиб, жанглардаги катта галабаси натижасида кучайиб кетиб, Евфрат (Фрот) томонлардаги кенг улкаларнинг ҳукмдори булиб олади.

Арсак бир вақтлар скифлар устидан галаба қозонган бақтрияликларни ҳам эндиликда узига қарам қилиб олади. Скифлар кейинчалик Рим каби улкан давлатга айланади. Бу беқиёс муваффақиятлар скифларнинг турмушига тўкин-сочинлик келтиради. Скифларнинг ҳукмронлик доирасининг кенгайиши ва урушда муваффақиятга эришишлари учун зарур шарт-шароитлар вужудга келади.

Бу уринда Страбоннинг скифлар давлати ҳақида берган маълумотлари қимматлидир. Скифлар давлати шу даражада кучайиб кетадики, у ҳатто қудрати жиҳатидан уша даврларда машҳур булган Рим давлати билан бу шоҳликлар уртасида алоқа булганлиги табиий. Чунки скифлар буюк давлатга айланиб, унинг довуғи Римгача етиб боради.

Таъкидлашларича, парнадаи қабилалари Меотидада яшовчи даев қабилаларидан тарқалган булиб, купинча уларни Ксандия ёки Парфияга аташган. Бошқа бировлар, Меотида буйларида яшовчи скифлар давлатларга тегишли эмас, деб ҳисоблайдилар. Ҳатто Арсакни ҳам скифлардан тарқалган, деб атайдилар. Бошқалар эса, Арсакни Диодот ҳукмронлигидан қочиб, Парфияни исёнга чорлаган бақтриялик деган эдилар.

¹ Уша асар, 524—525-бетлар.

Арсакнинг жанговарлиги ва қаҳрамонлиги, шунингдек, босқинчилик сиёсати ҳақида Страбон ижодида анчагина маълумотлар берилганки, бу ҳақда ҳам алоҳида тўхталаниш.

Страбон ўзининг иккинчи ва олтинчи китобларида Парфия ҳақида муфассал тўхталиб ўтган эди. Еттинчи китобида таъкидланишича, Парфия шоҳлигида иккита олий кенгаш бўлган. Биринчи кенгаш шоҳ ва унинг қариндош-уруғларидан иборат узаро кенгаш, иккинчиси, фозил ва донолардан иборат бўлган кенгашдир¹.

Страбон ижодида шоҳликлар сиёсати, шоҳ қасри, шоҳ саройидаги қизиқ-қизик воқеалар баёни ҳам берилган. Бундан қуриниб турибдики, Парфия шоҳлик чоғида донишмандларнинг фикрига таяниб иш юритган.

Бақтриянинг бир қисми Ариядан шимол томонга, катта қисми эса шарқ томонга чузилган эди. Бақтрия кенг улка, бу ерда зайтун дарахти мевасидан бошқа ҳамма ҳосил етиштирилади.

Аполлодор Артемиденнинг таъкидлашича, Эллин шундай буюк давлатга айланадики, бунинг сабаби уларнинг ерлари бой ва ҳосилдорлигида эди. Ҳатто улар ариана ва ҳиндларни ҳам ўзларига бўйсундириб олганди. Бу борада улар Александриядан ҳам ўзиб кетганди. Бу муваффақиятларга эришишда, Имая Гпанисгача етиб борган саркарда Менендрнинг роли катта эди. Баъзи бир босқинчилик юришларининг бошида Менандрнинг ўзи турарди. Бошқа бирларига эса Бақтрия шоҳи Евфидеманинг угли Димитрий саркардалик қиларди. Улар Поталеони эгаллаб қолмасдан, балки Сараосга ва Сигердида деб аталмиш шоҳликларни ҳам ўзларига қаратиб олади. Аполлодорнинг сузига қараганда, «Бақтрия бутун Ариананинг беағи» эди. Бақтриялик шоҳлар Серов ва Фриповгача ўз ҳукмдорлигини ўтказди.

Бақтрияликларнинг асосий шаҳри Бақтра бўлиб, у Заркасиой деб аталган. Бу шаҳар орқали ўтган дарё Оксга бориб қуйиларди. Икки дарёнинг қуйилиш жойида Адранса ва бошқа купгина шаҳарлар бор эди. Бу шаҳарлар орасида шоҳ номи билан аталувчи Евкотидия ҳам бўлган. Эллинликлар бу улкаларни эгаллаб олгандан сўнг уларни Сатракин, Аспион, Тури ва Парфия каби вилоятларга бўлиб юборди. Эллинликлар Окс билан Яксарт ораллигида жойлашган Сугдиёна ҳам эгаллаб олишди².

Бақтрия ҳақида берилган бундай қимматли фактлар, айни чоғда тарихий аҳамиятга ҳам эгадир. Шаҳар ва дарёларнинг жугрофий жойлашуви ҳақидаги маълумотлар антик дунё ҳақидаги тасаввуримизни янада чуқурлаштиради³.

¹ Уша асар, 525-бет.

² Уша асар, 525-бет.

³ Уша асар, 527-бет.

Қадимги Сугдиёна ва бақтрияликлар турмуш тарзи ва урф-одатига ҳақра номадлардан фарқ қилмасди. Улар ҳақида Онесикрит купгина ахши-емон ривоятларни айтган эди. Шулардан бирида ҳикоя қилинишича, уларнинг урф-одатига кўра, қариган кишини улмаса ҳам тирик ҳолда итларга берилган. Бақтра шаҳри ташқи томонлари тоза кетинса-да, ичида одам суяклари тулиб ётарди. Александр бу урф-одатларни йўқ қилади. Яна бир ривоятда, каспийликлар ҳақида ҳикоя қилиниб, уларнинг урф-одатига кўра етмишдан ошган одам қамаб қўйиларди ва очликдан улиб кетарди. Александр келиб, бу даҳшатли урф-одатларга барҳам берали, янги расм-русумлар жорий қилганда ҳамма ҳайратга тушганди⁴.

Антик даврлар ҳақида Страбон келтирган бу ривоятлар қанчалик дурри ёки нотўғрилиги ҳақида бирон нарсга дейишимиз қийин. Аммо ҳамма халқларнинг ҳам ёввойилик даврида бундай ваҳшийликлар содир бўгани табиийдир. Чунки бу ўринда Страбон ўзи яшаган даврни эмас, уюқ ўтмишдаги ривоятларни назарда тутмоқда.

Айтишларига қараганда, Александр Бақтрия ва Сугдиёнада саккизта шаҳарга асос солади. Бир қанча шаҳарларни, яъни Карпат, Мароқанд, Эррон шоҳи Кир томонидан қурилган шаҳарларни қазиб топиб олади. Кир шаҳридаги аҳоли исён кутаргани учун Александр Кирни хурмат қилишга қарамасдан, бу шаҳарни яқсон этади. Александр айёрлик билан иккита мустақкам қалъани эгаллайди. Улардан бири Бақтриядаги Сисимифр қалъаси булиб, купинча уни Ариамас деб аташган. Сисимифр қалъасининг эни 15 стадий, бўйи 80 стадий булиб, юқори қисмида ҳосилдор ерлар бор эди. Бу ҳосилдор ерларда 500 киши яшаса буларди. Худди шу ерда Александр иззат-икром билан кутиб олиниб, Оксартнинг қизи Роксанага уйланади.

Сугдиёнадаги қалъа Бақтриядаги Сисимифр қалъасига қараганда икки баравар баланд эди. Шу ерларда Александр бронхиллар шаҳрини яқсон қилади. Бронхиллар Ксеркс ҳукмронлиги даврида бу улкаларга бадарға қилинган эди. Бу шаҳар вайрон қилинишининг яна бир сабаби, ҳатто ибodatхоналарда ўғрилиқ ва хоинлик купайиб кетган эди⁵.

Сисимифр қалъаси бошқа манбаларда, Херион деб аталиб, Оксартнинг юқори оқимида, ҳақиқатан ҳам Бақтрия ерларида жойлашган эди. Херион қалъасининг эгаси Сисимифр булади. У Александрга қарши кўтариб қаттиқ курашади, сўнгра Александр бу қалъани қўлга киритолмагач, Сисимифр билан сулҳ тузишга мажбур булади. Сугдиёнадан ўтадиган дарёнинг номини Аристобул Политимет деб атайди. Бу номини македонияликлар қўйиб кетган эди. Улар дашт жойларни эгаллаб, қумликларга сув чиқаради ва у қақроқ ерларга сингиб кетади. Айтишларича, ер қазувчилар, Ох дарёси бўйларидан фойдали қазилмалар

⁴ Уша асар, 527-бет.

⁵ Уша асар, 525-бет.

топишади. Баъзи бир антик тарихчиларнинг айтишича, Ох дарёси Бақтрия орқали утади. Бошқаларнинг фикрича, бу дарё Бақтрияга яқин жойда оқади. Яна баъзиларнинг айтишларича, Ох ва Окс дарёлари алоҳида оқишган. Лекин бу дарёлар Гиркания денгизига бориб қуйилган. Бошқар маълумотларга қараганда, Ох бошланишида алоҳида дарё бўлса ҳам, кейинчалик Окс дарёсига қушилган. Яксарт узига алоҳида дарё эди. Лекин бу дарё ҳам денгизга бориб қуйиларди¹.

Страбоннинг таъкидлашича, бу фойдали қазилма қандайдир ёнувчи суюқликдан (нефть) иборат эди. Ер ости бойликлари қадимдан инсониятни узига қизиқтириб келган.

Шунингдек, бу уринда Гиркан денгизи деганда тарихчи Ороз денгизини назарда тутатган бўлса керак. Чунки Каспий денгизи ҳақида у бошқа жойда алоҳида тўхталиб утган эди.

Гирканиядан Сўғдиёнагача бўлган масофада, Эрон, Македония ва Парфияга маълум халқлар яшаган. Бессни таъқиб этиш чоғида шу халқларга қарши Александр ўзининг сунгги ҳарбий юришини қилади. Лекин Бесс асирликка олинади ва орқага қайтарилади. Спитамен эса хоинларча улдирилади. Шундан сунг Александрнинг босқинчилик юришларига Сўғдиёнада якун ясалади. Патроклнинг таъкидлашича, купгина одамлар Ҳиндистондан Гирканияга дарё орқали сузиб келади. Лекин бу ривоятларга кўплар ишонмайди².

Спитаменнинг ўлими ҳақида такрор айтамыз, тарихий китобларда турли хил маълумотларга дуч келамиз. Баъзи бир манбаларда у хотини томонидан, бошқа манбаларда Александр айғоқчилари томонидан, яна бир манбаларда ўз одамларининг сотқинлиги туфайли улдирилган, дейилади. Ҳар ҳолда, қандай бўлмасин, Страбон таъкидлаганидек, у хоинларча улдирилган.

Шундай қилиб, Страбоннинг «География» асари улкамизнинг антик даврлари ҳақида қимматли маълумотлар беради. Бу алломанинг асарини ўқиб, Ўрта Осиёдаги шаҳар ва дарёлар тарихи билангина танишиб қолмасдан, балки бу ердаги халқларнинг урф-одатлари, расм-русумлари, ҳаёти ва турмуш тарзи ҳақида ҳам маълумот оламиз. Муҳим томони шундаки, Страбон бошқалар айтган фикрларни такрорламасдан, янги-янги далилларни келтиради. Албатта, бошқа антик адиблар сингари Страбон ижодида ҳам айрим чалкаш фикрлар учрайди. Лекин аксарият ҳолларда, адиб воқеалар баёнига объектив позициядан қарашга ҳаракат қилган. Яна бир муҳим жиҳати шундаки, Страбон бобокалонларимиз ҳаётидан аниқ далиллар асосида ҳикоя қилади. Биз бу ҳикоялар орқали узоқ ўтмишнинг поёнсиз кенгликлари буйлаб парвоз қилиш шарафига муяссар бўламиз.

¹ Уша асар, 528—529-бетлар.

² Уша жойда, 529-бет.

ПОМПЕЙ ТРОГ ВА ЮСТИН

Қадим Сўғдиёна тасвири ва Ўрта Осиёнинг антик даврларида руи берган воқеалар Помпей Трог ва Юстин асарларида алоҳида маҳорат билан чизиб берилади. Бу иккала улуг адиб ижодининг бири навиини асосини давомидир. Яъни Помпей Трог ижодининг давомини Юстин ижодида кўрамыз.

Помпей Трогни биз Юстин ижоди орқали таниймиз. Унинг 44 китобдан иборат «Филипп тарихи» асари турли хил сабабларга кўра кейинчалик йўқолиб кетган.

Помпей Трог бу асарини эрамининг 7-йилларида ёзди. Унинг ҳаётига онд жуда кам маълумотга эгамиз. Помпей Трог Нарбон вилоятининг Галли элида яшаб ўтади. Унинг бобоси Сертори жангида жасорат курсатганлиги туфайли император Гней Помпей томонидан Римнинг гражданилик ҳуқуқига эга бўлган эди. Унинг амакиси Митридагов жангида Гней Помпей саркардалигидаги отлик қўшиннинг бир қисмига бошлиқ этилиб тайинланади. Унинг отаси император Юлий Цезарь даврида котиб ва таржимон булиб ишлайди.

Помпей Трогнинг «Филипп тарихи» асарида асосан Филипп ва Александр Македонский даврида юз берган воқеалар тасвирланади. Муҳими шундаки, асарда фақат Македония тарихи ўз ифодасини топиб қолмасдан, ўша даврда ва ундан кейин яшаб ўтган шоҳлар ҳаёти ҳақида ҳам қизиқарли воқеалар тасвири берилади. Шунингдек, асардан Филипп II ҳаёти ва унинг ҳарбий юришлари, Александр Македонскийнинг Осиёдаги тарихий саргузаштларга бои ҳаёти кенг урин олган. Ҳатто ўз замонаси, Август асри билан боғлиқ бўлган воқеалар ҳам қаламга олинади.

Помпей Трогнинг «Филипп тарихи» асари сюжети билан ҳам биз асосан Юстин асари орқали танишамиз. Муҳими шундаки, Юстин асарининг ҳам куп саҳифалари йўқолиб кетган.

Кейинчалик бошқа бир номаълум тадқиқотчи бу асарнинг қимчиликларини, йўқолиб кетган саҳифалари ўрнини тўлдиришга ҳаракат қилган.

Юстиннинг номини жаҳонга танитган Помпей Трогнинг «Филипп тарихи» асаридир. Помпей Трогни жаҳонга танитган эса Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» номли асаридир. Помпей Трог ҳақида қисқагина маълумот берган Юстин ўзи ҳақида лом-лим демайди. Шу туфайли биз асарини ҳақида жуда қисқа маълумотга эгамиз. Унинг Август асридан кейин эрамининг I—II асрларида Римда яшаб ўтганлиги маълум, холос.

Бу икки адиб ўз замонасида унчалик катта обрў-эътибор топмаган бўлса ҳам, Ўрта асрлар ва Ренессанс даврларига келиб, номлари купчиликка таниш булиб қолди.

Юстин ҳаётининг кўп қисми Август асри ва ундан кейинги даврлар адабиёти ва санъатининг ривожига билан боғлиқдир. Маълумки, эрамининг

аввалги 31 йилда узига «Август» деган муқаддас номни олган Рим императори Октавиан адабиёт ва санъатнинг равнақ топиши ва ташвиш-хашанига алоҳида эътибор билан қараган. Император замонасининг улут адиблари ва буюк санъаткорларини уз қошига чорлаб, адабиёт кешалари ва санъат анжуманлари утказиб турарди. Адабиётга Вергилий, Гораций, Овидий каби буюк суз санъаткорларини етказиб берган Август асри яна узининг сон-саноқсиз катта-кичик ижодкорлари билан эътиборга лойиқ.

Қадимги ривоятларда айтилишича, Август асрида шоир бўлмаган киши қолмаган эди. Ҳамма ижод билан машғул булган. Август асрининг эпкини кейин ҳам узоқ йиллар узининг таъсирини йўқотмай турган. Бу таъсирни кейинчалик Юстин ижодида кураимиз. Юстин уз замонасининг адабиёт ва маданият аҳллари билан яқин алоқада булган. Унинг «Помпей Трог эпитоми»ни varaқлаб чиқсак, муаллифнинг катта истеъдод ва илм-маърифат эгаси булганлигини англаймиз. Унинг Помпей Трог ижодида алоҳида ҳурмат билан қараганлигининг узи фикримизнинг исботидир.

Рим императори Октавиан Август грек ерлари билан бирга, Македония тупрогини ҳам забт этган. Шунда у Александрия шахрига ташриф буюриб, Александр Македонскийнинг дуру жавоҳирлар билан тулдирилган олтиндан ясалган тобутини зиёрат қилади. У Александр Македонскийга катта ҳурмат билан муносабатда бўлади. Шунинг учун ҳам Александр Македонскийнинг бебаҳо олтин тобутини бузишга, уни қўлга киритишга ҳаракат қилмайди. Октавиан фақат адабиёт ва санъатга катта ҳурмат билан қараб қолмасдан, тарихга ҳам қизиқиш билан муносабатда бўлади. Айниқса, у тарихда ўтган саркарда ва шоҳларнинг ҳаёти ҳақидаги қизиқ-қизиқ ҳикоятларни диққат билан тингларди. Шунинг учун ҳам бу даврга келиб, яъни эраминдан олдинги 31 йилларда Александр Македонский ҳаётини урганишга римликларда катта қизиқиш пайдо бўлади. Ҳатто ҳар бир римлик жангчи узини Александрга қиес қиларди. Шу нуқтаи назардан қараганда, кейинги даврда яшаган римлик Юстиннинг Александр Македонский тарихига муурожаат этиши бежиз эмас.

Юстин тарихни жуда яхши билган, айни пайтда, маҳоратли ёзувчи эди. Тарихчи сифатида Помпей Трог ҳикоя қилинган тарихни воқеаларнинг асосларини пухта урганган ва уларга узининг муносабатини билдирган булса, ёзувчи сифатида Помпей Трог асаридаги бадий тасвирларнинг давомчиси сифатида кўзга ташланади. Чунки асардан йўқолиб кетган кўпгина саҳифаларнинг бадий хусусиятларини ва ифода воситаларини тиклашга ҳаракат қилган.

У Помпей Трог асаридаги бадий эпизодларни узининг мустақил гоёвий позициясида туриб таҳлил этади. Мана шу белги ва хусусият Юстин дунёқарашининг кенглигидан, билимининг чуқурлигидан дарак

беради. Акс ҳолда, унга Помпей Трогнинг тарихий романини урганиш ва кўзга бадий жило бериш насиб этмаган буларди. Муҳими шундаки, Юстин уз салафининг романини қайта кашф этади. керакли уринларда унга бадий жило беради. Ҳатто Помпей Трог асаридаги айрим хом маъюмига етмаган эпизодлар Юстин ижодхонасида пишиб етилади. Юстиннинг тасвир услубида еритилади. Юстин Помпей Трогнинг дардига шерик булганлигини, айрим лавҳаларни ҳамдард булиб, у билан биргаликда битганлигини кураимиз. Яна шуниси характерлики, Юстин ўзига ёқмаган айрим лавҳаларни уз салафларининг асаридан олиб ташлаган. Ёки бошқа ўринларда бундай бадий лавҳаларга қайтадан ишлов берган. Баъзи бир уринларда бошқача ҳолатга дуч келишимиз ҳам мумкин. Романдаги катта-катта бадий лавҳаларни, тарихий воқеалар таъсирини узи яратади. Шунинг учун ҳам Юстиннинг хизмати Помпей Трог меънатидан қолишмайди. Шу туфайли булса керак, Юстин номи жаҳон адабиётида катта ҳурмат билан тилга олинади. Чунки Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асари узига хос бадий асардир. Ҳатто у гоёвий юксаклиги ва бадий гўзаллиги жиҳатидан айрим грек ва Рим романларидан устун туради. Шунингдек, бу асар илмий характерга эга. Унда халқлар тарихига оид муҳим маълумотлар бор.

Биз учун эътиборли томони шундаки, Сугдиёна тарихи на Урта Осиёнинг антик даврларига оид айрим эпизодлар сақланиб қолинган. Албатта, бадий лавҳаларнинг ҳаммаси эмас, бу даврга тегишли булган айрим саҳифалар йўқолган. Шундай булса ҳам, биз сақланиб қолган эпизодлар юзасидан ҳам она юртимизнинг тарихига оид тегишли хулосаларни чиқариб олишимиз керак.

Помпей Трог ва Юстин ҳақида қўлга киритган манбаларимиз асосан шундан иборат. Бу иккала адиб ҳаёти ва ижоди ҳақида йирик тадқиқот ишлари олиб борган атоқли рус олими К.К. Зельин узининг «Помпей Трог ва унинг «Филипп тарихи»¹ асарида бир қатор муҳим фикрларни айтиб ўтган. Лекин кўп йиллар давомида Помпей Трог ва Юстин ижодини ўрганган ва изланишлар олиб борган олим бу икки адибнинг ҳаётига оид янги фактларни қўлга киритолмаган.

Ушбеш китобдан иборат Помпей Трогнинг «Филипп тарихи» китобини Юстин қайта ишлаб тулдирад экан, барибир асарни илгариги ҳолига қайтариб олмайди. Бу ун беш китобда баён қилинган воқеалар тафсилоти асосан қуйидагилар:

Биринчи китобда қуйидагилар изоҳланади — Ассирияликлар Нин подшосини мағлубиятга учратиб, ундан кейин Орбаклар билан жангда

¹ Зельин К.К. Помпей Трог и его произведение «История Филиппа», «Вестник древней истории», 1954, № 2.

енгиб медеяликларга қарши курашади. Медеяларнинг охириги подшоҳи Астма булиб, у уз невараси Кир томонидан тахтдан ағдарилагач, подшоҳликни форслар эгаллайди. Кир қандай қилиб Лидия, Кресс, уруш очгани, ғолиб чиқиб уларни асирга олгани ҳақида ҳикоя қилинади. Аини бир пайтда Золий ва Ионий шаҳарларининг жойлашган урни ҳақида, лидияликларнинг қадимий тарихи ҳақида, шунингдек, Италиядаги тусиқлар ҳақида ҳикоя қилинади. Кирдан кейин унинг ўғли Камбиз Мисрни буйсундиради. Шунингдек, Мисрнинг энг қадимий тарихи ҳақида ҳам фикрлар юритилади. Камбиз улимидан кейин Доро магларни улдириб, ҳукмронсиз қолган Эрон подшоҳлигини эгалтайди ва Вавилонни босиб олгандан сунг, скифларга қарши уруш бошлайди.

Иккинчи китобда скифлар юрти ва Понтнинг жойлашган урни, шунингдек, Скифиянинг энг қадимий тарихига тухталади. Урушгача уруш пайтида у ердан Доро қувиб юборилганлиги ҳақида ҳам анчагина маълумотлар бор. Доро скифлар тазйиқидан қочгандан кейин Грецияга қарши уруш бошлайди. Бу урушга Датис ва Тисаферилар бошчилик қиладилар. Урушнинг барча оғирлиги афиналиклар елкасига тушади. Куз унгимизда куҳна Афина ва афиналикларнинг елкасига тушади. Куз Нисистрат зулмигача булиб утган воқеалар гавдаланади. У тахтдан қулатилгандан кейин афиналиклар Марафон яқинида эронликлар устидан ғолиб келадилар. Шунингдек, Доронинг улимидан кейин унинг ўғли Ксеркс Грецияга уруш очгани ҳақида ҳам анчагина маълумотлар берилган. Фессалиянинг энг қадимий тарихи хусусида ҳам суз юритилади.

Учинчи китобда қандай қилиб Ксеркс улимидан кейин унинг ўғли Артаксеркс отаси қотили Артабандан қасос олиб, Миср билан уруш олиб боргани баён қилинади. Шундай қилиб, саркарда Ахаменис мағлубияти ва қандай қилиб кейин Миср Багабакс томонидан эгаллангани ҳақида суз боради. Эрон подшоси билан тинчлик сулҳи тузилган бир пайтда грекларнинг узаро ички уруши бошланади. Кейинчалик Пелопоннес Геркулес авлодлари булмиш дерялар томонидан қулга туширилган эди. Кейин Арголида ва Мессения уртасидаги қонли уруш тафсилотлари баён қилиниб, Сихион ва Коринф ҳокимликлари уртасида иттифоқ тузилганлиги ҳақида ҳикоя қилинади.

Туртинчи китобда қадимий даврдан бошлаб Сиракуза яқинида Афина флоти йуқ қилиб ташлангунча булган Сицилия тарихи акс эттирилган.

Бешинчи китобда Деколея деб ном олган афиналиклар тарихи, лаведеменлар уртасидаги уруш тафсилотлари, то Афинанинг олинишигача булиб утган воқеалар ёритилади. Афинадан қандай қилиб уттиз ҳокимнинг қувилиши хусусида ҳам суз боради.

Эфесдаги қузғолон натижасида бошланган лакедемонияликларнинг Осиёда Артокерксга қарши олиб борган уруши ҳақида, яна бир бор Кирнинг акасига қарши уруш ҳақида ва Кир бошчилигида жанг қилган греклар ҳақида суз юритилади.

Олтинчи китобда эса Осиёда саркардалар Деркулид ва Агесимен бошчилигида лакедемонияликларнинг Эрон ҳокимликларига қарши олиб борган оғир уруш воқеаларидан то Книд яқинидаги денгиз жангигача ҳикоя қилинади. Бу жангда лакедемонияликлар мағлубиятга учраб, афиналиклар яна ҳукмронликни қулга киритган эдилар. сунгра Левктрал ва Мантин яқинидаги шиддатли жангда енгилиб, уз ҳукмронлигини йуқотган спартанлар ҳақида суз юритилади. Фессалиядаги Ясон ҳукмронлигининг мустақамланиши ва инқирозга юз гўтиши берилади. ундан кейин эди Фертик, Александрнинг ҳукмронлиги ва кеинчалик Хиос, Родос ва Византия халқларининг Афинага қарши уруши ҳақида суз юритилади. Шу жойдан Македония тарихи бошланади.

Еттинчи китобда Македон қабиласи асосчиси Карандан тортиб, буюк Филиппгача булган буюк давлат ва унинг подшоҳликларининг қадимий тарихи ёзилади. Шунингдек, иллирияликлар ва песнянлар қадимий тарихи қўшиб кетилган.

Саккизинчи китобда Буюк Филиппнинг Марафон шаҳрини олганидан бошлаб, Фокея урушининг бошланишидан охиригача булган давр акс эттирилади.

Филиппнинг Халқидик шаҳарлари билан олиб борган уруши ҳақидаги ахборот ҳам берилган. Шунингдек, қандай қилиб Филипп Иллирия подшоҳларини енггани, Фракия ва Фессалиянинг буйсундирилиши, Перинфга булган муваффақиятсиз ҳужум ҳақидаги ҳикояларни билиб оласиз.

Тукқизинчи китобда Филиппнинг Перинфдан улоқтириб гашлангани. Филипп қамал қилишнн тухтатишга мажбур булган Византиянинг қадимий тарихи, ундан кейин скифларга қарши уруш очгани ҳақида баён қилилади. Филиппнинг скифлар подшоси Атей билан олиб борган урушгача, скифларнинг энг қадимий тарихи хотирамизда тикланади. Скифлардан қайтгач, Филипп Грецияга уруш бошлайди ва Херон яқинида буюк ғалабага эришади.

Унинчи китобда Эрон тарихи акс эттирилади. Артаксеркс билан Кипр подшоси Эвагор ўртасида тинчлик сулҳи тузилади. Ак шаҳрида Мисрга қарши урушга тайёрланади. Сунгра кадусейлар вилоятида мағлубиятга учиради. Пафлагониянинг энг қадимий тарихи ҳам ниҳоятда қизиқарлидир. Кейин Артаксеркс, ҳоким Геллеспонт, Аритарзанк, кейин эса Сирияда Араксия ҳокими Ороннинг устидан ғолиб чиқиб, вафот этади.

Ун биринчи китобда Буюк Александрнинг Эрон подшоси Доро улимитага қилган ишлари ҳикоя қилиниб, Кария ва унинг подшоҳликлари тарихи эслатиб утилади.

Ун иккинчи китобда Александрнинг улимигача булган воқеалар тарихини ўқиймиз. Унинг Бақтрия ва Ҳиндистонда олиб борган урушлари ҳақида суз юритилади. Шунингдек, унинг Грециядаги иш юригувчиси

Антипатра фаолияти ҳамда Лакедомон подшоси Арзидан тарихи ва Александр Молоссларнинг Италиядаги ҳаракатлари тугрисида муноқиша билан маълумотларни билиб оламиз, уларнинг ҳар иккиси ҳам ушбу кўшини билан уша ерда йўқ қилинган эди.

Ун учинчи китобда қуйидагилар изоҳланади Александрнинг ўлимидан кейин унинг олий кумондонлари ўзаро ҳокимиятни бўлиб олади Александр томонидан бу ерларда қолдирилган кекса жангчилар бу узоқ улкаларни ташлаб, Грецияга йўл олади. Улар йўлда Пифон томонидан қириб ташланади. Антипатра, Грецияга олиб борган ламий уруши ҳақида ҳам анчагина маълумотлар бор.

Ун тўртинчи китобда Антигон ва Эвменлар уртасида бўлиб ўтган уруш. Антигоннинг уни Каппадокиядан қувиб юборганлиги изоҳланади. У Кичик Фригиядан Голлеспонт деб аталувчи денгиз жангида енгилган Арридец ва Клитни ҳам қувиб юборган эди. Полиперхонтнинг мағлубияти, ундан Никонор Мухинияни тортиб олади. Кассандр Александрнинг Пидна шаҳрида қамалда қолган онаси Олимпиадани ўлдирган эди.

Ун бешинчи китобда Антигоннинг ўғли Диметрий Птолемей томонидан Газа (Ғазо) яқинида мағлуб бўлиши баён этилади. Уша воқеадан сўнг Македонияда Александрнинг бир ўғлини Кассандр, иккинчисини Поллиперхонт ўлдирди.

Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асари ҳали рус тилида китоб ҳолида нашр этилган эмас. Романнинг қарийб ҳамма китоблари «Вестник древней истории» журналининг 1954 йил 1—4 сонларида, 1955 йил 1-сонидан босилиб чиқди. Мана шу журнал саҳифаларида чоп этилган асарни ўқир эканмиз, қадим Сугдиёна элларида юз берган кўплаб тарихий воқеалар билан танишиш шарафига муяссар бўламиз.

Юстин асарларида, асосан, скифлар ҳақида ҳикоя қилинади «Скифлар ери кенлиги ва узунлиги жиҳатидан бепоён улка эди. Улар ўзларига тегишли ерларни чегаралаб олишган эди. Уларда на ўй, на қурилиш ва на доимий истиқомат қиладиган жой бор. Улар мудом кучиб, қуниб юришга одатланган. Майда ва йирик моллар боқади. Улар хотини ва болаларини ўзлари билан бирга олиб юради. Уларнинг иссиқдан ва совуқдан сақлайдиган теридан тайёрланган махсус ёпинғичи булган»¹.

Юстин асарида келтирилган скифлар ҳаётига оид бу эпизод, қадим Сугдиёнада яшаган бобокалонларимиз ҳаётига жуда ўхшаш. Ҳақиқатан ҳам узоқ ўтмишда бобокалонларимиз уруғ-уруғ, элат-элат бўлиб, кучманчи ва ярим кучманчи бўлиб яшаганлар. Улар асосан чорвачилик билан шуғулланган. Шунинг учун ҳам тери ва наमतдан ясалган буюмларни турли мақсадларда кўп ишлатган. Бу уринда Юстин асари

эрачидан илгариги IV—III асрларни назарда тутмоқда. Чунки романда тасвирланган скифлар ҳаётига оид воқеалар асосан шу даврни ва ҳатто ундан илгари бўлиб ўтган воқеаларни беихтиёр эсга солиди.

Асарни ёзувчилар экинчиз, ҳар иккала муаллифнинг ҳам скифлар ҳаётини яхши билганлигига ишонч ҳосил қиламиз. Юстин скифлар ҳаётига шунчалик қузатувчи сифатида ёндошиб қолмасдан, балки бу воқеаларнинг иштирокчиси, шохиди сифатида қалам тебратади. Шу сабаб скифлар ҳаётига оид бадиий тасвирлар романда жуда ҳаётини чиққан. Ҳар иккала адиб ҳам скифлар ҳаётини чуқур урганган. Фақат Александрнинг Осиё мамлакатларига, жумладан, Урта Осиёга қилган ҳарбий қишини тасвирловчи асарларни ва у билан боғлиқ тарихий ҳақиқатларни ўрганиш билан чекланиб қолмаган. Жумладан, Птолемей, Аристобул, Каллисфеннинг «Кундалик»ларини урганиб чиққан Александр билан Сугдиёна ерларига келган Эвмен ва Диодат қўлёмалари билан яқиндан танишган. «Шоҳ журнали» ёки «Эфемерида» деб номланувчи махсус бебаҳо асарни синчиклаб урганган. Яна шу давр тасвир этилган унлаб тарихий лавҳаларни қизиқиб ўқиган. Энг муҳими. Помпей Трог ҳам, Юстин ҳам Геродот ижодини билган. Айниқса, Геродотнинг «Тарих» ёки «Тадқиқот» асари ҳар иккала муаллифнинг иккит марказида турган.

«Тарих» ёки «Тадқиқот» асарида скифлар ҳаётига оид жуда кўп маълумот берилган. Помпей Трог ва Юстин скифлар ҳаётига доир айрим воқеаларнинг баёнини тасдиқлаш учун кўп уринларда Геродот ижодига мурожаат қилади. Айниқса, Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асарида берилган скифлар ҳақидаги воқеалар тасвири Геродотнинг «Скифия» асари тасвирига ўхшаб кетади.

Биз бу уринда Помпей Трог ва Юстин номларини бирдек тилга олиб ўтмоқдамиз. Бироқ, биз асосан номи билан боғлиқ «Помпей Трог эпитоми» асарини таҳлил қиляпмиз, урганаётган объектимиз Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асаридир. Шунинг учун ҳам асосий эътиборни мана шу асар таҳлилига қаратмоқчимиз.

Юстин ўз асарларида скифларнинг ҳаёти, яшаш тарзи, ҳақида ҳикоя қилади. Муаллиф бу билан чегараланиб қолмасдан, скифларнинг ҳақиқатлари, феъл-атвори, дунёқарашига хос характерли белгилар ҳақида ҳам сўз юритади. Масалан, Юстин асарининг бир жойида шундай фикрни учрағачиз. «Улар тугма ҳақиқатгўй эдилар. Улар учун ўғрилиқ қилиш энг оғир жиноят эди».

Мана шу фикрдан ҳам кўриниб турибдики, скифлар қадимдан ҳақиқатгўй булган ва ҳақиқат учун курашганлар. Ўғрилиқ эса қадимдан ота-бобокалонларимиз учун ёт нарсас. Юстиннинг скифларга берган бундай юксак таърифи қимматини йўқотмайди. Қадим бобокалонларимиз

¹ Юстин. Эпитома Помпей трога. «Вестник древней истории», 1954, № 2, 212-бет

хусусида айтилган бундай юсак баҳо бугунги кунда ҳам авлодлар қалбини фахр ҳисси билан тулдиради.

Юстиннинг бу асари узининг юсак замонавийлик пайдосига эга эканлиги билан ҳам ажралиб туради. Замонавийлик руҳи билан сўзоридаги асар орадан неча-неча асрлар утса ҳам узининг гоёвий-эстетик аҳамиятини пасайгирмайди. Бундай асарлар асрлар оша узининг гоёвий-бадий қимматини тобора юксалтириб бораверади. Қарангки, Юстиннинг бу асарларини ёзганига қарийб 20 аср булди. Помпей Трог бу мавзуга ундан илгарироқ қўл урган. Романда тасвирланган воқеаларнинг тарихий илдизи эраמידан илгариги IV—III асрларга бориб тақалади. Яъни ҳозирги ҳаётимиздан қарийб 23 аср илгари булиб утган воқеалар тасвирга олинган. Оралан шунча асрлар, минглаб йиллар утса ҳам бу романда тасвирланган воқеалар замонавийлик руҳига эга. Бу воқеалар бизнинг қалбимизга жуда яқин. Биз уларни қизиқиб ўқиймиз. Помпей Трог ва Юстиннинг бебаҳо хизматларига таҳсинлар айтамыз. Бу асарлар киши руҳига эстетик завқ бахш этади. Қалбимизни чуқур ҳис-ҳаяжон қоплайди. Тасвирланган воқеаларнинг давомини қидирамиз. Бобокалонларимиз булган скифлар ҳаётига қизиқиш билан қараб қолмасдан, уларнинг қисматиға, ғам-андуҳларига ҳам шерик буламиз. Қиргин урушларни қоралаймиз. Скифларнинг тинч-тотув ҳаётини бузган, инсоният бошига уруш даҳшатларини келтирган қонхур босқинчиларга лаънатлар ўқиймиз. Анин паитда, бизнинг бобокалонларимиз ҳаёти билан танишиш шарафига муяссар этган Помпей Трог ва Юстин номига илиқ гаплар айтгимиз келади.

Асарда тасвирланишича, «Скифларнинг қуй-моллари алоҳида жойларда сақланмасдан, кенг яйловларда эркин юрарди. Скифлар олтин ва қумушдан ҳазар қилардилар. Сут ва асал истеъмол қилишга одатланганлар. Йиртқич ҳайвонларнинг терисидан ҳам фойдаланардилар».

Бу эпизодлар реал ҳаётга жуда яқиндир. Ёзувчи скифларнинг қадим турмуш тарзини худди ўзи кузи билан кургандек жонли лавҳаларда тасвирлайди. Ҳақиқатан ҳам скифларнинг қуй-қўзилари, моллари кенг яйловларда ўтлаб юрган. Уларни айрим қўраларда сақлаш ёки махсус арқонларга боғлаб қўйиш одат булмаган. Қадимги скифлар олтин йиғиш ва қумуш буюмлар тўплашга одатланмаган. Тинч-тотув ҳаёт, мол-қўйларининг маъраб юриши улар учун бебаҳо бойлик булган. Скифлар эркин ҳаёт кечириш тарафдори эдилар. Шунинг учун ҳам кенг яйловларда мол-қўйларининг эркин юриши, ҳатто қўлга ўргатилган паррандаларнинг бепоён осмонда эркин учишлари скифлар ҳаётига оид эркинлик, озодликнинг рамзий маъносини касб этади.

Романнинг бир урнида, «бойликка ҳирс қўйиш уни ишлата билган жойдагина авжига чиқади» деган фикрга дуч келамиз. Скифлар ушбу бойлик олтин ва қумуш бойликлар эмас, балки бебаҳо герилар билан

таъёрланган турли хил кийимлар ҳисобланган. Майин жунлардан қаҳратон кишларни ҳам писанд қилмайдиган утовлар яшашган¹.

Ўштларнинг истеъмол қилганлар. Сут-қатиқлари энг шифобахш ичимликлар ҳисобланган, ҳатто ҳайвонларнинг терисидан ўқ ўтмайдиган қўшқилар ясалган, эгар-жабдуқлар қилинган. Ҳатто саратонда иссиқ ўтмайдиган соябонлар ҳам теридан ясалган. Хуллас, «тери ва жуннинг қиммати скифлар учун олтиндан ҳам баланд булган»².

Юстин асарини ўқиб шундай хулосага келиш мумкинки, антик даврларда ҳамма нарса оддий ва табиий булган. Ортиқча безакларга ҳирс қўйиш скифлар учун бегона эди.

Олтин ва қумуш буюмларга қизиқиш қадим скифларга асосан кейинчалик кириб келган. Бундай қизиқиш Осиё мамлакатларида Урта Осиёдан илгарийёқ Эронда кучайган эди. Эрон қадимдан тараққий этган Афна шаҳарларига яқин жойлашган. Эронликлар билан юнонлар ўртасида қадимдан савдо-сотиқ алоқалари кучайган. Ҳатто Юнон-Эрон ўрнши қадимги дунё тарихида энг ўзоқ чузилган урушлардан булиб, эраמידан илгари VI асрга тегишлидир. Бу урушнинг тафсилотлари Эсхилнинг (эраמידан илгари 525—456 йиллар) «Эронийлар» тарихий трагедиясида батафсил баён этилган. Эронлар билан юнонлар ўртасида бу урушдан ташқари илгари ҳам тез-тез жангу жадаллар булиб, мол-дунё, олтин талашиб, минг-минглаб кишилар қурбон булган. Эрон шоҳларини дафн қилишганда ҳам уларнинг тобутини олтинга тулдиришган.

Урта Осиёда олтинга қизиқиш Эрон шоҳлари Кир, Доро (эраמידан илгариги V аср) ҳужумларидан сунг пайдо булди.

Ҳатто қадимги Осиё мамлакатларидан бири булган Троя билан юнонлар ўртасидаги (эраמידан олдинги XIV—XIII асрлар) урушнинг бошланишига ҳам бир «олтин олма» сабаб булган эди. Бу ҳақда Юнон антик адабиётида яратилган цикл асарлар, айниқса, «Троя цикли» достонларида кенг маълумотлар берилган. Юнон-Троя урушининг бошланиш сабабларини ҳикоя қилувчи «Киприя» достонида «Олтин олма» ҳақида киши қалбини сеҳрловчи қизиқ-қизиқ лавҳалар берилган. «Киприя» достонида тасвирланган воқеаларнинг тафсилоти билан яқиндан танишсак, осийлик Париснинг устидаги шарқона кийимлар Спарта гузали Еленани ўзига ром этади. Муҳими шундаки, Парис Афна ваъда қилган олтинларга учмайди, Гера таклиф этган бойликларни олмайди, балки дунёда энг латиф гузални инъом этиш истагида булган гузаллик мифодаси Афродитанинг сузларига ишонади.

¹ Ҳозирги кунда ҳам Ўзбекистоннинг қорақўт герилари жаҳон бозорида олтиндан қиммат туради.

² Арриан. Поход Александра. М—Л.: Изд. АН. 1962, 126-бет.

1—Қадимги дунё тарихи

Бундай антик даврнинг нодир бадий ёдгорликлари бўлган асарларда кўплаб қиргин урушларининг бошланишига сабаб бўлган нарсаларнинг ва қимматбаҳо зебу зийнатлар эканлиги ҳақида ҳикоя қилинади.

Ҳалқимизнинг қадимий оғзаки ижод намуналари бўлмиш «Алпомиш» достонида Кунғирот элида яшовчи икки ака-ука бири — шоҳ Бойбўри, бири — бой Бойсари уртасидаги низонинг келиб чиқишига «Бир тиррақни улоқ» сабаб бўлган. Кўкқамиш кулида элибийлик қилиб, молларини семиртириб, яйловда яйраб ётган Бойсарига Бойбўрининг маҳрамлари бориб, «Бир тиррақни улоқ»ни закот беришни сурайди¹. Бу ҳақлифта кўнмаган Бойсари билан Бойбўри уртасида кескин конфликт — келишмовчилик чиқади. Кўриниб турибдики, ҳалқимизнинг ушбу достонида ҳам Урта Осиё халқларининг асосан чорвачилик билан шугулланганлиги тасвирланади. Муҳими шундаки, урта осийликлар табиат томонидан инъом этилган бу бебаҳо бойлик — қўй-қўзилар, сигир ва эчкиларга ғоят катта давлат деб қараганлар. Ҳатто отларнинг, сигирларнинг, серкаларнинг қулоғига, буйнига, шохларига олтидан тақинчоқлар тақиб қўйган. Олтин тақинчоқларни одамларга эмас, жониворларга тақишган.

«Алпомиш» достонидаги эпизодларнинг бирида, Бойбўри маҳрамларидан ўн турттасининг отлари буйнига тилла қўтос² тақилганлиги ҳикоя қилинади.

Мана шу фикрлар ҳам Помпей Трог ва Юстиннинг асарларида баён қилинган бадий лавҳаларни, қадимда скифларнинг олтидан ҳазар қилганликларини, бу ердаги халқларнинг асосий бойлиги чорвачилик эканлигини тасдиқлайди. Бу ўринда «ҳазар қилган» деган сўзнинг маъносини «олтинга унчалик қизиқмаган» деб тушунмоқ маъқулдир.

Бундан, Сўғдиёнада чорвачилик ривожланиб, илм-фан тараққий этмаган экан-да, деган тушунча пайдо бўлмаслиги керак. Сўғдиёнадаги ўнлаб шаҳарлар, бу ердаги муҳташам иморатлар, улардаги гузал нақшлар, мустаҳкам қўргон ва деворлар грек-македонларни лол қолдирган эди. Квинт Курций Руфининг «Александр Македонскийнинг тарихи» романининг IV китобида таъкидланишича, скифларнинг жангда киядиган «ҳалқасимон темирдан ясалган совут кийими бор эди». Арриан «Александрнинг юриши» романининг учинчи китобида, уларнинг «Ҳамма жойини беркитиб турадиган темирдан совут кийими ва турли хил қалқонлари бор эди», — деб ёзади.

Атоқли тадқиқотчи олим Бобожон Ғафуров эрамизгача бўлган IV асрда Урта Осиё қурулларининг юқори савияда бўлганлиги ҳақида тўхталиб, «Темир ва бронзадан ясалган ханжарлар, қилич ва

найзаларнинг даста-балдоқлари жуда гузал қилиб безатилган эди. Улар ханжарларини унғ томонларига осиб юрганлар. Шамширларининг узунлиги 1—2 метргача келарди. Бир, баъзан икки қирралик темир балталари бор. найзаларнинг узунлиги икки метрдан зиёдроқ эди¹. Мана шу далилнинг узиёқ Сўғдиёнада илм-фаннинг ниҳоятда ривожланганлигини курсатади.

Бундан ташқари, Юстин асаридаги тарихий воқеалар баёни ҳам берилади. Унда таъкидланишича, «Скифлар уч марта Осиё устидан ҳукмронлик қилишга муваффақ бўлади. Уларнинг ғалабага эришолмаган ҳоллари ҳам бўлади. Скифлар уз ерларидан Эрон шоҳи Дорони шармандаларча қувиб чиқаради. Кирни бутун қўшинлари билан қириб ташлайди. Бу ўринда муаллифлар Геродот, Полиэн ижодида бутун тафсилотлари билан ҳикоя қилинган «Тумарис» ва «Широқ» асарларини назарда тутяпти.

Буюк Александрнинг саркардаси Запирион қўшинлари скифлар томонидан қириб ташланган эди².

Юстин скифлар ҳаётига ижобий муносабатда бўлади. Александрнинг Осиёга юришини қораламаган ҳолда, скифларнинг мардлиги, ватанпарварлигини улуғлайди. Уларнинг ташқи душманларга қарши қурашини, босқинчи ёлларга берган аёвсиз зарбасини мақтайди. Романни уқисак, скифларнинг узига хос турмуш тарзи Юстинга ёқиб тушганлигини сезиш қийин эмас. Бу жиҳатдан, Юстиннинг ҳақиқий ёзувчи сифатида ўзга халқлар ҳаётига объектив муносабатда бўлганлиги аҳамиятлидир. Юстин Македон қўшинлари ва скифлар уртасида бўлиб ўтган воқеаларга ҳам ҳалоллик билан ёндошади.

«Помпей Трог эпитоми»да берилган Доро (522—486) ва унинг қўрандари ҳақидаги ҳикоя ҳам характерлидир. «Доро ўлими олтидан шохликни ўғли Артаксерксга³ топшириб, Урта Осиё ҳокимлигини Кирга³ беради.

Отаси шоҳ Доронинг бундай ҳукми Кирга маъқул бўлмайди. Шунинг учун ҳам у ўз акасига қарши пинҳона кураш олиб боради. Артаксеркс бунни пайқаб қолади. Кирни ўз қошига чақириб, уни олтин кишан билан жанжирбанд қилади. Сунгра уни ўлдирмоқчи бўлганда онаси келиб қолиб, ҳалақит беради. Натижада, Кир озод этилади. Шундан сўнг Кир пинҳона эмас Артаксерксга қарши очиқчасига жангга ҳозирлик қўра бошлайди. Артаксеркс афиналикларга қарши уруш эълон қилади. Икки ўртада қаттиқ жанг кетаётганда Кир афиналикларга ёрдам бериб, Артаксерксга

¹ Ғафуров Б. Таджики. М.: Изд-во «Наука», 1972, 92-бет.

² Артаксеркс—Эскилининг «Эронийлар» трагедиясида берилган Ксеркс образидир. Ксеркс тарихий шахс бўлиб, Урта Осиё халқ оғзаки ижодида Кайковус номи билан учрайди.

³ Бу ўринда алиб Ксерксни (486—465) назарда тутяпти.

¹ Алпомиш. Т.: «Ўқитувчи», 1987, 8-бет.

² Қўтос — от буйнига осиладиган буюм.

қарши кураша бошлайди. Жанг бўлаётган майдонда икки ака-ука тасодифан юзма-юз келиб қолади. Кир биринчи булиб Артаксерксни яралайди. Бироқ вафодор от Артаксерксни жанг майдонидан ҳоли жойга олиб боради. Артаксеркснинг хос кишилари Кирни ураб олиб, улдирадilar.

Мана шу эпизоддан ҳам куришиб турибдики, қадим замонларда одамлар мол-дунё, бойлик орттириш учун туғишган ўз ака-укаларини улдиришдан ҳам қайтмаганлар. Мол-дунёга хирс қўйган шоҳ ва шаҳзодалар учун бойлик ҳар қандай инсонийликдан ҳам устун турган.

Минглаб одамларнинг ҳаёти бир ҳовуч олтин учун қурбон қилинган. Қирғин урушларни бошловчи шоҳлар ўз манфаатлари йўлида не-не қишлоқ ва шаҳарларни култепаларга айлантирган, гузал маданиятимиз обидаларини хонавайрон этган. Қанчадан-қанча донишу фозилларни оғир қисматга гирифтор қилган. Қонхур Кирнинг жирканч башарасини халқимиз азалдан қаргаб келади. Доронинг шаклар қабиласига утказган зулми замонлар қаъридан ҳайқариб, ҳали ҳам овоз бериб турибди. Осиёлик бобокалонларимиз массагетлар ва шаклар қарғишига учраган Кир¹ ва Доро абадий ёвузлик, қонхурлик, қабиҳлик образига айланиб қолган. Юстин ўз асарида бу тарихий кимсаларнинг жирканч башарасини маҳорат билан очиб беради. Ксеркс ҳеч қачон, инсониятга яхшилиқ қилишни уйламайди. Ҳатто ўз укаси Артаксерксга ҳам ёвуз ниятда бўлади.

Юстиннинг асарида қайд этилишича, «Александр Ҳиндикуш тоғлари орқали Бақтрияга эрамиздан олдинги 329 йилнинг баҳорида кириб келади». Бундан кўринадики, Сўғдиёнага ҳам у ўша йили баҳор ойларининг охирида келади. Чунки бақтрияликлар Македон қўшинларига деярли қаршилиқ кўрсатишмайди. Шунинг учун ҳам Александр Бақтрияда куп ушланмасдан, тезда Сўғдиёна томон йўл олади. Сабаби, Сўғдиёнада ашаддий душмани Бесс яшириниб юрганлиги ҳақидаги хабарни эшитади. Бесс Эрон шоҳи Доронинг энг яқин кишиси булиб у Бақтрия ҳокими қилиб тайинланган эди. Айрим грек ва Рим романларида Бесснинг Бақтрияда қулга олинганлиги маълум қилинади. Юстин асарида эса бу воқеа аниқ далиллар билан кўрсатилиб, Бесснинг Сўғдиёнада асир олинганлиги таъкидланади².

Юстин асарида ҳикоя қилинишича, мана шу олис юртларда узи ҳақида хотира қолдириш мақсадида Александр Бақтрия ва Сўғдиёнада 7 та шаҳар барпо этади. Шулардан бири Яксарт (Сир) дарёси буйига қурилган Александрия Эсхата (Хужанд яқинида) шаҳридир. Бу шаҳар жуда тез суръатда — ўн етти кунда қуриб битказилади. Шаҳар

деворларининг айланаси олти минг қадам эди¹. Бу Александрия Эсхата шаҳрига Кир томонидан барпо этилган Киропиль каби учта шаҳарнинг аҳолиси жойлашади².

Бу ерда у қўшиннинг бир қисмини ва ишончли кишиларини қолдиради.

Бундан кейинги маълумотлар ҳам эътиборлидир. Масалан, асарда Кир фожиаси билан боғлиқ воқеалар анча таъсирли эпизодларда берилган. Шунингдек, Клит фожиаси Мароқанд яқинидаги тоғда эрамизгача булган 328 йилда рўй берганлиги қайд этилади. Бизнингча, бу жой Ургут тоғлари. Омонкутон атрофида булса керак. У ерда Искандарсой бор. Ёзда салқин ва серсоя бўлади. Клит Дионис шарафига бағишланган зиефат чоғида улдирилган.

Шундан сўнг, Александр ўзининг ҳарбий сиёсатини янада кучайтиради. Хоразм ва Даев элларини буйсунтишга мажбур этади. Энди у ўзини худо деб кўрсатади. Саломлашганда оддий одат бўйича эмас, худога илтижо қилгандек эгилиб саломлашиш лозимлигини ҳукм қилади. Македон жангчиларини ерли халқнинг урф-одатига риоя қилиш, ҳатто ерли халқнинг кийимларини кийиб юришга мажбур этади. У аввалига бегона одатларга қуниқмай юради. Сўнгра бутунлай ерли халқнинг кийимида юришни ёқтиради. Александрнинг бу ҳукми айрим македониялик саркардаларга ёқмайди. Каллисфен ва бошқа бир қанча қўшин бошлиқлари шоҳ ҳукмига қарши чиққани учун хоин сифатида улдирилади. Шундан сўнг, Александр Сўғдиёнанинг гузал қизи Роксанага қонуний уйланади. Роксана тенгсиз латофат ва гузаллик эгаси эди.

Бундан кейин воқеалар асосан Александрнинг Ҳиндистон улкасида қилган ҳарбий юриши билан боғланиб кетади. Юстиннинг скифлар ҳақидаги тасаввuri ва умуман Сўғдиёна ерларида булиб ўтган воқеаларга объектив муносабати асарнинг ҳаққонийлик ва ҳаяқчиллик руҳини таъминлаган. Яна бир ўринда муаллиф скифлар ҳақида шундай дейди: «Жуда қизиқ ҳолатга дуч келасан, греклар узоқ йиллар уқиб урганолмаган донишмандлик ва фалсафийликни скифларга табиатнинг узи инъом этган. Олий даражадаги билимдон одамлар билан саводсиз варварларни ёнма-ён қўядиган бўлсак, уларнинг хушфёъллиги устун туради»³.

Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асари ўзининг юксак бадиий савияси билан ажралиб туради. Юқоридаги эпизодга ухшаш китобхонни бир лаҳза ўйлашга мажбур этувчи фалсафий фикрларни Юстин асарида қўллаб учратиш мумкин. Ҳар қанча тарихий манбаларни қидирса ҳам,

¹ Кир ҳам Ўрта Осиёнинг ҳокимлигига эга булгандан сўнг, бу ердаги қабилалар бошига оғир кулфатлар солган.

² Юстин. Эпитома Помпея Трога. «Вестник древней истории», 1954, № 3, 215-бет

Гафуров Б. Таджики. М.: «Наука», 1972, 96-бет.

³ «6000 қадам» — Б. Гафуровнинг ҳисобича 9 километрлик улчов.

¹ Юстин. Эпитома Помпея Трога. «Вестник древней истории», 1954, № 8, 215-бет.

воқеалар тафсилотини бунчалик ҳаётий тарзда бериш жуда қийин. Юстин қадим Сўғдиёна ерларига келганлиги ёки биронта скиф вакили билан ҳамсухбат бўлганлиги номаълум. Бироқ Помпей Трог ва Юстин воқеаларга шу даражада аниқлик билан ёндошадик, ҳатто юқорида биз анча юксак баҳолаган Арриан ва Курций Руф асарларида тасвирга олинмаган юртичизнинг антик даврларига оид воқеаларни ҳам Юстин ижодидан топишимиз мумкин. Асарда антик маданиятимиз ҳақида жуда қимматли фикрлар берилган.

Помпей Трогнинг «Филипп тарихи», Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми»¹ асарлари антик даврнинг ўзига хос бадий лавҳаларидир. Помпей Трогнинг «Филипп тарихи» романининг куплаб саҳифалари йўқолиб кетганлиги, унинг асл нусхаси билан таниш бўлмаганимиз туфайли бу ҳақда бирон нарсa дейишимиз қийин. Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асари сюжети билан яқиндан танишсак, Помпей Трогнинг «Филипп тарихи» асари ўзига хос грек насри намунаси эканлигининг тасдиғини кураимиз. Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми»² асари ҳам ўзига хос антик дунёнинг гузал бадий ифодасидир. Чунки бу асар Диодорнинг «Тарихий кутубхона», ҳатто Плутархнинг «Александр» ҳаётномаларидан ҳам кўп жиҳатдан, айрим илмий хулосаларининг аниқлиги билан ажратиб туради. Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асарида тарихий маълумотлар шунчаки қайд қилинмайди, балки тарихий воқеалар тафсилоти бадий лавҳаларда қизиқарли тасвирланади.

«ТАРИХИЙ КУНДАЛИКЛАР»

Македониялик шоҳ Филипп II давридаёқ муҳим ҳужжатларни сақлайдиган махсус архив мавжуд эди.

Бу архивда Филиппнинг шахсий ҳаётига оид ва унинг салтанатига тегишли муҳим ҳужжатлар қаттиқ назорат остида сақланарди. Бу давлат аҳамиятига эга бўлган ҳужжатлар орасида Филиппнинг ҳарбий тактикасини белгилувчи, оғир жанглار тарихини ўрганувчи ва булажак жанглар режасини ифодаловчи маълумотлар ҳам мавжуд эди. Шунингдек, бу архивда Европадаги ва Осиёдаги купгина катта-кичик мамлакатларнинг жойлашув харитаси, жугрофий характердаги бошқа схемалар, ҳарбий булинмаларнинг жойлашув ҳолати маҳорат билан ишлаб чиқилган эди. Бу ҳужжатлар билан танишган киши Филиппнинг катта ҳарбий кучга эга эканлигига, унинг ҳарбий тактикасига ҳайрат билан қарамасдан иложи йўқ. Сақланадиган ҳужжатларнинг тузилиши, сақланиш тартиби

¹ Юстин. Эпитома Помпея Трога. «Вестник древней истории», 1954, № 2, 212-бет.

² Эпитом сўзининг маъносини лутатлардан қилдик. Бу сўзнинг асл маъносини аниқлаш қийин. Эпитом — нома маъносини қийин.

ёш Александрни лол қолдиради. У барча илмлар сингари жанглар тарихи билан ҳам яқиндан ганишишга қизиқади. Жанглар тактикасининг назарий асосларини урганишга алоҳида диққат қилади. Бундай жанг тасвирлари аксарият ҳолларда бадий ифодадан иборат эди. Жанг тафсилотлари қизиқ-қизиқ бадий эпизодларда ҳикоя қилинган. Александр бундай лавҳаларни ёшлигида берилиб ўқийди. 12—13 ёшлар чамасидаги Александр катта қўшинга қўмондонлик қилиб, душман билан бўлган жангда зафар қозонади. Булиб ўтган жанг ҳақида отаси Филиппга тулиб тошиб ҳикоя қилади. Шубҳасиз, бундай ғалабага эришишда отаси Филиппнинг архивидаги жанглар тарихига оид ҳужжатлар муҳим аҳамиятга эга бўлган. Филиппнинг ҳужжатлар тўплами Александрнинг ҳақиқий саркарда бўлиб етишишида, чуқур ҳарбий билимга эга бўлишида ҳақиқий дорилфунун вазифасини ўтайди. Ўзи тахтга ўтиргандан сўнг эса бу дорилфунуннинг мавқеини янада мустаҳкамлайди. Архивга назоратчи қилиб ўзининг энг ишончли кишини тайинлайди. Илгари отлик қўшинга саркарда бўлган, ниҳоятда хушёр ва зийрак кардинлик Эвмен архивдаги ҳужжатларни кўз қорачигидек асрай бошлайди. Унинг қўлида шонинг хатлари, буйруғи ва йўл-йўриқлари ҳам сақланарди. Александр даврида нақадар улкан бўлган, бебаҳо ҳужжатлар сақланадиган бу архивдан бизгача жуда кўп факт ва материаллар етиб келган. Бу ҳужжатлар мажмуаси «Зенон архиви» деб аталади.

Зенон Аполлониянинг энг яқин ва ишонган кишиси эди. У архивнинг назоратини кучайтириш масаласига Аполлония ҳам аралашарди. Архивда ҳар бир ҳужжат кучли назорат остида сақланарди. Хатларнинг кимга юборилаётгани ёки кимдан келганлиги, буйруқларнинг қачон чиққанлиги, оғир, куни, ҳатто соатигача аниқ курсатилиб, махсус жилдга қайд этиб бориларди. Шу билан бирга, булғуси жанглар режаси ва жангларнинг тақдири ҳам алоҳида ёзилиб қўйиларди. Мана шундай ҳужжатлардан Аполлониянинг қўли билан ёзилган хатда эрамизгача бўлган 354 йил 21 сентябрь санаси қайд этилиб қўйилган бўлса, уша хатнинг 22 сентябрь соат 2 да кучга кирганлиги Зеноннинг қўли билан ёзилгандир. У хатда Пайрисададан Аргас шаҳрига юк ташувчи ҳайвонларнинг юборилиши суралган эди. Шунингдек, архивда Александрнинг ўз қўли билан ёзилган хатлар ҳам мавжуд эди. Масалан, Александрнинг онаси Олимпиадага йўллаган хатлари аниқса муҳим аҳамиятга эгадир. Бу хатларнинг бирида Александр Ҳиндистон ҳақида ёзади. Архивда Эрон шоҳи Доронинг Александрга йўллаган иккита мактуби ҳам бор. Унда Доро Александр қўлида асирликда сақланаётган хотини, онаси ва ўғли билан қизи ҳақида ёзади. Доронинг хати форс тилининг эрамиздан аввалги 330 йиллардаёқ ривожланганлигидан далолат беради. Шунингдек, бу архивда сарой муҳитига оид, унинг режалари-ю қўлга киритган ғалабаларини ҳикоя қилувчи «Кундалик» ҳам сақланади.

«Кундалик»да Осиё мамлакатлари, жумладан, Урта Осиёга оид маълумотлар ҳам қайд этилиб борилган. Афсуски, «Кундалик»да Александрнинг шарққа юриши батафсил ва кенг ёритиб борилмаган. Бу биз учун муҳим бир ҳужжатдир. Чунки «Кундалик»да Александрнинг Эронга, шунингдек, Урта Осиёга юриши қисқа қайд этиб борилган. Антик тарихимизга оид янги маълумотлар қўлга киритилган. Кўпгина грек ва Рим адиблари Урта Осиёнинг антик даврларини ёритишда бу кундаликдан самарали фойдаланганлар. Бу «Кундалик» тарихий воқеаларга бойлиги жиҳатидангина эмас, халқлар ва улкалар тарихини ёритганлиги туфайли ҳам қимматлидир.

Архивда Осиёнинг форс ва араб мамлакатларига оид маълумотлар жуда кўп. Бундай маълумотлар грек-Рим адабиётида ҳам истаганча топилади. Чунки Греция ҳам Рим ҳам бу мамлакатлар билан деярли қўшни жойлашганди. Александр давридан аввал ҳам бу мамлакатлар уртасида ўзаро турли хил алоқалар мавжуд бўлган.

«Кундалик»да Александр юришининг охириги йиллари, айниқса унинг Ҳиндистон сафари ва ҳаётининг сўнгги кунлари батафсил ёритиб борилган. Александрнинг ўлимига оид маълумотлар, унинг касалликка чалинганлиги ёки заҳарланган бўлиши ҳам мумкин, деган тахминлар «Кундалик»дан кенг жой олган.

Олиффа шаҳридан Страттид деган адиб Александрнинг улими ҳақида 5 та китоб ёзган экан. Бироқ бу китоб бизгача етиб келмаган. Александрнинг улими сабаблари ҳақида аниқ бир ечимга эга бўлган эмас. Баъзи бир тадқиқотчилар уни безгак касалига йулиққан десалар, бошқа бир тарихчилар уни заҳарланган, деган хулосага келмоқдалар. «Кундалик»да Александр ҳаётининг сўнгги дамларини тасвирловчи гоёат ҳаяжонли лавҳалар анчагинадир.

Урта Осиё ҳақидаги, Амударё ва Сирдарё бўйлари, бу икки дарё оралиғидаги рўй берган антик давр воқеаларига доир аниқ маълумотларни Птолемей ва Аристовул «Кундалик»ларидан топамиз. Бу «Кундалик» биз учун ниҳоятда бебаҳо асардир. Уларда Александрнинг ҳарбий юришлари, унинг оёғи етган жойлар тасвири, жанг тафсилотлари батафсил баён қилинади. «Кундалик»да Александрнинг ўлимидан кейинги қарама-қаршиликларга бой бўлган социал ҳаёт, ўзаро тож-тахт учун кураш ҳаракатлари ҳам ёрқин ифодаланган.

Биз учун қимматли саналган бу «Кундалик»нинг муаллифлари Птолемей билан Аристовул ким эди, деган саволнинг туғилиши табиий. Бу икки зотнинг ўз «Кундалик»лари бўлган. Улар ўз кўзлари билан курган, бевосита ўзлари гувоҳ бўлган воқеаларни қаламга олади.

Птолемей ҳам, Аристовул ҳам Урта Осиёда бўлган. Бу икки адиб Урта Осиёнинг антик даврларидаги Гиркания, Парфия, Маргиёна, Бақтрия, Хорасм, Сугдиёна мамлакатларига сафар қилишган. Учта йирик

давлат — Бақтрия, Сугдиёна, Хорасмда яшаганлар. Бу ердаги элатларни ўз кўзи билан курган, уларнинг маданий ҳаёти билан яқиндан таниш бўлган Гургон, Мурғох, Кундуз, Аракс, Яксарт, Окс, Политимет дарёларини кечиб утиб, уларнинг воҳасини кезган. Бу ҳақда улар ўз «Кундалик»ларида қизиқарли бадий лавҳалар келтиришган.

Она юртимизнинг антик даврини урганишда мана шу икки зотнинг кўзи гоёат муҳим роль уйнайди. «Кундалик»да тасвирланган воқеалар аниқ жойлар номи конкрет, жуғрофий ҳолатлар жонли лавҳаларда ифодаланган. Ҳатто «Кундалик»да берилган табиат манзаралари ҳам бизга таниш. Айниқса, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудини тасвирлаганда бизнинг калбимизга яқин бўлган буёқларни курамыз. Тоғлар, саҳролар, чуллар, тўқайзорлар, дарёлар, шаҳарлар, ҳатто қишлоқлар, одамлар, ҳаммаси узоқ утмишимиз тарихи, эрамизгача бўлган 329—327 йиллар манзараси.

Туғри, бу «Кундалик»ларда ҳам Александрни кўкларга кутариб мақтаган уринлар, ортиқча таърифларга бой лавҳалар учрайди. Ҳатто, Александрга ёқиш учун айрим жанг тафсилотлари бурттириб тасвирланади. Шунингдек, муболағасиз ифодалар ҳам учрайди.

Албатта, бу икки олимни қонли урушларда қатнашмаган, босқинчилик тигини қўлида тутмаган, деб айтолмаймиз. Чунки, уларнинг ҳар иккаласи ҳам Александр Македонскийнинг энг яқин кишилари бўлган. Биз учун бугунги кунда уларнинг ёзиб қолдирган «Кундалик»лари ноёб ҳужжатлардир.

«Кундалик»нинг эрамиздан аввалги 332—322 йилларга тетишли саҳифалари айниқса муҳим маълумотларга бой ва ранг-баранг. Бу йилларга оид саҳифалар Осиё мамлакатлари Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, шунингдек, Урта Осиё тарихи билан боғлиқ. Бу йилларга оид маълумотлар Осиё мамлакатларининг ёзма адабиётида сақланиб қолмаган. Кўпгина халқларнинг ёзуви ҳам уша даврларда шаклланмаган эди. Бу даврга тегишли юртимизнинг тарихи ҳақида манбалар асосан Птолемей ва Аристовулнинг «Кундалик»ларидан бошланади.

Птолемей билан Аристовулнинг «Кундалик»лари эллинизм давринини шоирлари Леонид Терентнинг эпиграммалари, Арат поэмалари, Коллимах гимнлари, Мелеагр шеърлари каби юксак бадий-эстетик қимматга эга бўлмаса ҳам, биз учун улар тарихий нуқтан назардан аҳамиятлидир. Антик давримизни тасвирловчи ягона ёзма манба бўлгани учун ҳам қимматлидир.

Птолемей ўз даврининг йирик ҳарбий ва сиёсий арбоби эди. Александр саркардалари орасида у энг атоқлиси бўлган. Александр унга ишонарди, шунинг учун ҳам уни узига шахсий қуриқчи қилиб олади. Птолемей Александрнинг сараланган қўшинларига саркардалик қилади. Муҳими шундаки, Птолемей кундалик воқеаларни ёзиб боришга ўз ихтиёри билан киришади. «Кундалик» кимнингдир топшириғига биноан ёки

Александрнинг буйруғи билан эмас, бундай «Кундалик»нинг келгусида аҳамияти катта эканлигини унинг ўзи ҳис қилади. Чунки Александрнинг Птолемей ва Аристобулдан ташқари ҳам Эвмен ва Диодот каби махсус «Кундалик ёзувчи» муаррихлари ҳам бор эди. Ўз навбатида, Александр саркардалари Птолемей билан Аристобулга ҳам «Кундалик» ёзишга ижозат берганди. Уша даврда айниқса қўшинлар орасида шохдан берухсат тарихий асар ёзиш мумкин эмасди.

«Кундалик»да ифодаланган воқеаларнинг энг муҳимлари билан Александрни таништириб борган. Унинг «Кундалик» саҳифасидан жой олган купгина саргузаштлар Александрга манзур бўлган.

Птолемейнинг «Кундалик» асари бизгача асл ҳолда тулиқ етиб келганича йўқ. Унинг айрим саҳифаларигина сақланиб қолган, холос. Бу саҳифаларни америкалик тарихчи Робинсон кейинчалик тўплаб таржима қилади. Муҳими шундаки, Птолемейнинг бу «Кундалик» асари кейинги даврларда яратилган ушлаб романларга тарихий манба бўлиб хизмат қилди. Демак, асар узининг тулиқ мундарижасини сақлаб қолди. Птолемей ва Аристобулнинг «Кундалик»лари ёзилмаганда эди, Александр ҳақида битилган кейинги китоблар саҳифалари у қадар ҳаётий ва жонли чиқмаган буларди. Птолемейнинг «Кундалик» асари бизгача етиб келган ушлаб романлар саҳифасида ёрқин ифодасини топган. Гарчи унинг купгина саҳифалари йўқолган бўлса-да, у тулигича ўз аҳамиятини сақлаб қолган.

Урта Осиёнинг антик даврлари ҳақидаги қайси бир грек ва Рим тарихини варақламайлик, Птолемей ва Аристобул номига дуч келамиз. Курций Руф, Плутарх, Арриан, Диодор, Страбон, Помпей Трог, Юстинлар уз асарларида Птолемей ва Аристобул номларини қайта-қайта тилга олиб ўтадилар. Шундай қилиб, эндиликда бадий адабиётда ҳам Аристобул ва Птолемейнинг узига хос образлари юзага келди. Айниқса, «Александрия, Александр ҳақида роман», Иван Ефремовнинг «Афиналик Танс» романларида бу икки муаррихнинг бадий образлари яратилган.

Птолемей Македониянинг бадавлат хонадонига мансуб эди. Шунинг учун ҳам ёшлигида яхши таълим олади. Айниқса, тарих ва риторикани севиб ўқийди, фалсафани чуқур ўрганади. Ҳарбий илмни пухта билади. Александр Осиёга юриш қилишдан олдин ҳам Птолемейни яхши билган. Птолемей ҳарбий назарияси ва практикасини яхши билгани учун ҳам Александрга ёқиб қолганди. Александр қўшинлари орасида қиличбозликда Птолемейга тенг келадигани топилмасди. Птолемей замонасининг улуғ адиблари асарларини севиб ўқирди. Унинг «Кундалик» асарида асосан ҳарбий сафар тафсилотлари, шунингдек, Сўгдиёнада юз берган муҳим воқеалар, бу ердаги элатларнинг урф-одатлари, ҳаёт тарзи баён қилинади.

Александрнинг вафотидан сунг тож-тахт учун ўзаро урушлар кучайиб кетади. Улкан эллинизм давлати майда бўлакларга бўлиниб, зулм кучайди.

Александр тахтига даъвогарлар купаяди. Бироқ Птолемей таббиркорлик билан мамлакат шохлигини эгаллайди. Қариган чоғига шохлик тахтидан тўшмайди. Анча кексайиб қолгандан сунг 304 йилда уз тахтини ўғли Птолемей II Филадельфга бушатиб беради.

Александр Шарққа юриш бошлашдан аввал муаррихларни қошига олаб, авлодлар унинг ишларидан беҳабар қолмасликлари учун булган воқеаларни батафсил ёзиб боришни буюрган. Александр икки машҳур муаррихчини — Кардин шаҳридан Эвмен ва Эритрин шаҳридан Диодотни ўзининг шахсий котиб қилиб олади. Эрамизгача булган 334 йилдан бошлаб бу муаррихлар кундалик воқеалар баёнини ёзиб борган. Улар кейинчалик «Эфемериди» ёки «Шох журнали» деб ном олган. Воқеаларни батафсил баён қилиб бориш Александр билан ёнма-ён юрган муаррихлар Эвмен билан Диодотга насиб қилади. Бу ёзувлар ҳам бадийлик, ҳам тарихий характер касб этади.

Александр билан бирга ҳарбий юришга отланган яна бир муаррих Каллисфендир. Каллисфен Аристотелнинг невараси. У ёшлигидан бобоси тарбиясида булади. Ёшлигидан адабиётга қизиқади. Юнон адиблари ижодини севиб ўқийди. Айниқса, Гомер поэмалари, Эсхил, Софокл, Эврипид трагедиялари, Аристофан комидиялари Каллисфенни узига асир этади. У Александрнинг Шарққа юришини эшитиб, кунгилли бўлиб ўнга қушилади. Шарқ мамлакатларидан олган таассуротларини «Шох журнали»га қайд этиб боради. Эвмен билан Диодотга нисбатан Каллисфеннинг айрим қайдлари купроқ бадийлик характерига эга.

Птолемей «Александрнинг юриши» романини ёзишда узи йиққан тарихий маълумотлар билан чекланиб қолмасдан, Каллисфен «Кундалик»ларига ҳам, Эвмен ва Диодот томонидан қайд этилиб борилган «Эфемериди» ёки «Шох журнали»дан ҳам фойдаланади. Птолемей роман ёзишга асосан қарилик чоғида қўл уради. Айниқса, тахтни уз ўғли Птолемей II Филадельфга бушатиб бергандан сунг, бутунлай ижод ишларига берилиб кетади.

Эрамиздан илгари Ш асрнинг охирида александриялик Клитарх ҳам асар ёзишга киришади. Клитарх Александрнинг Шарқ мамлакатлари буйлаб ҳарбий юришига қатнашмаган эди. Шунинг учун ҳам унинг ёзган асари ҳақиқатдан анча узоқ тасвирга эга бўлди. Клитархнинг асари яратилган вақтда Александрнинг купгина сафдошлари ҳали ҳаёт бўлган. Улар Клитарх асарида уйдирма куплигидан анча нолишади. Аммо Клитарх асарида бадийлик юксак даражада эди. Клитархнинг Александр ҳақида асар ёзганини эшитиб, Александрнинг купгина сафдошлари унинг асарини ўқиб куради. Шарқ мамлакатларига онд воқеаларнинг ҳақиқатдан анча узоқ эканлигини сезади-да, Клитарх асарида паст баҳо беради. Балки Птолемейнинг Александр ҳақида асар ёзиш орзусининг рўёбга чиқишида Клитарх асари туртки бўлгандир. Александрнинг Шарқ

мамлакатларига юришини тасвирлашни Птолемей узи учун олий бурч деб тушунади. Узини келажак авлод олдида қарздор ҳис этади. Балки у Клитарх каби Шарқ мамлакатлари ҳаётини бузиб кўрсатувчи ёзувчилар асарларидан даргазаб булгандир. Ҳар ҳолда, Птолемейнинг қаритлик чоғида шохлик тахтини ўғлига топшириб, бундай хайрли ишни ниҳоясига етказиши бежиз эмас.

Александрнинг Птолемей каби юзлаб саркардалари булган. Улар ичида Птолемейнинг номи улуг. Чунки у узидан кейинги авлодга улмас асар қолдирди. Птолемейнинг сафдоши, у билан Урта Осиёга келган кассандриялик Аристобул ҳам Александр ҳақида уз таассуротлари асосида асар ёзади. Аристобул узи мустақил равишда «Кундалик» тузади. Шарқ мамлакатларининг қишлоқ ва шаҳарлари, бу ерларда булган жанглар тарихи, Шарқ табиати ва халқлари ҳаётини уз кундалик дафтарига батафсил ёзиб юрган. Кундалик дафтари саҳифаларини йилдан-йилга бойитиб боради. Шарқ мамлакатларидан кетгандан кейин ҳам ижод дарди билан яшайди. Уз сафдоши Птолемейнинг асар ёзишга киришганини эшитгандан сунг, у билан беллашади. Птолемей каби Аристобул ҳам уз кундалигидан ташқари, Эвман ва Диодот хотираларига мурожаат қилади. «Эфемерид» ёки «Шоҳ журнали» деб номланувчи махсус ҳужжатлар тупламини қайта-қайта ўқиб чиқади. Аристобул анча кексайиб қолган бир даврда — 84 ёшида асар ёзишга қул уради. Кексалик чоғида, яъни 90 ёшга қадар Александр Македонскийнинг Шарқ мамлакатларига қилган юриши ҳақида роман ёзади. Уз асарини қарийб якунлаб, сунгра оламдан утади. Птолемей каби Аристобул ҳам узоқ йиллар лавомида асар ёзишни ният қилиб юради. Аристобулнинг асари Птолемейникидан фарқ қилади. Птолемей шарқ мамлакатларига саркарда сифатида келган булса, Аристобул уста ҳунарманд сифатида келади. Птолемей уз асарида купроқ жанглар тарихини ёзишга ҳаракат қилса, Аристобул Осиё мамлакатларининг географик жойлашиши, табиат тасвири, дарёлар ва шаҳарлар тарихи ҳақида ёзади. Окс (Аму) ва Яксарт (Сир) дарёлари устига куприк қуриш ишларида шахсан узи қатнашади. У уз ишининг моҳир устаси эди. Дарёлар устига доимий ва вақтинчалик куприклар қуриш ишларини у яхши биларди. Аристобул Александр Македонскийнинг энг яқин ва ишонган кишиларидан бири эди. Шунинг учун ҳам муҳим аҳамиятга эга булган махфий ишларини Александр Аристобулга алоҳида ишониб топширади. Эрон шоҳи Кирнинг қабрини очиш ишини ҳам Александр Аристобулга ишониб топширади. Аристобул уз даврининг билимдон, саводхон кишиларидан бири эди.

Айрим манбаларда Аристобул 90 ёшга кириб вафот этган, деган фактлар учраса, бошқа бирларида 84 ёшида улган деган тахминлар бор. Фикримизча, Аристобул Александр ҳақида уз хотираларига таяниб асар ёзишни анча илгари бошлаган. Чунки инсоннинг кексалик чоғида

хотираси анча сусайиб қолади. Бунинг устига, у асар ёзишни Александрнинг улиmidан кейин бошлаган. Кекса бир адибнинг хотирасидан куп воқеалар баёни кутарилган булиши мумкин. Аристобул 84 ёшида эмас, илгарироқ асар ёзишга қул урган, деган фикр туғридир.

Птолемейнинг асари ҳам, Аристобулнинг асари ҳам «Бобурнома», «Шайбонийнома» сингари тарихий фактлар, хотиралар мажмуасидан иборат асар эди. Аристобулнинг кундаликлари кейинги даврда яратилган унлаб романлар учун муҳим ҳаётий манба булиб хизмат қилди.

ХАЛҚ ИЖОДИ ДУРДОНАСИ

Эллинизм даврида адабиёт ва санъат гуллаб-яшнади. Бу даврда грек адабиёти янги бир тараққиёт босқичига кутарилди. Суз санъати янги ижодкорларнинг номи билан бойиди. Жанр ва мавзу жиҳатидан хилма-хил асарлар юзага кела бошлади. Бадиий адабиётнинг мавзу қўлами кенгайдн. Айниқса тарихий насрий асарларга эътибор янада ошди. Шу сабаб тарихий шахслар образини яратиш, тарихда булиб ўтган воқеалар асосида асарлар ёзиш бу давр адабиётида анъанага айланди.

Илгариги даврда мифологик характердаги сюжетни, маъбуд ва мавжудлар билан боғлиқ саргузаштларни ифодалаш асосий уринда турган булса, эллинизм даврига келиб тарихий образлар, конкрет инсон шахси ва улар билан боғлиқ ҳаётий воқеаларни тасвирлаш адабиётнинг етакчи мавзўига айланади. Бу давр адабиёти узининг фақат мавзу қўлами билангина эмас, гоёвий жиҳатидан ҳам юксак даражага кутарилган эди. Бадиий адабиёт намуналарининг эстетик таъсир кучи орта борди. Бир суз билан айтганда, бу давр адабиётида мавҳумликдан конкретликка, оддийликдан мураккабликка томон силжиш юз беради. Мифологик характердаги образлар урнини конкрет тарихий шахслар образи эгаллади.

Тарихий шахслар образи эллинизм давригача булган грек адабиётида ҳам мавжуд эди. Бунга мисол қилиб Эсхилнинг «Эронийлар» трагедиясини курсатишимиз мумкин.

Аттика даврининг улуг адиби Эсхилнинг 90 га яқин трагедияларидан елгиз «Эронийлар» трагедияси тарихий характерга эга булса ҳам, бу уша давр учун муҳим аҳамиятга эга эди. Эсхилнинг қолган ҳамма трагедиялари мифологик характердадир. Шунингдек, Софоклнинг 120 дан ортиқ трагедиялари, Эврипиднинг 90 дан ортиқ асарларининг мавзуи мифологик характердаги воқеалар тасвирига қаратилган. Шунинг узи грек адабиётининг антик даврларидаёқ халқ оғзаки ижодиёти ниҳоятда ривожланганлигидан, гуллаб-яшнаганидан далолат беради. Чунки, Гомер, Эсхил, Софокл, Эврипид ижодиёти халқ оғзаки ижоди таъсирида юзага келганлигини кураимиз.

Эллинизм даври адабиётининг юксалишига асосий сабаб, даврнинг ижтимоий-сиёсий воқеликда муҳим ўзгаришлар юз берганлигида, даври тушунмоқ лозим. Иккинчи томондан бу давр грек адабиёти аттика даврида яшаб ўтган сўз санъаткорларидан Гомер, Эсхил, Софокл, Эврипид, Аристофан каби улуг ижодкорлари билан ҳақли равишда фахрланар эди. Эллинизм даври ижодкорлари бу улуг зотларнинг асарларини бир четга суриб қўймасдан, замон талаблари асосида улар яратган энг илгор аъналарни ўзларига қабул қилдилар. Ўзларидан илгари яшаб ўтган салафлари ижодига чуқур ҳурмат ва эҳтиром билан муносабатда бўла бошладилар.

Эллинизм даври адабиётида Александр ҳақида жуда кўп асарлар яратилганлигининг гувоҳимиз. Бу давр тарихий асарларида Александр Македонский образи асосий бош қаҳрамон сифатида тасвирланади. Масалан, Плутархнинг Александр ҳақидаги романи бунга мисол бўла олади. Тарихий насрнинг ёрқин намунаси булган Птолемей ва Аристокл асарларида Александр шахси улуғланади. Александр образи ёзма адабиётдагина эмас, халқ оғзаки ижодида ҳам ўзининг талқинини топади. Бундай ёзма ва оғзаки ижод намуналарида Александр босқинчи сифатида эмас, донишманд ва ҳатто муқаддас образ сифатида тасвирланади. Бундай руҳда юзлаб ҳикоятлар, ривоятлар вужудга келади. Фақат насрдагина эмас, шеърятда ҳам Александр шахсини улуғловчи шеърлар, дostonлар яратилади. Бундай асарларда тарихий ҳақиқат мезони бузилади. Ижодкорлар Александр образини янги-янги сифатлар билан бўяб-безайдилар. Александрнинг босқинчилик сиёсатиға панжа орасидан қарайдилар. Тўғри, тарихий шахсга нисбатан, унинг бадий образи ёрқин ижоддир. Бадий тўқима ҳар қандай тарихий образни унинг шахсига нисбатан ижобийроқ тасвирлашни тақозо этади. Муҳими шундаки, грек халқи ўз фарзандини босқинчи сифатида эмас, донишманд, йўлбошни, халоскор образида куришни хоҳлайди. Ҳар бир халқ ўз фарзандини ардоқлашга ҳаракат қилади. Худди ота ёки она ўз дилбандини азиз билганидек, халқ ҳам ўз йўлбошчилари, саркардалари, халоскорларини ёқлайди, ҳатто уларга гурур билан қарайдилар. Худди шу нуқтаи назардан олиб қараганимизда, Александр энг аввало Македония халқининг ўзига хос давлат арбобидир. Ўша даврларда Македония, Греция ва ҳатто Рим ҳам яхлит бир давлат негизига жипслашган эди. Шунинг учун ҳам бу халқлар адиблари ўз ҳукмдори булган Александр номини улуғлар, унинг шахсига ҳурмат ва эҳтиром билан қарарди. Грек ва Рим адабиётида Александрнинг ижобий образ сифатида тасвирланишининг боиси ҳам шундадир. Мана шундай халқ ижодиётининг нодир намунаси «Александр ҳақида роман» асаридир. Бу романнинг қачон вужудга келгани аниқ саналар билан кўрсатилмаган. Чунки у халқ оғзаки ижоди намунасидир. Бу романдаги айрим эпизодлар асарнинг ҳали Александр ҳаётлик чоғидас

яратила бошланганини курсатса, бошқа бир эпизодлар бу хулосага зиддир. Роман халқ оғзаки ижодининг узоқ йиллик маҳсулидир. Бу асар асрлар даъмида оғиздан-оғизга, авлоддан-авлодга утиб келади. Ундаги купгина давралар янгиланади, баъзилари эса замонлар руҳига мослаштирилади. Бу романнинг конкрет бир ижодкор томонидан яратилгани номаълум.

«Александр ҳақида роман» асарининг муаллифи халқ, бутун бир коллективдир. Шунинг учун ҳам романда маълум даражада тарихийлик бузилган. Тасвирланган воқеаларнинг қаерда ва қачон бўлиб ўтганлиги аниқ айtilмайди. Тарихий воқеанинг қаерда ва қандай ҳолатда юз берганини аниқ тарихий ҳужжатлар асосида курсатиш, тарихий ҳақиқатнинг бадий ҳақиқатга айланиши жараёнида муҳим аҳамият касб этади. Бироқ бу жараён индивидуал ижодкорлар томонидан яратилган асарларга тегишли. Халқ ижодиётида, омма томонидан яратилган асарларда ҳаёлот кучли бўлади. Бу табиий ҳолдир. Қайси бир халқнинг романини ёки оғзаки ижодини олиб қарамак, унда фантастик руҳга кенг ўрин берилганини кўрамиз. Худди мана шу жараён, фантастик руҳ индивидуал ижодкорлар томонидан яратилган асарларни омма томонидан яратилган асарлардан ажратиб туради. Македония халқи томонидан яратилган «Александр ҳақида роман»нинг у ҳақда индивидуал ижодкорлар томонидан яратилган бошқа романлардан фарқли томони ҳам шунда. Бу ҳақиқат фақат грек-македон адабиётига тегишли ҳодиса бўлиб қолмасдан, барча халқлар адабиётига ҳам тааллуқлидир.

«Александр ҳақида роман» асарида тарихийлик мезони бузилган, дедик. Албатта, тарихийлик деганда биз фақат тарихий ҳақиқатни, тарихий маълумотларнигина тушунмаслигимиз керак. Тарихийлик тушунчаси кенг маънога эга. Бу ижодкорнинг нуқтаи назарини ҳам белгилайди. Тарихийлик утмишни тарихий тараққиёт жараёнида тасвирлашни тақозо этади. Бир сўз билан айтганда, тарихийлик барча воқеаларни объектив ҳаракатда, ривожланишда курсатишдан иборат. Бу асосан индивидуал ижодкорга хосдир.

Халқ ижодиётида эса тарихийлик бир оз фантастик, кутаринкилик руҳида берилади. Яъни халқ тарихни фантастик бўёқлар билан безайди. Унга кутаринки руҳ бағишлайди. Шунинг учун ҳам «Александр ҳақида роман»даги Александр образини тарихдаги Александр Македонскийга тенг деб бўлмайди. Халқ романидаги Александрни Клитарх, Курций Руф, Арриан, Плутарх ва бошқа ёзувчилар томонидан яратилган асарлардаги Александр образи билан ҳам тенг баҳолаш тўғри эмас. «Александр ҳақида роман»даги Александр образи энг аввало халқнинг идеалидаги образдир. Энди у тарихдаги Александр Македонский эмас, халқ романидаги одил шоҳ образидир. Халқ идеалидаги қаҳрамон тарихдаги Александр Македонский сингари қишлоқларга ўт қўймайди, шаҳарларни хонавайрон этмайди, минглаб бегуноҳ инсонларни бекорга

нобуд қилмайди. У энг аввало донишманд шоҳ образидир. У узга шоҳларнинг ҳам адоватга чақиради. Шу жиҳатдан грек-македон халқи томонидан яратилган «Александр ҳақида роман» Алишер Навоийнинг «Салди Искандарий» романидаги Искандар Зулқарнайн образига жуда яқин туради. Албатта, ҳар иккала асарда тасвирланган воқеалар, саргузаштлар, баёни бир-биридан фарқ қилса ҳам Искандар образи билан Александр образи ўртасида, айниқса, уларнинг характери, фазилатлари, одил шоҳларга хос хислатлари бир-бирига яқин. Ўзбек халқ оғзаки ижодида яратилган кўпгина ҳикоят ва ривоятларда ҳам Искандар халқ идеалидаги одил шоҳ образи сифатида тасвирланади.

Ўзбек халқ оғзаки ижодида яратилган Искандар образи ҳам «Александр ҳақида роман»даги асосий образга анча яқин туради. Алишер Навоийнинг «Салди Искандарий» асари ҳам халқ оғзаки ижодиёти таъсирида вужудга келган.

Аслида «Салди Искандарий» XV асрнинг энг юксак даражадаги ижод намунасидир. Демак, Шарқ адабиётида бадий дoston XV асрдаёқ юксак даражада шаклланган эди. Алишер Навоийнинг «Салди Искандарий» асарини шеърӣ йул билан ёзилгани учун дoston дейишга одатланиб қолганмиз. Бу, бизнингча, унча тўғри эмас.

Алишер Навоӣ халқ оғзаки ижодиёти анъаналарини изчил давом эттиради. Улуг бобомиз ижодкор сифатидагина эмас, шахс сифатида ҳам халқ манфаати, унинг бахт-саодати йулида курашган. Шоир сифатида халқ эзгу-ниятларининг куйчисига айланган. Шу нуқтан назардан қараганимизда, Алишер Навоӣ яратган Искандар Зулқарнайн образи фақат шоирнинг ўзи яратган образ эмас, балки халқ идеалидаги умумлашма образдир. Искандар ҳақида халқ оғзаки ижодида ҳам қатор дostonлар бор. Шунинг учун ҳам бу асар халқ қалбидан чуқур ўрин олган.

Искандар Зулқарнайн фақат ўзбек халқининг эмас, балки Ўрта Осиё халқининг ёки умуман Осиё халқларининг идеалидаги образдир. Бунга мисол қилиб Низомий Ганжавийнинг «Искандарнома», Амир Хисрав Деҳлавийнинг «Оинаи Искандарий», Абдурахмон Жомийнинг «Хирадномаи Искандарий» асарларидаги Искандар образларини кўрсатиш мумкин. Одил шоҳлар ҳақида ҳикоя қилувчи Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида ҳам Искандар образига жуда кенг ўрин берилган. Ҳинд халқи ижодиётининг ажойиб намунаси бўлган «Калила ва Димна»да ҳам Искандар образи кенг талқин қилинади. Осиё халқлари ўртасида тарқалган «Қобуснома»да ҳам Искандар донишманд инсон образи сифатида тасвирланади.

Осиё халқлари оғзаки ижодиётида яратилган Искандар ҳақидаги ҳикоят ва ривоятларни тўпласак, том-том китобларга ҳам сигмайди. Искандар халқ севган қаҳрамондир.

Ўтмишда ҳар бир халқнинг ўз идеал шоҳи бўлган. Бундай идеал шоҳлардан халқ адолат, шафқат, инсонпарварлик ва фаровонликни кутган. Шоҳларнинг оқил, донишманд бўлишини орзу қилган. Фақат одил шоҳгина халққа бахт-саодатли ҳаёт бахш этади, деб уйлаган. Шу жиҳатдан олиб қараганда, Осиё халқларининг орзу-уйлари бир бўлган. Улар бир-бирига қўшни яшагани ёки урф-одати бир-бирига яқинлиги туфайли эмас, балки қисмати бир бўлгани учун ҳам орзу-умидлари, эи-хаёллари муштарак эди. Улар Искандардай одил шоҳни орзу қилишган. Халқ золим шоҳларни Искандар сингари адолатли бўлишга чақирган. Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида худди мана шундай гоёнинг юксак бадий ифодасини курамиз. Халқнинг бундай орзуси фақат бадий адабиётдагина эмас, балки реал ҳаётда ҳам бундай ҳодисалар жуда кўп бўлган. Айрим шоҳлар Искандардай адолатли бўлишга интилган. Масалан, Ҳусайн Бойқаро шахсида баъзи инсонпарварлик куртакларини курамиз. Алишер Навоӣ бутун ҳаёти давомида дустӣ Ҳусайн Бойқарони адолатга чақиради. Уни Искандардай одил шоҳ тимсолида куришни истайди. Айни чоғда, Ҳусайн Бойқаро ҳам узини Искандардай адолатли шоҳ деб хаёл қилади. Ҳатто Алишер Навоӣнинг «Салди Искандарий» асарини берилиб уқийди.

Алишер Навоӣ «Салди Искандарий» асарини Ҳусайн Бойқарога атаб ёзади. Бундан ташқари, унлаб шеърларида Искандар номини тилга олади. Ҳусайн Бойқарога Искандар ҳақида бир қанча ҳикоят ва ривоятлар сузлаб беради. Ҳусайн Бойқарони адолатга чақиради, эзгулик сари чорлайди. Аммо, афсуски, бутун интилишлари эса зое кетади. Ҳусайн Бойқаро дустӣ Алишер Навоӣ кўрсатган йўлдан бормаса ҳам Искандар Зулқарнайнга тақдил қилади. Искандардай бўлишга ҳаракат қилади. Бироқ замон, давр унинг Искандардай адолатли ҳукмдор бўлишга йўл қўймайди. Ўша XV аср, феодализм шароити, зулм авжга чиққан давр Алишер Навоӣ дунёқарашларига тамоман зид эди. Искандар Зулқарнайн тимсолидаги Навоӣнинг орзулари амалда чил-парчин бўлади. Фақат у хаёллагина, поэтик оҳанглар оғушидагина қолган эди. Бу жараён Уйғун ва Иззат Султоннинг «Алишер Навоӣ» драмасида ҳам маҳорат билан кўрсатиб берилган.

Искандардай одил шоҳ ўзбек халқининг ёки умуман осийликларнинг идеали бўлибгина қолмасдан, грек ва македон халқларининг ҳам орзусига айланган эди. «Александр ҳақида роман»нинг кўпгина эпизодлари, ҳатто Александр образи дунёқарашдаги кўпгина доно фикрлар осийликлар томонидан яратилган Искандар образига яқин туради. Бу жиҳатдан, «Александр ҳақида роман»даги Александр образи тарихдаги Александр Македонский шахсига нисбатан кўпроқ Искандар образига яқиндир. Чунки романдаги Александр образи тарихий шахс эмас, балки халқ идеалидаги Александр — адолатли шоҳ образидир. Масалага мана шу

нуқтаи назардан ёндошадиган бўлсак, Осиёдаги ва Европадаги маълум халқларнинг уша даврларда қисмати бир хил бўлган, яъни улар аянчали ҳаёт кечирган, босқинчилик урушларидан куп азоблар чеккан, бегумоқ кишиларнинг қони беҳудага тукилган. Утмишда ер юзидаги барча маълумлар қисмати бир-бирига яқин эди. Демак, уларнинг орзуси ҳам бир хил бўлган. Улар қандай қилиб озодликка чиқиш, бахт-саодатли ҳаётга эришиш йулларини билмаганлар. Бундай ҳаётга фақат одил шоҳлар бўлгандагина эришиш мумкин деб уйлаган ва шундай одил шоҳларни осиёликлар ҳам, европаликлар ҳам орзу қилганлар.

Халқ орзусидаги одил шоҳлар аслида тарихда бўлмаган. Чунки зулм, эксплуатацияга асосланган жамият бунга йул бермаган. Бироқ ҳаётда адолатли бўлишга интилувчи донишманд шоҳлар ҳам утган. Масалан, Урта Осиёда Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Заҳриддин Муҳаммад Бобур, Римда Октавиан Август, русларда Пётр ва ҳоказо. Лекин уларни ҳам халқ идеалидаги адолатли шоҳларга тенг деб бўлмайди. Бу ҳукмдорларда нисбатан ижобий хислатлар купроқ бўлган. Чунки бу подшоҳлар ўзларидан аввал ўтган шоҳларга нисбатан адолатли ҳукм чиқаришга ҳаракат қилганлар Бобур, Улуғбек, Пётр, Октавиан Август тарихда ўтган бошқа бир гуруҳ ҳукмдорлардан — Чингизхон, Наполеондан фарқ қилади. Шунингдек, Александр Македонскийнинг фаолиятига баҳо берганда ҳам аввало грек ва Рим адиблари ижодига таянамиз. Курций Руф, Плутарх, Арриан, Помпей Трог, Диодор, Юстин романларини ўқисак, бу адиблар Александр Македонскийнинг таржимаи ҳолини нисбатан объектив ёритиб берганлар. Бу адиблар ижодида Александр характеридаги салбий, шу билан бирга, айрим ижобий хислатлар ҳам кўрсатилган. Халқ ижодининг намунаси бўлган «Александр ҳақида роман»да эса Александр фақат ижобий образ сифатида тасвирланади. Романда бадий тўқимага кенг ўрин берилган. Тарихий ҳақиқатни тасвирлаш ижодкорларнинг фикр доирасидан узоқда қолган. Натижада, тарихий давр колорити, Александр фаолияти билан боглиқ воқеалар моҳияти ўз ифодасини етарли даражада топмаган.

Роман воқеалари гузал бадий бўёқларда тасвирланади. Тиниқ ифода, поэтик оҳангдорлик романнинг асосий пафосига айланган. Бундай беллетристик ифода умуман халқ ижоди намуналарига тегишлидир.

«Александр ҳақида роман»да гоё етакчи ўринда турмайди. Бироқ роман ўқишлидир. Ундаги гузал бадий ифодалар ўқувчини беихтиёр сеҳрлайди. Александр билан Доро ёки Александр билан Роксана ўртасидаги диалоглар ўзига хос фалсафий характерга эга. Айни чоқда, бу образлар ўзларининг тарихийлиги билан ҳам ажралиб туради. Романда бундан ташқари Птолемей, Филипп, Олимпиада, Парменион каби тарихий образлар ҳам мавжуддир. Шу билан бирга, Нектанеб, Кандик каби

тўқима образлар ҳам борки, бу ва шунингдек бошқа айрим тарихий образлар ҳам асосий образ Александр фаолияти билан боғланган.

«Александр ҳақида роман» бир қанча ўзгаришларга учраб бугунги кунимизгача етиб келган. Романнинг грек тилидаги нусхаси бизгача етиб келмаган. Эрамиздан илгариги II—I асрларга оид бу романнинг кейинги нусхаси бир қатор ўзгаришларга, қўшимчаларга учраб, эрамизнинг III асрларида қайта тикланади.

Грек романининг асл нусхаси эмас, балки текстологик ўзгаришларга учраб уч асосий нусха А, В, С қўлёзма ҳолатида Парижнинг миллий кутубхонасида сақланмоқда. А нусхаси 1711-рақамда, В нусхаси 1685-рақамда, С нусхаси 113-рақамда сақланади. Шулардан А нусхаси бирмунча тулиқроқ ҳолда сақланган. Бироқ бу нусхадан ҳам анчагина боблар йўқолган. Эрамизнинг IV асрларида Юлий Валерий грек матнининг бирмунча қисқартирилган, шу билан бирга, мукаммаллаштирилган нусхасини латин тилида тиклайди.

Грек вариантынинг А нусхасига яқин латин тилидаги Юлий Валерий таржимаси V асрда арман тилига таржима қилинади.

Романнинг В ва С нусхалари ҳам турли тилларга таржима қилиниб қайта ишланган, бирмунча ўзгаришларга учраган.

Шундай қилиб, «Александр ҳақида роман» турли даврларда турли халқлар томонидан турли ўзгаришларга учраб, жуда кўп нусхаларда бизгача етиб келган. Александр улимидан сунг яратилган бу роман, грек тилида асл нусхасига эга бўлади. Рим ҳукмронлиги даврида греклар учун муқаддас бўлган бу романи улар ҳам ўзларининг ижод дурдоналаридек қабул қиладилар. Ҳатто Рим императора Троян, кейинчалик Адриан «Александр ҳақида роман»ни катта қизиқиш билан ўқиб чиқадилар.

Асрлар ўтиб, «Александр ҳақида роман»нинг икки хил йўналиши пайдо бўлади. Биринчи йўналишидаги нусхаларида тарихий ҳақиқат реал картиналарда ўз аксини топади. Александр таржимаи ҳоли ва унинг ҳарбий юришлари тарихий фактлар асосида тасвирланади.

Иккинчи йўналишдаги нусхаларида фантастикага, гаройиб сургуштлар баёнига дуч келамиз. Бу хил йўналишдаги роман нусхаларида воқеаларнинг тарихан аниқ ва конкрет бўлиб ўтганлигига эътибор берилмайди.

«Александр ҳақида роман» рус адабиётида XV асрдаёқ пайдо бўла бошлади. Рус тилида яратилган романнинг таржимони Евросин бўлиб бу асар Кириллова Белозерского монастирида тўрт нусхада босилиб чиқади. Ҳозир бу нусхалар Санкт-Петербургдаги М. Е. Салтиков-Шчедрин кутубхонасида сақланмоқда.

«Александр ҳақида роман» XVI асрга келиб 90 марта қайта ишланади ва жаҳондаги 24 тилга таржима қилинади. Ҳозир бу романнинг юздан

зиё қайта ишланган вариантлари мавжуд бўлиб, уттиздан ортиқ тилга таржима қилингандир. Мана шу фактларнинг узи ҳам романнинг асл нусхаси жуда қўп ўзгаришларга учраганини кўрсатади.

Ундан баъзи бир эпизодлари олиб ташланган, ижодкорлар томонидан айрим воқеалар билан тўлдирилган, давр руҳига мослаштирилган.

«Александр ҳақидаги роман»да Ўрта Осиёга оид воқеалар жуда кам баён этилади. Бироқ биз бу романда Осиёга тегишли воқеаларга жумладан, эронликлар ҳаёти тасвирига дуч келамиз. Шунингдек, севги-муҳаббат мавзуи, айниқса романдаги асосий персонажлардан бири Роксана образи бизга таниш.

Роксана ҳақида грек ва Рим тарихий романларида анчагина лавҳалар битилган. Бу романларни ўқиб чиқсак, Роксананинг тарихий шахси ва образи ҳусусида яхлит бир тушунчага эга бўламиз.

«Александр ҳақидаги роман»да Роксана Эрон шоҳи Доронинг қизи образида берилди. Бундай фикр тарихий ҳақиқатга мос эмас. Чунки Роксана баъзи бир манбаларда Сугдиёна, бошқа «бир манбаларда Бақтрия гузали сифатида берилган. Александр Сугдиёна ерларида булганида Роксанага ошиқ бўлиб қолади. У Оксиартнинг қизи. Оксиарт ҳар доим сугдиёналикларнинг миллий қаҳрамони Спитамен билан ёнма-ён юрган. Ҳатто Александрга қарши кураш олиб борган. Спитамен улимидан сунг Оксиарт Александр томонига ўтиб кетади ва унинг энг яқин кишисига айланади. Фикримизнинг далили учун тарихий романлардан келтирилган фактларга мурожаат қиламиз. Руфнинг «Александр Македонский тарихи» насирида бу ҳақда шундай дейилган:

Александр Оксиарт ҳокимлик қилган улкага келади (Бу улка аниқ айтилмаган). Оксиарт Александрни иззат-икром билан қарши олади. Улуғ меҳмоннинг ташриф буюрганидан хурсанд бўлган Оксиарт шоҳга совға тариқасида уттизта гузал қизни олиб келишни буюради. Улар орасида Роксана исми қиз ҳам бор эди. У узининг ниҳоятда гузаллиги билан бошқа қизлардан ажралиб турарди. Бу қиз ҳамманинг эътиборини ўзига тортади, шоҳ эса унинг ҳусни жамолига маҳлиё бўлиб қолади¹. Атоқли француз тарихчиси И. Г. Драйзен ҳам Роксана Оксиартнинг қизи эканлигини тасдиқлайди. Лекин унинг Сугдиёна ёки Бақтриядан эканлигини аниқ кўрсатмайди².

Мана шу фактнинг ўзиёқ Роксана Доронинг эмас, Оксиартнинг қизи булганлигини тасдиқлайди. Александрнинг қўлига асир тушган Доронинг хотини ва икки қизи ҳам гузалликда тенгсиз бўлади. Бу ҳақда Курций Руф романида шундай тасвирланади: «Александр Доронинг

хотини ва икки қизига оталарча муҳаббат билан муносабатда буларди. Доронинг икки қизига гузалликда тенг келадигани йўқ эди»¹.

Демак, Александр Доронинг қизларига уйланмайди. Уларга шоҳ сифатида хиёнат қилмайди. Александр Роксанага шунчалик кўнгил қўйиб қолмасдан, унга осиеликлар урф-одатига биноан қонуний равишда уйланади.

Оксиарт қизи Роксанага Александрнинг уйланиши ҳақидаги хабарни эшитиб, беҳал севинади. Александр сугдиёналиклар удумига биноан, Роксанани ўзига унаштириш учун нон келтиришни буюради. Нонни иккига бўлиб, ярмини Александрга, ярмини Роксанага берадилар.

Икки қалбни бир-бирига боғлашда, нон ушатиш удуми эрамизнинг VI—VII асрларда, яъни араблар истилосидан кейин урта осиеликлар ҳаётига жорой қилинмасдан, балки эрамиздан илгариги IV—III асрлардаёқ мавжуд бўлган экан. Александр ўрта осиеликларнинг бу удумига риоя қилади. Фикримизни Курций Руфнинг «Александр Македонский тарихи» романидан келтирилган юқоридаги аниқ далил тасдиқлаб турибди.

Курций Руф романида яна шундай бадий лавҳалар берилганки, уқувчини узоқ ўтмиш ҳақида жиддий уйлашга мажбур этади. Александр, биринчидан, Роксанани беадад гузал ҳусну жамол эгаси булгани учун севса, иккинчидан, романда таъкидланганидек, шоҳ ўз давлатини мустаҳкамлаш мақсадида грек-македонлар билан осиеликлар² иттифоқининг рамзи сифатида Роксанани ўзига никоҳлаб олади³.

Курций Руфнинг «Александр Македонский тарихи» романидаги мана шу эпизод, яъни Александрнинг Роксанага уйланиши қатор муаммоларни келтириб чиқаради. Демак, Александрнинг гузал Роксанага уйланишида давлат манфаати кўзда тутилмоқда. Александр Роксанага бу қизнинг фақат гузал булгани учун эмас, роман муаллифи ҳаққоний таъкидлаганидек, ўз империясини мустаҳкамлаш учун уйланади. Александр ўз давлатини янада мустаҳкамлаш мақсадида грек-македон ҳаркларига ҳам осиелик аёлларга уйланиш учун имконият яратиб берган эди. Александрнинг худди мана шу сиёсати грек-македон халқининг ижод намунаси булган романда, Александр билан Роксана ўртасидаги диалоглар Эллин империясининг манфаати асосига қурилган. Халқ романида ҳам Курций Руф романида таъкидланганидек, Александр билан Роксана муносабатларида қўпроқ севги ва муҳаббат изҳорини эмас, икки қалбнинг бир-бирига садоқати асосида давлат манфаатлари етганини кўрамыз.

¹ Уша асар, 317-бет.

² Осиеликлар романда эронликлар дейилган. Биз атайлаб осиеликлар деб ўзгарттирдик. Роман муаллифи Сугдиёна ва Бақтрияни ўз ичига олган улкан Ахмонийлар давлатини назарда тутган — Ф. Б.

Курций Руф. Уша асар, 317-бет.

¹ Курций Руф. История Александра Македонского. 317-бет.

² Драйзен И. Г. История эллинизма. М.: Типография В.Ф. Рихтера, 1981, 260-бет.

Бу ҳақда кенгроқ ҳулосага эга булиш ва объектив ҳукм чиқариш учун яна айрим грек ва Рим тарихий романларига мурожаат этамиз.

Аррианнинг «Александрнинг юриши» романида Роксана ва Александр билан боғлиқ воқеалар бирмунча ҳақиқатга яқин берилган. Аррианнинг романидаги Роксана воқеалари Курций Руф романидаги воқеалардан кескин фарқ қилади.

Арриан романида тасвирланишича, Александр Наутакда қишлаб, эрта баҳорда Наутакка яқин жойдаги Херион қалъасига келади. Бу қалъага бақтриялик Оксиартнинг қизи ва хотини яширинган эди. Александр бу хабарни эшитиб (баъзи манбаларда Александр бу қалъада Оксиартнинг хотини ва қизи борлигини аввал билмайди, кейин хабар топади, дейилган), катта қушин билан қалъага ҳужум бошлайди. Қалъани қулга киритиш ниҳоятда қийин бўлади¹.

Бироқ қалъани қулга олиш чоғида кўпгина хотин-қизлар ва болалар асир олинади. Улар орасида Оксиартнинг хотини ва болалари ҳам бор эди. Александр аскарлари Доронинг хотинидан кейин Осиёда бундай гузални кўрмаганликларини айтади. Александр Роксанани кўрадию, уша заҳоти севиб қолади. Александр бу гузални тутқунда ушлаб турмасдан, унга қонуний уйланишга қарор қилади. Оксиарт хотини ва болаларининг Александр қўлига асир тушганлигини эшитиб анча азият чекади. Бироқ кейинчалик Александрнинг Роксанага ошиқ булиб қолганини эшитиб Оксиартнинг кўнгли бир оз таскин топади ва шохнинг ҳузурига келади. Александр Оксиартни иззат-ҳурмат билан қарши олади².

Мана шу лавҳадан ҳам кўриниб турибдики, қадимги грек ва Рим адиблари Александр ва Роксана билан боғлиқ воқеаларни турлича талқин этишади. Курций Руф романида Оксиарт ўз қизи Роксанани уттизта гузалга қушиб Александрга тақдим этади. Аррианнинг «Александрнинг юриши» романидаги Александр ва Роксана билан боғлиқ лавҳалар тарихий ҳақиқатга жуда яқин.

Курций Руф романида тасвирланган Александр билан Роксана никоҳи чоғида нон синдириш эпизоди урта осиеликларнинг миллий урф-одатига жуда яқин. Курций Руф романидан бу тасвир ўқувчи қалбида илиқ, ҳиссиёт уйғотади.

Александр ва Роксана билан боғлиқ эпизодларни тадқиқ қилар эканмиз, яна айрим грек ва Рим романларини куздан кечириш мақсадга мувофиқдир. Плутархнинг «Александр» романида бу эпизод узгача бадий тасвирга эга. Романда ифодаланишича, «Роксана гузалликда бебаҳо, ҳусн-жамоли ниҳоятда қуркам эди. Александр уни қуриб маҳлиё бўлиб қолади. Роксана Александр орзу қилган, унинг идеалидаги гузал эди. Бу гузални

аниқ узига никоҳ қилиб олади. Шундан сунг варварлар Александрга никоҳ билан қарай бошлайди. Александр ўз қалбини асир этган бу гузални ранжитишни истамайди»¹.

Кўринадики, биз ўрганган учта романда Александр ва Роксана билан боғлиқ эпизодлар ўзига хос равишда ифода этилган. Курций Руф романида Оксиарт ўз қизини Александрга тақдим этади. Арриан романида Роксана асир тушган эди. Плутарх романида эса Александр уни гойибона севиб қолади. Александр ва Роксана мавзуси бир қатор асарларда турлича талқин этилган. Бу уч асарнинг бадий ифодаси ҳақида тўхталмоқчи бўлсак, Плутарх тасвири бадийлик жиҳатдан анча устун эканлигини кўраемиз. Тарихий нуқтаи назардан олиб қарасак, Арриан тарихий воқеаларга анча объективлик билан ёндошганлигини кўраемиз.

Плутарх антик даврнинг атоқли адиби. У ўз бадий тасвирлаш услубига эга. Унинг бой адабий мероси Уйғониш даври адиблари учун катта ижодий мактаб бўлган. Плутархнинг деярли барча асарлари утган асрлардаёқ рус тилига таржима қилинган. Рус декабристи И. Д. Якушкин Плутарх асарлари унинг энг яқин дўсти бўлганлигини айтади. Польша эркпарвари Лукасинский Плутарх асарларини деярли ёддан биларди. Урта асрларнинг улуғ адиби Эразм Роттердамский Плутархни узининг устози деб ҳисоблаган. Жаҳон адабиётининг атоқли адиблари Александр Вильям Шекспир, Франсуа Рабле, Корнель, Расин, Плутарх ижодидан илҳомланганликларини таъкиллашади. В. Г. Белинский ва Генрих Гейне ҳам Плутарх ижодини юксак баҳолайди.

Тўғри, Плутархнинг тасвир услуби жуда гузал бўлса-да, тарихий воқеаларнинг илдизи, унинг бутун моҳияти Урта Осиё тасвирида узининг кенг талқинини топган эмас. Бу жиҳатдан Курций Руф ва Аррианнинг романлари эътиборга лойиқдир.

Албатта, бир мавзунинг романда у ёки бу планда ёритилиши ёзувчининг маҳоратини белгиламайди. Бунинг учун бир қанча мавзуларни таҳлил қилишимизга тўғри келади. Масалан, Сўғдиёнанинг антик даврлари тасвирланган романлар орқали Окс, Политимет, Яксарт дарёлари ва уларнинг воҳасида юз берган воқеаларни алоҳида таҳлил қилишимиз мумкин. Ёки грек ва Рим романларида Клит фожиаси қандай тасвирланганлигини ўрганишимиз мумкин. Бундай романларда Спитамен образи қандай тасвирланганлигини текширсак ҳам бўлади. Шундагина биз қатор грек ва Рим романлари муаллифларининг ўзига хос тасвир услубини аниқлай оламиз.

Грек ва Рим романларида Александр ва Роксана мавзуи алоҳида урин тутади. Бу мавзуни тадқиқ этиш ҳар жиҳатдан муҳимдир. Қуриб ўтганимиздек, Александр ва Роксана мавзусига ҳар бир адиб ўз нуқтаи

¹ Арриан. Поход Александра. М.—Л.: Изд- АН, 1962, 50-бет.

² Арриан. Александрнинг юриши. 151-бет.

Плутарх. Александр. Сравнительные жизнеописание. М.: Изд-во АН, 1963, 430-бет.

назаридан, узига хос талаб билан ёндошмоқда. Бу тасвирларда маълум даражада ухшашлик ва фарқли ифодалар мавжуд. Бу ҳолат фақат бадий тасвир воситаларидагина эмас, адабларнинг тарихий ҳақиқатга қандай муносабатда бўлганлигида ҳам куринади. Александр ва Роксана мавзуи тарихий ҳақиқатнинг қанчалик реал ва ҳаққоний акс этганлигини белгилайди. Македониялик Александр ва сўғдиёналик Роксана ўқувчида беихтиёр қизиқиш уйғотади. Александр ва Роксана афсонами ёки ҳақиқатми? Хуш, бу икки образнинг кейинги тақдири нима билан якунланган?

Бундай саволлар ўқувчини беихтиёр қизиқтиради. Уша суронли давр, тарихий ҳақиқатнинг ўзи зиддиятларга бойдир.

Александр ва Роксана мавзусини кенгроқ ёритиш учун яна грек ва Рим романларига мурожаат этамиз. Помпей Трог ва Юстин романларида ҳам Роксана образи бирмунча кенгроқ ифодасини топган. Романда ҳақиқатан ҳам Александрнинг Роксанага уйланганлиги қайд қилиб утилади.

Бу тарихий романларнинг бирида Роксана бактриялик бўлган дейилса, бошқасида сўғдиёналик бўлганлиги қайд этилади. Роксананинг тарихий шахслиги аниқ. Унинг антик даврларда Урта Осиёда яшаб утганлиги ҳам тарихий факт. Оксиартнинг Спитамен билан ёнма-ён Зарафшон бўйларида юрганлигини, Спитаменнинг энг яқин кишиси эканлиги ва биргалашиб грек-македон қўшинларига қарши курашганлигини ҳисобга олсак, Роксананинг сўғдиёналик бўлганлигига шубҳа қилмаймиз.

Тарихий манбаларнинг ва тарихий романларнинг деярли ҳаммасида Роксананинг беқиёс гузал эканлиги, тенгсиз ҳусну жамол эгаси бўлганлиги қайд этилади. Ҳақиқатан ҳам Александрнинг уни севиб қолганлиги, ҳатто Александр орзу қилган, шўхнинг идеалидаги қиз Роксана бўлиб чиққанлиги таъкилланади. Ҳатто икки уртадаги муҳаббат тилларда дoston бўлади. Бу жиҳатдан «Александр ҳақида роман»да характерли воқеалар баён этилади.

Халқ романида ўқувчи қалбини ўзига сеҳрловчи, ҳис-ҳаяжонга солувчи лавҳалар жуда кўп. Мана шундай бадий гузал эпизодлар кишини хаёл дарёсига етаклайди. Романда бундай эпизодлар асосан Роксана образи билан боглик равишда берилади. Шундай бадий тасвирлардан бирига диққатни жалб қилиб кўрайлик.

Македонликлар яраланган Дорони олтин аравачага солиб, Персеполга, илгари Эрон шўхлигининг саройи бўлган, кейинчалик Александр шўхлик тожини тиккан шаҳарга олиб келадилар. Доронинг паймонаси тулган, умрининг охири сониясини утаётган эди.

Александр бебаҳо шўхона либосларини кияди. Бошига Соломон (Сулаймон) шўхининг тилла тожини ўрнатиб, қулига шўхлар учун одат-бўлган олтин асони тутиб, Доронинг тилла тахтига утиради.

Македонияликлар билан бирга эронликлар ҳам шўх қаршисига келиб эгилади. Доронда, тож тахтни муборакбод этадилар: «Эрон шўхлиги, бутун эрон олам шўхлиги Буюк Александрга абадий насиб этсин!» Сунгра Доронинг қизи Роксанани олиб келишди. Олтин аравачада жон татвасасида ётган Доро жони-жаҳони бўлган қизини куриб аввалига тўлиб-тўйиб йиглайди. Кейин Роксананинг қулидан ушлаб, уни бағрига босиб ва шундай дейди: «Борлигим, жоним, ёруғ жаҳоним, менинг Роксанам! Сени македонияликка узатяпман. Ўз ихтиёрим билан эмас, ҳудуд таоллонинг изми билан», — дейди, сунгра Александрга юзланиб, шундай мурожаат этади: «Сен шўханшўх Александр, сеvimли маликангни қабул эт. Агар уни севиб қолган бўлсанг, узингга никоҳлаб олгин. Бошқа олампазо шўхларнинг маликалари сингари тарбияла. Бундай булишини ҳеч ҳам уйламаган эдим. Сизларнинг никоҳларингиздан сунг, форслар билан македонлар уртасида қон тукилишларга чек қўйилсин. Бизлар жуда мағрур кишилармиз, лекин ўз қисматимизга ҳамма вақт тан берганмиз. Мен бу нури дийда қизимнинг тўйига жаҳондаги ҳамма шўхларни ва улугларни таклиф этиб, беқиёс тантана қилмоқчи эдим. Афсус мен уйлагандек бўлиб чиқмади. Ҳашаматли тўй ўрнига, македонлар билан форслар бошида қонли кунлар бошланди».

Шундан сунг Доро ўқиб-ўқиб йиғлаб, Роксанага юзланди: «Жоним менинг, Александрни узингнинг шўханшўҳинг деб бил ва уни бутун борлигинг билан севгил».

Доро Роксанани бағрига босиб юзидан уч марта упади ва Александрга қараб шундай дейди: «Александр, сен ёлғиз, кузимнинг қораси бўлган қизимни агар ростдан ҳам севиб қолган бўлсанг, уни узингга сеvimли хотин қилиб олгин. Дилбандим Роксана беқиёс ҳусн-жамол эгаси ҳамда оқиладир. Афсуски менинг паймонам яқин қолди. Энди, мен учун нариги дунё эшиги очик. Мен кетяпман, аммо ў ёқдан орқага йўл йўқ. Нариги дунёга кетганлар қайтиб келмайди».

Александр олтин тахтдан пастга тушиб, Роксанага яқин келади, қулидан тутиб, уни қучади, юз-лабларидан упади. Роксананинг сочларини меҳр билан силайди. Бошидан олтин тожини олиб, Роксанага кийдиради, узининг қимматбаҳо узугини Роксананинг қулига тақади. Сунгра шўх Дорога қараб: «Ҳурматли шўх Доро, қара, ўз кузинг билан куриб қаноат ҳосил қил! Сенинг гузал қизинг, токи мен тирик эканман, мен қанча ҳоким бўлсам, ў ҳокима бўлиб қолажак. Подшўхлигимнинг охиригача малика бўлиб яшаяжак. Кўнглинг туқ бўлсин, мен сузимдан қайтмайман».

Доро бу сўзларни эшитиб севинади. Ўз қизи Роксанага қараб, шундай дейди: «Александр билан бирга асрлар буйи шўхлик даврини сурунлар. Бутун жаҳон пойқадамларингда бўлсин».

Шундан сунг Доро видолашиш учун келган хотинига беҳаловат тикилиб, қулидан тутати. Кейин Александрга сунгги бор ҳасрат қилади: «Мана, менинг маликам! Александр, сен уни уз онангдек қабул эт! Онанг Олимпиада сингари ҳурмат қилгил!»

Доро уз хотинига қараб: «Сен ҳам Александрга итоат эт. Уни эътиқод билан ҳурмат қил!» — дейди. Шундан сунг Доро охириги сузларини аитади: «Менинг энди қунглим таскин топди. Барча қайгуларим унут булди. Сунгги бор сенга арзим шулки, агар менинг нариги дунёда ўқинмаслигимни истасанг «қотилларим, оқпадар Қандарқис билан Оризварни жазолагин»... Шундай қилиб, Доронинг маросимини иззат-икром билан ўтказди. Македониялик қушинлар Доронинг олтин тобутини кутариб, қабристонгача бордилар!»

Доронинг яраланиши ва у билан Искандарнинг учрашуви эпизодлари «Садди Искандарий» достонида анча таъсирли ифодаланган. Шу билан бирга, бу эпизод «Александр ҳақида роман»даги худди шундай ифодага куп жиҳатдан ухшашлигини кўрамыз.

«Александр ҳақида роман» ҳам «Садди Искандарий» достони каби халқчиллик руҳига эга. Унда ҳам халқнинг уз орзу-истаклари, уйлари ёрқин ифодасини топган. Романда ҳам халқ золим шоҳларни адолатга чақиради. Беҳуда қон тукишларга чек қўйишни уқтиради. Халқни хонавайрон қилиб, беҳисоб бойлик тўплашнинг фойдаси йўқлигини таъкидлайди.

«Александр ҳақида роман»да ҳикоя қилинишича, Александр жаҳаннамни айланиб юрганда ҳайвонсифат ҳолга тушган ҳинд шоҳи Сенхосга йулиқади. Александр ундан «нима учун бундай аянчли аҳволга тушдинг» деб сураганда, «қилган гуноҳимиз учун, сен ҳам мағрурланма, агар инсон зотига жабр қилсанг, мендан баттар ҳолга тушасан», дейди.

Шундан сунг Александр ҳаяжон ичида бир талай одамлар орасида Дорога кузи тушиб қолади. Доро йиғлаб, Эрон халқининг ва қизининг аҳволини сурайди.

Александр жаҳаннамдаги гаройиб горга кириб, ҳинд шоҳи Порни кўриб, унинг аҳволига ачинади. «Эй, улуг ҳинд шоҳи, сен узингни худога тенг қилиб кўрсатар эдинг? Энди бўлса юпун бир аҳволда олдий одамлар билан бирга юрибсан», дейди. Шунда Пор: «Эҳтиёт бул, Александр, сен ҳам мен каби мақтанчоқ бўлма. бир кун келиб сен ҳам мен каби қариб бир аҳволга тушиб қоласан, қулингдан келганча яхшилигингни аяма»¹, деб жавоб беради.

Александр чуқур уйга толади, қилган барча гуноҳларини ювишга ҳаракат қилиб, бундан буён беҳуда қон тукмасликка, инсон зотиға

қон тукмасликка қарор қилади. Ерүт оламга ҳасрат билан қайтиб, узининг бутун давлатини бўлиб беради.

Антиохга ҳинд подшолигини ва бутун Марсидон вилоятини ҳамда шимолий улкалар ҳокимлигини беради. Филонга Эрон шоҳлигини ва бутун Осиёни ҳамда Киликични тортиқ қилади. Птолемейга Миср ва Иронда араб мамлакатлари ҳамда икки дарё оралигидаги улкаларни қўлига этади. Селевкига Рим шоҳлигини, Ламедаушга немислар ерини ва Париж шоҳлигини инъом қилади¹, узи эса Роксана билан Эрон тахтида бир йилча тинч ва осойишта ҳаёт кечириб, мамлакатда адолат ўрнатиб, қирғин урушларга бутунлай чек қўйиб, Вавилонияга қараб йил олади.

Романда диний характерга эга булган лавҳалар ҳам жуда куп. Жаҳаннам билан ерүт дунё, у дунёдаги одамлар билан бу дунё одамлари, уларнинг фикрлари, уй-ҳаёллари бир-бирига қиёс қилинади. Бироқ ҳар иккала дунёнинг қиёсий талқинида бир хил мантиқ ҳукмрондир. Бу ҳам булса, инсон, адолат, беҳуда қон тукмаслик, қирғин урушларни тўхтатиш гоёси ётади. Халқ уз идеалидаги шоҳ Александрдан ибрат олишни барча золимларга, қонхўрларга, даҳшатли уруш оловини ёқувчи кимсаларга, мол-дунёга ҳирс қўйган очкўз ва тубан тождорларга башорат қилади. Халқ тинчликни истайди. Адолатли ва осойишта ҳаётни қўмсайди. Саодатни орзу қилади. Шунинг учун ҳам халқ яратган асарларда фақат яхшилик қилган, эзгулик сари интилан, кулфат ва адолатнинг олдини олган кишигина абдий шон-шавкат эгаси бўла олади, деган гуманистик пафос тараннум этилади.

Александр жаҳаннамнинг қаерида бўлмасин, нариги дунёда шоҳ билан гадонинг тенглигини кўради. Билъакс, бу дунёда қонхўр золим шоҳлар нариги дунёда ниҳоятда аянчли аҳволда азоб чекаётганининг гувоҳи булади. Бундан нима учун одамлар бу дунёда шоҳ ва гадого ажралиб, икки қутбга булинадилар, деган фалсафий мантиқ ҳосил булади. «Яхшидан от, ёмондан дод!» қолади деганларидек, агар бу дунёда кимда-ким ёмонликни, тубанлик ва бадкирдорликни узига раво кўрар экан, бундай кимсалар ўлгандан сунг ҳам қарғиш ва надоматга йулиқадилар, деган фалсафа илгари сурилади. «Александр ҳақида роман», «Садди Искандарий» каби фалсафий-дидактик руҳдаги асарларни уқиган киши фақат яхшилик йулидан юради. Тинчликни, меҳр-оқибатни, инсонийликни улуглайди.

«Александр ҳақида роман»нинг охириги саҳифаси шундай сузлар билан якунланади:

«Александр Македонский Вавилонияда вафот этади. Ун икки йил шоҳлик қилади. Ун икки ёшидан бошлаб жангда қатнашади. Уттиз икки

¹ Александрия. Роман об Александре Македонском. М.—Л.: Изд-во «Наука», 1965. 114-бет.

² Александрия. Роман об Александре Македонском. 123—124-бетлар.

¹ Уша асар. 127—131-бетлар.

йилу саккиз ой умр куради. Йигирма иккита ўзга халқлар ерларини босиб олади. Ун туртта элдин қабилаларини ўзига буйсундиради. Ун битта шаҳар куради. Александр январь ойида, янги ой чиққан кун эрта тонг пайтида туғилади. Адам(Одам)дан унинг ўлимигача 5167 йил ўтди. Ҳали Исонинг туғилишигача 300 йил бор эди. Александрдан Диолектанагача 800 йил, шоҳ Ликийнигача 707 йил бор эди. Александрдан сунг Птолемей Лаго ўғли 38 йил Мисрга ва Александрияга шоҳлик қилади. Птолемей ҳар томондан нодир китобларни йигиб, уларни шарҳлаб чиқади ва Мисрнинг маркази булган Серапис шаҳрида сақлайди. Александрдан Исогача булган даврда Птолемей сулоласи ҳукмронлик қилади»¹.

Атоқли олим Я. С. Лурьенинг тадқиқотида Птолемей сулоласининг шоҳлик даври қуйидагича изоҳланади: «Птолемей валинсьмат — 25 йил; Птолемей Унейший — 28 йил; Птолемей Явленный — 17 йил; Птолемей Завчиг — 3 йил; унинг укаси булган Птолемей — 8 йил; Селевк Антиох — 15 йил; Антиохнинг ўғли — 23 йил; Птолемей Двоостровный — 30 йил; Клеопатра Птолемея — 22 йил; Рим императорлигини қўлга киритган Иули Кесарь — 8 йил; унинг ўғли Октавиан Август — 57 йилу бир ой, уч кун Рим императора булади. Шундан сунг яна Птолемей сулоласи 15 йил ҳукмронликни ўз қўлларида ушлаб турадилар»².

Н.П. Остроумовнинг қайд қилишича, Александр Македонский эрамиздан илгариги 356 йил 21 июнда Македониянинг пойтахти булган Пелле шаҳрида туғилиб, 323 йил 11 июнда Вавилонияда вафот этади³.

Жаҳон олимлари Бақтрия билан Сугдиёнада нега бунчалик куп шаҳар қурилганлигининг сабабини турлича изоҳламоқдалар.

Александрдан фарзанд қолмаган. Юстиннинг таъкидлашича, Роксана ҳомилатор булганда Александр оламдан утади. Агар Роксана ўғил туғса, меросхур албатта Македония шоҳлигини эгаллайди. Ҳатто туғилажак болани ўз паноҳига олиб, унга гамхўрлик қилувчилар Леоната, Пердикк, Кратер Антипатра булиб, улар ҳам Роксананинг ой-кунини сабрсизлик билан кутмоқда эди.

Александрнинг саркардаси Мелегрнинг изоҳича, Пергамда Александрнинг Геркулес исми угли бор эмиш. Бу ўғилни Барсина туққан экан. Геркулес билан Барсина Александрнинг иниси — юксак қалб эгаси Арридий қароргоҳида яшаётгани айтилади. Аррийдан ҳам асли Филиппнинг ўғли бўлиб, суюқоёқ хотин Лариссдан туғилган эди⁴.

¹ Александрия. Роман об Александре Македонском по русской рукописи XV века. М.—Л.: Изд-во «Наука», 1965, 137-бет.

² Лурье Я. С. Средневековый роман об Александре Македонском в русской литературе XV в. М.—Л.: Изд-во «Наука», 1965, 257-бет.

³ Остроумов Н. П. Искандар Зуль-Карнаин. Т.: Типолитография. Торг. дома «Фиг. Б. Каменские», 1896, 3-бет.

⁴ Юстин. Эпитома Помпея Трога. «Вестник древней истории» 1954, № 3, 224-бет.

«Александр ҳақида роман» билан «Садди Искандарий» (А. Навоий) достонидаги воқеаларнинг умумий руҳи бир-бирига жуда яқинлигини яна шу билан исбот этиш мумкинки, Александр ҳам, Искандар ҳам ёшлигида падари бузруквори Филипп — Файлақусдан ажратиб қолади. Ҳар иккаласи ҳам Эрон шоҳи Дорога қарши жанг қилади. Ҳар иккала асарда ҳам Доро ўзининг кишилари томонидан жароҳатланиб улади. Ҳар иккала асарда Доронинг қизи Роксанага Александр, Равшанакка Искандар уйланади. Ҳар иккала асарда ҳам Александр (Искандар) бефарзанд булганлиги таъкидланади. Шунингдек, Александр (Искандар) ўзини олдида онасини эслайди. Ҳар иккала асарда ҳам Александр — Искандар ўз юртида эмас, ўзга юртларда оламдан кўз юмади ва сунгра унинг тобути ўз юртига олиб кетилади. Ҳар иккала асарда ҳам Александр — Искандарнинг донишманд устози Аристотель (Арасту) образлари бор.

Бу хилдаги ўхшаш ифодаларни яна келтириш мумкин. Масалан, қахрамонларнинг халқпарварлиги, донишмандлиги, халқни ортиқча солиқлардан озод этиши каби эпизодлар алоҳида таҳлил талаб этади. Ҳар иккала асарда ҳам Александрнинг жазирама ёз ойларида улганлиги қайд этилади. Ҳақиқатан ҳам Александрнинг 11 июнда вафот этганлигини тарихий манбалар тасдиқлайди. Алишер Навоий ҳам Искандарнинг июль ойида ёруғ олам билан видолашганини қайд этади¹.

Айниқса Искандарнинг ўлими олдида қилган васиятлари ғоят таъсирлидир:

«Искандар онасига айтмоқчи булган васиятларини ёзиб тамомлаб, хатнинг охирини «Вассалом» сузи билан тугатди. Сунгра, қоғозни тахлаб, мактубни элчига топширгач, яна кўнглида қолган муддаоларини ҳам баён айлайди:

«Ҳеч қаерда тухтамай, кечаси-кундузи демай юриб, онамга шу мактубни элиб беринг. Иккинчидан, ҳозир менинг офтобим сўниб, қуёшим юзига қора булут ёпилгач, бошим устида куп йиғи-сиги, дод-вой қилиб, жаҳонни мотамзоалик билан хароб айламанг. Менинг танамни тобут ичига солиб, кеча-кундуз демай жаҳду жадал билан юриб, Искандария шаҳрига олиб боринг. Тирикликда истиқоматгоҳим булмиш у жой улганимдан сунг мазоримга айлансин. Ва лекин мени тобутга етқизган пайтингизда ёқут тешигидан ипни чиқазиб қўйилгани каби, албатта, бир қўлимни тобутдан чиқазиб қўйинг. Токи халойиқ бу қўлга ҳайрат кузи билан, ҳайрат кузи билан эмас, балки ибрат кузи билан боқиб: «Бу панжалар саф тортиб, ер юзини ўз қўлида олган эди: бутун дунёдаги мамлакатларнинг ҳаммасини қуруқликда ва сувда булган барча диндор гавҳарларни шу кафтига киритиб, олган эди. Энди, ажал қўли бу

¹ Алишер Навоий. Садди Искандарий. Т.: Ф. Ёллом номидидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 246-бет.

топди. У шуҳ фалак отини узиға ром қилиб олган булса ҳам, лекин куни битгач, оламдан ўтди.

Шу юқорида номлари зикр қилинган ўн бир киши уша қадимги дунёни идора қилган Эрон шоҳлари булишиға қарамаи, дунё уларни бир уйинчоқдай утказиб юборди¹.

Шу фикрларнинг ўзиёқ Навоийнинг қадимги даврни мукаммал билганлиги ва бу антик дунё воқеаларини ўз ижодида ҳам илмий, ҳам бадий инъикос эттирганлигининг гувоҳидир. Навоийнинг «Салди Искандарий» достонида, «Тарихи мулуки Ажам» асарида ва бошқа ижод дурдоналарида тилга олган Каюмарс (Гайа Маретан) ва Жамшид (Йима) номларини «Авесто»да ҳам учратамиз. Шунингдек, Навоий ўз ижодида Александр Македонскийнинг Осиёға юриши давридагина эмас, балки ундан илгариги замонларни ҳам кенг тасвирлашға интилади.

•АВЕСТО•

Қадим замонларда урта осийликлар зардуштийлик динини муқаддас деб билишган. Бу диннинг қонуни «Авесто»дир. Зардуштийлик дини Урта Осиё, Кавказ, Эрон, Ҳиндистон ва ҳатто Кичик Осиёдаги купгина халқларни бир-бири билан куп жиҳатдан боғлаб турган.

«Авесто»ни илмий урганиш, таржима қилиш, уни кенг тадқиқ этиш масаласига жаҳон олимлари қадимдан ҳозирги кунимизгача зўр қизиқиш билан қарамоқдалар. Неча-неча асрлардан буён жаҳон олимлари уртасида «Авесто» хусусида шунчалик куп тортишувлар, баҳс ва мунозаралар булиб келмоқдаки, ҳали тадқиқотчилар унинг асл нусхаси, тили, ғоявийлик динининг асослари борасида аниқ бир тўхтамға кела олганларича йўқ. Аммо «Авесто»да тасвирланган воқеалар, зардуштийлик динининг моҳияти жаҳон олимлари томонидан эътироф этилиб, бугунги кунда бу асарни урганишимиз керакми, йўқми деган саволға жавоб топилган. Антиқ замонлардаёқ бобокалонларимиз чуқур эътиқод қўйган зардуштийлик динини ва унинг муқаддас қомуси «Авесто»ни урганишимиз, биз авлодлар учун куп жиҳатдан аҳамиятлидир. Зероки, зардуштийлик дини бобокалонларимизнинг биринчи ва ҳақиқий дини эди. Зардуштийлик дини Урта Осиёдан тарқалган эди. Шу тўғайли бугунги кунда биз учун «Қуръон» қанчалик муқаддас булса, «Авесто» ҳам шу даражада қадрлидир.

«Авесто»да илгари сурилган зардуштийлик динининг моҳияти атоқли олимлар томонидан юксак баҳоланмоқда. Бу ўринда йирик тадқиқотчи С.Ф. Ольденбургнинг фикрини келтириб ўтиш ўринлидир. «Зардуштийлик, — деб ёзади академик, — инсоннинг ер юзидаги ҳаётини

¹ *Алишер Навоий*. Салди Искандарий. 22—26-бетлар.

интиллаштиришға, уни бахтиёр қилишға қаратилган энг оқилона дин»¹. Мана шу фикрнинг ўзиёқ «Авесто»ни урганишимизнинг ниҳоятда муҳим ва зарурлигини тасдиқлайди.

Зардуштийлик динининг моҳиятини очиб берган ва «Авесто»ни урганишнинг аҳамиятини ўзининг қатор тадқиқотларида изоҳлаган йирик зардуштшунос мутахассис олим А.О. Маковельскийнинг хизматларини алоҳида таъкидлаб ўтишға тўғри келади. «Авесто» ҳақида тулиқроқ маълумотға эга булиш учун А.О. Маковельскийнинг асарларини² ўз она тилимизға таржима қилсак фойдадан ҳоли бўлмайди. Бу олимнинг ишлари «Авесто» ҳақида ёзилган тадқиқотлар ичида энг мукаммал десак ҳам бўлади. «Авесто» ҳақида яратилган тадқиқотлар ва баҳсларға тўхталар эканмиз, асосан А.О. Маковельский фикрларига таянамиз.

Афсуски, «Авесто»нинг аслиятидан уқий олмаймиз, аммо «Авесто»ни билишни истаймиз. Бу муқаддас китобни «Қуръон» каби эъзозлагимиз келади. «Қуръон»ни ҳам ҳамма уқийвермайди. Айрим, уқий оладиганлар эса, маъносини тушунмаса ҳам хиргойи қилаверади. Биз ҳам «Авесто»ни худди шундай тилу дилимизда қушиқ қилгимиз келади.

«Авесто»да зардуштийлик динининг қонун-қоидалари ўз аксини топган бўлиб, антиқ давр бобокалонларимиз уни кузига тутий қилган.

Европада «Авесто»ни урганиш ва бу борада қилинган биринчи уринишлар ҳақида тўхталган Драмстетер бу китобни «Шарқнинг муқаддас китоби» деб атаган эди.

Европада «Авесто»ға атаб ёзилган асарлар ичида француз Бриссътин қаламиға мансуб «Эронда шоҳ ҳукмронлиги ҳақида» (1790) асарида дин ва эски урф-одатлар ҳақида тўхталади.

XVII асрда бу маълумотлар француз, инглиз ва итальян саёҳатчилари томонидан янада тўлдирилади.

Француз саёҳатчиси Габрель Дю-Шинон, зоррастрийликларнинг муқаддас китобини кургани ва улар ягона бир тилда ёзилмагани ҳақида маълумот беради.

Замонасининг йирик ориенталисти (шарқшунос олим), оксфордлик профессор Томас Гаид мидияликларнинг, эронликларнинг ва парфиянлар динининг қадимги тарихини тиклашға ҳаракат қилиб, 1700 йилда Оксфордда нашр этилган «Қадимги эронликлар: парфиян ва мидияликлар динининг тарихи» асарида ҳам «Авесто» ҳақида қимматли фикрлар билдирган.

XVIII аср бошида англиялик Жорж Бучер Ҳиндистонда яшовчи форслардан «Авесто»нинг бир қисми нусхасини олди. Бу қисм «Вендидад

¹ *Ольденбург*. С.Ф. Предисловие к книге Арнольда «Свет Азии». СПб.: 1906. 20-бет.
² *Маковельский* А.О. История научного изучения Авесто, главные направления в нем и их оценка. «Авесто». Баку: Изд-во АН. 1960.

Саде» деб номланган эди. Бу нусха 1723 йилда Англияга олиб келинади. Бироқ бу қадимги қулёзманинг маъноси европалик олимлар учун тушунарсиз эди. Шунинг учун у кутубхонага келувчилар учун намоён қилинган, холос.

1754 йилда Париждаги шарқ тиллар мактабининг ўқувчиси, 20 яшар Анкетиль Дюперрон Англияга олиб келинган оксфордлик «Вендидад»нинг нусхасини кўриб, бу қимматли ҳужжат билан қизиқиб қолади.

Анкетиль Дюперрон Ҳиндистонга саёҳат чоғида форс элатларининг орасида 8 йилгача яшайди. Бу вақт ичида у форслардан «Авесто»га тааллуқли булган китобларни олишга ва уларни ўрганиб чиқишга муваффақ булади. 1761 йилда А. Дюперрон Парижга қайтиб келиб, «Авесто»ни ўрганишда давом этади. Ўн йилдан сунг, яъни 1771 йилда А. Дюперрон «Авесто»нинг француз тилига қилинган таржимасини нашр этади.

Европа тилида чиққан «Авесто»нинг биринчи таржимаси шарқшунос олимлар орасида қаттиқ тортитувларга сабаб булади. Европа тилида пайдо булган «Авесто» нафрат билан қарши олинади. Авестонинг бу наشري асл нусхаси билан тенг эканлигини рад этган Фарбий Европа олимлари, Анкетиль Дюперроннинг меҳнатини йўққа чиқаришга уринадилар.

«Авесто»га биринчи бўлиб қарши чиққан олим, инглиз шарқшуноси Уильямс Жонс эди. У узининг чиқишларида «Авесто»да ёзилган ривоятларнинг бўлмагурилигини, урф-одатлар ва қонунлар ҳақиқатдан ва асл нусхадан узоқ эканлигини исботлашга ҳаракат қилиб, бундай ишни Спитама Зороастрдек одам қилмаслигини исботлашга уринади.

Уильям Жонснинг бундай даъволарини Англияда Ричардсон, Германияда Мейнерс ва бошқалар қўллаб-қувватлайди. Ричардсон «Авесто»даги араб сузлари эрон тилида VII асрдан олдин пайдо булмаган деб айтади. Мана шу далилларни асос қилиб, Ричардсон «Авесто»ни уйдирма асар деб ҳисоблайди. Бундан ташқари, у «Авесто»нинг тили билан эрон тили ўртасида кескин фарқи курсатиб, бу фарқ сузларда эмас, балки уларнинг грамматик тузилишида ҳам борлигини исботлаб беришга уринади. Ва ниҳоят «Авесто»ни маъно жиҳатидан ҳам бемаъни асар деб айтишга ҳаракат қилади.

Мейнерс узининг «Ҳаёт ва Зороастрнинг ишлари ҳақида» (Геттинген, 1778—1779) асарида «Авесто»нинг ҳақиқатдан узоқ эканлигини айтиб, «Авесто»да қадимги греклар билмаган далиллар борлигига ишора қилади. Греклар Жамшид, Гоме ва «Авесто»нинг бошқа персонажлари ҳақида ҳеч қасрда суз юритишмаган деган фикрни айтади. Лекин Мейнерс асарнинг аҳамияти ҳақида тўхталиб, у форсизм ва брахманизмнинг ухшаш томонларини исботлаб беради. Бундан ташқари, у Муҳаммад узининг динини қураётганида форс ақидаларидан бир манба сифатида

фойдаланган, иккинчидан эса қадимги Эрон ва Ҳиндистон дини бир манба, бир ердан пайдо булган деган фикрни билдиради.

Рига университетининг профессори Кленкер (1778) «Авесто»ни ва Дюперроннинг у ҳақда ёзилган асарларини немис тилига таржима қилиб, нашр қилади.

Бу асарида у «Авесто»ни ҳимоя қилиб, унинг катта аҳамиятга эга эканлигини айтиб ўтди.

Анкетиль Дюперрон «Авесто»да келтирилган фикрлар Плутархнинг «Изида Озирис» асарида берилган маълумотлар билан ухшаш эканлигини айтиб, Кленкер «Авесто»ни қадимги алабиёт билан солиштириб куради. У «Авесто»да ҳеч қандай арабизмлар йўқлигини, фақатгина арамейлар шеvasига кирган айрим сузлар учрашини исботлаб беради.

Кленкердан кейин «Авесто»ни Тихсен ҳимоя қилиб чиқди. У «Авесто»ни ўқиётганида унинг ҳақиқатга яқин эканлигига унчалик ишонмаган эди. Лекин асарни ўқиб, илгариги хаёлларига қарши фикрга келади. Тихсеннинг асари 1791 йилда Геттингенда чоп этилиб, у Зороастрнинг «одамзол болалигига тааллуқли файсалүф» деб юқори баҳо беради.

1793 йилда Парижда Сильвестра Де-Сасининг «Авесто»нинг асл нусха билан бир хил асар эканлигини исботловчи китоби нашр этилди. Бу китобда сасиндрларнинг паҳлавий ёзувлари расшифровка қилинганди. Де-Саси узининг асарини Анкетиль Дюперроннинг паҳлавий тили лексикасига таянган ҳолда ёзади. Дюперрон асари эса узини шу билан оқлаб, янги илмий кашфиётларга олиб келади. Паҳлавий ёзувлари эса Эроннинг қадимий ёзувини тушуниб ўқишга асос булади.

Кейинчалик «Авесто» тилини ўрганувчи янги тадқиқот ишлари пайдо булади.

С. Бартомели санскрит ва зенд тилларининг бир-бири билан ўхшашлигини аниқлайди. У, қадимги Мидия ва Эронда санскрит тилида гаплашилган деган хулосага келади.

Зороастрга эътибор қилган илмий ишлардан италиялик Жамбаттист Виконинг «Янги фанни асослаш» номли фалсафий руҳда ёзган асарини тилга олиш мумкин. Вико Зороастр ҳақида ҳурмат билан гапириб, «Қадимнинг буюк тафаккури» деб атайди. Лекин Жамбаттист Вико милoddан аввалги VII асрда янги Бобил давлатини ташкил этган Холдей сомийлар қабиласи деб фикр қилади. 1820 йилда Франкфурт на-Майне шаҳрида И. Г. Радэн қадимги бақтрияликлар, мидияликлар ва эронликларнинг ёки Зенд халқининг динини ўрганишга бағишланган асарини ёзади. Муаллиф Анкетиль Дюперроннинг таржимасига таяниб, «Зенд халқи» динининг тарихини тикламоқчи бўлиб, Зенд халқи Бақтрия, Мидия ва Эрон халқларини бирлаштириб турган деган фикрни айтиди.

1827 йилда Берлинда Э. Раскин «Зенд — Авесто ва зенд тилининг асл нусхаси, унинг қадимийлиги» деган асарини нашр этади. Э. Раскин бу асарда зенд тили санскрит тилидан пайдо бўлмай, балки товушларнинг айтилиши жиҳатидан эрон тилига яқин эканлигини исботлаб беради.

XIX асрда «Авесто» узига кўпгина файласуфларни жалб қила бошлайди. Г. Риттер 12 томдан иборат «Фалсафа тарихи» (1829—1853) асарида «Авесто»даги диний тасаввурлар асосида афсонавий қарашлар ётади, бу диний тасаввурлар, грек афсоналарига қараганда фикрларга бойдир, деган фикрни айтади. «Авесто»ни фалсафий томонини характерлаб Г. Риттер, унинг айрим қисмларида одамлар ҳаёлида пайдо бўлган таълимотни системали равишда намоёиш этишга бўлган уринишларни куриш мумкин, деб ёзади.

«Авесто»га немис мафкурасининг йирик намояндаларидан бири бўлган Гегель ҳам катта эътибор бериб, Зороастрни қадимги Эрон динининг асосчиси деб таъкидлайди. Бундан ташқари, Гегель диннинг ривожланиши инсон тарихининг ривожланишига алоқаси йўқ, дея фикр юритади.

Гегель «Авесто»нинг тилини қадимги Бақтрия — зенд тили деб атади.

«Авесто»ни илмий урганиш борасида яна бир француз олими Бюрнуфнинг хизматлари катта бўлди. У узининг «Яснага изоҳ» асарида эронликларнинг урф-одатига таяниб «Авесто»ни урганишга киришса, иккинчиси санскрит билан Вед афсоналарини таққослаш асосида иш олиб боради. Бюрнуф асос солган бундай таққослаш мактаби эса «Авесто»нинг тилини тушунтириш учун Ҳиндистоннинг тили ва афсоналаридан фойдаланишади. Шунинг учун ҳам бу мактабнинг намояндалари уларини «ведантислар» деб аташарди. Бу мактабга Бюрнуф, Рот, Бенфей, Виндишман, Гейтер, Хауг ва бошқалар киради. Бюрнуфнинг қилган хизматлари шундан иборат эдики, у Персепол ва Бехустунда қадимги эрон ёзувларини ўқиб, биринчи ахеменид(ахмоний)ларнинг тили «Авесто»нинг тили билан эгизаклигини аниқлайди. Ахмонийларнинг биринчи шоҳи Доронинг овози бехитун қабридан янгради. Бу эса Бюрнуфнинг энг катта ютуғи эди.

Гегель Зороастр динини табиат дини, лекин озод динга утаётган дин деб характерлайди.

«Бу дин, — деб ёзади Гегель, — ёруғлик ва меҳр-оқибат динидир. У ёвузлик ва қоронғиликка қарши туради. Ёруғликнинг ёвузлик билан кураши, ҳаётнинг ўлим билан курашидир. Зороастрнинг дини ривожланиши ва ҳаётнинг барҳаёт бўлиши, экин экишни, уй ҳайвонларини боқишни ва ерга қарашни талаб қилади. Бунинг сизинг одам ҳаттоки мурдани ерга куммай, ёқмай қушларга ем бўлишга ташлашади».

Умуман олганда, Гегелнинг хулосасига кўра, худо жаҳондаги буюк кучдир. Бу куч ҳам ёруғлик, ҳам ҳаракат, ҳам меҳр-оқибатдир. У барча ёвузликларни енгиб чиқиши керак.

Бюрнуфдан кейин унинг таққослаш мактаби аъзоси Ротен «Авесто» ва Вед афсоналари бир жойдан тарқалганлигини исботлай бошлади. Худди шу йўналишда «Авесто»ни изоҳлаш кераклигини Виндишман узининг Митра ва Анахита ҳақидаги «Зороастр тажрибалари» асарида айтиб ўтди.

Таққослаш мактабининг аъзоси Хауг (Файд) «Авесто»ни тарихий асар сифатида тан олади.

«Авесто»ни урганишда таққослаш мактабининг аъзолари олиб борган ишлар бу асарни урганишда қилинган катта ютуқ бўлади. Авестони урганишда Вед сузлари ва фикрларнинг баён этилиши, «Авесто»даги сўз ва фикрларнинг баён этилишига ухшаб кетарди. Таққослаш тилшунослиги халқнинг ўтмишини, уларнинг энг қадимги тилларини ва маданиятини очиб беришга ҳаракат қиладилар.

Шундай қилиб, «Авесто»ни урганишда уларининг тадқиқотлари ва методлари билан қарама-қарши бўлган икки мактаб юзага келади.

Таққослаш мактаби «Авесто»га олиб борадиган йўл паҳлавий изоҳлари ва эронликларнинг урф-одатлари анъаналарида эмас, балки Ведлардадир деб тушунча беради. Вед — «Авесто»нинг энг яхши изоҳидир. Таққослаш мактабининг аъзолари Рот, Бенфей, Зауглар ана шу фикрда эдилар.

Уларга қарши турган анъанавий мактаб аъзолари «зенд» ва санскрит «Авесто» ва Ведни алоҳида-алоҳида урганиш керак, деб таъкидлайдилар.

Афсона ва тарихни таққослаш, филология, ҳинд адабиётининг тарихига оид асар «Ригведа»нинг таржимаси Мюллер қаламига мансубдир.

Макс Мюллернинг фикрича, арийликлар Помир тизма тоғларида яшаган. У ердан улар эрамызгача бўлган XV асрда кучиб кетишган. Унинг фикрича, арийликлар кучайганда икки гурпуга бўлинишган. Бир гурпуа ҳиндуга қараб кетган бўлса, иккинчиси Европа тарафга қараб юрган. Мана шу кучиш натижасида, эрамыздан олдинги XIV асрда, арийликларнинг бир қисми Эронга утиб кетишган.

Макс Мюллер 49 томдан иборат «Шарқнинг муқаддас китоблари» (1879—1904) асарини нашр эттиради. Бу тўпلامга Шарқ халқларининг муқаддас китобларининг асл нусхалари, уларнинг инглиз тилига таржимаси, кириш сузлари билан берилган. Бу нашрда «Авесто»га I, IV, XXII ва XXXI томлар бағишланган.

«Авесто»ни урганишнинг учинчи босқичи Христиан Бартолеме (1855—1925) номи билан боғлиқдир. 1878 йилда Христиан Бартолеме «Қадимги эрон лугати» китобини нашр этди. Бу китоб ўн йиллар мобайнида «Авесто»ни урганишда асосий қўлланма бўлиб келади.

Ф. Вольф Бартолеме лугатига асосланиб, «Авесто»нинг тўлиқ таржимасини беради. Бартолеме эса, гат тилига таржима қилган христиан

лугати «Авесто»ни ўрганишда, бундан кейинги ишларда асос бўлиб хизмат қилади. Вақт ўтиши билан «Лугат»га ўзгаришлар киритиши керак бўлиб қолади. Герифельднинг айтишича, Бартолеме «Лугат»ни нодир асар бўлиб, муаллиф қўлидаги кичик лингвистик материал эди.

Француз шарқшуноси Бенвенист «Авесто»ни келажакда ўрганиш айнан ана шу «Лугат»га асосланган ҳолда олиб борилади деган фикрни баён этиб, ўзи ҳам «Авесто» ҳақида мақолалар ёзади. Лекин «Авесто»ни ўрганишга шу даражада катта эътибор берилдики, унга Бартолеменинг «Лугати» ҳам ёрдам бермай қолди.

Христиан Бартолеме бошқа асарларида — «Авесто»нинг тили ва «Қадимги эрон тили» (1895) асарида энг қадимги гат тили ва «Авесто»нинг тилини ўрганиб чиқади. Мана шу икки тилга асосланиб, у қадимги эрон ёзуви ва Эрон шохлигидаги ёзувлар орқали қадимги эрон тилини ўрганишга киришади.

Бироқ Бартолеме фикрларини танқид қилиб Андреас «Авесто»нинг бизгача етиб келган матни қадимги булмай, архетипи арамай алфавитида ёзилганлигини аниқлайди.

Фарб олимларининг «Авесто»ни ўрганиш борасидаги талқиқотлари билан бирга, форс олимларининг асарлари ҳам юзага кела бошлайди. Форс олимларида Зороастр динининг давоми сифатида «Авесто» илоҳиёт асари сифатида қизиқиш уйғотган эди. Уларнинг асарлари кур-курона мақташ, аполегетик характерида бўлиб, Кападиа ўзининг «Зороастр таълимоти ва эронликлар динининг фалсафаси» китобида Зардуштийлик динининг қадимийлигига алоҳида эътибор беради. Бу дин қадимги буддизм, христианлик ва ислом динидан илгари пайдо бўлган. Кападиа зардуштийликни «юқори фалсафий фикрлар мажмуаси» деб билиб, ҳозирги форс эътиқодини қадимги зардуштийлик билан биргаликда улуғлайди.

Кападиа ўзининг китобини инглиз тилида чоп этаётганда, Шарқ ва Фарб олимларини келишган ҳолда иш куришга даъват этади. Эронликлар анъанасига ва урф-одатига таяниб, Кападиа зороастризмнинг, зардуштийликнинг пайдо бўлишини куйидагича баён этади:

Бундан 3500 йил илгари Мидиянинг Рага шаҳрида Пурушаспа хотини Догло билан яшайди. Уларнинг Заратустра номли ўғиллари дунёга келади. Юқоридан дуо қилинган Спитама, Заратустра Виштасп шохлигининг олдинги пойтахти бўлган Балх шаҳрига келади.

Оппок, тоза кийим кийган, қўлида муқаддас олов ва сарв дарахтининг новдасидан ясалган салтанат ҳассасини ушлаган Заратустра Виштасп саройига келиб, Бақтриянинг пайгамбари даражасига кўтарилди. У ердаги халқ Заратустранинг яратган динини қабул қилиб, мазда динига — бир худога сиғина бошлайди. Қолганлар эса бир қанча худоларга сиғинган дэзвасанияли политеистлар бўлиб, янги ва эски

динлар ўртасидаги курашда зороастризм ютиб чиқади. Бу дин фақатгина Бақтриянинг дини бўлибгина қолмай, балки араблар истилосигача Эрон давлатининг ҳам дини бўлиб қолади.

Россияда «Авесто»ни ўрганиш XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошланади. Бу борада Коссовичнинг илмий изланиши салмоқдир. Унинг «Зиндавестдан тўрт асар» (1861) деган илмий тадқиқоти алоҳида урин тўтади. Зороастризмни ўрганишга бағишланган илмий ишлардан XIII асрда ёзилган «Заратуштнома»нинг форсчадан таржимаси, Петербург Академияси аъзоларининг изланишларидан биридир (таржима муаллифи Христиан Розенберг). Бу китобда Зороастр ҳақидаги қадимги ривоятларнинг эрон тилида қайта ишланган матнлари чоп этилган. Китобда ёзилишича, Зороастр бошқа болалар сингари ёшлигида умуман йиғламаган, балки ота-онасининг уйини нурга тўлдириб қулган. Ёвуз сеҳргарлар болани улдириш учун барча тadbир-чораларни қўллашган, лекин уларнинг барча уринишлари зое кетган. Етти ёшга тулганда Зороастр ўзининг ақл-фаросати билан бошқалардан ажралиб турган. 30 ёшга етганда эса, янги диннинг пайгамбари бўлган. Эрондан шимолий-ғарб томонда жойлашган ватанини тарк этиб, янги таълимотни мустаҳкамлаш учун, у Эронга йўл олади. Эроннинг шимолий-шарқий чегарасида Дагъю («Авесто»даги Вогу — ману, яъни «эзгу фикр»)га келиб, Аҳурамаздани тахтига кутариб утказади, у ерда Зороастр Аҳурамаздан уз саволларига жавоб эшитади. Шундан кейин у дузахга тушиб, Аҳриман номли дузах руҳи билан учрашади. Аҳриман агар Зороастр диндан воз кечса, дунёдаги барча қимматбаҳо зеб-зийнатларни унга беришини айтади. Шу маҳал осмонда-дўзахда бўлган Зороастр ерга қайтиб тушади. Шунда унга Аҳриманнинг аскарлари бўлмиш ваҳший сеҳргарлар ҳужум қилишади. Зороастр уларга «Авесто»даги муқаддас сўзларни айтиб ҳужумларни қайтаради. Бундан кейин Зороастр Балхга келиб, шу ернинг шохи Гуштабга янги динни қабул қилдиради. Зороастрнинг шох Гуштаб саройида пайдо бўлиши ва шохга динни қабул қилдириши турли ғаройиб воқеалар орқали баён этилади. Зороастрнинг Бақтрияда янги динни қабул қилдириши, осонликча кечмайди. Эски динга сиғинувчилар билан қаттиқ кураш олиб боради. Ниҳоят, Зороастр бу курашда енгиб чиқади. «Заратуштнома»да баён этилган ривоятларнинг асосий маъноси шундан иборатки, ҳаёт — бу кураш демакдир. меҳр-оқибат эса фақат ёзувликка қарши олиб борилган оғир жангга енган тақдирдагина галабага олиб боради.

«Заратуштнома» форс халқлари уртасида шуҳрат қозонган муқаддас китоб ҳисобланади.

XX аср бошигача бўлган даврда зороастризм ва «Авесто»ни ўрганишда В. В. Бартольд, К. Г. Залемана, А. Л. Погодин, К. А. Иностранцев чуқур илмий тадқиқот ишларини олиб боришган.

Зардуштийликни ўрганиш борасида қилинган меҳнатлардан Б. А. Тураевнинг хизматларини алоҳида эслаб ўтиш керак. Бу борадаги унинг фикр ва мулоҳазаларини «Қадимги Шарқ тарихи» (II том, III нашр, 1933) асарида ўқиш мумкин.

Унинг ёзишича, қадимги дунё давлатлари ичида тарихда алоҳида урин тутганлардан бизга маълум бўлган Мидия давлатидир. Бизнинг билимларимиз Геродот ва Ктезий билан чегараланиб қолган Мидияликлардан бизга биронта ҳам ёзув сақланиб қолмаган. Умуман, мидияликларда ёзув бўлганми деган савол туғилади. Шунинг учун Тураев зороастризм пайдо бўлишида Мидиянинг тутган ўрни ҳақидаги саволни ўрганиш ўринсиз деб ҳисоблайди.

Б. А. Тураев Эроннинг ибтидоий дини билан Веда динини ўхшаш деб таъкидлайди. Бундан ташқари, уларни само шоҳи билан зулмат аждаҳолари ўртасидаги жанг баён этилган афсоналар, меҳр-оқибат руҳларининг ёвузлик руҳларига қарши туришида, оловга сизғинишларида, маст қилувчи ўсимликдан тайёрланган шарбатни (Ҳиндистонда сома, эронликларда хаома) икки динга сизғинувчилар истезмол қилишиб, улар юқори ҳудожўйликни тан олишлари билан ҳам ўхшашдир. Лекин бу ўхшашликлардан ташқари баъзи фарқ қиладиган томонлари ҳам бор.

Ҳинд меҳр-оқибат руҳлари — «дэва»лар Эронда шайтон бўлишди. Эронда эса ҳинд шайтонлари «асурлар» Ахурлар деб ном олишди (Тураев). Ҳиндистон динида муҳим аҳамиятга эга бўлган сома-хаома Эронда унчалик қадрланмайди. Олов маъбудаси Ҳиндистонда «агнес», Эронда эса «агар» алоҳида урин тутди, чунки у ерда олов эзгулик сари хизмат қилувчи, поклик рамзи сифатида қадрланади. Эрон дини ҳинд динидан ўзининг поклиги билан ҳам фарқ қиларди. Ҳиндистонни Варуна бошчилигидаги етти ҳудожўйлардан Эронда тан олинган Аҳурамазда «энг ақл-заковатли худо» деб номланиб, унда Амеша-Спента «улмас тафаккур» деб аталади.

Эрон динининг Ҳинд динидан фарқли жойи шундаки, у ўзининг деалистлиги билан, дунёнинг негизи материя билан руҳ бир нарса деб билиши билан ажралиб туради.

Кейинчалик Эрон ва ҳинд динларининг ривожланиши умуман қарама-қарши бўлган йўналишларда боради. Эзгулик сари қадам қўйган Будда Нирвага келади. Зороастр маданиятга хизмат қилишни ўзига юксак вазифа қилиб олади.

Тураев зардуштийликни диний ислоҳот деб тушунади. Зороастризм илоҳи ўз олдига фақат динни мақсад қилиб қўймай, балки худога сизғинишни тозалашни ва унга ахлоқий маъно беришни, социал шарт-шароитни ўзгартиришни, яъни чорвачиликка оид ҳаётдан деҳқончиликка ўтишни мақсад қилиб қўйганди.

Зардуштийликни ва «Авесто»ни ўрганишга катта ҳисса қўшган олимлардан А. А. Фрейман ва Е. Э. Бертельснинг тадқиқотларини алоҳида таъкидлаш керак.

А. А. Фрейман «Авесто»ни чуқур ўрганган олим бўлиб, ундаги айрим терминларни янгича ўзига хос изоҳлаган. Е. Э. Бертельс эса «Авесто»нинг айрим қисмларини русчага таржима қилиб, «Авесто»ни нодир адабий мерос сифатида тан олган олимдир.

Охирги ун йил ичида В. В. Струве, И. М. Дьяконов, Б. И. Фафуров, И. Г. Алиев каби тарихчиларнинг зардуштийлик тарихини тадқиқ қилган асарлари пайдо бўлди.

Озарбайжонда араблар ҳукмронлиги ўрнатилмасдан ва ислом дини тарқалмасдан олдин ҳукм сурган зороастризмга халқнинг илғор намоёндалари қизиқиш биоан қарадилар. Булар Аббос Кули Ога Бакихинов, Мирза Шафи (Вазех), Мирза Фатали Охундов ва Жафар Жабборли ва бошқалардир.

Бутун бир «Авесто»да унинг қадимги нусхаларидан бошлаб эзгулик ва ёвузлик, ёруглик ва зулмат, тинчлик ва уруш каби қарама-қаршилиқлар ўртасидаги курашлар баён этилган бўлиб, антитеза (қарама-қарши, зиддият) усулида изоҳланган. Бундай антитеза усулида ёзиш қадимги зороастризм шеърлятига ҳам хос эди.

Митранинг қадимги ашуласи ҳам антитеза услубида ёзилган. Бунда асосан уруш ва тинчлик масаласи баён этилган. Митранинг бу қушиги 2 қисмдан иборат. Биринчиси — «Митра жангчи сифатида», иккинчиси — «Митра тинчлик ҳақида». Шуларнинг бирида Митра бошқаларга зиён етказмайдиган мамлакатнинг олампаҳоқи сифатида тасвирланади. «Митра уларга тинч ҳаёт бахш этади, уйда тинчлик бўлишининг тарафдори, тинч яшашни истаган мамлакат халқларига ўзларини ғимоя қила олишлари учун куч ато этади, уларнинг уйларини ва мамлакатларини ғимоя қилади. Бошқа томондан эса Митра жиноятчи қабилаларга қарши турувчи қасоскор сифатида тасвирланади. У бу одамларнинг уйларини, қишлоқларини ва мамлакатларини вайрон қилади. Митранинг қасос олиш кучи чексиздир. Шундай қилиб, Митра антитеза кўринишида — мамлакат ғимоячиси ва олампаҳоқи, қасоскор сифатида ўқувчи куз унгида гавдаланади. Митра ҳақидаги қушиқда уруш ва тинчлик қарама-қарши кутблардир.

Зороастра шунга ўхшаш антитезаларни шеърлятда кенг қўллайди. Унда биринчи уринда эзгулик ва ёвузлик, Аҳурамазда ва Аҳриман антитезаси туради.

Ишонч рамзини ҳам зороастра антитеза шаклида баён этади. «Янанинг 49-бобида айтилишича, адолат ҳамма вақт ҳукмрон бўлиб, ёвузлик йўқ қилиниши керак. Мен эзгулик билан бўлишни хоҳлайман, ёвуз кучлар билан муносабатда бўлишни хоҳлайман».

«Авесто»да асосан савол-жавоб услуби қўлланилган. Масалан, Яснанинг 10-бобида Митра суради: «Мен соғлигим ва бойлигимни кимга беришим керак?» 110 стансдан (станс — шеърнинг синтактик жиҳатдан тугалланган ҳар бир мисраси ҳамда турт мисрадан иборат шеърӣй банд) у яна савол беради: «Касаллик, улим ва камбағалликни кимга беришим керак?»

Антитеза услуби Зороастргача бўлган шеърӣята ҳам учраган. Агарда шеърда «кимки севса» сузлари учраса, ундан сўнг «ёқтирмаганлар» сузи ёки шунга ухшаш фикр албатта ишлатиларди.

Вендидалнинг III бобида қаровсиз қолган ер, турмуш қурмаган қиз билан таққосланади. Ерга ўғит ташлаган ва экин эккан деҳқон эса аёлни фарзандли қила олган эркак билан қиёсланади.

Вендидалнинг IV бобида қуйидаги таққосланиш берилади. Агарда қарз олган одам қарзини вақтида қайтариб бермаса, у барибир тунда бировнинг уйига ўғирликка кирган одамга ухшайди.

Вендидалнинг V бобида маздаитлар дини, Вузуктра дарёси бошқа дарёлардан устун турганидек, у ҳам бошқа таълимотлардан устун қуйилади. Бу дин ўз соясига кичик дарахтларни олган улкан дарахт билан таққосланади.

«Авесто»да ишлатилган эпитетларга ҳам алоҳида аҳамият бериш керак. Чунки худоларнинг чақириқлари асосан эпитетлар ёрдамида очиб берилади. Масалан, Аҳурамаздага улуг, ақл-заковатли, табаррук деб баҳо берилади.

Аҳриман эса ёвуз, жувонмарг, разил деб характерланади. Митрани изоҳлашда ҳам қатор сифатлар қўлланилади. У ернинг хўжайини минг кузли, минг қулоқлик қотмадан келган, яхши қуролланган, туш кўрмайдиган, баланд минорада турувчи, ҳаммадан устун ва ҳоказо.

Хаома худоси «тилла суви юритилган» эпитетни олган Триштрия худоси 9 сириус юлдузи эса ўзидан нур тарқатувчи, юқори турувчи, кучли, яхши куз билан қаровчи (ёмон кузга қарши турган) эпитетлари хосдир. «Шоҳ» эпитети куёшга қиёс берилган. Ернинг эпитетларига эса юмалоқ, кенг, узоқларга олиб борувчи, дунёни — етти иқлимни кучогига олган кабилар киради.

Вафот этганларга ҳам (фравашлар) кўпгина эпитетлар бағишлаган. Булар асосан аёл назокатини, чиройини характерловчи сузлардир. Буларга шаҳло куз, узун қўлли, хипча белли каби сузлар киради.

Вендидалда фравашлар улуг, ақл-заковатли, отлар эса югурганда пишқирадиган, ялтирайдиган каби сузлар билан изоҳланади.

Зороастрнинг ўғитларида унинг сузлари Аҳура худосига қарата айтилган. Аслида эса бу сузлар халққа нисбатан айтилган эди.

«Авесто» ва гат учун пленастик таркибида бир хил ёки бир-бирига яқин сузлар керагидан ортиқ такрорланадиган иборалар, жумлалар хосдир. Масалан, «қушлар қанотли жонзодлар», «қизил олов алангалади».

«Авесто»нинг бадий услубида айрим жумлаларнинг бир неча мартадан қайтарилиши характерлидир.

«Авесто» шеърӣй шаклда ёзилган бўлиб, 7, 8, 9, 10, 11, 12 мисраларга бўлинган. Гатлар бўгинлар миқдорига қараб метрик усулда ёзилган. Гертель эса «Авесто»нинг ҳамма қисмлари силлобик характерда ёзилганлигини исботлаб беради. Гат шеърлари 7, 9, 11 бўгинли булса, «Авесто» 9 бўгинли шеърлардан иборат бўлиб, айримлари 10, 12 бўгинли ташкил этади. Гертель «Авесто»нинг вазинини «Ригведа» вазни билан таққослайди.

Гертель асарига И. Фридрих қушимча киритади. Унинг ёзишича, Бехистун ва Доро даврига хос айрим ёзувлар ҳам бир хил шеърӣй вазнда ёзилган бўлиб, бу шеърӣй вазн Гертель «Авесто»да аниқланган вазнга ўхшайди.

Халқ оғзаки ижодиётининг ёрқин намуналари булмиш эртақлар, афсоналар, ҳикоят ва ривоятлар қадимги даврлардаёқ кенг тарқалган эди. Бу жанрлардаги асарлар фольклорнинг бошқа жанрларига нисбатан ҳам илгари вужудга келиб, халқ орасида оммавийлашиб кетади. Муҳим томони шундаки, бу жанрлардаги асарларнинг энг қадимги даврлардан бизгача сақланиб қолган ёзма шакллари мавжуддир. Жумладан, «Авесто»да Аҳриман ва Аҳурамазда, Ардвисура Анахита, Каюмарс (Гайа Маретан), Жамшид (Йима) ҳақида жуда кўплаб афсоналар яратилган.

Бу мифологик характердаги афсонавий образлар Шарқ халқлари учун қадимдан муқаддас саналиб келинган. Халқимиз бу мифологик характердаги номларга асло афсона деб қарамаган. Балки уларга утмишда ҳақиқатан ҳам яшаб ўтган тарихий шахслар, деб муносабатда булган. Ҳатто бу афсонавий муқаддас сиймолар асло улган эмас, ҳозир ҳам яшаб келмоқда деб тасаввур қилганлар. Уларга илтижо қилиб, ялиниб-ёлворган, эътиқод қўйишган, сиғинган. Шарқ халқлари оғзаки ижодиётига эмас, балки классик адабиётда ҳам бу мифологик образлар кенг урин эгаллайди. А. Навоий «Салди Искандарий» дostonида бу афсонавий номларнинг тарихда ҳақиқатан ҳам яшаб утганлигини, уларнинг айримлари шоҳ булганлигини қайд қилган. Бундай мифологик характердаги образларни биз Фирдавсий, Жомий ижодида ҳам учратамиз. Умуман, Каюмарс ва Жамшид образлари Шарқ классик адабиётида жуда кўп қўлланилган. Бу образлар ҳақида тухталишимиздан аввал «Авесто» ҳақида чуқурроқ тўхталмоқчимиз.

«Авесто» ва зороастризмнинг келиб чиқиши ҳақида, қадимдан илмий адабиётда икки хил фикр юритилади. Баъзиларнинг айтишича, Зардушт таълимоти Мидияда пайдо бўлиб, у ердан шарққа тарқалган. Зороастризм ва «Авесто»нинг пайдо бўлишини Мидия деб билувчи назария таркидорлари Анкетиль Дюперрон, Дармостетер ва бошқалар, замонавий шарқшунослардан Францияда Мейе ва Юар, Германияда Герцфельд, Италияда Тедеско эдилар.

Бунга қарши фикр билдирган шарқий ёки бақтриялик назария тарафдорлари, зардуштизм аслида Бақтрияда пайдо бўлиб, бу ерда Мидия ва Эронга тарқалган деган фикрни билдирдилар. Бу назариянинг тарафдорлари этимология мактабининг аъзолари ва Бартеллиис, айни вақтда эса ғарбда Нюберглар эди. Охирги вақтда бу назарияни айри олимлар ҳам қўллаб-қувватлашди.

Бу муаммони ечиш учун биринчи навбатда, унинг моҳиятини тушуниб олиш керак.

«Авесто»нинг келиб чиқиши ҳақидаги саволга жавоб бериш учун икки нарсага эътибор бериш лозим. Биринчидан, «Авесто» бир неча асрлар давомида ёзилган бўлиб, қушиқ, афсона, ҳар хил вақтда ёзилган муқаддас китобларни уз ичига олади. Шунинг учун «Авесто»нинг келиб чиқишини умумлаштирмай, унинг айрим қисмларининг ёзилиш даври ҳақида фикр юритиш керак. Иккинчидан, «Авесто»нинг айрим хусусиятлари фақат хронологик тарафдан эмас, балки жуғрофий тарафдан ҳам фарқ қилади.

Улар зардуштийлик ҳукмронлик қилган турли мамлакатларда ёзилган. Бундай мамлакатларга Мидия, Эрон, Арманистон, Кичик Осиё, шарқда Бақтрия, Урта Осиё, Ҳиндистоннинг Панжоб шаҳри кирган. Зардуштийлик Ҳиндистон, Афғонистондан Грециягача, Вавилондан Озарбайжон ва Арманистонгача тарқалган эди. Ўзининг кўп асрлик тарихи давомида «Авесто» ва зардуштийлик ҳамма вақт янги қисмлар билан тўлдирилиб борилди. Бу тўлдиришлар «Авесто»нинг тили улик тил бўлиб қолган даврдан бошланади.

Агар биз зардуштийлик тарқалган ўлкаларни ва унинг икки минг йиллик ҳукмронлигини инобатга олсак, унда биз қандайдир ягоналикни куришимиз керак. «Авесто»нинг биринчи қисмлари эътибор билан ўқилса, зардуштийликнинг уругчилик тузumi пайтида юзага келганини, қадимги шарқнинг қўлдорлик жамиятида ривожланиб, феодализм пайдо бўлиши вақтида янги қурилишга эга бўлганини, бир тузумдан иккинчи тузумга ўтаётганда зардуштийликда ҳам ўзгаришни кўриш мумкин. Агар «Авесто»да ёзилган, қадимги халқларнинг қушиқлари, афсоналари ва ибтидоий жамоа тузумини акс эттирувчи ривоятлар инобатга олинса, «Авесто»нинг хронологик жадвали ўтмишнинг бошланишига бориб тақалади. Агарда «Авесто» айни пайтда Ҳиндистонда (Бомбей штатида) яшовчи форсларнинг муқаддас китоби эканлигини эътиборга олсак бу нарса зодагонлар синфига мансуб эканлигини билсак, «Авесто»нинг тарихини узайтиришимизга тўғри келади. Албатта, ибтидоий жамоа тузумидан бошлаб қўлдорлик, феодализм ва капитализм давларидан ўтган «Авесто» бу давр ичида бир неча марта ўзгартирилди.

«Авесто»нинг мазмуни янги базисга хизмат қилиши учун ўзгартирилган.

«Авесто» ва зардуштийликда вақт ўтиши билан катта ўзгаришлар бўлганидек, Урта Осиё ва Мидия зардуштийлик таълимоти уртасида ҳам фарқигина фарқ бор.

Герифелья Урта Осиёда топилган, олтин пластинкаларда тасвирланган «Авесто» билан қадимги грек адиблари ёзган урф-одатлар ҳақидаги таълимотнинг турлича эканлигини айтиб ўтади.

Бу нарсадан шундай хулоса чиқариш керакки, зардуштийликда турли даврларда ҳар хил ўзгаришлар бўлган. Дунёда ҳеч нарса ўзгармай қолмаганидек, бу йўналишлар ҳам вақт билан биргаликда ўзгариб борган. Мана шу нуқтани назардан «Авесто»ни ўрганиш керак. Биринчи навбатда «Авесто»ни географик, космологик ва астрономик жиҳатдан тадқиқ этиш лозим бўлади.

Навойнинг «Садди Искандарий» достонида, «Тарихи мулки Ажам» асарида ва бошқа ижод дурдоналарида тилга олган Каюмарс (Гайа Маретан) ва Жамшид (Йима) номларини «Авесто»да ҳам учратамиз. Шунингдек, Навоий ижодида Александр Македонскийнинг Осиёга юриши давринигина эмас, балки ундан илгариги замонларни ҳам кенг тасвирлашга интилади.

Урта Осиёда қадимдан ҳар хил кулътлар ва ўзига хос динлар мавжуд бўлганлигини энг қадимги даврлардан қолган қомусимиз «Авесто» орқали биламиз. Ҳақиқатан ҳам юнонларда турли хил маъбуд ва маъбудалар бўлганлиги сингари, Урта Осиё ва Эронда ҳам қуёшга ва ёруғлик маъбудаси — Митра, фойз ва барака маъбуди — Нохит, бахт ва қисмат ва юрт тинчлиги маъбуди — Ҳумо, ер-сув ва ёгингарчилик маъбуди — Анахита ва Хубби, қирғин урушлар ва музаффарлик маъбуди — Миррих, яхшилик ва эзгулик маъбудалари Гайа Маретан ва Йима қабиларни муқаддас билганлар. Бу муқаддас номларни биз «Авесто»да учратамиз.

«Авесто»да зардуштийликнинг келиб чиқиш тарихи ҳақида қизиқ-қизиқ ривоятлар бор. Уларнинг бирида ҳикоя қилинишича, қадим-қадим замонларда Мидиянинг Рага шаҳрида Пурушаспа хотини Догдо билан ҳаёт кечирар экан. Улардан Зарадуштр деган ўғил тугилибди. Унга Спитам Зарадуштр деб ном беришибди. Спитам Зарадуштр шоҳ Виштаспнинг пойтахти Балх шаҳрига келади. Устига оппоқ либосдан кийим кийиб, қўлига муқаддас олов тутган Зарадуштр шоҳ Виштаспнинг саройига келади ва Бақтриянинг муқаддас кишисига айланиб қолади. Спитам Зарадуштр бу ерда ўзининг диний ақидаларини тарқатади. Халқ эса ундан диний таълим олади. Аста-секин Спитам Зарадуштрнинг мавқеи Бақтриядан узоқ-узоқ портларга ҳам етиб боради. Муқаддас Зарадуштрнинг диний таълимотини қўшни Эрон, сунгра сўғдиёналиклар ҳам қабул қилади. Зарадуштрнинг Аҳурамазда ва Аҳриман ҳақидаги ҳикоялари Бақтрия ва сўғдиёналикларни ўзига ром этиб, тобора унинг муҳрати ортиб боради. Шундай қилиб, Ҳиндистондан Каспий

денгизигача, Бақтриядан Юнон улкасигача, Сугдиёнадан Эронгача булган халқлар уртасида зардуштийлик дини кенг қулоч ёяди. Ҳатто зардуштийлик динига эътиқод қўйганлар маълум бир қуёш туғи остидан бирикканлар. Айтишларича, Спитама Зарадуштр уз эътиқодини қабул қилган эллар ва элатларни бирликка, узаро иттифоққа чақирган. Ҳақ яхшилик худоси Аҳурамазда Спитама Зарадуштрга шуни башорат қилган эмиш. Ҳатто Спитама Зарадуштрнинг таъкидлашича, унга Аҳурамада узи яратган эллар ва элатлар ҳақида ҳам ҳикоя қилиб берибди.

Вендидаднинг биринчи бобида 16 мамлакат тилга олинади. Бу мамлакатларнинг асосчиси Аҳурамазда эди. Бундан ташқари, 6 мамлакатларга Аҳриман қилган ёвузликлар ҳам тасвирланади.

Вендидаднинг бу қисми «Авесто»нинг географиясини, яъни зардуштий дини тарқатган ўлкаларни курсатиб беради. Бу тарихий географияни ўқишга кўплар уриниб куришди, лекин бу тарихий реал мамлакатлар ичида, афсонавий мамлакатлардан бўлганлиги учун мазкур уринишлардан ижобий натижа чиқмади.

Вендидаднинг биринчи қисмида Аҳурамазда Спитама Зарадуштр қарата шундай сўзларни айтди: «Мен Зардушт, ҳар бир мамлакатни, бунинг ҳеч қандай яхши жойлари бўлмаса ҳам, барпо қилдим». Бу уринишда у шундай изоҳ беради: «Ҳар бир инсон ушиб-улғайган мамлакатни энг яхши ва гузал мамлакат деб ҳисоблайди». Шундай қилиб, инсон узи ушиб-улғайган Ватанини севса, ватанпарварликнинг асосий негизи шунга келиб қадалади, деган хулоса чиқади.

Аҳурамазда давом этади: «Мен барпо этган ерлардан энг биринчиси, бу Даитья (Аму) дарёси соҳилидаги Айриан Ваего ери эди».

Даитья дарёсининг биринчи номи Аракс булган. (У Аракс деб сомониёлар даврида ҳам номланган).

«Лекин золим Аҳриман, — деб сузида давом этди Аҳурамазда, — у ерда қизил ер очиб, қаҳратон қишни бошлади». Шундай қилиб, Аҳурамазда узининг биринчи мамлакатини барпо этгандан сунг у ерда Аҳриман барча гузалликни барбод этади, Даитья дарёсида илон пайдо бўлади. Бу илонлар авлоди купайиб, дарё қирғоғида яшай бошлайди.

Мана шу ердан ёвузлик ва эзгулик уртасида кураш бошланади. Барча яхшилик ҳислатлари Аҳурамазда бўлса, барча ёвузликлар Аҳриманга тегишлидир. Қиш, музликлар Аҳриман ёвузлигининг бошланишидир. Қаҳратон совуқ сувни музлатади, ерни қоплайди, ўсимликларни нобуд қилади. Қишнинг тугаши эса сел бошланишига сабаб бўлади. Буларнинг барчасига Аҳриман сабабчидир.

Аҳурамазда барпо этган иккинчи мамлакат, сугдиёналиклар яшаган Гавадир. Шундай қилиб, Гава вендидада Сугдиёна номи билан аталган. Аҳриман бу ерда ҳам Аҳурамаздага зид ишларни қилади. У бу ерда заҳаридан сигирлар ва бошқа моллар нобуд буладиган пашшаларни олиб келади.

Учинчи мамлакат — бу улкан, диндон халқ яшайдиган Марғамдир (Марғана, яъни Марв). Аҳриман (Ангра) бу ерда шахвоний нафснинг тарқалишига сабабчи бўлади.

Аҳурамазданинг тўртинчи мамлакати, гузал Бахди (Бақтрия, Балх). Бу ўлканинг аҳолиси яхшилик қилувчи деҳқонлардан иборатдир. Улар учун Аҳриман илонларни, ейдиган чумолиларни тарқатади.

Марв ва Бақтрия оралиғида жойлашган Нисая (Насоим) мамлакати Аҳурамазданинг бешинчи мамлакатидир. Бу ерда разил Аҳриман аҳолига ишонмаслик руҳини сингдиради.

Дармстетер бунга ҳам изоҳ беради. Унинг айтишича, Нисая (Насоим) номли бир нечта шаҳар булган. Шулардан биттаси Марв ва Бақтрия оралиғида жойлашган. Дармстетер бу ерни «Нисан», унинг ва Бақтриянинг оралиғида ётган «Мерв» деб таржима қилишни таклиф қилади.

Аҳурамазданинг олтинчи мамлакати Гароива Гари дарёсининг ҳавзаси. Бу — Хиротдир. Ангра бу ернинг аҳолисини йиғи ва нидо билан заҳарлаган.

Еттинчи мамлакат Васнкрента (Қобул), Аҳриман бу ерга одамларни қирадиган париларни ташлаб кетади.

Саккизинчи мамлакат — майсазор ва ўтлоқларга бой булган Урвадир. Баъзи бир фикрларга қараганда, бу Хуросондаги Тус шаҳридир, бошқа бир фикрга қараганда, Исфаҳон атрофидаги ерлардир. Бу ернинг офати золимлик руҳидир.

Туққизинчи мамлакат — Хнента. Бу ерда верканлар яшашарди. Бу Гиркания эди. Бу ернинг изоҳида шундай дейишади. «Веркандаги дарё — Хнентадир. Бу эса Горган дарёсидир. Бу ердаги офат — туғрилаб бўлмайдиган, шаронтга туғри келмайдиган гуноҳ ишлардир».

Унинчи мамлакат гузал Гарахванти. Бу ернинг кулфати — жасадаларни ерга кумишдир. Ун биринчи мамлакат шухрат қозонган Гетумант. Бу Эриманта ҳавзасидаги Гельмендадир. Аҳриман қилган ёвузлик — золим жодугарларнинг зулм утказишидир.

Ун иккинчи мамлакат Рага у уч вилоятни уз ичига олган. Бу ернинг офати — чексиз ишончсизлик эди.

Ун учинчи мамлакат — муқаддас Кахра. Бу қандай давлат эканлиги номаълум. Уни Хитой деб уйлашган, лекин бу нотўғри. Хуросонда шу номдаги шаҳар бор эди. Аҳриман ўтказган золимлик — кечириб бўлмайдиган гуноҳ, яъни жасадаларни ёқиш эди.

Ун тўртинчи мамлакат — тўртбурчак Варена. Бу ерни эгаллаган офат — аёлларнинг касалликлари ва чет мамлакатларининг босқинчилик ишларидир.

Ун бешинчи мамлакат — ҳинд дарёси ҳавзасидаги ерлар, яъни илгариги Панжоб шаҳридир. Аҳриман бу ерда аёллар касаллиги ва чидаб бўлмайдиган жазирама иссиқ офатини ёғдиради.

Ун олтинчи мамлакат — Упа Аодаешу Рангая. Бу шаҳар Ранги сувлари ёнида жойлашган. Бу мамлакатда бошсиз одамлар яшашиди. Бошсиз деган сузни олимлар изоҳлаб, бу ернинг халқи ҳукмдорсиз дейилади.

Бошқа бир гуруҳ олимлар бу ерда ҳақиқатан ҳам бошсиз, қузлар елкаларида жойлашган халқ яшарди деб айтадилар. Бу ернинг офати чидаб бўлмас совуқ эди. Айримларнинг ёзишича, бу мамлакат Месопотамияда жойлашган бўлиб, афсонавий гаройиб жой эди.

Вендидаданинг география очерки қуйидаги сузлар билан тугалланади «Булардан ташқари, бу ерларда узининг бой табиати ва ҳаётда зарур бўлган хомашёси мавжуд бўлган ерлар ва мамлакатлар ҳам бордир».

«Авесто»га кирган бу 16 мамлакат Ҳиндистон ва Афғонистонгача (Панжобдан) бошланиб, Каспий денгизининг жанубий ва жанубий-гарбий қирғоқларигача бўлган ерни ўз ичига олади.

16 мамлакатнинг биринчиси Вендидадда Айриана Ваего бўлиб, сосонидлар даврида Эранвез деб номланган. «Авесто»да у Ранга ва Вағви дарёлари оралиғида жойлашган текислик дейилган.

Олимлар Ранга билан Ра дарёлари бир-бирига ўхшаб кетгани учун Ра — Волга дарёсининг биринчи номи деб қарашади. Макс Варт ҳам, Ранга Волганинг биринчи номланиши деган хулосага келган. Герцифельд эса Ранга номи қадимги Волганинг номи бўлиб, кейинчалик Аракс деб номланган, деган фикрни баён этган.

Герцифельднинг фикрича, Эранвез мидияликлар ва эронликлар ватанининг олдинги номи бўлган. Уларнинг ана шу биринчи давлатлари Окс ва Яксарт дарёларининг ҳавзасида жойлашган бўлса, кейинчалик у афсонавий мамлакатнинг рамзий номи бўлиб қолган. Андреаснинг айтишича, Эранвез Хоразмга ўхшаган. Кейинчалик Бенвенист ва Герцифельд ҳам айриликларнинг биринчи давлати Хоразм бўлганлигини айтиб ўтишган. Ноберг эса Эранвез билан Хоразмни бир-бирига ўхшатиб, бу мамлакатда «гот жамоаси вужудга келган», шунинг учун у зороастризмнинг муқаддас мамлакати бўлиб қолган, деган хулосага келди.

Герцифельд фикрича, Эранвез ва Турон бир мамлакат бўлиб, Туркистонда жойлашган. Бу ерда Эронга кўчиб кетмасдан олдин мидияликлар ва форслар яшаган. Бу ер жаннати жой бўлиб, кейинчалик ўзгарган ва арийликларнинг у ердан кўчиб кетишларига сабаб бўлган «эранвез» арийлар мамлакатидан, сўнгра арийларга тегишли бўлмаган Турон мамлакатига айланган. «Авесто»да «Тура» сузи учрайди.

Вендидаддаги географик очеркда Эранвез биринчи ўринда турган энг яхши давлат деб характерланади. Лекин унинг ҳам камчиликлари бор. Бу мамлакат икки офатдан ҳамisha азият чекади. Биринчиси илонларнинг куплиги ва иккинчиси, 10 ойгача чузилган қиш фасли. 2 ойгина бу ерда ёз бўлади. Қишда бу ерда сув ва ер музлайди. Қиш тугаганда эса сел бошланади.

Бундай мамлакатни ҳеч қачон яхши деб бўлмайди.

«Йилда икки ой ёз бўлади» деган гап фақат шимолга ва баланд тоғлик ерларга хосдир. Дюберг эса Эранвез Хоразмда жойлашган эди деб ёзди. Герцифельд бунини шундай изоҳлайди. Эранверзда эса қиш Аҳриман томонидан бошланган, бу эса ерли халқнинг кучиб кетишига сабаб бўлган.

Дарместетер Вендидаддаги афсонавий шаҳар деб Айриана Ваегони атайди. Бу ерга биринчи одам — Йима келган ва бу ер узига хос жаннатмакон жой бўлган. Кейинчалик олимлар бу ер Озарбайжоннинг шимолида жойлашган деган хулосага келишди.

Сугдиёна ёки Сўғд Окс ва Яксарт дарёлари орасида жойлашган бўлиб, унинг асосий шаҳарлари Самарқанд ва Бухоро эди. Александр Македонскийнинг юришларида Самарқанд Сугдиёнанинг пойтахти деб тилга олинган. Вендидадда бундан ташқари Сугдиёна ҳақида ҳам ёзилади.

Вендидаддаги туртинчи мамлакат Балхдир (Бақтрия), у «Авесто»да бор-йўғи бир марта тилга олинади. Шунинг учун ҳам Герцифельд Бақтрия «Авесто»нинг ватани, деган шарқшунослар фикрини рад этади. Шундан сўнг у «Шарқий Эрон» деб тилга олинади. Герцифельднинг ёзишича, шарқий Эронда буддизм эрта пайдо бўлган. Бақтрияда эса Будданинг ҳайкати урнатилган. Буддага сиғинганлар қадимдан Бақтрияга келиб туришади.

Вендидаднинг бешинчи мамлакати Нисая (Парфия) бўлиб, унинг пойтахти Ниса (грекча Александрополь) шаҳри эди. Бу ерда биринчи аршакидларнинг қабрлари жойлашган. Бу мамлакатда зороастризм ҳукмронлиги кучли бўлмаганлиги сабабли Аҳриман, бу ерда худосизлиқни ўргатади.

Туққизинчи мамлакат Хнента—Гиркания эди. Эрамызнинг биринчи асрида Гиркания мустақил давлат бўлди. Гирканиянинг шарқий чегараси Каспий денгизи қирғоғидан ўтарди.

Учинчи мамлакат бўлган Гарахванти, ирригация иншоотлари жойлашган текисликда қад кўтарган. Бу ерда қадимги олов ибодатхонаси жойлашган. Бу мамлакатнинг бир қисмини Арахозия («Оқ Ҳиндистон») деб аталарди. Вендидаддаги навбатдаги давлат Гетумант бўлиб, Гарахванти билан бир мамлакатни ташкил қилган.

Гара давлати Яштада жаннатдир, яъни совуқ ва иссиқ, тун бўлмайди бир ер деб тасвирланади. Бу ерда энг баланд тоғ — олмос (Ўзидан нур таркатадиган) тоғи жойлашган. Бу тоғдаги сув аксига оқди (Яшт, 5,96).

Вендидаддаги ўн иккинчи мамлакат — Раюв (Яшт, 15) бўлиб, у арлуштнинг туғилган ери деб тан олинган. Ун учинчи улка Каҳра — Гировлар бу улкани Хитой десалар, бошқалар Хуросондаги бир вилоят дейдилар. Ун туртинчи улка турт бурчакли Варенадир. Бу ҳам номаълум

вилюятдир. Ун бешинчи улка Ҳинд дарёси (ҳозирги Панжоб) буйлариде жойлашган. Ун олтинчи улка Ўша Аодаешу Рангая булиб, олимларнинг изоҳича, бу улка Месопотамияда жойлашган эмиш. Бошқа бир тарихий манбааларда у афсонавий улка деб таърифланади¹.

«Авесто»да бу улкаларнинг табиати, географик муҳити, у ерларда яшаган ҳайвонлар ва жониворлар ҳақида қизиқ-қизиқ ҳикоятлар берилган. Мана шу афсонавий руҳдаги ҳикоятлар орқали ҳам антик даврларга оид муҳим фактларни билиб олсак бўлади. Тугри, «Авесто»да асосан афсонавий воқеалар баёнига дуч келамиз. Аммо ҳар қандай афсонанинг асосида ҳақиқатдан дарак берувчи маълум тарихий воқеалар ётганлигини ҳисобга олсак, «Авесто» бизга антик дунёнинг ҳақиқатга яқин саҳифаларини очиб беради. Масалан, «Авесто»да ҳикоя қилинишича, ер юзиде биринчи марта иккита куч — яхшилик ва ёмонлик пайдо бўлган эмиш. Яхшилик кучини Ахурамазда, ёмонлик тарафдорини Аҳриман деб аташган. Ахурамазда яратали, кашф қилади, одамларга эзгулик ва яхшилик улашади. Аҳриман эса бузади, яксон этади, кишилар орасида ғараз ва риёни авж олдиради. Икки куч ҳеч қачон бир-бири билан чиқиша олмайди. Улар мисоли олов билан сув каби бир-бирига қарама-қарши туради. Бизнинг эътиборимизни тортган томони шундаки, «Авесто»даги кўпгина ҳикоятлар асосан мана шу икки куч ўртасидаги курашни тасвирлашга қаратилган. Ёмонлик йўқ бўлиб кетмайди, у ҳамма вақт яхшиликнинг олдида гов бўлиб, унинг йулини тусгани-тусган. Бу икки куч шундай бир абадийликка дахлдорки, улар бир-бирини абадий яксон қилиб ташлай олмайди. Бир-бирига қарши доимий курашгани-курашган. Қадим-қадим замонларда яратилган «Авесто»да илгари сурилган бундай ғоя, у ҳар қанча афсонавий ёки диний характерга эга бўлмасин, ўзининг ғоявий-эстетик таъсир кучига эга. Яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги кураш фақат антик дунёга хос бўлиб қолмасдан, бу икки куч кейинги даврлар учун ҳам характерлидир. Ҳатто ҳозирги кунда ҳам яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги кураш тўхтаган эмас. Бу ижобий ва салбий кутб ҳар бир инсоннинг шахсий фаолиятида, ижтимоий ҳаётида, умуман давлатлар ўртасида ҳам яшаб келмоқда. Характерли томони шундаки, «Авесто»да яхшилик тарафдори бўлган Ахурамазданинг эзгулик йўлидаги курашлари, унинг яратувчилик фаолияти маъқулланади, яхшилик улуғланади, ёмонлик ва нафрат билан қарши олинади. Бироқ ҳар қанча қарғиш ва нафратга йулиқмасин, ёмонлик яхшиликка қарши курашаверади. Умуман олганда, бундай руҳда тасвирланган «Авесто»даги ҳикоятлар киши руҳига ижобий таъсир этади.

Қадимий қомусимиз бўлган «Авесто»дан Урта Осиёнинг гудаклик даврига оид яна жуда кўп фактларни билиб олишимиз мумкин.

¹ Авесто. Баку: Изд-во АН Аз., 1960, 52—53-бетлар.

Ҳикоятдан ҳам асарда улкамизнинг энг қадимги даврлари узинини ҳайиб ва ғаройиб саргузаштларга бой ифодасини топган.

Яна бир муҳим фактга эътиборимизни жалб қилишимиз мумкин. Ахурамазда биринчи булиб Даитя дарёсини бунёд этган эмиш. Иккинчи булиб эса Гава (Сугдиёна) кашф қилинади, сунгра Бақтрия, Ҳирот, Қобул, Марғиёна, Гирканиани ва Урта Осиёда жойлашган ҳоказо элатларни яратади. Албатта, бу бир афсона, аммо нима учун Ахурамазда биринчи булиб Амун, Сугдиёнани, Бақтриани, Гирканиани, Марғиёнани, Ҳиротни ёки Қобулни яратади? Муҳими шундаки, «Авесто»да бу улкалар билан боғлиқ жуда кўп ҳикоятлар берилган. Кўпгина олимлар «Авесто»ни Эрон халқ оғзаки ижоди намунаси дейишади. Бироқ унда Урта Осиёнинг энг қадимги даврларидаги ҳаёти узининг анча кенг ифодасини топгандир. Шу нуқтаи назардан олиб қараганда, «Авесто» фақат Эрон шоҳлиги тарихига оид асар бўлмасдан, Урта Осиёнинг қадимги даврларига доир ҳам қимматли маълумотлар беради.

«Авесто»да Ахурамазда ўзи яратган ерларни санаб утар экан, бойлиги ва хушманзаралиги жиҳатдан биринчи булиб, Аму буйлари ва Сугдиёнани тилга олади. Шунга кура «Авесто» ўрта осиеликларнинг энг қадимги ижод намунасидир. Афсонавий ҳикоялар негизиде Амударё ва Сугдиёнанинг илк бор яратилгани ҳақидаги маълумотлар фикримиз далилидир. Ахурамазда ва Аҳриман ҳақидаги диний эътиқодлардан анча кейин пайдо бўлган зардуштийлик дини ҳам бизга қўшни бўлган Бақтриядан тарқатилганини «Авесто» тасдиқлайди. Спитама Зарадуштнинг Бақтрия подшоси Виштасп саройига келиб қолганлиги ҳақида юқорида тухталиб утган эдик. Зарадуштнинг таълимоти кейинчалик зардуштизм ғояси, дини деган маъно касб этди. Тугри, Спитама Зарадуштр Бақтрияга Мидия ва Балхдан келган. Лекин у ўзининг зардуштийлик таълимотини илк бор Бақтрияда жорий қилади. Зардуштийлик дини Бақтриядан қўшни давлатлар — Сугдиёна, Гирканиа, Марғиёна каби Урта Осиё ерларига ёйилади. Чунки бу ерда яшовчи элатлар ўртасида уша даврлардаёқ яқиндан алоқа мавжуд эди.

Вендидадла (19,3) коинот қуйидаги қисмлардан ташкил топган дейилган: ер, само ва жаннат. «Авесто»да ер юмалоқ, океанлар билан ўралган деб тасвирланади. Бундай тасвирлаш қадимги грекларнинг ерни тасвирлаганига ухшаб кетади. Яъни, ер ҳар томондан океанлар билан ўралган. Океан деганда, бир-бири билан боғлиқ бўлган уч денгиз кузда тутилади. Каспий, Қора ёки Урта Ер денгизи. Денгизлар океанларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлади. Тоғлар эса, илгари текис ер ҳисобланган жойда қал қўтарган.

«Авесто»да ер етти қисмга бўлинади. Яъни, Ер шари олтига ўқи бўлган гилдиракка ўхшатилади.

Қадимги таълимотларга қура, ер маркази атрофида жойлашган б. крошвар, яъни уқ шимолда Ранга (Волга), шарқда ҳинд, жануби-тарбда Тигр дарёлари билан чегараланган.

Ернинг чегаралари ҳақида ҳам Яштда суз юритилади. Унда ёзилишича, қасоскор худо Митра жиноятчи Ҳиндугами, Тигргами ёки Яксартгами, қаерга қочишидан қатъи назар, барибир қўлга туширган. Мана шу уч дарё, яъни Ҳинду, Тигр ва Яксарт Ернинг энг чекка ерлари ҳисобланган Ернинг маркази эса Марв, яъни Митра шахси улуғланган шаҳар бўлган.

Мидияда ер 4 нарсадан, яъни юлдузлар, ой қуёш ва коинотдан ташкил топган деб қайд қилинган.

Яшт (12) да ёзилишича, қатламлар қуйидагича жойлашган: Биринчиси — юлдузлар, иккинчиси ой, учинчиси қуёш ва тўртинчиси жаннатдир. Юлдузлар туркуми энг пастки қатламда, яъни ерга яқин жойлашган.

Зардуштийлик динининг муқаддас китоби бўлган «Авесто»да жуда куплаб қушиқ, ҳикоят ва ривоятлар мавжуд. Бу қушиқ ва ривоятларда асосан зардуштийликнинг рамзига айланган қуёш муқаддас куч сифатида таърифланади. Қадимдан ўрта осийликлар қуёшни севганлар. Одамлар қаҳратон қишнинг аёзли, қаҳр билан кириб келган совуқ — қиш фаслидан қура қут-баракага тўла қуёшли кунларни илтижо қилиб кутганлар. Яхшилик маъбуди Аҳурамазда қуёш олиб келса, Аҳриман совуқ кунларни келтирган. Шундай қилиб, яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги кураш «Авесто»даги қушиқларнинг, ҳикоят ва ривоятларнинг асосини ташкил қилади. «Авесто»да қуёш қут-барака рамзи сифатида таърифланади. Шундай қилиб, қуёш маъбудаси Митра кўпинча Яксарт (Сирдарё) бўйларида яшириниб юради¹.

Бундан ташқари, «Авесто» Урта Осиё халқларининг ниҳоятда меҳнаткаш бўлганлигидан дарак беради. Бу жиҳатдан, айниқса, меҳнат маъбудаси Ардвисура Анахита ҳақидаги ривоятлар диққатга сазовордир. Шунингдек, Каюмарс (Гайа Маретан), Жамшид (Йима) ҳам инсонларга бахт ва шодлик олиб келувчи, тўқлик ва осойишталикни таъмин этувчи образлардир. Бу образлар ташқи томондан хавф тугдирувчи, ҳужум қилувчи ёлларга қарши курашади. Сув тошқинини ва ёнгининг олдини олади. Чорва молларини кўпайтиради. Элда мўл-кулчилик, тўкин-сокинчиликни таъмин этади.

Бобокалонларимиз қадимдан зардуштийлик динини қаттиқ ҳимоя қилганлар. Атоқли олим А. О. Маковельскийнинг қайд қилишича, зардуштийлик тарафдорлари Александр Македонскийни Аҳриман, «лаънати бадкирдор», зардуштийлик динини оёқ ости қилди, деб лаънатлаганлар².

¹ Авесто. Баку: Изд-во АН Аз., 1960, 67-бет.

² Авесто. Баку: Изд-во АН Аз., 1960, 48-бет.

Мана шу фактдан ҳам кўриниб турибдики, зардуштийлик туги остида бўлган барча эллар ва элатлар босқинчи ёлларга қарши бир тан, бир жон бўлиб кураш олиб борганлар. Айниқса, бундай юксак ватанпарварлик руҳидаги кураш грек-македон босқинчиларига қарши Сугдиёнада, Бактрия, Гиркания, Марғиёнада авж олиб кетган эди.

Зардуштийликлар яхшиликни (Аҳурамазда) ёқлаб чиқадилар. Бироқ билан бирга ҳаётда ёмонлик (Аҳриман) ҳам яшаб қолавереди. Тўғри, зардуштийлик динининг ҳам инсон қисмати билан боғлиқ айрим салбий томонлари бўлган. Масалан, инсонлар кексайиб, ишга яроқсиз бўлиб қолгандан сунг уларни энг огир жазога маҳкум этганлар. Баъзи бир улкаларда кексайган одамларни қўй каби суйганлар, бошқа бир ерларда ердан ғор қовлаб, уларни тириклайин қамаганлар. Баъзи жойларда одамларни тириклай чулу саҳроларга ҳайлаб, йиртқич ҳайвонларга ёки қушларга ем қилганлар. Мабодо кишилар улиб қолсалар, уларни дафн қилмасдан, итларнинг олдига ташлашган. Александр Македонский зардуштийларнинг бу одатини тақиқлайди. Шу билан бирга, зардуштийларнинг меҳнат ва қаҳрамонликни улуғлаши, жанговарлиги, меҳнатсеварлиги ва бошқа купгина урф-одатлари Александр Македонскийга маъқул тушади. Александр бутунлай Сугдиёнача кийиниб юради. Уз қушинларини ҳам маҳаллий халқ урф-одатини қабул қилишга ва ерли халқнинг миллий кийимларини кийиб юришга ундайди. Шундай қилиб, Урта Осиёда зардуштийлик дини араб истилосигача (эрамизнинг VII асри) яшаб келади.

Аммо шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, атоқли шоҳлар улганди уларнинг жасадини олтин тобутга солиб, ичини дуру жавахирларга тулдириб дафн этганлар. Ҳатто марҳумнинг боши тагига «Авесто»ни ҳам қўйганлар. Қабрни айлантириб ҳашаматли ибодатхона қурганлар. Бу ибодатхоналар кейинчалик муқаддас жойга айланган. Шунингдек, маъбуд ва маъбудаларга атаб ҳам куплаб ибодатхоналар қурилган. Александр Македонский Тус шаҳрида шоҳ Виштаспга қурилган учта ибодатхонадаги қабрларни очиб курса, уларнинг бирдан «Авесто» муқаддас китоби чиқади¹. Албатта, бу китоб «Авесто»нинг тулиқ нусхаси бўлмай, унинг маълум бир саҳифаларидан иборат эди, холос. Қабрдан топилган бу «Авесто»да жуда муҳим манбалар баёни қайд этилган эди. Шунингдек, унда Зардуштр таълимоти ва фаолияти билан боғлиқ асосли фактлар келтирилган. Зардуштийлик эътиқодига тобе бўлган гузал аёллар ҳақида ҳам воқеалар баён этилади. Жумладан, унинг бир саҳифасида шоҳ Виштасп исми-шарифи билан боғлиқ бўлган аёлнинг номи қайд қилинган.

¹ Маковельский А.О. Авесто. Баку: Изд-во АН Аз., 1966, 80-бет.

Виштаспнинг ватани, Фирдавсий тугилган Маҳшадга яқин жойлашган Тус шаҳри эди. Виштасп мидияликлар исмидан булиб, Тус шаҳри эса Александр Македонский ҳукмронлик қилган даврда грекларга маълум булган. Александр Македонский узининг ҳарбий юриши чоғида бу шаҳардан утган. Шаҳар атрофида Виштасп асос солган учта ибодатхона жойлашган булиб, шуларнинг бирида «Авесто»нинг меъмориал варақаси сақланарди.

Аёллар руйхати ёзилган меъмориал варақада Зардуштнинг уч хотини ва қизларидан кейин Виштасп фамилиясидаги аёллар руйхати бошланади. Гутоса ва Гумайя. Гутоса (грек тилида Атосса) аҳмонийлар ва сосонийлар санъатида тасвирланган гузал аёлдир. Айтишларича, «Авесто»да ёзилган Виштасп Доронинг отаси бўлган. Атосса эса Зардушт билан бир вақтда яшаб утган. Уша даврда эркак 16 ёшида уйланиб, бир нечта хотин олиш ҳуқуқига эга булган. Лекин биринчи хотини энг каттаси ҳисобланмаган. Австриялик Ардавираз узининг етти онасига уйланган. Яштда (15) Атоссага икки эпитет берилади «пурубратра» ва «азата». Биринчисида, у бир нечта ака-укаларига турмушга чиққанлиги маълум қилинади. Атосса уз навбатида Виштаспнинг хотини ва опаси сифатида айтилади. Иккинчи эпитет «меросхур» деган маънони билдиради. Худди шундай эпитетлар Доронинг қизига ҳам тааллуқлидир. Айтишларича, у ҳам она томондан булган уз акалари билан турмуш қурган.

Нюбергнинг айтишича, тарихий Атосса узининг акаси Гомато, Камбиз ва қариндоши Доро билан турмуш қурган. Кирнинг меросхури сифатида Атоссанинг «қари қиз» булишдан ташқари, унинг ҳамма насага ҳаққи бор эди. Атоссанинг онаси Амитес булиб 549 (8) йилда тугилган, у узининг учинчи эри булган Дордан (эрамыздан олдинги 545 йилда тугилган) бир оз катта эди. Геродотнинг ёзишича, у уз эри устидан ҳукмронлик қиларди. Унинг Ксеркс исмли ўғли булган. Атосса халқнинг ақл-заковатиға катта таъсир қилади. Уни фақат меросхур деб эмас, балки ака-укалар билан турмуш қурган аёл сифатида ҳам эслаб юришади. Герцифельд «кави» сузига янгича изоҳ беради, унингча, «кави» унвон бўлиб, «клан» (қадимги ирландияликларда ва шотландияликларда, уруғ жамоаси бошлиғи) маъносини билдирган. Бу Спитама уругининг унвони булган Кави — улуғ оилаларнинг аъзоларидир (дейокидлар, гистаспидлар ва бошқалар). Ҳар бир уруғнинг оила аъзолари хшайятя («шоҳ» сузи пайдо булган эди) унвони билан ажралиб туриши керак. Бу унвон асосан вилоят ҳукмдорига тааллуқли булган. Зардушт ҳам Спитама уруғидан булиб, кави булган. Виштасп эса ҳам кави, ҳам хшайятя эди. Охириги термин — мидияликларнинг сузи булиб, ҳам ҳокимлик, ҳам улуғ шоҳ унвони булиб хизмат қилган. Ҳаммадан олдин давлат барпо этган эронликлар бу сузни мидияликлардан олишган. Агар ҳукмдорнинг бундай унвони бўлмаса, унинг подшоҳлиги қонунсиз деб ҳисобланган.

Милия ва Эронда шундай одат бор эди. Кимда ким тахтга утирса у у номини ўзгартириши керак. Масалан, Доро (Дарайявагуш), Ксеркс (Хшайясар) ва Артаксеркс (Ртахшатата) булган. Агар бу исмлар мидиялик даврида юзага келган булса, унда шоҳ Доронинг биринчи исми нима булган деган савол тугилади.

Герцифельднинг ёзишича, шоҳ Доро Виштаспнинг ўғли булиб, унинг исми нима булган деган савол тугилади. Шоҳ булгандан сунг у узини Доро явагуши деб атади. Доро бувасининг номи билан аталган Виштасп деган ўғли ҳам бор эди.

Тахтга утирганлар исмининг ўзгариши Зардушт таълимоти билан боғлиқдир. Айнан Доро «Доро явагуш», «Доро — вагуман»нинг қисқартирилган шакли булиб, «художой фикрларга эгаман» деган маънони билдиради. Ксеркс номи эса — Хшайяршах, «Хшайяртшманахи» сузининг қисқартирилган шакли булиб, «Эркинлик устидан ҳукмдорман» деган маънони англатади.

Нима учун Аҳмонийларнинг исми фақат меъмориал варақаларда учрайди, деган савол тугилиши мумкин.

«Авесто»да аршакидлар давригача булган вақтнинг ёзувларидан фақат айрим қисмларигина қолган. Македонияликлар истилоси даврида «Авесто»ни йўқ қилишга уринилган. Бундай қувғинлик фақат диний булмай, балки сиёсий аҳамияти ҳам бор эди. «Авесто»да илгари сурилган таълимот фақат диний булгани учун эмас, балки сиёсий жиҳатдан ҳам истилочиларнинг ғоясига зид турарди.

Герцифельд бандва ва граҳма сузларини ҳам изоҳлаган. Бандва сузи, «узимиэники», яъни ака тарафдан қариндош, тутинган ака деган маънони англатади. Граҳма сузи эса — шоҳ севгилиси деган маънони билдиради. Зардуштнинг бандваси — Камбиз, Камбизнинг граҳмаси — Гомата ва Смерсдис эдилар.

Герцифельднинг ёзишича, бу ердаги барча терминларнинг изоҳини билмай, уларнинг қувғинликка учраш сабабларини ва Зардуштнинг ҳаётидаги асосий воқеалар сабабини тушуниб бўлмайди. Мемориал варақасида эса Зардушт ва унинг уругининг номи ёзилган руйхат, Виштасп ва унинг оила аъзоларининг номи ёзилган руйхатдан ҳам илгари ёзилган.

Тарихда бундай воқеалар куп учраган. Айрим жойларда фарзанд уз онасига уйланган. Бундай одат Бақтрия ва Суғлиёнада ҳам мавжуд булганлиги ҳақида грек тарихчи адиблари Флавий Арриан ва Квинт Курций Руф уз асарларида айтиб утади. Ҳатто бундай одат Александр Македонскийнинг Ўрта Осиёга бостириб келган даврларида ҳам содир булиб турганлигини маълум қилади.

Александр Сўғдиёнадаги йирик шаҳарлардан бири булган Наутак¹ни босиб олади. Наутакдан утиб, Окс дарёсининг юқори оқими Бақтрия билан Сўғдиёна чегарасида, баланд тоғлар бағрида жойлашган Херион қалъасига келади. Бу қалъанинг ҳокими Сисимифр эди. Тақдир тақозосига кўра Сисимифр уз онасига уйланиб, ундан икки угил курган. Роман муаллифи ўша даврларда Херионда шундай одат бўлганлигини қай қилади.

Бундай ғаройиб воқеалар утмишда тез-тез содир булиб турган. Масалан, авлиёсифат Ардивираз узининг еттита синглисига уйланади. Зардуштийлик динига тобе булган Атосса бир нечта акасига турмушга чиқади. Айтишларича, Доронинг қизи ҳам узининг бир неча ака-укасига турмушга чиқади².

Сисимифр ўзининг юртдошлари билан шаҳарни қаттиқ туриб ҳимоя қиларди. Ташқарига олиб чиқувчи ер ости йўллари уларнинг узларигагина маълум эди. Александр улардан шаҳарни топширишни талаб қилади. Элчи қилиб узининг энг яқин кишиси, сўғдиёналик Оксиартни юборади. Сисимифр шаҳарни топширишга рози бўлади. Бироқ унинг онаси (шунингдек хотини) «узгаларнинг оёғи остига шаҳарни ташлагунча улмоқ афзалдир, жонингнинг тинчини уйлагунча, виждонингни уйлагин»³, дейди. Сунгра, «Сисимифр Оксиартга угилларини, ҳамюртларини қушиб онасининг ҳузурига боради. Оксиартнинг берган ваъдаларига ишонгандан сунг, у шаҳарни топширади. Александр Сисимифрнинг икки углини узига жангчи қилиб олади, узини ҳоким қилиб тайинлаб, бундан буён дўст булиб қолишга ваъда беради»⁴.

Бундай воқеалар она уруги (матриархат) ҳукмрон булган даврларга тўғри келади.

Атоссанинг эрлари, фарзандлари ва қариндош-уруғлари жуда куп булиб, бутун бир давлатни ташкил қилади. Бундай оилавий ва қариндош-уруғчилик ҳукмронлигига «Кави», яъни «Бош оқим» деб ном берилган. Бундай ёрлик ўша даврларда Спитама Зарадуштрага берилган эди. «Кава» ва «Хшайятя» ёрлиғи шоҳ Виштаспага ҳам берилган эди. Хшайятя — вилоят ҳокими деган маънога эга булган. Бу сўз мидияликлар тилидан келиб чиққан булиб, «шоҳ» сўзи ҳам мана шу хшайятя сўзидан тарқалгандир. Хшайятя, яъни шоҳ насл-насабидан тарқалганларгагина давлатни бошқариш мумкин, уларсиз давлатни бошқариш қонунга ҳилоф иш саналган. Ҳар бир шоҳ тахтга утирар экан, аввал уз номига янги ёрлик тақишни одат қилган. Масалан, Доро — Дороявуш (Дороявуш), Ксеркс — Хошайясар, Артаксеркс — Роташатот ва ҳоказо.

¹ Наутак — Қарши шаҳри енида эканлиги аниқланган.

² Авесто. Баку: Изд-во АН Аз, 1960, 80—81-бетлар.

³ Курций Руф. 311-бет.

⁴ Курций Руф. 311-бет.

Герифельдининг таъкидлашича, Доронинг асли номи Спандалат булиб, тахтга ўтираётганида улуг насл-насабларига ганбеҳ бериб, узини Дороявуш деб атайди. Дороявуш қисқартма сўз булиб, узини бу сўз аслида Дорон — Вогумона деб аталиб, «эзгулик тафаккурига эга булган киши», деган маънони билдиради. Ксеркс — Хашайяршоҳ, Хшайят — Рашманах — Ҳаққоний истак эгаси. Артаксеркс — Роташатот. «Рата-Шхатра» — Марҳамағли шоҳ» деган маъноларга эга экан¹.

Қадимда Эронда асосан тўртта сулола ҳукмронлик қилган. Пешодийлар, каёнийлар, ашконийлар, сосонийлар. Шулардан пешодийлар, каёнийлар сулоласида афсонавий шоҳлар ҳукмрон булиб, аҳмонийлар сулоласининг энг биринчи вакили шоҳ Кир (эрамиздан илгари 558—230 йиллар) эди.

Аҳмонийлар эронликларнинг одамни дафн этиш маросими «Авесто»да ёзилганидан анча фарқ қилади. «Авесто»да мурдалар кумилмай, ҳайвонларга ем қилиш учун қолдирилган.

«Авесто»да одамнинг ўлимига сабабчи булган куч «атраван» деб аталган. Эронликларда бундай кучни «магия» деб аташган.

Страбоннинг ёзишича, Каппадокияда илоҳий кучларни «пифайфлар» деб аташган. «Авесто»да таъкидланишича, атраванларга ухшаб, маглар ҳам мурдаларни ёввойи ҳайвонлар ихтиёрига топширишган. Бу ҳақда Геродот шундай деб ёзади: «Бу нарса сирли равишда бажарилади. Эронликлар мурдаларни қуш ёки итлар еб, булакларга булиб ташлагандан кейин кумалилар. Маглар эса дафн этмай, мурдани очикда қолдирадилар».

Магларнинг бундай одати академик В. В. Струвенинг фикрича, Каспий дарёсининг жанубида яшовчи элатларнинг шафқатсиз урф-одатини сал юмшатарди. Бу урф-одат ҳақида Страбон ҳам ёзган.

«Каспийликлар 70 ёшдан ошган қарияларни очликдан улдириб, қўлга олиб чиқиб ташлайдилар. Ўзлари эса, мурдага қайси ҳайвон биринчи булиб яқинлашишини кузатиб турадилар. Агар мурдани қушлар олиб кетса, уни ҳудожуй одам деб ҳисоблашган. Агар ҳайвон ёки ит олиб кетса — ҳурматга сазовор эмас, дея ҳулоса чиқаришган. Агар ҳеч қандай жонзод мурдага яқинлашмаса — уни бахтсиз деб ҳисоблашган».

Мурдаларни ҳайвонлар ихтиёрига топшириш қадимги каспийликлардан ташқари зардуштийларда ҳам учрайди. (Авестода бу нарса қайд этилган). Зардушт аҳмоний ва маглар динининг маркази Мидия деб ўқтирган. Қадимги Озарбайжон ва Арманистон Мазда худосининг шахси ҳукм сурган давлатлардир.

Мазда буюк Урарту давлатининг дини эди. Урарту маданиятини қабул қилганлар мидияликлар эдилар. Урарту давлатининг айна гуллаб яшнаган пайтида улар Мазда динини қабул қилиб, бошқа динга сизинганларга

¹ Авесто, Баку: Изд-во АН Аз, 1960, 82—83-бетлар.

қарши қураш бошлайдилар. Маздаизм маглардан янги урф-одатларни қабул қилиб, Аҳурамаздага қурбонликлар келтиришни яхши одат эга билишган. Мидия иттифоқи тузилгандан кейин бу дин Эронда ҳам тарқалган. (VIII асрда шарқий Эронда ҳам тарқалади). Маглар — Урагуз халқи Озарбайжон халқининг қадимги диний дунёқарашларини ҳам мерос қилиб оладилар. Улар бу дин ҳукмдорлигини барча Мидия уруглари уртасида урнатиб, кейинчалик қушни халқларга ҳам тарқатадилар. Маглар олдин Мидия халқининг, кейинчалик Эрон халқининг фикр ва урф-одатини тарғиб этадилар.

Мидия давлати пайдо бўлгандан кейин, мидияликларнинг бошқа халқлар устидан ҳукмронлиги кучаяди ва бу нарса маглар динининг тарқалишига асосий сабаб бўлади.

Шундай қилиб, маздаизмнинг маркази Мидия бўлиб, айнан шу ердан у шарққа, Урта Осиёга ва жанубга — Эронга тарқай бошлайди. Асримизгача булган VIII асрда Мидия ва Бақтрия уртасида мустаҳкам алоқа урнатилган эди.

«Авесто»даги кўпгина ривоятлар зардуштийлик динидан аввал пайдо бўлган турли хил эътиқодларга ҳам дахлдорлир. Масалан, Аҳурамазда оловга (Оташқадалар) топинган. Ибтидоий жамоа тузуми даврилиги воқеалар ҳам «Авесто»да уз аксини топган.

Қабрдан топилган «Авесто»да қайд этилишича, ўша даврларда эркаклар бир нечта хотин олиш ҳуқуқига эга эканлар. Эркаклар роппароса 16 ёшидан бошлаб уйланишган. Ҳамма вақт биринчи хотин бошқаларига бош булган¹.

Александр Македонский Эрон шоҳи Кирнинг қабрини ҳам очиб қўради. Саркарда Аристокл шикастланган Кир тобутини қайтадан ясаб, тузатиб қўяди.

Бундай мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин. Умуман олганда, Спитама Зардуштр асос солган «Авесто» Урта Осиёнинг антик даврларини акс эттирувчи ягона ёзма манба бўлиб, ҳали бу ноёб асар олимларимиз томонидан атрофлича ўрганилган эмас. Ҳамон бу асарга диний китоб сифатида совуққонлик билан қараб келмоқдамиз. Қолбуки, бу китоб аллақачон кўпгина Европа халқлари тилларига таржима қилинган. Асар ўзининг ҳақиқий тадқиқотчиларини кутмоқда.

«Авесто» аслида икки миллион шеърый мисрадан иборат булган экан. Бу бебаҳо асар ун икки минг қорамол терисига олтин ҳарфлар билан битилган. Александр Македонский унинг Истахрда сақланган нусхаларини ёқиб юборган.

«Авесто»нинг биз урганаётган кейинги нусхаларида Ясна, Висперед, Вендидад, Яшт номлари билан аталувчи боблари мавжуд. Айрим

¹ Авесто. Баку: Изд-во АН Аз., 1960, 80—81-бетлар.

манбаларда «Авесто» эраимиздан илгариги VII—VI асрларда яратилган дейилса, бошқа манбаларда эраимиздан аввалги IX асрдан эраимизгача бўлган узоқ давр мобайнида яратилиб, қайта ишланиб келинган, дейилган.

Маълумки, А.О. Маковельский «Авесто» орқали қадим утмиш даврларимиз ҳақида муҳим фикрларни айта олган, айрим мураккаб жумбоқларни ечиб берган. «Шоҳ» сузи асосан Осиё халқлари уртасида кинг тарқалган «Шоҳ» сузи жаҳон халқларига ҳам яқиндан таниш.

«Авесто» форс-тожик халқининг ёзувини урганишдагина эмас, балки ўрта Осиё ва Эрон тарихини урганишда ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. «Авесто»даги готлар ва яшт номлари билан боғлиқ исмлар эраимиздан илгариги X асрларга тегишли. «Авесто» авлоддан-авлодга, огиздан-огизга ўтиб, бир неча бор қайта кўчирилган. «Авесто»нинг ҳозир бизга маълум нусхаси эраимизнинг IV асрида сосонийлар давлатининг шоҳи Хисрав I даврида ёзиб олинган. «Авесто»да Ахмонийлар сулоласи эраимиздан илгариги V—III асрларда яшаб ўтган шоҳлар ва уларнинг ёрлиқлари ҳақида ҳам қизиқ фикрлар берилган.

Ҳақиқатан ҳам қадимда ўтган шоҳлар ўзларига турли хил ёрлиқлар бериб, номларини улуғлашга ҳаракат қилардилар.

«Авесто»да фақат зороастризм динининг таълимотинигина эмас, балки қабилалар ва дарёларнинг, ёруғ заминнинг географик жойлашуви ҳақида, осмон сирларига доир, медицина ва одоб-ахлоққа оид фикрларни ҳам кўплаб учратамиз. Шунингдек, «Авесто» аслида Эроннинг давлат дини сифатида шаклланган булса-да, ундан Урта Осиё, Озарбайжон, Ҳинд мамлакатларигача қўзилган улкан улканинг тарихига оид ҳам муҳим фактларни қидириб топамиз.

«Авесто» ҳақидаги яна бир маълумотларни биз XI асрда ёзилган зороастризм диний таълимоти ҳақидаги асар — «Денарт» ёрқали биламиз. Бу асарда қайд қилинишича, «Авесто» йигирма бир наск (боб) булимдан иборат эмиш. «Авесто»дан қилинган таржима ва шарҳлар «Зенд» номи билан ҳам машҳурдир. Кейинги даврларда «Авесто» бир қанча булакларга бўлиниб кетиб, яшт, ясна, висперед, вендидад номлари билан аталади.

«Авесто»да ҳикоя қилинишича, қадим замонларда ит инсонлар учун улуг тотем ҳисобланган. Инсонлар итни жуда қадрлаганлар. Итга нисбатан ҳурмат-эътибор билан муносабатда бўлинган. Итни ярадор қилган ёки ўлга азоб берган кишилар қаттиқ жазога ҳукм этилган. Ҳатто итни ўрган ёки ҳақорат қилган кишилар абадий бахтсизликка дучор бўлади, «Авесто»да нақд тарқалган. Оч қолган итларга овқат беришни инсонлар ўзлари учун савоб иш деб билганлар. Кучукча олти ойга тўлганда уни тарбия қилишни ҳурмат юзасидан етти ёшли қизларнинг зиммасига юкланган.

¹ Кар-оглы. Узбекская литература, М.: Изд-во «Высшая школа», 1973, 5—6-бетлар.

Бу айни пайтда Аҳурамаздага ҳам катта ҳурмат белгиси эди. Чунки итлар Аҳурамазданинг энг садоқатли қуриқчилари ҳисобланарди.

Бундан ташқари, қадимги даврларда от ҳам тотем ҳисобланган. Ҳатто маъбуда Митранинг от билан алоқаси борлиги таъкидланади¹.

Халқимизнинг узоқ тарихига алоҳида эътибор билан қарасак, эрамиздан илгариги X—IX асрларда яратилган «Авесто»да жуда кўплаб халқ оғзаки ижоди намуналарини, ҳикоят ва ривоятларни, афсоналарни учратамиз. «Авесто»ни мифологик характердаги афсоналар тупламидан иборат деб аташимиз ҳам мумкин. Ундаги афсонавий воқеалар асосан Сўғдиёна, Бақтрия ва Гиркания, Парфия улкаларига бағишлангандир. Бунинг боиси бор, албатта. Чунки «Авесто» Бақтрия ва Сўғдиёна ерларида яратилган.

Зардуштийлик Сўғдиёнага қушни булган Бақтрия ерларидан тарқалган.

Хуллас, икки миллион шеърий мисрадан иборат булган «Авесто» худолар, маъбуд ва маъбудалар ҳақидаги афсоналардан иборат эди. Бу афсоналар халқ дилига яқин бўлиб, уларнинг орзу-умидлари, меҳнат фаолиятлари, кураш ва интилишлари ифодасидан иборат. Шунинг учун ҳам «Авесто» халқ уртасида кенг тарқалиб, муқаддас китобга айланади. Бу улкан китоб, ўзида зороастризм динининг асосий руҳини ёритган булса-да, кўп жиҳатдан эзгулик йулида хизмат этганини ҳам инкор этолмаймиз. Дастлабки нусхалари илгариги унинг асрлар ва ундан илгари даврларда юзага кела бошлаган бу асар фақат антик дунё кишилари учунгина эмас, балки кейинги даврларда ҳам инсоният учун катта маънавий хазина сифатида хизмат қилиб келди. Жумладан, ундаги айниқса Каюмарс, Жамшид ҳақидаги афсоналарни классик адабиётда кўплаб учратамиз².

«Авесто»да асосан зардуштийлик ҳақида фикр юритилар экан, икки бир-бирига қарама-қарши куч — яхшилик ва ёмонлик уртасида тўхтовсиз кураш кетали. Аҳурамазда осмонда яшайди, Аҳриман эса ерда. Шундай қилиб, ер ҳамма вақт тўхтовсиз кураш майдонига айланиб келган. Бироқ ҳамма вақт яхшилик ёмонлиkning устидан ғалаба қилиб келади.

Асосан «Авесто» деб номланган бу муқаддас китоб худо ва илоҳий кучларга бағишланган булса-да, аслида антик ҳаётнинг мазмунини ўзида тифода этар эди. Уша даврларда М. Горький таъкидлаганидек, «Худо у ёки бу ҳунарнинг соҳиби, кишиларнинг устози ва ҳамкори эди. У меҳнат муваффақиятларининг бадий умумлашмаси эди. Шу сабабли меҳнаткаш омманинг «диний» тафаккурини қуштирноқ орасига олиш зарур, чунки бу ижодкорнинг узидир. Кишиларнинг қудратли ривожини олдиндан сезиб, уларнинг қобилиятини идеаллаштирган афсоналар яратиш ўз

¹ Авесто. Баку: Изд-во АН Аз, 1960, 75-бет.

натижасига кўра реалистик эди. Ҳар бир қадимий фантазиянинг пардозиди уни ҳаракатга келтириб учирган кучни осон пайқаш мумкин, бу куч инсонлар меҳнатини енгиллаштиришга булган интилишдир. Бу интилишнинг турмушга жисмоний меҳнат кишилари томонидан тадбиқ қилингани жуда равшандир»¹.

Суз санъаткори М. Горькийнинг мана шу фикрларига асослансак, «Авесто»ни диний асар деб тақиқлашимиз мутлақо нотўғридир. «Авесто»да кўпо кўп тилга олингани учун ҳам бу асарни биз диний китоб деб қаралаб келамиз. Бу уринда М. Горькийнинг яна шундай бир фикрини келтириб утишимиз уринлидир. «Худо, — деб ёзади М. Горький қадимги даврларда яшаган инсонларнинг тасаввурлари ҳақида тўхталиб, — ибтидоий кишилар тасаввурда мавҳум тушунча, ҳаёлий мавжудот эмас, балки у ёки бу меҳнат қуроли билан қуролланган реал сиймо эди»².

Шундай экан, «Авесто»да худолар ҳақида ҳикоятлар битилган булса-да, унга диний муқаддас китоб деб эътиборсизлик билан қарашимиз нотўғри.

Муҳими шундаки, «Авесто» қадимги давр оғзаки адабиётимизнинг ёрқин намунасидир. Бу бебаҳо асар кейинги давр халқ оғзаки ижодиётига ва классик адабиётига ўзининг катта таъсирини курсатади.

Яна бир характерли томони шундаки, антик даврларда одамлар, қуёш, ер, сув, усимликларга сизинганлар. Халқимиз айниқса қуёшсевар булган. Қуёшни инсон зотида қаромат келтирувчи илоҳий куч деб билганлар. Қуёш ёруғлик манбаигина эмас, инсонларга қут-барақа, туқлик ва хурсандчилик келтирувчи манба сифатида ҳам таърифланган. Кучманчилик билан шуғулланган, бошпанасиз ва яланғоч одамлар қуёшли кунларда бемалол ҳаёт кечираверганлар. Шу жиҳатдан қуёш фақат ҳаёт манбаи саналган. Осиёликларнинг ҳозиргача қуёшни улуғлашлари бежиз эмас.

Антик дунёдан бизга мерос бўлиб қолган «Авесто»дан кейин яратилган бой оғзаки ижод намуналари Искандар Зулқарнайн (Александр Македонский) ҳақидаги ҳикоятлардир. Искандар ҳақида яратилган фольклор асарлари ярим афсонавий, ярим тарихий асосга эгадир.

Александр Македонский ҳам ўзининг Шарққа ҳарбий юриши чоғида ўзини тенгсиз қудратга эга илоҳий куч деб танитади. Халқ орасида Александрни Филиппнинг ўғли эмас, Мисрнинг бош тангриси Амоннинг ўғли деган афсоналар тарқалади. Тарихий манбаларда ҳам, афсоналарда ҳам ҳикоя қилинишича, ҳақиқатан ҳам Александр дубулғасининг икки енида иккита катта-катта, эгри, мертин шох — мисрликлар қуй қиёфасида тасвирлаган қуёш худоси Амонга хос белгиси бор эди. Бундай

¹ Горький М. Адабиёт ҳақида. Т.: Ўз. Давлат бадий адабиёт нашриёти, 1962, 266-бет.

² Горький М. Адабиёт ҳақида. 266-бет.

афсоналар ҳали Александр Македонский Эронга хужум бошламасдан илгари тарқалган эди. Унга берилган Искандар Зулқарнайн номи ҳам уша даврлардаёқ мавжуд эди. Шарқ халқларининг қуёшни муқаддас деб билиб, унга қаттиқ эътиқод қўйишлари ҳам Искандар номига тақдир қилинган.

Искандар қуёшга яқинлик белгиси. «Искандари меҳр—қуёш Искандари, дунёни қамраган қуёш»¹. Зулқарнайн эса қуёш худоси, шохдор қўйсифат Амонга яқинлик белгисидир. Қуёшни мағлубиятга учратиш мумкин эмас. Зардуштийликлар учун қуёш қудратли куч булгани сингари, Искандар ҳам илоҳий қудратга эга булган сиймо сифатида намоён бўлади. Александр Македонский шарқликлар берган бу номдан гоёт мағрурланади. Ҳатто узини каромат келтирувчи илоҳий куч сифатида қўрсатишга ҳаракат қилади. Зардуштийлик динини бекор қилиб, «Авесто»нинг Истаҳрда сақланган нусхасини топиб олади-да, ёқиб юборади. Бироқ Александр Македонскийнинг зардуштийлик динига нисбатан қилган бундай ноҳуя ҳаракатлари, халқнинг ғазабини кўзгатади.

Шундан сунг зардуштийлик динига сугинувчи барча халқлар Александрнинг истилочилик ҳаракатига қарши қаттиқ кураш олиб борадилар. Қуёш худосининг Искандарга нисбатан ихлоси йўқолиб, айниқса Сугдиёна, Бақтрия, гирканияликлар зардуштийлик туги остига тупланиб, Александрга қарши курашга отланадилар. Александр эса Искандар — қуёш худоси сиймоси сифатида зардуштийликларни узига сугинишга ундар эди.

Шундай қилиб, Александр Македонский эраиздан илгариги VI асрда Кайхисрав асос солган Ахмонийлар сулоласини тугатса ҳам, унинг қалби булган муқаддас дини, зардуштийликни йўқота олмади. Зардуштийлик эътиқоди араблар истилоси давригача яшаб қолди.

Илгариги даврларда Александр Македонский ҳақида турли хил салбий ва ижобий руҳдаги афсоналар куп яратилган эди. Бироқ араблар истилоси даврига келиб Искандарни улуглаш ёзма ва оғзаки адабиётда кенг тус олади. Чунки араб босқинчилари Александрнинг истилочилик сиёсатини маъқуллайди. Искандарнинг босқинчилик юришларини қўллаб-қувватлаш орқали узининг босқинчилик сиёсатини оқлашга, уни диний ақидалар билан боғлашга ҳаракат қилардилар. Шу туфайли кейинги даврларда яратилган фольклор асарларида Искандар асосан ижобий образ сифатида берилади. Узининг босқинчилик сиёсатини «халоскорлик» ниқоби остига яширган Искандар, эндиликда чинакам халқ халоскори, донишманди, адолатли подшоҳ образига айланади. Биз ўрганаётган фольклор асарларида ҳам Искандар асосан ижобий образ сифатида талқин қилинади.

¹ Навоий асарлари луғати. Т.: Ғ. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1972, 281-бет.

Тарихда бир қанча Искандар Зулқарнайнлар утганлиги ҳақидаги афсоналарни халқ оғзаки ижодиётида ҳам учратамиз. Бундай афсоналарнинг нотўғри эканлигини, тарихда битта румлик Искандар Зулқарнайн утганлигини Низомий Ганжавий узининг «Искандарнома» асарида ҳамда Абдурахмон Жомий тарихда иккита Искандар утганлигини узининг «Хирадномаи Искандарий» достонида таъкидлаб утадилар. Алишер Навоий «Садди Искандарий» асарида таъкидлаб, уларнинг бири Доро билан жанг қилганини, иккинчиси яъжужларга қарши сад-девор қурганлигини айтади.

*Ки оламда икки Скандар эмиш,
Ки иккиси давронда довар эмиш.
Бири улқи. Доро била қилди розм,
Бири буки, сад боғлаю этти азм.*

Мана шу фактнинг узиёқ, «Садди Искандарий» достони Александр Македонский прообразига қаратилмаганини тасдиқласа, иккинчидан, Искандар Зулқарнайннинг Файлақус уғли булганлигини, бошқа Искандар Зулқарнайннинг ўтмаганлигини исботлайди.

Йима (Жамшид) ҳамма вақт олтин камон ва олтин суви югуртирилган қамчидан фойдаланарди. Бу нарсаларни унга Аҳурамазда совға қилганди. Йима ерга камондан ўқ узади, қамчини ерга уриб деди: «Севимли, муқаддас Арматай! Сен одамларни ва молларни кутара олишинг учун, ер кенгайиб катталашгин». Шундан сунг ер кенгайиб, илгариги ҳолатидан уч баробар катталашди. Йиманинг ер юзида олти юз йил ҳукмронлик қилиш даврида, ер унга яна тордек кўринди ва у яна ерни уч баробарга кенгайтиради. Худди шу ҳолат Йима ҳукмронлигига 900 йил бўлганда ҳам тақрорланди. Шундай қилиб ер биринчи ҳолатдаги кўринишидан бир неча баробар кенгайди.

Хулоса қилиб айтганда, Йима Даитя дарёси буйида жойлашган Айриане Ваегала шу тарзда полшолик қилади.

Аҳурамазда барча тирик мавжудотни нобуд қила оладиган совуқлар яқинлашиб келаётганини айтиб, Йимани огоҳлантиради. Аҳурамазданинг буйруғига биноан Йима ёпиқ иншоотлар куради. Бу иншоотлар барча ҳайвон ва усимликларни совуқдан сақлаб қолишга мўлжалланганди. Бу иншоотларнинг эшик ва деразаси ҳам бор булган. Бу ерга у одамларни, итларни, қушларни, қорамол ва бошқа ҳайвонларни, усимликларни ва уларнинг уруғларини йигади. У ерга айрим камчилиги булган жонзоддан бошқа ҳамма нарса йиғиб олинади. Камчилиги булганлар эса, яъни Лукирлар, ақдан озганлар ва бошқаларнинг Аҳриманнинг ёвузлиги туфайли булган деб иншоотларга киритилмайди.

Йима Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асарида Жамшид деб аталади. Аҳурамазданинг ёрдами билан у энг кучли шох бўлади. Лекин олдинма-

кетин кўпгина галабаларни қўлга киритгандан сунг у қаддини ғоз тутиб, ҳеч нарсани тан олмай қўяди. У шундай дейди: «Бу дунё меники, ҳеч қандай худони тан олмайман. Фақат мен ҳамма нарсани барпо эта олишим мумкин».

Зардуштнинг айтишича, Йиманинг нотўғри йул тутиши сабабли одамлар уладиган бўлиб қолишади. Илгарилари одамларга шохли молнинг гўштини истеъмол қилиш ман этилганди. Кейинчалик одамлар гуноҳ ишга қўл уриб, шохли молнинг гўштини ейдиган одат чиқаришади. Шу сабабли улмас қилиб яратилган одамлар нобуд бўла бошладилар. Ўзининг бу гуноҳи учун Йима жаннатдан қўвилади. Одамларнинг бу гуноҳлари учун ер юзиди қиш бошланади.

Қиш совуғидан сақланиш учун Йима бошпана қўра бошлайди. Бу бошпаналарга туладан келган энг чиройли эркек ва аёлларни, энг яхши ҳайвонларни, энг чиройли ва хушбўй ўсимликларни ва энг лаззатли таомларни йиғди.

Йима биринчи марта қурувчи сифатида тасвирланади. Қиш бўлмаганда одамларга уй керак эмас эди. Қиш бошлангани учун улар уй қуришни урганишлари керак. Уйни қандай қилиб қуриш керак деган Йиманинг саволига, Аҳурамазда қўшда қурилган ғиштдан деб жавоб беради.

Энг охири ривоятда Йима — Жамшид моддий маданиятнинг асосчиси сифатида гавдаланади. Йима одамларга қурол-яроғ ясашни, мато тўқишни, тегирмон, куприк, кемалар ва бошқа иншоотлар қуришни ургатади. Бундан ташқари, одамларни тиббиёт сирлари билан таништиради.

Охири ривоятда ёзилишича, Йима 710 ярим йил яшаган. Дунёда одамзод пайдо бўлиб, улар қишлоқларда тинч ҳаёт кечири бошлайди. Йима дунёни одамлар, қорамол, юк ташийдиган ҳайвонлар, итлар, қўшлар ва олов билан тўлдирди. Одамлар мол боқиб, деҳқончилик билан шугулланар эди. Ердан юқори ҳосил олинади. Ҳаво баҳор ҳиди билан тўлади. Ҳамма нарса гуллаб-яшнади. Бироқ одамзод олтин асрининг тарихига яқин ясади. Ёвуз Аҳриман уларнинг бахтига, тинч ва фаровон ҳаётига чанг солиб, изғирин совуқни кучайтириб, ҳамма ёқни қорга тўлдирди.

Иккинчи босқич одамзодда эзгулик ва ёвузликнинг қураш даври билан характерланади. Бу қураш Зардуштнинг пайдо бўлишига қадар давом этади.

Учинчи босқич одил суд қунигача бўлган даврни ўз ичига олади. Уликлар тирилади. Аҳурамазда Аҳриман устидан ғалаба қозонади. Шундан кейин Ер юзиди эзгулик ҳукмронлик қилади. Зардуштийликдаги одамзод тарихига шу тариқа яқин ясади. Одамзод ўтмишини тасвирловчи ва уларнинг келажagini айтиб берадиган ривоятлар пайдо бўла бошлайди.

Йима «Авесто»дан ҳам олдин ёзилган эпос қаҳрамони эди. Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида тартибга чақирувчи, фан ва маданият

асосчиси, биринчи қурувчи сифатида Йимага олий баҳо берилади. Зардушт эса Йимани танқид қилади.

«Авесто»да йирик қорамол муқаддас ҳисобланган. Қадимги ривоятларда ҳам Ер юзиди пайдо бўлган биринчи ҳайвон ҳукиз ёки сигир бўлган. Шу туфайли одамлар сигир ва ҳукизнинг гўштини истеъмол қилишмаган.

Қадимги қабилалар яратган эпик қушиқларда ёзилишича сигир тотем, яъни муқаддас ҳайвон ҳисобланган.

Муқаддас ҳайвонлар билан биргаликда, муқаддас ўсимликлар ҳам бўлган.

«Авесто» одамни маст қўлувчи хома ўсимлигини руҳлантирувчи куч сифатида билди.

Хома ёки хома ўсимлик бўлиб, у ҳам ичимлик, ҳам худодир. У ҳинд «сома»си билан ўхшаш бўлиб, «Ведлар»да у ҳақда ёзилган.

Бу ўсимлик фақат Персеномда ўсган.

Зардуштийлик динининг тарихи ва таълимоти ҳақида гап кетганда ўзбек олимаси Фозила Сулаймонованинг хизматлари алоҳида таҳсинга сазовордир. Олима зардуштийликнинг Грецияда, Кичик Осиёда ва Ионияда ҳам кенг тарқалганлигини таъкидлаб ўтади. Айниқса, милетлик олим Фалес (эрамаздан илгариги 624—574 йиллар) фалсафасини чуқур урганиб чиқади. Тадқиқотчи иониялик яна бир олим Анаксимандр (эрамаздан илгариги 610—547/46 йиллар) таълимотида ҳам зардуштийликнинг ўзига хос йўналишлари урганиб чиқилганлигини таъкидлайди. Олима ўз тадқиқотининг давомида, яна бир қатор иониялик донишмандлар ижодига тўхталиб ўтиб, қадимги даврлардаёқ зардуштийликка қизиқиш Миср, Бобил, Финикия каби улкаларда ҳам катта бўлганлигини фактлар орқали асослаб беради. Бу борада милетлик яна икки олимнинг номини тилга олиб, Анаксимен (эрамаздан олдин 585—528 йиллар) ва Хераклит (эрамаздан аввал 544—475) ижодлари орқали зардуштийлик динининг моҳиятини очиб беришга ҳаракат қилади. Зардуштийлик дини узоқ Иония улкасига етиб қолмасдан, балки юқоридаги файласуф-донишмандлар ижодига ҳам таъсир этганлиги кўрсатиб берилади.

Фозила Сулаймонова ўзининг «Зардуштийлик ва Иония илм фалсафаси» номли мақоласида муқаддас китоб «Авесто»ни ҳам атрофлича таҳлил қилишга ҳаракат қилади. Бу уринда олиманинг муҳим бир фикрига ҳам тўхталиб ўтишга тўғри келади. «Ҳар бир зардушт, — деб ёзади тадқиқотчи, — қунига беш марта ювиниб, покланиб қўшни олқишлаб сипиниши шарт бўлган. Бу анъана ҳам исломга зардуштийликдан ўтган Зардуштийлар табиатни, ер, сув, дарахт, ўсимлик, жониворларни эъзозлаши, ерни ишлатиб, сугориб, боғ-роғ, экинзор қилиши, чорвани, айниқса йилқичиликни йулга қўйиши, сувни муқаддас тутиши шарт

эди. Бу таълимотга Урта Осиё, айниқса ўзбек ва тожик халқлари ҳалигача амал қилиб келишади»¹.

Мана шу фикрнинг узиёқ ислом динига ҳам зардуштийликнинг катта таъсир утказганлигидан ва бу дин ҳозиргача эъзозланиб келинаётганидан далолат беради.

«Авесто»даги мифологик характердаги образларни биз шарқ классик адабиётида қўллаб учратамиз. Масалан, А. Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида Жамшиднинг жами қуёшдан ҳам порлоқ қилиб тасвирланади. Бу жом Искандар қурган қалъанинг уртасидаги уйдан топилади. Фарҳоднинг қузи бу жомни қуриб, қамашиб қолади. Жамшиднинг жами қуёшдан равшан бўлса, унинг ўзи ундан ҳам порлоқдир. Жамшиднинг жамида дунёдаги содир бўлаётган воқеалар ўз аксини кўрсатиб туради.

Жомнинг ташқи томонида ер юзининг маркази, ички томонида эса тўққиз қават осмон қуринади. Жомнинг ташқи томони олижаноб инсоннинг қалбига, ички томони эса покиза ва тоза кишининг юрагига ухшаб туради.

*Сафоу тоб аро андоққи Хуршед,
Дема Хуршед, балким жами Жамшед...
Бори махфий умур изҳори анда,
Жаҳон ҳолати равшан бори анда.
Ташида жшва айлаб маркази хок,
Ичинда лек туққуз даври афлок
Таши ул навъким комил замири,
Ичи андоққи соҳибдил замири.*

Ҳақиқатан ҳам классик адабиётда Жамшид жами номи билан аталувчи мисрани қўп учратамиз. Бундай мисраларда Жамшиднинг узи сингари унинг жами ҳам яхшилик тарафдори, инсонлар уни ичиб хўрсанд ва шодумон бўлади, қўшиқлар айтади.

Қуёш Искандар каби қоронғуликка, ерга чуқиб, Жамшед жами тилсимлар ичига яширинса ҳам, улар жами Жамшед шаробини ичаверадилар.

*Скандардек кириб зулматга Хуршед,
Тилсим ичра ёшунди жами Жамшед.
Алар топиб яни ширатқа асбоб,
Солиб Жом жом ичра бодаи ноб.
Суруб гоҳи Скандардин тарона,
Дебон Жамшеддин гоҳи фасона.*

Бу ўринда Жамшед жами икки хил маънода, ҳам қузу, ҳам шароб маъноларида қўлланилмоқда.

Худди, шунингдек, «Авесто»даги Аҳриман образини ҳам классик адабиётда қўп учратамиз. Жумладан, А. Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида бу образ ёвуз куч сифатида берилди. Достонда тасвирланишича дев қиёфасида урмонда яшайди. У девлар қалъасидаги Сулаймон узугини қуриқтайди. Сулаймон узуги яхшилик тимсоли. Бордию, инсон зоти уни қулга киритса, яхшиликлар тилсимини очиб қуйиши мумкин. Ёвуз ниятли Аҳриман эса буни сира ҳам хоҳламайди. Инсон боласининг бахтиёр бўлишини истамайди. Шунинг учун ҳам узукни қулга киритиш учун бораётган баҳодир Фарҳоднинг йўлини тўсади.

Достонда Аҳриман яшаётган урмон ҳам даҳшатли бир ҳолда тасвирланади. Бу манзарани қурган киши бу ердан соғ-омон чиқиб кетишига умид қилмайди. Бироқ Фарҳод уз йўлида давом этади. Достонда Аҳриман даҳшатли тўсга қирган қора булутга қиёс қилинади. Унинг бошидан охиригача заҳар эканлиги кўриниб турарди. Унинг қиёфаси дўзах учқуни ва қиёмат оловини эслатарди. Унинг мағрур қадам босишидан замон бўстони титрар, қичқиришидан эса осмон айвони дарз кетар эди. Баланидаги ҳар бир мўйи мисоли бир уқ, уқ ҳам эмас, аждаҳога ухшаш бир илон эди. Унинг жисмидан ҳийлаю найранг қатра-қатра томиб турар, шу ҳар бир қатрани маккор фалак аста-секин тарбиялаб, ундан янги бир дев яратар эди. Қараши маломат шомига, буйинининг узунлиги бўлса қиёмат кунига ухшарди¹.

Достонда Аҳриман ниҳоятда маккор, айёр сифатида берилгандир. Аҳриманнинг ички қиёфаси ниҳоятда салбий бир ҳолда тасвирлангани сингари, ташқи қиёфаси ҳам даҳшатли ҳолатда эди. Унинг юзи қоп-қора эди. Қадимдан халқ оғзаки ижодиётида салбий қиёфада тасвирланган. «Авесто»да ёмонлик қиёфасида, яхшилик, эзгулик тарафдори Аҳрамазданинг душмани бўлган Аҳриман классик адабиётда ҳам салбий образда берилди. Унинг гурзиси чинордай келарди. Чинордай эмас, минорадай баҳайбат эди. Унинг учига улкан тоғнинг бир парчасини боғлаб олганди. Бу гурзи, агар Эльбурс тоғига тегса, бу тоғни майда-майда қилиб, тупроққа айлантиргудек эди².

Шундай қилиб, эзгулик йўлида Сулаймон узугини ахтариб бораётган Фарҳод ёвуз куч қиёфасидаги Аҳриманни ўлдиради.

«Авесто»даги Аҳриман образини Низомийнинг «Ҳафт пайкар» достонида ҳам учратамиз. Бу асарда Аҳриман аждаҳо қиёфасида

¹ Сулаймонова Ф. «Зардуштийлик ва Иония илм фалсафаси». Адабий мерос, 1989, 9—10-бетлар.

¹ Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. Т.: Ғ. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975, 74-бет.

² Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. Ҳамса, Т.: 1975, 74-бет.

тасвирланади. Эзгулик йўлига отланган Баҳромнинг йўлини бу ёвуз куч тўсмоқчи булади¹.

«Авесто»да мавжуд булган кўпгина мифологик характердаги образлар Низомий ижодида ҳам кенг урин эгаллаган.

Шунингдек, «Авесто» орқали бизга яқиндан таниш булган Каюмарс, Жамшид, Аҳурамазда, Аҳриман каби образларни Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида кўп учратамиз. Бу ҳақда «Фирдавсий қаҳрамонлари» асарида қизиқарли ҳикоятлар келтирилган.

Фирдавсий ўзининг «Шоҳнома»сида Каюмарс ва Жамшид ҳақида алоҳида дostonлар яратди. Фирдавсийнинг берган маълумотларига кўра Каюмарс илк бора шоҳлик тахтига ўтирган киши эмиш.

Шоир Каюмарсга мифологик образ сифатида қарамайди, балки тарихий шахс тимсолида талқин этади. Ҳатто унинг тарихда яшаб ўтганлигини, шоҳлик даврини ҳам аниқ белгилаб беради.

*Уттиз йил оламда шоҳлик қилди у,
Нур сочиб қуёшу шодлик қилди у.
Не турли жондор бор оламда, бари
Ором истаб келар Каюмарс сари.*

Шоирнинг назарида Аҳриман ҳам тарихий шахс булган. Каюмарснинг яккаю якка душмани Аҳримандир. Асарда Аҳриман дев қиёфасида тасвирланади. Шоир Каюмарс ва Аҳриман образларини яратар экан, бу образларни ғоят ишонарли тарзда, ҳаётий ифодалар фониди беради. «Шоҳнома»даги «Каюмарс» дostonини ўқир экансиз, бу икки салбий ва ижобий образларни шу даражада маҳорат билан яратганки, Каюмарс билан Аҳриман ўртасидаги қарама-қарши курашлар, кескин конфликтлар ситуацияси даврнинг муҳим ижтимоий-сиёсий воқеалари билан боғланиб кетади. Шоир энг қадимги замонларда юз берган воқеаларни, инсониятнинг гўдаклик даврларини қаламга олар экан, узоқ ўтмишни ўз замонасига боғлайди. Одамзод тарихида илк бор бошига тож кийиб, шоҳлик тахтига чиққан Каюмарснинг аслида адолатли, ҳақиқатгўй булганлигини таъкидлаш орқали шоир ўзи яшаётган шоҳларнинг золимлигидан, қонхурлигидан зорланади. Аслида Каюмарс каби шоҳлар инсониятга бахт-саодат келтириш учун, халққа халоскор ва паноҳ бўлиш учун эзгу ният билан тахтга чиққан эди, замонлар ўтиши билан шоҳлар халқни эзиш, беҳисоб бойлик тўплаш, қирғин урушларни бошлаш каби разил ва қабих ният билан тахтга чиқишни ўзлари учун олий бир мақсад деб билдилар.

Алишер Навоий ўзининг «Садди Искандарий» дostonида ҳақиқатан ҳам Каюмарснинг биринчи шоҳ булганлиги ҳақида тўхталиб, унинг

тарихда яшаб ўтганлигини шундай таъкидлайди: «Пешдод сулоласида энг бир шоҳ ўтган бўлиб, энг қадимги салтанат эгалари шулардир. Пешдодларнинг биринчи шоҳи бўлмиш Каюмарс тахтга чиққач, адолат йўлини тутди. Агар унинг тузуми бутун жаҳонга тарқалган булса ҳам, кескин кийимлари ваҳший ҳайвоиларнинг териси ва чармидан булган»¹. Бу фикрнинг тўғрилигини «Шоҳнома»да ифодаланган мисралар орқали ҳам таслиқлашимиз мумкин.

*Тахту бахтин топиб фаровон,
Йулбарс терисидан қиларди чопон.*

Фирдавсий золим шоҳларни Каюмарсдек мард ва танги, адолатли ва ҳақиқатгўй бўлишга қаҳиради.

«Авесто»да учрайдиган яна бир мифологик образ Жамшиддир. «Шоҳнома»да «Жамшид» номли алоҳида тарихий дoston бор. Унда таъкилланишича, Жамшид етти юз йил подшолик қилган.

Дostonда ифодаланишича, Жамшид тахтга утирар экан, руҳига «яхшлик йўли» ёр этиб, жун, ипак, канопдан газмол тўқиб, инсонларга кийим кийишни фармон берган эмиш. Жамшид замонасида одамзод «на дард, на ёмонлик курмас»дан бахтли ҳаёт кечирибди. Ҳатто янги йилнинг бошланиши ҳам Жамшиднинг тахтга ўтириши билан боғлиқ эканлиги қайд қилинали.

*Жамшидга сочишар олтин у гавҳар,
Шу кунни янги йил — байрам дейишар.
Яна ўтди ўч юз йиллар бахтиёр,
На ўлим, на бир дард курмас бу диёр.*

А. Навоий ҳам ўзининг «Садди Искандарий» дostonида Жамшидни ижобий образ сифатида таърифлайди. «Ундан сўнгра Жамшид оламга от солди: у қанча мамлакатларни олди ва бир қанча одамларнинг бошига тож кийдирди. У халойиққа ҳам кўпгина наф етқурди ва анча ажиб амр фармонлар, тартиб-қонунлар ҳам ихтиро ва жорий қилди»².

Шарқ классик адабиётида Каюмарс, Жамшид, Аҳриман каби мифологик характердаги образларни кўплаб учратамиз.

¹ Низомий. Тўпламлар. Етти ғўзал. Т.: 1982, 78-бет.

¹ Алишер Навоий. Садди Искандарий. Т.: 1978. 25-бет.
Алишер Навоий. Садди Искандарий. 25-бет.

II БОБ АНТИК ДУНЁ ВОҚЕАЛАРИ АМАЗОНКАЛАР

Грек ва Рим тарихий адабиётидан амазонкалар ҳақида қизиқ ҳикоялар уқиймиз. Антик дунё адиблари амазонкаларнинг скифлар авлодидан бўлганлигини таъкидлашади.

Шу уринда амазонкалар ўлкаси қаерга жойлашган эди деган савол тугилиши табиийдир.

Курций Руфнинг таъкидлашича, Гиркания билан чегарадош Фермодонта дарёси бўйларида амазонка қабиласи яшаган. Бу қабиланинг маликаси, яъни шоҳи Фелестрис бўлиб, у Кавказ билан Фазис (Рион) дарёси ўртасида яшовчи халққа ҳукмдор бўлган¹.

Диодор ҳам «Тарихий кутубхона» асарида, ҳақиқатан ҳам амазонкаларнинг булганлигини тасдиқлайди. Адиб ўз асарида Курций Руф фикрига яқин маълумотни беради. Бу уринда Диодор Сицилийский ўз асарида ё Курций Руф ижодини ўқиб ундан фойдаланган ёки ҳар икки адиб ҳам бир хил манбани ўқиб чиққан. Диодор амазонкалар ҳақида тухталиб шундай ёзади:

«Кейин Александр Гирканиёга қайтади ва унинг ҳузурига Амазонка маликаси (шоҳи) Фалестра ташриф буюради. Бу малика Фасом ва Фермодонга дарёлари ўртасидаги ерларга ҳукмдор эди. Жуда жасур, қучли ва гузал эди»².

Диодор амазонкалар ҳақидаги ҳикоясида давом этиб, улар скифлар авлодидан эканлигини айтади. «Амазонкалар, — ёзади Диодор, — фақат Осиёнигина эмас, балки Европани ҳам узларига буйсундира бошлади»³.

Диодор ўз фикрида давом этиб, амазонкалар шоҳининг Александр ҳузурига келганлиги ҳақида яна шундай ёзади: «Александр ундан нима учун келганлигини сўрайди. Шунда: Фалестрис Александрдан фарзанд куриш нияти борлигини айтади, чунки буюк кишилардан буюк фарзандлар тугилади деб ҳисоблайди. Александр Фалестриснинг бу маслаҳатига рози бўлади ва у билан 13 кун бирга бўлиб катта совғалар бериб, ўз ватанига кузатиб қўяди»⁴.

¹ Курций Руф. Ўша асар, 211-бет.

² Диодор. Ўша асар, 108-бет.

³ Диодор. Ўша асар, 228-бет.

⁴ Ўша асар, 108-бет.

Қадимги тарихий китобларда амазонкалар ҳақида куп қизиқ ҳикояларни ўқиганмиз. Амазонкалар ҳақидаги ҳикоялар ҳақиқатми ёки фанонами деган фикр ҳаёлингизни чулғайди. Бу гаройиб ва жасур аёлларнинг ватани қаер бўлган деган саволга ҳам турлича жавоб топамиз. Курций Руф, Юстин, Помпей Трог каби адиблар амазонкаларнинг Каспий денгизига яқин ерларда яшаганликларини қайд қилишади. Гиркания билан чегарадош Фермодонта дарёси бўйларида амазонка қабиласи яшарди. Бу қабиланинг маликаси Фалестрис бўлиб, у Кавказ билан Фазис дарёси ўртасида яшовчи халққа ҳукмдор эди.

Александрни куриш ва у билан учрашиш ниятида Фалестрис шоҳга «чопар юборадн. Шоҳдан рухсат олгандан сунг, 300 та гузал аёл билан унинг ҳузурига келади. Амазонкалар кийими баданларини тулиқ ёпмас эди. Чап кукраги очиқ бўлиб, кийими тиззасидан пастга тушмасди. Улар қизларини эмизиш учун фақат ўнг кукрагини қолдириб, чап кукрак безини кесиб ташларди. Гуёки бу усул улар учун ёй ва найза отишда қулайлик туғдирарди. Фалестрис шон-шўҳратга унчалик лойиқ бўлмаган шоҳнинг гавдасига қўрқмасдан қараб турарди. Ҳеч нарса керак эмасми, деган шоҳнинг саволига Фалестрис шундай жавоб қайтаради: «Шоҳдан фарзанд куришни, агар қиз бўлса ўзида қолдириб, уғил бўлса шоҳга меросхур қилишини» айтади¹.

Александр Фалестрисни ўз томонига утказиш истагида бўлади. Лекин бунга у рози бўлмайди. Аёл кишининг истагини бажариш учун Александр шу ерда 13 кун ушланиб қолади. Кейин Фалестрис ўз элига, шоҳ эса Парфияга жунайдн.

Курций Руф узининг асарида амазонкаларга таъриф берар экан, худди шундай амазонкалар ҳақидаги маълумотларни Юстиннинг «Помпей Трог эпитомн» асарида ҳам учратамиз. Юстин асарини ўқиб амазонкалар ҳақида кенгроқ маълумотга эга бўламиз. У-узининг «Помпей Трог эпитомн» асарида амазонкалар ҳақида шундай ҳикоя қилади:

Амалдорлар найранги билан ўз ватанидан қувгин қилинган подшо авлодига мансуб икки успирин Пме ва Сколопит ўзлари билан бирга куплаб ёш йигитларни олиб чиқиб кетадилар. Улар Фермодонта дарёси яқинидаги Канкадокин, Понтической қирғоқлари бўйлаб жойлашган Темискир водийсини эгаллайдилар. Бу ердан улар куп йиллар мобайнида қушни қабилалар устига ёвуз юришлар қилди. Сунгра куп қабилалар узаро келишиб, уларни пистирмага алдаб олиб келиб қириб ташлайдилар. Уларнинг бева қолган хотинлари қўлларига қурол олиб ўз юртини ҳимоя қила бошлайдилар. Қушни қабилла эркаклари билан турмуш қуришни улар қўллик деб ҳисоблардилар. Улар эркакларсиз, ўз давлатини ҳимоя қила бошлайдилар. Уларнинг баъзи аёллари бошқалардан узларини

¹ Курций Руф. Ўша асар, 211-бет.

бахтлироқ сезмаслиги учун уйда қолган эркаклари ҳам улдирадилар. Ўз эрларининг ўлими учун улар қўшни қабилалардан қаттиқ қасос оладилар. Қурол кучи билан қасос олиб тинчлик урнатган бу аёллар ўз авлодининг йўқ бўлиб кетмаслиги учун қўшни қабилла эркаклари билан вақтинча алоқа қила бошлайдилар. Агар ўғил бола тугилса улдириб ташлардилар. Қизларни эса қурол ишлатишга, отларда ов қилишга ўргатарди. Ёйдан ўқ отишга халақит бермаслиги учун қизларнинг чап (айрим манбаларда «унг» деб ёзилган) сийнасини ёшлигидаёқ куйдириб ташлашарди. Ана шундан амазонка номи келиб чиққан.

Уларнинг Марпезия ва Лампето исмли иккита подшоси бор эди. Улар жангчиларини икки қисмга бўлиб, навбат билан ўз чегараларини қўриқлай бошлайдилар. Европанинг катта қисмини бўйсундириб, бир қанча Осиё мамлакатларини ҳам босиб оладилар.

У ерда Эфес ва бошқа кўплаб шаҳарларга асос солиб, катта ўлжа билан қўшиннинг бир қисмини жўнатадилар. Осиё устидан ҳокимликни сақлаб қолиш учун қолдирилган қўшинлари ўзаро тил бириктириб, махфий кураш олиб борган душманлар томонидан янчиб ташланади. Марпезия урнига унинг қизи Синона тахтга ўтиради. Синона ҳарбий тактикани ўта кучли билишидан ташқари, умрининг охиригача иффатини сақлаб қолганлиги билан ҳаммани ҳайратга соларди. Бу подшоҳ қизининг шон-шавкати ниҳоятда кучайиб кетиб, амазонкалар донг таратадилар. Ҳатто Геракл ҳақида битилган афсонадаги подшоҳ Евристей бир кунни Геркулесдан талаб қилиб амазонка подшоҳининг қуролини олиб келишни буюради. Геркулес тўққизта ҳарбий кемада олий табақа грек ўспиринлари билан амазонкаларга қўтилмаганда ҳужум қилади. Бу пайтда амазонкаларга икки опа-сингил — Антиона ва Орития подшоҳлик қилишарди. Аммо улардан бири Орития ўша вақтда ўз давлатидан анча узоқда уруш олиб борарди. Шу сабабли Геркулес енгил ғалабага эришади. Кўплаб амазонкалар жангларда ҳалок бўлади, кўплари асирга олинади. Шунингдек, Антионанинг икки синглиси бор бўлиб, уларнинг бири — Меналинани Геркулес, Ипполитани эса Тезей асира қилиб оладилар. Кейинчалик Тезей ўз асирасига уйланиб, ундан Ипполит исмли ўғил кўради. Геркулес эса ғалабадан кейин Меналинани онасига қайтиб беради, эвазига эса подшо қуролини қўлга киритади. Буйруқни бажарган Геркулес ўз подшоси Евристейнинг ҳузурига қайтади¹.

Юстин ўз асарида келтирган амазонкалар ҳақидаги ҳикояни Фессалияликларнинг энг қадимги ёдномаси (тахминан эрампиздан илгариги VIII аср) «Эллада қаҳрамонлари» асарида учратамиз. Юстин ўз асарида келтирган Геракл, Евристей, Геркулес, Тезей, Миналист

¹ Юстин. Эпитома Помпея Трога. «Вестник древней истории». 1954. № 2, 213—215-бетлар.

образларини «Эллада қаҳрамонлари»да ҳам учратамиз. Бироқ «Эллада қаҳрамонлари» асарида амазонкалар ҳақида кенгроқ ҳикоя қилинади. «Геракл жангда енгиб, Минолитанинг камарини олиб келади» деб номланувчи ҳикоятни ўқисак, қадим замонларда элладаликлар скифлар юртига фақат олтин жунли тери қидириб эмас, балки чарм камар қидириб ҳам келганлиги ҳақида ҳикоя қилишади. Бу ҳикоя скифлар юртидаги амазонкалар ҳақида ҳикоя қилгани учун батафсил тўхталишга ҳаракат қиламиз.

Евристей шоҳнинг Адмета деган ёш қизи бўлган экан. У бир кунни отасининг ҳузурига кириб, шундай дебди:

— Шарқ томонда, жуда олисда бир подшоҳлик бор эмиш, унда мамлакатни хотинлар идора қилар эмиш. У ерда хотинлар оила бошлиғи, таянчи ҳамда уй бекаси эмиш. Хотинлар шаҳарларни бошқарармиш, савдо сотиқни ва судни ўзлари қилишармиш, эҳромларда худоларга қурбонлик келтириб, давлат ишларини ўзлари ҳал қилар эмишлар. Улар қуролланиб, жанговар отларда чопар, душман билан мардларча жанг қилар эмишлар.

Улар ўзларини амазонкалар деб аташар, эркаклари ёмон куришар, ҳеч ким бизни енголмайди, деб мақтанишар эмиш. Буюк Зевснинг рафиқаси, менга ҳомийлик қилувчи Гера, менга бунинг сирини очди, жанговар амазонкаларнинг бутун кучи уларнинг маликаси Ипполитага уруш худоси Арес совға қилган оддий чарм камарда эмиш. Агар малика у камарни боғлаб юрса, узини ҳам амазонкаларни ҳам ҳеч ким енга олмас эмиш. Ота! Мен худди ўша хотин каби енгилмас булишни, ҳокимиятни ёлғиз ўзим идора қилишни хоҳлайман. Ипполитанинг камарига эга булишни истайман!

Шоҳ Гераклга амазонкалар мамлакатига бориб, малика Ипполитанинг камарини олиб келишни буюрибди.

Амазонкалар давлати шарқда, Кичик Осиёда экан.

Геракл катта кема жиҳозлабди, содиқ дустлари — Иолайни, Афина шаҳзодаси Тезейни ва бошқаларни чақириб олибди. Улар бутун денгизчилар учун жасур аргонавтлар очган йўлдан сузиб кетибдилар. Узоқ сузибдилар, охири довул қутуриб турган Қора денгиздан утиб, Фермолонта дарёсига чиқибдилар, оқимга қараб юқорига сузиб бориб, амазонкалар пойтахти Фемискира шаҳрига етибдилар. Дарвозалар олдида қуролланган хотинлар туришаркан, улар чарм қалпоқ, калта хитонлар, тўпикларигача тушадиган тор, узун шим кийган эмишлар. елкаларига би шаклидаги қалқонлар осиб, қўлларига икки юзли болта олган эмишлар.

Соқчилар Геракл билан унинг ўртоқларини шаҳарга киритмабдилар, шунинг учун улар дарё қирғоғида, шаҳар девори тагида жойлашишга мажбур бўлибдилар.

Куп утмай қуролланган қизлар отряди билан чиройли от минган малика Ипполита етиб келибди. Қизлар ичида маликанинг жонажон уртоғи гузал Антиопа ҳам бор экан. Бир вақтлар унинг ҳусни амазонкаларни ҳалок қилай деган экан.

Амазонкалар куп вақтдан буён Грецияга юриш қилишни уйлаб юрар эканлар, вақти келиб улар дангиздан сузиб утишибди. Афина деворлари тагига етишибди ва гузал шаҳарни қамал қилишибди. Афиналиклар қамалга тайёр эмас эканлар. Сал булмаганда, шаҳар жанговар амазонкалар қулига утар экан. Бироқ Антиопа Афина жангчилари орасида шаҳзода Тезейни куриб қолибди ва унга ишқи тушибди. Гузал амазонка ҳам Тезейга ёқибди, шаҳзода унинг ёрдами билан жонажон шаҳарини қутқаришга умид боғлабди. У тунда Антиопа билан учрашмоқ ниятида яшириниб, амазонкалар лагерига келибди.

Ипполита ўртоғининг муҳаббатини сезиб қолибди ва хиёнатдан қурқиб, тезда қуршовни тухтатишни буюрибди. Амазонкалар Афинадан чекиниб, уз мамлакатларига қайтиб келишибди. Антиопа Тезейдан жудо булибди. Бироқ у Тезейни унутмаган экан, ҳозир уни Гераклнинг дустлари ичида куриб, қувониб кетибди, севгиси яна кучлироқ атанга олибди. Тезей ҳам уни танибди, билдирмай унинг ёнига борибди, махфий учрашув туғрисида шартлашибди.

Ипполита Гераклдан нима учун келганини сурабди.

Геракл узига малика Ипполитанинг камарини олиб келиш буюрилганини айтибди.

— Мен камаримни фақат жангда голиб чиққанга бераман, — дебди малика, — Биз билан жангга чиқинг, енгсангиз камар сизларники бўлади!

Ипполита камар узиди булса, уни ҳеч ким енга олмаслигига кузи етиб, шундай деган экан.

Иккала отряд жангга тайёрланиш учун тарқалибди.

Амазонкалар шаҳарга қушдай учишибди, Гераклнинг ҳамроҳлари эса дарё буйидаги лагерларида тунаб қолишибди.

Тезей тун буйи лагерда булмабди. Эрталаб у қувониб келиб, Гераклга сехрли камарни берибди.

— Қандай қилиб? Сен уни жангсиз қулга туширдингми? — дебди Геракл ҳайрон булиб.

— Антиопа уни маликадан уғирлаб олиб, менга берди, — дебди Тезей.

Геракл алдов йули билан қулга киритилган улжадан фойдаланишга кунмабди, жанг бошланибди. Амазонкаларнинг энг шиддатлиси Аэла шамолдай учқур, ёввойи отда Гераклнинг устига отилибди. Геракл от чоптириб келаётган амазонканинг қулидаги болтасини уриб туширибди. Шунда Аэла қочиб қутулмоқчи булибди, оти уни четга олиб қочибди, бироқ Гераклнинг уқ-ёйи уни қувиб етиб, шу ондаёқ улдирибди. Геракл

яккама-якка жангларда етти марта голиб чиққан Протоя исмли амазонкани ҳам ҳалок қилибди. Шунда учта қиз, маъбуда Артемиданинг ўзи овга олиб чиқадиған, найза отишда тенги йуқ учта моҳир овчи олдинга чиқибди. Учовлари бараварига шиддат билан Гераклга найза отибдилар, бироқ текки за олмабдилар. Гераклнинг найзаси эса чийиллаб учиб бориб, учовининг ҳам қулини синдирибди.

Амазонкалар энг яхши жангчиларининг енгилганини куриб қурқиб кетибдилар.

— Шуримиз қуриди! Шуримиз қуриди! Ипполита, камаринг қани? — деб қичқиришибди улар.

Ўз дугоналарига хиёнат қилганидан Антиопанинг юраги эзилибди, бироқ шу пайтда у эллилар орасида Тезейни куриб қолибди, севги унинг барча ҳис-туйғуларидан устун келибди.

Ипполита даҳшатли қиёфада жонидан умидини узиб, олдинга чиқибди. Сехрли камар душман қулида эканлигини фақат у билан Антиопа билар экан. Довжурок малика дарғазаб амазонкаларга дугонасининг сирини очишни истамай, жангда улишни маъқул курибди. У мардларча жангнинг энг хавфли жойига узини урар, узига улим излар экан, бирдан у уқ-ёйдан яраланиб йиқилибди.

Маликанинг ўлганини курган амазонкалар довлараб қолиб, қочишга тушибдилар. Уларнинг қупчилиги асир олинди, баъзилари улдирилибди. Геракл асирга тушган Антиопани Тезейга берибди. Тезей унга уйланибди. Геракл Микенига, шоҳ Евристей ҳузурига қайтиб келибди ва Ипполитанинг камарини унга берибди. Шоҳ камарни қизига ҳадя қилибди, бироқ Адмета камарни тақиб юришга ботинмай, уни худоларга ҳадя сифатида Гераклнинг эҳромига топширибди¹.

Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асарида шундай фикрларни уқиймиз.

Скифларнинг шавкатли қаҳрамонликлари туғрисидаги ҳикоямизни скиф халқининг келиб чиқиш тарихидан бошлаш керак. Уларнинг аёллари жасоратда эркакларидан қолишмасди, ҳақиқатан ҳам агар уларнинг узлари Парфия ва Бақтрия подшоликлари тузган булсалар, аёллари эса Амазонка подшолигига асос солганди. Шунинг учун скифларнинг эркаклари билан аёлларининг қаҳрамонликлари ҳақида фикр юритадиган киши иккиланиб қолишади. Қайси жинс жасоратлироқ булган деб, бу ҳақда қизиқарли ҳикоялар айтишади².

Жаҳон адабиётида амазонкалар ҳақида жуда куплаб асарлар битилган. Қисман булса-да, ҳақиқатан ҳам амазонкаларнинг булганлиги ҳақида Плутарх ҳам изох бериб ўтади.

¹ Эллада қаҳрамонлари. Т.: «Еш гвардия», 1976, 114—116-бетлар.

² Ю. Эпитома Помпея Трога. «Вестник древней истории», 1954, № 2, 211-бет.

Куплар, шулар жумласилан Клитарх, Поликлит, Онесикрит, Антиген ва Истрларнинг айтишларича, Александрнинг олдига амазонка (амазонка — махсус отлиқ кийимини кийган чавандоз аёл) келади. Лекин Аристокл, Александрнинг қўриқчиси Харет, Птолемей, Антиклд, Филон Фиванский, теангениялик Филипп, Гекатей Эретрийский, Филипп Халкидский ва Дурид, Сомосскийлар буни уйдирма гап деб тасдиқлайдилар. Александр ҳам уларнинг фикрига қўшилгандай Антипатрага батафсил ёзган хатида, скифларнинг шоҳи унга хотинликка қизини бермоқчи эканлиги ҳақида сўз юритилган. Амазонка ҳақида эса ҳеч нарса айтилмаган. Айтишларига қараганда, орадан анча вақт ўтгандан сўнг, уша пайтда шоҳ бўлган Лисимахга узининг амазонка ҳақида ёзган тўртинчи китобини ўқиётганда, Лисимах кулиб, тарихчидан: «Мен уша пайтда қаерда эдим?»¹ деб сурабди.

Диодор скифлар ва амазонкалар ҳақида яна бир қатор муҳим маълумотларни бериб ўтади. Бу уринда уларнинг айримларига тўхталамиз. Бир қанча вақтдан кейин скифларда шоҳлик лавозимиغا эркаклар ўрнига аёллар чиқиб олади. Скиф аёллари жанг қилиш ва бошқа ишлар бўйича эркаклардан қолишмас эди. Эрон шоҳи Кир даврида ҳам Фармадонга дарёси бўйидаги халқларни аёллар бошқарар эди. Ҳатто улар урушга ҳам аёлларни тайёрлай бошлайди. Эркакларни уй-рузғор ва бошқа майда ишларга жалб қилади. Бу ҳақда махсус қонун ҳам чиқарилади. Атайлаб ёшлигидан ўғил болаларни урушга яроқсиз қилиб тарбиялар, қизларни эса аксинча, ҳарбий юришларга тайёрлар эдилар. Шундай қилиб, аёллар ҳўқмдорлик қилган скиф халқлари жуда кўп жойларни эгаллаб, катта ғалабаларга эришади. Уларнинг довриги бутун дунёга тарқалади. Лекин бу узоқ чўзилмайди. Ираклий уларга қарши катта уруш олиб боради ва уларни аста-секин енгиб, Амазонка деган номни бутунлай йўқ қилиб юборади. Фақат улардан Пенфесилия исмли бир жасур аёл озгина қўшини билан тирик қолади ва кейинчалик бу аёл Гераклитга қарши бир нечта жангларда иштирок этади. Лекин у ҳам Ахил томонидан ўлдирилади².

«Ҳатто эрон шоҳи Кир ҳам, — деб ёзади Диодор, — аёллар бошқариб турган скифларни енга олмайди»³. Бу уринда Диодор Эрон шоҳи Кирни мағлубиятга учратган Тумарисни назарда тутяпти. Амазонкалар ҳақида ва айниқса Тумариснинг жасорати ҳақида Геродот ҳам ўзининг «Тарих ёки тадқиқот» асарида қизиқарли ҳикояларни айтиб ўтади. Хусусан у «Тумарис ҳақидаги ҳикоятида шундай ёзади: «Массагетларга қарши юриш ва Кирнинг ўлими» ҳикоясида айтилишича, Кир Вавилонияни босиб олиб, массагетларни узига бўйсундирмоқчи бўлади. Массагетлар Каспий денгизининг Шарқ ва Ғарб қисмлари бўйлаб чўзилган кенг улкаларга

¹ Плутарх. Уша асар. 239-бет.

² Диодор. Уша асар. 298—299-бетлар.

³ Диодор. Уша асар. 230-бет.

қонилишган жуда кўп сонли қабилалардан эди. Каспий бошқа денгизлар билан қўшилмайди. Уни узунасига 15 кунда сузиб ўтиш мумкин. Денгизнинг Ғарбий томонида Кавказ баланд тоғлар билан уралган. Кавказда турли халқлар яшайди. Улар ёввойи дарахтларнинг ҳосилини истеъмол қиладилар. Денгизнинг шарқ томонидаги кенг текисликлар массагет ерларидир.

Улар ҳам отлиқ, ҳам пиеда жанг қиладилар. Ёй, найза ва дасталари узун ойболталар билан қуролланган. Тилла ва мисни жуда кўп ишлатади. Мисдан ясалган найза, ёй ва ойболталарнинг буйнига елка аралаш осиб юрадиган камар ва тасмалари тилла билан безатилган. Шунингдек, отларга совут тақар, сувлиқлари, юганларига безаклар тақарди, темир ва қумушни ишлатмасдилар. Экин экиш билан шуғулланмасдилар. Гушт, балиқ ва сут маҳсулотлари билан озиқланишардилар. Фақат қуёшни худо урнида қуриб, отларни унинг пойига қурбонлик қиладилар.

Кир уларга қарши урушни хоҳлаб қолади. У жуда мағрур эди. Шунинг учун ҳам узгаларни кўзга илмасди. Босқинчилик урушларида эришган кўп ғалабалар уни яна қонхўрлик сари етаклайди.

Массагетларнинг подшоҳи малика Тумарис эди. Унга уйланиш нияти борлигини изҳор этиш учун Кир уз одамларини маликанинг қароргоҳига юборади. Тумарис Кирнинг ёвуз нияти борлигини сезиб, унга рад жавобини беради. Шундан сўнг Кир мамлакат ҳокимлигини ўғли Камбизга қолдириб, ўзи Тумарисга қарши очиқ жангга отланади.

Тумарис барча кучларини йиғиб, Кирни қарши олади, икки уртада киргин жанг бошланади. Ватанпарварлар мардонавор туриб жанг қиладилар, аввал улар узоқдан туриб, душман устига ёй ўқларини ёғдирадилар. Сўнггра найза ва ханжар билан олишув бошланади. Жанг узоқ вақт давом этади. Ён беришни ҳеч бир томон хоҳламасди. Ниҳоят, массагетлар ғолиб келадилар, йигирма туққиз йил (эрамизгача бўлган 558—529 йиллар) подшоҳлик қилган Кир улдирилиб, душман лашкарлари қириб ташланади. Кирнинг улими ҳақидаги ҳикоялардан энг ҳақиқатга яқини мана шу»¹.

Геродот келтирган ушбу фактнинг ўзиёқ қачонлардир скифлар подшоҳи аёл киши бўлганлигини тасдиқлайди. Уларни қадимги тарихчилар амазонкалар, яъни бир сийнаси кесилган жанговар аёллар деб таъриф берган бўлиши мумкин. Бу уринда Геродот берган таърифга тўғрилик қилиб, массагетларнинг Каспий денгизи — шарқ ва ғарб томонидаги ерларда яшаганини назарда тутсак, бу жойлар Гиркания ва Окс дарёси буйларига тўғри келади. Скиф аёлларидан подшолар бўлганлигини Тумарис орқали ҳам исботлашимиз мумкин.

¹ Геродот. История в девяти книгах. Кн. четвертая, 325-бет.

Бу уринда скифлар ҳақида ва амазонкалар хусусида тухталар эканми, грек ва Рим тарихи бизга шу нарсани аниқлаб бериб турибдики, скифлар аслида Урта Осиёдан тарқалган бўлиб, ҳозирги Туркман (Гирканик), Озарбайжон, Туркия, Крим оролида яшовчи турк қабилалари, Қозон атрофида яшовчи татарлар, Урал тоғларигача ҳузилиб кетган ерларда яшовчи қozoқлар, олтойлик туркий қабилалар, бу томони Хитойда яшовчи уйғурлар, қирғизлар (улар ўзларини шимол томондан кўчиб келганмиз дейишди, барибир бизга уруғдош булган) ва бошқа туркий қабилалар турли сабабларга кўра ўша қадим замонлардаёқ узоқ элларга кўчиб кетишган. Аслида уларнинг энг қадимий ватани Урта Осиё булган. Уларнинг тили бир, ҳатто бир уругдан тарқалган. Фақат тилидаги айрим ўзгаришлар географик муҳитга боғлиқ равишда фарқланиб борган. Ҳозир ҳам масалан, бир миллат бўла туриб, икки жойда яшовчи кишилар тилида катта ўзгаришларга учраши мумкин. Бундай туркий қабилалар ҳозир бир-биридан қанчалик узоқ яшамасинлар қариндош эканликларини, уруғдош булганликларини, ҳатто асли энг қадимий ватани Урта Осиё эканликларини унутмасликлари керак. Фикримизча, скифлар бир қабиллага мансуб бўлмасдан, бир қанча қабил ва элатлар йигиндисиди, айниқса бир-бирига яқин тилда сўзлашувчи қабилалар скифлар деб аталган бўлиши мумкин. Масалан, ҳозирда ва утмишдаги туркий тилда гаплашувчи халққа скифлар деб ном берсак мақсадга мувофиқ буларди.

Эсхил ўзининг «Занжирбанд Прометей» трагедиясида амазонкалар ҳақида қисқача тухталиб шундай дейди:

*Токи эркак зотини хуш кўрмовчи қавм
Яшайдиган қўшинларга дуч келгунингча
Бу қўшинни ташкил этар отлик аёллар;
Масканлари — Фермадонта, Фемискирада.
Суяклардан уюм қўрган қатҳор Сальмидес.
Кемаларга даҳшат солар денгизда туриб,
Улар сенга кўрсатишар эзгу йўл-йўриқ.¹*

Бу уринда улуг драматург амазонкалар номини айнан тилга олмаси ҳам, гап мазмунини амазонкалар ҳақида бораётганлигини англаш қийин эмас. Бу уринда амазонкалар Орол денгизи буйларидан Каспий денгизигача ҳузилиб кетган кенг улқада яшаганликларини тасаввур қилиш мумкин. Бундан чиқадики, амазонкалар доврўғи Эсхил яшаган даврлардаёқ узоқ Грецияга тарқалган эди. Бундай фактлар жуда қимматли бўлиб, амазонкалар ҳақидаги тасаввуримизни бойитади. Демакки,

¹ Эсхил. «Занжирбанд Прометей». Т.: Ғ. Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1978, 64-бет.

бизнинг жасур аёлларимиз қадимда қоронғу кулбаларда кулдек ҳаёт кечириб қолмасдан, жаҳонга доврўғ солиб, ҳукмронлик ҳам қилиб келган.

Эсхилнинг «Занжирбанд Прометей» трагедиясида амазонкалар тилга олиниб ўтилади. Ҳатто, амазонкалар ҳам тоққа занжирбанд қилинган Прометейнинг аянчли ҳолини кўриб ачинган эканлар. Бундан кўринадики, амазонкалар ҳақидаги ҳикоятлар фақат афсоналардан иборат бўлиб қолмасдан, балки тарихий ҳақиқатга эга. Эраминдан аввалги V асрларда амазонкалар номи Эсхил яшаган улқаларга етиб борган. Амазонкаларнинг Каспий буйларида яшаши, ҳатто Кавказ тоғида занжирбанд қилинган Прометейнинг ҳолини кўриб ачинганлигини Эсхилнинг таъкидлаши фикримизнинг далилидир.

Шу уринда айтиб ўтиш лозимки, амазонкаларнинг Прометейнинг ҳолини кўриб ачинганлиги афсонавий ҳодисага ўхшайди. Чунки, Прометей афсонасининг ўзи мифологик характерга эга. Биз учун Эсхилнинг амазонкалар ҳақида фикр билдиришининг ўзи муҳим аҳамият касб этади. Чунки Эсхилдан илгари амазонкалар ҳақида грек халқ ижодиёти («Эллада қаҳрамонлари») орқалигина маълумотлар олган эдик. Индивидуал адиб ижодида амазонкалар ҳақида ҳеч бир фикрларни учратмаган булсак, энди Эсхилнинг «Занжирбанд Прометей» трагедиясида бу жасур аёллар ҳақида сўз юритиш масалани янада ойдинлаштиради.

*Ачинмоқда сенга ҳатто,
Шер юракли амазонкалар¹.*

Амазонкалар ҳақидаги ҳамма фактларда хоҳ у мифологик характерга эга булсин, хоҳ тарихий факт булсин, жасур аёллар бўлганлиги қайд қилинади. Амазонкалар душманга нисбатан шафқатсиз булган. Эсхил айтганидек, бу скиф авлодлари булмиш аёллар «шер юракли» эди.

Гарчи мифологик характерга эга булса ҳам купгина асарларда айрим жойлар ҳатто қаҳрамонлар ҳам тарихий бўлиши мумкин. Бу ҳолни биз юнон мифологиясининг бошланиши булмиш Гомер асарларида ҳам учратамиз. Мифологик характерга эга булса-да Эсхил асарларида жой ва тарихий қаҳрамонлар номини учратамиз. Кавказ тоғи, скифлар, амазонкалар ҳақидаги маълумотлар фикримизнинг далилидир.

Эҳтимол, Эсхил Кавказ тоғлари, Қора денгиз ва Каспий буйлаб Урта Осиё томонларга келгандир. Ёки биронта грек сайёҳидан бу ўлқалар ҳақида маълумотлар туплагандир. Чунки тарихий жойлар жугрофиясини

¹ Эсхил. Занжирбанд Прометей, Т.: Ғ. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1978, 39-бет

уз асарида аниқ чизиб берганлигига гувоҳ буламиз. Бу ҳолни биз Прометейнинг Аргос шоҳи Инаҳининг қизи Иога айтган сўзлари орқали яқиндан билиб оламиз.

*Сен-чи, Ио, сузларимни жо қил қалбингга,
Билмоқ булсанг саргардонлик интиҳосини.
Бундай утиб ҳайдалмаган далалар бўйлаб,
Одимлайсан Мартиб сари. У ерда сенга
Йулиқади кучманчи халқ — ваҳший скифлар¹.*

Бу уринда Эсхил марғиб томонларда «ҳайдалмаган ерлар» борлигини таъкидлаш билан, скифларнинг ер ҳайдаб, деҳқончилик қилишдан кура, кўпроқ чорвачилик билан шуғулланишларини қайд этмоқда. Шу билан бирга, Эсхил скифларни «кучманчи халқ» деб аниқ изоҳ бермоқда. Юқорида куриб утганимиздек, скифлар тарихи билан шуғулланувчи йирик мутахассис олимлар, скифларнинг қадим замонларда асосан кучманчи ва ярим кучманчи бўлиб яшаганликларини ва асосан, чорвачилик билан шуғулланганлигини айтган эдилар.

Эсхил скифларнинг асосан чодирларда яшаганликларини қайд қилиб утади. Бу чодирлар ҳатто гилдиракли аравага ўрнатилганлигини ҳам таъкидлайди. Ҳақиқатан ҳам тарихий манбаларда қайд қилинишича, скифларнинг кучиб юриши қулай булсин учун чодирларини аравачаларга ўрнатиб олган эдилар. Бу ҳақда шундай ёзди:

*Улар бари чодирларда утказишар кун,
Чодир жилар гилдираклар ёрдами билан².*

Эсхил скифларнинг жанговар халқ булганлигини айтади. Айниқса, скифлар камондан уқ отишга уста бўлганлигини таъкидлайди. Жанговарликда ва камондан уқ отишда, уларга бас келиш қийин эди, дейди. Эсхил скифлар юртида булгандек, худди улар билан учрашгандек аниқ маълумотлар беради. «Занжирбанд Прометей» трагедиясидаги айрим мисраларни ўқиб, эҳтимол, Эсхил олис скифлар юртига келгандир, деб уйланиб қоласан, киши.

*Ёвни кўзлаб олислардан камон тутганлар.
Ўқ отишар, сен уларга келмагин ёвуқ.
Вале йулинг тушаверсин канора бўйлаб,
Ғарқоб бўлиб зорланади унда долғалар³.*

Эсхил скифларнинг беҳудага ўқ узмаслигини айтади. Агар сен уларга озор бермасанг, уларга душманлик кузи билан қарамасанг, улар бекорга ҳужум қилмайди, дейди.

Эсхил Амударёнинг ҳам қадимий номини тилга олиб утади. Бу ерлардан суқмоқ ахтариб овора бўлма, барибир адашиб кетасан, дейди шонир.

Эсхил Амударёни Араз наҳри деб атади. Бошқа қадимги тарихчи-ларнинг асарларида Окс, Аракс деб номланган.

*Юра-юра сунг келасан Араз наҳрига,
Беҳудага берилмаган ана шундай ном.
Утиб булмас, у ердан сен суқмоқ ахтарма⁴.*

Трагедия муаллифининг таъкидлашича, Араз дарёсига Кавказ тоғлари яқин.

Эсхил уз асарида амазонкалар мана шу Араз дарёсига яқин жойда яшаётганлигини ишора қилади. Бу уринда Араз дарёси қадимги греклар тилида номланган Окс дарёси эканлигига шубҳа қилмаймиз. Сунгра, дейди Эсхил, юксак чуққили виқорли тоғлар орасидан утиб, «пешингача сандироқтайсан».

*Токи эркак зотини хуш кўрмовчи қавм,
Яшайдиган қўшинлар дуч келмагунча⁵.*

Трагедиянинг кейинги қисмида амазонкалар ҳақида кенгроқ маълумотлар берилади. Эсхил амазонкаларнинг «отлиқ аёллар» эканлигини таъкидлайди. Амазонкаларнинг вилояти Фермодонта, Фемискирада деган улка эканлиги ҳам аниқ кўрсатиб утилади.

*Бу қўшинни ташкил этар отлиқ аёллар,
Масканлари — Фермодонта, Фемискирада.*

Эсхил амазонкалар ҳақида таъриф берар экан, Осиё тўғрисида ҳам тўхталиб ўтади. Шундан сунг «Европанинг далаларин қолдириб ортда», «Осиё қитъасига етиб келасан» дейди. Бу уринда «Осиё» сузи «Асийлар қитъаси» деб берилган. Эсхил осиеликларга юксак баҳо беради. Осиеликлар «Бор неъматни яратувчи халқи азим» деган фикрни айтиб утган, яъни бу улка осиеликлар яшайдиган жой нозу неъматларга мўл-қўл, ҳамма нарса етиштирилади, тўкин-сочинлик, деган маънода.

Кўришиб турибдики, Эсхил уз трагедиясида амазонкалар ҳақида алоҳида тўхталиб ўтиб, кенг изоҳ бермоқда. Амазонкалар ҳақидаги фикримизни бойитмоқда. Уларнинг яшаётган улкаси Осиё тарафда, Кавказга яқин жойда, деган гапларни айтмоқда.

Бундан шундай хулоса чиқариш мумкинки, демак, Эсхил яшаган замонда амазонкаларнинг довриги узоқ Грециягача бориб етган. Хусусан, Эсхил ва унинг замондошлари амазонкалар ҳақида кенг маълумотларга

¹ Эсхил. Занжирбанд Прометей. 63-бет.

² Шу китоб, 63-бет.

³ Уша жойда, 63-бет.

⁴ Шу китоб, 63-бет.

⁵ Эсхил. Занжирбанд Прометей. 63-бет.

эга булган. Осиёлик жасур аёллар ўзларининг эрки ва иқболи учун курашиб, узоқ элларга ҳам маълум ва машхур булган. Бугун биз авлодлар бу жасур аёлларимизнинг изини қидириб топмоқ учун ҳали кўп хайранли ишлар қилишимиз лозим бўлади.

Амазонкалар номи Гомер яшаган замондан бир неча юз йиллар илгари ҳам маълум ва машхур булган. Айтишларича, юнонлар билан трояликлар уртасида булиб ўтган жангда амазонкалар катта жасорат кўрсатади. Олимларнинг аниқлашича, бу уруш милоддан илгариги XIII асрда булиб ўтган экан. Ўша қиргин урушда амазонкалар ўз қавмлари бўлмиш трояликларнинг ниҳоятда огир аҳволга тушиб қолганини, юнонларнинг қуршовида қолган халқ ўз шахрини мардонавор ҳимоя қилаётганини эшитиб чидаб туролмайди. Шундай огир аҳволда дустга ёрдам бермоқни улар ўзлари учун буюк шараф деб билишади. Ахир скифлар авлоди илгари бир неча бор Трояга ташриф буюришган, шох Приамнинг улў меҳмони булишган. Трояликлар билан скифлар уртасида қалин дўстлик, савдо-сотиқ, борди-келди йўллари мавжуд эди. Амазонкалар трояликларни катта фожиа кутаётганини, ҳатто улў паҳлавон Хекторнинг ўлими ҳақидаги шум хабарни эшитиб, шошилинич йўлга тушадилар. Тез кунда учқур отлар минган малика Пенфесилия бошчилигидаги амазонкаларнинг катта қўшини Трояга етиб келади.

Гам-ғуссага ботиб утирган Троя шохи Приам амазонкаларнинг ёрдамга келганини эшитиб беҳад хурсанд бўлади. Малика Пенфесилия шарафига катта зиёфат бериб, ўз қизидек шоду хўррамлик билан қарши олади. Эркаклардек шижоатга эга булган, куч-қудрати тулиб тошган малика юнонларнинг барча паҳлавонларини маҳв этаман, кемаларига ўт қуйиб ҳамма Троя душманларини қириб ташлайман, дейди кўзларида ўт чақнаб.

Ниҳоятда эпчил, айниқса камондан ўқ отишда ҳеч ким тенг кела олмаган амазонкаликлар, трояликларнинг қолган-қутган барча жангчилари билан бирикиб эртаси кун и ахейларга қарши жанг бошлайдилар. Ахейликлар амазонкаларнинг шиддатли жангига дош беролмайди. Ахейларнинг қуроллари асосан қилич-қалқон ва найзадан иборат эди. Амазонкалар от устида ёй ўқини беҳато отиб, ахейларни қириб, тобора денгиз томон суриб борарди.

Юнонларнинг маглубиятга учраши аниқ бўлиб қолади. Катта галабадан руҳан тетиклашган трояликлар ва амазонкалар янада шиддатлироқ жанг қилишар эди. Не-не жанг кўрган юнон лашкарлари саросимага тушиб қолади. Рақибларининг бунчалик куч-қудратини қасрдан олганликларига ҳайрон эдилар. Шунда қутилмаганда юнон паҳлавони Ахиллес ёрдамга етиб келади. Ахиллес шердай ўкириб жангга киради. Пенфесилия Ахиллесни мулжалга олиб, найза отади. Найза паҳлавоннинг қалқонига тегиб синиб кетади.

Амазонкалар маликаси паҳлавонга қарата иккинчи марта ёйдан ўқ отиб, аммо бу сафар ҳам уни жароҳатлай олмайди. Шунда Ахилл газабга тулиб бор кучи билан рақибига ташланиб, уни яралайди. Малика яраланганини сезиб, қиличини яланғочлаб, энди Ахиллни улдиришга қарор қилади. Ахилл рақибининг яраланганидан фойдаланиб, вужуди кучга тулиб шундай найза санчадики, натижада найза отнинг буйнидан қириб, маликага бориб санчилади. Малика оти билан бирга йиқилиб тушади. Шунда Ахилл рақибининг бошидаги дубулга (шлем)сини ечиб қарасаки, аёл киши билан жанг қилиб, голиб чиққан экан. Паҳлавон малика Пенфесилиянинг ҳусну жамолини қуриб, маҳлиё бўлиб қолади.

Пенфесилия шундай гузал эдики, ҳатто у гузалликда маъбуда Артемидадан ҳам қолишмасди. Ахилл маликанинг қаршисида саросимага тушиб, уни чин юракдан севиб қолганини сезиб, дили фиғон бўлади.

Сунгра улў паҳлавон Ахиллес маликанинг жасадини чуқур қайғу билан жанггоҳдан олиб чиқиб, трояликларга ҳадя этади. Трояликлар жангда мардонавор ҳалок булган яна ун иккита амазонканинг жасадини қурол-аслаҳалари билан қўшиб, иззат-ҳурмат ила ўтда куйдирадилар.

Яна бир ҳикоятда айтилишича, амазонкалар ҳатто Афинага бостириб боришди. Ўша вақтда Афина подшоши Тесей эди. Тесей «Арго» кемасида олтин «жунли тери» қидириб Кавказ тоғларига, ҳатто скифлар ерига ҳам келиб кетган. Бундай хатарли сафар чоғида кўп марта жангу жадаллар, қиргин урушларни бошидан кечирган. У ҳатто Амазонкалар шахри Фемискирага ҳужум қилиб, бу шаҳарнинг маликаси Антиопани севиб қолади. Шундан сунг Антиопани ўзига хотин қилиб узоқ Афинага олиб кетади. Афиналиклар маликани катта ҳурмат билан қарши оладилар.

Амазонкалар ўз шохи Антиопанин узоқ элларда сарсон-саргардон булишдан хавотирланиб, маликани асирликдан озод қилиш учун узоқ Афинага юриш бошлайдилар. Амазонкалар шаҳарни вайрон қилиб, Атикаликларни ёйдан ўққа тутиб, чекинишга мажбур этадилар. Ўз эри Тесейни ниҳоятда севиб қолган, Антиопа ҳам эри билан бирга ўз қавму қариндошлари булган амазонкаларга қарши шиддатли жангга киради. Икки уртада қаттиқ жанг бошланади. Ногаҳон, отилган бир ёй ўқи Антиопанин курагига санчилади. Малика ёнида жанг қилаётган эри Тесейнинг оёғига йиқилиб, жон беради. Ўз шохи Антиопанин амазонкалар одатига хиёнат қилиб, улганини эшитган отлиқ аёллар Афинани тарк этиб, ўз юртларига қайтиб келадилар.

Бундай афсонавий ҳикоятлар асосида маълум даражада ҳақиқат етганлигини сезамиз. Скиф авлодларидан бўлмиш амазонкаларнинг қадим замонлардаёқ, Троя, Афина каби узоқ элларга маълум ва машхур булиши бугунги кундаги хотин-қизларимизнинг ҳам қалбини ифтихор ва ғурур билан тўлдирди.

Назаримизда ҳали ҳам Прометей виқорли ва юксак Кавказ тоғларидан туриб, узоқ-узоқларга, скиф ерларига мағрур нигоҳ ташлаб тургандек. Бир томонда колхидалар юрти, бир ёнда амазонкалар шаҳри, бир сн эса бепоен скифлар ери. Эҳтимол, скифлар авлоди мағрурликни Прометейдан ўргангандир. Эҳтимол, амазонкалар Прометейнинг мағрурлигига қойил қолиб, ҳали ҳамон эркак зотини улуглайди. Амазонкалар авлоди ҳали ҳамон эркак зотини Прометей каби метин ирода, беғубор қалб эгаси, инсонларга эзгулик ва яхшилик ҳада этувчи юксак инсоний қалб эгаси деб уйлашади. Биз авлодлар эса Прометейга муносиб бўлишга интиламиз, уз амазонкаларимизни аждодларимиз удумига биноан ардоқлаймиз. Амазонкалар авлоди булган гузал ва жасур аёлларимизга энди сиз қўлингизга қурол билан эмас, Прометей берган оловни тутиб қалбимизни ёритинг, деймиз.

ПРОМЕТЕЙ ЗАНЖИРБАНД ҚИЛИНГАН ҚОЯ

Юстин ва Помпей Трог асарларида таъкидланганидек, фессалияликлар колхидалар юртига, Кавказ ўлкаларига олтин жунли терини қидириб келар экан, ғаройиб ва ажойиб воқеаларни ўз кўзлари билан куриб ҳайратга тушадилар. Айтишларича, қадим замонларда бу улугвор Кавказ тоғларига Прометей занжирбанд қилинган экан. Бу ҳақда Эсхил (эрамиздан олдинги 525—456 йиллар) ўзининг «Занжирбанд Прометей» трагедиясида шундай сатрларни битади:

*Ернинг олис ҳудудида, кимсасиз жойга,
Ваҳший скиф ёбонига мана биз келдик.
Эндиликда қиладиган вазифанг, Гефест,
Ота амрин бажо айлаб — бу бадкирдорни
Осмон қадар юксаклашган метин қояга
Занжир билан ўраб-чирмаб банди этишдир.
Сенинг порлоқ чечагингни, муқаддас утни
Ўғирлаб у, фониийларга армуғон қилди.
Шу гуноҳ-чун жазо бергай маъбудлар унга,
Зеро нуқул элпарварлик қилавермасдан
Зевс тахтин севмакликни урганиб олсин!.*

Бу ўринда Эсхил уз қаҳрамони Прометейнинг скифлар ўлкасидаги баланд қояга занжирбанд қилинганини таъкидламоқда. Бундан кўринадики, скифлар номи ўша антик замонлардаёқ олис Фессалия вилоятига етиб борган. «Бир неча кун утгач, — деб ёзади Арриан ўзининг

¹ Эсхил. Занжирбанд Прометей. Т.: Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашрияти, 1978, 11-бет.

«Александрнинг юриши» номли мемуар асарида, — Александрнинг олдида абийлар деб номланган скифларнинг элчиси келади. Гомер улар туғрисида уз поэмасида жуда адолатпарвар кишилар, деб куйлаган. Скифлар адолатпарвар ва ҳақиқатгуй булганликлари учун ҳам ҳеч кимга қарам эмасди¹. Мана шу фикрнинг узиёқ, Гомер яшаган давр эрамиздан олдинги VIII аср деб айтсак, уша қадим замонлардаёқ скифлар узоқ Элладага маълум ва машҳур булганлиги маълумдир.

Курций Руф ҳам узининг «Александр Македонский тарихи» асарида Прометейнинг Кавказ тоғларига занжирбанд қилинганлиги ҳақида қимматли фактларни келтириб ўтади. Муҳими шундаки, юнонликлар қадимда шимол томонларга — Ғарбий Европа томондаги элатларга эмас, Шарққа томон — Осиё ўлкаларига кўпроқ қизиққанлар. Шунинг учун ҳам қадимги юнон адабий ёдгорликларида кўпроқ скифлар мамлакати, Кавказ тоғлари, Панта бўйлари, колхидалар ўлкаси тилга олинади. Курций Руф уз асарида скифлар юртига, Кавказ тоғлари ва унинг атрофидаги вилоятларга таъриф бериб, Прометейнинг Кавказ тоғларига занжирбанд қилинганини таъкидлайди.

Александр қўшинлари Парфияни босиб олиб, сунгра улар Кавказ тоғлари томон юришни давом эттириб, ундан кейин Киликия денгизига, ундан Каспий денгизига, сунгра Аракс дарёсидан утиб скифларнинг чул жойларига етиб келишди. Кавказга Тавр тоғи қўшни булиб кейин Каппадокияда бошланади. Киликия денгизи ёнидан утиб, Арманистон тоғлари билан туташарди. Мана бу бири-бири билан чирмашиб кетган тоғ тизмаларидан Осиёнинг деярли ҳамма дарёлари бошланиб, улар Қизил, Каспий, Гиркания ва Понт денгизларига қуйиларди. Қўшинлар Кавказдан 17 кунда ошиб ўтади. Шу жойда эни 10 стадий, баландлиги 4 стадий келадиган қоя булиб, бу қояга, қадимги ривоятларга кўра, Прометей занжирбанд қилинган. Тоғ тагидан шаҳар қуриш учун жой ажратилган. Бу шаҳарда яшаб қолиш учун 7000 кекса македонияликлар ва хизматга яроқсиз булиб қолган жанчилар рухсат оладилар. Аҳоли бу шаҳарни Александрия деб атайди.

Фессалияликларнинг қадимги ёдномаси булган «Эллада қаҳрамонлари»да Прометейнинг Кавказ тоғларига занжирбанд қилингани ва бундай огир жазога маҳкум этилишининг сабаблари шундай ҳикоя қилинади:

Ясон «Арго» деган тезюар кема қуриб, олтин жунли терини олиб келиш учун Греция қаҳрамонлари билан учта денгиздан сузиб утиб, Колхидага боришга чақирганда қудратли Геракл ҳам жасур аргонавтлар билан сафарга жунабди.

¹ Арриан. Уша асар, 133-бет.

Бироқ йўлда «Арго» номаълум бир улка қирғоғида тухтаганда Геракл қирғоқ яқинидаги ўрмонга кириб, узоқ кетиб қолибди ва ўз вақтида кемага қайтиб келмабди, шунда аргонавтлар уни ташлаб кетибдилар. Геракл эса қуруқликдан мамлакатнинг ичкарисига йўл олибди ва кўп утмай бир тоққа етибди.

Унинг қаршисида ажиб бир ёввойи улка намоён бўлибди. Юксак тоғлар тизилиб турар, улар этагида яккам-дуккам дарахтлар ўсган, чўққилар эса мангу қор билан қопланган экан. Қахрамон тоққа кутарилган сари йўл оғирлашиб, утиб булмайдиган бўла бошлабди. Охири у денгиз четида қад кутариб турган яланғоч қояга чиқибди.

Шунда бирдан Гераклни биров чақириб қолибди, у қайрилиб қараб, қояга михлаб қўйилган Титанни курибди.

Геракл ростгўйлик маъбудаси Фемиданинг ўғли Прометейни — Титан Иопетни танибди, ер юзидаги одамзод ушандан тарқалган экан.

Қадим замонда ер юзида одам жуда кам экан. Улар улжа кетидан қувиб, ҳайвонлар қаби ўрмонда изғиб юришар, хом гушт, ёввойи мева ва илдишлар ейишар, ҳайвонларнинг терисини ёпиниб юришар ва ёғингарчиликдан ғорларга ҳамда дарахтларнинг қавагига бекинишар эканлар. Уларнинг ақли ёш болаларникидай экан, улар ўз ҳаётларини қуришга ожиз, ёввойи ҳайвонлар ва табиатнинг даҳшатли кучи қаршисида ҳимоясиз эканлар.

Прометейнинг одамларга раҳми келиб, уларга ёрдам қилмоқчи бўлибди.

У ўз дўсти, Зевснинг ўғли — темирчилик худоси ва устаси Гефестнинг олдида жўнабди. Гефестнинг устахонаси Лемнос оролидаги ёнар тоғнинг тагида экан. Катта қурада муқаддас ўт ловиллаб ёнар, бу ўт бўлмаса ҳеч қандай иш, ҳеч қандай ҳунар бўлмас экан. Гефестнинг устахонасида бир кузли учта паҳлавон — Киклоплар ишлашар экан. Гефестнинг ўзи олтидан куйган иккита ҳайкал устахонада тирикдай юриб турар, чулоқ темирчи худо юрганида уларга таянар экан. Прометей Гефестни иш устида учратибди — темирчи худо чақмоқ чақар, Зевсга ўтли яшин ўқ-ёйлар ясар экан. Прометей Гефестнинг моҳирлик билан ишлашини томоша қилиб турибди. Киклоплар босқон билан қўрадаги ўтга дам берибди, устахонаси ичида ялт-юлт этиб учқунлар уча бошлабди, шунда Прометей муқаддас учқундан биттасини ушлаб олибди-да, қўлидаги қамиш поя ичига беркитибди. Прометей муқаддас ўт учқунини солинган ана шу қамишни одамларга келтириб берибди, шундан кейин одамлар шу учқундан ер юзида гулханлар ёндириб, учоқ ва қураларга ўт ёқишибди. Табиат билан қурашишни, ер бағрида яшириниб ётган мис ва темирни, олтин ва кумушни қазиб олиб, ишлов беришни, улардан ўзларига фойдали анжомлар, қурул-яроғ ва безаклар ясашни урганишибди. Одамлар ўзларига ёғоч ва тошлардан уй-жой, дарё ва денгизларда сузиш

учун елканли кемалар қура бошлашибди. Ёввойи ҳайвонларни қулга ургатишибди ва отнинг устига одам миндириб юришга, эчки билан ситирин одамларни тўйдиришга мажбур қилишибди, қуйлардан кийим-бешагга иссиқ ва пишиқ жун ола бошлашибди. Муқаддас ўт нури одамлар фикрини равшанлаштирибди, ғафлатда ётган идрокини уйғотибди, қўлибди бахтга интилиш шавқини кузгатибди.

Прометей муқаддас ўт ёрдами билан одамларга яна куп нарсалар қилишни ургатибди. У одамларга ўсимликларни қайнатиб, касаллик ва жароҳатларга даво буладиган дори-дармон гайёрлашни ургатибди, шундан сўнг одамлар доим раҳна солиб турувчи улим хавфидан халос бўлибдилар. Прометей уларга санашни ва узоқ жойда яшовчиларга ўз фикрларини, билдиришлари учун сўзларни турли белгилар билан ёзишни ургатибди.

Прометей одамларнинг тобора кучли, ақли, ҳар бир ишда моҳир булаётганларини куриб фахрланибди. Бироқ дунё ҳукмрони Зевс Прометейдан қаттиқ газабланиб, муқаддас ўт ўғрисини қаттиқ жазолашга аҳд қилибди. Худолар шоҳи Прометейни ушлаб, дунёнинг бир чеккасидаги кимсасиз тоғли улкага олиб боргани ўз хизматкорлари кучи билан ҳокимни юборибди. Гефестга эса Титанни тоққа занжир билан боғлаб қўйишни буюрибди. Прометей ўз дўсти бўлгани учун бу ишни бажариш Гефестга жуда оғир бўлибди, бироқ Зевснинг хоҳиши шундай экан. Гефест Прометейнинг қул-оёғига кишан урибди, маҳкам занжир билан уни катта тошга боғлабди, кўксига олмос тиг уриб, қояга михлаб ташлабди.

Зевс Прометейга бир умр, асрлар бўйи шу қояга занжирбанд бўлиб қолишни амр қилибди.

Асрлар утибди. Ер юзида купгина узгаришлар юз берибди. Бироқ Прометейнинг азоб чекиши тугамабди. Қуёш унинг ориқлаб кетган танини куйдирар, совуқ шамол уни игнадай санчиловчи қор билан кўмиб юборар экан. Ҳар куни маълум бир вақтда каттакон бургут учиб келиб, Титаннинг танини тирнаб бурдатар, жигарини чуқиб ер экан. Тунда эса жароҳатлари яна битиб қолар экан.

Бироқ унинг Прометей, яъни «келажакни қурувчи» деб аталиши бежиз эмас экан: у бир вақтлар келиб, ер юзида, одамлар орасида буюк қахрамон тугилишини, куп қахрамонликлар курсатиб, ер юзини сувузликлан тозалашни, келиб узини озод этишини билар экан.

Охири бир куни Прометей тоғда бир одам келаётганини эшитиб қолибди, қараса бу қанча-қанча йиллардан бери узи кутаётган қахрамон экан.

Геракл занжирбанд қилинган Прометей олдида келибди-да, Титаннинг кишанларини парчаламоқчи бўлиб, энди қиличини кутарган экан, баланд осмонда бургутнинг қичқиргани эшитилиб қолибди, бу тайинланган вақтда қонли базмга шошилиб келаётган Прометей бургути экан. Шунда

Геракл камонини олиб, учиб келаётган бургутни отиб улдирибди. Ули бургут баланддан қоя остига, денгизга қулаб тушибди, тулқинлар уни суриб кетибди.

Геракл Прометей боғланган занжирни узиб ташлаб, унинг курагидан олмос тиғни суғуриб олибди, Титан уша тиғ билан қояга михлаб қўйилган экан. Шунда озод қилинган Прометей қаддини ростлабди, курагини тулдириб нафас олибди ва чарогон кўзлари билан ер юзига, унга озодлик олиб келган худолар билан яраштирган қахрамонга боқибди.

Зевс Гефестга Прометей боғланган занжирнинг бир ҳалқасидан узук ясаб, унга Титан михлаб қўйилган қоя парчасидан кўз солишни буюрибди. Зевс Прометейга бу узукни асло қўлидан қўймай, ҳамма вақт тақиб юришни буюрибди, бу — дунё ҳокимининг сўзи қатъий эканига, Прометейнинг бир умр қояга занжирбанд қилинганлигига ишора экан.

Арриан «Александрнинг юриши» асарида Кавказ тоғларига ҳам таъриф бериб ўтади.

— Аристобулнинг айтишига қараганда, — деб ёзади Арриан, — Кавказ тоғи Осиёдаги энг баланд тоғлардан бири ҳисобланади. Унинг асосий қисмида усимликлар ўсмас экан. Бу тоғ жуда катта масофага чўзилиб кетган. Киликияни Памфилиядан ажратиб турган Тавр Кавказ билан туташиб кетган. У Кавказдан ажралиб турган барча баланд тоғларнинг энг баланди бўлиб, ҳамма тур Тавр деб аташарди.

Бу Кавказ тоғида фақат теребинт билан сильфий ўсади. Шунга қарамай бу ерда одам кўп. Аҳоли асосан қўй билан қорамол боқади. Қўйлар сильфий усимлигини ёқтиришади: агар қўй узоқдан сильфийнинг ҳидини пайқаса, унга қараб югуради. Гулини тишлаб, томирини кўпориб ёйди. Шунинг учун Киренда подани сильфий ўсадиган ердан узоқда боқишади. Айрим одамлар эса сильфий ўсадиган ерни тусиқлар билан қўй яқинлашган тақдирда ҳам уни ёёлмайдиган қилиб ўраб қўйишган. Сильфийни Киренда жуда қадрлашади.

Диодор «Тарихий кутубхона» асарида Александрнинг Урта Осиёда еттита шаҳар қурганлигини таъкидлаб ўтади. Шундай шаҳарлардан бири Кавказ тоғларининг этагида қурилганлиги маълумдир. Фикримизнинг далили учун фактларга мурожаат этайлик. Аррианнинг ёзишича, Александр Кавказ тоғига етиб келади. Бу ерда у шаҳар барпо этиб, уни Александрия деб номлайди. Бу ерда худоларга қурбонлик келтириб, Кавказ тоғидан ўтади. Бу ерда ҳоким қилиб форслардан Прокс ва Сатирнинг ўғли бўлган Нилоксенни тайинлайди.

Александр Кавказ тоғларига келар экан, бу ердаги афсонавий қоялар ҳақида кўп ҳикоятлар эшитганди. Бу афсонавий тоққа Прометей занжирбанд қилингани ҳақида Каллисфендан ривоятлар эшитганди. Шунинг учун ҳам шох бу тоққа ҳайрат билан қарайди. Тарихчиларнинг

ёзишича, Александр бу тоғнинг ҳамма қояларида бўлмайди. Балки Гирканияга туташ қояларга боради. Прометей тоғи деб ном олган бу қояларнинг этагига маъбуд ва маъбудаларнинг ҳаққи-ҳурмати шаҳар қурилади. Баъзи муаррих адиблар Александрнинг Кавказ тоғида шаҳар қурганига ишонмайдилар. Ҳатто Александрнинг Кавказ тоғида бўлмаганини таъкидлайдилар. Қадимги муаррихлар эса Александрнинг Кавказ тоғида шаҳар қурганлигини эслатадилар. Бу уринда яна бир антик дунё донишманди Диодорнинг «Тарихий кутубхона» асарида лавҳа келтириб ўтишимиз мақсадга мувофиқдир. «Парапамис тоғи орқали Кавказга ўтади ва Мидияга йўл олади, — деб ёзади Диодор Александрнинг Кавказ тоғида бўлганлигини уқтириб. — Шу ерда катта бир шаҳар қуриб, унга Александрия деб ном қўяди. Бундан ташқари, у бошқа шаҳарлар ҳам қўради ва бу шаҳарларга асирга олинган 7000 босқинчини ва 300 ёлланма жангчини жойлаштиради»¹.

Қадимги замон муаррихлари Арриан ва Диодор таъкидлаб ўтган ушбу фикрларга қўшилсак, Александрнинг Кавказ тоғларида бўлиб шаҳар қурганлигига ишонамиз.

Юстин «Помпей Трог эпитоми» асарида Александрнинг Кавказ тоғлари бўйларида яшовчи Дранг Эвергет, ариман, паропомисад ва бошқа кўплаб элатларни узига бўйсундирганини айтади². Александр Кавказдан қайтаётганда нон етишмай қушинлар оч қолади. Жангчилар баданларига сезамдан тайёрланган ёғ суртар эди. Лекин бу ёғ қиммат эди, яъни бир шишаси 240 декарий, шунча асал эса 390 денар, вино — 300 денар эди. Бугдой эса жуда кам эди. Маҳаллий қабилалар бугдой оғборларини душмандан яширар эди. Нон етишмаслигидан жангчилар балиқ ва утлар билан кун қуради. Кейинчалик бу ҳам етмай қолиб, юк ташийдиган баъзи бир ҳайвонларни Бактрияга етгунларича сўйиб едилар³.

ОЛТИН ЖУНЛИ ТЕРИЛАР ЎЛКАСИ

Антик даврлардаёқ яратилган тарихий асарларда Армения ўлкаси ҳақида жуда кўплаб гузал ифодаларни курамиз. Қадимгилар Ереван шаҳрини антик дунёга мансублиги жиҳатидан Афинадан кейинги иккинчи уринда туради, деб бежиз айтишмаган эди.

Муҳими шундаки, қадимги замонлардаёқ Армения деб аталган бу ўлка, ҳозиргача ҳам узининг маъносини йўқотгани йўқ. Шунинг учун эрамингдан илгари VIII—VII асрлардаёқ юнон адиблари уз асарларида Армения ҳақида қизиқ ҳикоялар ёзиб қолдирган эди. Бошқа бир

¹ Диодор Уша асар, 115-бет.

² Юстин «Вестник претеритой истории» 1954, № 3, 215-бет.

³ Курций Руф. Уша асар, 261-бет.

манбаларда колхидалар юрти Кавказ тоғи этаклари булиб, Арменияни ҳам уз ичига оларди, дейилган.

Антик даврлардаёқ греклар ва римликлар Арменияга келиб кетганлиги, бу улкада гаройиб воқеаларнинг гувоҳи булганликларини уз юртдошларига айтиб адо қилолмасди. Бундай адоғи йуқ ҳикояларнинг куплари уша антик замонлардан бизнинг кунимизгача сақланиб қолган.

Қадимги юнон ва римликлар Кавказ тоғи этакларидаги купгина халқларни умумий ном остида Армения деб аташарди.

Армения подшоҳлиги Парфиядан кейин катталиги буйинча барча подшоликлардан устун турарди. Армения Каппадокиядан Каспий денгизигача бир юз минг қадамни эгаллаган, кенглиги эса етти юз минг қадамдир. Арменияга фессалиялик Ясон асос солган деган маълумотлар бор. Ажойиб жасурликлар курсатгани учун Ясонни уз давлатининг хавфли шахси ҳисоблаган Пелий ўлдирмоқчи булади. Бироқ айрим сабабларга кура бу қотиллик амалга ошмай қолади. Шундай мақсад билан Пелий Колхидага юриш эълон қилиб, у ердан Ясонга маҳаллий халқлар учун катта ёдгорлик ҳисобланган олтин жунли қўй терисини олиб келтиришни буюради¹. Айтишларича, бу тери олтин жунли қўйники булган экан.

Юстин ва Помпей Трог асарларида бундай ҳикоятларнинг келтирилиши бежиз эмасди.

Қадим-қадим замонлардаёқ ҳали улуғ суз санъаткори Гомер давридан ҳам анча илгари элладаликлар олис улкаларда, колхидалар юртида, осмонупар виқорли Кавказ тоғларининг этакларида олтин жунли терининг борлиги ҳақида ривоятлар тўқишган. Бу бебаҳо олтин жунли терини қулга киритиш учун уша узоқ Болқон ярим оролида жойлашган Эллада улкасида тезювар ва мустаҳкам «Арго» номли кемалар ясаб, элладалик купгина паҳлавонлар Қора денгиз бўйларидаги Панта вилоятларига, Таврика (Қрим) оролларида, ҳатто Меодита (Азов) ва Каспий денгизи қирғоқларигача келиб кетадилар. Ушанда элладаликлар Қора денгиз ва Каспий денгизи бўйларидаги скифлар билан учрашади. Олис Туркиядаги, Қрим оролидаги, Каспий бўйларидаги купгина элатларнинг туркий тилда гаплашиши бежиз эмас. Бу улкадаги элатлар билан Гиркания, Сўғдиёнадаги қабилаларнинг тили бир-бирига жуда яқин булган. Бу туркигўйлар ўртасида қадим-қадимдан алоқа булганлигига шубҳа йуқ. Улар бир-бири билан дўстлашиб, гоҳида зидлашиб яшаган булсалар-да, ташқи душманга қарши курашда умумий туғ остида бирлашиб кетганлар. Шу туфайли элладаликлар Таврикада яшовчи скифлардан Гиркания, Маргиёна, Сўғдиёна ҳақида қизик-қизик ҳикоялар тинглаганликлари бежиз эмас.

¹ Юстин. Эпитама Помпея Трога. «Вестник древней истории», 1955, № 1, 224-бет.

Олтин жунли тери ҳақидаги афсоналар куп утмай ҳақиқатга айланади. Солдадил ва жасур элладаликлар ҳақиқатан ҳам Кавказ тоғлари этакларидаги колхидалар юртида бебаҳо олтин жунли тери булса керак, деб қаттиқ ишонишади. (Балки олтин каби товланиб турувчи Бухоро қўйлари сурлари, туркман қорақуллари қайсидир бир сабабларга кура уша замонларда элладаликлар қулига тушиб қолиб, уларнинг қўйлари олтин жунли булади, деган афсоналар туқилгандир). Олтин жунли тери ҳақидаги афсоналар бутун Эллада бўйлаб тез тарқалади. «Эллада қабилалари» номли қадимий ҳикояларда мана шу олтин жунли тери воҳаси уз бадий ифодасини топган.

Юстин ўзининг «Помпей Трог эпитами» асарида таъкидлаб ўтган Пелий ва Ясон воқеаси ҳам «Эллада қабилалари»дан кенг урин эгаллаган. Унда ҳикоя қилинишича, Фессалияда курфаз соҳилида бир вақтлар Иолк деган бой ва гузал шаҳар булган экан. Унда Эзон деган чол шоҳлик қилар экан. Пелий исмли ўжар ва амалпараст укаси Эзонни тахтдан тушириб, ўзи ҳукмронлик қила бошлабди. Эзон Пелийга бўйсунибди, лекин уз қадрлон шаҳарини ташлаб кетмай, Иолкда оддий фуқаро қатори туриб қолибди. Кичик ўғли Ясонни эса Пелийдан қўқиб, Пеллон тоғидаги ўрмонга жўнатибди.

Пеллон ёнбағирларидаги ўрмонда кентаврларнинг ёввойи қабиласи яшар экан. Булар ярим одам-ярим от қиёфасида булиб, бошлари билан таналари одамникига ўхшаркан, лекин тўрт оёқли от гавдасига ўрнашган экан. Кентаврлар ваҳший булиб, мамлакатнинг тинч аҳолисига хавф солар, баъзи-баъзида ёввойи пода сингари чанг-тузон кутариб, тоғдан тушар ва экинзорларни топтаб, дуч келган тирик жонни янчиб ҳалок қилар эканлар. Бироқ бу ёввойи маҳлуклар орасида ақл-фаросати билан донг таратган Хирон номли бир кекса кентавр бор экан. Эзон уз ўғлини худди ушанинг тарбиясига топширибди.

Ясон Хироннинг тоғдаги горида куп йиллар яшабди. Қари кентавр унинг баданини чиниқтирибди, ўсмирни кучли ва эпчил қилибди, найза ва қилич билан муомала қилишни ургатибди, унга табиатнинг купгина сирларини очибди ва душман билан курашда ҳийлагар булишни ўқитибди.

Иолкда Пелий шоҳлик қилар экан. Қули остидаги шаҳарда унга ҳеч қандай таҳдид бўлмаса ҳам, доимо уни аллақандай даҳшат қийноққа солар экан. У тез-тез кароматли қоҳинларга мурожаат қилиб, узоқ яшаш-яшамаслигини ва шоҳлигига ким тусиқ булишини сурар экан.

Бир куни у қоҳиндан, менга ким таҳдид қилади, деб сураган экан, қоҳин:

— Бир оёғига шиппак кийган одам, — дебди.

Пелий бу гапни қулоғига қўйиб олибди, шу кундан бошлаб у ким билан учрашса даставвал оёғига қарайдиган булибди.

Ясон йигирма ёшга тўлгач, узини турмушнинг ҳар қандай синовларига бардош берадиган, бақувват ва чидамли ҳис этибди ва уйига қайтмак орзусига тушибди. У Хирон билан хайрлашиб, Пелион урмонидан чиқиб, тогдан тушибди-да, Иолкка қараб йул олибди.

Йулда унга баҳор ёмғиридан тошган бир сой учрабди. Яқин орада на кўприк, на тошқин устига ташланган бирор якка чуп кўринмабди. Ясон елкасидаги плашч хизматини ўтайдиган қоплон терисини йиғиштириб олибди ва сойни кечиб ўтмоққа жазм қилиб, сира ҳам тап тортмай сувга кирибди.

Шу вақт у тусатдан бировнинг чақираётганини эшитиб қолибди. Қайрилиб қараб, тошқин четидаги тош устида купириб тошаётган сувга қурқув ичида тикилиб утирган бир кампирни курибди.

— Нариги ёққа ўтказиб қуй, — дебди у Ясонга, — анчадан бери шу ерда битта-яримта ёрдам қилармикин, деб утирибман, бироқ мен ожизага ҳеч ким ёрдам қилгани йўқ. Ясон индамай кампирни кутариб олибди ва сой тағидаги тошларга аста-секин оёқ қўйиб, уни нариги қирғоққа ўтказиб қўйибди. Сувдан ўтаётганида унинг чап оёғидаги шиппак ечилиб, оқиб кетибди. Ясон қирғоққа чиқиб, кампирни авайлаб ерга туширибди ва ўз йулига кетмоқчи бўлиб чоғланибди, шунда у бирдан:

— Раҳмат, Ясон, бу яхшилигингни унутмайман! — деган кучли, жарангдор овозни эшитибди.

У шартта ўгирилиб қарабди, бироқ ёнида ҳеч ким йўқмиш. Ясон ажабланибди, бу кампир ким булди экая, отимни қаёқдан билди экан, деб ҳаёл сура-сура, нари кетибди. Куп утмай Ясон Иолкка етиб келибди ва одамлар тўла катта бозор майдонидан чиқиб қолибди.

Сочлари қизларникидек узун, елкасига ола-була тери ташлаган бир оёғида шиппаги бор бу нотаниш, чиройли йигитчага ҳамма ҳайрат билан қараб қолибди.

Йигитча отасининг уйига қандай боришни сурабди. Бирдан от дупури ва ғилдиракларнинг гулдирагани эшитилиб, майдонга чиройли фессалий отлари қўшилган икки ғилдиракли ажойиб аравада Иолк ҳукмдори Пелий кириб келибди. Оломон тус-туполон бўлиб кетибди, шоҳнинг араваси олдида ёлғиз Ясонгина қолибди. Пелий қаршисида бир оёғига шиппак кийган одамни куриб, қалтираб кетибди. Шоҳ отларни тўтатибди ва қовоғидан қор ёғиб:

— Э, мусофир йигит, сен ким буласан. Қаерда туғилгансан, Иолкда нима қилиб юрибсан? — деб сурабди.

— Мен мусофир эмасман, — дебди Ясон, — шу ерда, Иолкда туғилганман. Мен шоҳ Эзоннинг ўғлиман, отамдан зўрлик билан тортиб олинган мулкни қайтариб олмоқ учун келдим.

Менга отамнинг турар жойини курсанг, тезроқ уни қуришим керак.

Арава тарақа-туруқ қилиб, куз очиб-юмгунча утакаси ёрилаётган Пелийни олиб кетибди. Кекса Эзонни жуда севган Иолк аҳолиси эса йигитча билан кўришиб, уни отасининг уйига бошлаб борибди.

Кекса Эзон тўнгич ўғлининг бақувват ва гузал нигиг булганини кўриб, севинганидан йиғлаб юборибди. Шу куни Эзоннинг уйида ҳушчақчақ базм авжига чиқибди, барча қариндош-уруғ ва дустлари Ясоннинг қайтиб келганига байрам қилишибди. Бу гуи-томошада ёлғиз Пелийгина курилмабди. У уз саройида қайғуга чумиб, Ясоннинг келишини безовталиқ билан кутар ва ундан қандай қилиб қутулиш йўлини уйлар экан.

Ясон қариндош-уруғлари ва дустлари билан кириб келганда шоҳ яна ҳам қурқиб кетибди.

— Мен сен билан уришгани келганим йўқ, — дебди Ясон Пелийга.

— Биз бир-биримизга бегона эмасмиз, қонимиз бир: сен отамнинг укасисан, амакимсан. Мен ўртадаги ихтилофни қилич билан эмас, тотувлик билан ҳал қилишни истайман. Зурлик билан тортиб олган мамлакатни ўз ихтиёринг билан менга қайтар, шунда мен сенинг бутун бойлигингни, сен ҳосил йигиб оладиган ерларни, подангни ва йилқиларингнинг ҳаммасини, аравангни, саройингни, қимматбаҳо кийим-бошларингни ўзингга қолдираман. Ўзинг ёшингни яшаб, ошингни ошаб, маъмурчиликда, осойишталикда яшайсан, сенга ва болаларингга қўл теккизмайман.

Бироқ маккор Пелий Ясонга шундай жавоб берибди.

— Сен ҳақсан, Эзоннинг ўғли, сен талаб қилган нарсани беришга розиман. Бироқ уни бекордан-бекорга олишинг инсофдан булармикин? Мен Иолкда йигирма йил ҳукмронлик қилдим, шу ииллар ичида шоҳлик қилишга ҳақ-ҳуқуқ орттирдим. Уни шундайгина қўлимга тутқазиб қўя қолади, дейсанми?! Ясон, сен ёшсан, айна кучга тулган вақтинг, менга бир хизмат қилсанг на бўлур? Бир неча йилдан бери хунрезлик алами юрагимга тошдай қадалиб ётибди. Ҳали ўзинг айтдинг-ку, биз бир-биримизга бегона эмасмиз...

— Буюр! — дебди Ясон мағрур. — Амрингни бажо этишга ваъда бераман.

— Кулоқ сол! — дебди Пелий. — Олтин жунли тери тўғрисида ҳеч нарсa биласанми? Фрикснинг отаси билан бобонг, отанг билан мендек ака-ука эканлигидан хабаринг борми? Колхидада Фрикснинг ҳоли нима кечганини биласанми?

Шундан сунг Пелий Ясонга: шоҳ Ээт аввал Фриксни севганини, катта қизи Халкиопани унга бериб, узига ворис қилиб тайинлаганини айтиб берибди. Бироқ кейинчалик Ээт яна уйланибди, янги хотини унга Апсирт номли ўғил туғиб берибди. Шунда шоҳ Фриксга Колхидадан чиқиб кетишини буюрибди. Фрикс шоҳдан олтин жунли терини қайтариб

беришни сурабди. Эёт бу гапни эшитгач, бениҳоя ғазаб талласиди куёвини ўлдириб қўйибди.

— Фрикснинг руҳи менга тинчлик бермайди, — деб давом этибди Пелий узини ғамгин қилиб кўрсатиб, у кечалари келиб, мендан Колхидага бориб. Эётдан олтин жунли терини тортиб олишни сурайдди. Бироқ мен қариб қолдим, бундай узоқ сафарга чиқишга куч-қувватим йўқ. Бу ишни сен бажаришинг керак, Ясон! Олтин жунли терини олиб кел, шунда сен Фрикснинг учини олган буласан ва она ватанингни дунёдаги ҳамма мамлакатлардан бадавлат қиласан, мен булсам Иolk тахтини жон деб сенга топшираман.

Маккор Пелий Ясонга шундай дебди, ичида эса:

«Ўз ўлимнинг излаб йўлга чиқ! Бир жойда эмас, бир жойда — қутурган денгиздами, бегона қирғоқдами, ёки ёвуз Эёт ҳузуридами — ишқилиб, уни топасан, Эзоннинг ўғли. Олтин жунли терини қўлга киритолмаганингдек, Иolkни ҳам қайта кўрмайсан!» дебди.

Ясон хатарли, оғир сафарга ҳозирлик кўра бошлабди.

Тўлқинли учта денгиздан сузиб ўтиб, Колхидага етиб бориш учун ҳалигача Грецияда бўлмаган катта, тезюар ва мустаҳкам кема керак экан. Катта кемада узоқ сафарга бориш, олтин жунли терини куч ёки ҳийла билан қўлга киритиш учун Ясонга жасур, кучли, ҳамроҳлар — денгизчи ва жангчилар керак экан¹.

Шундай қилиб, Ясон узоқ Колхидалар юртидан, олис Кавказ тоғлари этакларидан олтин жунли терини олиб келиш учун машаққатли ва хатарли сафарга отланади.

Эҳтимол, қадим-қадим замонларда юнонлар қидирган олтин жунли тери ҳозирги Туркменистон ва Бухоро воҳасида бўлгандир. Жаҳон бозорида олтиндан қиммат нархга баҳоланувчи туркман ва Бухоро қорақўл қўйларининг сур терилари ҳозирги кунда ҳам қимматини йўқотган эмас. Олимлар бугунги кунга келиб туркман ва Бухоро қўйлари териларининг турли сабабларга кўра сифати пасайиб кетган деб изоҳлашмоқда. Антик замонларда бу терилар нақадар гузал ва антиқа бўлганлиги шак-шубҳасиз. Чунки у замонларда ҳамма нарса аслидагича ноёб ва табиий бўлган. Ҳозир ҳам бу терилар олтин каби товланиб туради.

Эҳтимол, уша қадим замонларда Колхиди — Кавказ томонларга келган юнонликлар бу терилардан бирортасини куриб, олтин каби товлангани учун ҳам олтин жунли тери деб атагандир. Юнонларнинг Кавказ томонларга келиб олтин жунли тери қидиришлари тахминий фикрларимизни ҳақиқат томон етаклайди. Кавказликлар билан урта осийликлар уртасида эса азалдан яқин алоқа мавжуд бўлган. Олтин жунли қўй терилари Бухоро ва туркман яйловларида топилади, холос. Юнон

яйловлари Кавказ орқали туркман ва Бухоро ерларигача келиб олтин жунли тери қидирган бўлишлари ҳам эҳтимолдан холи эмас.

ГИРКАНИЯ

Ўрта Осиёдаги ўлкалар ичида Гирканиа ҳам узининг гузал табиатининг мафтункорлиги билан ажралиб турарди. Гирканиа, Марғиёна, Сўғдиёна, Бақтрия каби элларнинг қадим утмишдаги қисмати ҳам бир бўлган. Бу элатлар антик замонлардаёқ зардуштийлик динига сийинганлар. Уларнинг турмуш тарзи, урф-олатида ҳам куп жиҳатдан ухшашликлар мавжуд эди. Бу ердаги қабилалар асосан чорвачилик билан шуғулланиб, кучманчи ва ярим кучманчи бўлиб яшарди. Гирканлар Сўғдиёна ерларига, сўғлар Гирканиа томонга ҳам утиб яшашган. Қўй-қўзиларини боқишиб, бир яйловда ўтов қуришган. Бир дастурхондан таом еб, сут-қатиқ улашган.

Ҳозиргача олимлар, қадим замонларда массагет, шак қабилалари Гирканиада яшаганми, марғиёналикми ёки сўғдиёналикми, аниқлай олмай, қизғин тиртишмоқдалар. Баъзи бир этнографлар бу қабилалар ҳозирги Туркменистон жумҳуриятида яшаган десалар, бошқа бирлари ҳозирги Ўзбекистон жумҳуриятининг ичкарасида яшаган дейдилар. Айримлари Қорақалпоғистон, Хоразм ерларига олиб бориб қўйишди. Муҳими шундаки, массагет, шак қабилалари қадимги энг йирик элатлардан бўлиб, уларнинг ватани ҳозирги Ўрта Осиё ерлари эди. Эрон шоҳлари Кир, Доро Ўрта Осиёдаги ҳамма вилоятларни ўзига бўйсундиради. Бу ердаги барча қабилалар улкан Ахмонийлар давлатига қарам бўлиб, қарийб уч аср (эрамиздан илгариги VI—IV асрлар) Эрон шоҳларининг қўл остида булади. Баъзан бу қабилалар бирлашиб, бож-хирож тулашдан бош тортиб, истилочиларга қарши курашар эдилар. Бунинг ёрқин мисоли сифатида Эрон шоҳи Кирнинг массагетлар томонидан тор-мор этилиши булса, шак қабилалари томонидан Доро қўшинларининг мағлубиятга учрашидир.

Александр ўз қўшинлари билан Гирканиа ерларига кириб келар экан, бу ердаги қабилаларнинг ниҳоятда жанговар эканлиги ҳақида эшитади. Гирканиа бир томондан Каспий денгизи билан туташиб, денгиз бўйлаб Кавказ тоғларигача, иккинчи томондан Окс дарёсигача қўзилиб кетган бепоён ерларни ўз ичига оларди. Айтишларича, Александр Македонскийдан енгилган шоҳ Доро Кодомон ҳам Гирканиа томонга чекинади. Мана шу Гирканиа ерларида Бақтрия ҳокими Бесснинг Шарққа юриши тасвирланган асарларда Гирканияннинг антик даврига кенг изоҳ берилди.

Курций Руф ўзининг «Александр Македонский тарихи» асарида Гирканияннинг фақат табиатини, у ердаги дарёлар ва тоғлар тасвирини

¹ Эллада қаҳрамонлари. Т.: «Ёш гвардия», 1976.

бериб қолмасдан, балки Каспий бўйларида яшовчи халқлар ҳаётини ва у ерларда бўлиб ўтган тарихий воқеаларни ҳам катта қизиқиш билан ифодалайди. Гирканида яшовчи қабила ва элатларнинг турмуши, яшаш шартлари ҳам ёзувчининг эътиборида туради. Бу қабилаларнинг ўй-фикрлари, яшаш тарзи, аиниқса Александрга муносабати ўқувчини ҳайратга солади.

Александр Эригийга юкни дала йўли билан олиб кетиш учун бир отряд берди.

Александрнинг ўзи эса 150 чақирим юрганидан кейин пиёда ва отлик аскар билан Гирканига яқин жойдаги бир водийда жойлашди. У ерда қалин урмон бўлиб, қоялардан тушган сув ҳисобига дарахтлар усар эди.

Тогнинг этагида Зиобэт деган дарё оқиб, қояларга урилиши натижасида 2 ирмоққа бўлинади.

Ирмоқдан бири бирданига ер тагига қараб оқарди. Бу дарё 300 чақиримгача ер тагидан оқиб, яна ер юзига чиқарди. Унинг кенлиги 13 чақирим эди, кейинчалик торайиб, Ридаги дарёсига қуйилар экан.

Курий Руф ҳудди шундай ҳолатнинг, яъни Политимет дарёси бўйларида ҳам борлигига ишонч ҳосил қилади.

Ерли аҳолининг айтишича, дарёнинг ер тагига оқиш жойида бошланган нарсалар ер таги орқали оқиб бошқа жойдан чиқар экан. Александр бу сирли воқеани иккита ҳукиз ташлаб синаб кўради.

Тўртинчи кун лашкарлар шу ерда дам олишади, шу кун Бесс билан Дорони босиб олган Набарзондан шоҳ хат олади. Хатда ёзилишича, Набарзон Доронинг душмани эмас, балки у Дорога фойдали маслаҳат беради. Бироқ шу маслаҳатгўйлиги учун сал қолдики, унинг улимга маҳкум қилинишига. Доро гуё ўз ҳимоясини келгиндиларга ишонган ҳолда, ўз одамларининг содиқлигини инкор этди. Бу содиқлик 230 кун давом этади. Унинг ўзи хавфли вазиятда туриб, керакли зарур чораларни қабул қилади. Доро гуё Багоас ўзига қарши фитна уюштирмоқчи деб уйлаб, уни улдирмоқчи бўлади.

Агар шоҳ чақирса, қўрқмасдан унинг ҳузурига келиши мумкин. У қўрқмайди, чунки шундай буюк шоҳ ваъдасини бузмас ахир. Шоҳ мисоли бир худо, алдай олмайди. Агарда Александр унга ишонмаса, қувгин қилиши мумкин. Жасур одам қайси жойни танласа, ўша ер унинг учун ватан бўлади. Александр иккиланиб, форсларга ваъда бердики, агар Набарзон келса унга тегинмасликка. Бу вақтда шоҳ қўшини қалин сафланиб йўлда давом этар эди. Шоҳ гоҳида узининг ишончли одамларини разведкага юборади.

Олдинда енгил қуролланганлар, кейин пиёдалар, улардан кейин эса юклар борарди. Бу мамлакат аҳолисининг уришқоқлиги ва табиатининг инжиқлиги шоҳни доимо сергак бўлишга мажбур қилади.

Бу улкан текислик Каспий денгизигача борар эди. Унинг чап томонида қирқетлар, моссинлар ва халивларнинг ерлари бўлиб, ун томонда, ғарбда левкосирлар, шимолда амазонкалар яшар эди. Бошқа денгизларга қараганда Каспийнинг суви унчалик шўр бўлмай, унда улкан илонлар, ранг-баранг қанотли балиқлар бор эди. Бировлар бун Каспий денгизи дейишса, бошқалар эса Гирканиа денгизи дейишади, баъзилар эса бу денгизга Меотий ботқоқликлари қуйиладан дейишган. Бошқа бировлар бу Каспий денгизи эмас, балки бу Ҳиндистондан Гирканиага йўл очган Океаннинг ўзи дейишган.

Шу ердан шоҳ яна 20 чақирим ичкарига киради. Йўлда дарё, урмонлар ҳалақит беради, лекин душман куринмасди. Бу мамлакат мевали дарахтларга бой бўлиб, ери узум етиштиришга мослашганди. Бу ерда қайинга ўхшаш дарахтлар усиб, улар узидан асал чиқарарди. Агар аҳоли бу асални қуёш чиққунга қадар йиғмаса, у йўқ бўлиб қоларди.

Шу ердан Александр яна 30 чақирим юрди ва Фратаферни учратиб, уни қабул қилади, сўнгра Арва шаҳрига келади. Шу шаҳарда у Кратер ва Эригий билан қушилади. Улар тапурлар қабиласининг бошлиғи Фрадатни олиб келишади. Александр уни ҳам яхши қабул қилади. Кейин у Гирканиянинг ҳокими қилиб Манани тайинлайди. У шоҳ Ох (Эрон шоҳи) даврида қувғин қилиниб, сўнгра Филиппга арз қилиб келган эди. Тапурларнинг бошлиғи қилиб Александр яна Фрадатнинг узини тайинлайди.

Дорога содиқ бўлган Артабаз ҳам уз болалари билан шоҳни иззат-икром ила кутиб олади. Бу ўлка Гирканиянинг чекка водийларидан эди. Шоҳ Артабазга ун қулини бериб кўришади. Чунки у шоҳ Ох даврида қувғинликда юрганида Филиппнинг даргоҳида меҳмон бўлганди.

«Мен ҳудодан илтижо қиламанки, сен шоҳ, абадий бахтга эга бўлгин, мен ўзим бахтлиман, лекин қариллик уйлантиради, сенинг яхшиликларингни кўра олмай қоламан», — дейди Артабаз шоҳнинг марҳаматини куриб севинганидан.

Артабаз 95 ёшда бўлиб, 9 та ўғли бор эди. Уларни шоҳнинг ихтиёрига топшириб, садақат билан хизмат қилишини айтади. Шоҳ одатда пиёда юрар эди, лекин бу сафар кекса Артабаз уялмаслиги учун ўзига ва Артабазга от келтиришни буюрди. Лагерьдан чиққандан кейин шоҳ Артабаз олиб келган грекларни йиғмоқчи бўлди. Лекин улар рад жавобини бериб, лаконликлар ҳимоя қилинмаса, нима қилишни ўзимиз биламиз дейишди.

Улар Доро даврида лаконликларнинг элчиси бўлиб, унинг мағлубиятидан кейин эронликлар қули остидаги грек мардикорларига қўшилган эди. Шоҳ уларга олдиндан ҳеч қандай ваъда бермасдан, ўз

¹ Айрим манбаларда Артабаз Бақтрия ҳокими эди дейилади.

хузурига таклиф қилди ва уз тақдирини узлари ҳал қилишини айтди. Шундагина улар зурға келишга ваъда беришади.

Аммо афиналик Демократ ўзини ўзи қилич билан улдиради, чунки у ҳам доим македонияликлар истилосига қарши чиққан бўлиб Македония шохининг кечиришига кузи етмасди. Қолган барча греклар Александрга бўйсунди. Улар жами 1500 жангчи ва Дорога элчи қилиб юборилган 90 та киши эди¹.

Кейин у Артабазни уйига иззат-икром билан қуйиб юборади ва ўзи Гирканиа шаҳрига етиб келади. Бу ерда Доронинг саройи бўлиб Набарзон шохни иззат-икром билан кутиб олади. Улар ичида Доро яхши курган гузал Багоас бор эди. Кейинчалик Александр ҳам бу гузални яхши кўриб қолиб, унинг илтимосига кура Набарзонни кечирган.

Гирканиянинг антик даврига тухталар эканмиз, қадимги дунё адибларининг тасвирлари бир-бирига жуда яқин эканлигига ишонч ҳосил қиламиз. Тасвирдаги бундай ухшашлик ва яқинлиқнинг икки сабаби бор. Ё адиблар бир тарихий манбани ўқишиб, уларни ўз фикрлари доирасида тўлдирган ёки бири иккинчисидан таъсирланиб, янги бир ижодий йўналишда давом этган. Биз учун энг қадимги даврларда ижод этган адиблар асарларидан ухшаш эпизодларни топиб олиб, тарихий воқелиқнинг ҳақиқатга яқинлигини тасдиқлашдир. Биз фикримизнинг тасдиғи сифатида ухшаш ифодаларни, бир-бирининг янгича талқинини қидириб топишга ҳаракат қиламиз.

Плутарх тасвирида берилишича, Александр Гирканиа томон юриш бошлайди. Дастлаб у Гекатомпилонга келиб тухтайди ва шу ерда жангчилар дам олишади. Бу ер жуда бой улка бўлиб, одам яшаши учун ҳамма шароит мавжуд эди. Шундан кейин яна 150 стадий юриб улкан тоғ ёнида тухтайди. Бу тоғ ён бағрида бир ғор бўлиб, бу ғорни худолар жойи деб аташарди. Шу ердан Ствоит дарёси бошланиб, уч стадийдан кейин юқоридаги улкан тошга урилиб, шаршара бўлиб ер тагига сингиб кетар ва 300 стадий ер ости бўйлаб оқиб, яна ер устига чиқар эди. Худди шу ердан Александр юришини давом эттириб, Гирканиа территориясига киради ва Каспий денгизигача булган ҳамма шаҳарларни узига бўйсундиради. Айтишларига қараганда, бу етти денгизда улкан илонлар ва балиқлар булган экан. Бу ерлар ҳам жуда бой ва ҳосилдор ерлар бўлиб, асосан узумчиликни ташкил қилар ва вино етиштириларди. Шунингдек, бугдойзорлар ва баргларида асал оқиб турувчи дарахтлар ҳам кўп эди. Яна Анфридон деб аталувчи учар ҳайвонлар ва асаларилар ҳам кўп эди. Александр Гирканиа ва унга қўшни булган халқлар орасида юрганида Доро билан қочган собиқ ҳарбий бошлиқлар унга ихтиёрий равишда бўйсундиладар. Александр Доро қўшинининг собиқ

¹ Курций Руф. Уша асар. 207-бет.

ҳарбийларидан 1500 га яқин кишини яхши кутиб олиб, уларни ҳаёламайди.

Ствоит дарёсининг ерга сингиб 300 стадий (стадий улчовини лугатда бериб ўтганмиз)дан сўнг ернинг юзасига чиқиши, Гиркан денгизига улкан балиқлар ва илонларнинг борлиги, асал чиқарувчи дарахтларнинг ўсиши ҳақидаги тафсилотлар ҳар икки адиб асарида бир-бирининг айнан такрори эканлигига гувоҳ бўламиз. Бундай тарихий манбаларни ўқиб шундай хулосага қилиш мумкинки, йигирма аср мобайнида Каспий денгизи анча ичкарига кириб борган, унинг суви аввалгисидан камайиб кетган бўлиши ҳам мумкин. Эҳтимол, йигирма уч аср илгари Каспий денгизи ҳозирги туркман элидаги қумликлар урнини тўлдириб тургандир. Ушанда Гирканиа қумликлар эмас, ўрмонлар юрти булгандир. Йигирма уч аср мобайнида табиатда юз берган муъжизаларни тасаввур қилиб айтиш мумкинки, ушанда улкан Каспий денгизи ҳатто Орол бўйларигача қузилиб кетгандир. Ернинг бетида бўлмаса ҳам, ернинг тагида бу икки денгиз бир-бири билан туташиб тургандир. Эҳтимол уша антик замонларда Орол денгизи ҳозирги сатҳидан анча кенг булгандир. Ҳозирги қумликлар ва шўр ерлар урнида бог-роғлар, бепоён ўрмонлар мавжуд булгандир. Ахир, ҳозир ерлар беадад туз ва химикатлар таъсирида қариётган бўлса, йигирма уч аср муқаддам ер айна кучга тулиб, экинларга муҳтож эди-ку?

Ҳатто айрим олимларнинг таъкидлашича, қадимда Орол булмаган эмиш. Бу денгиз кейинчалик пайдо булган, деган гаплар юради¹. Окс (Аму) ва Яксарт (Сир) дарёлари қушилиб, Каспийга қуйилган, деган фактни асослашга уринадилар².

Курций Руф таъкидлашича, Доро Гирканиага қарашли булган драглар юртида улдирилади. Драглар юртининг ҳокими ушанда Барзаент бўлиб, у Бесс билан пинхона тил бириктириб, Дорони улдиришда иштирок этган эди. Кейинчалик Барзаент Александрнинг хон Бессни таъқиб қилаётганини эшитиб, Дорога қилинган суиқасднинг иштирокчиси булганлиги учун сири фош бўлиб қолишидан қўрқиб, Ҳиндистон томон қочиб кетади³.

Бошқа бир манбаларда Гирканиа ерларида, хусусан, унинг Дронгис шаҳрида яқин жангчиларидан бири Димн Александрга фитна уюштиргани таъкидланади⁴.

¹ Толстона Л.С. Исторические предания Южного приаралья. М.: «Наука», 1984, 40-бет.
² С.П. Толстов. По следам древнехорезмийской цивилизации. М.: Изд-во АН. 1948, 22-бет.

³ Есбергенов Х., Хожиязов Ж. Этнографические мотивы в каракалпакском фольклоре. Изд-во «Фан», 1988, 18-бет.

⁴ Курций Руф. Уша асар, 217-бет.

⁵ Диодор. Уша асар. 110-бет.

Бошқа бир манбада эса, Александр Гиркания ерларида ўз жангчиларига қарата нутқ сузлаб, уларни Осиёнинг ичкараси томон жангни давом эттиришга ундайди. Бу ҳақда Плутархнинг фикрлари диққатга сазовордир.

Александр ҳамisha македонияликларнинг руҳи тушиб, сафарни давом эттиришдан бош тортмаса, деб қурқарди. У ўзи билан Гирканди булган энг яхши йигирма минг пиеда ва уч минг отлик аскарга мурожаат қилади. Варварлар македонияликларни худди тушларида кургандай қуришади. Агар энди улар Осиёни ўз сафар планларига киритса, варварлар уларга худди оч бўрилардай даҳшат билан ҳужум қилишади. Агар кимнинг кетгиси келса, унинг йули тўсилмайди. Лекин худолар, македонияликлар уни ўз хоҳишлари билан ташлаб кетишганининг гувоҳи бўлишсин. У македонияликларга бутун дунёни босиб олмоқчи эканлиги ҳақида гапирди. Тахминан шу гапларни Александр хатида Антипатрага ҳам ёзди. Унинг ёзишича, шох ўз гапларини тугатгандан сунг, жангчилар унга дунёнинг четигача бўлса ҳам у билан бирга боришларини айтишибди. Жангчиларнинг бу қисмини кундиргандан кейин, қолган аскарлар ҳам шох ортидан боришга тайёр эканликларини билдиришади.

Албатта, қушинни бундай бардамликка, руҳан тетикликка ундовчи нутқларни Александр куп марта сузлаган. Уларнинг айримларигина тарихий ҳужжатларда сақланиб қолган, холос.

Александр Гирканияда туриб, яқиндагина босиб олган Парфия, Мидия улкалари ва Эрон билан ҳам алоқасини узмайди. Бу улкаларга янги ҳокимлар тайинлар, қушимча кучлар юбориб, тўпланган бойликларни ўзи асос солган Александрия шаҳрига юбориб турар, Македония билан Гиркания уртасида тухтовсиз қарвон қатнай бошлаган эди...

Александр Сугдиёна томон юриш бошлашдан аввал Гирканияда катта қушин тўплаб, ўз кучларини анча мустаҳкамлаб олади. Македония ва Грециядан янги кучлар келиб қўшилади. Чунки Сугдиёнадаги қабилаларнинг ниҳоятда жанговар ва ватанпарвар эканликлари ҳақида Александр куплаб ривоятлар эшитганди.

Гиркания ерлари ҳам бепоён бўлиб, бу улкада асосан массагет қабилалари яшарди. Массагетлар бир вақтлар ҳатто Парфия ва Мидияни ҳам ўзларига қарам қилиб олган эди. Кейинчалик Парфия ва Мидия шохлиги ажралиб чиқади.

Александр маҳаллий халқнинг урф-одатини қабул қилишни Гиркания ва ҳатто Мидия, Парфия ерлариданоқ бошлаган эди. Кейинчалик Сугдиёна ва Бақтрияда бу ишни охирига етказди. Шунинг учун ҳам айрим тарихчилар Александр маҳаллий халқнинг урф-одатини фақат Сугдиёнада жорий этган эди, деганда ҳақ эмас. Фикримизнинг далили учун шундай бир далилга мурожаат қилишимиз мумкин. Курций Руфини таъкидлашча, дам олиш ва ҳаракатсизликдан кура кўпроқ ҳарбий

ишларни ёқтирган Александр куп вақтларини майшатга сарф қиладиган бўлиб қолади. Вақт-бевақт кечаси билан ичкиликбозлик ва айш-ишратни амал қилади.

Бу одатни яхши қабул қилмаётган қабилadoшларини шох уришар, бу эса уларга ёқмас эди. Ўз урф-одатларига содиқ одамларни шох бўйсундирилган ўзга қабилалар ичига аралаштиради. Шунинг учун жангчилар томонидан норозилик ва шикоятлар бўлади. Бундан Александр тоқ гумонсирар, гоҳ газабланар эди. Шох Грециядан келтирилган қишовозларга қаноат қилмасдан, асирга олинган аёлларни қушиқ айтишга мажбур қилар эди. Шу аёллар ичида биттаси узининг гузаллиги, камтарлиги билан шохни жалб этади, унинг кўзларидан, юзидан юқори табақадан эканлиги билиниб турар эди. Шох сураб билдики, у форслар шох Охнинг набираси Густаспнинг хотини экан. Густасп Доронинг қариндоши бўлиб, катта қушинни бошқарар эди. Бундан эшитган шох бу аёлни тутқунликдан озод қилади ва эрини топишда ёрдам беради. Эртаси куни шох Гефестигонга асирларни саройга йиғишни айтади. Бу ерда у юқори табақали одамларни ажратади. Бундайлар 1000 та бўлиб, улар ичида Доронинг укаси Оксафр ҳам бор эди. Қулга туширилган улжа 26000 талант пулдан иборат бўлиб, 12 мингини шох лашкарларига совга учун сарф қилади, худди шунча пулни қуриқлаётган одамларнинг ўзлари унраб кетганди.

Оксидат эронлик шаҳзода бўлиб, Доро уни қатл этиш учун ушлаб турган эди. Александр уни озод қилиб, Мидияга ҳоким қилиб қўяди. Доронинг укаси Оксафрни эса ўз дўстлари сафига қушиб олади. Шох бу ердан илгари унчалик машҳур бўлмаган, ҳозир эса Тигр ва Евфрат дарёсидан то Қизил денгизигача булган жойдаги халқлар устидан бошчилик қилаётган Парфияга қараб жунайди. Бу ерлардаги текис ва ҳосилдор жойларни скифлар эгаллаб олган бўлиб, улар хавфли қушни эди! Улар Европа ва Осиёда яшар эдилар. Босфорнинг нариги томонидагилар осийликлар бўлиб, Европада яшайдиганлар эса Фракия чегарасидан Борисфенгача ва ундан Танаис дарёсигача қузилган эди. Танаис Европа ва Осиё уртасида оқар эди.

Шундай қилиб, Александр Гиркания ерларида узоқ туриб қолмасдан Окс дарёси томон юришни давом эттиради. Гиркания ерларида маҳаллий қабилаларнинг қаттиқ қаршилигига учрамаган Александр қушинларини сўғдлар катта тайёргарлик билан кутиб туришарди.

Юстиннинг «Помпей Грог эпитами» асарида Парфия ҳақида ҳам қизиқ эпизодларни ўқиймиз. Маълумки, Мидия ва Парфия ерлари Гирканияга яқин эди. «Ҳатто парфияликлар тили, — деб ёзилган юқоридаги асарда, — мидияликлар билан скифлар тилининг

Курций Руф Уша асар, 197-бет.

аралашмасидан иборат эди». Маълумки, скифлар Гиркания ва Мидия ерларида ҳам яшар эди. Тарихий манбаларда таъкидланишича, ҳатто қачонлардир Парфия, Мидия, Гиркания ерлари бирлашиб, бир шоҳликка қарам бўлган.

Шунингдек, парфияликлар билан скифлар ўртасида тез-тез жанг жадаллар бўлиб турган.

Бу уринда «Помпей Трог эпитоми» асарндаги лавҳаларга алоҳида тўхталиб ўтишга тўғри келади.

Македонлар буюк саркардалар бошчилигидаги римликлар ҳужумига уч марта дучор буладилар. Рим уша вақтда айни кучга тўлган улкан давлатлардан бўлиб, уларга тенг келиш анча мушкул иш эди. Денгиз ортида душман ўстидан қозонилган ғалаба уларга беҳисоб шон-шўҳрат олиб келади. Айниқса улар учун қачонлардир буюк ҳисобланган Ассирия, Мидия ва Эрон ҳамда ёнгинасида минглаб шаҳарларга эга бўлган Ҳактрия вилоятини қўлга киритиш музаффар юриш ҳисобланади. Бироқ улар скифларнинг тўхтовсиз ҳужумларига дучор бўлиб, бошқа қўшни қабилалар билан ҳам қиргин-барот жанглار қилишади. Бу улкаларда уларга маҳаллий эллар ҳар тарафдан хавф солиб турарди. Ички ниёқларнинг кучайиши натижасида скифлар улқасидан қувиб юборилиб, улар аста-секин Гиркания, Дак, Амартан ва Марғиёна оралиғидаги чул жойларни эгаллай бошладилар. Кейин улар ўз ҳукмронлигини кенгайтирадилар. Аввал қўшни халқлар қаршиликсиз ўз ерларини топширган бўлсалар, кейинчалик уларнинг тез-тез ҳужум қилиб хавф солиб туришига қарамасдан, ўз чегараларини шунчалик кенгайтирдиларки, натижада фақат улкан саҳро кенгликларигина эмас, балки қоялардан тортиб баланд тоғ чўққиларигача уларнинг қўлига ўтади. Парфия ерларининг кўп қисми жазирама иссиқ ёки ута совуқ бўлишига қарамасдан, тоғда одамлар қор буронларидан азоб чексалар ҳам, водийларда гашналикка дучор бўлсалар ҳам, бундай қийинчиликларни енгиб олган интиларди.

Парфияликлар Македония истилосидан қутулгач, уларда доимий подшоҳликлар ҳукмронлиги бошланади. Ушанда пробул табақаси подшоҳлик салтанатига энг яқин турарди. Уруш вақтида саркардалар, тинчлик вақтида ҳукмронлар мана шу подшоҳлик табақасидан чиқади. Қачонлардир улар уларининг махсус бир хилдаги ўзига хос кийимига эга эдилар. Кейинчалик улар бойиб кетиб, мидияликлар сингари шоҳона кийим кия бошлайдилар.

Парфияликларнинг қуроли ҳам скифларникига жуда ухшарди. Қўшинлар асосан ўзга халқларники сингари озод жангчилардан эмас, балки қўллардан ташкил топганди. Парфияликлар қўл остидаги жангчиларга, яъни қўл болаларига ўз болаларидек ғамхўрлик қилишарди. Уларни отда юришга ва камондан ўқ отишга ўргатардилар. Парфияликлар

қанчалик бойиган сари, айниқса уруш пайтларида подшо қўшинига шунча кўп отлиқ аскарлар қўшардилар. Парфияликлар тўғри қатор тизилиб урушга олмайдилар ва қалъаларни қамал қилиб, шу йўсинда олмайдилар.

Парфияликлар отларда шиддат билан жанг қиладилар. Гоҳ душманга тўсатдан ҳамла қилиб, гоҳ орқага чекиниб, кўпинча орқага қочганларида маҳорат билан ҳаракат қилишарди. Чунки қувиб келаётганлар одатда эҳтиётсиз бўлишади, уларга фавқулодда зарба бериш қулайроқдир.

Парфия подшоси Митридат улимидан кейин унинг ўғли Фраат тахтга ўтиради. Парфия подшолигини эгаллаган Фраат Антиохдан қасос олиш мақсадида Сурияга қарши уруш бошлашга қарор қилади. Аммо скифларнинг ҳужуми уни ўз давлатини ҳимоя қилиш учун Парфияга қайтишга мажбур қилади. Антиохга қарши урушга қатнашиш учун скифлар парфияликлар қўшинига ёрдамга чақирилган эди. Аммо скифлар белгиланган муддатдан анча кечикиб етиб келишди. Скифларни шартнома муддатини бузиб, кечикиб келганлиги учун айблашиб, урушга қатнашиш учун белгиланган ҳақни тўлашмайдилар. Норози бўлган скифлар ўз ҳақини талаб қилиб уруш бошлайдилар. Шунинг учун Фраат уларга қарши юриш қилиб, давлатни бошқариб туриш учун Гимерни қолдиради. Гимер вақтинча ҳокимиятни бошқариб турганини унутиб, золимлик йўлига ўтади ва Вавилония билан бошқа шаҳарлар аҳолисини талай бошлади. Фраатнинг ўзи қўшинига Антиох билан бўлган жангда асирга тушган грекларни олган эди. У қўшинидаги грек асирларининг ўзига бўлган душманлик кайфиятини унутганди. Шунинг учун греклар парфияликларнинг жанговарлик ҳолати сусайганини сезиб, душман тарафга қочиб ўтадилар ва шиддатли тўқнашувда парфияликларни тор-мор қилиб, Фраатни улдирадилар.

Фраат ўрнига Парфия подшоҳлигига унинг отаси томондан амакиси Артабан қўйилади. Скифлар эса ўз ғалабалари билан чегараланиб қолчмасдан, Парфияни талон-тарож қилиб, ўз юртларига қайтадилар. Артабан тоҳарлар элига ҳужум қилиб, икки ўртада бўлган огир жангда қўлидан яраланган ва тез орада вафот этади.

Ундан кейин шоҳлик тахтига жанглarda қаҳрамонлик курсатиб улуг саркарда лакабини олган ўғли Митридат чиқади. Қўшни давлатлар билан бўлган кўпгина урушlarda ғолиб чиқиб, у Парфия подшолигига кўпчилик эгалларни бирлаштиради. Бир неча бор скифлар билан ҳам муваффақиятли жанглар қилиб, ўз авлодлари учун қасос олади. Ниҳоят, у арман подшоси Артоасдо билан уруш бошлайди. Бу уринда келтирилган қиёсий мисоллар бир-бирига ўхшашлигидан ўқувчи ажабланмаслиги керак. Биз турли манбалардан олинган бир мавзу ҳақидаги маълумотларни аслида қандай бўлса, шундайлигича келтиришни лозим топдик.

ФИТНА

Александрнинг ҳаёти ҳеч бир қарама-қаршиликсиз, силлиққина утган дея олмаймиз. Фақат улкаларни босиб олиш, халқларни буйсундириш унинг ҳаётининг мазмуни бўлиб қолмай, балки тақдири кескин қарама-қаршиликлар, хавф-хатарлар гирдобиди айланарди. Ҳар қадамда уни фожиа, даҳшатли улим кутиб турарди. Бироқ у бу қарама-қаршилик, пинҳоний фитна тусиқларни енгиб, хоинлик ханжарларини синдириб олға томон ҳаракат қиларди. Шу жиҳатдан Александр кучли ирода эгаси бўлган. Айниқса характеридаги руҳий бардошлилик ва матонат уни ҳамма вақт галабага етаклаган.

Бу уринда Александрни улдириш учун тайёрланган бир фитна тарихига тухталиб утишимиз мумкин.

Курций Руфнинг таъкидлашича, Александр Гирканиядан Бақтрияга узини Артаксеркс деб номлаган Бессга қарши жангга борар экан, унга яна қушимча кучлар етиб келади: Зонл узи билан Грециядан 500 жангчи, Антипаир эса Иллириядан 300 жангчи юборади. Филипп билан 130 фессал чапандози, Лидияда 2600 пиеда жангчи ва 300 отлиқ аскар келади. Бу кучни қабул қилган шоҳ драңглар юртига қараб жунайди. Урта Осиёда Александр фақат ташқи душман хавфи остида бўлмасдан уз қушини ичида ҳам фитначилар борлигини сезиб қолади. Жумладан, шоҳга қарши тайёрланган фитнани Курций Руф уз асарида гоят ҳаяжонли лавҳаларда баён қилади. Қунида шу хусусдаги тарихий воқеага қисман тухталиб утаимиз.

Драңглар юртида шоҳ туққиз кун душман хавфи билан яшар экан, уз лашкарлари орасидан ички душман ҳам чиқади. Бу шоҳнинг яқинларидан бири Димн эди. У бир куни Никомахни чақириб, агар сотқинлик қилмаса, унга бир сирни очишини айтади. Никомах худони уртага қўйиб қасамёд қилади. Шунда Димн шоҳга қарши фитна уюштирилаётганини ва бу йўлда унинг ҳам кўмаги кераклигини айтади. Бунга эшитган Никомах рози бўлмайди. Шунда Димн унга ялина бошлайди ва мабодо қатнашмаса ҳам бу ҳақда ҳеч кимга айтмаслигини илтимос қилади.

Ҳатто у Никомахни қурқитиб, агар у сотса, ёки қатнашмаса биринчи бўлиб уни улдиришларини, агар қатнашса катта бойлик беражagini ваъда қилади.

Димн жаҳл қилиб, қилич билан гоҳ узини, гоҳ Никомахни улдирмоқчи бўлиб, ниҳоят уни кўндиради. Юзаки розилик билдирган Никомах ундан бошқа фитначиларни ҳам сураб олади. Димн фитначиларни бирма-бир айтиб беради.

Буллар Демерий — шоҳнинг шахсий куриқчиси, Певжолай, Афобета, Иолай, Диоксен, Архетопис ва Аминта эди.

Шундан сун Никомах ҳамма гапни акаси Кебалинга айтади. Шунда Кебалин Никомахга бошқаларда шубҳа пайдо бўлмаслиги учун шоҳ чоғирига яқин бормасликини тайинлайди. Кебалиннинг шоҳ билан учраша олмаслиги тайин эди. Шунда у бу гапни Филотага айтиб, шоҳга айтишнинг сўрайди. Филота уни мақтаб Александр ҳузурига киради. Лекин бошқа гаплар билан чалғитиб, дардини айтмай чиқади. Иккинчи марта ҳам шоҳиб қолиб эсдан чиқарали.

Кебалин яна бир бор Филотага эслатса ҳам барибир айтолмайди. Шунда Кебалин Филотадан хавфсираб, бу сирни — омбор мудури Метренга маълум қилади.

У Кебалинни омборга яшириб, фитна ҳақидаги хабарни дарров шоҳга етказди, бу сирни Кебалин айтганлигини билдиради.

Шоҳ Димнни ҳибсга олишни буюриб, узи Кебалиннинг олдига боради. Кебалин уни хурсанд ҳолда кутиб олиб, «Мен сени тирик курганимдан хурсандман» дейди. Александр ҳамма нарсани батафсил ундан сураб олади. Бунга неча кун бўлган деган саволга, Кебалин 3 кун деб жавоб беради. Шунча кундан буён айтмагани учун Кебалинни шоҳ яна қамаб қўяди. Лекин Кебалин дарров Филотага айтган эдим, у эса айтмай юрибди, ундан суранг деб қичқира бошлайди.

Шоҳ қайта-қайта Кебалиндан сураганида ҳам Филотага айтганини таъкидлайди. Шунда шоҳ қачонлардир дўсти бўлган Филотанинг бу хоинлигига чидай олмай осмонга қараб нола қила бошлайди.

Шоҳ нима учун чақирганини билган Димн қилич билан узини ярадор қилади. Шунда менга қарши қандай жиноят уилаб топдинг, Димн, дейди шоҳ, унга газаб билан қараб Менинг урнимга Филотани Македонияга ҳукмдор қилмоқчи бўлдингми? Димн эса гапира олмай, ҳушидан кетиб ўлади.

Шоҳ Филотани ҳузурига чақириб, Кебалиннинг фитна ҳақида айтган хабарини нега яшириб юргани сабабини суради. Кебалин ҳақиқатан ҳам фитна ҳақида унга айтганини Филота тан олиб, бу гапга унчалик ишонмагани, чақимчилик қилмаслик учун айтмаганини маълум қилади ва шоҳни қучиб йигламсираб, бу хатоси учун кечирим суради.

Шоҳ дустлар йигинига Филотани чақирмасдан Никомахни тактиф қилади. У акаси Кебалиннинг гапларини тула-туқис қайтаради, Кратер ҳам Филотани унчалик ёқтирмас эди. Чунки у Филотанинг шоҳ олдида мақтаниб димоғдорлик қилишини билар, унга хавф остида қарарди. Кратер узининг Филотага нисбатан нафратини яшириб, шоҳга қараб, агар сен бу ҳақда аввалроқ биз билан маслаҳатлашганимда, биз сени ишқандирар эдик. Филотага бу гапларни эслатиш керак эмасди, дейди. У ҳар доим сенга қарши фитна уюштиришга тайёр. Энди сен унга ишонмаслигингни у жуда яхши билади.

Яхшилигининг туфайли мабодо у сени тушуниб тинчланса ҳам, лекин унинг отаси Парменион — яъни сен қатори катта армияга эга булган улуг одам — ўглининг ҳаёти учун сендан қарздорлигига бепарво қарамайди. Баъзи бир нарсалардан биз нафратланамиз. Ҳатто улимни ҳам тан олишга уяламиз.

Филота сени кечирди деб эмас, балки хурлади деб уйлайди. Билгинки бундай одамлар билан бутун ҳаётинг давомида курашишингга тўғри келади. Ҳали сенда бизни қувгин қилишга тайёр душманлар етарлича. Узинг энг аввало ички душманлардан сақлан. Агар сен уларни уддалай олмасанг, ташқи душманинг бундан фойдаланиши ҳеч гап эмас.

Шундай деб Кратер шоҳга Филота фитна бошлиғи ёки қатнашчиси эканини ва шунинг учун ҳам бу шум хабарни шоҳга атай айтмаганлигини маълум қилиб ҳаммани ишонтиради. Филота шоҳнинг мен билан гаплашишга вақти йўқ деб, Кебалинни алдаган эди. Никомах эса қасам ичган бўлса ҳам дарҳол бу хабарни акасига етказди, Филота бўлса, шу икки оғиз сўзни шоҳга айтишга вақт топа олмабди. Унинг айтишича, бу гапларга унчалик ишонмабди. Унда ёлгон хабари учун Кебалинни йўқ қилиш керак эди. Шоҳнинг ҳаётига хавф соладиган ҳар қандай миш-мишни ҳам диққат билан эшитиб, унинг тагига етиш керак эканлигини Филота тушунмапти, шекилли. Шундай қилиб, Филота ва фитнанинг бошқа қатнашчилари устидан назорат урнатишга қарор қилинди. Бу қарорни ҳеч кимга айтмасликни тайинлаб, гуё йиғинда эртанги юриш тўғрисида гап булди деган хабарни чиқардилар. Ҳатто Филота охири кечага тақлиф қилинганда ҳам шоҳ у билан илгаригидай дустона гаплашарли.

Кейин чироқлар учиб, шоҳнинг ҳузурига дустлари Гестеион, Кратер, Кен, Эригий билан бирга бир неча киши кирди, шунингдек, шоҳнинг шахсий қуриқчилари Пердикк ва Леоннат ҳам киради. Ҳамма соқчи ва қуриқчиларга ҳеч кимнинг Парменион томонга чиқиб кетишига йўл қўйилмасин, деб топшириқ берилди. Афаррий шоҳ чодирига 300 та қуролланган жангчилар билан киради.

Содиқ жангчилар фитна қатнашчиларини ушлаб келишга, Афаррий эса 300 одами билан Филотани ушлашга юборилади.

Филотани ушлаб ётган жойида ушлашади. Қўлига кишан солинган Филота шоҳга қараб: «Менинг ёвузлимни барибир сенинг мёҳрибонлигининг, шафқатининг енгди, о шоҳ!» — деб бошқа ҳеч нарса демайди. Эртаси куни 6000 жангчи шоҳ ҳузурига йиғилади. Қуролланган аскарлар Филотани тўсиб турар эди. Македониянинг урф-одатига кўра уруш вақтида ҳукми қўшинлар, тинчлик вақтида эса халқ чиқарар эди, шунгача шоҳ ҳукми кучга кирмасди.

Шундай қилиб, биринчи Димининг жасадини уртага қўйишди, лекин купчилик унинг қандай ва нима учун ўлганини билмасди.

Шундан кейин Александр ғамгин ҳолда йиғилганлар олдига чиқди. Дустлари ҳам ғамгин эди.

Шоҳ ғамгин ҳолда узоқ вақт жим турди, кейин жангчиларга қараб шундан деди: «Баъзи бировларнинг жинойти туфайли сизларнинг сўнгиздан йўқ бўлишимга сат қолади. Бу йиғинда сотқинларга нисбатан қаҳр-ғазабимни, мени сақлаб қолганларга миннатдорчилигимни билдираман. Ҳатто бу жинойтчиларнинг номларини аниқ айтишга ҳам тайёрман. Мендан ва менинг отамдан жуда куп яхшилик курган Парменион бу фитнанинг бошлиғи экан. У ўғли Филотани, Пефколайни, Деметрни ва Димини шу жинойтга бошлайди.

Бу шум хабарни эшитганлар қалбида қаҳр-ғазаб уйғонади. Кейин Никомахни, Кебалинни, Митронни олиб келишди, улар булган воқеани айтиб беришди. Шунда шоҳ давом этиб, бу хабарни яширган одам ҳақида нима дейсиз. Димн бекорга улмайди. Кебалин қийноқлардан чучимади, Митрон эса бу хабарни уз вақтида етказди. Фақат Филота узини бу хабарга ишонмасликка солиб, менинг ҳаётим хавф остида эканлигидан бепарво бўлди. Чунки у ёвуз мақсадни кузлаган эди. Мидияни бошқариб турган отаси ёрдамида, менинг ўрнимга шоҳ бўлмоқчи эди. Ҳатто у менинг фарзандим йўқлигини юзимга соларди.

Лекин у хато қилади, фарзандим ўрнига мана сизлар менга фарзанд, қариндош ва ака-укасишлар, сизлар билан мен узимни ёлғиз ҳис этмайман.

Шоҳ кейин Парменионнинг уз угиллари Никанор ва Филотага юборган хатини ўқиб беради. Хатда шундай дейилган эди: «Аввал узларингни, кенин узларингга қарашли одамларни уйланг, шунда биз истаган нарсамизга эришамиз». Бу мактубнинг мазмунини фақат угиллари тушунади, бошқа одам эса унинг мазмуни нима ҳақда эканлигига тушунмайди, деб шоҳ қўшимча қилади. «Димн ва бошқалар ҳам унинг исмини айтишга, сотишга қўрқар эди, лекин ҳаётини ўзи Филотанинг сотқинлигини кўрсатди. Филота Македонияда менга қарши фитна уюштирган Аминта билан дўстлашди, менинг душманим булган Агтайага синглисини беради. Буларнинг ҳаммаси унинг менга нисбатан душманлигини, шон-шўхратини кўролмаслигини исботлаб турибди. Энди эса мени улдирмоқчи бўлади. Мен эса унга жуда ишониб энг яхши қўшинга бошлиқ қилиб қўйиб, ундан куп яхшиликлар кутган эдим. Сизлар мени қандай юксакка кутарган бўлсаларинг, мен ҳам унинг отасини шундай олий даражага кўтардим. Энг бой мамлакатга ҳукмдор қилиб қўйдим.

Шундай қабиладошнинг қўлида қурбон булгандан қура, бир арзимас душман қўлида улганим афзалдир. Фақат сизлар менинг ҳаётимни сақлаб қолишингиз мумкин!» . Шундан сўнг Филотани ҳамманинг олдига олиб

Курбий Руф, Уша асар, 225—226-бетлар.

чиқишади. Яқиндагина унга ҳавас билан қараб юрган одамлар энди унга қаҳр-газаб билан қарар эди. Кечагина отлиқ армияга командир бўлиб юрган Филота, бугун эса бошини эгиб турарди.

Яқиндагина икки угли Гектор ва Никанорни йуқотган ва энди эса учинчи угли Филота билан бирга Парменионнинг ҳам тақдирини ёмон бўлишини ҳамма сезиб турарди. Аминта эса жангчиларни жалгитмоқчи бўлиб, шундай деди: «Бизни душманга сотишибди, энди биз уларни енга олмаймиз. Қуршовда қолиб ватанимизга, оиламизга қайта олмаймиз».

Аминтанинг бу сўзлари шоҳга ёқмади.

Шундан кейин Кен Филотанинг азоб чекиб улганидан кура осонгина уз қўлида улишини афзал билиб, қўл кутарган эди, биз унга ҳали гапиришга имконият беришимиз керак деб, шоҳ унинг қўлини ушлаб қолади.

Лекин Филота гапириш у ёқда турсин ҳатто бошини кутариб, оғзини ҳам очолмайди. Кейин у куз ёшларини оқизиб, ҳушидан кетади, бир оздан сунг узига келади. Шунда шоҳ унга қараб деди: «Сени македонияликлар суд қилади, улар билан уз она тилингда гаплаша оласанми? Шунда Филота жавоб қайтарди: «Македонияликлардан ташқари бошқа одамлар ҳам куп. Мен ушларнинг тилида гапираман. Уйлайманки, мени улар тушунади. Шунда шоҳ деди: «Қуряписизларми ҳатто у уз она тилини тан олмайди».

— Айбдор гапира олмайди, айбсиз хоҳлаганича гапириши мумкин, — деди Филота. — шунинг учун мен виждонимни сақлаган ҳолда бундай оғир аҳволда уз ҳис-туйғуларимни ифода эта олмаяпман. Мени ҳимоя қиладиган, эшитилган бирон-бир одил суд йуқ. Мен ҳайронман нима учун айбдорлигимга. Фитначилар қаторида мени ҳеч ким тилга олмади. Кебалин ҳам, Никомах ҳам исминни тилга олмайди. Агар мен фитначи булсам, Димн айтиши керак эдику! Ахир, у жиноят очилмасдан олдин суроқ қилинган-ку. Ахир Кебалин бу хабарни менга айтмаганида, ҳозир мен бу аҳволга тушмаган булардим. Агар Димн тирик булганида, мени ҳимоя қилган булар эди. Бошқалар эса узини ҳимоя қилиш учун ҳамма айбни менга ағдармоқда. Наҳотки, айбдорлардан бирортаси бор ҳақиқатни айтмаса, демак, улар ҳеч кимни аямайди. Тугри, мен ҳали ҳам айтмаганимнинг буйимга оламан. Лекин сен, Александр менга ун қўлингни бериб кечирган эдинг-ку! Ҳатто байрамда ҳам мен билан бирга булдинг. Агар сен менга ишонганингда эди, шубҳаланишга ўрин қолмасди. Қандай нарса сени бу қарордан қайтарди? Мени ушлаганларида қаттиқ ухлаб ётган эдим. Қандай қилиб фитначи шундай ухлайди? Жиноятчи тинч ухлай олмайди.

Бу хабарни етказган йигитчанинг аниқ далиллари йуқ. Мени кечирганинг учун афсусланма.

Бахтга қарши уна буюқ ҳақида ҳар хил миш-минлар эшитиб, яна узи келиб айтмай, акасини юборгани учун ундан шубҳаландим.

Кейинчалик у Кебалинга айтган гапидан тониши мумкин, мен булсам ёлгончи бўлиб қолишдан, шоҳ дустларида шубҳа туғдиришдан чучилдим. Ҳатто мен ҳеч кимга тегинмасам ҳам улимимни хоҳловчилар чиқиб қолишди. Айбсизни анблор деб ёлгон гапирганимда узимга канча душман ерттирган булардим. Агар мен атайлаб яширган булсам, Кебалинни дарҳол йуқ қилишим керак эдику!

Агар шоҳни йуқ қилиш ниятида булсам, нега унинг ҳузурида бир узим бир неча бор бўлиб, уни йуқ қилмадим. Димсиз узим ҳал қила олмасидим. Демак, у фитна бошлиғи. Филота эса унинг соясида туриб Македония тахтини эгалламоқчи бўлибдими! Қайси бир бошлиқни қўлга олдим ёки уларга совға инъом қилдим. Мени яна уз тилини, урф-одатини йуқотган деб айблашаяпти. Ахир, бизнинг тилимиз аллақачон мулоқотдан чиққан. Ҳозир ҳамма бошқа тилларни урганияпті. Аминта билан дустлигимни инкор этмайман. Шундай мартабали одам билан дустлашганимга айбдорманми?

Ҳақиқатан ҳам Юпитер угли деб ҳисобланган одамнинг қўл остида қийналасизлар деб уларга ёзган эдим. О, дустликка булган ишончим чин дилдан берган маслаҳатларим учун шу аҳволга тушдимми?

Шоҳ ҳақида эмас, шоҳнинг узига ёзганимни тан оламан. Мен унга нисбатан нафрат уйғотиш учун эмас, балки унинг ҳаёти хавфли эканлигидан қўрқардим. Юпитерни тан олиш Александр учун лойиқ иш деб ўйлардим. Агар ҳамма Оракулга ишонса, унда менга худонинг узи гувоҳ булсин. Жиноят қилмоқчи булдимми, йуқми бу ҳақда Амондан сурагунларингча мени кишанда ушлаб туринглар.

Агар ҳақиқатни билиш учун худодан кура азоблаш қулайроқ булса, мен унга ҳам тайёрман.

Бундай жиноятда айбланганлар одатда қариндошларини олиб кела олмайди, чунки у ҳам шу жиноятда айбланыпти.

Шунча углидан ажралган отамга энди бу ҳам бормиди. Уни мен билан бирга кумишармиди?!

Шундай қилиб, азиз отам, сен ҳам мен учун ва мен билан бирга ўласан. Нима учун мени бу дунёга келтирдинг?

Билмайман, афсусланишга нима лойиқлигини. менинг ёшлигимми ёки сенинг қарилгингми? Мен айни кучга тулган вақтимда уляпман, сени эса туҳмат кутаяпти. Ахир, Парменион Филипп шоҳга заҳар тайёрлаганини билиб қолиб, унга бу ҳақда хат ёзган эди-ку! Ушанда ҳам отамга ишонишмаган эди. Мен ҳам куп нарсани етказганимда устимдан кулишарди. Биздан шундай қилиб шубҳаланарди. Нима қилишимиз керак?

Турганлардан бири: «Уз ҳомийларига фитна уюштирмаслик керак?» деганда, Филота деди: «Тугри айтасан. Шундай қилиб, агар мен фитначи булсам, менинг гапларим сизларга ёқмаётган булса, гапимни гугатаман».

чиқишади. Яқиндагина унга ҳавас билан қараб юрган одамлар энди унга қаҳр-газаб билан қарар эди. Кечагина отлик армияга командир бўлиб юрган Филота, бугун эса бошини эгиб турарди.

Яқиндагина икки угли Гектор ва Никанорни йуқотган ва энди эса учинчи угли Филота билан бирга Парменионнинг ҳам тақдирини ёмон бўлишини ҳамма сезиб турарди. Аминта эса жангчиларни жалгитмоқчи бўлиб, шундай деди: «Бизни душманга сотишибди, энди биз уларни енга олмаймиз. Куршовда қолиб ватанимизга, оиламизга қайта олмаймиз».

Аминтанинг бу сўзлари шоҳга ёқмади.

Шундан кейин Кен Филотанинг азоб чекиб улганидан кура осонгина уз қулида улишини афзал билиб, қул кутарган эди, биз унга ҳали гапиришга имконият беришимиз керак деб, шоҳ унинг қўлини ушлаб қолади.

Лекин Филота гапириш у ёқда турсин ҳатто бошини кутариб, огзини ҳам очолмайди. Кейин у қуз ёшларини оқизиб, ҳушидан кетади, бир оздан сунг узига келади. Шунда шоҳ унга қараб деди: «Сени макелонияликлар суд қилади, улар билан уз она тилингда гаплаша оласанми? Шунда Филота жавоб қайтарди: «Макелонияликлардан ташқари бошқа одамлар ҳам кўп. Мен ушаларнинг тилида гапираман, Уйлайманки, мени улар тушунади. Шунда шоҳ деди: «Қўряписларми ҳатто у уз она тилини тан олмайди».

— Айбдор гапира олмайди, айбсиз хоҳлаганича гапириши мумкин, — деди Филота. — шунинг учун мен виждонимни сақлаган ҳолда бундай огир аҳволда уз ҳис-туйғуларимни ифода эта олмаяпман. Мени ҳимоя қиладиган, эшитадиган бирон-бир одил суд йўқ. Мен ҳайронман нима учун айбдорлигимга. Фитначилар қаторида мени ҳеч ким тилга олмади. Кебалин ҳам, Никомах ҳам исимини тилга олмайди. Агар мен фитначи бўлсам, Димн айтиши керак эдику! Ахир, у жиноят очилмасдан олдин суроқ қилинган-ку. Ахир Кебалин бу хабарни менга айтмаганида, ҳозир мен бу аҳволга гушмаган бўлардим. Агар Димн тирик бўлганида, мени ҳимоя қилган булар эди. Бошқалар эса узини ҳимоя қилиш учун ҳамма айбни менга ағдармоқда. Наҳотки, айбдорлардан бирортаси бор ҳақиқатни айтмаса, демак, улар ҳеч кимни аямайди. Тўғри, мен ҳали ҳам айтмаганлигимни буйнимга оламан. Лекин сен, Александр менга ун қўлингни бериб кечирган эдинг-ку! Ҳатто байрамда ҳам мен билан бирга бўлдинг. Агар сен менга ишонганингда эди, шубҳаланишга ўрин қолмасди. Қандай нарса сени бу қарордан қайтарди? Мени ушлаганларида қаттиқ ухлаб ётган эдим. Қандай қилиб фитначи шундай ухлайди? Жиноятчи тинч ухлай олмайди.

Бу хабарни етказган йигитчанинг аниқ далиллари йўқ. Мени кечирганинг учун афсусланма.

Бахтга қарши унга бузуқ ҳақида ҳар хил миш-мишлар эшитиб, яна уз келиб айтмай, акасини юборгани учун ундан шубҳаландим.

Кейинчалик у Кебалинга айтган гапидан тониши мумкин, мен бўлсам ёлгончи бўлиб қолишдан, шоҳ дўстларида шубҳа туғдиришдан чучидим. Ҳатто мен ҳеч кимга тегинмасам ҳам улимимни хоҳловчилар чиқиб қолишди. Айбсизни айбдор деб ёлгон гапирганимда узимга қанча душман орттирган бўлардим. Агар мен атайлаб яширган бўлсам, Кебалинни дарҳол йўқ қилишим керак эдику!

Агар шоҳни йўқ қилиш ниятида бўлсам, нега унинг ҳузурда бир узим бир неча бор бўлиб, уни йўқ қилмадим. Димнсиз узим ҳал қила олмасмидим. Демак, у фитна бошлиғи. Филота эса унинг соясида туриб Македония тахтини эгалламоқчи бўлибдими! Қайси бир бошлиқни қулга олдим ёки уларга совға инъом қилдим. Мени яна уз тилини, урф-одатини йуқотган деб айблашаяпти. Ахир, бизнинг тилимиз аллақачон мулоқотдан чиққан. Ҳозир ҳамма бошқа тилларни урганияпти. Аминта билан дўстлигимни инкор этмайман. Шундай мартабали одам билан дўстлашганимга айбдорманми?

Ҳақиқатан ҳам Юпитер угли деб ҳисобланган одамнинг қул остида қийналасизлар деб уларга ёзган эдим. О. дўстликка бўлган ишончим чин дилдан берган маслаҳатларим учун шу аҳволга тушдимми?

Шоҳ ҳақида эмас, шоҳнинг узига ёзганимни тан оламан. Мен унга нисбатан нафрат уйғотиш учун эмас, балки унинг ҳаёти хавфли эканлигидан қўрқардим. Юпитерни тан олиш Александр учун лойиқ иш деб уйлардим. Агар ҳамма Оракулга ишонса, унда менга худонинг уз гувоҳ бўлсин. Жиноят қилмоқчи бўлдимми, йўқми бу ҳақда Амондан сурагуларингча мени кишанда ушлаб турунглар.

Агар ҳақиқатни билиш учун худодан кура азоблаш қулайроқ бўлса, мен унга ҳам тайёрман.

Бундай жиноятда айбланганлар одатда қариндошларини олиб кела олмайди, чунки у ҳам шу жиноятда айбланыпти.

Шунча углидан ажралган отамга энди бу ҳам бормиди. Уни мен била: бирга қумишармиди?!

Шундай қилиб, азиз отам, сен ҳам мен учун ва мен билан бирга уласан. Нима учун мени бу дунёга келтирдинг?

Билмайман, афсусланишга нима лойиқлигини. менинг ёшлигимми ёки сенинг қарилгингми? Мен аини кучга тулган вақтимда уляпман, сени эса тўхмат кутаяпти. Ахир, Парменион Филипп шоҳга заҳар тайёрлаганини билиб қолиб, унга бу ҳақда хат ёзган эди-ку! Ушанда ҳам отамга ишонишмаган эди. Мен ҳам кўп нарсани етказганимда устимдан қулишарди. Биздан шундай қилиб шубҳаланарди. Нима қилишимиз керак?

Турганлардан бири: «Ўз ҳомийларига фитна уюштирмаслик керак?» деганда, Филота деди: «Тўғри айтасан. Шундай қилиб, агар мен фитначи бўлсам, менинг гапларим сизларга ёқмаётган бўлса, гапимни тугатаман».

Қуриқлаб турганлар уни олиб кетишли.

Саркардалар ичида Белон исмли оддий халқ ичидан чиққан, жасур саркарда бор эди. Ҳамма жим турганида, у Филотанинг бошқа кирдикорларини ҳам айта бошлади.

Филотанинг олтин ортилган аравалари турганида у ерга ҳеч ким яқинлаша олмади. У ухлаганида ҳеч ким ҳалақит бермаслиги керак эди. Қишлоқдан чиққан жангчиларни фригийшлар ва пафлогонлар деб мазақ қиларди.

Нима учун у энди Аммонни сураяпти. У ахир Александрни ўғлим деб тан олган Юпитерни ёлгончиликда айблаган эди-ку! Бу фитнани ўйлаганимда Юпитер билан маслаҳатлашмаган эди-ку, энди у нимага керак бўлиб қолди? Бу ҳийла билан фақат у вақтдан ютмоқчи, отаси юборалиган ярамасларни кутмоқчи.

Шунда ҳамма ҳаяжонланиб қолди ва биринчи бўлиб шахсий қуриқчилар бу ярамасни ҳозироқ тилка-пора қилиш керак деб бақирдилар. Шоҳ қайтиб келиб, бу ишни янада чуқурроқ урганиш учунми, йиғилишни бошқа кунга қолдирди ва кеч булганига қарамай, дўстларини ҳузурига чақирди. Деярли ҳамма Филотани эски Македония одати бўйича тошбурон қилишни айтди. Лекин Гефестион, Кратер ва Кен уни азоблаб ҳақиқатни билиш керак, деб туриб олишди, бошқалар ҳам уларга қушилишди.

Маслаҳатдан кейин Гефестион, Кратер, Кен Филотани сурак қилишни давом эттиришади. Шоҳ яна бир бор Кратер билан маслаҳатлашиб, дам олиш учун хонасига кетди ва сурак натижасини кутди. Жаллодлар Филотага ҳамма азоблаш қуролларини курсатди. Шунда Филота деди: «Нима учун шоҳнинг қотилини ўлдиришга шошил-майсизлар? Нима қиласизлар азоблаб?»

Кейин унинг кузини боғлаб, чидаб бўлмайдиган азоб бердилар. Шунда у худонинг номини тилга олиб, қонунларга мурожаат қилади.

Уни ҳар қанча қийнашмасин, ҳатто овозини ҳам чиқармади. Сен мендан нима эшитишни истайсан, Кратер, деб унинг устидан кула бошлаганида ғазабланган Кратер жаллодни чақириб яна қийноқни давом эттирди. Шунда Филота бир оз дам беришини сурай бошлади ва ҳамма нарсани айтиб беришга ваъда берди. Шу пайт Парменионга яқин булган отлиқларнинг бир қисми уларини узлари ўлдирадилар, бир қисми қочиб кетишади. Чунки одат бўйича Филота ўлдирилса, унга қариндош отлиқлар ва аскарлар ҳам ўлимга маҳкум этилар эди. Бундан ҳамма, бутун лагерь ваҳимага тушади. Ҳатто шоҳ бундай қилмаслигини айтишга ҳам улгурмай қолди.

Шунча азобдан кейин ҳам Филота ҳақиқатни айтармиди ёки айтмасмиди — бу нарсa қоронғи эди. Барибир Филота бир нарсани айтди «Менинг отам Гегелох билан дўст эди. Бизнинг ҳамма бахтсизлигимиз

шу Гегелохдан бошланди. Шоҳ узини Юпитернинг ўғли деб тан олишларини буюрганида, Гегелох шундай деган эди: «Наҳотки биз ўз отасидан воз кечган шоҳни тан оламиз?» Бундай қилсак биз ҳалок бўламиз. Бу билан биз худони ҳам ҳақорат қилган бўламиз. Александр илгариги Александр эмас, балки у энди ёвуз босқинчидир. Агар ким илгари уч олса, яхши иш қилган буларди.

Гегелох шундай деди ва эртаси кuni бундан хафа булган отам мени чақирди. Биз икковимиз ҳам ҳаяжонда эдик. Гегелох балки бу гапларни мастликда айтдим, деб ундан яна бир бор сурадик, у эса ҳамма гапни қайтарди ва агар биз бу ишни бошласак, у ҳам бизга ёрдам беришини айтди.

Гегелох айтган план Парменионга ёқмайди, чунки ҳали Доро тирик эди. Агар буни Доро қилмаса, унда шоҳни ким ўлдирса эвазига Осиё ва Европага эга буларди. Мана шу режа келишиб олинади.

Димн ҳақида ҳеч нарсa билмайман. Лекин у қатнашчи эмас, деганим билан фойдаси йўқ.

Жаллодлар уни янада қийнашиб, ундан яна кўпроқ нарсa билишни ишташди.

Плани қандай қилиб амалга ошириш йўллари ҳам айтиб беради. Бу план амалга ошиши қийин булгани учун Филотанинг ўзи дарҳол ўзига план тузади ва бундан Парменионнинг хабари йўқлигини айтади.

Филота жинояти учун ўз жазосини олган бўлса-да, илгари нафрат билан қараган жангчиларда унинг ўлимидан кейин ачиниш ҳисси пайдо бўлади. Бунга унинг ёшлиги, шон-шўхрати ва отасининг қарилиги сабаб эди. Парменион биринчи бўлиб шоҳга Осиё йулини очиб берди. У жангларда саркарда бўлиб, барча қийинчиликларни енгар эди. У Филиппнинг энг яқин дўсти булган. Шундай маълумотлар жангчилар орасида тарқалди ва улар тайёрлаётган қўзғолон ҳақидаги хабар яна шоҳга етади, лекин шоҳ бундан ҳаяжонланмади, ҳаммани чодирига йиғди. Атарий шоҳ билан келишгани бўйича Александр Линкестани, яъни Филотадан олдин шоҳни ўлдирмоқчи булган одамни олиб келишни буюради. Иккита гувоҳнинг курсатмасига биноан қўлга олиниб, уч йилдан буён кишанда сақланар эди. Кейинроқ Филиппни ўлдиришда ҳам қатнашгани маълум бўлади. Александрни шоҳ булгани учун биринчи бўлиб табриклади, шунинг учун Александр уни қатл этмади, лекин айбдорлигини кечирмайди. Ушанда қайнотаси Антипатрнинг илтимосига кура, шоҳнинг ғзаби пасайган эди. Лекин Александрнинг ғзаби яна кучайди, бунга бўлиб ўтган воқеалар сабаб эди.

Шундай қилиб, Александр уни олиб келиб суз беради. Уч кун давомида ўзини оқлаш учун тайёрлаб қўйган гапларини ҳаяжонланганидан айта олмайди. Ҳаммага маълум эдики, уни виждон азоби қийнарди. Шундан сўнг уни жангчилар найза санчиб ўлдиришади.

Унинг жасадини олишганида шоҳ Аминта ва Симияни олиб келишларини буюради. Уларнинг укаси Палемон қочишга улгурганда Булар Филотанинг энг яқин дўстлари бўлгани учун, энг юқори мансабларга қўйган эди. Шунинг учун улар ҳам фитна қатнашчилари деб гумон қилинади. Шоҳ улардан шубҳаланишини, шунинг учун қўлларини боғлаб қўйишни буюради. Шубҳа йўқки, Филота билан улар яширин равишда учрашиб турган, уларнинг укаси Филотани тергов қилиш вақтида қочди ва бу билан нима учун қочганлигини биларди. Уларни эса яқинда Филотага яқинроқ бўлиш учун, ҳар қандай тусиққа қарамай унга интилишарди. Жиноят очилишидан сал олдинроқ Антифан Аминтадан йўқолган отлар ўрнига қонуний равишда от беришни суради, лекин у бермаган.

Мана шу фактларнинг ҳаммасини текшириб қуриб, агар тўғри чиқса уларни ҳам улдириб, бўлмаса оқлаш керак. Кейин Антифани олиб келишганда, у ҳақиқатан ҳам от бермаганини айтади.

Аминта гапиришга руҳсат олиб, кишани ечишларини ҳам илтимос қилади. Шоҳ икковининг қўлини ечиб, найзаларини ҳам беради. Шунда Аминта деди: «Агар бизнинг ҳаётимизни сақлаб қолсанг, сендан миннатдор бўламиз, улсак тақдиримиздан қурамиз. Биз озод одам сифатида судда жавоб берамиз. Сен ҳатто бизга қуролимизни ҳам қайтардинг».

Антифана уша куни отни бермаганимиз учун айбдор бўлсак, у ҳам худди уша куни сурагани учун жавоб бериши керак.

Ким айбдор, ким айбсиз эканлигини ҳал қилиш қийин.

Айтгандай, менда бор-йўғи 10 та от бўлиб, 8 тасини илгари берган эдим. Қолган 2 тасини ўзим нибда қолмаслик учун бергим келмади. Мен бу ишқмас билан бематол гаплашганимни инкор этмайман».

Мана энди Александр ва Антифанинг олдида ҳисобот беришга вақт келади.

«Лекин онанг уз хатида бизни сенга душман деб қурсагган. Бекорга ташвишланган. Нимага биздан хавфсираш сабабларини айтмаган. Унга бизни сотган одамнинг исмини ҳам айтмаган. Бизнинг қайси ҳаракатларимизга асосланиб сенга бу ташвишли хатни ёзган. Онангнинг уйидаги йигитларни олиб келишга узинг юбординг-ку, Македонияга. Бўйруқни бажаришга мажбур қилдинг ва мен бу топшириқни аъло даражада бажардим. У ёқдан хизматдан қочиб юрган Горгия, Гекатен ва Горгилани ва бошқа йигитларни олиб келдим. Улар ҳозир яхши хизмат қилипти. Мана шу бўйруқларни бажарганим учун қатл қилмоқчи бўлсанг — бу ноҳақликдир. Агар бажармаганимда, жазоланар эдик. Мен 6000 македониялик нибда аскар ва 600 отлиқ олиб келдим. Агар ёмон бўлганимда улар орқамдан эргашмаган бўларди».

Шунинг учун онангни тинчлантир, биздан газабланмасин. Бунга ўзинг сабабчи бўлдинг».

Аминта гапириб турганда жангчилар унинг укаси Палемонни қўлини боғлаб ушлаб келадилар. Газабланган халқни уни тошбурон қилишдан зўрға тўхтатишади.

Палемон қўрқмасдан деди: «Мени кечиришларингни сурамайман, лекин қочишимга акам айбдор бўлмасин. Агар уни оқлаб бўлмаса, ҳамма жиноят меники бўлсин».

Ҳамма бу гапни маъқуллаб йиғлаб юборади.

Филотанинг азобидан саросимага тушган отлиқлар қатори Палемон ҳам иккиланиб қочишга тушган эди. Ўзининг тақдири учун эмас, акасини айбдор қилганлиги учун бетини юлиб йиғлай бошлади.

Бу нарса ҳатто шоҳни ҳам тўлқинлантириб юборади. Фақат акаси узгармай сузида давом этди: — Аҳмоқ, сен отга миниб қочган вақтингда йиғлашинг керак эди. Қаерга ва нима учун қочдинг?

У қупроқ акаси олдида гуноҳкорлигини тан олди. Шунда одамлар шоҳдан уларни кечиришни сурай бошлади.

Ҳамма тинчлангандан кейин шоҳ деди: «Майли, уларни кечирдим. Илгари қандай ишонган бўлсам, шундай ишонч билан қабул қиламан. Агар мен сизларни текширмаганимда, ўзимга нисбатан шубҳани орттирган бўлардим. Шубҳала бўлгандан қўра, оқланган маъқул».

Фақат судда ўзини ҳимоя қила оладиган одамгина оқланади.

Аминта, сен ҳам укангни кечир».

Кейин шоҳ йигинни тарқатиб, Полидамантни чақиради. У Парменионга жуда ҳушонадгўйлик қилар ва жангда доимо унинг ёнида бўлар эди. Унга ака-укаларини олиб келиш буюрилганида, анча безовта бўлиб қолади.

Уларни дарҳол олиб келишди ва қўрқувдан қалтираётган Полидамантни чақириб, шоҳ деди: «Парменионнинг жинояти ҳаммага, шунингдек қупроқ сен билан бизга тегишли».

Уни таъқиб қилиш ва жазолашни сенга ишониб топшираман. Бу ишни бажариб келгунингча укаларинг менда гаров сифатида қолади. Мидияга бориб, менинг ҳарбий бошлиқларимга мана бу хатни берасан. Миш-миш тарқалмасдан бу ишни тез бажариш керак. Яна бир хатни Парменионга берасан. Бу хатда Филотанинг узуги бор ва бунга Парменион ишонади».

Полидамант, қўрқувдан ҳоли бўлиб, албатта бу топшириқни қойил қилиб бажаришини айтади ва араблар кийимини кияди. Унга йўлдош қилиб 2 та араб берилади. Уларнинг хотин ва болалари ҳам гаровга қолдирилади.

Сувсиз чулларни кезиб, ун бир кунда белгиланган жойга келдилар. Яна ўз кийимини кийиб, Полидамант Клеандр чодирига келади. Хат топширилгандан кейин Клеандр ва Полидамант эрталаб Парменион ҳузурида учрашишга қарор қилишади. Бошқа ҳарбий бошлиқларга хат берилади.

Полидамантнинг келганидан хабар топган Парменион уни чақирди, шоҳ туғрисида сурай бошлайди. Бу мамлакат водийларида қул билан яратилган игна баргли урмонлар мавжуд бўлиб, шундай урмоннинг бирида Парменион ҳарбий бошлиқлар ҳимоясида сайр қиларди. Парменион хатларни ўқиш вақтида уни ўлдиришга келишилади.

Полидамант хурсанд ҳолда Парменионни кучоқлаш учун у томон югурди ва бориб хатни беради. Хатни очаётиб шоҳнинг ҳол-аҳволини сурайди. Бу ҳақда хатдан биласиз, — деди Полидамант. Биринчи хатни ўқиб, шоҳ дам олишни ҳам ёқтирмайди-я. Энди у арахозийларга қарши юриш қилмоқчи, деди у. Кейин у Филота номидан ёзилган хатни ўқиб бошлайди ва юзида хурсандчилик пайдо бўлади. Шунда Клеандр унинг биқинига қилич санчиб, бошини узиб ташлайди. Қолганлари эса улгандан кейин етиб келади¹.

Урмонга киришда турган соқчилар бу ўлим ҳақида сезиб қолиб, ҳамма жангчиларни оёққа тургадилар. Улар қотилни беришларини, бўлмаса ўч олишларини айтади. Шунда Клеандр улар бошлиқларини йигиб шоҳнинг илтимосини ўқиб беради. Шоҳнинг буйруғи билан ўлдирилганини тушунган жангчилар тарқалишади. Айримлари Парменионнинг жасадини кумиш учун рухсат сурайди.

Клеандр зўрға жасадни беради. Парменионнинг боши эса шоҳқа юборилади.

Парменионнинг улими шундай содир бўлганди. У шоҳсиз куп мағлубиятга учрар, шоҳ эса усиз буюк ишлар қила олмасди.

У 70 ёшда бўлишига қарамай, ҳарбий бошлиқ вазифасини ёш йигитдай бажарарди. Аскарлар уни яхши курарди, жасур, чаққон ва тадбиркор эди. Ҳақиқатан ҳам у шоҳ ҳокимиятини эгалламоқчи бўлдики ёки бу шунчаки шубҳами — буни аниқлаш қийин эди. Филота эса ҳалигача ҳақиқатни айтмасди. Парменионга мотам тутган отрядни алоҳида қилиб, унга бошлиқ этиб Леонидни тайинлайди².

Худди шундай, Александрга уюштирилган фитна тафсилотлари ҳақида Арриан ҳам «Александрнинг юриши» асарида қизиқарли лавҳаларни келтириб ўтади. Бироқ, Аррианда бу фитна тафсилотлари Курций Руф асаридаги каби кенг ва батафсил ҳикоя қилинмайди. Арриан бу ҳақда шундай ёзади:

Уша пайтда Александрга қарши уюштирилган фитнанинг қатнашчилари Аминта Андроменанинг ўғли, Палемон, Аттал ва Симния. Аминтанинг ака-укалари судга жалб қилинганди. Улар Филотанинг яқин дўстлари эди. Одамларга фитнанинг уюштирилгани шу даражада ҳаққоний равишда очиб берилганди. Натижада, Аминтанинг укаларидан

бири Палемон Филота ҳибсга олингандан сўнг қочиб кетади. Аминта эса қолган укалари билан судга келади. Судда у узини дадиллик билан ҳимоя қилади, суд ҳайъати унинг айбларини олиб ташлайди. Суд томонидан оқланган Аминта, шу заҳотиёқ жамоага мурожаат қилиб, «қасининг орқасидан боришга ва уни Александрнинг олдига олиб келиш учун рухсат сурайди. Македонликлар рухсат беришади. Аминта уша куни кетиб, Палемонни олиб келади. Бу эса ундаги барча шубҳаларнинг йўқолишига сабаб бўлади. Кўп ўтмай, қайси бир қишлоқни қамал қилишгаётганда у найза зарбилан яраланиб, жароҳат азобида ҳалок бўлади. Шундай қилиб, суд томонидан оқланган Аминта яхши ном билан ҳалок бўлади¹.

Александр узига қарши уюштирилган фитнанинг айбдорлари сифатида Парменион ва унинг ўғли Филотани жазолагани ҳақида аниқ маълумотлар берувчи куплаб тарихий далилларни келтириб утишимиз мумкин. Бу ҳақда Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асарида ҳам шундай фикрларни учратамиз:

Александр ўз қулидаги ва ҳатто яқинларига нисбатан подшо каби эмас, балки маънавий душман сифатида муносабатда бўла бошлайди. Ҳаммадан ҳам купроқ унинг обрусини яқинларининг у ҳақидаги гап-сузлари тушира бошлайди. Ана шундай гаплари учун Александр узига энг яқин кекса Парменион ва унинг ўғли Филотани ўлдиради. Уларнинг ҳар иккаласини улимидан олдин қаттиқ қийноққа солади. Қушин орасида ҳамма кекса чол ва унинг ўғлининг ўлими ҳақида турли хил миш-мишларни шивирлаша бошлайди. Ўзларини ҳам бундан ёмонроқ тақдир кутаётганлиги ҳақида гапира бошлашади. Буни эшитган Александр бу хилдаги гап-сузларнинг томир отиб кетганини сезиб, унинг бутун Македонияга ёйилиб, шон-шухратига соя солишидан хавфсирай бошлайди².

Парменион ва Филота фожиаси Плутарх асарида кенгроқ ёритиб берилган.

Парменионнинг ўғли Филота македонияликлар уртасида катта ҳурмат қозонганди. У жуда довиюрак ва сахий бўлиб, Александрдан кейин иккинчи уринда турарди. Айтишларича, Филота бир куни дустидан пул сурабди. Хизматкори пул беришдан бош тортибди. Шунда Филота унга: «Нима деяпсан? Наҳотки сенда ҳеч бўлмаса бирон-бир кийим ҳам йўқ бўлса?»

Ўзини тута билиши бой-бадавлатлиги, узига оро бериб қимматбаҳо либослар кийиб юргани учун Филота бир қанча душман орттирганди. Ҳатто отаси бир куни: «Ўғлим, сал пастроқ туш!» — деб айтган экан.

¹ Курций Руф. Уша асар, 253-бет.

² Курций Руф. Уша асар, 255-бет.

¹ Арриан. Александрнинг юриши. 128-бет.

² Юстин. Эпитома Помпея Трога. «Вестник древней истории», 1954, № 3, 216-бет.

Александр эса уни ёқтирмасди. Улар Дамашқда, Киликияда маглубиятга учраган Доронинг бойликларини кулга киритишганда лагерга жуда кўп асирларни олиб келишганди. Улар орасида асли пидналик булган, гузаллиги билан ажратиб турган Антигона исмли аёл ҳам бор эди. Филота уни узига олади. Бошқа ёшлар сингари Филота ичимликлар ичиб, маст булгандан кейин, узининг ва отасининг ҳарбий жасоратлари ҳақида баландпарвоз гаплар айтиб мақтанарди. Филота Александрни ёш бола деб атаб, узини улуғ қилиб кўрсатарди.

Аёл бу ҳақда узининг дугонасига гапириб берди. У уз навбатида яна кимгадир айтди ва шу тариқа бу гаплар Кратернинг қулогига етиб борди. Кратер бу аёлни яширинча чақиртириб, уни Александрнинг олдига олиб борди. Александр уни диққат билан эшитиб, Филота билан учрашувни давом эттираверишини, унинг ҳамма гапларини етказишни буюрди.

Бу гапдан ҳеч нарса сезмаган ва уз гузалига ҳар хил гапларни айтган Филота, илгаригидай Александр ҳақида ёмон сўзлар айтар, жаҳли чиққанда эса уни ҳақоратлар эди. Александр бу сўзларни эшитса ҳам Филотага қарши чора кўрмасди. Филотанинг отаси Парменионнинг Александрга содиқлиги, бу одамларнинг кучи ва шуҳратидан ҳайиққанидандир. Александр Филотага ҳеч нарса демайди. Бу вақтда халастралик (македониялик) Димн исмли йигит Александрга қарши фитна уюштиради. Бу фитнага у Никомах исмли болани ҳам жалб қилмоқчи бўлади. Лекин Никомах рози булмай, бор гапни акаси Кебалинга айтиб беради. Кебалин Филотанинг олдига бориб, укаси иккаласининг Александрга айтадиган махсус гаплари булгани учун шоҳ ҳузурига олиб боришни илтимос қилишади. Лекин Филота, шоҳнинг янада муҳим ишлари кўплигини баҳона қилиб, уларни Александр ҳузурига олиб бормайди. Шундай қилиб, у икки марта илтимосни бажармайди. Филотанинг узини тутиши ака-укаларда шубҳа уйғотади. Шундан кейин улар бошқа бир одамга мурожаат қилишади. Бу одам уларни Александрнинг олдига олиб келади. Улар Александрга олдин Димн ҳақида гапириб, орада Филотанинг улар илтимосини икки марта рад этганини ҳам айтиб утишади. Бу нарса Александрнинг батамом жаҳлини чиқаради. Шоҳ Димнни олиб келиш учун аскар юборади. Борган аскар эса, Димн қаршилиқ кўрсатгани сабабли уни ўлдиришга мажбур бўлади. Бу хабар Александрни ташвишга солиб қўйди. Чунки Димннинг улими фитнанинг фош этилмай қолишига сабаб бўлиши мумкин эди. Филотадан ранжиган Александр, атрофига уни ёқтирмаган одамларни туплайди. Бу одамларнинг айтишича, Димн фақатгина бажарувчи булган, асосий сабабчиси эса, ҳамма нарса ёпиқлигича қолишини истаганлар орасидан қидириш кераклигини айтишади. Александр бу гапларга диққат билан қулоқ солади. Филотанинг душманлари эса уни яна бир қанча ишларда айблашади.

Шундан сўнг Филотани ушлаб, шоҳ дўстлари ҳузурида қийнаб, суроқ қилишади. Александрнинг узи эса парданинг орқасида туриб, барча гапни эшитиб туради. Айтишларига қараганда, қийноққа чидан олмаган Филота, мунгли овоз билан Гефестиондан шафқат қилишни сурай бошлаганида, Александр парда ортидан чиқиб, «Қандай қилиб, сен Филота, шундай кучсиз ва қурқоқ була туриб, катта иш бошламоқчи булдинг?» — деб айтади.

Филотанинг улимидан сўнг, Александр дарҳол Мидияга Парменионни ўлдириш учун одамларини юборади. Ҳа, бу уша Александрнинг дўстлари ичида энг ёши улуғи ва шоҳни Осиёга юриш қилишга ундаган Парменион эди.

Парменионнинг уч ўғлидан иккитаси жангда, оталарининг кузи олдига ҳалок булишади. Учинчисининг тақдири ҳам фожиали тугайди. Александрнинг бундай йул тутиши, унинг дўстларининг юрагига гулгула солиб қўяди.

Айниқса, бу нарса Антипатрага қаттиқ таъсир қилади. Чунки у Александрдан яширин равишда этолийликларга элчи юбориб, улар билан иттифоқ тузган эди. Этолийликлар эса Энаида шаҳрини вайрон қилганликлари учун Александрдан жуда қўрқишарди. Шоҳ эса воқеани эшитиб, этолийликлардан бу иш учун қасос олишини айтади.

Александрга уюштирилган фитна тафсилоти Диодорда шундай изоҳланган.

Александр Гирканиядан чиқиб, марказий шаҳарлардан булган Дрангинскийга етиб келади ва шу ерда уз қўшинлари билан дам олади. Бу ерда шоҳнинг энг яқинларидан бири Димн исмли киши унга нисбатан фитна уюштиради ва бу фитнани амалга ошириш учун Никомахни жалб қилади. Никомах эса ёш булгани учунми, бу ҳақда акаси Кебалинга айтади. Кебалин эса бу хабардан шоҳни огоҳ қилиш учун унинг ҳузурига шошилади, лекин у йулда Филотани куриб қолади ва бор гапни шоҳга етказ, деб унга буюради. Филота эса бу фитнада узи ҳам борлиги учунми ёки бу хабарга ишонмаганлиги учунми, шоҳга буни айтмайди. Кебалин эса Филотадан хавфсирайди ва бошқа бир хизматкор орқали шоҳга бу хабарни етказди. Шунда шоҳ дарҳол Димнни кулга олишни буюради ва Кебалин билан Филотани уз ҳузурига чақиради. Димн узини узи ўлдиради. Филота эса узини айбсиз ҳисоблар ва бу фитнага ҳеч қандай алоқам йўқ дер эди. Шунда шоҳ бу масалани ҳал қилиш учун македонияликлар муҳокамасига қўяди. Муҳокама қарорига кўра Филота ва бошқа айбдорлар қатл этишга ҳукм қилинади. Булар орасида шоҳнинг энг яқин дўстларидан бири Парменион ҳам бор эди. Бу воқеада Парменион қатнашмаса ҳам, лекин у ўғли Филота орқали бу фитнани амалга оширмоқчи булди деб гумон қилинади. Шу вақтнинг узида 3 йилдан буён қамоқда ётган Александр Минкест ҳам қатл этилади. Шоҳ

Александр эса Парменионни ҳам уз одамларини юбориб хониларча улдиради. Парменион Мидия бошлиғи булиб, 180000 талант бойликка эга эди. Купгина македониялик жангчилар шоҳнинг бу хонлигидан норози булади. Шоҳ эса бошқаларни ҳам бузмаслиги учун уларни асосий қушиндан ажратиб қуяди. Александрга қарши уюштирилган бундай махфий фитна Гирканияда бошланиб, Сугдиёнага келиб якунланади. Бу шоҳга қаратилган фитнанинг фош этилиши ва уни уюштирган кишиларнинг қатл этилиши қушин учун катта мактаб булган эди. Шундан сўнг Александрга суиқасд уюштириш ниятида булган кишилар пинҳона ёвузликни мабодо кўнгилларига туккан бўлсалар ҳам, бу қаттис йўлдан қайтиб, уз ёғига ўзи қовурилиб юрар эдилар. Ҳеч ким шоҳга қайтиб яна фитна уюштиришга ботинолмас эди.

ОКС

Александр Окс дарёси томон кетади. Окс Кавказ тогидан оқиб келарди. Александр уз қушинлари билан етиб келган бу дарё Урта Осиёдаги (Ҳиндистон дарёларини ҳисобга олмаганда) энг катта дарё эди. Умуман олганда, Ҳиндистондаги дарёлар энг катта дарёлардир. Окс Гирканиядаги катта дарёга қўйилади. Александр Оксдан кечиб ўтмоқчи булганда, бунинг ута машаққатли эканига амин булади. Бу дарёнинг эни 6 стаийи бўлиб, анча чуқур эди. Туби кум билан қопланган Окс шундай тез оқардики, ҳатто дарё тубига туширилган темир қозикни ҳам бемалол оқизиб кетарди. Дарёдан ўтишнинг яна бир қийин томони шунда эдики, кўприк солиш учун ёғоч етишмасди. Кўприк қуриш учун дарахтларни узоқдан кесиб келишнинг ўзи ҳам анчагина вақтни талаб қиларди.

Арриандан келтирилган ушбу маълумотларга диққат билан эътибор берсак, бирмунча аниқлик киритишимизга тўғри келали. Бу фактда «Окс дарёси Кавказ тогидан оқиб келарди» дейилган. Бу ўринда адиб афгон тоғларини ёки Помир тоғларини назарда тутган булиши керак. Чунки, айрим тарихий манбаларда Афгон тоғи билан Кавказ тоғи бири-бирига чалкаштирилади. Шу туфайли булса керак, Қобул яқинида қурган шаҳрига Александр Кавказская деб ном беради. Айрим манбаларда Окс Орол денгизига эмас, Каспий денгизига қўйиларди деган фактлар ҳам бор¹.

Александр чодир учун қурилган териларини йигиб олиб, уларни қуруқ ўтлар билан тулдириб, ичига сув утмайдиган қилиб тикишларини

бўйоради. Бу қуруқ ўт билан тулдирилиб тикилган терилар сувдан кечиб ўтиш учун чидамли булиб чиқади ва беш кун ичида улар ёрдамида қушин нариги қирғоққа ўтиб олади.

Дарёдан ўтиш олдида Александр қушин орасидан кекса ва ҳарбий хизматга яроқсиз булиб қолган кишиларни ажратиб олиб, уз хоҳишларига қўра кетмоқчи булган фессалияликлар билан бирга уйларига жўнатиб юборали. Шоҳнинг жангчиларидан бири арийлар ҳокими Арсакка нисбатан шубҳалари ортиб, асир олади-да, Стасанорни арийларга ҳоким қилиб тайинлайди.

Александр эса Окс дарёсининг бўйига қараб юради, шу билан яна Сугдиёнага қайтиб бормоқчи булади. Бу ернинг ҳокимини Александрнинг ўзи тайинлаганди. Окс бўйларидаги қароргоҳларидан, айнан унинг чодирининг ёнидан сув отилиб чиқиб, булоққа айланади. Унинг ёнидан эса яна бир булоқ, фақат мойли булоқ пайдо булади. Бу мўъжиза ҳақида Лагонинг ўғли, Александрнинг шахсий соқчиси Птолемейга хабар беришади. Птолемей эса бу хабарни Александрга етказди. Александр бу ҳодисани худонинг қаромати деб айтиб, қўлаб қўрбонликлар келтиради. Александр олдиндан башорат қилиб, мойли булоқ қийинчиликлар белгиси эканлигини, лекин бу қийинчиликлардан кейин ғалабанинг мукддирлиги ҳақида хабар беради.

Арриан романида тилга олинган мойли булоқ, балки ҳозирда Хатирчи туманидаги Мойбулоқ қишлоғидир¹.

Шу вақтда бир қуй туғади. Қузиқоқнинг бошида усимтаси бор эди. Усимтанинг икки тарафида эса бир жуфтдан оқ белги бор эди. Александр бунни қуриб, шундай жирканадики, дарҳол қузини сўйишни буюрди. Қузини вавилонликлар сўйишади. Шоҳ уларни шундай пайтларда чақирарди. Дустларига эса Александр, у ўз ҳаёти учун эмас, балки уларнинг ҳаёти учун ташвишланаётганини, худо ўндан кейин тахтга билими булмаган ва кучсиз бир одамни ўтқизишдан қўрқилини айтди. Лекин тез орада унинг ғам-ташвиши тарқайди. Подшо ётоқхонасининг бошлиғи Проксен исмли македониялик Окс дарёси қирғоғида подшога чодир қураётганида, қуюқ ва ёғли булоққа қузи тушади. Булоқнинг устини тозаташганда, булоқдан зайтун мойидан ҳеч фарқ қилмайдиган жилдираган оқим пайдо булади. Бу нарсa мўъжиза билан баробар эди. Чунки у ерда зайтун дарахтлари ўсмас эди. Айтишларича, Окс дарёсининг суви жуда юмшоқ булиб, унда чўмилганларнинг бадани ёғ билан қопланар экан. Бу яхшилик нишонасига Александрнинг қанчалик хурсанд булганлигини унинг Антипатрага ёзган хатидан билиш мумкин. Унинг ёзишича, бу худолардан олган энг буюк эҳтиромлардан биридир. Таъбирини айтиб берувчилар эса, бу аломат шонли, лекин машаққатли

Арриан. Уша асар. 147-бет

¹ Толстова Л.С. Исторические предания Южного Приаралья. М.: «Наука». 1984. 40-бет; С.П. Толстой. По следам древнехорезмийской цивилизации. М.: Изд-во АН. 1948. 22-бет; Х. Есбергения, Ж. Хожиязова. Этнографические мотивы в каракалпакском фольклоре. Т.: «Фан». 1988. 18-бет.

пўлни кўрсатишини, зайтун ёғи эса одамларга меҳнатларини енгиллаштириш учун берилганини айтиб каромат қилишади.

Александр тезлик билан уз қўшинларини Аракс дарёсидаги куприкдан олиб ўтади. Дарёдан ўтган қўшинлар даҳшатли бир воқеанинг гувоҳи бўлишади: улар қаршисда Эрон шоҳлари томонидан асирга олинган 800 та грек турарди.

Уларнинг деярли ҳаммасига тан жароҳати етказилган эди. Бирларининг қули, бошқаларининг бир оёғи, қулоғи ёки бурундари кесиб ташланган эди. Улар орасида қарилар ҳам, ёшлар ҳам бор эди. Бундай даҳшатли қўрган Александр инглаб юборади. Улар ҳаммаси бир овоздан ёрдам беришни сўрар эди. «Ҳаммангизга уз ватанингизга етиб олишга ёрдам бераман», — дейди Александр. Лекин улар уз ватанига бундай ҳолатда боришни истамайди. Чунки, у ерда булар ҳар жойга тарқатиб кетиб, одамлар орасида қулгига қилишини билар эди. Яхшиси, бизга бу ерда яшаб қилишга ёрдам бергин, дейди улар. Шунда Александр уларнинг ҳар бирига 3000 драхм пул, 5 тадан эркак ва аёл кийимлари, 2 тадан ҳукиз, 50 та қўй ва 50 пуддан бугдой беради. Улар ҳимоясини уз бўйига олиб, хафа қилдирмасликка ваъда беради. Александрнинг бундан одамгарчилиги ва ҳотамтойлиги уларни хурсанд қилади.

Шундан сўнг Александр Оке дарёси қирғоқларига етиб келади. Дарёнинг суви лойқа бўлиб, ичишга ярамас эди. Шунинг учун жангчилар қудуқ қазишга киришади. Бироқ чуқур қудуқдан ҳам сув чиқмайди. Тасодифни қарангки, бирдан шоҳ ҳодиридан сув чиқиб қолади. Бу тасодиф эмас, худонинг инояти деб шоҳ бошқаларни бунга ишонтиради.

Кейин Ох ва Оке дарёларидан ўтиб, Марғиёна шаҳрига етиб келади. Шаҳарга яқинроқ жойда 6 та қалъа бўлиб, унинг 2 таси жануб томонга, қолганлари эса шарққа қараган эди!

Оке — Амударёнинг қадимий юнонча номи. Осиёликлар эса бу дарёни Жайхун деб аташган.

ОВДА

Кейин Бозоир деб аталувчи мамлакатга жунаб кетадилар. Бу мамлакатнинг асосий бойлиги ўрмон ва боқиладиган зотдор ҳайвонлар эди.

Улар тез-тез қалин ўрмонларда ов қилишни яхши қўришарди. Ўрмонларда жуда куплаб ҳайвонлар тупланиб қолган эди-ки, ҳеч ким бу ерга келиб, ов қилишга журъат қилолмасди. Александр шу ерга келиб, ҳайвонларни безовта қилишга бўйруқ беради.

Шундай мароқли ов пайтида баҳайбат бир шер Александрга ташланганида Лисимах ёрдамга етиб келади, лекин Александр шер билан якка олишиб, енгиллигини айтиб, Лисимахнинг кетишини буюради.

¹ Курций Руф. Уша асар, 299-бет.

Лисимах ҳам илтари Сирияда мана шундай шерни ўлдирган, лекин ушанда унинг ҳам улишига сал қолганли. Шер энгиллик қилиб, чап қилишини суягича узиб олганли.

Бугун эса шоҳ дарғазаб бўлиб, Лисимахга уни эслатади ва уни шер билан жанг қилиб, уни бир уришдаёқ йиқитади.

Мен ўйлайманки, дейди Курций Руф уз асарида, гуёки шоҳ Александр Лисимахни шерга ем қилмоқчи бўлган ривоят мана шундан келиб чиққан.

Александрнинг ови муваффақият билан тугаса-да, македонияликлар, хз халқининг одатига қўра, шоҳ бир уни эмас, балки яқин дустлари билан ов қилади, деб айтишарди.

4 минг ҳайвон қулга тушгандан кейин шоҳ бутун қўшини билан ўрмонда байрам қилади.

Бизнингча, Бозоир ўрмони Мароқандга яқин жойда бўлган, сабаби, Александр овдан сўнг Мароқанд (Самарқанд)га боради.

СОТИБАРЗОН

Александр қўшинларига қарши курашган яна бир жасур ўғлон Сотибарзон эди. Грек ва Рим тарихий насрида Сотибарзон номига куп дуч келамиз. Купинча талқинотчилар Сотибарзонни Спитамен бўлса керак деб айтар эдилар. Ҳатто Спитаменнинг номини тарихчилар узгартриб Сотибарзон деб аташган. Айримлар Спитамен эмас, аслида Сотибарзон бўлган, деган фикрни билдиришди. Биз бу ҳақда анча изландик ва Спитамендан ташқари Александр қўшинларига қарши курашган Сотибарзон деган киши ҳам бор эканлигини аниқладик.

Сотибарзон Гиркания, Сугдиёна, Бақтрия ерларида от чоптириб, шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ юриб маҳаллий халқни грек-македон қўшинларига қарши бош кутаришга чорлайди. Босқинчиларни енггач, маҳаллий халққа озодлик ва эркинлик ато қилишини айтади.

Дастлаб унинг бу даъватига одамлар ишонмайди. Чунки унинг икки минг (Бессдан олган) отлиқ аскар билан истаган қишлоқ ёки шаҳарга кириб бориб, халқни йнгар, уларни қўлига қурол олиб, уз сафига қўшилишини сўрарди. Аммо, одамлар бу нотаниш кишининг гапига дастлаб ишонишмайди. Ҳатто уни Александр юборган айғоқчи бўлса керак, у бизни лақиллатапти, деб ўйлашади.

Аслида эса Сотибарзон Александрнинг эмас, уз шоҳига хиёнат қилган Бесснинг одами эди. У Доро қўшинида саркарда бўлиб, кейинчалик Бесснинг топшириги билан Оке дарёси бўйидаги халқларни Александрга қарши чорлаш учун юборилган бўлиб, Бесс душман устидан галаба қозонгач, Ахмонийлар давлатининг шоҳи бўлиб, Сугдиёна ҳокимлигининг Сотибарзонга берилишини ваъда қилган эди. Сотибарзон

икки минг отлиқ жангчиси билан душманга қарши кураша олмаслигини тушуниб қўшимча куч туплашга киришади.

Кейинчалик эса Сотибарзоннинг сафи анча кенгайиб, бу жасур йигитга одамлар ишоналган бўлишади. Аммо унинг сафдошлари олдинки кишилар эди. Жанг қилишни, ҳатто ёй отишни ёки қиличбозликни яхши билмасди. Бундан қуроллар унинг сафдошларига етишмасди ҳам.

Ҳали жанг кўрмаган олдинки халқ вакиллари кулларига қурол урнига ёғочдан паншаха, туқмор таёқларни қутариб олган бўлсаларда, душман билан жанг қилишга тайёр эканликларини айтишарди.

Илгари кўп урушларда қатнашиб, жанг даҳшатини обдон тортган Сотибарзон бундай кичик қўшин билан жанг қилиш қийин эканлигини сезиб, уларни ўзининг ишончли дўстларига қолдириб, жанг машқларини ўтказиб туришни тайинлайди-да, ўзи Бақтрияга Бесснинг олдида жунайдди.

Сотибарзоннинг туплаган кичик қўшини моддий жиҳатдан қийнашиб бўлса-да, жанг машқларини бажариб, душман билан олишувга ҳозирлик қуради. Кишлоқ ва шаҳар аҳолиси халоскорларига моддий ёрдам бериб туради.

Тез орада Сотибарзон ҳаракати кенг тарқалиб, узоқ-узоқларга овоза бўлади. Айниқса, Бесс бу ҳаракатнинг кучайиб бораётгани ҳақида яхши гапларни эшитиб, ҳурсанд бўлади.

Сотибарзон ўзининг яхши қуролланган икки минг отлиқ жангчиси билан Бесснинг олдида жунард экан, бу ерда қолган янги тупланган сафдошларини душман чиқиши қийин бўлган баланд тоғининг тепасига яшириб қўяди. Уларга қурол топиб келмагунча тоғдан пастга тушмаслигини тайинлайди. Доронинг ҳокими Сотибарзон Хортакан шаҳрида жангга гайёрланаётганини Александр билиб қолади. Александрнинг сезиб қолганлигини билган Сотибарзон 2000 отлиқ аскар билан Бесснинг олдида боради ва ундан ёрдам сўрайди. Аммо Бесс ҳозирча унга катта ёрдам беролмаслигини, кейинчалик қўшимча кучлар юборишини айтиб, яна озгина ёрдам билан Сотибарзонни Александрга қарши юборди.

Энди анчагина мустаҳкамланиб, каттароқ қўшинга саркарда бўлиб олган Сотибарзон ўз сафдошлари ҳузурига қайтаётганда, йўл узанини узгартириб, Окс дарёси томондан айланиб ўтишни маъқул билади. Унинг нияти мабодо Александрнинг кичикроқ бир қўшини учраса, уни енгиб, катта улжа билан қайтиш ёки мабодо душман бирон кишлоқни босиб олган бўлса, бу кишлоқ ақлини босқинчилар чангалидан озод қилиб, сўнгра жанг машқини ўтказётган сафдошлари ҳузурига қайтиши, яна ҳаракатини кучайтириб душманнинг асосий қисмига зарба бериш эди.

Сотибарзоннинг ҳаракати кучайиб, қаттиқ тайёргарлик кураётгани ҳақида айғоқчиларилан анчагина маълумотлар олган Александр унга қарши аллақачон катта қўшин юборганди.

Йўлда Сотибарзон арийлар қабиласига дуч келиб, уларни галай бошлайди. Бу хабар яқинлашиб қолган Александрнинг қулогига етиб боради.

Бу ҳақда Диодорнинг фикрларини эслаб ўтиш кифоядир. Диодорнинг таъкидлашича, Сотибарзон Арияни босиб олиб у ердаги одамларни Александрга қарши қўяди. Бунга эшитган Александр унга қарши Эригий ва Стасанорни қўшинларининг бир қисми билан юборди. Ўзи эса Арохосияни бўйсундириб, у ердаги аҳолини ўзига итбаткор қилиб олади¹.

Диодор Сотибарзоннинг Эригий томонидан мағлубиятга учраганини таъкидлаб, «Арияда Эригий Сотибарзонга қарши курашиб, уни енгди»², — деб ёзади.

Тарихий манбаларда Сотибарзоннинг ўлими ҳақида ҳам турли хил маълумотлар мавжуд. Арриан Сотибарзон ҳам, Эригий ҳам ҳалок бўлганлигини таъкидлайди. Эригийнинг найзаси Сотибарзоннинг юзига теккан эди, деб ёзади.

Бу ҳақда шундай эпизод берилган.

Александр Бақтрияга, Бесс томонга юради. Йўлда у дрангларни, пирсоларни ва араҳотларни ўзига бўйсундириб олади. Босиб олинган халқларни бошқариш учун у ҳоким қилиб Менонни тайинлайди. У араҳотлар билан қўшни яшаётган ҳиндларнинг еригача келади. Александрнинг қўшини ниҳоятда чарчаганди. Бунинг устига, ҳамма ёқ қаттиқ қор билан қопланган бўлиб, озиқ-овқат етишмасди, Шу пайт шох Сотибарзоннинг 2000 отлиқ аскар билан (уларни у Бессдан олган эди) арийларга ҳужум қилганини ва арийлар уларга қарши қўзғолон қутаришганини эшитади. Арийларга ёрдамга форслардан бўлган Артабазни, саркардалар Эригий ва Каранни юборди. Парфийларнинг ҳокими бўлган Фратафернга эса арийларга қарши ҳужумга ўтишни буюради. Эригий ва Каран қўшинлари билан Сотибарзон қўшинлари ўртасида қаттиқ жанг бўлади. Душманлар чекинишни хоҳлашмасди. Улар факатгина Эригий билан Сотибарзон ҳалок бўлишга қараганда, шунда ҳам Эригийнинг найзаси Сотибарзоннинг юзига теккандагина, орқа олдларига қарамай қоча бошлайди³. Қўриқ Руфининг таъкидлашича, Сотибарзон билан Эригий ўртасида яккама-якка жанг бўлиб, бу жангда Эригийнинг найзаси Сотибарзоннинг бўйига тақалиб, орқасидан тешиб чиқади.

Бу уринда Қўриқ Руфининг фикрини ҳам келтириб ўтишни лозим топдик. Адибнинг таъкидлашича, Каран ва Эригийларнинг арийлар мамлакатидagi жанги тўғрисида ҳам хабар бўлади. Македонияликлар

¹ Диодор. Уша асар, 111-бет.

² Уша асар, 115-бет.

³ Арриан. Уша асар, 129-бет.

билан арийлар уртасида жанг бўлиб турган бир пайтда арийлар бошлиғи Сотибарзон яккама-якка жанг қилишга чақиради. Шунда Эригий Александр жангчилари нимага қодирлигини кўрсатишга вақт етди деб жангга тушади. Отиш мумкин эмас, деган буйруқ бўлганда улар бир-бирига қараб от қўйишади. Биринчи бўлиб Сотибарзон найза отади, лекин Эригий чап беради ва ўз навбатида найзаси билан Сотибарзонни гўгри нишонга олади. Найза унинг буйнидан кириб, орқа томонидан чиқади.

Шундан қилиб, Сотибарзон ҳалок бўлади.

Ўз бошлиғини йўқотган арийликлар Эригийга ўз қуролларини топширадилар.

Шоҳ бу галабадан хурсанд бўлади. Спартаклар ҳам мардларча жанг қилаётганини эшитади.

Александр Бессни қувиб бораётиб, Сотибарзоннинг бошини олиб келаётган Эригийни учратади¹.

Бу уринда Сотибарзоннинг довярак ва жасур бўлганлигини ҳам таъкидлаб ўтишимиз лозим. Чунки, у македонларнинг саркардаси Эригийни яккама-якка мардлик жангига чақиради. Тарихда бундай мисоллар жуда кўп. Беҳуда минглаб кишиларнинг ўлиб кетишидан ташвишга тушган жасур ингитлар душман қўшинининг бошлиғини яккама-якка жангга таклиф этишган.

Шундай қилиб, Сотибарзон Спитамен қўшинлари билан бирлаша олмади. Чунки Спитамен эндигина қўшин тўплаётган эди. Балки Сотибарзон Бесснинг одами бўлгани учун Спитамен у билан бирлашишни хоҳламагандир. Чунки Спитамен Бессни ёқтирмас эди.

ДОРОНИНГ ҲАЛОКАТИ

Улкан Ахмонийлар сулоласининг сунгги вакили, Эрон шоҳи Доро Коломон Македония подшоҳи Александр Филипп ўгли билан бўлган жангда мағлубиятга учраб, ўзининг катта қўшини билан Ўрта Осиё томонга қараб чеккина бошлайди. Александр учун ҳам, Доро учун ҳам ҳали уруш тугаган эмасди.

Урушнинг нега тугаматанлиги кўпчилик учун жумбоқ. Бу сирли жумбоқни оддий жангчилар ечиши қийин эди. Александр жангчилари энди уруш тугади, деб байрам қилишар, шоду ҳуррамлик билан шароб ичиб, катта улжалар орттирар, яқин кунларда ватанимизга қайтсак керак деб ўйлардилар. Доро жангчилари эса бор учид ва ишончларини ўз шоҳига боғлаб, унинг кетидан эргашиб борардилар.

Ахмонийлар давлати жуда улкан эди. Фақат ҳозирча Эронда бўлган жанг муваффақиятсиз якунланган бўлса-да, унинг орқасида Мидия,

Парфия, Гиркания, Сугдиёна, Хорасм, Бақтрия, Армасп ва ҳоказо улкан элатлар катта таянч бўлиб турарди. Бу улкалар қарийб уч асрдан буён Эрон шоҳлигининг зулми юкини елкаларида кутариб, заҳмат чекиб келаётган бўлсалар-да, барибир Ахмонийлар давлатининг бир бўлаги бўлиб, унга тобе эканлигини унутолмайдилар. Шунинг учун ҳам македонлар билан бўлган жангнинг бошланишидан аввал қанчадан-қанча фарзандларини Эронга жўнатадилар. Ўрта осиёлик фарзандлар улкан Ахмонийлар давлатини ҳимоя қилиб, жангга кирадилар. Бу фарзандларнинг неча минглари қўрбон бўлсалар-да кўпчилиги ўз шоҳи Дорога эргашиб, Ўрта Осиёга силжиб келаётганди. Шунинг учун ҳам ҳали Доронинг умиди сўнганича йўқ эди. Майли Александр Эронга ҳоким бўлиб қолсин. Бунга Доро минг бора рози. Бунинг учун Александрга мактуб йўллаб, Эрон ҳокимлигини беришга рози эканлигини айтади. Аммо улкан Ахмонийлар шоҳлигини беришни, Осиё шоҳи деган бебаҳо унвонни ва «олтин тож» қўлдан чиқаришни сира хаёлига ҳам келтирмаганди. Керак бўлса, у Ўрта Осиёда катта куч туплаб, тожу тахтни сақлаб қолиш учун Александрга қарши катта уруш очиш ниятидан ҳам қайтмаганди.

Ахмонийлар давлатининг бир бўлагигина қўлдан кетди, холос. Ҳали бу ёқда маргиён, сугд, массагет, сак, дак, скиф, эверсет деган жанговар халқлар туриблики, Доро уларни бирлаштириб, улкан қўшин тўзса, Ҳиндистондан Македониягача бўлган кенг улкаларни қайтадан қўлга киритиши мумкин.

Александр Доронинг бу ниятини яхши биларди. Шунинг учун ҳам Суз, Персепол каби жаҳоннинг энг гузал ва муҳташам шаҳарларида узоқ турмасдан, Тигр (Дажла) дарёси томон юришни давом эттиради. Унинг нияти «Осиё шоҳи» деган юксак ном берувчи олтин тожни Дородан тезроқ тортиб олиш. Бу тожни Доро ўз ихтиёри билан Александрга тақдим этса нур устига аъло нур буларди. Унда Александр Осиё шоҳи деган ёрликқа осонгина сазовор бўлади. Бу тож қўлга киритилгандан сўнг Ахмонийлар давлатининг ичкарисидаги улкалар Каспийдан Ҳиндистонгача, Яксартдан Оксгача Александрга қонуний равишда тобе бўлишга мажбур. Шунинг учун ҳам Александр катта қўшин билан Дорони таъқиб этиб келар, Доро бўлса илдамроқ юриб Осиёнинг ичкарисига, Ўрта Осиё ерларига томон кириб борарди. Давлат кетган билан тожни бошида сақлаб қолганига минг бор шукур қиларди.

Қўтилмаганда Доронинг энг яқин кишиси, Бақтрия подшоҳи Бесс ўз шоҳини яралаб, олтин тожни бошига кийиб олиб, ўзини Осиё подшоҳи деб эълон қилади. Ўзи билан сак, сугд, массагет ва ҳоказо Ўрта Осиё жангчиларини олиб, Бақтрияга келади. Александр бу воқеани эшитиб, яна олтин тожнинг изидан тушади. Энди Александр Бессни қўлга олиши керак.

¹ Күрийий Риф. Ушш асар, 265-бет.

Юстин эронликлар жангда маглубиятга учрагандан сўнг, Александрнинг Эрон шаҳарларини бирма-бир эгаллаб, Дорони таъқиб этиб борганлиги ҳақида ёзади. Унинг таъқиблашича, ҳар иккала тараф, яъни македонлар ва эронликлар жангга киришадилар. Бу жангда ҳар иккала подшо ҳам ярадор бўлади.

Доро қочишга тушмаганида жанг нима билан тугаши номаълум бўлиб қолганди. Доро қочгандан сўнг, эронликлар катта талафот курадилар. Олтиш бир минг пиёда аскар, ун минг отлик жангчи ўлдирилади. Қирқ мингга яқин жангчи асирга олинади. Эрон подшоҳлигининг саройидан куп олтин ва бошқа бойликлар топишади. Асирга олинганлар ичида Доронинг акаси, хотини ва иккита қизи бор эди.

Қулга тушган беҳисоб бойлик ва қимматбаҳо хазиналарни куриб Александр ҳайратга тушади. Шодлигини ичига ситдиролмай, биринчи марта улкан дастурхон солиб, ичкиликбозлик, зур маишатбозликни бошлайди.

Александр асираси Барсинага алоҳида қизиқиш билан қаран бошлайди. Ундан тугилган ўғлини Геркулес деб атайдди. Доронинг ҳали гирик эканлигини унутмаган Александр Парменионни Эрон флотини қулга олишга, бошқа саркардаларини эса Осиё шаҳарларини эгаллашга юборади. Унинг музаффарлик довриги атрофга ёйилиб, катта-кичик ҳокимликлар бирин-кетин кўнгилли равишда голиблар тарафга ўта бошлайди. Тез фурсат ичида Александр улкан олтин, беҳисоб жавоҳирларга эга бўлади. Шундан кейин Александр Сирияга қараб йўл олади. Шарқ подшоҳликларида кўпи тинчлик истаб, унинг қаршисига чиқади. Александр уларнинг баъзилари билан иттифоқ тузиб, ҳокимлигини қайтариб берса, бошқаларидан подшоҳликни тортиб олиб, уринларига янги ҳокимлар тайинларди. У Сидон подшолиги олтин тож ва қимматбаҳо совға жўнатганида, совғани қабул қилиб, Абдолинни ўз юртига ҳоким қилиб тайинлайди.

Доро Вавилония томонга қочаётганда йўлда Александрга хат ёзиб, ундан ўз оила аъзоларини катта бойлик эвазига қайтариб беришини илтимос қилади. Аммо Александр пул-бойлик эмас, балки бутун Аҳмонийлар подшоҳлигини талаб қилади. Бир қанча вақт ўтгандан кейин Александр яна хат оладики, унга Доро қизини ва подшоҳлигининг бир қисмини ваъда қилган эди. Александр жавоб хатида Дорога шахсан ўзи илтимос қилиб келишини, Эрон подшоҳлигининг тақдирини эса голибнинг ўзи ҳал қилаётганини баён қилади.

Доро тинч йўл билан мақсадини амалга ошириш мумкин эмаслигини билиб яна уруш бошлайди, ўзининг 400000 пиёда, 100000 отлик аскар билан Александр томон йўл олади. Бироқ йўлда Доро хотинининг туғиш пайти улганини, Александр шахсан ўзи инсонларга хос қўлини

даросида қатнашганлиги ҳақидаги хабарни эшитади. Доро бу воқеадан кейин ўзини ҳақиқатан ҳам енгилган деб тан олади. Чунки Александр нафақат уруш пайтида жисмонан, балки инсонпарварлик ва олижанобликда ҳам ундан устун эканлигини сезади. Шунинг учун ҳам Александрга учинчи марта хат ёзиб, шоҳга ташаккур изҳор қилади. Сўнгра Александрга ўз подшолигининг Евфрат дарёсигача бўлган қатта қисmini бериб, хотинликам қизини беражанини ёзади. Бунга Александр нима қилган бўлса, бунинг ҳаммасини, у кучли душманларига қарши уруш қилажиги тўғрисида жавоб қилади. У Дорога дунёда ўздан кейин иккинчи подшо — яъни вазир бўлишни таклиф қилади. Чунки дунёда икки қуёш бўлмаганидек, бир оламда икки буюк подшолик бўлмас. Александр Дорога иккинчи кунёқ таслим бўлишни ёки жангга тайёрланишни таклиф қилади.

Иккинчи куни, ҳар иккаласи ўз қўшинини жанговар ҳолатга келтирган бир пайтда, ҳолдан тойган Александрни кучли уйку босади. Уни уйғотишиб нима учун у шундай хавфли бир пайтда уйкуга кетганлигини сурашади. Александр кутилмаганда кўнглига келган галабага бўлган ишончдан руҳланиб, уйку босганлигини айтади. Жанг олдида ҳар иккала қўшин бир-бирини куриб ҳайратга келадилар. Македонларни эронликларнинг куп сонли аскарлари, уларнинг узун буйлиги, чиройли, жанговар кийимлари ҳайратга солган бўлса, эронликларни шунчалик кам сонли қўшин куп минг сонли лашкарни ўтган урушда қандай қилиб маглуб қилганлиги таажжубга соларди¹.

Эроннинг асосий шаҳарлари қулга олингандан сўнг, катта-катта бойликлар талангач, Доронинг ҳалокатга учраши маълум бўлиб қолганди. Бу ҳақда Диодорнинг қайд этишича, Александр Эрон пойтахти Персеполни бутунлай вайрон қилиш ва талаш учун қўшинига буйруқ беради. Фақат саройга тегмасликни айтади. Шаҳарнинг бутун бойлигини жангчилар узлари хоҳлаганича бўлиб олишади. Қанча-қанча тилло ва қумушларни талаганига қарамай, жангчилар яна қўзлари тўймай узаро талашиб қолар эдилар. Кейин Александр сарой қалъасига кириб, у ердан шоҳ Кир қолдирган 120000 олтин ва қумуш тангани топиб олади. Бу пулларнинг бир қисмини ҳарбий эҳтиёжга ишлатиб, қолганларини эса Вавилония ва Месопотамиядан келтирилган 3000 туяга ортиб, белгиланган жойга жўнатади. Шаҳар аҳолисига ҳеч нарсани ишонмайди Персеполни бутунлай вайрон қилади².

Персепол саройи жуда ҳашаматли ва улкан бўлиб, уч қатор девор билан ўралган эди. Биринчисига қараганда иккинчиси, иккинчисига қараганда учинчисининг девори баланд эди. Учинчи девор жуда қаттиқ

¹ Юстин. Ўша асар, 210-бет.

² Диодор. Ўша асар, 96—97-бетлар.

тошлардан абадий қилиб қурилганди. Саройнинг шарқ томонида 400 футли масофада шоҳ тоғи бор эди, чунки бу тоғга шоҳларнинг жасади қуйилганди. Бу тоғга чиқиш жуда қийин эди. Шу сабабли у ерга шоҳларнинг бутун бойликлари яшириб қуйилар эди. Александр уз ғалабасини катта тантана билан нишонлайди. Худолар йўлига қурбонлик беради. Тантанана ҳамма аёллар ҳам тактиф қилинганди. Ичкиликнинг мултигидан куп одамлар маст бўлиб қолишади. Фаиди исмли аттиченкалик бир аёл маст бўлиб қолиб шундай деди: «Александр Осиёда буюк ва шарафли ишларни бошлайди, шунинг учун биз унга ёрдам беришимиз керак. Эронликлар учун муқаллас булган саройни ёқиб юборишимиз керак деб, биринчилар қатори сарой томон кетади ва саройга ут қунишни бошлаб беради. Шундай қилиб, бу аёл Эрон шоҳи Ксеркесдан уч олади. Бу воқеадан кейин Александр Эроннинг бошқа шаҳарларини ҳам уравонлик билан буйсундира бошлайди.

Аррианнинг таъкидлашича, гарчи Александр Эрон устидан ғалаба қозонган булса ҳам, Македониядан тухтовсиз ёрдам кучлари келиб турган. Фақат македониядангина эмас, қўл остидаги бошқа улкалардан ҳам тухтовсиз қўшин келган.

Вавилонга қайтиб келиб, Александр Эрондан келган Певкестни учратади. Певкест ўзи билан 20 мингга яқин аскар олиб келганди. Аскарлар ичида Коссейлар ва тапурлар ҳам бор эди. Шоҳга уларни мақтаб қабилалар ичида у энг катта жангга чидамли деб айтди. Қариядан Филокин қўшини билан, Лидиядан Менендр қўшини билан, Менад отлик аскарлари билан келишганди. Шу пайт Эллададан ҳам элчилар келишали. Улар Александрни худо деб билиб, унга олтин гулчамбар ҳади қилишади.

Александр эронликларга қилган ёрдамлари учун миннатдорчилик билдиради. Улар Певкестнинг топшириқларини ҳам бажаришганди. Певкест келганларни македонияликлар қўшини сафига қабул қилади. Маълум бир вақтга македонияликлардан унбоши ва кўзбошилар тайинланади¹.

Диодор ҳам Александрнинг Эроннинг Суз ва Персеполь шаҳарларидан беҳисоб бойликларни қўлга киритгандигини айтади. Унинг айтишича, Александр бир неча жангдан кейин бир жойга келганда, қўшинига дам беради. Ҳолдан тойган жангчиларни дам олдириб, янги жангчиларни тайёрлай бошлайди. Ҳарбий бошлиқларни қайтадан танлаб олади. Умуман жангчиларни тартибга солиб, янги ғалаба сари отланади. Сўнг бутун дунёга машҳур булган шоҳ Доронинг пойтахтини эгаллайди. Ёзишларига қараганда, вақтдан ютиш ва таянчгарлик қуриш учун Доронинг ўзи чекинишга мажбур булган экан.

¹ Арриан. Ўша асар, 232-бет.

Шундай қилиб, Александр шаҳарни эгаллаб, ундаги саройдан 40000 тилло ва қумуш танга топиб олади. Бу бойликни шоҳ узоқ вақт сақлайди. Бундан ташқари, у яна Доро тамғаси туширилган 9000 танга топиб олади. Шоҳ ўзига мос булмаган тахтда утирар эди. Шунда Доронинг хизматкорларидан бири унга бошқа тахт курсиси олиб келади. Шоҳ эса уни мақтайди. Шу вақт хизматкорлардан бири йиглаб юборади. Александр бунинг сабабини сурайди. Хизматкор деди: «Энди мен илгари Доронинг қўли бўлган булсам, энди эса сеникиман. Лекин мен илгариги шоҳимни ўз табиатимга қўра яхши кўраман. Унинг мағлубиятга учраганига ачинаман»¹. Бу жавобдан кейин Александр форс шоҳлигида буюк ўзгаришлар булганлигини сезади ва ўзини яна мағрур тута бошлайди, асирларга шафқат қилмаслик керак, деган ҳаёлга боради. Шундан кейин шоҳ яна йўлга тушади.

Доронинг мағлубиятидан кейин купгина ҳокимликлар шаҳарларини жангсиз, ўз ихтиёрлари билан Александрга топширадилар. Александр эса ўз ихтиёри билан таслим булган ҳокимларга озор бермасди. Бу ҳақда Диодор шундай ёзади:

«Александр Персепольга юриш қилади. Йўлда шаҳар бошлиғи Тиридатдан хат олди. Унда шундай ёзилган эди: «Биз Дорога атаб қурилган шаҳарни сизга жангсиз топширамыз»².

Плутарх Доронинг ҳалокати ва ўлими ҳақида қизиқарли воқеаларни ҳикоя қилади:

Ҳамма бирдай ҳаракат қилишига қарамай, шоҳ билан фақатгина 60 аскар душман қароргоҳига бостириб кира олишди. Улар атрофида сочилиб ётган қумуш ва олтинга, аравада қаёққа кетаётганини билмай утирган аёл ва болаларга эътибор бермай, қочаётган аскарларга диққат-эътиборини қаратган эдилар. Шоҳнинг ўйлашича, улар орасида Доро бўлиши керак эди.

Ниҳоят, улар икки гилдиракли жанг аравасида қаттиқ яраланган, ўлим чангалида ётган Дорони топишди. Доронинг илтимоси билан Полистрат унга сув берди. Сув ичган Доро бир оз ўзига келди ва деди: «Менга мурувват қўрсатган одамга миннатдорчилик билдира олмаслигим, менинг бахтсизлигимдан далолат беради».

Доро Полистратга қарата: «Сени Александр мукофотлайди. Александрнинг онамга, хотиним ва болаларимга қилган яхшилигини худо мукофотлайди. Унга менинг билдирган «миннатдорчилигимни билдир» — деб Полистратнинг қўлини ушлаганича оламдан ўтади.

Александр мурда ёнига бориб, ғам-ғуссасини яширмай, устидаги қамзулини ечиб, Доронинг устига ёпади. Доро эса шоҳлардай иззат-

¹ Диодор. Ўша асар, 92—93-бетлар

² Ўша жойда, 97-бет.

Шундай қилиб, Александр Эрон қўшини устидан ғалаба қозониб, Эроннинг бир қанча шахарларини эгаллаб, катта бойликларни уلжа қилиб, яна олдинги қараб ҳаракатни давом эттирди. У Дороннинг ҳалокатидан сўнг ҳам урушга чек қўйиш ўрнига катта қўшин билан Осиёнинг ичкарисига томон тўхтовсиз кириб борарди.

«Менинг билишимча, — дейди у, — кул маслаҳат берганидан кўра, буйруқни бажарса, фойдаланароқдир, чунки уни ҳам барибир ҳамма қатори бир нарса кутади. Маслаҳат берган одамга қийнороқ бўлади. Одам табиати шундайки, узиға-узи турги бера ҳолга олмайд. Узи узиға қарор чиқарса, у шубҳали, ишончсиз бўлади. Ҳеч ким узидан нафратлангиси келмайд. Сенинг бошингда шохлиқ ташвиши. Ўйлаб, ақл билан нис қўриш керак». Кейин у бактрияликлар мақолини келтирди: «Кўроқ ит кўроқ худай».

290

Бессда 3000 бақтриялик жангчи булиб, улар Александрни
яқинлашгангани билганидан кейин ва кини

...асини тухтатади ва нега у Дорони, уз
...пашо ва ҳомийсини аввал асир олиб
...зини эса улдиранлигини сўрайди. Бесс
...ҳозониш ниятида, бутун Доро сафдошлари
...лан шу йўлни тутгандигини айтади. Бундай
...ксандру уни жазолашни буюради. Бессга сўроқ

293

бошлайди. Бу нарса баъзи бировларга ёқмайди ва Бессга Александр олдида барибир кучсизсан, деб айтади.

Аррианнинг фикрича, Бесс Осиёда яшовчи қабилаларни оёкка турғизиб, катта қўшин билан Александрга ҳужум қилиш ниятида бўлади.

Бесс чулға айланган ерлар, бу ердаги қабилалар Александрга қаттиқ қаршилиқ қилади деб ўйлайди. Лекин уларни кутиб турмай, Александрга қарши юришни тўхтатмаслик учун ҳозирлик қўлади. Қалин ёққан ҳў ҳам, купгина зарур нарсаларнинг етишмаслиги ҳам уни тўхтата олмайди. Лекин Александр жуда ҳам яқин келиб қолганини, Окс дарёсидан кечиб ўтаётганини айтишганда, қайиқларни ёқиб юбориб, Сугдиёна чавандозлари билан бирга Оксиарт ва Танаис дайлари ҳам кетишади. Бактриялик чавандозлар Бесснинг қочмоқчи бўлганлигини аниқлашади.

Диодор ҳам бу ҳақда тўхталиб, Александрнинг Кавказ, тоғлари бўйида (Афғонистон) шаҳар қурганлиги Бессга ёқмаганлигини айтади. Бесс одамларидан иккитаси Александр томонга қочиб ўтади ва булган воқеани айтиб беради. Александр эса улар орқали Бессни ушлаб олади ва Доронинг акасига топширади. Чунки Дорони Бесс ўлдирган эди. Энди эса Доронинг акаси Бессдан ўч олиб, уни тилка-пора қилиб ўлдиради.

Плутарх Бесснинг Александр томонидан жазоланиши ҳақида шундай бир воқеани келтиради. Иккита ёнма-ён ўсган дарахтларни топиб, шохларининг учини ерга қайириб, Бесснинг икки оёғидан боғлашади. Икки тарафга зарб билан қўтарилган дарахтлар Бессни икки тарафга айириб юборади.

Сугдиёнадаги воқеалардан хабардор булган шох Бессни қувишда давом этади, Бесснинг дўстлари ичида энг яқини Спитамен эди. Лекин Спитамен Бесснинг ишларидан мамнун эмасди. Александрнинг Оксдан утганини билган Спитамен Датаферн ва Катен билан бирга Бессга қарши қўрашди. Улар Бессни ўраб олиб, шохлик тожини ечишади.

Шунда Бесс: «Сизлар Доро учун эмас, Александр учун бу ишни қилаёписизлар», — деб таъна қилади.

Бессни Александрга топшириш учун отга миндириб олиб кетишади.

Александр ўзининг 900 жангчисини уйига жунатган эди. Қолганлар уруш охиригача хизмат қилишга ваъда беради. Шу пайт Бессни олиб келади.

Шу ердан шох Танаис дарёси томон кетади. Бу ерга Бессни яланғоч ҳолда олиб келади. Спитамен уни занжирга боғлаб ушлаб туради ва Александрга мурожаат этади: «Сен ва Доро учун ўч олиб, мен қотилни олиб келдим. Доро тирилиб, унинг бу ҳолатини кўриши керак эди».

Александр Спитаменни мақтаб, Бессга қараб, дейди: «Қайси ҳайвон сени қутуртирдики, сен ўз шохингни ваҳшийларча ўлдириб, қалбаки шох бўлиб олдинг». Шунда у жиноятини оқлашга тушади: «Кейинчалик тахтни Александрга топшириш учун, бўлмаса барибир бошқа биров эгаллаган бўларди».

Бессдан ўч олиш Доронинг акаси Оксафрга топширилади. Оксафр бунга рози бўлади. Кейин шох Бессни ушлаганларга мукофот бериб, уни Доро ўлган жойда қатл этишни буюради.

Юстиннинг «Помпей Трог эпитами» асарида Эрон шоҳи Доронинг қотили Бесс ҳақида қисқача бўлса-да, маълумот бериб ўтилади. Бу манбада Бесс тақдири ҳақида шундай ёзади. Уша кунлардан бирида унинг олдида нишанбанд қилинган Бессни келтиришади.

Александр ўз шохига сотқинлик қилган Бессни қаттиқ жазолаб, Доронинг укасига кейинги тақдирини ҳал қилиш учун беради¹.

Аррианнинг ёзишича, Александр қўшинлари Оксдан ўтиб булган, теда Бесс жойлашган ерга отланади. Шу пайт Спитамен ва Датаферндан одамлар келиб, агар Александр ҳеч бўлмаганда кичик бир қўшин билан бошлигини юборса, улар Бессни тутиб бериб унга топширажакларини айтади. Бесс эса занжирбанд қилинмаган бўлсада, қаттиқ назорат остида эди. Бундай хабарни эшитгач, Александр бир оз нафасини ростлаб олиб, Лагонинг ўғли Птолемейни Спитамен ва Датаферн билан бирга Бессни тутиб келтириш учун шошилинч юборади. Птолемей буюрилгандек олдинга силжийди ва ўн кунда босиб ўтиш мумкин булган йўлни 4 кунда босиб ўтиб, Спитамен ўз қўшини билан тунаб ётган қароргоҳга етиб келади.

Птолемей биладикки, Спитамен ва Датаферннинг Бессни бериш нияти йўқ. Шунда у пиёда аскарларга орқасидан саф тортиб боришни буюради. Ўзи эса оз сонли отлик аскарлари билан Бесс жойлашган қишлоққа от қоптириб кетади. Спитамен ўзининг қўшини билан аллақачон у ердан кетганди. Улар ўз қўллари билан Бессни тутиб беришга уялишади. Птолемей ўз чавандозлари билан қишлоқни ўраб олади. Бу қишлоқ катта дарвозали деворлар билан ўралганди.

Шунда у қишлоқдагилар, агар Бессни берсалар, омой қолишларини эълон қилади. Улар ичкарига Птолемей қўшинини киритишади. Птолемей Бессни олиб орқага қайтади. Саркарда йўлида Александрга олдиндан чопар юбориб, Бессни қай ҳолда олиб бориш кераклигини сўрайди. У Бессни яланғоч ҳолда, бўйинтириқ кийгизиб олиб келиб, Александр қўшинлари билан ўталган йўлнинг ўнг томонига қўйишни буюради. Птолемей Александр айтгандек қилади.

Александр Бессни кўриб аравасини тўхтатади ва нега у Дорони, ўз шохини бунинг устига қариндош ва ҳомийсини аввал асир олиб занжирбанд қилганлиги, кейин эса ўлдирганлигини сўрайди. Бесс Александрнинг меҳрини қозониш ниятида, бутун Доро сафдошлари Кенгашининг қарори билан шу йўлни тутганлигини айтади. Бундай кўзлардан кейин Александр уни жазолашни буюради. Бессга сўроқ

¹ Юстин. Эпитама Помпея Трога. «Вестник древней истории», 1954, № 3, 215-бет.

пайтида қўйган айбларини тан олиш буюрилади. Бессни суддан кейин Бақтрияга олиб бориб қатл этиш буюрилади. Аристобул эса, Бессни Птолемейга Спитамен ва Датаферн олиб келишгани ва уни Александр ҳузурига яланғоч ҳолда келтиришганини ҳикоя қилади.

МАРОҚАНД

Олимларнинг изоҳлашича, Афина, Рим, Ереван, Самарқанд дунёдаги энг қадимги шаҳарлардан экан. Зеро, қадимийликка дахлдорликда буларга тенг келадиган шаҳар ер куррасининг ҳеч бир бурчагида йўқ. Афина ва Римнинг қадимийлиги ҳақида донолар кўп ёзишган. Бу уринда Ереваннинг қадимийлиги ҳақида тухталишни лозим топмадик. Аммо Мароқанд ҳақида ҳам мисрликлар илгари кўп фикрларни билдиришган.

Улар Мароқанднинг қадимий обидалари, топилдиқ тангалар, ер остидан топилган шаҳар вайроналари, куза ва сопол идишларнинг синиқлари, деворларга чизилган суратлар орқали бу шаҳарнинг қадимийлиги ҳақида қимматли фикрларни баён қилганлар. Биз эса бундай фараз ва тахминлар ҳақида тухталмасдан, қадимда Мароқандда бўлиб утган воқеалар ҳақида фикр юритмоқчимиз.

Мароқанднинг қадимийлиги ва гузаллиги ҳақида Александр бу шаҳарга келмасдан анча илгарироқ эшитганди. Эрон шоҳлигининг пойтахти булган Суз, Персеполь шаҳарларидан ҳам гузал булган бу шаҳарга етишни Александр кўпдан орзу қиларди. Бу шаҳарнинг бебаҳо бойликларини Кир, Доролар аллақачоноқ талаб кетган булсала, неча бор қайта тикланган муҳташам бинолари ҳам узининг куркини ва салобатини йўқотган эмасди.

Жугрофий шароити жуда, қулай булган бу шаҳар атрофидаги қабилалар асосан деҳқончилик билан шугулланарди. Икки-уч ирмоққа булиниб кетган Политимет дарёси гузал қизнинг кокилидек шаҳар куркига курк қушиб турарди. Политимет дарёси Сўғдиёна билан Бақтрияни боғлаб турарди. Дарёнинг икки қирғоғига зич жойлашган қабилалар етиштирган турли-туман мевалари, озиқ-овқат маҳсулотлари билан шаҳарни таъминлаб турарди. Шу туфайли қадимдаёқ, Мароқанд бозорида одам қайнарди. Александр Сўғдиёна тупроғига қадам қўйиши билан Мароқанд томон шошади. Мароқандга келгандан сунг эса, ёввойилар яшайдиган улка деб эшитган Осиёнинг ичкарисиди бундай муҳташам шаҳарнинг мавжудлигидан ҳайратга тушади. Қадимийлиги жиҳатидан Афинадан қолишмайдиган бу шаҳарга Александр қайта-қайта ташриф буюради. Хуш, Александр Мароқандга келганда бу ерда қандай воқеалар юз беради?

Қадим Мароқанд деганда, биз энг аввало, Сўғдиёнани тушунамиз. Чунки Александр Македонский даврида Мароқанд Сўғдиёнанинг

пойтахти эди. Мароқанд ва унинг атрофида бўлиб утган воқеаларни эслаганимизда эса, Спитамен ҳалокати куз унгимизга келади.

Қадим Мароқандни уйлаганимизда буюк донишманд Аристотелнинг невараси ва шогирди Каллисфен ёдга тушади. Каллисфен Осиёдаги энг йирик шаҳар ҳисобланган Мароқанднинг пештоқларига ҳайрат билан тикилади.

Мароқанд ҳақида тухталсак, Клит фожиаси ҳам куз унгимиздан ўтали

Мароқанд деганда, турли узоқ-яқин эллар ва элатларнинг элчилари учрашалиган, карвонлар тунаб утадиган шаҳар куз унгимизда пайдо булади.

Курций Руфнинг таъкидлашича, Окс дарёсидан утгандан сунг Александр Мароқанд шаҳрига тўрт кунда етиб келади. Унинг деворлари айланасига 70 стадий бўлиб, икки қатор қилиб уралган эди. Баланд ва мустаҳкам қилиб қўрилган бу бинодан ўтиш амри маҳол эди.

Шаҳар аҳли осонликча таслим бўлмайди. Александр уни узоқ вақт қамал қилиб туради. Сунгра сулҳ тузиш йўли билан ҳимоячиларга жазо бермасликни ваъда қилиб, шаҳарга кириб олади.

Александр шаҳарда узоқ турмайди. Мана шу саноқли кунлар ичида у скиф-амбийцларнинг юборган элчиларини қабул қилади. Бу қабила Александр қушинига авваллари бир неча бор қўққисдан ҳужум қилиб, катта талафотлар келтирган эди. Бу қабила бир вақтлар Эрон шоҳи Кирга ҳам бўйсунишдан бош тортганди. Бироқ улар Александрга бўйсунишга қарор қилишади. Александр улардан бир неча бор ҳужум қилиб, қаршилиқ қилишларининг сабабини суради. Шунда скиф-амбийцлар Александрга нисбатан душманлик нияти йўқ эканлигини, улар фақат уларини ҳимоя қилиш учун қўлларига қурол ушлаганлигини айтишади.

Александр уз ихтиёри билан дўст бўлиш ниятида келган скиф-амбийц элчиларига зиёфат бериб, уларнинг туноҳидан утганлигини айтади.

Александр Мароқанддалигида Яксарт дарёсининг нариги қирғоғида яшовчи скифлар унга қарин жангга тайёргарлик кўраётгани ҳақида эшитади. Бундан ташвишга тушган Александр узининг яқин кишиси Пендани элчиларга бош қилиб, Яксарт орқасидаги скифларга юборади. (Бу уринда Курций Руф адашиб Танаис деган).

Шоҳ уз элчиларига тайинлаб, скифларнинг Яксарт дарёсидан бериги томонга утмаслигини тайинлайди. Уларнинг душманлик мақсадида эмас, дустлик йўли билан шоҳнинг ҳузурига келиши мумкинлигини айтади.

Александр неча кун Мароқандда булган булса ҳам тинч ва осойишта ухлай олмайди. Шаҳар аҳолиси таслим булса-да, лекин унинг атрофидаги қабилалар шаҳарга тез-тез ҳужум қилиб, Александрнинг тинчлигини бузарди. Улар қўққисдан ҳужум қилиб, соқчиларни улдириб кетар, баъзан

махфий ер ости йўллари орқали шаҳар ичига кириб олиб, катта улжа билан яна орқаларига қайтиб кетишарди. Шаҳар атрофидаги қишлоқларга чиққан қўшин тудаларини тутиб олиб, азоблаб ўлдирар ёки улар ҳолатда Мароқандга қайтариб юборарди. Бундай қасоскор тудаларнинг қаердан келганини ва қаерга яширинганини ҳеч ким билмасди. Катта талафотлар қўриб, кундан-кун жангчиларидан ажралиб қолаётган Александр дарғазаб бўлиб, шаҳар атрофидаги қишлоқларни ёқиб вайрон этишни буюради¹.

Аррианнинг хабар беришича, Александр қўшиннинг бир қисми билан Сўғдиёнага ўтади. Полиперхонт, Аттал, Георг ва Мелеагрни Бақтрияга мамлакат тинчлигини сақлаб туриш учун қолдиради. Ҳар қандай қўзғолонни бостиришни буюради. Ўзининг қолган қўшинини эса Александр беш қисмга бўлади. Бирига қўмондон қилиб Гефестионни, иккинчисига Лагонинг ўғли, шахсий соқчиси Птолемейни, учинчисига Пердикни, тўртинчисига Кен ва Артабазни тайинлайди. Бешинчи отряд билан ўзи Мароқандга қараб юради. Қолганлар эса ўз билганларича юриш қилишарди: қочоқларни топиб бир жойга йиғар, ўз ихтиёрлари билан бўйсунганларни эса фуқароликка олишарди. Александрнинг бутун қўшини Сўғд ерининг бир қисмини босиб ўтиб, кейин Мароқандга етиб келишади. Сўғдиёна ерларига одамларини жойлаштириш учун Гефестионни орқага қайтарали.

Спитамен куп ўтмай Мароқанд шаҳрини истилочилардан озод қилади. Бу хабарни эшитган Александр Мароқанд томон йўл олади. Курций Руфнинг таъкидлашича, «у катта қўшинни Кратерга қолдириб, Мароқандга етиб келади. Александрнинг Мароқанд томон келаётганини эшитган Спитамен Бақтрияга қараб кетади»².

Шундай қилиб, шох иккинчи марта Мароқандга келади. Бу сафар шаҳар аҳолиси унга қаршилик қилмайди. Бироқ Сўғдиёнанинг купгина жойларида қўзғолонлар бўлиб, қўшинга талафотлар бераётгани шохни ташвишга соларди.

Александр бу шаҳарга тез-тез келишни истарди. Чунки шаҳар куп жиҳатдан шохга жуда ёқиб қолганди. Илгари бу шаҳарга келганида Босфор бўйларида яшовчи скифлар унга қарши катта қўшин тўплаётгани ҳақида хабарни эшитиб, уларга ўз яқини Бердани элчи қилиб юборган эди. Курций Руфнинг таъкидлашича, Яксарт бўйларида узоқ туриб, иккинчи марта Мароқандга қайтиб келганида ўша Босфор бўйларидаги скифларга элчи қилиб юборилган Берда қайтиб келганлигини хабар қилишади. Берда Босфор бўйларидаги скифлар билан иттифоқ тузганлигини маълум қилади. Ҳақиқатан ҳам Босфор бўйларидаги скифлар Александр ишғол этган ерларга ҳужум қилмайди.

¹ Курций Руф. Ўша асар, 298-бет.

² Курций Руф. Ўша асар, 287-бет.

Александрнинг қушинлари бутун Сугдиёна, Бақтрия, Гиркания, Марғиёна, Парфия ва Эрон ерларида жойлашган бўлиб, ерли халқ ҳали ўз курашини тўхтатмаган эди. Истило қилинган улкаларда ҳар жой-ҳар жойда ҳужумлар бўлиб, катта-кичик талафотлар етказилмоқда эди. Кенг улкаларга тарқаб кетган улкан қушин кундан-кун камайиб борарди. Унинг қўл остидаги қушинининг бир қисми Мароқанд шаҳрини зурға ҳимоя қилиб турарди. Шунинг учун шоҳ Македония ва Грециядан қушимча келаётган қушин сабрсизлик билан кутарди. Эртами кеч чопарларни яқин атрофдаги ҳокимликларга юбориб, қушимча кучнинг кетишидан дарак оларди. Шоҳнинг ўзи Мароқанднинг баланд деворлари устига чиқиб гоҳ Эрон томонга, гоҳ Гиркания томонга термилиб қарарди.

Ниҳоят, катта қушиннинг Мароқанд дарвозаси олдига келиб тўхташи шоҳ учун қутилмаганда хурсандчилик олиб келди. Қушимча малад кучини Мароқандда узоқ вақт сақлаб турмасдан, шоҳ қушинни бир неча қисмга бўлиб, талбиркорлик билан қўзғолон кутарган халқ ҳаракатини бостириш учун юборади. Шундан сўнг халқ ҳаракати тезда бостирилиб, уларнинг йўлбошчиларини тирикликин тутиб Мароқанд шаҳрига келтиришади. «Қўзғолон бошлиқлари қатл этилади»¹.

Аррианнинг таъкидлашича, Александр Мароқанддалигида унинг олдига яна европалик скифлардан элчилар келишади. Улар орасида Александрнинг ўзи скифлар элига жунатган элчилар ҳам бор эди. Александр уларни юборганда скифларнинг подшоси вафот этиб, унинг ўрнига тахтга укаси ўтирганди. Элчилар скифлар ҳамма нарсига тайёр эканликларини, Александр нимани буюрса, ҳаммасини бажаришларини айтишади. Шоҳга скиф подшоси юборган қимматбаҳо совғаларни тортиқ қилишади. Ҳатто дўстликни мустаҳкамлаш учун шоҳга қизини беришга ҳам розилигини билдиради. Мабодо у қизни узига муносиб деб билмаса, шоҳнинг дўстларига бўлса ҳам атоқли скиф ҳокимларининг бири қизини беришга тайёр эканлигини айтишади. Агар Александр буюрса, унинг буйруғини бажариш учун керак бўлса, ҳатто шоҳнинг ўзи келишга тайёр эди.

Бошқа тарихий манбаларда ҳам Александрнинг Мароқандда кўпгина элчиларни қабул қилгани айтилади. Курций Руфнинг таъкидлашича, Александр Мароқандга Хоразм шоҳи Фарасманнинг элчи юборганини, скиф элчилари ҳам келганлигини айтиб, шундай ёзади:

Массает ва дак ерларини бирлаштириб турган Хоразм бошлиги, Фарасман ҳам шоҳга одамларини юбориб, буйсунганини маълум қилади.

Скифлар ҳам Александрга ўз шоҳининг қизини беришга розилигини айтдилар.

Александр икки элчини ҳам диққат билан тинглаб, Гевестионнинг келишини кутади².

¹ Курций Руф. Ўша асар, 299-бет.

² Курций Руф. Ўша асар, 301-бет.

Аррианнинг таъкидлашича, Александр Мароқанддалигида унинг олдида Курций Руф айтганидек, Хоразм шоҳи Фарасман юборган элчилар эмас, балки Хоразм шоҳи Фарасманнинг узи отлик аскарлари билан келади.

Фарасман Александрга у билан қушни туришини, унинг ёнида қолхида ва амазонкаларнинг қабилалари яшашларини айтди. Агар Александр улар билан бирга Эвхсинск дарёси бўйида яшаётган қабилани ҳам босиб олмақчи бўлса, аскарлари учун барча нарсани тайёрлаб, унга йулбошловчи эканлигини маълум қилади.

Скиф элчиларига Александр мулоимлик билан жавоб беради, лекин қизларидан бош тартади. Фарасман билан у дустлик иттифоқи тузади. Александр Фарасманни Бақтрияни бошқариш учун тайинланган форс Артабат қулига топширади ва сунгра уни ўз юртига жўнатиб юборади. Александрнинг фикри-хаёли Ҳиндистон билан банд эди. Агар уни босиб олса, бутун Осиёни қулга киритади. Осиёни босиб олгач, Элладага қайтиб келади. Бу ердан эса Геллесконт ва Пропонтиддан ўтиб, сувдаги ва қуруқликдаги барча қушинларни олиб, Понт бўйларига бостириб киради. Шунинг учун у Фарасмандан ўз ёрдамини бошқа сафарга қолдиришини илтимос қилади¹.

Мана шу фактларнинг узиёқ Мароқанднинг қадимдан купгина ўзоқ ва яқин улкаларга таниш бўлганидан, бу шаҳарда савдо-сотиқ, маданий ва иқтисодий алоқалар кучайганидан далолат беради.

Иккинчи томондан олиб қараганимизда, Александр Хоразм ўлкасига юриш қилмаганига яна бир муҳим факт шундаки, Мароқандга Европа скифларининг элчи бўлиб келиши Александрнинг шимол томонларга, хусусан, Танаис (Дон) дарёси бўйларига ҳужум қилмаганини курсатади.

Мароқандликлар грек ва македон қушинларига ҳайрон бўлиб қарашарди. Жангчиларнинг кийими бутунлай бошқача эди. Мароқандга ўзоқ Юнон ўлкасидан, Миср, Рум, Суз, Персеполь шаҳарларидан ажнабийлар, савдогарлар қарвони келарди. Аммо жангчиларни, Европача кийинган бундай ҳарбийларни ҳали қуришмаган эди. Шаҳар ҳали қурқап-писа жангчиларнинг қуролирига, найза, қилич, ёй, қалқонларига, бошидаги дубулгаларига, саркардаларнинг эгнидаги совут кийимларига ҳайрон бўлиб тикилишарди. Айниқса, уларнинг тилига ҳеч ким тушунмасди.

Улар хонадонма-хонадон юриб, уларининг қимматбаҳо буюмларига озиқ-овқат алмаштириб ола бошлашди. Чунки Александр уғрилиқ қилишни таққилади. Шунингдек, зуравонлик билан талон-тарож қилишни вақтинча тўхтатишни тайинлайди. Сабаби шаҳар ва унинг атрофидаги халқнинг қаҳр-газабини кўзгаб, уларнинг катта куч билан

ҳужум қилишидан қурқарди. Шунинг учун ҳам бозор майдонига шаҳар аҳлини йиғиб, уларга қараб маъруза ўқийди. Унинг тилини ҳеч ким тушунмасди. Сунгра унинг тилини Доронинг ўкаси Оксидат таржима қилиб беради (бошқа манбаларда Оксафр ҳам дейилади).

«Муқаддас маъбудатларимиз Митра, Хумо, Миррих қароматига қура, худо бизга ўз ўғли Искандар Зулқарнайини юборди. Бу Искандар — кўшимиз олдида ҳаммамиз қул каби итоаткор бўлишимиз керак. Кимда-ким унинг башоратларига қулоқ тутса, дуст бўлиб қолади. Кимда-ким бу улуг сиймо раёйига қарши чиқса, оғир жазога тортилур.

Сизнинг шоҳингиз Доро менинг туғишган, иним булур. Худонинг башорати билан улуг жангда мағлуб булди. Лекин шоҳнинг ога-инилари худонинг хоҳиши булгани учун худо ўғли Александрнинг қаршисида итоаткор бўлишга мажбур. Сизлар ҳам шундай йулни тутиб, худонинг ўғли Искандарга итоат этишга мажбурсиз. Искандарнинг қули етмаган, қадачи бормаган жаҳонда бирон ер йўқ.

Ахмонийлар давлатининг подшоҳи Доро Кодомон урнига Искандар Зулқарнайин сизларга шоҳ саналур.

Шунинг учун ҳам шаҳар атрофидаги қавм-қариндошларингизга етказинг. Исён кутариш бефойда. Бугун бу бозорга келган аҳли ахбордан талаб шулки, молларингизни ўз нархида шоҳимиз сотиб олур».

Шаҳар аҳлининг купчилиги Эрон тилида гапирган Оксидатнинг маърузасига тушунишмайди. Шундан сунг Оксидатнинг гапини Фарнух суғд ва бақтр тилларига таржима қилиб, йиғилганларга етказди.

Аррианнинг айтишича, Фарнух авлиёлар наслига мансуб эди. Фарнухнинг отаси Мароқанд шаҳрининг энг улуг ва ҳурматли кишиларидан бири эди. Уларнинг хонадонига Эрондан тоғалари тез-тез ташриф буюриб туришарди. Ўзи ҳам икки марта эронлик савдогарлар билан Суз шаҳрига бориб келганди. Онаси сузлик булгани учун тоғалари билан алоқаси яхши эди. Оғалари Эроннинг энг бадавлат савдогарларидан бўлиб, Юнон, Рум, Мароқанд, Хитой томонларга туяларга мол ортиб, қарвон йуллари билан қатнарди. Фарнухнинг катта бобоси ҳам асли эронлик бўлиб, Доро I даврида эраמידан илгариги 489 йилда Мароқанд шаҳрига келиб қолганди.

Подшоҳ Доро I (эраמידан илгариги 522—486) салтанатининг ўзоқроқ қариндошларидан булгани учун Мароқанднинг казо-казолари ҳам уни авлиёлар қаторига қўйиб эгилиб салом беради. Боболари Мароқандга келганига икки аср бўлганди. Фарнух бу шаҳарда яшовчи бақтр, суғд гилларини яхши ўрганиб олганди. Эронлик қариндошлари билан эса ҳали тамом алоқа узилмаганди.

Оралар қарийб икки аср ўтган булса ҳам Ахмонийлар подшоҳлиги сулоласи билан Мароқанддаги бу хонадон уртасида алоқа узилмаган эди. Эрондан келган қарвонлар Мароқандга қўнганда албатта совга-саломлар билан Фарнухлар хонадонига ҳам қўнарди.

¹ Арриан. Ўша асар. 147-бет.

Доронинг иниси Оксидат ҳам акаси Доро Кодомон тириклик вақтида Мароқандга икки марта келиб кетганди. Ҳатто у Сугдиёна улқасига ҳоким бўлишни акасидан ўтиниб сўрайди. Бироқ Оксидатнинг кўнгли жуда юмшоқ, мулойим ва раҳмдил бўлгани учун Доро унга Сугдиёна ҳокимлигини ишониб топширолмайди.

Оксидат ёшлигида юнон ва форс донишмандларидан билим олади. Отаси Арсес ҳам узини улуг Кир сулоласидан деб биларди. Бироқ подшоҳ бўлишига қарамасдан, у ўқимишли кишиларни жуда ҳурмат қиларди. Қиммабғаҳо совғалар бериб қадрлар эди. Шу тўғайли Арсеснинг бундай илм аҳлларига гамхўр ва меҳрибонлигини эшитган донишмандлар узоқ-яқиндан келиб Суз ва Персеполь шаҳарларига йигила бошлайди. Ҳатто бу шаҳарда Ҳинд, Юнон, Миср, Рим ва Хитой донишмандларини учратиш мумкин эди. Арсеснинг вақти кўпроқ жангу жадалларда утса ҳам бу донишмандлардан хабар олишни қанда қилмасди. Оксидат эса кўпинча донишмандлар даврасида бўларди. Ўзи ёш бўлса ҳам подшоҳнинг угли бўлгани учун улуг донишмандлар ўспиринни ўз давраларига бажонидил қабул қилиб оларди.

Арсес даврида улкан Аҳмонийлар давлатининг ички қатламида жангу жадаллар кучайиб кетади. Аҳмонийлар сулоласи ичида Арсес энг алоқатли подшоҳлардан бири эди. Бироқ у игво-туҳматларга ишонувчан эди. Шу тўғайли у игвогар ва ҳасадгуйларга ишониб, қўл остидаги кўпгина улқаларнинг ҳокимларини огир жазога тортади. Бу нарса ички низонинг кучайишига сабаб бўлади.

Кўпроқ жангу жадалларда юрган Арсес ўғли Оксидат тарбияси билан шугулланишга вақти бўлмасди. Шу тўғайли кўпроқ донишмандлардан сабоқ олиш билан машғул бўлган Оксидат баъзан оғаси Доро билан овга чиқиб турарди. Бироқ Доро Оксидатни кўнгличан, раҳмдил бўлгани учун ёқтирмасди.

Шу тўғайли Оксидат улғайиб, Сўғдиёна ҳокимлигини сураганда Доро унинг раъйини қайтариб ташлайди. Мароқандга икки марта келганида ҳам Фарнухлар хонадонига меҳмон бўлганди. Чунки Мароқандда Фарнухлар хонадонидек улуг хонадон йўқ эди.

Александр Оксидатнинг Доронинг иниси бўлса ҳам донишмандсифат, кўнглида гираз тўйғуси йўқ йигит эканлигини билиб, уни узининг энг яқин кишиси қилиб олади. Бу, биринчидан, форслар билан алоқани мустақамлаш учун зарур нарса бўлса, иккинчидан, Оксидат грек тилида бемалол гаплаша оларди. Чунки, отаси шоҳ Арсес юнон донишмандларига қаттиқ тайинлаб, грек тилини ўргатишни айтган эди. Арсеснинг кучини мустақамлаб, юнонларга қарши уруш очиш нияти ҳам йўқ эмас эди. Ҳозирок улкан Юнон улқасининг бир қисми Арсес қўлида эди. Агар мабодо бу нияти амалга ошиб Юнон улқасини ўзига қарам қилиб олса, бу улқанинг ҳокимлигини угли Оксидатга беришни кўнглига туги қўйганди.

Александр Оксидатни кўп синаб куради. Чунки оғаси Доронинг ўзини олиш учун Александрга қасд қилиб қуйиши мумкин эди. Бироқ Оксидат Александрга садоқат билан хизмат қилади. Аммо Бессни уз шоҳи Дорога хиёнат қилгани учун лаънатлар эди. Шундай қилиб, Оксидат Александрнинг яқин кишисига айланади.

Мароқандга келганда эса Оксидат Фарнухни топиб олиб, Александр билан таништиради. Оксидат Александр билан тенгдош эди. Фарнух эса икки ёш кичик эди. Шундан сўнг Фарнух орада Александрнинг ишончини қозониб, Сўғдиёнадаги унинг энг ишончли кишисига айланади. Фарнух сўғд, бақтр тилларидан ташқари эрон тилини ҳам яхши биларди.

Отасининг Доро билан яқин алоқаси бўлгани учун Фарнух улғайган, Сўғдиёна ҳокимлигини сураб олишни кўнглига тугиб қўйганди. Шу тўғайли Фарнух фақат Мароқандда бўлиб қолмасдан, Яксарт бўйларигача, Окс кирғоқларигача келиб кетар, бутун Сўғдиёна бўйлаб айланиб юарди. Фарнухнинг Сўғдиёна ерларини, қишлоқ ва қабилалар жойлашувини яхши билиши Александрга жуда қўл келади. Чунки шоҳ Фарнух ёрдамида Сўғдиёнанинг ичкарасига кириб боради, энг махфий йўллардан ҳам ўта олади.

Александр иккинчи бор Мароқандга келганда иккита тўйга қатнашади. Бири юнонистонлик савдогар Басрун уз ўғлини мароқандлик бар қизга уйлантирганди. Басрун Мароқандга савдо ишлари билан келиб, огир касаликка йулиққандан сўнг Юнонистонга қайтиб кетишга кузи етмагач, шу шаҳарда қолишга қарор қилади. У асли Мисрнинг Мемфис шаҳридан бўлиб, грек қабилаларидан бирида туғилади. Чунки Мемфисда¹ грек қабилалари жуда кўп эди.

Басруннинг бутун умри савдо-сотик ишлари билан утади. Мемфисдан чиққан карвон Афина, Суз, Мароқанд, гоҳида Чин шаҳарларига бориб қайтарди. Бу карвон йўлларида юравериб умри ўтган Басрун савдогарлар ичида энг бақуввати эди. Баланд ва йўғон гавдаси билан ҳамманинг эътиборини ўзига тортарди. Чин шаҳридан чиқишда бошланган касалик уни Мароқандга келганда йиқитди. Йўлдаёқ бир неча бор ҳушидан кетган Басрун карвонни бир неча кун ушлаб, уларнинг олдинга силжишига ҳалақит беради. Аввалига огир олмаса ҳам тез-тез карвоннинг йўлда ушланиб, манзилга вақтида етиши огирлашгач, сафардошларининг ташига тега бошлайди. Ҳатто Басрунни йўлда қолдириб кетишга ҳам қарор қилишади. Бунга Басруннинг ўзи ҳам рози бўлади. Ўша вақтларда ойлаб-йиллаб узоқ улқаларга сафарга чиққан карвондан бирор киши касал бўлса, яқин атрофдаги қишлоққа ёки шаҳарга қолдириб

¹ Мисрнинг араб давлатларига қўшиб тилга олса-да, мисрликларнинг қадимги тили бутунлай бошқа бўлган. Эрамининг VII асрдан кейингина араб тили Мисрда асосий тилга ҳисобланади.

бир неча кунга етарли озиқ-овқат ёки маблаг бериб кетарди. Бемор соғайгач, янги карвон келишини кутарди. Мабодо йўлда улиб қолса, карвон йўлининг яқингинасига дафн қилишарди, токи карвон бу қўтлуг йўлдан ҳар утганда ул қабрини зиёрат қилиб, марҳум сафдошини эслаб қўйишарди. Шунинг учун ҳам қадимдан карвон йўллари қўтлуг саналган. Бу йўлларда қанчадан-қанчасининг қабри шундоққина йўл ёқасида қад кутарган. Савдо карвонларида фақат савдогарлар эмас, жаҳонгашта мисрликлар, донишмандлар ҳам бўлган. Ҳатто кўпгина карвонларнинг ўз кўндаликлари, хотира дафтарлари бўлган. Уларнинг орасида ҳофиз ва қўшиқчилари, шоирлари ҳам бўлиб, элларни, элатларни бир-бирига боғлаган. Йўлдан адашган йўловчилар ҳам карвонга эртанги, уларни талон-тарож қилганлар. Карвонга озор бермоқ қадимдан гуноҳ ҳисобланган. Агар карвондан биронта машҳур киши ёки донишмандсифат одам ўлса, унинг қабрини зиёратгоҳ жойларга айлантирганлар. Ҳатто бундай қабрларга кейинчалик ерли халқ ҳам синадиган бўлишган.

Халқимиз ҳозир ҳам узоқ йўл юриб келган кишини қадрлайди. Узоқ йўл юриш, узоқ элларга бориш инсонни улуғлар экан. Чунки узоқ элларга бортганда киши яхши ва ёмон билан муомалала булади, уза халқларнинг тарихини, урф-одатини, маданиятини ва ҳақто тилини ўрганади. Ўз юртини соғинади. Соғинч — эзгулик ва эъзоз рамзидир.

Шу тўғайлидир, балки халқимиз азатдан йўлни қўтлуг деб билади. Йўлни бузганларни эса қарғайди, лаънатлайди. Йўл юриб келганларни эса, авлиёлар қабридан ўтиб, қабристонларни кўриб келган, улуғлар қўлини олган дейишади. Қадимда улуғлар билан қўришган киши ҳам улуг ҳисобланган. Чунки улуг инсон билан учрашган киши ундан узига яхши хислатларни юқтиради.

Басрун умрида яхшиларни ҳам, ёмонларни ҳам кўрди. У Афинадан Чингача бўлган йўлни беш қўлдек биларди. Мемфисдан Афинагача. Афинадан Сузгача ёки Мароқандгача неча кўнлик йўл эканлигини аниқ айтиб берарди. Басруннинг отаси ҳам савдо-сотик ишлари билан машғул бўлиб, карвон билан Мароқандга уч марта келиб кетганди. Бугун эса Басрун Чиндан чиққан карвон билан зўрга Яксарт бўйларига етиб келади. Аввалига уни шу яқин орадаги қишлоққа ташлаб кетишга қарор қилган карвон кейин уни Мароқандгача бир амаллаб етказишга келишади. Карвонда Басруннинг икки ўғли бор эди. Улар азоб-уқубатда қўлиб булса ҳам отасини Мароқандга етказишни ўз зиммаларига олишади. Аввалига Яксарт бўйидаги бир қишлоқда қолишга рози бўлган Басрун Мароқандга етиб олишни уйлайди. Мароқандга келиб ўлишга минг бор

ўшқр қилади. Чунки Мароқандда унинг отаси Ларет улганди. Ушанда Басрун анча ёш бўлганди. Кун бўйи Ларетнинг кайфи чоғ бўлиб, кун боғиш чоғида шоду ҳуррамлик билан Мароқандга кириб келади. Ларетнинг ҳўрсанд бўлишига сабаб, Мароқандда унинг дўстлари кўп эди. Бир ҳафта бу шаҳарда савдо-сотик ишлари билан шуғулланиб, Чин сари йўлга тушишни мўлжал қилиб қўйганди. Қарангки, бозор яқинидаги карвонсаройга қўниб, Мароқанд тамакисини қидиришга тушади. Ларет Мароқанд тамакисини яхши курарди. Ҳар гал Мароқанд тамакисидан келтиришни афиналиклар, мемфисликларга алоҳида тайинларди. Чунки Мароқанд тамакиси Мемфисга етмасданоқ, йўл-йўлакай харид қилиниб, тамом бўларди. Ушанда Ларет тамаки чекиб бўлди-ю, юкларни кузатиш учун карвонсаройнинг ичкарисига кириб кетди. Басрун қайси кўз билан кўрсинки, отаси ёғинасида жон беради. Унга нимадир демоқчи бўлди, аммо улгура олмалди. Шу-шу ҳар сафар Мароқанддан ўтганда, албатта отасининг қабрини зиёрат қилиб кетади.

Саватга ўхшаш узун нор ясаб, туянинг устига уриатади-да, ичига бемор Басрунни солиб, карвон Мароқандга қараб силжийди. Басрун Мароқандга келганда беҳўш эди. Карвон уч кўнгача кўтди, Басрун ҳўшига келавермагач, кичик ўғли Робхитни қўлдириб, карвон Афинага қараб йўлга тушади.

Басрун кўзини очганда ўзининг Мароқандда эканлигини сезди. Аммо тақдирни қарангки, нахотки, у ҳам отаси улган мана шу Мароқандга келиб жон берса. Балки Амоннинг савдогарлар сулоласига қаҳри келгандир. Басрун энди улим дақиқалари яқинлашиб қўлганини сеза бошлайди. Шу тўғайли бўлса керак, ўғли Робхитни ҳўзурига чорлаб, нимжон оҳангда ўелининг қўлогига Ларетнинг ёнига дафн қилишни тайинлайди. Бирпас нафасини ростлаб, яна қўшимча қилади: «Биласан, Чинга кетаётганда бобонгнинг қабрини зиёрат қилгандик!» Робхитнинг кўзи жикқа ёшга тулади. «Нахотки, отамни ҳам бобомнинг ёнига дафн қилсак. Тақдирнинг қаҳри Мароқандга келганда бизнинг бошимизга нега қўлфат солади», деб қўяди у ичида. Робхит анча кеч кириб қўлган булса ҳам ой ёруғида, македон жангчиларидан учтасини ёллаб олиб, ҳар эҳтимолга кўра бобоси Ларетнинг қабрини излаб топди. Отасини васиятига кўра тахминан қаерга дафн қилишни кўнглига тугиб қўйди. Кечаси билан мижжа қоқмай отаси бошида парвона бўлиб чиқди. Бемор ўша кечаси ҳар галгидан кўра тинч ва осойишга ўхлайди. Тақдирнинг қўлиб боққанига қарангки, эрталаб Басруннинг лабида мулоим жилмайиш пайдо булади. Кўёш тушликдан қайтгандан сўнг Басрун ўғлига тайинлаб, туш курганлигини, тушининг таъбирига кўра, Амон ундан ниҳоятда хафа булаётганини айтиди. Кечга яқин карвонга ярамай қўлган ёлғизгина отини Амон шарафига бағишлаб сўяди ва гуштини кўни-қўшилларга улашиб чиқади. Гуштининг ярмини карвонсаройдагиларга беришади. Балки

мана шу қурбонликдан сунг Амоннинг раҳми келдимин. ҳар қалай тез кунда Басрун оёққа туриб кетади. Бундан ўгли Робхит беҳад хурсанд эди.

Оғир дард Басруннинг улкан гавдасини ушоққа айлантириб қуйганди. Шундай бўлса-да, у оёққа туриб кетганига шукур қиларди. Тез орадан Басрун савдо ишларини яхши билгани учун бозор ишларига аралашиб иқтисодини ҳам тиклаб олади. Она шаҳри Мемфисга қайтишни ҳаёлидан чиқариб ташлашга ҳаракат қилади. Чунки узоқ йўлда яна дардга чалиниб, Мемфисга етолмай қолишидан қўрқади. Шунинг учун ҳам тақдирга тан бериб, Мароқандда қолишга қарор қилади. Кичкинагина бир хужрани олиб, ўгли Робхит билан истиқомат қила бошлайди.

Маълумки, Александр Мароқандга келгандан сўнг грек-македонларнинг шаҳар қизларига уйланишига рухсат беради. Бу хабарни эшитиб, ўгли Робхитни уйлантириш ниятида юрган Басрун шоҳнинг ҳузурига боради. Аввал грек тилида, сўнгра македон тилида гаплашган Басрун шоҳнинг эътиборини ўзита тортади. Басруннинг тақдири билан қизиқиб қолган Александр унинг таклифини қабул қилиб, ўгли Робхитнинг туйини саройга тегишли бўлган ҳовуз бўйидаги растада ўтказишни, туй харажатларини ўз ҳисобидан кўтаришини айтади.

Робхит кўшни хужрадаги бир қизга уйланади. Унинг отаси Мароқанд бозорининг чаққон савдогарларидан эди.

Туй Александр айтганидек, ҳовуз бўйида катта тантана билан ўтади. Туйга шоҳнинг ўзи ҳам ташриф буюради. Шоҳнинг унғ қанотида Сўғдийна, Бақтрия, Гиркания ва ҳатто эронлик казо-казолар шарқ либосида ўтиради, чап қанотини эса грек ва македонлар эгаллаб, уларнинг айримлари ўз миллий кийимида, айримлари эса жангдан кейин тантаналарда кийиладиган ҳарбий кийимда ўтиришарди. Улар ичига фақат Гефестионнинг кийимигина шарқликларникига ўхшаб кетарди. Александр авваллари тантаналарда шарқ либосини киймасди. Бугунги кийимда эса уни шарқ шоҳларидан ажратиш қийин эди. Шоҳнинг чап қўлидаги Доро узуги кўёш нурида ялтираб турарди. Ҳовузнинг кун ботиш томонидаги баланд сўрига чиқиб, тўрдаги курсисига бориб ўтириши биланоқ, осийлик улуғлар унинг этагидан ўпиб, бирин-кетин ўз ўринларини эгаллай бошлашди. Сўнгра узининг саркардалари, олий мартабали кишилари шоҳнинг қўлига тақилган Доро узугидан ўпиб, таъзим қила бошлашади. Анчадан буён кучга кирган бу одатга ҳамма ўрганиб қолганди. Туй базми тўннинг ярмигача давом этади. Шарқ раққосаларининг ўйинига берилиб кетган шоҳ барча ғам-ғуссасини унутган эди.

Орадан икки кун ўтгач, шоҳ Оксидатнинг ҳам туй базмида иштирок этади. Оксидат Фарнухнинг синглисига уйланади. Оксидатнинг Сузда ҳам хотини бўлиб, ундан иккита фарзанд кўради. Лекин фарзандларининг

иккиси ҳам қиз бўлгани учун хотинидан кўнгли тулмай юрарди. Шунинг учун ҳам Суздаёқ иккинчи хотинга уйланишни кўнглига тугиб қўйганди. Аммо тезда уруш бошланиб кетиб, унинг бу орзуси амалга ошмай қолганди. Фарнух билан топишган кунининг эртасигаёқ унинг уйида меҳмон бўлиб, эрталабгача майхурлик қилганида синглисига ошиқ бўлиб қолганди. Туйни истаганча тантана билан ўтказишга Оксидатнинг қурби кетарди. Шоҳ бу тантанага албатта қатнашиш истагини билдиради. Бу Фарнух учун ҳам катта обрў эди. Шунинг учун ҳам у Мароқанднинг энг машҳур раққосалари билан Зузоб номли хушовоз қушиқчинини ҳам туйга олиб келади.

Оксидатнинг туйида ҳам Александр ўзини Осийё шоҳларидек тутарди. Шоҳга мароқандликлар тайёрлаган шароб жуда ёқиб қолганди. Александрнинг асаби заифлигиданми, озгина ичгандан кейин юзлари қизариб, афти ўзгариб қоларди. Уткир қўзлари янада чақчайиб кетарди. Шунинг учун ҳам атрофдагилар шоҳнинг кўп ичиши тарафдори эмасди.

Оксидатнинг туйида анчагина Мароқанд шаробидан ичиб қўйган шоҳ тонггача Зузобнинг шўх ва қувноқ қушигига маҳлиё бўлиб, ўткир қўзларини ундан олмайди. Оғзининг суви қочиб, Зузобнинг узун сочларидан ўшлаб, сирли хониш қилиб ўзига томон тортиб кўяди. Шоҳ бундай дилрабо қушиқчи ва раққосани ҳали Осийёда кўрмаганини мамнуният билан айтиб, даврани янада жонлантиради. Сўнгра Мароқанд шарбатини мақташга тушиб, ундан қониб ичади. Зузоб тонгга яқин шоҳга яқин келиб, ёлғизгина акасининг Мароқанд бозоридаги туполонда қўлга олиниб, ҳозир тутқунликда сақланаётганини айтади. Шоҳ унинг акасини эрталабоқ тутқунликдан озод этишни Птолемейга буюради.

Мароқанд Александрга жуда ёқиб қолганди. Фақат шоҳга эмас, бу шаҳарнинг саркарда ва мартабали кишиларига ҳам маъқул бўлганди. Саркардалар, казо-казолар эртаю кеч бетиним ичарди. Ичкиликбозликка энг аввало шаҳар ҳокими Клит бош-қош эди. Клит даргоҳида ҳар куни қуюқ дастурхон ёзиқ эди. Бу дастурхондан энг ноёб меваларни, ширин-шарбатларни топиш мумкин эди. Аммо Мароқандга ҳоким бўлгандан буён Клитнинг ороми йўқолганди. Чунки шаҳарга деярли ҳар кун Спитамен ҳужум қилиб, турли томондан хавф солиб турарди. Айниқса, тўнги ҳужумлар таҳликали буларди. Деярли ҳар куни тунда қасоскорлар кимнидир ўлдириб кетар, кимнидир талар, кимнидир ўғирлаб кетардилар. Шаҳарда назорат кучайтирилган, шаҳар ҳимояси мустаҳкамланган бўлса-да, ҳар тунда барибир хунук воқеа содир бўлаверарди. Клит шаҳар аҳли билан қасоскорлар уртасида пинҳона алоқа борлигини сезарди. Шу тўфайли кундан-кунга ваҳима босиб, ғам-ғуссасини шароб ичиш билан ювиб юрарди. Қайсидир махфий йўллар билан Спитамен ҳам шаҳарга келиб кетармиш. Уни девона қиёфасида кўрганлар ҳам бор эмиш. Ҳатто Кратер бир куни Клитга шаҳарда ёлғиз юрмасликни айтади. Шундан

сунг Клитнинг ороми йуқолади. Наҳотки, шунча йил жангу жалалларда юриб, не-не таҳликали юришлардан сог-омон қолган Клит Осиёнинг мана шу чекка шаҳрида улиб кетса?! Анча-мунча йиққан бойликлари кимнингдир қулида қолса?! Ахир, бу кекса саркарда ўз юртига қайтиб, Македониянинг оқсоқоллари даврасида юриш нияти бор эди-ку!

Мароқанд ҳокими булганидан Клит аввал беҳад хурсанд булса-да кейинчалик шоҳдан бутунлай кунгли қолади. Унинг ҳаёлида Александр Клитни душман тузоғига ташлаган эди. Чунки Мароқанд Осиёнинг энг йирик шаҳри булса-да, нотинч эди. Клит эса кўпроқ ўз жонини сақлашни, йиққан бойликларини авайлаб асрашни уйлари.

Аррианнинг ёзишича, Спитамен Мароқандни бир неча кун қамал қилиб туради. Аммо шаҳар деворлари мустаҳкам булгани учун унга киришнинг иложи бўлмайди. Шаҳар ҳимоячилари бўлмиш македон жангчилари бир неча бор Спитаменга қарши ҳужум қиладилар. Бироқ Спитамен шаҳар ҳимоячиларининг бир қисмини қириб ташлайди, қолганлари эса шаҳарга кириб, жон сақлаб қолишади. Ушанда Спитамен Клитга элчи юбориб, шаҳарни топширишни бир неча бор талаб қилади. Айтишларича, Мароқанднинг ички қисмида ҳокимлар ва аслзодалар яшайдиган бир қўрғон булиб, бу қўрғон ниҳоятда мустаҳкам экан. Шаҳарнинг асосий қисмини босиб олган Спитамен, бу қўрғонни ололмаи жуда қийналиб, уни қамал қилишни давом эттиради. Унинг нияти қалъадагиларни очлик ва сувсизлик азобида қийнаб, таслим булишга мажбур қилишдан иборат эди. Мана шу қамал кунлари Клит ўзининг бутунлай эс-ҳушидан ажралиб, ўз жони кўзига ширин қуринади. Клитнинг бахтига «Фарнух катта қўшин билан келиб, Спитаменни Сўғдиёнинг энг чеккасида қувиб боради»¹.

Александр Оксидат тўйдан кейинги кун давлат ишлари билан машғул бўлади. Турли томондан келган элчи ва савдогарларни қабул қилади. Қўшиннинг жойлашиш нуқталарини қуриб чиқади. Мароқандда йиғилган бойликлар юкланган катта карвонни Мисрга, Александрия шаҳрига жўнатади.

Кейинги кун шох Клит даргоҳида катта тантанага қатнашиш учун боради ва бу тантанада Клитга найза санчиб ўлдирлади.

Клит фожиасидан сўнг Александр Мароқандда ун кун бўлади.

Бу ун кун ичида у илгаригидек базмларда қатнашмайди. Шароб ичишни тўхтатади. Бошқаларнинг ҳам маст-аласт юришига йўл қўймайди. Мароқандда узоқ вақт қолиш режаси бузилади. Ҳар кун у уч марта Амон шарафига қурбонликлар келтириб, ўз гуноҳини ювади. Ҳар сўзида Мароқанд номини мағрурона тилга олган шох бу шаҳарни қўл остидаги Осиёнинг пойтахтига айлантириш ниятида эди. Аммо орзуларга гарқ

¹ Арриан. Уша асар, 136-бет.

тўта булган пиёла шохнинг қулидан тушиб чил-чил синади. Мароқандда муҳташам иморатлар қуриб, уни янада гузал шаҳарга айлантириш ниятидан қайтади. Оғир гуноҳга ботган нимжон гавдасини зурга кутариб, шаҳар дарвозасидан чиқиб, хомуш ва гамгин ҳолда Наутак қалъасига қариб йўлга тушади. Қайтиб бу шаҳарга келиш шохга насиб этмайди. Шохнинг назарида бу шаҳар қасоскорлар, аламзадалар, худога эртадан кечгача нола қилувчи илтижоғуйлар шаҳри эди. Шох Мароқандга ҳуқирон бўлолмади, аксинча Мароқанд шохни руҳан енгиб қўйганди. Чунки Александр ҳеч қачон бундай йўқотишни қурмаганди. Мароқандга келиб, энг яқин кишиси Клитни йўқотди. Бу шаҳарга келиб эсини, ақли-ҳушини йўқотди. Шохнинг назарида, Мароқанд ечилмаган бир жумбоқ, бу кўҳна шаҳар инсон қиёфасидаги бир кекса донишманд бўлиб қуринади. Александр эса улкан Сфинкс қаршисида лол қолган Лаи каби, бу нуроний донишманднинг саволларига жавоб тополмай, тақдирга тан бериб, унинг дарвозасидан хомуш чиқиб кетади.

КЛИТ ФОЖИАСИ

Шох Филипп саройида Гелланика исмли бир энага бор эди. Унинг эри Филипп қулида саркарда бўлиб хизмат қиларди. Саркарда жангда улгандан сунг, Филипп унинг улғайиб қолган икки ўғлини ўз тарбиясига олиб, Гелланикани эса шох саройига энага қилиб олади. Гелланика аслзодалар хонадонига мансуб бўлиб, ўзининг хушмуомалалиги ва пазандалиги билан ҳаммани қойил қолдиради. Буни Филипп илгари эшитган ва ўзи ҳам пайқаган эди. Шунинг учун ҳам шох ўзининг яккаю ёлғиз ўғли Александрни ҳам Гелланика тарбиясига топширади. Гелланика шахзодага жон-дили билан қарар, унинг униб-усиши учун тиним билмай елиб-югурар, болакайга бутун меҳрини бағишлаган эди.

Александр ҳам энагаси Гелланикани яхши қулар, унинг измидан чиқмас, ўз онаси қаторига қўйиб қадрларди. Гелланиканинг укаси Клит Филипп қулида маҳоратли жангчи эди. Айниқса, Гелланика саройга яқинлашгандан сўнг шох унинг укаси Клитнинг мартабасини бир қадар кутарди. Ўзига кўрсатилган бундай эҳтиромдан беҳад хурсанд булган Клит шох томонидан буюрилган ҳар қандай топшириқни садоқат билан бажарар, ҳар қандай вазифаларнинг ўлдасидан чиқиш учун қурашарди. Клитда шохга нисбатан бундай фидойиликни сезган Филипп уни ўзига шахсий қўриқчи қилиб олади. Шундан сунг Клитнинг саройга келиб кетиши учун имкониятлар яратилади. Бу нарса Клит билан Александр ўртасидаги алоқанинг мустаҳкамланишига йўл очади.

Ҳали анча ёш булишига қарамасдан Александр Клитдан жанг тафсилотларини сўрар, бу ҳақда қизиқ ҳикоялар эшитганда бор вужуди билан берилиб тингларди. Александр ҳам Клитни отасининг энг яқин кишиси деб биларди. Клит шохнинг ишончини қозонгандан сунг отлик

қўшинга саркарда қилиб тайинланади. Шундан сунг Клитнинг обрўси анча ортиб кетади. Бироқ у саройдан анча узоқлашади. Чунки, узоқ элларда шиддатли жангларда юрган Клитнинг саройга келиб кетишига имкон бўлмасди.

Бу орада Гелланиканинг икки ўгли ҳам вояга етиб, Филипп уларни ҳарбий хизматга олади. Бу даврга келиб мамлакатнинг гули бўлган фарзандлар ҳарбий хизматга чақирилар, жангчи булишни ҳар бир йигит ўзи учун шараф деб биларди. Тоғаси Клитдан жанг машқларини урганган Гелланиканинг икки ўгли эндигина чиниқа бошлаганда, Филипп тасодифан вафот этади. Тахтга ўтирган Александр ҳарбий хизматда юрган Гелланиканинг икки ўғлини ҳам алоҳида назорат остига олади. Чунки бу икки ёш жангчи ҳам Александр билан қарийб тенгдош булиб, улар болалигида саройга келар, Гелланика уларнинг келажакда дўст булиб қолишини жуда хоҳларди.

Бироқ куп утмай эронликлар билан бўлган жангда Гелланиканинг икки фарзанди ҳам Милет яқинида ҳалок бўлади. Александр бу икки қадрдон дўстининг улимига ичи-ичидан куюнади. Бу машъум хабарни энагаси Гелланикага қандай етказишни билмай қийналиб юради. Ниҳоят, хат орқати бўлган воқеани айтиб, Гелланикага чуқур таъзия изҳор қилади. Шунда Гелланика жавоб хати ёзиб, ўғиллари ўрнига Александрнинг фарзанд булиб қолишини сураб, авлодидан яккаю якка зурриёт укаси Клит қолганлигини, уни авайлаб қўлидан келгунча яхшилик қилиш-лигини шоҳдан ўтиниб сурайди.

Александр Гелланиканинг илтимосини ерда қолдирмай ўша кунёқ ўзининг ва отасининг қадрдони Клитни ҳузурига чақириб олади. Филипп ўлгандан сунг Клитнинг олдинги мавқеи йўқолиб, мартабаси ҳам анча пасайиб кетганди. Александр Клитни ўзига анча яқин билиб, саркарда этиб тайинлайди ва унга иззат-икром билан муносабатда булиб, саройнинг казо-казолари даврасидан урин беради.

Клит шоҳнинг эҳтиромидан анча талтайиб кетади. Бу ҳурмат-иззатнинг барчаси Гелланика туфайли деб билмай, Филипп билан қадрдонлигим туфайли Александр мен билан ҳисоблашиб иш тутяпти деб ўйлайди. Шунинг учун ҳам у ўзини шоҳнинг олдида жуда эркин тутар, купгина масалаларни ечишда ўз сўзини ўтказарди. Александр эса қадрдон саркардаси бўлгани учун унинг гапига қулоқ соларди.

• Александрга Клитнинг яқин булиб қолишига яна бир сабаб бор эди. Граница дарёси бўйларида шиддатли жанг кетаётган эди. Бу жангга қўшинни Александрнинг ўзи бошлаб боради. Бундан руҳланган жангчилар шоҳдан орқада қолмасликка уринар. Александрга бирон хавф-хатар етмаслик учун уни ортда қолдиришга ҳаракат қилишарди. Бирдан ен томондан душманининг қўшинлари келиб, зарбани кучайтиради. Александр отининг бошини ўша томонга буриб қўшинга мадал беради.

Ушанда Клит ҳам бор маҳоратини ишга солиб, катта матонат курсатаётган эди. Кимдир Александрнинг ёлғизланиб қолаётганини айтади. Қушин бўлиниб кетиб, ҳар жойда тўп-тўп булиб жанг қилишарди. Клит шоҳ томонга от чоптириб кетади. Александр бир йула икки-уч душман жангчилари билан олишарди. Душман саркардаси Резакули Александрнинг ҳаққаланиб қолганини пайқаб, шамолдай учиб келиб, чап томондан Александрнинг елкасига қилич урмоқчи булади. Клит зийраклик қилиб, Резакулининг қилич кутарган қўлини чопиб ташлайди. Уз саркардасининг қўлсиз қолганини курган душман чекина бошлайди. Ушанда Клит ёрдамга келмаганда, Александрнинг ҳаёти таҳлика остида қолган буларди. Чунки Резакулининг ҳамласидан қутулишнинг ҳеч иложи йўқ эди. Ушанда Александр Клитга миннатдорчилик билдириб, ҳаётини сақлаб қолганини айтади. Ҳатто бунӣ асирга тушган Резакулининг узи ҳам таъкидлаб, агар Клит булмаганда Александрнинг ҳалок бўлиши турган гап эди, дейди. Жанг Александрнинг галабаси билан тугайди. Лекин бу жангда Клит алоҳида ҳал қилувчи роль уйнаганини ҳамма қўйил қолиб, тилга олади. Шундан сўнг Клитнинг обриси қушин уртасида анча ошиб кетади.

Доро маглубиятга учрагандан сўнг, Эрон шоҳлигининг пойтахти Суз шаҳрига ҳоким тайинлаш зарур булади. Шунда Клит Сузга ҳоким булиб олиш ниятида куп югуради. Ҳатто у ҳақда Александрга ҳам хабар етади. Аммо нима сабабдандир Клитнинг бу мақсади амалга ошмай қолади. Айтишларича, Александр бу кекса жангчининг ҳали узига куп фойдаси тегиши мумкинлигини билиб, Суз шаҳрига ҳоким қилиб қолдиргандан кура, Осиёнинг ичкарисига узи билан бирга олиб кетишни афзал куради.

Клит эса Суз шаҳрига ҳоким бўлишни жуда истарди. Чунки Суз Осиёдаги энг бой шаҳарлардан бири эди. Кейин эса бу шаҳардан туриб, Македония билан алоқани кенгайтириш мумкин буларди.

Клитнинг Парфияга ҳоким бўлиш нияти ҳам амалга ошмайди. Шундан сўнг у Александрдан узини узоқроқ тутишга ҳаракат қилади. Кенгашларда Александрнинг таклифига киноя билан жавоб берар, ҳатто шоҳнинг орқасидан кесатиб гапирарди. Александр эса саркардаси Клитнинг кинояларига парво қилмас, узоқ йиллик қадрдони булгани учун ҳазил қилипти деб уйларди.

Кейинчалик шоҳ Клитнинг бу хатти-ҳаракати ҳазил эмас, норозилик кайфиятидан иборат эканлигини тушуниб, бирон мамлакатга ҳоким бўлиш нияти борлигини пайқайди. Ниҳоят, шоҳ Клитга яқинда қулга киритилган улкалардан бири — Сугдиёнанинг пойтахти Мароқандни беради. Бироқ Мароқанд ҳокимлигидан Клитнинг кўнгли тулмайди. Чунки бу улка жуда нотинч эди. Александр эса Клитни узига яқин билиб мана шу улкан, лекин нотинч шаҳарга ҳоким қилиб тайинлайди. Клит эса шоҳнинг бу тугри ниятини тескари тушунади. Атайлаб менинг ҳаловатимни йўқотиш мақсадида мени шу шаҳарга ҳоким қилиб

тайинлади деб уйлайди. Шундан сунг у Александрга очикчасига кураш олиб боради. Ички адоватни кучайтиришга уринади. Ҳатто у шу даражага бориб етадики, шоҳ булишига қарамасдан Александрни камситишга ҳаракат қилади. Александрни осиеликлар урф-одатини қабул қилгани учун айблайди.

Клит фожиаси ҳақида тарихчилар турли хил фикрларни билдиришди. Бу воқеага кўлгина ёзувчилар қизиқиш билан қараб ўз асарларида тасвирлаганлар. Шу тарихий асарлардан айримларига тўхталиб, Клит фожиаси сабабларини аниқлашга ҳаракат қиламиз.

Клит фожиаси ҳақида Курций Руф шундай ёзади:

Бу ердан шоҳ Мароқандга қайтади. Артабаз қариб қолганлиги туфайли ҳокимликни Клитга беради.

Бу уша Граница дарёси бўйларида Александрни ҳимоя қилиб, унга ҳужум қилган Резакулиннинг қўлини қиличи билан чолиб ташлаган Клит эди. У Филиппнинг эски жангчиси бўлиб, жуда кўп жасоратлар курсатганди.

Унинг опаси Гелланикани шоҳ уз онасидай яхши кўрарди. Чунки Гелланика Александрни тарбия қилганди. Шунинг учун у давлатининг кўп қисмини Клитга ишониб топширади. Эртаси кун Клит йўлга отланишга буйруқ олади ва байрамга ҳозирлик кўради.

Александр Зевс шарафига бағишланган тантанали байрамда нутқ сузлайди. Александр бу нутқда Филиппни эмас, купроқ узини мақташдан тўхтамайди. Бир вақтлар Херней яқинидаги шарафли галабада буюк ҳиссаси борлигини, шу буюк жасоратни отасининг кўра олмаганлиги туфайли ажраб қолганлиги тўғрисида гапирарди. Унинг айтишича, грек мардикорлари ва македониялик жангчилар ўртасидаги низо вақтида Филипп ярадор бўлганидан кейин узини улганга солиб ётиб олади. Александр эса уни ҳимоя қилади. Отаси буни тан олгиси келмас, бунинг учун эса ўғли олдида қарздор бўлиб қолишдан афеусланарди. Александр Филиппсиз бир ўзи урушда галаба қозонади ва душманлар бутунлай тор-мор қилингани ҳақида отасига ёзади, лекин Филипп унинг бу галабасини ҳам тан олмайди.

Ёшларга бу нутқ жуда ёқса-да, бироқ қарияларга ёқмасди, чунки улар Филиппни жуда яхши билишар, кўп йиллар унинг қўли остида хизмат қилгандилар.

Шу пайт Клит маст ҳолда уларга қарата Еврипиднинг шеърларини ўқий бошлайди. Шоҳга унинг овози зўрға эшитиларди. Шеърда айтилишича, грек жангларида қўлга киритилган галабаларнинг шоҳларга нисбат берилишидан заҳарханда кулади, чунки уларда шоҳлар бировлар қўлга киритган галабани, шон-шўхратни ўзлариники деб ҳисоблайди деган тушунча бўлади. Бу билан Клит нима демоқчи эканлигини пайқатган шоҳ ёнида ўтирганлардан қайта сўрайди.

Лекин улар индамас эди. Клит эса овозини янада баландроқ қилиб, Филиппнинг ишларини, Грециядаги жангларини мақташдан тўхтамай, унинг қилган ишлари шоҳникидан устун эканлигини эслатади. Шу ерда ёшлар ва қариялар ўртасида узаро баҳс бошланди.

Шоҳ эса ҳар қанча газаби келса ҳам сабр-тоқат билан Клитни эшитар, у эса борган сари шоҳнинг шон-шўхратини ерга урарди. Балки, агарда Клит узининг нутқини тезроқ тугатганида, шоҳ узини тутган буларди.

Клит эса энди Парменионни ҳимоя қилар, Филиппнинг афина-дикларнинг устидан қозонган галабасини «Фива»нинг бузилишига қарши кўярди. Клит бу гапларни фақатгина кайф булгани учун эмас, балки унда шундай бахтсиз одат — узидан катталарнинг гапини инкор қилиш одати борлиги туфайли айтар эди.

Охирида шундай деди: агар сен учун улиш керак бўлса, мана мен, Клит, тайёрман. Лекин сен галаба учун мукофотлаётганингда, отанг хотирасини ҳақорат қилганларгина купроқ манфаатдор бўлади. Сен менга енгилмас ва бир неча марта қўзғолон кутарган Сугдиёнани берайсан. Мени ашаддий ёввойилар олдида юборайсан. Лекин мен шахсан ўзим ҳақимда ҳеч нарса демаяйман. Сен Филиппнинг жангчиларини ёмон кўрасан. Агар мана шу қария Атария ёшларни жангда қочишдан тўхтатиб қолмаганида, биз ҳалигача Галикарнас остонасида турган булардик.

Клитнинг ўйламасдан Парменионни мақташи шоҳни газаблантиради. Лекин бир оз ҳовуридан тушиб, Клитнинг ишратхонадан чиқиб кетишини буюради. Агар Клит яна шу мавзуда гапини давом эттирса, шоҳ уни жазоланишини айтади.

Клит чиқиб кетишга шошилмайди, лекин уни зўрлаб чиқара бошлашади. Керак вақтда шоҳни ҳимоя қилганини, энди бўлса шоҳ буни инобатга олмаётгани тўғрисида Клит газабланиб гапирарди. Бундан ташқари, у Александрни Аттал улимида айблар. Александрнинг отаси булмиш Юпитернинг устидан куларди. Шунда шоҳ узини тутга олмай баттар даргазаб бўлиб, кайф аралаш шиддат билан ўрнидан туради.

Хайрон бўлиб қолган дўстлар ҳам май идишларини ҳар томонга отишиб, уринларидан туришади ва диққат билан шоҳнинг жаҳл аралаш ҳаракатларини қўзатиб турадилар.

Александр соқчининг қўлидан найзасини олиб Клит томон юради, лекин шу маҳал Птолемей ва Пердикк шоҳни зўрға белидан ушлаб тўхтатади. Лисимах ва Леоннат эса шоҳнинг қўлидан найзани оладилар.

Шоҳ уз дўстларидан хафа бўлиб, аскарларини ёрдамга чақириб, уларни қуроллантиради. Шунда Птолемей ва Пердикк шоҳ тиззасига бошларини қўйиб ялина бошлайдилар.

Лекин шоҳ газаб устида яна соқчидан найза олиб, Клитнинг чиқишини кута бошлайди.

Ҳаммадан кейин Клит чиқади. Шоҳ унинг биқинига найза санчиб, деди: «Ана энди Филиппга, Парменионга ва Атталга қараб жун!»

Александр ўзига келганидан кейин кечроқ бўлса-да, қотиллик қилганини тушунади. Шунда у бир вақтлар ўзини ҳимоя қилган жасур жангчини ўлдириб қўйганини англайди.

Шоҳ найзани уликнинг танасидан олиб, ўзининг кукрагига тўғрилаганида, соқчилар қулидан найзани олиб уни жойига утқазадилар.

Шундан кейин ҳам шоҳ тинчлана олмай, юзини юлар, бундай шармандаликка чидай олмаслигини айтар, атрофдагилардан уни ўлдиришларини илтимос қиларди. Мана шундай оҳ-воҳ билан тун ўтади. Уни бу қотилликка худонинг ғазаби ундамадимикан деб ўйлар, чунки ҳар йили худо йўлига қилинадиган садақа бу йил қилинмаганини эсларди. Шу сабаб бўлса керакки, у маст ҳолатда худонинг ғазаби таъсирида қотилликка қўл уради.

Уни энди купроқ дўстларининг даҳшатга тушгани безовта қилар, чунки энди бу воқеадан кейин уларнинг ҳар қайсиси у билан гаплашишга журъат этолмас, ёввойи ҳайвон сингари ҳар бири ўзи танҳоликда яшашга тўғри келарди. Эрталаб шоҳ қонга буялиб ётган Клитнинг жасадини олиб келишларини буюрди. Жасадини унинг олдида қўйишганида, шоҳ йиглаб гапира бошлади: «Мана, мен ўзимнинг тарбиячимга ташаккур билдирдим, менинг шон-шухратим учун унинг икки ўғли Милет остонасида ҳалок бўлди. Бирдан-бир овунчоғи бўлган укасини эса ўз қўлим билан ўлдирдим?!

Энди у бечора, бахтсиз аёл кимга боради? Ўз тарбиячисининг қотили сифатида энди ватанимга қандай қайтаман ва тарбиячимнинг кўзига қандай қарайман?!

Шоҳнинг кўз ёшлари тугамасди. Бунини тушунган дўстлари Клитнинг жасадини олиб кетишади. Шоҳ эса кун бўйи ҳеч нарса емасдан, қимирламай ётади.

Соқчи ва қўриқчилари шоҳни зурга овқат ейишга кўндирадилар. Шоҳ ўзини кўп қийнамасин деб, македонияликлар Клит қонуний йўл билан ўлдирилган ва у кумишга ҳам арзимаёйди деган қарор чиқаришади. Лекин барибир шоҳ уни кумишга буйруқ беради.

Шундай қилиб, ўз гуноҳини ювиш учун шоҳ Мароқандда ун кун бўлади, кейин эса Гефестионни қўшинларнинг бир қисми билан Бақтрияга, қишга озиқ-овқат тайёрлаб қўйиш учун жўнагади. Клит ҳокимлигидаги вилоятни Аминтага бериб, ўзи Ксениппа етиб келади. Бу вилоят Скифияга чегарадош бўлиб, унда аҳолиси зич жойлашган қишлоқлар кўп эди¹.

Плутарх ҳам Курций Руфнинг фикрига яқин воқеани изоҳлаб беради, лекин Клит фожиасининг асл сабабларини очиб бериш учун масалага жиддийроқ ёндошади.

¹ Курций Руф. Ўша асар, 307-бет.

Клит фожиаси Плутарх асарида сал бошқачароқ ёритиб берилган. Ёзувчи бу фожианинг сабабини шундай изоҳлайди:

Денгиз ортидан қандайдир одамлар Александрга мева олиб келишади. Меваларнинг чиройига ва янги узилгандек сақланганига қойил қолган Александр, уларни кўрсатиш учун Клитни чақиради. Клит бу пайтда худода қурбонлик келтирмоқчи бўлиб турган эди. Шоҳнинг буйруғини эшитгач, қилаётган ишини тўхтатиб, Александрнинг олдига келади. Тасодифни қарангки, суйилиш учун тайёрланган куйлар Клитнинг ортидан югуришади. Буни эшитган шоҳ ҳайратга тушиб, бундай ноҳужа воқеанинг охири нима билан тугаши мумкинлигини сўраб Аристандр ва македониялик Аристоменга мурожаат қилади. Улар буни ёмон белги деб изоҳлашади. Шундан сўнг Александр Клитга тезроқ қурбонликлар келтиришни буюради.

Бундан бир неча кун аввал Александр ёмон туш кўрганди. Тушида Клит Парменионнинг ўғиллари билан қора кийимда утирган эмиш. Лекин уларнинг ҳаммалари ўлган эмиш. Клит қурбонликнинг охиригача етказилишини кутмай, ҳозиргина Диоскурларга қурбонлик келтирган шоҳнинг базмига жунайди. Базм авж олган пайтда, кимдир қандайдир Пранихнинг шеъри билан айтиладиган қушиқни куйлай бошлайди. Бу қушиқ варварлар билан курашиб, мағлубиятга учраган қумондонлар устидан кулиб ёзилган эди. Утирганлардан ёши улуглари бу қушиқни эшитиб, шеър ёзган одамни ва ижро этувчини ҳақоратлай бошладилар. Александр ва унинг атрофида йиғилган ёшларга эса қушиқ ёқиб, ижросини давом эттиришни сўрашарди. Керагидан ортиқ ичимлик ичган Клит бу пайтда маст эди. Мастлигида эса у узини тутолмас, айтган гапларини тушунмас эди. Унинг айтишича, варварларнинг македонияликларни ҳақорат қилишлари инсофдан эмас. Нима булмасин, македонияликлар варварлардан устун туришади. Шунда Александр Клитнинг қўрқоқ бўлишига қарамай, узини оқламоқчи эканлигини айтиб камситади. Клитга шоҳнинг бу сўзлари қаттиқ таъсир қилади. У Александрга қараб: «Мана шу қўрқоқ қўллар худодар ёрдамида тугилганки, сендек шоҳни Спитридата қиличига елкангни тутиб берганинда қутқариб қолган. Аслида ҳам шундай македонияликларнинг қони ва уларнинг шу жароҳатлари туфайли сен машҳур бўлдинг. Бу ҳам камлик қилгандай, отанг Филиппдан воз кечиб, узингни Амоннинг углиман деб ҳисоблайсан!» деб гапирди.

Александр газаб билан унга шундай деди: «Қачонгача сен мени пастга уриб, македонияликларни буйсунмасликка даъват қилмоқчисан?!»

Клит эса унга жавобан: «Ҳа, Александр, биз узимиз қилган меҳнатнинг роҳатини кўрганимиздан хурсандмиз. Биз македонияликларнинг ҳозирги ачинарли аҳволини кўрмай оламдан ўтганларни бахтли ҳисоблаймиз. Чунки македонияликлар ҳозирги кунда шоҳ олдида кириш учун рухсатнома олишга форсларга мурожаат қилишга мажбур бўлмоқда».

Бундай гапларни эшитган Александрнинг дустлари Клитни ҳақоратлаш бошлайди. Ёши катталар эса уларни тинчлантиришга уринарди. Александр Ксенодох Кардийскийга ва Артемий Колофонскийга мурожаат этиб, шундай дейди: «Сизнингча греклар македонияликлар орасида, ҳайвонлар орасида «худоман деб юрганларга ухшашмаяптимики?» Клит эса ҳеч кимнинг гапига қулоқ солмай, Александр ҳамманинг ўртасида нима уйлаётганини айтишини талаб қилар, бундан кейин эса ўз базмларига очиқ гапирадиган одамларни таклиф қилмай, варварлар уртасида яшашини маслаҳат берарди. Клитнинг айтишича, варварлар ва қулар Александрга ҳамма вақт таъзим қиладиган одамлар экан.

Бу сафар Александр газабини боса олмайди. У ёнида турган олмани Клитга отиб, ханжарини қилира бошлайди. Лекин Александрнинг шахсий соқчиси бўлган Аристокл ханжарни яширишга улгурганди. Қолганлар эса Александрни тинчлантиришга уринишарди. Шоҳ эса ўрнидан сакраб туриб, македонлик қоровулларни чақиради. Бу энг хавфли пайтда чақиришнинг махфий усули эди. Карнайчига эса хавфли сигнални чалишни буюрганли. Бутун қароргоҳни ва қўшинни оёққа турғизиб юрган бу карнайчини ҳамма ҳурмат қиларди.

Клитни зўрлаб, базмдан чиқариб юборишади. Лекин у бошқа эшикдан кириб, Эврипиднинг «Андромаха»сидан парчалар ўқий бошлайди:

Эминларнинг қандай ёмон одати бор...

Шунда Александр ёнида турган шахсий соқчисининг найзасини олиб, унга қараб келаётган Клитга қараб отади. Клит қаттиқ инграб, йиқилади. Александрнинг газаби ҳам шу заҳотиёқ сунади. Бир оздан сунг у узига келиб, атрофида жимгина қараб турган дустларини куриб, мурладан найзани суғуради ва шу найзани ўзининг буйнига санчмоқчи бўлади. Лекин шахсий соқчилари бунга халақит бериб, уни зурлаб ётоқхонасига олиб кетишади.

Тунги билан йиғлаб чиққани учун чарчоқдан эртаси куни бир суз айтолмайди. Фақат ҳар сафар инграб қўярди. Унинг индамай ётганидан қурққан дустлари, сурамай ётоқхонага киришади. Уларнинг гапларини Александр эшитмасди. Фақатгина башоратгуй Аристандр, унга тушида Клитни курганини, қурбонлик қилаётганда ёмон белги бўлганини эслатиб, ҳамма бўлган нарса тақдир билан илгаридан белгиланганлигини айтгандан кейин Александр бир оз тинчлангандай бўлади¹.

Байрам кунларидан бирида Александр ўз дустларини меҳмонга чақиради. Кайфи анча ошиб қолган меҳмонлар Филиппнинг қилган барча жанговарлик ишларни эслай бошлайдилар. Александр эса отасидан ўзининг қаҳрамонликларини устун қўйиб мақтанади. Қўлчилик меҳмонлар унинг тарафида туриб фикрини қўллаб-қувватласада, Клит

¹ Плутарх. Ҷша асар. 433-бет.

исмни қария подшоҳни ўзига нисбатан дўст деб билиб, Филипп хотирасининг ҳурмати, унинг жасоратини ҳимоя қилиб, қачонлардир ҳафшош бўлган дўстини мақтайди. Александр ғазабга миниб, наварларидан бирининг найзаси билан шу ондаёқ Клитни улдиради. Аммо у ўзига келиб, ҳеч айбисиз кекса саркардасини улдирганидан изтироб чекади. Аввал у Клитнинг жасадини қучоқлаб, ҳунграб йиғлайди. Ўзининг қилмишларига минг бор пушаймон бўлиб, ақлдан озган телба кишилардек жасаддан ўзи санчган найзани суғуриб олиб, уни ўз куксига ўлдирилади, агарда дўстлари аралашиб, уни юпатмаганида у ўзини-ўзи ўлдириши мумкин эди. Кейин ҳам бир неча кун ўзини-ўзи ўлдириш хоҳиши билан юради. У қаттиқ изтироб чекиб, бегуноҳ ўлдирилган Парменион ва Филота, Пансамет, амакиси Аминта ва угай онаси, акалари Аттал, Еврелох ва бошқалар куз олдидан нари кетмайди. Александр турт кун ўзини гуноҳкор сезиб, гуз тота олмайди. Унинг бутун қушини ва саркардалари бунчалик қайғурмасликни, ғам-андуҳга ботмасликни натижа қилиб сурайдилар. Шундай руҳий тушқунликка тушган кунларда Аристотель қулида бирга билим олган дўсти файласуф Каллисфеннинг гаплари унга далла беради. Шундан сўнг Александрга яна унинг жанговар руҳи қайтади ва у хорасм ва дайларни буйсунишга мажбур қилади¹. Шундай қилиб, Александр ўз энагаси Гелланиканинг укаси, отаси Филиппнинг ишончли жангчиси Клитни Мароқандда ўз қули билан ўлдиради. Унинг жасадини Мароқанд девори тагига иззат-эҳтиром билан дафн қилади. Тарихий воқеаларга бой бўлган азим Самарқанд Клит каби минглаб утмишдошларимизнинг хокини бағрига олган.

КАЛЛИСФЕН

Купгина олимлар қадимги юнон донишманди Аристотель (эраמידан илгари 384—344 йиллар)нинг номи араб истилоси (VII аср)дан сўнггина Ўрта Осиёга етиб келганди, деган фикрни айтадилар². Бундай фикрни Аристотелнинг ижоди ва асарларига нисбатан айтсак, бирмунча ҳақиқатга яқин буларди. Бироқ Аристотелнинг номи ўзи ҳаётлик пайтидаёқ ўрта осиеликларга маълум эди.

Бу фикримизни шундай изоҳлашимиз мумкин: биринчидан, ўрта осиелик донишмандлар юнон илм-фани ва маданиятига қизиқиш билан қарай бошлайди. Иккинчидан, Ўрта Осиёга келган Александр қушинлари

¹ Юстин. Эпитома Помпея Трога. «Вестник древней истории», 1954, № 3, 216-бет.
² Драчковский М. Ю. Арабская поэтика в IX в. В кн.: Избранное Сины, М.: «Наука», 1981; А. Х. Касимжанов. Логика. М.—Л.: Изд-во АН, 1956; И. В. Шидфар. Ибн Сина. М.: «Наука», 1981; А. Х. Касимжанов. Логика и теория познания Ал-Фараби. В кн.: Ал-Фараби. Логические трактаты, Алма-Ата, 1975.

орасида бевосита Аристотель мактабидан таълим олган жангчилар бор эди. Улар ўз устозининг таълимотини урта оснеликлар орасида ёйиш шак-шубҳасиз эди. Масалан, Каллисфен шундай кишилардан бириди.

Каллисфен Александрдан икки-уч ёш катта бўлиб, ёшлигида ҳарбий саркарда бўлишни орзу қиларди. Чунки отаси кичикроқ бир қушинда саркарда бўлиб, Сицилия яқинидаги жангда ҳалок бўлганди. Каллисфен отасининг шамшир тақиб, бедов отларда юганини кураб ва отасининг изидан бориб, тезроқ жангга киришга шошилди. Бироқ отаси улгандан сунг оила ночор аҳволга тушади. Кўп ўтмай, онаси ҳам оғир касалликка йулиқиб, оламдан ўтади. Мудом жангу жадалларда юрган отаси онлага кам келар, Каллисфен у билан деярли учрашмасди. Ота-онасидан ажраган ўспирин Каллисфен қайга боришини, кимга учрашини билмай боши гангиб қолади. Яқин-йироқдаги қариндошлари онаси Геранинг жияни бўлган донишманд Аристотелни топиб, ундан ёрдам сурашни маслаҳат беради. Каллисфен Аристотелни қидириб Стагирияга отасининг ҳақиқий ватани бўлган шаҳарга боради. Бироқ Аристотель ўзи туғилиб ўсган шаҳарни тарк этиб, аллақачон Афинага кетиб қолганди.

Стагирияда у жуда оғир ҳаёт кечиради. Тасодифан савдогарлар билан танишиб, тирикчилик ўтказиш учун отбоқар бўлиб хизмат қилади. Сўнгра савдогарлар билан бирга Афинага қараб йўл олади. Аммо бу қадимий шаҳардан Аристотелни қидириб тополмайди. Афиналик илм аҳллари Аристотелнинг Македонияда Филипп саройида аслзодаларга таълим бераётганини айтишади. Сўнгра Каллисфен савдогарлар билан бирга Македонияга боради. Бу ерда шоҳ Филипп саройига келиб турувчи савдогарлар бошлиғи орқали донишмандни топади. Аристотель холаси Герадан ёлғизгина ёдгорлик бўлиб қолган инисини куриб беҳад севинади. Жигарбандини багрига босиб, шоҳ саройига олиб боради.

Саройда Аристотель катта иззат-ҳурматга эга эди. У шоҳнинг кўз қорачигидек азиз бўлган ёлғиз ўғли Александрга таълим берарди. Донишманд Каллисфенни шогирди Александр билан таништиради. Аристотель қўлида фақатгина Александр билим олиб қолмасдан, салтанатдаги казо-казоларнинг ўғиллари ҳам келиб турарди. Уларнинг сафига зийрак ва ўткир зеҳнли Каллисфен ҳам қўшилди.

Ёшлигида кўп қийинчиликлар куриб, бир бурда нонга зор бўлиб ўсган Каллисфен сарой ҳаётига тезда ўргана олмайди. Куриниши соддагина бўлган бу йигитнинг тез жаҳли чиқар, бирга сабоқ олаётган аслзодаларга ўз ҳукмини ўтказишга ҳаракат қиларди. Аммо Каллисфеннинг туғри сўз ва ҳақиқатгуилиги Александрга жуда ёқарди. Александр кўпинча Каллисфеннинг ёнини олар, муштлашишга тайёр турган аслзодалар ҳужумидан қутқариб қоларди. Каллисфен эса ўз ҳимоячиси бўлган шаҳзодани жуда ёқтирарди. Александр ўз дустини овга олиб борар, жанг машқларини бирга ўтказарди. Каллисфенни

жанг машқларидан кўра кўпроқ бобоси билан илм ҳақида баҳс юритиши қизиқтирарди. Айниқса, у нотиқлик санъатини пухта урганишга киришади. Шундай қилиб, Каллисфен билан Александр уртасида дўстлик бошланади. Бир куни Каллисфен ўз нутқлари билан Александр номини машҳур қилиб, жаҳонга танитиш ниятида эканлигини айтади. Дўстининг бу гапи шаҳзодага ёқади.

Эрампиздан илгариги 342—339 йилларда Македонияда бўлиб, Александрга катта тарбия бергач, илм аҳдларининг талабига мувофиқ шох Филипп Аристотелнинг Афинага кетишига рухсат беради. Донишманд бу муаззам шаҳарда «Лицей» мактабини очиб, бутун Юнонистондаги илму донишларни ўз мактабига йиғиб, фақат фалсафа ва риторикадангина эмас, балки бошқа фанлардан ҳам таълимни кучайтиради.

Аристотель кетгандан сўнг Каллисфен сарой хизматчисига айланиб қолади. Аслида у ҳарбий хизматга жунаши керак эди, Александрнинг аралашуви билан саройда қолишга муваффақ бўлади. Лекин у бобоси давридагидек катта мавқега эга эмасди. Сарой мактабининг тарбиячиси Леонид уни мактабдан чиқариб, ҳатто саройдан ҳам қувишга ҳаракат қилади. Чунки Леонид билан Аристотель уртасида кескин келишмовчилик мавжуд бўлиб, Каллисфеннинг Аристотель иниси эканлигини билган Леонид унга ёмон ният билан қарай бошлайди. Леониднинг саройда обриси жуда катта эди. Чунки у Филипп хонадонига яқин қариндош бўлиб, сарой мажлисида ҳам иштирок этарди. Шунинг учун ҳам у Аристотелнинг саройга келишига рози бўлган бўлса ҳам, кейинчалик икки тарбиячи ўртасида келишмовчилик чиқиб қолиб, Аристотелни саройдан узоқлаштириш учун курашади. Ва ниҳоят, ўз ниятини амалга оширишга муваффақ бўлади.

Плутарх берган маълумотда, Александр тоғаси Леонид қулида тарбия олганлиги ҳам қайд қилинади.

Александрнинг таълим олишида бир қанча ўқитувчилар ва тарбиячилар банд эдилар. Бу ўқитувчи ва тарбиячиларни Олимпиаданинг қариндоши, тоғаси, қаттиққўл Леонид бошқаради. Леонид оддий тарбиячи бўлса ҳам, унинг қариндошлигини инobatга олиб, ўқитувчиларнинг устидан раҳбар деб аташарди. Александрнинг тоғаси эса, аслида акарнанлик Лисимак эди. Бу одамда ўзига жалб қиладиган ҳеч нарса йўқ эди. У ўзини Фоники, Александрни Ахилл, Филиппин эса Пелеем деб атагани учун унга юқори баҳо берилиб, тарбиячилар орасида иккинчи уринни эгаллайди.

Леонид Каллисфенни ҳам тез орада саройдан узоқлаштиради. У ҳарбий ишлар бўйича хизматчи бўлади. У билан Александр уртасида алоқа ўзилмайди. Улар тез-тез учрашиб туради. Каллисфен талантининг юксаклигини кўриб, Леонид унинг сарой мактабида қолиши хавфли деб уйлайди. Чунки Каллисфен қисқа фурсат ичида катта билим эгаси бўлиб етишган эди.

Саройда қолиши хавфли эканлигини сезган Каллисфен ҳарбий ишлар хизматчиси деган вазифа уни қаноатлантирмагани учун Афинага, бобосининг ҳузурига йул олади.

Бу орада шоҳ Филипп тасодифан улыб, тахтга Александр угиради. Александр Осиёга ҳарбий юриш бошлаганда, Каллисфенни Афинадан чақириб олиб, Осиё юришига бирга боришни таклиф қилади. Каллисфен бу таклифга жон деб рози булса ҳам, Аристотель ёлғизгина неварасини бағридан чиқаришни истамайди. Кейин эса Каллисфеннинг хоҳиши кучли эканлигини сезиб, зурга рози булади. Шундай қилиб, Каллисфен дусти билан бирга дастлаб Эронга, сунгра Парфия, Марғиёна, Гиркания, Сўтдиёна буйлаб юришни давом эттиради.

Ҳамма вақт дусти Александрга хайрихоҳлик билан қараган Каллисфен кейинчалик ундан бутунлай юз угиради. Чунки у Александрнинг Осиёга нисбатан тутган сиёсатида риё ва ноҳақлик бор эканлигини сезиб қолади. Шундан сунг нутқларида Александрни мақташдан узини тияди. Каллисфендаги бундай норозилик кайфиятини сезган галамис ва игвогар кишилар шоҳ билан унинг уртасига нифоқ солишга уринади.

Каллисфен Осиё томон юриш қилган улкан қушин билан келар экан, у шоҳ билан мақсадимиз бир, халқларга озодлик ва бахт ато қиламиз деб уйларди. Шунинг учун ҳам у жарангдор ва сеҳрли нутқда Александрни кукларга кутариб мақтар, осийлик халқларга эрк бағишловчи халоскор, деб ҳамма ёққа жар соларди. Каллисфеннинг бундай юксак мақтовлардан иборат нутқидан шоҳнинг бағри қувончга тулар, кундан-кунга мағрур бўлиб борарди.

Кейинчалик Каллисфен шоҳ билан узи уртасида олиб ташлаш мумкин булмаган девор борлигини пайқади. Шундан сунг шоҳни узи йул очиб берган мағрурлик кайфиятидан инсофга, адолатга чақиради. Афсуски, улуғ мақсад сари, халқларга эрк ва бахт ато қилиш учун деб аталган Осиёга юриш босқинчиликдан, халқларни талаш ва бойлик орттиришдан иборат эканлигини тушунади. Ҳақиқат учун курашган Каллисфеннинг ҳаёти фожиа билан тугайди. Донишмандсифат Каллисфеннинг фожиаси ҳақида тарихда турли хил маълумотлар берилган. Шулардан айримларига тўхталиб ўтамиз.

Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асарида Аристотелнинг иниси Каллисфеннинг Александр Филипп ўғли билан мактабдош булганлиги таъкидланади. «Улар Аристотель қулида фалсафадан бирга билим олган дўст эди»¹, — деб ёзилади «Помпей Трог эпитоми» асарида. Ҳақиқатан ҳам Александр Каллисфенни узига энг яқин дўст, ишончли маслаҳатчи деб билади. Купгина ҳолларда шоҳ Каллисфеннинг оқилона фикрларига

¹ Юстин. Эпитома Помпея Трога. «Вестник древней истории», 1954, № 3, 216-бет

файласуфий дунёқарашларига таяниб иш юритади. Кейинчалик Каллисфен билан Александр уртасида кескин зиддият бошланади.

Бу ғоявий зиддиятнинг бошланишига асосий сабаб, Александрда атрофдагиларга ва қўшинга нисбатан менсимаслик, кибри ҳавога берилиш кайфияти пайдо булган эди. У узини одатдагидек олқишламаслики, балки худога сизингандек таъзим қилишни буюради. Каллисфен эса шоҳни бундай номақбул йулдан қайтармоқчи булади. Шу боисдан Александрнинг хоҳишига қарши чиққан Каллисфен исёнчи сифатида қатл этилади¹.

Шундай қилиб, фақат юнонлар учунгина эмас, осиеликлар учун ҳам буюк булган донишманд Аристотелнинг шогирди ва невараси Каллисфен бизнинг қадим юртимизга келиб, бобокалонларимиз билан учрашган. Улар билан ҳамсухбат булган. Қадим аждодларимизнинг турмуши, яшаш шароити ва урф-одатларига қизиқиш билан қараган. Дунё кезиб ҳақиқатни ахтарган. Аммо ҳақиқатни дунёнинг ҳеч бир бурчагидан топа олмасдан ёш умри хазон булган. У икки қитъа шоҳини туғриликка, камтарликка ундайди. Худди Алишер Навоий мактабдош дусту шоҳ Ҳусайн Бойқарони адолатга чақиргани каби, Каллисфен ҳам мактабдош дўсти Александр Филипп ўғлини кибри ҳавога берилмасликка, адолатли булишга ундайди. Бироқ Алишер Навоийнинг шоҳ Ҳусайн Бойқарони адолатга чақириш йулидаги хизматлари қанчалик зое кетган булса, Каллисфеннинг дусту Александрни ҳақиқатга ва камтарликка чақириш йулидаги уринишлари ҳам сароб булиб чиқади. Қуҳна дунёда салтанат, тожу тахт, мол-дунё олдида ҳақиқат ва адолат ҳақида сўз очиш Ғожага олиб борарди.

Арриин асарилда Аристотелнинг невараси ва шогирди Каллисфен ҳақида ҳам қизиқарли лавҳалар битилган.

Улуг донишманд Аристотель номи урта осиеликларга яқиндан таниш. Бу атоқли файласуф Александр Македонскийга ҳам сабоқ берган эди. Уз устозининг мактабидан таълим олиб ҳақиқат ва адолатни урганган. Каллисфен Александр Македонскийнинг сафдоши ва яқин кишиси булишига қарамасдан, ҳақиқатни ёқлаб, баъзан шоҳнинг раъйига қарши борарди. Шу туфайли ҳақиқат йулидан борган Каллисфеннинг тақдири кейинчалик ғожага гирифтор булади. Александр ва унинг ишлари Каллисфенга кўп жиҳатдан боглиқ эди. У Александрнинг олдида узига шон-шуҳрат орттириш учун эмас, балки Александрни машҳур қилиш учун келганди. Бир куни Филота Каллисфендан сурабди: «Сенингча Афинада кимни кўпроқ улуглашади?» Каллисфен Гармондия ва Аристотель деб жавоб берибди. Чунки улар икки зolim ҳукмронлардан бирини ўлдириб, одамларни азоб-уқубатлардан қутқаришибди.

¹ Юстин. Эпитома Помпея Трога. «Вестник древней истории», 1954, № 3, 216-бет.

Шунда Филота яна савол берибди: «Золимни улдирган одам Эллин давлатининг узига манзур булган жойилан бошпана топа оладими?» Каллисфен уша одам ҳеч булмаганда Афинадан бошпана топа олишини айтибди. Чунки афиналиклар Гераклни уз фарзанди деб билиб, Элладанинг золим ҳукмдори бўлган Эврисфейга қарши уруш эълон қилишибди.

Каллисфеннинг Александр олдида тиз чукишдан бош тортганлиги ҳақида қуйидагича ҳикоя қилшади: Александр бу ҳақда софистлар, уни ураб олган аслзода форс ва лидялар билан бир базмда тил бириктиради. Анаксарх бу суҳбатни бошлаб беради. У Дионис ва Гераклнинг урнига Александрни худодай ҳурмат қилиш кераклигини айтади. Чунки Дионис фивалик бўлиб, унинг македонияликларга ҳеч қандай алоқаси йўқ эди. Геракл эса арнивянлик бўлиб, македонияликлар билан Гераклидлар авлодидан бўлиб, Александр авлодининг келиб чиқиши билан боғлиқлигини айтади. У гапида давом этиб, агар македонияликлар уз шохига худога илтижо қилгандек иззат-ҳурматда бўлишса, бу нарса адолат юзасидан тўғри эканлигини айтади. Ҳатто бу дунёдан кетгандан сунг ҳам уни худо урнида улуглашларини тайинлайди. Шунинг учун уни ҳозир тириклигида муқаддас деб билишга чақиради.

Анаксарх шунга ўхшаш дабдабали нутқлар сузлайди. Олдиндан тузилган режа бўйича маслаҳат қатнашчилари унинг гапини маъқуллаб, Александр олдида тиз чукишга тайёр эканликларини айтишади. Анаксархнинг нутқидан ранжиган кўпчилик македонияликлар сукут сақлаб утирадilar. Каллисфен Анаксархнинг гапини бўлиб, шундай дейди: «Анаксарх, мен Александрни шон-шухратга лойиқ одам деб биламан. Аммо одамлар иззат-ҳурматнинг ўртасидан бошқа бир чегара ўтказишмоқда. Одамларга қилинган иззат-ҳурмат билан худоларга қилинган иззат-ҳурматнинг фарқи бор. Худолар учун ибодатхоналар қуришади, ҳайкаллар ўрнатишади, улар учун муқаддас ерлар ажратишади, қурбонликлар келтиришади, уларга атаб гимнлар ёзишади, одамлар учун эса фақат мақтов қушиқлар битилади. Айниқса, тиз чукиш маросими энг муҳимдир. Одамлар саломлаша туриб, бир-бирларини упишади, лекин худо биздан анча юқорида туради, унга тегиш тақиқланади. Бунинг учун биз унинг олдида тиз чукамиз, худоларга атаб қушиқлар айтилади. Зевс билан қасам ичиб айтаманки, ҳамма худоларга иззат-ҳурмат ҳам турлича булади. Қаҳрамонларга ҳам қилинган иззат-ҳурмат худоларникидан фарқ қилади. Шунинг учун буларнинг барчасини аралаштириб, тартибсиз ҳолатга келтириб, одамларга худолардан ортиқ иззат-ҳурмат курсатиб, худоларни одамлар билан тенглаб булмайди.

Агар олдий бир одам подшоҳга нотўғри мурожаат қилса ёки ҳурматини жойига қўя олмаса, Александр бунга чидаб тура олмасди. Узларига худоларнинг ҳурматини узлаштириб ёки уларнинг урнини эгаллаб олган

одамлар булса, бундай одамларга худолар ғазаб билан қарасалар, адолатдан бўларди. Александр эса кучлиларнинг ичида кучлиси, подшоҳларнинг ичида ҳурматлиси, қумондонлар ичида шу номга лойиқ бўлиши етарлидир. Сен эса Анаксарх мен айтган гапларни айтишинг, бошқаларнинг гапига қулоқ солмаслигинг керак эди. Сен Александр даврида яшаяпсан, шунинг учун уни маърифатли, доно булишга ва ҳар хил бачкана ишларга аралашмасликка чақиришинг керак. Сенга эса бу айтган гапларинг ярашмай турибди. Сен Камбиз ёки Ксеркс даврида маслаҳатчи бўлиб яшаётганинг йўқ, балки авлоди Зак ва Гераклдан таркаган Филипп уғли даврида яшаяпсан. Уларнинг ота-боболари Аргосдан Македонияга келиб, у ерда уз хоҳишларича эмас, балки қонун талаб қилгандай бошқара бошладилар. Ҳаттоки Гераклга ҳам ҳаётлигида худоларга қилинган иззат-ҳурмат қилинмасди, фақат улимидан кейингина, Дельфий ибодатхонаси коҳинларининг кароматига кўра уни худолар сафига қушишди. Агар золимлар мамлакатида яшаб, золимларча фикр юритган одам булса, сендан Александр шуни илтимос қилардимки, Осиёни Элладага қушиш учун бошлаган бу юришингни Эллада учун қилаётганинг ҳақида ўйлаб кўр. Ёки сен у ёққа қайтиб бориб эллиникларни олдинда тиз чуқтирмоқчимисан? Ёки эллиларни уз қолига ташлаб, македонияликлардан бу нарсани талаб қилмоқчимисан? Ёки сенга иззат-ҳурматни ҳар хил одамлар қилишар. Македонияликлар ва эллиникларнинг урф-одатига кўра сени улуглашар, золимлар эса золимларча иш тутишадими?

Камбизнинг ўгли Кир ҳақида шу нарсани ҳикоя қилишадикки, халқ унинг олдида тиз чуққан биринчи одамзод булган, шундан буён форс ва мидияликлар шу тариқа камситилишади. Шунинг учун ҳам Кири скифлар эс-ҳушли қилишди. Улар ҳеч кимга бўйсунмайдиган камбағал халқ. Доро, скиф, Ксеркс, афиналик, лакедемонялар, Артаксеркс, Клеарх ва Ксенофонт узларининг 10000 та аскарлари билан Александр олдида бош эгмагандир?!»

Каллисфеннинг бу гаплари Александрнинг жаҳлини чиқарган булса ҳам македонияликларга жуда ёқарди. Бунинг сезган Александр энди бош эгиш ҳақида суз юритмасликка буйруқ беради. Бундай гаплардан сунг орага жимлик чуқади. Шу пайт энг муҳтарам ва кекса форслар туриб, бирин-кетин Александрга таъзим қилишади. Александрнинг дустларидан бири Леоннат форслар каби жуда эгилиб таъзим қилмаганини сезиб қолиб, унинг устидан роса куладилар. Шунда Александр Леоннатга жаҳл билан қарайди, лекин уни кечиради.

Шундай ҳикоя ҳам бор: Александр олтин қадахдаги шаробдан озроқ ичиб, уни шохга таъзим қилиш ҳусусида тил бириктирган одамларига беради. Қадахдан биринчи бўлиб ичган одам Александрни упиб, унга таъзим қилади. Шундай қилиб, қадах ҳамманинг қўлидан бирма-бир

утади. Навбат Каллисфенга келганда, у таъзим қилмай Александрни упмокчи бўлади. Александр эса шу пайт Гефестион билан гаплашиб қолиб, Каллисфен таъзим қилган-қилмаганига эътибор бермай Александрнинг уртоғи булган Пифенагнинг ўғли Деметрий Александрга Каллисфен таъзим қилмай олдига борганлигини айтади. Шунда Александр ўзини ўпишга рухсат бермайди. Каллисфен эса: «Мен фақатгина бир бусани йуқотдим», — дейди.

Шундай хурсандчилик кунларида Александрни хафа қилган Каллисфеннинг «одобсизлигини» шоҳга етказиш яхши одат эмасди, дейди Арриан. Менимча, ҳар бир киши шоҳ олдида ўзини бошқалардай тутиши керак. Александр Каллисфенни ёқтирмай қолгани табиий, чунки Каллисфен ўзи ҳақида юқорида айтган фикрда бўлиб, бундай ортиқча дабдаба олдида ўзини тутат олмасди. «Шунинг учун мен, — дейди Арриан, — Каллисфен ёшлигида Александрга қарши уюштирилган фитнада қатнашган деган, миш-мишларда жон борлигини қўллаб-қувватлайман». Бошқалар эса фитна уюштирилганда унга Каллисфен бошчилик қилган, деган гапларни айтишди. Бу фитна қуйидагича юз берганди:

Шоҳ Филипп машҳур македонияликларнинг ўғилларини ҳам ўспиринлик давридаёқ шоҳга хизмат қилишга чақириб, қаттиқ тартиб ўрнатади. Бу аслзода ўспиринлар шоҳга хизмат қилиб, у ухлаганда соқчилик қилишарди. Шоҳ бирон жойга бормокчи булса отхонадан отни олиб келиб, унинг устига ўтиришига ёрдам беришарди, овларда иштирок этишарди. Бундай одатни Александр ҳам жорий қилади. Бу ўспирин йигитчалар ичида Сополиднинг ўғли Гермолай ҳам бор эди. У фалсафа билан шугуллангани учун Каллисфенни ҳурмат қиларди. Айтишларича, бир кун овда Гермолай Александрдан олдин югуриб келаётган тунғизга найза санчади. Тунғиз йиқилади. Александрга фурсатни бой бергани алам қилиб, Гермолайга жаҳл билан ўшқиради. У ҳамманинг олдида Гермолайни калтаклаб, отини тортиб олишни буюради.

Бундай ҳақоратга чидай олмаган Гермолай, ўзининг тенгдоши ва дўсти булган Аминтанинг ўғли Состратга ҳаммасини гапириб беради ва Александрдан уч олмаса, бу дунёда яшамаслигини айтади. Сострат Гермолайга ёрдам беришга рози бўлади, чунки уни яхши қуларди.

Улар бу ишда иштирок этишга Сириянинг ҳокими булган Аксепиодорнинг ўғли Антипатрани, Арсейнинг ўғли Эпименни, Феокритнинг ўғли Антиклейни, фракиялик Карсиднинг ўғли Филотани кўндиришади. Улар Антипатранинг соқчилик қилиш навбати келганда, ухлаб ётган Александрга ҳужум қилишга келишишади.

Лекин айтишларига қараганда, уша тунда Александр эрталабгача майхўрлик қилиб чиқади. Аристокл эса қуйидагиларни ёзади Александрни худога бутун вужуди билан эътиқод қўйган сириялик бир қиз кузатиб борарди. Аввалига Александр ва унинг мулозимлари бу

қизнинг устидан кулишади. Лекин бу қизнинг куп нарсаларни олдиндан айта олишини ва айтганларининг ҳаммаси рост бўлиб чиқишини билгандан сўнг, унга ҳурмат билан мурожаат қила бошлайди. Кўпинча шох ухлаганда, тунда бу қиз унинг олдида турарди. Уша куни ҳам шох базмдан қайтаётганда қиз уни кутиб олади ва шохга орқасига қайтиб, базмни давом эттиришини айтади. Александр бу гаплар худонинг хоҳиши билан айтилган деб орқасига қайтадида, бутун тунни базмда ўтказди. Шундай қилиб, йиғитларнинг иши барбод булади.

Эртаси куни Арсейнинг ўғли Эпимен, фитна уюштирилгани ҳақида Менандрнинг ўғли Хариклга айтиб беради. Харикл бу гапни Эпименнинг акаси бўлган Эврилохга айтади. Эврилох эса Александрнинг чодирига бориб, Лагонинг ўғли бўлган Птолемейга айтади. Птолемей эса ўз навбатида ҳамма гапни Александрга гапириб беради. Александр Эврилох кимнинг номларини тилга олган бўлса, ҳаммаларини қўлга олишни буюради. Қўлга олинганлар ўзлари уюштирган фитнани очиб ташлашади ва бошқаларнинг исмларини ҳам айтиб беришади.

Аристобулнинг айтишича, улар бундай махфий фитнани бошлаш фикри Каллисфендан чиққанлигини айтишади, Птолемей ҳам шу гапни айтади.

Купчилик эса бу бошқача бўлганини қайд этади. Яъни Александр Каллисфеннинг фитнадаги иштироки хусусидаги гапларга дарров ишонади, чунки Каллисфенни илгаридан ёмон кўрар, бунинг устига Гермолай унинг яқин кишиси эди.

Айримлар эса қуйидагиларни ёзишади: Гермолайни македонияликларнинг олдига олиб чиқишганда у ҳақиқатан ҳам фитна уюштирганини, бундай озод одамни камситишларига чидай олмаслигини айтади. Шундан сўнг у Филотани ноҳақ қамашганини ва отаси иккаласи қонунсиз ўлдирилганини айтади. Парменион, Клит ва бошқаларни ноҳақ ўлдиришганини, мидияликларнинг кийими ҳақида, тинимсиз бош эгишларини одат тусига киритмоқчи бўлаётганларини, Александрнинг тинимсиз май ичиб маст бўлишини ва ҳамма вақт маст бўлиб ухлашини гапириб беради. Гермолай буларга чидай олмай бошқа македонияликларни ҳам қўтқармоқчи бўлганини айтади.

Йиғилиш қатнашчилари Гермолай ва унинг дўстларини тошбўрон қилишади. Каллисфенни эса занжирбанд қилиб, аскарларнинг орқасидан олиб келишади. У касал бўлиб вафот этади. Лаго ўғли Птолемей айтишича, Каллисфенни қийнаб, дорга осишган.

Бу гап-сўзлар Александр даврида яшаган, муҳим воқеаларни ёзиб борган одамларнинг маълумотларидир. Лекин ҳамманинг фикри ҳар хил. Буларнинг ҳаммаси Клит фожиасидан сўнг содир бўлганди.

Қарангки, биз эъзолаётган Ўрта Осиёнинг қадимги қутлуг тупроғида атоқли файласуф Аристотелнинг невараси Каллисфен ҳам юрган. У

ҳақиқат излаб мана шу олис ўлкаларга не-не мақсалларда келгандир. Урта Осиёда кўрган-билган таассуротларини бобоси Аристотелга тўлиб-тошиб ҳикоя қилиб бериш орзусида бўлгандир.

Каллисфен ҳақида Плутархнинг берган маълумотлари ҳам қизиқарлидир. Плутарх Каллисфен билан Александр уртасидаги муносабатга кенгроқ тўхталади.

Клит улимилан сўнг Александрнинг олдига абдерлик Анаксархни ва файласуф Каллисфенни олиб келишади. Каллисфен узининг қисқа ва майин нутқи билан шоҳни юмшатишга уринади. Анаксарх эса Александр олдига келиб: «Наҳотки бутун дунё қараб турган шоҳ Александр шу бўлса. Мана у, одамларга қонун ва адолатли бўлиш урнига, қонундан кўрқиб, қул сингари ётибди. Сен биласанми, нима учун Зевс ёнига Адолат ва Тўғрилиқни утказган? Чунки подшо нима қилаётган бўлса, тўғри ва адолатли бўлиши керак». Бу гаплар Александрга бир оз таъсир қилиб, тинчлантиради. Лекин у подшони қонунга бўйсунмасликка, такаббурликка ундарди. Анаксарх Александрни Каллисфеннинг илгаридан ёмон кўришини билиб, шоҳга файласуфни ёмонлай бошлайди. Айтишларича, бир кун базмда об-ҳаво ҳақида баҳс юритишганда Каллисфен Грецияга қараганда Осиё совуқроқ деган фикрни айтади. Шунда Анаксарх унинг гапи нотўғрилигини билдирганда, Каллисфен унга: «Сен бу ер Грециядан совуқроқ» деган гапга қушилишинг керак. У ерда сен эски кийимда юрган бўлсанг, бу ерда қават-қават курпанинг тагига кириб ётасан» — дейди. Шундан сўнг Анаксарх Каллисфенни янада ёмон кўра бошлайди.

Бошқа софистлар ҳам Каллисфенни ёмон кўришарди. Лекин ёшлар унинг нотиклигига қойил қолишарди. Қариялар эса унинг тоза ва поклигига, ҳеч кимнинг ишига аралашмай ҳаёт кечиргани учун ҳурмат қилишарди. У ҳамма вақт ҳақиқатни гапирарди. Шоҳ таклиф этган базмларга эса камдан-кам борарди. Бориб қолган тақдирда ҳам, қовоғини уюб, индамай утирарди. Бу билан у базм узига ёқмаганлигини курсатмоқчи бўларди. Шунинг учун Александр у ҳақда шундай деганди: «Ўзи учун доно бўлган одам, мен учун аҳмоқдир».

Ҳикоя қилишларича, бир базмда македонияликларга бағишланган нутқ сўзлашни Каллисфендан илтимос қилишибди. Ўз нутқида у македонияликларни шундай кукларга кутариб мақтабдики, базм қатнашчилари уни тик туриб эшитишибди, қарсақлар чалиб, гулчамбарлар тақишибди. Шунда Александр унга: «Яхши нарс ҳақида гапириш қийин эмас. Сен энди, узингнинг нотиклигини курсатиб, македонияликларни айблаб нутқ сузлагин. Улар ўз хатоларини билиб, келажакда янада яхши бўлсинлар», — дебди.

Каллисфен дарҳол бошқача гапира бошлабди. У македонияликларни кўп ишларда айблабди. Унинг айтишича, греклар уртасидаги

қилишмовчилик Филиппнинг шон-шухрат қозониб, юқори қутқарилишига сабаб булган экан. Сузини исботлаш учун шеър мисол келтирибди:

*Тартибсизлик булганда, аблаҳ
Одам шон-шухрат қозонади.*

Каллисфеннинг бу нутқидан кейин македонияликлар уни ёмон куриб қолишади. Александр эса «Бу гаплари билан Каллисфен македонияликларни қанчалик ёмон куришини амалда исботлаб берди», — деган экан.

Гермиппнинг гапига қараганда, Каллисфеннинг уқувчиси булган Стреб ҳамма гапни, яъни базмда булган воқеаларни Аристотелга гапириб берган экан. Гермиппнинг қўшимча қилишича, Каллисфен Александрнинг ундан норози булганини куриб, хонадан чиқиб кетиш олдидан шоҳга куйидаги гапни айтганди:

«Патрокл улди, сенга қараганда у ажойиб улик».

Аристотель ўз шогирдига баҳо бериб, Каллисфен ажойиб нотиқ, лекин ақлли одам эмас, деб айтган экан.

Каллисфен файласуфларга хос равишда ўз қадрини сақлаб, шоҳ олдидан тиз чукмайди, шоҳга очик-ойдин гапирган ягона одам мана шу файласуф эди. Бу билан у грекларни шармандаликдан қутқариб қолганди.

Гермолай фитнаси фош этилганда Каллисфенга тўхмат ёғилади. Бундай игво-бухтонни Каллисфеннинг душманлари уюштиришган эди. Уларнинг айтишича, Гермолай бир куни Каллисфенга «энг машҳур булиш учун нима қилиш керак», — деб савол берган экан. Айтилган гапларга қараганда, Каллисфен Гермолайни қўрқмай иш тутишга ундаган экан. Шундай булишига қарамай, фитна қатнашчилари қийноқларга чидаб, Каллисфенни айбдор деб айтишмади. Александрнинг ўзи ҳам Кратер, Аттал ва Алкетга ёзган хатларида, қулга олинган йигитлар ҳамма айбни ўз буйинларига олиб, фитнанинг бошқа иштирокчилари йўқлигига ишонтирмоқчи булганларини ёзганди. Лекин кейинчалик Антипатрага ёзган хатида Александр ҳамма айбни Каллисфеннинг буйига қўяди:

«Фитнада қатнашган йигитларни македонияликлар тошбўрон қилишади. Софистга эса мен узим жазо бераман. Бундан ташқари фитначиларни қабул қилган одамни ҳам шундай жазо қутади».

Бу ерда Александр Аристотелни назарда тутиб ёзади. Чунки Каллисфен унинг қариндоши бўлиб, Гера исмли холасининг ўғли эди.

Айримларнинг айтишича, Александр Каллисфенни осиб улдиради, бошқалар эса уни қамоқда қасат бўлиб ўлган дейишади. Харетнинг ҳикоя қилишича, Каллисфенни етти ой мобайнида соқчилар назоратида занжирбандликда ушлаб туришган. Улар Каллисфенни Аристотель иштирокида, катта мажлисда суд қилишмоқчи бўлишган. Лекин айнан

шу кунларда Александр яраланиб, Ҳиндистон томон юришини бошлаган эди. Каллисфен қамоқда шишиб кетиб, битлаб улганди.

Айтишларича, Каллисфеннинг ҳам уз «кундалиги» бор экан. у купгина халқларнинг, шунингдек, Урта Осиёнинг энг қадимги даврларига оид манбаларни йигиб юрган. Бу ерда бўлиб утган воқеаларни, халқимизнинг урф-одатини, тили ва адабиётини, жуғрофияси ва тарихини, дини ва ҳаёт тарзини урганиб, биз учун бебаҳо саналмиш «кундалик»ни тулдиради.

ЯКСАРТ БЎЙИДАГИ СКИФЛАР

Скифларни уришқоқ халқ бўлган, улар фақат ер талашиб бир-бири билан жанг қилган дейишимиз мутлақо нотўғридир. Тўғри, қадим замонларда скифлар ерида урушлар куп бўлган. Босқинчилар бу бой улкага тез-тез ҳужум қилиб уни талаб кетишган. Шундай пайтда, ташқи душман хавфи туғилганда, скиф қабилалари бир-бири билан бирикиб, елкадош бўлиб, босқинчиларга қарши шафқатсиз курашганлар.

Скифларнинг орасида ҳам уз донишмандлари бўлган. Шу туфайли уларнинг довури антик замонлардаёқ узоқ Греция ва Рим улкаларига бориб етганди. Қадимги донишмандлар скифлар қабиласи номи-шаънини ерга уришмайди, шунингдек, камситиб, ҳақорат тошларини отмайди. Аксинча, скифларнинг жуда катта элат бўлганлигини айтишади. Скифларга багишланган бундай илиқ сатрларни ўқиганда, бобокалонларимизни фахр ҳисси билан эслаймиз. Улар уз қабиласига, юртига, она тупроғига содиқ қолиб, ватанпарвар деган номни шарафлаб ўтганлар.

Келинг, биз уз бобокалонларимизга ортиқча баҳо бермайлик. Ақлли одам ўзини мақтамайди, деган нақл бор. Биз уз аждодларимизни мақтасак, гуёки ўзимизни бир қадар улуглаган, юқорироқ поғонага кўтарган бўламиз. Аслида эса биз бу билан улуглик шоҳсупасига кўтарилмаймиз, аксинча мақтанчоққа айланиб қоламиз. Шунинг учун ўзга халқларнинг донишмандларидан тинглаб кўрайлик. Уларнинг антик бобокалонларимиз ҳақида айтган фикрлари қандай? Айтайлик, олис Греция ва Рим тарихчилари бизнинг бобокалонларимизга қандай муносабатда бўлган?

Биз ўрта осийликлар бахтлимизки, ўз антик дунёмиз тарихи бор. Бобокалонларимиз аниқ саҳифалар қатидан нигоҳ ташлаб турибди. Энг муҳими, бизнинг антик дунёмизни авайлаб-асраб келган донишманд адиблар ҳам биз учун эъзозли. Албатта, узоқ Греция ва Римда туриб, Урта Осиёнинг антик даврлари ҳақида ёзиш қадимги адиблар учун анча мушкул иш бўлган. Ўзингиз тасаввур қилиб кўринг, кўрмаган, бормаган ўлканинг тарихини ёзиш ҳар қандай билимдон киши учун ҳам катта муаммодир. Шу нуқтаи назардан қараганимизда, Урта Осиёнинг антик

даврлари тасвирига оид грек ва Рим насрида айрим чалкаш фикрлар ҳам йуқ эмас. Бу нарса, айниқса, географик муҳит нуқтаи назардан олиб қаралганда, яққол кўзга ташланади. Ҳақиқатан ҳам Ўрта Осиё географияси антик адиблар учун анча огир вазиятни келтириб чиқарган. Тарихимизни яхши билмагани сабабли географиямизни яхши талқин эта олмаган ҳоллар ҳам мавжуд бўлган. Жумладан, купгина асарларда Яксарт (Сир) дарёси Танаис (Дон) дарёси урнига олиб бориб қўйилган. Ҳисор тоғлари Мароқанд шаҳрининг ёнида тасвирланган. Ҳинд дарёлари Гиркания ерларига боғлаб қўйилган. Тугри, қадимги грек ва Рим насрида бундай чалкашликлар жуда кам. Энг муҳими, грек ва Рим тарихий насридан Ўрта Осиёнинг антик даврларига тегишли манбаларни урганамиз. Бундай ифода ёки тасвирлар халқимизнинг узоқ утмишига оид эканлигини юрагимиз сезиб туради. Бундай аниқ сатрларни уқиб бобокалонларимизни дарров таниймиз. Уларнинг руҳи тирик эканлигидан беҳал қувонамиз. Шаҳарлар, дарёлар тарихини урганиб, тасаввуримизда янги бир кайфият пайдо бўлади. Антик замонлардаёқ дунёга донғи кетган скифлар авлоди бугун ҳаёт. Массaget, шак(сак) каби қабилаларнинг давомчилари бугунги кунда ўз аجدодларининг руҳини пок сақламоқда. Зеро, қадим замоннинг тарихчилари ҳақиқатни ёзишга одатланган.

Қадимги грек ва Рим тарихчилари Ўрта Осиёнинг антик даврлари ҳақида шундай ибратли гапларни айтиб, бобокалонларимизни шу даражада юксакларга кутариб мақтаганки, ҳали биз авлодлар улар айтган илқ гапларнинг юздан бирини ҳам айта олганимиз йуқ.

Мана шундай қадим тарихимиз ҳақида суз юритувчи, ҳақиқатгуй муаррихлардан бири сицилиялик Диодордир. Бу алломанинг таъкидлашича, скифлар асосан Аракс дарёси бўйларида Кавказгача ва Меотида кулигача (ҳозирги Азов денгизигача) бўлган территорияда яшар эдилар. Улар асосан деҳқончилик билан шугулланишарди. Кейинчалик улар Танаис (Дон) дарёсигача бўлган территорияни эгаллашади. Скифларда икки шоҳлик бўлиб, уларга пал ва нап деб аталувчи халқлар бўйсунар эди. Кейинчалик скифлар Нил дарёси ва океангача бўлган территорияни босиб олади. Шундай қилиб, скифлар аста-секин кўпайиб боради ва бунинг натижасида улар орасида саклар, массагетлар, аримасплар деган халқлар пайдо бўлади¹.

Скифлар фақат кучманчилик билан шугулланган тарқоқ қабилалардан иборат эмас. Балки улар ўша антик замонлардаёқ бирикиб, бир-бири билан дўстлашиб, улкан қўшин атрофига уюшган. Ўзга шоҳликлар скифлар диёрига бостириб келиб, бу ердаги тарқоқ қабилаларни тез-тез талаб, хонавайрон қилиб, уларнинг гашига тегиб кетавергач, жадди чиққан скифлар қўл қовуштириб, юрт дарвозасини босқинчиларга очиб

¹ Диодор, Ўша асар, 229-бет.

бериб қараб турмасдан, йирик-йирик давлатларни ҳам узларига буйсундириб олишга қодир эканликларини кўрсатган. Ён-атрофдаги шоҳликларни босиб олиб, ўз чегарасини олис-олисларгача кенгайтириб борганлар. Бу ҳақда Юстиннинг «Помпей Трог эпитами» асарида муҳим фактлар келтириб утилган. Бу асарда ёзилишича, мисрликлар айтадики, бизнинг еримиз унумдор, қадимда қабилалар унумдор ерларга жойлашиб олган, шу туфайли ер юзидан энг қадимги халқ бизмиз, дейди. Скифлар айтадики, бизнинг ерларимиз денгиз сатҳидан анча баландликда. Шунинг учун ҳам биз қадимиймиз, дейди.

Скифлар билан мисрликлар ўртасида уларнинг келиб чиқишининг қадимийлиги тўғрисидаги узоқ вақтдан буён тортишув давом этиб келаётганига қарамасдан, скифларнинг қабиласи энг қадимий бўлган деб айтишади. Мисрнинг табиати ўртамеёна. Шунинг учун ҳам на қиш совуғи, на ёзнинг жазирама иссиғи аҳолисига азоб берган эмас. Мисрда тупроқ унумдордир. Шунинг учун тула асос билан айтиш мумкинки, қаерда кун кўриш осон бўлса, одамлар биринчи марта уша ерда пайдо бўлишган. Скифларнинг фикрича, ўртамеёна об-ҳаво қадимийлик белгиси эмас эмиш. Скифлар яшаётган ўлканинг табиати Мисрга қараганда қаттиқ совуқ бўлганлиги сабабли, скифлар ҳам руҳан, ҳам жисмонан тетик халқ эди. Бундан ташқари, агар дунёнинг ҳозирги қисмлари қачонлардир ягона бир бўлакни ташкил қилган бўлса, ер аввал сув билан қопланганми ёки унда олов ҳукмрон бўлганми? Чунки ундан бутун олам келиб чиққан, ҳар иккала ҳолда ҳам скифларнинг келиб чиқиши бўйича энг қадимийдир.

Ҳамма нарса бошда олов ҳолатида бўлган. Унинг аста-секин сўниши натижасида ер вужудга келган. Шунинг учун шимолдан бошқа ерларнинг ҳаммасида ҳам совуқлик билан иссиқлик ҳукмрон бўлган. Ахир, ҳозир ҳам ернинг ҳеч қайси қисмида шимолдагидек қаттиқ совуқлар бўлмайди. Мисрда эса, умуман бутун Шарқда об-ҳаво анча ўртамеёна ҳолатга келади. Бу ердаги халқлар ҳозир ҳам жазирама иссиқдан азоб чекади. Агар қачонлардир ер сув қаърида бўлган бўлса, унда албатта, сув пасайиши натижасида аввал ернинг энг баланд қисмлари сув юзасига чиққан, паст ерларда сув анчагача сақланиб қолган. Скифлар эса бошқа мамлакатларга қараганда шунчалик баландликда жойлашганки, ундан бошланадиган барча дарёлар ўз сувини Изотидга, кейин эса Понтий ва Миср денгизларига қуяди.

Скифлар ўлкаси шарққа қараб ястанган бўлиб, бир тарафдан Понто — Рифей тоғлари билан уралган, иккинчи тарафда эса Осиё ва Фасис дарёси. Скифларда ер ўзаро бўлиб олинмаган, чунки улар далаларда деҳқончилик қилишмайди. Уларнинг на уйлари, на бошқа қурилиш иншоотлари, на доимий турар жойлари бор. Ўзлаштирилмаган чўл саҳроларида бир жойдан иккинчи жойга кучиб, майда ва йирик мол

боқдилар. Улар хотин ва болаларини ёмғир ва қордан сақлаш учун оиласини терилар билан қопланган араваларда олиб юради. Ана шу аравалар уларга ҳам бошпана эди. Уларнинг назарида ўғирликдан оғирроқ жиноят йўқ. Улар бошқа купчилик хатқлардан фарқли улароқ, олтин ва қумушни ҳам ёмон кўрардилар. Асосан сут ва асал истеъмол қиларди. Улар доимий совуқлардан изтироб чекишига қарамасдан, жундан тўқилган кийимлардан фойдаланишни билмас эдилар. Лекин ҳайвон териларидан фойдаланардилар.

Скифлар уч марта Осиёга ҳукмронлик қилишга муваффақ буладилар. Эрон подшоси Дорони скифлар уз ерларидан шармандаларча қувиб юборадилар. Кирни бутун қўшини билан қириб ташлашади. Буюк Александр Зопиронни ҳам бутун армияси билан бирга яксон қиладилар. Рим қуроли ҳақида улар эшитган бўлиб, ўзларида унинг кучини синаб қурмаган эдилар.

Парфия ва Бақтрия ҳокимликларига скифларнинг ўзлари асос солганлар. Миср подшоси Ведосие скифларга биринчи бўлиб уруш эълон қилганди. Мана шундай улкан скифлар элатининг бир булаги Яксарт дарёсининг қирғоқларида яшарди. Бу ўринда мана шу Яксарт бўйларидаги скифлар ҳақида қисман тўхталиб ўтамиз.

Маълумки, Яксарт дарёси қадимда ҳам худди ҳозиргидек Сугдиёна билан Бақтрия ерларини бир-бирига туташтириб туради. Дарёнинг юқори қисмида бақтрияликлар, саклар яшаса, қуйи қисмида сугдлар, дақлар яшарди. Бир дарёдан сув ичгани учунми, ерлари бир-бири билан туташ булгани учунми, бу қабилалар бир-бирлари билан дустлашиб, иноқ яшашган, шунинг учун ҳам бу қабилалар Александр Македонскийга қарши бирлашиб жанг қиладилар. Аслида эса Бақтрия ҳам, Сугдиёна ҳам бир неча юз йиллардан буён улкан Ахмонийлар давлатининг бир қисми эди. Яксарт дарёси Осиёдаги дарёлар ичида энг йириги булмаса ҳам, унинг номи антик замонлардаёқ Хитой ерларидан Афинагача, Ҳинд дарёсидан Панта бўйларигача маълум эди. Бу дарё бўйида яшаётган скифлар асосан ўтроқ ҳолда ҳаёт кечириб, чорвачилик ва деҳқончилик билан шугулланишар эди. Улар уз юртига душманлик кузи билан қаровчи ёвуз кучларни яқин келтирмас, мабодо ёмон ниятида келганлари булса, бу ердан соғ-омон чиқиб кетолмасди. Бу ерда яшовчи скифлар жуда меҳмондуст, ҳақиқатгуй ва меҳнатсевар бўлишган. Дўстликни қадрлай билган. Уларнинг фикрича, дўстлик садоқат билан улчанган.

Скифлар жанг қилишни яхши билишган. От чоптиришда уларга тенг келадигани йўқ эди. Шу билан бирга, бу ерда яшовчи бобокалонларимиз мард ва жасур, улар орасида ўз донишмандлари ҳам булган. Уларнинг доно ва ҳақиқатгуйлигига Яксарт бўйларига келган ҳар қандай ёт киши қўйил қўлиб кетган.

Шу ўринда Курций Руф уз асарида берган скифларнинг Александрга қарата айтган савол тариқасидаги фикрларини эслаш мақсадга

мувофиқдир (Биринчи бобга қаранг). Мана шу скифларнинг қимматли ва ғоят фалсафий руҳдаги сузлари орқали ҳам қадимда ота-боболаримизнинг қандай кишилар бўлганлигини билиб олишимиз қийин эмас.

Курций Руф скифлар ҳақида илиқ гапларни айтади. Алиб скиф донишмандлари Александрдан маънавий жиҳатдан устун эканлигини суз ўйини орқати ифодалайди. Скиф элчилари шундай мураккаб саволлар билан мурожаат этилики, натижада Александр жавоб тополмай шошиб қолади. Александрнинг чодирига скифларнинг 20 нафар элчиси ўз мақсадларини баён қилиш учун келади. Бу вақтда ҳамма нарса Яксарт дарёсидан ўтишга тайёрлаб қўйилганди. Уларни шоҳ чодирга киритиб, ўтиришга таклиф қилади. Улар шоҳдан кўзини узмасдилар. Шоҳнинг салобатсиз гавдаси эса ўзининг шон-шўҳратига мос эмасдай гуюларди. Шундай қилиб, «Биз билдикки, — деб гап бошлайди улардан бири, — агар худо сенинг танангни очкузлигинг билан баб-баравар қилиб ясаганида, сенинг танинг бутун ер юзини эгаллаган бўлур эди. Шунда бир қўлингни чўзсанг Шарққа, бошқаси Ғарбга етарди. Шунда ҳам барибир кўпроқ нарсаларни қўлга киритишни истаб, худолар дунёсини излар эдинг.

Курбинг етмаган жойларни ҳам эгаллашни хоҳлайсан. Европадан Осиёга, Осиёдан Европага қараб интиласан, бутун одамзодни бўйсундирганингдан кейин ҳам жим турмай ўрмонлар, дарёлар, қорлар ва ёввойи ҳайвонлар билан жанг қилган бўлар эдинг. Яна нима? Биласанки, катта дарахтлар узоқ йиллар мобайнида пайдо бўлади, лекин уларни бирпасда чопиб ташлаш мумкин. Дарахтнинг баландлигига қарамасдан, мевасига кўз тиккан одам аҳмоқдир. Уларни оламан деб йиқилиб кетмагин тагин. Ҳатто шер ҳам бир замонларда қушчаларга ем бўлган. Занг ҳам темирни емириб юборади. Емирилмайдиган нарса йўқ.

Сен билан уртамизда қаёқдан жанжал пайдо бўлди? Биз ҳеч қачон сенинг ерингга оёқ босганимиз йўқ. Сен қаердан келдинг, кимсан ўзи? Биз ҳеч кимга хизмат қилишни ва буйруқ билан иш қилишни хоҳламаймиз.

Билгинки, биз скифларга ҳукиз боқиш, омон асраш, найза ва ўқ-ёйга эга бўлиш буюрилган. Уларни биз душманларга қарши ишлатамиз.

*Меҳнат билан топганимизни дўстлар билан бирга баҳам қураимиз. Худолар шарафига шароб қўямиз, ўқ-ёй билан узоқдан душманны қийратамиз, найза билан яқиндагисини. Мана шундай қилиб Сирия шоҳини енгиб, кейинчалик Эрон ва мидияликлар шоҳини ҳам даф қилиб, Мисрга йўл очиб олдик.

Сен бўлса, босқинчиларни қуаяпман деб мақтанасан, лекин аслида ўзинг босқинчилик қилаяпсан-ку. Мидияни эгалладинг, Сирияни босиб

қўлинг. Эронни ушлаб турибсан, Бақтрия ҳукмдорлигингда, Ҳиндистонни
таладинг, энди бўлса очкўз қўлларингни бизга чўзяпсан.

Сенга бойлик нимага керак, барибир туймайсан. Бақтрияни эгаллаш
учун қанча ушланиб қолдинг. Энди бўлса, сўғдиёналиклар сенга қарши
уруш бошлайди.

Сен қанчалик буюк ва машҳур бўлганинг билан барибир ҳеч ким
кечгиндини ёқтирмайди.

Танаисдан утгандан кейин бизнинг улкан территориямизни кўрасан,
скифларни қувиб ета олмайсан. Бизнинг камбағаллигимиз сенинг
босқинчилик йули билан орттирган бойлигингдан устун туради. Биз
билимизки, скиф чулларининг даҳшаги, ҳатто грек мақолларида ҳам
қайд қилинган.

Бизда айтадиларки, бахтнинг оёғи йуқ, унинг фақат қули ва қаноти
бор. Қул чўзганинг билан ҳатто қанотини ҳам ушлатмайди. Агар сен
худо бўлсанг, уликларга ҳам яхшилик қил, одам бўлсанг одамлигингча
қол. Сен агар жанг қилмасанг, уруш бошламасанг, ўзингга содиқ дўстлар
топасан. Энг кучли дўстлик бир-бирига хавф солмайдиган тинчликни
истагувчилар уртасида бўлади. Жаноб ҳукмдор билан қул уртасида
дўстлик бўлиши мумкин эмас. Урушнинг қонунлари тинчлик вақтида
ҳам сақланиб қолади. Скифлар дўстликни қасамёд билан мустаҳкамлайди
деб, уйламагил, скифлар учун дўстлик содиқлик билан улчанади.

Фақат грекларгина ўзларини эҳтиёт қилиш учун битимга имзо
чекадилар. Бизнинг динимиз эса содиқликни талаб қилади. Ким одамларни
ҳурмат қилмаса у худони алдаган бўлади.

Содиқликдан шубҳаланган дўстнинг ҳеч кимга кераги йуқ. Агар сен
Бақтрия билан туқнашмаганингда, Танаис бизни ажратиб турмаганида
сен Осиё билан Европанинг қуриқчисига айланиб қолардинг. Танаисдан
кейин биз Фракияга борардик, у ёғи Македония эди. Биз сенинг икки
империянгга ҳам қўшнимиз. Уйлаб кўр-чи, биз сенга дўстми ёки
душманми?»¹

Шундай деб, скиф элчиси гапини тугатади. Шоҳ эса ҳар томонлама
уйлаб қуришини, уларнинг маслаҳатини инобатга олишини, бахтини
синаб қуришини айтади. Элчиларни қўйиб юбориб, сўнгра жангчиларни
қайиқларга чиқаради. Олд томонга қалқони бор жангчилар ҳимоя қилиш
учун ўтқазилади. Улар кетидан ўқ отувчи машиналар, кейин эса
эшкакчилар ўтиради. Шоҳнинг ўзи танлаб олган жангчилари билан
биринчи бўлиб нариги қирғоқ томон сузиб кетади. У қирғоқда скифлар
ҳимояга тайёрланади.

Македонияликлар скифларни кўриб бир оз кўрқиб қолишади. Бунинг
ўстига қайиқлар сув оқимида бардош беролмай зўрга сузарди.

Антик замонларда яшаган бобокалонларимиз ҳақида битилган ушбу саҳифаларнинг қиммати биз авлодлар учун йирик роман билан десак ҳам муболаға қилмасмиз. Римлик бир адибнинг скифларга берган бундай юксак баҳоси, бугунги кунимизда фақат тарихий аҳамият касб этиб қолмасдан, балки маърифий тарбиявий жиҳатдан ҳам катта қимматга эга. Негаки, бугунги авлодлар аждодаларининг қанчалик фаросатли, доно ва тинчликсевар, айнаи чоғда ватанпарвар бўлганлигини, узоқ бир римлик адиб асари орқали билиб қалби ғурур ва ифтихор туйғуси билан тулади. Бобокалонларимиз сингари тугри суз бўлишга, дустлик ва тинчликни улуғлашга интилади. Бобокалонларимизга муносиб фарзанд бўлишга интилади.

Аждодаларимизнинг хокипойини эъзозлаш биз авлодларнинг муқаддас бурчидир. Дустликка раҳна солиш, тинч-тотувликни бузишга ҳаракат қилиш биз скиф авлодлари учун муносиб одат эмас.

Бу ўринда Курций Руф Яксарт дарёсини Танаис деб янглиш тилга олмоқда. Аслида бу воқеа Яксарт (Сир) дарёсининг бериги қиргоғида юз берган бўлиб, шу дарёнинг нариги қиргоғида яшовчи скифлар элчи бўлиб келганди. Курций Руф шу ўринда Сирдарёнинг икки қиргоғида яшовчи скифларга таъриф бермоқда. Ахир бир дарёнинг бериги қиргоғидаги қабиалар гам-кулфатда қолиб, жабр-ситам чекаётганда, дарёнинг нариги қиргоғидаги қабиладошлари, қариндош-уруғлари қараб турмайди-ку! Шунинг учун ҳам скиф элчилари Александрни огоҳ-лантиради.

Александр Яксарт дарёсини Осиё билан Европа ўртасидаги чегара деб тушунади.

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Александр Яксарт дарёсининг нариги қиргоғидаги ўлкаларга юриш қилмаган. Аммо дарёнинг икки қиргоғида шиддатли жанглار бўлиб ўтган.

Айтишларича, грек-македон қўшинлари Мароқандга келганда катта норозилик галаёни кутарилиб, босқинчилар юртларига қайтиб кетмоқчи бўлган экан. Шоҳ уз жангчиларига Доро билан урушда галаба қозонсак, катта бойлик тўплаб ўз юртларингга қайтасизлар деб ваъда берган экан. Бугун эса Мароқандга келган қўшин шоҳнинг уз ваъдасида турмай, олис ўлкаларга бошлаб келгани учун галаён кутаради. Шунда Александр норозилик кайфиятидаги қўшин олдида сузга чиқиб, дунёнинг энг чефига, Яксарт бўйларига бориш ниятида эканлигини айтади. Гуёки Яксарт дарёси бўйларида дунёнинг қопқоғи жойлашган эмиш. Бу қопқоқдан хоҳлаган киши осмонга чиқиш, хоҳлаганлар эса ер тагига тушиши мумкин экан. Бу дарё бўйларидаги ернинг тупроғи олтин эмиш. Сизлар бу олтиндан истаганча олиб ўз юртингизга катта ўлжа билан қайтасизлар, деб ишонтиради. Шоҳ яна айтадики, Яксарт дарёсига яқин жойдан Эрон шоҳи Кир муҳташам шаҳар қурган. Бу шаҳарнинг деворлари

олтин билан ўралган экан. Шунинг учун ҳам Яксарт буйларига бориш фақатгина худонинг кароматига муяссар булган бахтли инсонларгагина насиб қилар эмиш.

Ҳақиқатан ҳам тарихий манбаларда антилишича, Эрон шоҳи Кир термиздан илгариги VI асрда Яксарт дарёси буйларида, Уратепага яқин жойда шаҳар қурган.

Шундай қилиб, улкан қўшин Александрнинг кетидан эргашиб Яксарт томон йўлга тушади. Не-не орзулар билан Яксарт буйларида олтин, дур-жавоҳир термиз деб келган жангчиларнинг ҳаёллари пуч булиб чиқади. Бироқ Александр ўзининг ўткир нутқи билан қўшинини жиловлаб олишга қодир эди.

Александр Яксарт дарёси бўйида узоқ ушланиб қолади. Бу ерда яшовчи скифларни бўйсундириш амри маҳол эди. Мустаҳкам деворлар билан ўралган шаҳарларни аҳли мардонавор ҳимоя қиларди.

Келинг яхшиси, Аррианнинг Александр билан скифларнинг Яксарт бўйларидаги жанги ҳақидаги тасвирга тўхталиб ўтайлик. Адибнинг ёзишича, бир неча кун ўтгач, Александрнинг олдига абийлар деб номланган скифларнинг элчиси келади. Гомер улар туғрисида ўз поэмасида жуда адолатпарвар кишилар, адолатпарварлиги туфайли ҳеч кимга қарам эмас эдилар, деган эди. Шунингдек, шоҳнинг ҳузурига Европа скифларидан ҳам элчилар келади. Бу Европада яшайдиган энг катта скиф қабиласи булиб, Александр «дўстларидан» кимнидир дўстона алоқа урнатиш мақсадида улар қароргоҳига юборади. Бу элчиларнинг асосий мақсади скифлар ерининг табиати билан танишиш, аҳолисининг кўп-озлигини, урф-одатлари ва жангга қандай қурол-яроғлар билан чиқишини билишдан иборат эди. Шу билан бирга, шоҳ Танаис дарёси бўйларида янги шаҳарга асос солиш ва уни ўз номи билан аташга қарор қилади. Бу жойлар унга янги ўсадиган шаҳар учун жуда маъқул кўринганди. Скифлар хавфидан ўзини ҳимоя қилиши мумкин булиб, бу шаҳар мамлакат учун муҳим таянч нуқтаси вазифасини ўташга мўлжалланганди. Қирғоқларида яшовчи варварлар янги қурилаётган шаҳарнинг қуриқчилари булмиш македонияликларнинг жангчиларини қўлга тушириб, уларни роса калтаклашади ва шаҳарнинг ичига ўз одамларини қўяди. Бу қўзғолонда Бессни қўлга олганда ёрдамлашган купгина сўғдиёналиклар ҳам қатнашганди. Улар ўз сафларига бактрияликларнинг ҳам бир қисмини қўшиб олишганди. Эҳтимол, улар ҳақиқатан ҳам Александрдан қўрқишгандир, балки энг катта шаҳар ҳисобланган Зариасп шаҳрида ҳамма қўмондонларнинг тўпланиши ҳақидаги хабарни эшитиб шундай қилгандир. Уларнинг фикрича, саркардаларнинг бу катта йиғилиши ёмон ниятда қақирилган.

Бу хабарни эшитган Александр ҳар бир пиёда аскарга узун нарвонлар ясашни буюриб, ўзи эса бу ерга яқин булган Газо деб номланган шаҳар томон силжийди.

Айтишларича, варварлар шу атрофдан етгита шаҳарга қочиб келишган. Шоҳ Кратерни шу шаҳарлардан энг каттаси ҳисобланган Киропилга юборади. Бу шаҳарга жуда кўп варварлар йигилганди. Саркардага шаҳарга яқин бўлган жойдаги қалъани йўқ қилиш, атрофини қазиб чиқиш, тупроқ девор билан айлантириб чиқиб, минораларнинг бир қисmini йўқотиш буюрилган эди. Шундай қилинган тақдирда шаҳар аҳолиси Кратер билан жанг қилишни ҳаёлидан чиқариб, бошқа шаҳарларга ердан бера олмасди. Шоҳнинг ўзи эса Газога яқинлашиб келар экан, шаҳарни ҳужум қилиб олишни мўлжаллаб, лойдан урилган паст деворларига олдиндан тайёрлаб қуйилган нарвонларни тираб қуйишни буюради.

Пиёда жангчилар ҳужумга отланаётганда камончилар, найзабозлар, ёғоч қурол билан тош отувчилар шаҳар ҳимоячиларига зарба бериб туришарди. Шу билан бир вақтда, уларга қарата машиналардан ҳам ўқлар учиб борарди. Шиддат билан отилаётган ўқ ёмғири девор олдида турган ҳимоячиларни шошилтириб, чекинишга мажбур этади. Македонияликлар бундай қулай фурсатдан фойдаланиб нарвонлар воситасида деворга кутариладилар. Александр буйруғи билан шаҳардаги барча эркакларни ўлдиради. Аёллар, болалар ва бошқа нарсаларни ўлжа оладилар. Шу ердан у дарҳол иккинчи қўшни шаҳарга юришни бошлайди ва уни ҳам худди шу йусинда шиддат билан қўлга олади, маглубиятга учраганларни яна ушундай машъум тақдир кутарди. Александр учинчи шаҳарни ҳам кейинги кун иккинчи ҳужум биланоқ қўлга олади. Худди шу пайт шаҳарни талаётган отлик жангчиларини иккита қўшни шаҳарга юборади. У ерда ўзи етиб боргунча ҳеч кимни қўйиб юбормаслигини буюради.

Ҳамма иш у ўйлагандек бўлиб чиқади.

Олинмаган шаҳар аҳолиси ёндирилган қўшни шаҳардан кутарилаётган тутунни кўради. Уларнинг олдига қиргин-барот жангдан қутулиб қолганлар югуриб келишади. Қочқинларнинг бир гуруҳи отлиқларга туқнаш келиб қоладилар ва уларнинг ҳаммаси чолиб ташланади.

Шундай даҳшатли ҳужум билан икки кун ичида бешта шаҳарни қўлга олган Александр Кир деб номланувчи энг катта шаҳарга юриш бошлайди. Бу шаҳар янада баланд девор билан ўралганди. Унга варварларнинг энг жанговарлари йигилган бўлиб, шаҳарни олиш анча қийинчилик туғдиради. Александр шаҳар девори яқинига машиналарни келтиришни буюради. Бир маҳал шоҳнинг шаҳар ўртасидан утадиган, ёмгирдан сўнг тулиб-тошиб оқадиган, лекин ҳозир бутунлай қуриб қолган дарё узанига назари тушади. Шаҳар девори дарёнинг оқиб утиш жойини бутунлай тўсмаган эди. Жангчилар дарё узанидан эмаклаб утиб шаҳар ичкарасига киришлари мумкин эди. Александр ўзи билан бирга соқчилар, қиличбозлар, камончилар ва тош отувчиларни олади. Варварлар бутун диққат-этиборларини шаҳар ташқарисидаги машиналарга қаратиб,

ушари турган жойни мудофаа қилишарди. Шоҳ эса ҳеч кимга сездирмасдан эътиёткорлик билан бир неча жангчи билан дарё узани бўйлаб шаҳарга кириб олади. Шу атрофдаги яқин дарвозани ичкарасидан бузиб, аскарларини шаҳарга киритадилар. Икки уртада қақшатқич жанг бошланади. Александр боши ва бўйнидан қаттиқ яраланади, Кратер ва бошқа кўплаб лашкарбошилар огир яраланадилар. Шунга қарамай, варварларни жанг майдонидан сиқиб чиқара бошлайдилар. Ниҳоят, деворларни ҳам эгаллаб, ҳимоячиларни чекинишга мажбур этадилар. 8000 га яқин шаҳар ҳимоячилари илк ҳужумдаёқ ҳалок бўлади. Шаҳарда ҳаммаси бўлиб 15000 га яқин жангчи бўлиб, қолганлари қўрғон ичкарасига қочиб кетади. Сув танқислиги сабабли улар таслим бўлишга мажбур бўладилар. Александр йўлда келаётгандаёқ еттинчи шаҳарнинг уз ихтиёри билан таслим бўлганини эшитилади.

Птолемейнинг сўзларига қараганда, аҳоли ҳеч бир қаршилик курсатмайди. Аристобул эса шаҳар ҳужум билан олиниб, барча ҳимоячилар ўлдирилганини айтиб утади.

Птолемейнинг айтишича, Александр одамларни жангчиларига бўлиб берган ва токи улар мамлакатдан чиқиб кетмагунларича кишанда ушлаб туриш буюрилган. Шундай қилиб, қўзғолон иштирокчиларидан ҳеч бир зот тирик қолмаслиги таъкилланган.

Шу пайт бу мудҳиш хабарни эшитган Осиё скифларининг катта қўшини Танаис дарёси соҳилларига етиб келади ва агар қўзғолончилар билан тўқнашув жиддий тус оладиган бўлса, македонликларга ҳужум қилишга ҳозирлик қуришга қарор қилишган.

Арриан ўз асарида яна бир қатор тарихий аҳамиятга молик бўлган воқеаларни берган. Бундай воқеалар ҳам ўқувчининг эътиборини беихтиёр ўзига тартади.

Александр отлиқ қўшинини маҳаллий халқлардан йигилган отлар ҳисобига тўлдиради. Чунки унинг кўп отлари Кавказ тоғидан ошиб ўтиш ҳамла Окс дарёсининг нариги қирғоғига юриш қилганда улганди.

Аристобулнинг сўзига қараганда, Орсант деб аталмиш Танаис дарёсининг ирмоқлари ҳам Кавказ тоғидан оқиб келарди, бу дарё ҳам Гиркания денгизига қуйилади. Тарихшунос Геродот яна бошқа Танаис дарёси ҳақида ёзади. Бу скифларнинг саккизинчи дарёси бўлиб, у катта кўлдан оқиб чиқиб, янада каттароқ кўлга келиб қуйилади ва у Меотий кўли деб номланади.

Бу ўринда Арриан Танаис — Дон дарёсининг географик жойлашуви ҳақида маълум даражада ҳақиқатга яқин фикрларни айтган бўлса-да, аслида ҳикояси давомида Танаис — Дон дарёсини Яксарт — Сир дарёси билан битта деб тушунади. Бунинг боиси бор, албатта. Чунки грек-македонлар Яксарт — Сир дарёсини дунёнинг бир чети деб тушунишган. Дунёнинг энг чеккаси бўлгани учун ҳам Эрон шоҳи Кир (VI асрда)

Яксарт буйларида Киропиль шаҳрини қурган. Тарихчилар ҳам бу даренини нариги қирғоғида европаликлар яшашади деб тушунишган. Аслида Танаис — Дон дарёси буйларига Александр борматган эди.

Арриан уз асарида Александр билан Яксарт дарёсининг нариги қирғоғидаги қабилалар уртасида бўлиб утган шиддатли жанг тафсилотлари ҳақида ҳам қимматли фикрларни айтиб ўтади. Грек адибининг таъкидлашича, Александр скифларнинг дарё ёқасидан кетмаётганларини ва дарё орқали ўқ отаётганларини куриб туради. Дарё унча кенг бўлмай, нариги қирғоқдагиларни бемалол кўриш мумкин эди. Бунинг устига, улар Александрга қараб варварларча мақтанишар, бақириб дағдаға қилишарди. Скифлар билан урушишга журъат эта олмайсан, бўлмаса скифлар билан осийлик варварлар уртасидаги дустликни сенга кўрсатиб кўямиз дея ушқирившар, қичқириб сўқинишарди.

Ғазаби тошиб, титроқ ичида қолган шох дарёни кечиб ўтиб, уларга ҳужум қилишга қаттиқ тайёргарлик кура бошлайди.

Дарёдан ўтишдан олдин худо шарафига қурбонлик келтирган эдилар, чунки нохуш воқеаларнинг содир бўлиши кутилardi. Бу уни жуда жунбушга келтириб, саросимага солса-да, қирғоққа ўтиш ниятидан зурга тўхтатиб қолади.

Скифлар уни жони-ҳолига қўймай ҳақоратларди. Александр яна қурбонлик келтириб, дарёдан ўтишга ҳозирлик кураётганда, мунажжим унга фалокат хавф солаётганини айтади. Александр эса бутун Осиёни забт этиб, охир-оқибат скифларга кулги бўлгандан кура улимни афзал билади.

Қачонлардир Ксеркснинг отаси Дарий шармандаю шармисор бўлиб, енгилгани уни қақшатқич жангга чорлайди.

Ҳамма нарсa ўтиш учун тайёр эди, жангчилар бутунлай қуролланган ҳолда дарё ёқасида шай турарди. Машиналар скифларга қарата ўқ отиш учун ишорани кутардилар. Шу пайтда улардан баъзи бирлари яраланади, бирининг қалқон ва совутини ўқ тешиб ўтади ва кимдир отдан йиқилади. Узоқдан учиб келаётган ўқлар скифларни ҳам анча ташвишга солади. Кучли отишма чоғида уларнинг етакчиларидан бири ҳалок бўлади. Натижада скифлар қирғоқдан бирмунча узоқлаша бошлайдилар.

Скифларнинг сафи тарқалиб, узини йўқотиб қўйганини қурган Александр карнайлар шовқини остида дарёдан ўта бошлайди. У анча олдинда кетарди. Орқадан жангчилар келарди. У биринчи бўлиб қирғоққа камончи ва тош отувчиларнинг чиқишларини буюради. Улар отлиқлар дарёдан ўтиб олганларига қадар скифларни яқинлаштирмасдан қайтариб туришлари зарур эди. Ҳамма қирғоққа чиқиб бўлгач, у скифларга қарши аввал бир гуруҳ бегона ерликларни ва тўртта жангчисини юборади. Улар сарислар билан қуролланган эди. Скифлар уларни огир ярайаидилар ва чўл ичига изсиз яширинадилар. Александр чавандозлари билан Балхр

қумондонлик қилаётган камончилар ва бошқа енгил қуроолланган жангчиларни бошлаб боради.

Шоҳ барча отлиқ тош отувчиларга яқинлашиб қолган скифлар устига бостириб боришни буйруқ қилади.

Ўзи эса шитоб билан отлиқларни бошлаб боради. Энди скифлар зич қатор бўлиб бораётган отлиқларни олдингидек ураб олмасди. Бир вақтнинг узида отлиқларнинг ҳужуми билан бирга чавандозлар билан аралашган енгил қуроолланган жангчилар ҳам скифларни чекинишга мажбур этиб, уларга қайта ҳужум қилиш имконини бермасди.

Шу маҳал, скифлар тўдалари орасида парокандалик бошланиб, мингга яқини улдирилади. Қурбон бўлганлар орасида бошлиқлардан бири Сатрак ҳам бор эди. Шиддат билан таъқиб этиб бораётган македон жангчилари кучли иссиқдан азобланиб, ташналик азобида қолади. Александр йўлда учраган ифлос сувдан ичади. Унда оғир касаллик бошланади. Шу туфайли скифларни қувиб етишнинг иложи бўлмайди.

«Менинг уйлашимча, — деб ёзади Арриан, — агар Александр касал бўлиб қолмаганида уларнинг барчасини қувиб бориб, қириб ташлаган бўларди».

Оғир аҳволга тушган шоҳни қароргоҳга қайтариб олиб келишади.

Тез вақтда Александрнинг олдида скифлар шоҳининг элчилари келиб, уртада бўлиб утган воқеалар учун узр сўрашади. Чунки бутун скиф халқи эмас, балки қароқчи ва босқинчиларнинг галалари ҳаракат қилганди.

Александр скифлар шоҳига илтифотли сузлар билан жавоб беради. У шоҳга ишонади, лекин унингча, душманга қарши курашни тўхтатмагани маъқул ва ҳозирги қалтис пайтда ҳаракатни тўхтатиш мақсадга мувофиқ эмас.

Арриан Яксарт буйларида еттита шаҳар бўлганлигини қайд этади. Шу шаҳарлардан бири Газо (Ғазо) бўлса, иккинчиси Киропиль эканлигини таъкидлайди. Бу етти шаҳардан энг каттаси Кир деб аталувчи шаҳар экан.

Явдат Илёсовнинг «Сўғдиёна» романида Яксарт буйларида бўлиб ўтган воқеалар ўзининг гузал бадий ифодасини топган. Адиб Киропиль шаҳри ҳақида, Александр томонидан қурилган шаҳар хусусида тарихий ҳақиқатга яқин гапларни айтади. Айниқса, Яксарт дарёсининг икки қиргоғида Александр қўшини билан скифлар уртасида бўлиб утган қирғин жанглар романда таъсирчан лавҳаларда тасвирланган.

Кайхисрав бунёд қилган Киропиль дунёнинг бир четига қурилган шаҳар эди, деб айтади қадимгилар. Александрнинг Киропиль шаҳрини ишғол этиши ниҳоятда қийин бўлади. Бу ҳақда И. Г. Драйзен ҳам ўзининг «Эллинизм тарихи» асарида айрим фактларни келтириб ўтади. «Александр шу ердан (Яксарт буйларидан — Б. Ф.) битта шаҳар топдики, уларнинг

ҳар бирини бир неча миль масофа ажратиб турарди, улар чулнинг четида жойлашган эди. Улар ичида Кир шаҳри энг мустаҳками бўлиб, анча кенг эди. Бу шаҳар вилоятнинг энг кўзга кўринган йирик қалъаси ҳисобланарди.

Кратерни Киропиль шаҳрига юбориб, уни ишғол этишни буюрган Александр Газо шаҳрига йўл олди, бу етти қалъанинг энг яқини эди¹.

Бу ўринда Киропиль — Кирэсхата шаҳри қаерга жойлашган эди, деган саволнинг туғилиши табиий. Бу ҳақда ҳам француз тарихчиси И. Г. Драйзеннинг «Эллинизм тарихи» асаридан шундай жавоб топамиз.

«Киропиль, — деб ёзади И. Г. Драйзен, — Аррианнинг фикрича, Яксарт буйларида эмас, балки ёз ойларида қуриб қоладиган дарё буйида жойлашган бўлган. Бундан кўринадикки, бу шаҳар тоғлар этагида, чулнинг четида жойлашган. Бу фикрни биз Оксу, Уратепа дарёлари ҳақида айтолмаймиз, чунки улар қуримайди, асосий дарёгача етиб боришади, лекин Уратепа тоғларидан ғарбда жойлашган, Оқ тоғлардан оқиб келадиган Жом дарёсига қараб оқадиган Зомин дарёси бор. Бу ерда дарё куз ойларида қуриб қолади. Ибн-Гавкаль айтадики, Зомин шаҳри Осушон тоғининг этагида жойлашган ва унинг ёнида саҳролар бор. Менинг фикримча, мана шу Киропиль ёки Кирэсхата бўлиши керак, лекин буни Кир бунёд этмаган. Куру шаҳри ҳинд эпосида ҳам бир неча марта тилга олинади. Пантонинг номини Яксарт атрофларида ҳам учратиш мумкин. Курусметрда ҳиндлар ўртасида қирғин жанглар бўлиб ўтган. Масофа ва ернинг тузлишига кўра биз бу жойларни Куруст деб айтолмаймиз. Куруст Хужакентдан 6 миль нарида жойлашган эди»².

Яксарт буйларида Киропиль деган шаҳарнинг борлиги тарихий манбаларда аниқ кўрсатиб ўтилган. Бу ўринда Курций Руфнинг Яксарт буйларида бўлиб ўтган воқеалар ва Киропиль шаҳри ҳақида айтган қимматли маълумотлари диққатга сазовордир. Адиб айтадики, шоҳ Танаис³ қирғоғида қалъа-шаҳар қуриш учун жой танлайди. Лекин унинг қурилиши чўзилиб кетади, чунки сўғдиёналиклар ва бактрияликлар чекинганди.

7000 отлик қўзғолон кутаради. Уларга бошқалар ҳам қўшилади. Шунда шоҳ Катенга Спитамен қўзғолонини бостиришни буюради.

Лекин қўзғолонни бошлаган ўзлари бўлгани учун, уларни чалгитишга уриндилар. Бу билан улар одамларни шоҳга қарши боришга мажбур қилади.

¹ Драйзен И. Г. История эллинизма. История Александра Македонского, том первый. М.: Типо-литография В. Ф. Рихтер, 1891, 246-бет.

² Драйзен И. Г. История эллинизма. Примечание к второй главе третьей книги. М.: Типо-литография Ф. Ф. Рихтер, 1891. 72—73-бетлар.

³ Курций Руф бу ўринда Яксартни Танаис деб атаб янглиш фикрни айтмоқда. Шу туфайли Танаис дарёси Яксарт эканлигини билсак ҳам муаллиф ишлатган иборани ўзгартиришига ҳаққимиз йўқ.

Александр уларнинг сотқинлигини билиб Кратерга Киропиль шахрини қамал қилишнн буюради. Ўзи эса бошқа шахарни қуршаб олиб, катта ёшдаги одамларни қириб, шахарни вайрон қилади. Бу билан у бошқа қабилаларни қўрқитмоқчи эди. Лекин мемакенлар қабиласи қўрқмайди ва қўршовни синаб кўрмоқчи бўладилар.

Шоҳ уларга 50 отлиқ юбориб, агар таслим бўлса шафқат қилишини, бўлмаса аямаслигини айтади.

Улар бунга розилигини билдириб отлиқларни яхши меҳмон қилиб, кечаси улар ухлаганида ҳаммасини қириб ташлайди.

Бундан ғазабланган Александр шахарни ураб олади, лекин уни эгаллаш қийин эди. Шунинг учун Александр олдин Мелеагр ва Пердиккани қамал қилади.

Аввалига шоҳ Кир томонидан асос солинган бу шахарни аямоқчи бўлди. Чунки унинг назарида Кир ва Семирамида энг одил шоҳлардан эди. Лекин шахарликларнинг жон-жаҳди билан қаршилиқ курсатиши уни ғазаблантиради ва шахарни вайрон қилишга буйруқ беради. Ҳеч бир шахар аҳли бундай қаршилиқ курсатмаган эди. Унинг остонасида буюк жангчиларидан ажрайди.

Шоҳ шахар учун бўлган жангда яраланади. Буни қурган жангчилар шоҳимиз ўлди деб, ваҳимага тушадилар.

Лекин шоҳ ярадор бўлишига қарамай, ўрнидан туриб, ғазаб билан жангни давом эттиради. Шаҳарни эгаллаб вайрон қилади. Шу ердан шоҳ Менедемани 3000 пиеда ва 800 отлиқ аскар билан Мароқандга юборади. Бу ерга қочиб ўтган Спитамен македониялик қўшинларни қувиб юбориб, ўзи шахар аҳолисини қўзғолон кутаришга ундайди. Шу вақтда Александр Танаис қиргоқларига қайтиб, у ерларни девор билан ураб олди.

Девор узунлиги 60 чақирим бўлиб, бу шахар ҳам Александрия деб аталади.

Шаҳар жуда тез қурилади. 17 кунда ҳимоя деворидан ташқари, уйлар ҳам қуриб бўлинади.

Шаҳарга асирларни жойлаштирадилар. Уларнинг авлодлари ҳозиргача Александрни ҳурмат билан эслашади.

Танаис дарёсининг нариги қирғоғидаги скифлар шоҳига бу шахар ёқмайди. Шунинг учун у укаси Картазисни бу шахарни йўқ қилиб, македонияликларни қувиб юбориш учун жўнатади.

Курций Руф асаридан олинган бу парча Яксарт дарёси яқинида Киропиль шахрининг бўлганлигидан далолат беради.

Беруний асарларида Эрон шоҳи Кир «Куруш» деб аталган¹. Аллома асарининг бошқа бир ўрнида эса «Курс» деб номланган². «Шарқ

¹ Беруний. Танланган асарлар, V т., Биринчи китоб, 197-бет.

² Беруний. Танланган асарлар, I т., 135-бет.

манбаларида, — деб ёзади олима Фозила Сулаймонова масалага тўғри ёндошиб, — «Кировуш» варианты ҳам учрайди. Геродотда келтирилган Кирнинг туғилиши, тарбияси ва тахтга эга бўлиши ҳақидаги афсонага қўра у чўпон оиласида тарбияланган ва номи шуни тасдиқлайди (Куруш қадимги Паҳлавий тилида, «чўпон» демакдир). Фикримизча, «кумуш» ёки «курс» грекчасига Кирос шаклини олиб, бу тилга хос бўлган «Ос» қўшимчаси бошқа тилларда олиб ташланиб, «Кир» шакли ҳосил бўлган.

Бу ўринда олима Кир шахрининг бўлган-бўлмаганлигига изоҳ бераётгани йўқ. Балки Эрон шоҳи Кирнинг номига нисбат бериб утмоқда Ф. Сулаймонованинг фикри биз учун шу жиҳатдан ҳам аҳамиятлики, қадимгилар Уратепа яқинида Куруш номли шаҳар бўлганлигини таъкидлашади. Бизнинг асосий мақсадимиз шундан иборатки, ҳақиқатан ҳам Яксарт буйларида Киропиль шаҳри бўлганми, йўқми деган саволга жавоб топишдир.

Ҳақиқатан ҳам Яксарт дарёсига яқин жойда Кир шахрининг бўлганлигини таъкидлаб, француз тарихчиси И. Г. Драйзен шундай ёзади: «Ҳар ҳолда Александрнинг қўшинлари бу кескин вазиятда эҳтиёткорлик билан иш тутишлари керак эди. Лекин Кир шаҳри ва бошқа чегаравий жойлар мустақкам эмасди. Александр Александрия шаҳрини бунёд этиб, бу давлатнинг ҳимоя системасини ўзгартирганди»¹.

Ёзувчи Я. Илёсов ўз романида бадий умуллашмага кенг ўрин берган. Албатта, тарихда бўлиб ўтган воқеаларнинг ипидан игнасиғача ҳаммасини бадий асарга киритишнинг иложи йўқ. Чунки ягона сюжет чизиги бир неча жойда, ҳатто турли вилоятларда бўлиб ўтган воқеаларни бир ерга жамлаб, ягона бадийлик «ипи»га тизиб тасвирлашни тақозо этади. Айниқса, тарихий романда ҳаётдаги воқеаларни буяб, сюжет асосида кўрсатиш мумкин эмас. Тўғри, бундай асарларда тарихий ҳақиқат бадий тўқима билан умуллашган ҳолда берилади. Бадий тўқима ҳам худди тарихда бўлиб ўтган воқеалар сингари ишончли ва ҳаётий тарзда ифодалансагина асарнинг реалистик руҳи кучаяди. Тарихий асарларда бадий тўқима ҳам ҳаёт ҳақиқатига яқин бўлиши керак. Тарихий асарлар фақат тарих томонидан руйхатланган воқеалардангина иборат бўлиб қолса, бундай асар гоёвий жиҳатдан саёз бўлади. Тарихий фактлар гузал бадийлик билан жилоланса, ҳаяжонга соладиган тасвирлар билан тулдирилсагина, эстетик таъсир кучи юксак даражага кўтарилади. Ёзувчи тарихий воқеалар тасвирига эътибор бермай, бадий тўқимага эрк берса, фақат бадий тўқима асосида иш тутса ҳам тарихийлик ва ҳаққонийлик мувозанати бузилади. Биз албатта, бу ўринда асосан тарихий шахслар

¹ Драйзен И. Г. История эллинизма. Примечание к второй главе третьей книги. М.: Типо-литография В. Ф. Рихтер, 1891, 72—73-бетлар.

образи тасвирланган бадийи асарларни назарда тутаяпмиз. Шу нуқтаи назардан олиб қараганимизда, ёзувчи Явдат Илёсов «Сугдиёна» романида Сугдиёнанинг антик даврларини тасвирлашни назарда тутган бўлса ҳам, асарда Александр — Искандар образина яратиш асосий планда туради. Романини ўқир эканмиз, узоқ ва олис Македониядан тортиб Осиёнинг энг чеккасидаги — Эсхатэ шаҳригача булган эгри-бугри, паст-баланд йўлларда «Буюк Илон» ҳаракати тасвирга олинади. Бу «Буюк Илон»нинг боши — Искандар. «Буюк Илон» ўзининг боши (Искандар)ни қайси томонга бурса, ўша томонга ҳаракатланиб бораверади. «Буюк Илон» дастлаб Сугдиёнанинг пойтахти Мароқандга келган эди, мана энди у Кирэсхата шаҳри томон йўналишни давом эттирмоқда. Бу «Буюк Илон»ни бутун Сугдиёна кузатарди. Фақат Сугдиёнагина эмас, бутун жаҳон кузатарди. «Буюк Илон» узини зарарсиз деб ҳамма ёққа жар солса ҳам, унинг заҳари ёмон эди. У аждаҳо каби минг-минглаб кишиларни ўз домига тортиб борарди.

«Буюк Илон» Кирэсхатага борар экан, йўлда рўй берган жангда уттиз минг тоғликдан саккиз мингтаси тирик қолди, холос. Қолган йигирма икки минг тоғликни ўз домига тортиб кетди.

Ёзувчи Искандар бошлиқ қўшинга «Буюк Илон» деб жуда топқирлик билан тасниф берган. Ҳақиқатан ҳам босқинчилар қўшини «Буюк Илон»ни эслатарди.

Искандар сугдиёналикларнинг бош кутариб чиқишидан, исёни бошлаб юборишидан қўрқарди. Агар бутун Сугдиёна ва ҳатто Бақтрия, бирлашиб Искандарга қарши курашса борми, кейин унинг барча умидлари чил-парчин бўлади. Шунинг учун ҳам у Мароқанд халқига озор бермайди. Ҳатто жангчиларига «хурознинг бошини берухсат олмасликни» буюради. Шаҳарни талон-тарож қилишни тақиқлайди. Кирэсхатага бориш учун керакли озиқ-овқатни ҳам савдогарлардан, шаҳар бозоридан олиб гамлайди. Бироқ отларига арпа ва ғалла олиш ҳеч кичининг ҳаёлига келмаган. Шунинг учун ҳам Искандар йўлда тоғликлардан ғалла сотиб олишга қарор қилади. Бу ишга уқувли, устаси фаранг Лаэртни юборади. Лаэрт Искандар берган олтинларни тоғликларга бериб, муомала қилиш ўрнига, уларни дўқ-пуписа қилиб қўрқитиш орқали ғалла гамлашга киришади. Бироқ тоғликлар Лаэрт ва унинг бошқа ҳамроҳларини калтаклаб, қишлоқдан ҳайдаб чиқарадилар. Ниҳоят, Искандар тоғликларни қириб ташлашни буюради. Икки ўртада шиддатли жанг бўлади. Уттиз минг тоғликдан саккиз мингтаси омон қолади, холос. Ёзувчи тоғликларнинг ниҳоятда жасур ва ботирлигини шундай таърифлайди.

«Аммо тоғликлар билан жанг шу билан тугамади. Македонлар энди текис майдонга чиқишга улгурар-улгурмас ён томондаги юмалоқ тепа ортидан жанговар болталар билан қуролланган отлиқлар булутдай еспирилиб келди. Бу шундай кутилмаганда рўй бердики, гетайралар

узларига келгунча тоғликлар уларнинг олдинги сафларини янчиб ташладилар. Қандайдир жасур йигит тишларини гижирлатганча тўғри Искандар ёнига ёриб кирди-да, унинг боши узра ойболтасини уйнатди. Искандар бақириб юборди ва қалқон билан узини тўсди. Тоғлик шундай зарб билан урган эдики, ойболта олтин қопламали қалқонни парчалаб, бронза совутни ҳам кесиб утиб, тангри Амон уғлининг чап елкасини қаттиқ яралади»¹.

Айрим тарихий манбаларда Искандар Киропиль шахрини ишғол этиш чоғида яралангани қайд этилади. Бошқа бир манбаларда эса, Александрнинг Сўғдиёнада ҳақиқатан ҳам икки марта яраланиши тилга олинади.

Я. Илёсов ўз асарида Александрнинг ута айёр, муғомбир, айни чоғда жуда тадбиркор бўлганлигини жонли картиналар орқали чизиб беради. Александр узини адолатпарвар, инсонпарвар қилиб кўрсатишга ҳаракат қилади. Бироқ тоғликлар билан булган жангда йигирма икки минг кишини қириб ташлайди. Александр тоғликларнинг ҳаммасини қириб ташлашни буюради: «Биттаси ҳам қолмасин... — шивирлади Искандар гезарган лаблари билан. — Биттаси ҳам қолмасин»².

Бу машъум воқеадан сўғдиёналиклар хабар топгач, кўзғолон кўтаришдан чўчийди. Бироқ ҳужум бошлаган ва фожиага йўлиққан усрушанлар деган овоза тарқалади. Александр айёрлик билан усрушанларнинг қўққисидан ҳужум қилгани ҳақида Спитаменга хабар қилади. Бу йўлда у Спитаменнинг ўз одами Варахрандан усталик билан фойдаланмоқчи бўлади. Бироқ Варахран тоғликлар билан булган жангнинг сабабини жуда яхши биларди.

Ҳақиқатан ҳам Мароқанд билан Яксарт ўртасида тоғликлар билан оғир жанглар бўлганлигини тарихий манбалар ҳам тасдиқлайди. Б. Гафуров бу ҳақда шундай ёзади: «Грек босқинчилари билан сўғд қабилаларининг туқнашуви жангнинг биринчи эпизодлари Мароқанд билан Киропиль ўртасидаги тоғларда Александрнинг юриши чоғида бўлиб ўтди»³.

Александр жуда катта қийинчиликлар билан қаршиликни йўқ қилади. Бу юриш пайтида ерли халқнинг 25 минг аскарлари ўлдирилади. Грек-македон қўшинлари ҳам катта талафотлар кўради. Бу жангда Александр Македонский ҳам оғир ярадор бўлади.

Олимлар бу жангнинг Ўснат, Зомин тоғлари этакларида бўлганлигини тахмин қилишмоқда.

Муаллиф фақат шахарликларнинг эмас, балки Сўғдиёна қишлоқларида яшовчи халқларининг ҳам ниҳоятда матонатли ва жанговар бўлганлигини таъкидлайди.

¹ Илёсов Я. Сўғдиёна, 126-бет.

² Илёсов Я. Сўғдиёна, 126-бет.

³ Гафуров Б. Таджики. М.: «Наука», 1972, 94-бет.

Тоғлиқлар Александр қўшинларига тез-тез ҳужум қилиб турарди. Бу ўринда айниқса, Мароқандга яқин жойдаги тоғлиқларнинг ҳужумини эслаш кифоя.

Тарқоқ ҳолда отларга хашак йиғиб юрган македонияликларга тоғдан тушиб келган босқинчилар тўсатдан ҳужум қилиб, анчасини ўлдириб, купини асирга олиб, тоққа чиқиб кетадилар. Тоғлиқлар 20000 киши эди. Уларга қарши жангда шоҳ ҳам қатнашиб, ярадор бўлади. Жангчилар уни лагерга олиб борганини тоғлиқлар юқоридан кўриб турарди.

Эртаси кун тоғлиқлар шоҳга элчиларини юбориб, узр сурашади. Шоҳ уларга ярасини курсатади. Элчилар буни кўриб ҳайрон бўладида, ким унга найза отганини билиб, албатта ушлаб келишларини айтади. Чунки худога қарши курашиш мумкин эмас эди-да. Ниҳоят, шоҳнинг шон-шуҳратини эшитган қабила дарров бўйсунди ва шоҳ уларни кечиради¹.

Қўшин йўлда давом этади. Жангчилар шоҳни қўлма-қўл кўтариб борардилар. Ҳатто жангчилар уни кўтариш учун талашарди.

Шоҳ бу тортишувни бас қилиш учун, навбатма-навбат ҳамма кўтарсин, дейди.

Аррианнын «Александрнинг юриши» асарида ҳам тоғлиқлар ҳужуми ҳақида қизиқарли лавҳаларни ўқиймиз. Бу ўринда Арриан Александрнинг яралангани ҳақида Курций Руф фикрига яқин тасвири беради.

Бу ерда озик-овқат қидириб кетган ва ўтроқ бўлиб қолган айрим македонлар кейинчалик тоққа чиқиб кетган варварлар томонидан ўлдирилганди.

Улар 30 мингга яқин эди. Александр уларнинг устига бостириб боради. Македонлар бир неча марта тоққа чиқишга ҳаракат қилади. Лекин улар варварларнинг ўқлари остида орқага чекинишга мажбур бўладилар. Кўп одамлар ярадор бўлишади, ҳатто бир ёй ўқи Александрнинг курак суягини тешиб ўтиб, суягининг бир қисмини парчалаб юборади. Шунга қарамай тоғлиқлар қўлга олинади. Варварларнинг бир қисмини македонлар шу ернинг ўзида қалтаклашади, уларнинг кўплари ўзларини қоядан пастга ташлаб ҳалок бўлади, 30000 кишидан 8000 киши омон қолади.

Плутарх ҳам Александрнинг яралангани ҳақида хабар беради. Унда таъкидлашича, Александр камондан отилган ўқ билан курак суягидан яраланган эди. Ўқ суякка шундай қаттиқ санчилган эдики, суяк синиб, ярми юзага чиқиб қолган эди. Иккинчи марта эса бўйнига тош тегиб яраланганди. Шундан кейин анчагача унинг кўз олди қоронгилашиб юради. Шунга қарамай, у ўзини авайламас, қийинчиликларга қарши турурди. Мана шу фактнинг ўзиёқ, Александрнинг Сўғдиёнада икки

¹ Арриан. 5-таъ. 132-бет.

марта яраланганидан далолат беради. Бир марта Мароқанддан Яксарт томон кетаётганда тоғликларнинг ҳужуми туфайли курак суягидан яраланган бўлса, иккинчи марта Киропиль шаҳрини ишғол қилаётганда буйнига тош парчаси тегиб яраланади. Бундан ташқари, Яксарт буйларида бир қўлмак сувдан ичиб, қаттиқ ичбуруғ касаллигига йўлиқади.

Романда Кирэсхата шаҳри учун бўлган жанг тафсилотлари маҳорат билан чизиб берилган. Македон қўшинлари Мароқандни эгаллагандан сўнг уруш тугайди деб ўйлашган эди. Чунки Александр ўз жангчиларини ишонтириб, Эрон шоҳлиги устидан ғалаба қозонсак бўлди, сўнгра уруш тугайди, бу бой давлатнинг барча бойликларини олиб, уй-уйларингга жўнайсизлар деган эди. Бироқ Эронни қўлга олгандан сўнг, Доронинг қотили Бесснинг изидан тушади. Ниҳоят, Осиёнинг анча ичкарисиди жойлашган Мароқанд шаҳрига ҳам келадилар, аммо уруш тугамайди. Александр энди Кирэсхата шаҳрини қўлга киритиш орзусида бўлади. Кир — Эсхата — дунёнинг бир чети. Бу шаҳарни Кир қурган. Нега энди Кир борган жойга биз боролмаймиз, дейди. Искандарнинг жангчилари ўртасида турли хил миш-мишлар пайдо бўлади. Дунёнинг бир чети қандай бўлар экан, жангчиларда у ерларни қўриш орзуси пайдо бўлади. Жангчилар ҳеч иккиланмасдан Кирэсхатани қўришни орзу қиладилар. Ҳақиқатан ҳам улар бу шаҳарни дунёнинг бир чети бўлса керак, деб ҳаёл қилишган. Уша вақтда одамларда дунёнинг чети-чеккаси ҳам бўлса керак, деган тушунчалар бор бўлган. Ер шарининг думалоқ-айлана шаклида эканлиги, унинг чети йўқлиги уша пайтлар кимнинг ҳаёлига келибди, дейсиз.

Кирэсхата шаҳрини «дунёнинг қопқоғи» деб атайдилар. Гуё ер юзи ўзининг қопқоғига эга, бу қопқоқ дунёнинг энг чеккасига қурилган деган тасаввурлар пайдо бўлади. Александр Кир қурган бу шаҳарнинг ёнидан Александрия — Эсхата шаҳрини қўриш орзусида бўлади.

Кирэсхата тасвири Иван Ефремовнинг «Афиналик Таис» тарихий романида айниқса маҳорат билан чизиб берилган. Фикримизнинг далили учун романдан бир эпизодни келтириб утамиз.

Иван Ефремовнинг «Афиналик Таис» тарихий романида Урта Осиёнинг антик даврлари, айниқса, Яксарт буйларида юз берган воқеалар берилган.

«Романда Александр олижаноб қалб эгаси, инсонийлик ва дустликни улуғловчи образ сифатида берилади.

Бу ҳолат, айниқса, Птолемей, Гефестион ва Таис билан бўлган диалогда яққол кўзга ташланади.

Я. Илёсовнинг «Сўғдиёна» романи билан Иван Ефремов асари ўртасидаги тасвирда анча катта фарқ бор. Я. Илёсов Александрнинг босқинчилиги, шафқатсиз, айёр ва айни чоғда тадбиркорлигини

белгилловчи томонига урғу берса, И. Ефремов унинг олижаноблиги, мардлиги ва бошқа ижобий характерларини тасвирлашга асосий эътиборни қаратади. Бироқ роман узининг тарихий иллизидан бир оз уюқроқ туради. «Афиналик Таис» романида Александр ҳарбий лашкарбоши образидан кўра кўпроқ кайфу сафога берилган, ўз ҳаётини кўпроқ жангу жадалларда эмас, балки Таис каби гузаллар орасида ўтказадиган киши сифатида талқин этилади.

«Афиналик Таис» романида ҳам Птолемей, Гефестион каби тарихий образлар бор. Роксана ҳақида ҳам камроқ булса-да, тасвирлар берилган. Шунингдек, тарихий жойлар номлари ҳам берилиб, тарихий фактлар ҳам келтирилади. Масалан, тарихий манбаларда, Курций Руф, Арриан романида Александрнинг Киропиль шаҳрини қулга кiritиш чоғида яраланиши ҳақида сўз боради. Юқоридаги эпизодда куриб ўтганимиздек, Александр Киропиль шаҳрини қулга кiritиш чоғида қаттиқ яралангани қайд қилинади.

«Леонтискнинг жасади Эсхата шаҳрининг баланд деворлари ёнига қўйилган эди. Бу жойни македонияликлар «Нимфа—Таратон» ёки «Улим келинчаги» деб аташган.

Ёй жанглари натижасида жуда кўплаб қурбонлар булади. Александрнинг ўзи ҳам шу жанглarning бирида болдир суягидан жароҳат олиб, анча вақтгача оқсоқланиб юради. Бундан у жуда дарғазаб бўлиб, асабий бир ҳолга тушганди. У гоҳида ғазабини босолмай ҳовуридан тушиш учун скифлар билан шиддатли жангга киришиб кетарди.

Бир куни жангда унинг бошига тош тегиб, ўн икки кун кузи яхши қурмай юради. Шундан сунг унинг хотираси анча хиралашиб қолади. Охириги кунлар скифлар билан бўлган кетма-кет жанглар уни ҳолдан тойдиради. Александрия — Эсхата шаҳрига у замбилда қайтади. Бу улкаларга скиф қабилалари шу даражада кенг ёйилган эдики, ҳаттоки бир томони Қуш денгизигача, «Ганаис, Эвкинский понтигача чўзилиб кетганди. Ниҳоят, Александр улар билан иттифоқ тузишга қарор қилади.

Орадан неча юз йиллар ўтгандан кейин Александр Эсхата урнида гузат бир шаҳар қад кўтаришини ким уйлабди дейсиз?! Эндиликда бу шаҳарни «Тироzi чаҳон», «Тинчлик келинчаги» деб аташади»¹.

Уша даврларда Яксарт — Сирдарё бўйлари — Киропиль ва Искандария шаҳри жойлашган улкаларни «жаҳоннинг қопқоғи»² деб аташган.

Эсхата энг чеккадаги шаҳар дунёнинг бир чети, жаҳоннинг қопқоғи уша ерда жойлашган деб уйлаганлар. Бу жаҳон қопқоғидан осмонга чиқиш ёки ерга тушиш мумкин деб ҳаёл қилганлар. Бу улкаларга бориш

¹ Ефремов И. Таис Афинская. Орджоникидзе: Изд-во «Ир», 1985, 258-бет.

² Уша асар, 291-бет.

бахтли инсонларгагина насиб қилади. Аммо шу билан бирга, инсонларни ўлим ҳам кутиб туради. Бу ёвузликка қарши курашиб, улим даҳшатини енгган кишигина бахтли бўлади, деган фикрлар ҳам тугилган. Шу туфайли бу улкан шаҳарни «Нимфа таратон» — «Улим келинчаги» («Невестой Смерти») деб аташган¹.

Я. Илёсов ҳам уз романида, Александрнинг уз жангчиларига Кирэсхата энг чеккадаги шаҳар бўлганлигини айтиб, бу чекка улкага қараб юришини давом эттирганини айтади.

Леонтиск ҳикоясини Таис бир неча марта эслайди. Бу ёш жангчи донишманд эди. У Александрга айтиб берган жанг усули скифлар томонидан қўлланилган бўлиб, бунинг натижасида енгилмас армиянинг Шарққа қилинган ҳаракати тўхтатиб қўйилган эди. «Дунё қопқоғи»дан Александр жанубга қараб бурилади. Песков дарёси буйлаб юқорига «Дунё қопқоғи» ва Паропамисада номли нурли чўққилар томон ҳаракат қилди.

Жасур, камтарин, орзуманд Леонтиск ҳаётдан куз юмди. У оғир яралангандан сўнг уч кундан кейин ўлади. Гефестионни қақириб Таисга ўзининг охирги саломини, мулкини, олтин ва қимматбаҳо нарсаларини беради. Бир йилдан кейин Таиснинг топшириги билан Леонтискнинг қариндошларини излаш бошланади ва уларга Леонтискдан қолган нарсалар ннъом этилади.

Мана шу лавҳалардан ҳам кўришиб турибдики, дунёнинг қопқоғи, энг чеккадаги шаҳар деб ном олган Киропиль шаҳри дунёнинг бир чети эмас экан. Балки, шаҳар Сўғдиёнанинг бир чети эди, холос. «Птолемей, — деб ёзади И. Драйзен, — Яксартнинг бурилган жойини Сўғдиёнанинг чегараси деб кўрсатади»².

Киропиль қалъасини дунёнинг бир чети деб уйлаб қаттиқ адашган грек-македон қўшинлари уртасида норозилик кучаяди. Улар Александр бошлаган бу ҳарбий юришларнинг чеки йўқлигини англаб ета бошлайди. Шунинг учун ҳам улар олисда қолган ўз она диёри Греция ва Македонияга қайтиб кетмоқчи бўладилар. Қўшиндаги бу норозилик кайфияти, аввалига Александрни шошириб қўяди. Сўнгра у турли хил айёрлик ва тadbиркорлик йўли билан бу норозиликнинг олдини олишнинг йўлларини уйлайди. Я. Илёсовнинг «Сўғдиёна» романида бу эпизод ғоят ишонарли тарзда тасвирлаб берилган. Асарда бу воқеа Яксарт буйларида бўлганлиги қайд этилади.

Грек-македон қўшинлари урушни тўхтатишни, уйларига, она юртларига қайтиб кетишларини подшоҳдан сурайдилар. Шунчаки илтимос тарзида сўраб қолмасдан, қаттиқ талаб қиладилар ҳам.

¹ Ўша асар, 257-бет.

² Драйзен И. Г. История эллинизма. Том первый. Примечание к второй главе третьей книги. М.: Типо-литография В.Ф. Рихтера, 1891. 72-бет.

«Хар ким ўз ичида: «Етар! Уйга қайтамиз! Қани бу жоҳил бизга юришни давом эттиришга мажбур қилиб курсин-чи...» деб таъкидларди. Жангчилар шижоат билан бир-бирига жур бўлиб қичқиришар, ҳеч кимдан қурқмасликларини, ўзлари ўзларини ҳимоя қилишга қодир жангликларини намойиш қилиб, найзаларини қалқонларига дўқиллатиб ўришар эди»¹.

Мана шу лавҳада салб юришлари, босқинчилик грек-македон жангчиларининг ҳам жонига тегиб кетганлиги яхши ифодаланган.

Кирэсхата дунёнинг энг чеккаси, дунёнинг қопқоғи деган афсоналар бекор бўлиб чиққандан кейин жангчилар ўзларини саробга тушиб қолгандек ҳис этадилар. Шунинг учун ҳам ўз юртларига қайтиб кетишни Александрдан қаттиқ туриб талаб қиладилар.

Александр нокулай аҳволга тушиб қолади. Бундай огир вазиятдан қутулиб чиқиш унга анча мушкулдек туюлади. Бутун қушин йигилган. Улар бараварига уйга кетишни талаб қилмоқдалар. Александрнинг эса ҳеч орқага қайтгиси йўқ. У салб юришларини яна давом эттириш, қиргин урушларни бошлаш ниятида. Ҳатто ўзининг бу ёвуз нияти амалга ошишида жангчилари очикдан-очик норози эканлигини, уларда подшоҳга нисбатан нафрат ўти борлигини ҳам Александр яхши билади. Ёзувчи бунини Феаген номидан очикдан-очик подшоҳнинг юзига солади.

«Сен уруш бошламасдан олдин: «Қилган жиноятлари учун форслардан узил-кесил қасос олиш бизнинг бурчимиз» деган эдинг. Шундайми? Аммо қасос олиб бўлдик-ку! Биз ўз ишимизни қилиб бўлдик. Душман енгилиб, тумтарақай бўлиб кетди. Яна нима керак сенга? Бизни қаёққа олиб бормоқчисан? Шунча юриш қилганимиз етмайдими? Уйга қайтиш пайти келмадими»².

Шундан сўнг жангчилар яна «Уйга!» деб бараварига қичқиришади. Феагеннинг сузлари жангчиларга қаттиқ таъсир қилади. Тўғриси, Феаген ҳақиқатни айтган эди. Романда Феаген образи ҳақиқат рамзи сифатида берилган. Феаген образи билан асарнинг бошидаёқ танишган эдик. У Александрнинг босқинчилик сиёсатига қарши чиққан, одамларнинг беҳуда улиб кетиши, талон-тарожлик қилиш адолатсизлик эканлигини Александрнинг юзига айтган эди. Шунда Александр ҳақиқатгүй Феагенни жанг майдонининг олдинги сафига қўяди ва унинг қиргин уруш чоғида душман оёғи остида улиб кетишига ишонади. Бироқ, Феаген тақдир тақозосига кура қиргин жангдан ҳам омон қолади. Шундан буён Феаген ўзининг Александрга қарши курашини тўхтатмайди.

Романда Александр ёвузлик, босқинчилик рамзи бўлса, Феаген ҳақиқат рамзи сифатида берилади. Аслида марафонлик бўлган бу

¹ Илосов Я. Сўғдиёна, 131-бет.

² Ушш жойда, 132-бет.

ҳақиқатгуй жангчи, ҳақиқат ва адолат йулида улимга ҳам тик боради. Ҳатто Александрни ёмон куришини очикдан-очик юзига айтади:

«Ҳа, Александр, биз сени ёқтирмаймиз! — қаттиқ гапирди марафонлик Палахмончининг сузи македонлар ва бошқа қабила жангчиларининг бирдан ақлини жойига келтирди. Эсанкираш уларни шу ондаёқ тарк этди. Нима учун кенгашга келганлари одамларнинг эсига тушли. — Нима учун? — давом этди сузида Феаген. — Мана, оталар юртини тарк этганимизга беш йил булибди. Мана беш йилдирки, кекса оналаримизни кўрганимиз йўқ. Мана беш йилдирки, Дионис шарафига буладиган қишки байрамларда янграйдиган кувноқ кўшиқларни эшитганимиз йўқ. Мана беш йилдирки, осийликлар мамлакатига бошланган лаънати юриш ҳамон чузилиб келяпти»¹.

Ёзувчи романда Феаген образина маҳорат билан яратган. Аслида Феаген асарда асосий образлардан бири эмас. Аммо Александр характерининг очиб берилишида Феаген образи муҳим урин тутади.

Ёзувчи бу икки образни бир-бирига қарама-қарши булган икки кутбада тасвирлайди. Бирида адолат, ҳақиқат, эзгулик учқунини кўрса, иккинчисида салб юришларни шон-шараф деб билувчи босқинчилик, талон-тарожиликни улугворлик рамзи деб тушунади.

Ёзувчи Александр образини ҳам маҳорат билан чизган. У жангчиларни узига ишонтира олади. Умуман, у ҳамма вақт узига ҳам ишонади. Ҳатто огир жангларда ҳам ғалаба қозонишга ишонади. Шу туфайли ҳар бир қиргин урушдан ҳам ғалаба билан чиқади. Бунинг сабаби унинг ёшлигидан жанглар тарихини кўп ўқиганлиги, паҳлавонлар ва баҳодир жангчилар ҳақида куплаб ривоят ва афсоналар тинглаганлиги сабаб булса керак. Александр уз даврининг саводли кишилардан бири ҳам эди. Филипп саройида Юнонистоннинг атоқли донишмандлари кўлидан таълим олади. Эраминдан олдинги IV—III асрларда Юнонистонда нотиклик санъати анча ривожланган эди. Бу ҳолат Александрга ҳам таъсир этмаслиги мумкин эмас эди. Шу туфайли Я. Илёсовнинг романида ҳам Александр кучли ногик сифатида берилади. У узининг нутқи билан жангчиларини сеҳрлай оларди. Узини ва кўшинининг қудратини чамалаб олар, ҳар томонга чопарлар юбориб, «қудратли куч», «енгилмас кўшин» эканлигини жар солиб рақиблари юрагига гулгула, даҳшат соларди. Бугун ҳам у норозилик кайфиятида, исёнкор ҳолатидаги кўшин қаршисида шундай нутқ сузлаб ҳаммани узига ишонтиради.

— Уйгами? — кинояли жилмайди Искандар. — Одам уз ватанини эсдан чиқармагани яхши. Аммо... Мана, уйларингизга жуда кетгиларинг келяпти. Нима учун? Уйларингизда нима кутяпти? Наҳот сизни ёруглик

¹ Илёсов Я. Сўзгидея, 132-бет.

кўрмай усган ўша қора кулбаларингиз чорлаётган булса? Наҳотки эрталам-кечгача бир парча ерингизда терлаб-пишгингиз келса? Ёки улиб-тирилиб қилинган меҳнат эвазига ярим оч ҳолда яшашними? Унумли ери, серсув чашмалари булмаган, одамларига нонгина эмас, ҳатто шу офтоб остида макон етмайдиган ғариб улка — бечора Эллада сизни нима билан кутиб олади?

Нима учун буёғини уйлаб кўрмайсиз? Эслаб кўринг-чи: купларингиз ватанимизда ҳатто арпа нонга тўйганмидингиз? Мен сизларни шарққа бошлаб келганимдан бери эса мудом бугдой нон емоқдасиз. Эслаб кўринг-чи: сиз ҳозир интизор бўлаётган ўз ватанингизда тузланган балиқдан бошқа бирор нарса кўрганмисиз? Бу ерда эса гушт, ширин-шакар мева, ажойиб-ғаройиб сабзавотларни тановвул қилмоқдасиз. Эслаб кўринг-чи: сиз шунчалик кетгингиз келаётган ўша Элладада эгнингиз буз қуйлакдан бошқа нарсага ёлчиганми? Ҳозир эса ҳар қайсингизнинг устингизда майин тўқилган матодан ажойиб кийимлар... Ҳар бирингизнинг турвангизда озми-кўпми олтин жиринглаб турибди. Буларнинг ҳаммасини берган ким? Александр, Филипп угли¹.

Ҳақиқатан ҳам Александрда ўзига ишониш ва узгаларни ҳам ишонтира олиш қобилияти бор эди.

Бундай тугма қобилият ва талантини у жангу жадалларга эмас, илм-фан йулига бағишлаганда эди, балки дунёда куп хайрли ишлар қилган бўлармиди. Афсуски, ўша давр, куп замон талаби Александрдек зукко, фаросатли, қобилиятли кишиларни илм-фан йулига эмас, қиргин урушлар оstonасига етаклаб борди. Александр талантли олим ва донишманд эмас, талантли саркарда бўлиб етишди. Қулига қалам ёки ҳунар тешасини эмас, шамшир — қилич тутди.

Александр сеҳрли сузлари билан жангчиларини ўзига қанчалик асир этмасин, барибир, ватанга булган муҳаббат, ватанни қўмсаш, соғинч ҳисси жангчиларнинг исёнкорлик кайфиятини буға олмайди. Александр ҳар қанча ваъдалар бермасин, жангчилари учун жаннат эшигини очишга қодир эканлигини сеҳрли сузи билан айтмасин, барибир, жангчиларда ўз ватанига қайтиш истаги барқарорлигича қолаверали. Ниҳоят, чиройли сузлар, ҳар қандай ваъз ва нутқлар ватанни қўмсаш туйғуси олдида ночор ва ожиз эканлигини сезган саркарда жангчиларини кўрқитиш, уларнинг юрагига даҳшат оловини пуркаш йули билан қўшин олдида гов булиш чораларини қидириб топади.

— Уйгами? — қайта суради тангри Амон угли. Унинг лабларини ёвуз кулги қийшайтириб юборди. — Маъқул. Мен этагингиздан тутиб турганим нуқ. Кетаверинг! Кетаверинг, агар кета олсангиз! — Кулганча қулини тийиб, атрофни кўрсатди. — Лекин, болаларим, бир арзимас нарсани

¹ Илёсов Я. Сўғдиёна. 133-бет.

унутиб қуйибсиз. Қушин бутун дунёдан ажралган, шимол томонда, дарё остида учқур қалпоқли скифлар жангга тўпланди. Шарқ томонда сизни гулдор дўппили скифлар кўзлари тўрт бўлиб кутмоқда. Ғарбий саҳролардан сизга қулоқчинли скифлар хавф солади. Жануб тоғликлари ҳамма сўқмоқларда девор булиб турибди. Спитамен исён кўтарди. Бақтр қўлдан кетди. Агар менга ишонмасангиз, чопарнинг сузини эшитинг. Сизлар ҳамма интиладиган, аммо қайтиб кетиш камдан-кам насиб қиладиган бегона мамлакатда ёлғиз қолдингиз. Сиз хумга тушиб кетган сичқонга ўхшайсиз. Атрофингизда юз минглаб ёввойилар. Қани, қутулиб кетинг-чи¹.

Шундан сунг Александр орқа ўгириб, тошга ўтириб олади. Кейин шундай сукунат чукадики, гўё у танҳо қолгандек эди. Минглаб кишидан садо чиқмасди. Фақат қотиб қолган юзлар, лаблар ва қошлар орасидаги тугунларгина уларнинг ички тугёнини ифода этарди.

Ҳамма жангчилар саркарданинг сеҳрли сузларига асир бўлиб қолсалар ҳам, марафонлик Феаген ишонмайди. Шу туфайли бу жасур жангчи Александрга тик қараб, «Сен... сен гуноҳкорсан!... Сен бизни қопқонга туширдинг!» — деб хитоб қилади. Бироқ Александр бундай огир вазиятдан ҳам силлиққина қутулиб чиқади. Александр энди айёрлик, маккорлик йўлига ўтади:

«Александр сизни жаҳаннамдан тортиб олиши мумкин эди, аммо сиз ярамаслар итоат қилмай қуйдинглар? Сизларча мен энди ёмон булиб қолдимми? Майли, шундай бўла қолсин! Эшитинглар: мен узимни Спитамен ихтиёрига топшираман, агар ундан пул билан қутулишнинг иложи бўлса амаллаб уйга етиб оларман. Сизлар-чи... агар узларинг уйлагандай доно бўлсанглар, кўнгилларингга келганини қилинглар. Хайр»².

Шундан сунг жангчиларнинг юрагига гулгула туша бошлайди. Подшоҳсиз уларнинг аҳволи нима кечади. Александр ўзининг шохли дубулғасини ечиб кета бошлайди. Сунгра Дракил билан Лаэрт узларини унинг оёғи остига ташлаб, подшоҳ номига шараф-шонлар айта бошлайдилар. Шундай қилиб, Александр ўз қўшинини ипсиз боғлаб олади. Жангчилар Александрнинг асирига айланадилар. Ўз тақдирини умрбод подшоҳ қўлига топширадилар.

Бу лавҳада ёзувчи Александрнинг характерини маҳорат билан чизиб беради. Ёзувчи бу уринда Александрга шунчаки характеристика бериб қолмасдан, кескин ситуациялар, конфликтлар орқали унинг ички оламини ҳам очиб беради.

Явдат Илёсов ўз романида Александрнинг ўта тadbиркор ва маҳоратли нотик эканлигини кўрсатади. Аслида ҳам Александр гапга чечан, ҳар

¹ Илёсов Я. Сўгдиёна, 134-бет.

² Илёсов Я. Сўгдиёна, 135-бет.

қандай саволларга ҳам жавоб топиб бера оладиган, уста нотиқ булганлиги тарихда таъкидланади. Шу жиҳатдан Александрнинг бир нутқининг тарихий асосларига тўхталиб утайлик. Бу нутқ ҳам Яксарт буйларида уз жангчиларига қарата айтилган эди.

Курций Руф уз асарида Ўрта Осиё тасвирини берар экан, антик дунёнинг ўзига хос томонларини очишда ўша даврларда яшаб ўтган тарихий шахслар ҳаётини, уларнинг ўрнини ва тутган ролини кўрсатишга алоҳида эътибор беради. Бу асарда давр ва инсон масаласи алоҳида урин тутади. Антик дунёда яшаб ўтган инсонларнинг руҳий олами қандай бўлган, тафаккурининг кенглиги нималарга қодир эди деган савол туғилали. Айримларда эътироз пайдо бўлиб, ўша даврларда инсонлар ниҳоятда гул, ҳар нарсага ишонувчан, қаёққа етакласангиз ўша ёққа кетаверадиган булгандир деб уйлашлари мумкин.

Антик дунёда ҳам қатъий фикрли, ўзининг эрк ва ҳақини талаб қилувчи, яхшини ёмондан, адолатни ноҳақликдан ажрата олувчи инсонлар жуда кўп булган. Бу жиҳатдан Александр қўшинларининг ўз юртларига қайтиш ниятида, норозилик кайфиятида салб юришларидан ҳориганларида уларга руҳий бардамлик бағишлаган Александрнинг нутқи орқали билиб олишимиз мумкин. Бу нутқ тарихий асосга эга булгани учун уни тўлиқ беришга ҳаракат қилдик.

Курций Руф парфянлар ерида греклар томонидан асос солинган Гекатомпилос деган машҳур шаҳар булганлигини ҳам қайд этади. Шунинг учун шоҳ бир неча кун бу шаҳарда тўхтаб қолиб, ҳар жойдан озиқ-овқат жамлай бошлайди. Шу вақтда шоҳ эришилган ғалабалар билан қаноатланиб Македонияга қайтар эмиш деган асоссиз миш-мишлар лашқарлар ўртасида тарқалади. Шунинг учун ҳам жангчилар чодирларга кириб, нарсаларини йиға бошлайди. Бундай миш-мишларнинг тарқалишига уйларига қуйиб юборилган грек жангчилари сабаб булади. Александр ҳар бир грек отлиқ аскарига 6 минг депарадан бериб, уларнинг айримларини уйларига жўнатган эди. Қолганлар ҳам ҳарбий хизмат тутади деб уйлайди. Ҳали Ҳиндистонда, кейинчалик чекка Шарқ мамлакатларига бормоқчи булган шоҳ бу аҳволдан ташвишга тушиб, ҳарбий бошлиқларни йиғади ва уларга қараб кўзида ёш билан шикоят қилади.

Курций Руф Александрнинг нутқини шундай беради: Шухратим энг юқорига кутарилган бир вақтда, навбатдаги режаларимни амалга оширмай ватанга қайтиш мен учун ғалаба эмас, мағлубиятдир. Худо бизнинг ғалабамизни кўролмасдан, шундай жасур одамлар қалбига ватанини соғиниш ҳиссиётини солиб қўйган, сиз жангчилар сал кейинроқ янада кўпроқ шон-шухрат билан ватанларингизга қайтишларингиз мумкин.

Шоҳнинг бу нутқидан таъсирланган саркардалар у билан дўст бўлишга, энг қийин ишларга ҳам тайёр бўлишга ва жангчиларни буйсундиришга

тайёр эканлигини ваъда қилишади. Шоҳ уларга нисбатан янада ишдан муомалада булишни ваъда беради. Жангчиларнинг ҳеч қачон руҳи тушмаган ва ортга қараб чекинмаган, ҳамма вақт шоҳ уларни руҳлантириб, мадад бериб турганди. Шунда шоҳ жангчиларнинг ҳамма вақт унинг сузларига итбат этиб, қулоқ солишларини сурайди. Йигилган қушинга қараб шоҳ яна шундай мурожаат қилади:

«Эслаб куринг, жангчилар, сиз билан биз қанчадан-қанча буюк ишларни қилдик. Албатта шундан кейин ҳаммада, дам олиш истаги пайдо бўлади. Менинг бошчилигимда Фракияни, Спартани, ахейцларни, пелопанесларни, Беотияни буйсундирдик. Эсланг, ишни Геллеспондта бошлаб, биз Карияни, Мидияни, Каппадокияни, Фракияни, Пафлагонияни, Памфилияни, Писидияни, Киликияни, Сирияни, Финикияни, Арменияни, Лидияни, Парфияни эгалладик. Бошқа саркардаларга қараганда мен кўпроқ мамлакатни босиб олдим, ҳатто уларнинг баъзиларини санаш жараёнида эсдан чиқарган булишим мумкин. Агар шунчалик тезкорлик билан босиб олинган жойларда бизнинг ҳокимиятимиз етарли даражада мустаҳкам бўлганига кузим етганида, мени ҳам ҳеч ким бу ерда ушлаб туrolмас эди. Мен ҳам сизлар билан бирга уз она юртимга қайтган булар эдим. Лекин биз ҳали янги империямизни мустаҳкамлашимиз лозим. Бу ердагиларни яхшилик билан ўзимизга ўргатишимиз керак.

Ахир ҳар бир меванинг пишиши учун маълум фурсат керак-ку! Ишдан чиққан ҳар бир нарса вақт ўтиши билан ўз ҳолига қайтади. Бу ҳаёт қонунидир!

Нима деб ўйлайсиз? Дини, тили бошқа қабилалар бизга осонлик билан буйсунадими? Иложи бўлса, ҳали ҳам қаршилиқ курсатишга тайёр. Уларни сиз билан бизнинг фақат қуролимиз қўрқитиб турибди. Уларнинг биз томонга ўтиши учун узоқ вақт керак.

Сиз билан гаплашиб турибману, гуё бизга ҳамма нарса буйсунгандай, лекин ҳали Гирканияни босиб олган Набарзан, шоҳни улдириб Бақтрияни эгаллаб олган Бесс бизга хавф солиб турибди. Сўғдиёналиклар, даклар, массагетлар, саклар, ҳиндистонликлар ҳали буйсунгани йўқ. Улар ҳаммаси, албатта бизнинг қудратимизни қўриб буйсунадилар. Улар тезроқ буйсуниши учун доимо қўрқувда ушлаб туришимиз керак. Шунинг учун биз бундай жойлардан асло воз кечмаймиз. Табиблар танадаги касалликни қўзғайдиган иллатни қолдирмагани каби, биз ҳам халақит берадиган барча тусиқларни йўқ қилишимиз зарур.

Арзимас бир учқун катта оловга айланиши мумкин. Доро форслар устидан ҳукмдорликни мерос йўли билан эмас, балки Кир тахтини эгаллаб турган Багбаснинг бепарволиги туфайли қулга киритди. Шунинг учун буш тахтни эгаллаш Бесс учун қийин бўлмади. Биз хато қилган

булар эдик, агар тахтни шу ярамас Бесснинг кулига олиб бериш учун Дорони енгсак. Наҳотки, сиз ана шундай ярамас одам улкан мамлакатга ҳукмдор бўлишини хоҳласангиз. Уйлайманки, сиз Бесс Греция ва Геллеспонтни вайрон қилганлиги туғрисидаги хабарни эшитгандан сунг қулол олиб, унга қарши курашасиз. Агар шуни кутсак, анча кеч булар эди. Уни ҳозир айна вақтида яксон қилиш керак.

Бизнинг олдимизда яна турт кунлик юриш турибди. Сиз билан биз қанча дарёларни, тоғларни, қорларни енгиб ўтдик. Биз буюк галаба остонасида турибмиз. Бизнинг олдимизда яна ўз ҳукмдорларини улдирган Бесс каби қочоқларни енгизи турибди.

Бу олижаноб иш. Авлодларимизга қолдирган буюк ишларимиз ичида энг асосийси мана шу иш бўлиб қолади.

Бу иш амалга ошса форслар бизга итоат этиб, қулоқ солади ва биз ҳақиқат учун уруш қилаётганимизни, Бесснинг сотқин ва қотиллигини очаётганлигимизни ҳамма тушунади¹.

Маълумки, Александр ёшлигида замонасининг улуг донишмандлари кулида таҳсил олган эди. Айниқса, Ғарб ва Шарқда улуг файласуф деб ном таратган Аристотель таълимоти Александр дунёқарашига кучли таъсир курсатади. Бу даврда Юнонистонда нотиқлик санъати кучайиб кетган эди. Александрнинг юқоридаги нутқидан ҳам кўриниб турибдики, у ўзининг ўткир нутқи билан жангчиларини галабага ундар ва шижоаткорликка чақирар, умидсиз бўлмасликка ундарди. Шунинг учун ҳам бу ўринда Александрнинг тарихий нутқини атай бериб ўтаялмиш.

Жангчилар шоҳнинг таъсирчан нутқини кўтаринки руҳ билан кутиб оладилар ва ҳамма нарсага тайёرمىз деб жавоб берадилар. Шоҳ улардаги шижоаткорлик ва шиддатни қайтармасдан, учинчи кун Парфия орқали Гиркания чегарасига етиб келади. Парфияни босқинчилардан ҳимоя қилиш учун Кратерни Аминтанинг отряди ва яна 600 отлиқ, 600 ёйчилар билан қолдиради. Шу вақтда Александрнинг жангчилари Доро ўлди демак уруш тугади, деб уйларига қайтишни истаб қолади. Лекин Александр катта йиғилиш ўтказиб, ҳали олдинда кўп жанглар турганлигини тушунтиради ва уларни хизматни давом эттиришга кўндиради. Грек жангчиларидан иборат ёрдамчи қўшинга ҳар бирини тақдирлаб, жавоб беради. Шулар орасидан ўз хоҳиши билан хизматни давом эттиришга қолган жангчиларга яна ўн талантдан пул мукофоти беради. Ўзининг жангчиларига ҳам жуда кўплаб пул ва бошқа мукофотлар беради.

Танаис бақтрияликларни европалик скифлардан ажратиб турарди. Шунингдек, у Осиё ва Европа ўртасидаги чегарадир.

Скифлар қабиласи Фракияга яқинроқ жойлашган бўлиб, сарматларнинг бир қисми билан туташиб кетганди.

¹ Курций Руф. Уша асар, 201-бет.

Улар Истрнинг орқа томонида Бактрия билан чегарадош яна бир вилоятга эга эди. Осиёнинг энг чекка шимолигача чузилган бўлиб, у ёғи одамсиз ўрмонлар эди. Ҳаммасининг маданияти бир хил эди.

Бу уринда Курций Руф таъкидлаганидек, Танаис — Дон дарёси ҳақиқатан ҳам Осиё билан Европа чегарасига жойлашган. Сарматларнинг бир қисми билан тутшиб кетганлиги ҳақида тўхталганда эса, скифларнинг рус ерларига чегарадош бўлиб яшашини назарда тутмоқда. Скифлар жуда кенг ўлкани эгаллаб олган бўлиб, шимол томондан Сибирь ерларигача чузилиб кетганди. Бу ўринда Курций Руф «одамсиз ўрмонлар» ҳақида гапирганда Сибирь ўлкасини назарда тутганлиги аён бир ҳақиқатдир.

Шоҳ дусларини маслаҳатга чақиради. Уни энди душман эмас, балки ноқулай вазият чўчитарди. Бактрияликлар енгилди, скифлар уни ташвишлантира бошлади. Ўзи эса отга мина олмайди, оёққа туриши қийин, буйруқ беришга ожиз бўлиб қолади.

Икки томонлама хавфдан ётиб қолгани учун худога илтижо қила бошлайди. Жангчилар ҳам унинг атайлаб шундай қилмаётганини билардилар.

Шоҳ энди одамлар орасидаги ҳар хил уйдирма ва миш-мишларга, олдиндан айтиб берувчи фолбинлар гапига ишона бошлайди. У Аристандрга ҳайвонни ўлдириб, унинг ички танасига қараб бундан буён нима бўлишини аниқлаш кераклигини буюради. Шоҳ чодирига соқчилардан ташқари Гефестион, Кратер ва Эригий ҳам таклиф қилинади.

«Бундай қийинчиликларни сиз билан биз биринчи куришимиз эмас, — дейди Александр. — Агар биз скифларни енгмасак, орқага, бактрияликларга қайтамыз. Бу эса биз учун шармандалиқдир. Йуқ биз скифларга куч-қудратимизни курсатиб қўямиз, сўнгра ҳатто Европага юриш қиламыз. Табиати хилма-хил бўлган Осиёни Европа билан бирлаштирамыз. Агар биз бир оз кечиксак, скифлар орқа томонимизга утиб олади. Ахир фақат дарёни кечиб ўтишни биз эмас, улар ҳам билади. Шунда бизга қарши ҳамма оёққа туради. Тақдир ҳатто енгилганларни ҳам уруш маҳоратига ургатади. Агар скифлар дарёдан сузиб ўтишни билмаса, уларга бактрияликлар ўргатади. Ахир, улар бизнинг қандай сузганимизни кўрган эди-ку.

Ҳозиргача уларга фақат бир отряд келди, қолганларини кутаяпти. Агар биз урушни тўхтатиб ҳужум қилмасак, кейинроқ ҳимояланишга мажбур бўламиз. Менинг қарорим қатъий, уйлайманки, ҳамма тушунди деб. Ярадор бўлганимдан буён (у буйнидан яраланган эди) ўрнимдан тура олмаяпман. Агар сизлар менинг орқамдан юриб, айтганимни қилсаларингиз, шундагина мен соғайиб кетаман»¹.

¹ Курций Руф. Уша асар, 277-бет.

Бироқ, романни уқир эканмиз, Александрга нисбатан нафрат ути алангаланиб қолмасдан, балки унга нисбатан ачиниш ҳисси ҳам пайдо булади. Александр ўзи кутмаган ва сезмаган ҳолда қопқонга тушиб қолгандек эди. Четдан қараган кишига Александр мисоли сароб ичида қалқиб тургандек куринади.

Ҳақиқатан ҳам улуғвор, шон-шараф йўли деб танлаган йўл, охири қуринмас жангу жадаллар, қиргин урушлар аслида сароб эди. Балки «улуғ йўл» деб танлаган жаҳонгирлик сиёсати аслида сароб эканлигини унинг ўзи ҳам ҳис қилмас, балки англаб етмас, тушунган тақдирда ҳам бу йўлдан қайтишнинг ҳеч иложи йўқдир. Шунинг учун ҳам у фақат олға томон интилишни орзу қилар, орқага қайтиш ҳаёлига ҳам келмасди. Ортга йўл энди йуқ эди.

Айниқса, Сугдиёна Александр уйлаганидек осойишта, одамлари қуйлек юввош булиб чиқмади. Александрнинг бу ўлкани осонгина босиб оламан, деган хом ҳаёллари чиппакка чиқди. Скифлар грек-македон қушинларига турли томондан ҳужум қилиб, уларни шошириб қўядилар. Ҳатто Александр қудратли Доро билан жанг қилганда ҳам бунчалик саросима ва таҳликага тушмаган эди. Тарихий манбаларда ҳам Александрнинг Сугдиёнадаги ҳаёти жуда оғир кечганлиги қайд қилинган. Қайта-қайта талафот қўриши, икки марта оғир яраланиши Александрнинг асабини анча заифлаштириб қўйганди.

«Александр узоқ вақт ухлай олмади. Унга безовғалик азоб берарди. Сак-тиграхаудларнинг бу қадар тез чекиниши ҳеч бир яхшиликдан дарак бермасди. Геродотнинг ҳикоя қилишича, скифларга алданган Эрон шоҳи Кайхусрав то ўзи пистирмага тушмагунча уларни саҳрода таъқиб қилиб юрган, сўнг Кайхусравнинг бошини кесганлар. Бошқа бир форс, Доро Гуштасб ҳам қайсарлик билан скифлар ортидан қувиб юрган, сўнгра Қора денгиз бўйи чўлларида зўр-базўр қутулиб чиққан»¹.

Ахир илоннинг ёғини ялаган, айёрликда ва тадбиркорликда ҳеч бир инсон зоти бас келолмайдиган Кир, Доролар ҳам мана шу Яксарт бўйларидан қайтиб кетмаганмиди? Скифлар бу номдор шоҳларни шармандали равишда мағлубиятга учратмаганмиди? Шундай қилиб, Александр кундан кунга ғамга ботиб, таҳлика остида ҳаёт кечири бошлайди. Ниҳоят у Эсхата деб ном олган бу ўлкадан тезроқ кетишга қарор қилади.

Тангри Амон ўғли бир қарорга келади: қайтиш керак. Уят булмайдими? Нима бўлса, бўлсин. Бу ҳалок булгандан кўра яхшироқ-ку! Кимки кўчма маънода бошини йўқотса, туғри маънода ҳам уни йўқотиши мумкин. Жароҳат, касаллик ва суянинг ёмонлигини баҳона қиламиз... жангчилар

¹ Ибнсон Я. Сугдиёна, 139-бет.

қайсарлик қилиб утирмас, шундоқ ҳам ҳаммаси орқага қайтишга ҳозир у нозир. Қайтиш керак.

Искандар огир хўрсинади ва Птолемей Лагони чақиради¹.

Александр Яксарт² буйларида узоқ турмади. Бу дарё буйига Александр Эсхата³ шахрини тез фурсатда, ун етти кун ичида қуриб битказди.

Александр ният қилган янги шаҳарни қуриш ишлари билан шуғулланарди: 20 кун ичида шаҳар деворлар билан ураллади ва у ерга эллиник ёлланмаларни, яъни варварларнинг қушинларини ва ҳарбий хизматга ярамай қолган македонлик жангчиларни жойлаштиради. У узининг одати буйинча худоларга қурбонлик қилиш билан бирга, гимнастика мусобақаларини ҳамда чавандозлар мусобақаси байрамларини ташкил этарди⁴.

Ана шу олис юртларда узи ҳақида хотира қолдириш мақсадида Александр Танаис дарёси буйларида Александрия деб номланган шаҳарни қуради. Ун етти кун ичида узунлиги олти минг қадам келадиган девор қад кутарали. Бақтрия ва Сугдиёнада Александр етти шаҳар бунёд этиб, уларда уз қушинидан бир қисмини ва ишончли кишиларини қолдиради⁵.

Шундай қилиб, узоқ ердан келган греклар, римликлар, македонлар, мисрликлар ва бошқа унлаб ўзга халқ вакиллари учун Яксарт дарёси ва бу дарё буйида яшовчи скифлар сирли бир олам бўлиб қолди. Аслида, бу дарёнинг Сир деб аталиши ҳам бежиз бўлмаса керак.

Курций Руф асарида Самарқанд атрофида бўлиб утган воқеалар ҳам қаламга олинади. Бу ердаги халқларнинг соддадил, айни чоқда мард бўлганлиги ҳикоя қилинади. Шу билан бирга, ҳикояда Политимет (Зарафшон) буйларидаги шиддатли жанглар тарихи ҳақида ҳам қизиқарли лавҳалар битилгандир. Асарнинг мана шу саҳифаларини ўқир экансиз гўё Зарафшон билан бирга ҳаёлан мавжланиб оқасиз.

Курций Руф айниқса Яксарт (Сир) ва Политимет (Зарафшон) воҳасидаги қабилаларнинг жанговарлигига алоҳида эътибор билан қарайди.

Қайиқлар Яксарт дарёсининг қирғоғига яқинлашиб кела бошлайди, жангчилар эса қўлларидаги қуролларни қирғоқ томон ота бошлашди, буни кўрган скифларнинг отлари қўрқиб чекина бошлайдилар. Кейин отлиқлар отряди скифлар сафига ёриб киради, бошқа отрядлар ҳам жангга ҳозирлик қуришади. Шоҳ эса жангчиларни тинмай руҳлантирар, буйнидан яраланганига қарамай узи ҳам жангда қатнашарди. Шундай қилиб, шоҳнинг узи ҳам жангда бўлгани учун жангчилар буйруқни

¹ Илёсов Я. Сугдиёна, 140-бет.

² Яксарт — бир каладор, сарт — каладор.

³ Александр Эсхата Хужанд шаҳри яқинида.

⁴ Арриан. Уша асар, 136-бет.

⁵ Курций Руф бу уринда скифларни душман, босқинчилар деб атайди.

кутиб турмасдан ўзлари жанг қилар, бир-бирига мадад берар, ўз ҳаётини ўйламасдан скифлар устига бостириб борарди. Бундай ҳужумни кутмаган скифлар отларини орқага буриб қоча бошлайди, шоҳ эса ҳолдан тойганига қарамасдан уларни қувишда давом этади. Ниҳоятда чарчаган шоҳ лагерга қайтиб, жангчиларга кечгача скифларни қувишга буйруқ беради. Унинг жангчиларни кекса Либер тошлар қўйиб белгилаб берган чегарадан ҳам ўтиб кетади. Ғазабланган македонияликлар янада узоқроқ кетиб, ярим кечала душманнинг куп қисмини енгиб қайтадилар. Улар 1800 та отни қўлга киритиб қайтиб келишганди. Македонияликларнинг талафоти 60 та отлик, 100 та пиёда жангчи ва мингта ярадорлардан иборат эди.

Бу шоҳона юриш буйсунмаган Осиёни янада тинчлантириб қўяди. Маҳаллий халқ скифларнинг енгилмаслигига ишонишарди. Бу гал улар македонияликларга тан беради. Шу сабабли саклар буйсунушга тайёр эканлиги ҳақидаги ваъда билан ўз элчиларини Александрнинг олдига юборадилар. Уларни бундай қилишга шоҳнинг шуҳрати эмас, балки енгилган скифларга нисбатан шоҳнинг одабийлигида эди. У ҳамма асирларни тўлов олмасдан қайтариб бериб, скифларнинг жасурлигини тан олади. Сак элчиларини хушмуомалалик билан кутиб олган шоҳ, уларни кузатиб қўйиш учун Гефестионга ўхшаган, ҳатто узининг ёшлигига ўхшаб кетадиган ёшгина Эсципинни қўшиб юборади.

Шоҳ бу сузларни нимжон, мунгли овозда гапирди. Ҳатто яқин турганлар ҳам унинг овозини зурга эшитарди. Ҳамма шоҳнинг шошма-шошарлик билан қарор қабул қилишидан чўчирди. Айниқса, Эригий шоҳни бу йулдан қайтармоқчи булар, агар шоҳ дарёдан кечиб ўтса, буни худо ҳам кечирмаслигини, яна хавfli вазият вужудга келишини айтарди.

Шоҳнинг олдига кириш чоғида Эригий Аристандрни учратади. Аристандр унга агар дарёдан кечиб ўтса, бу иш яхшиликка олиб келмайди деганди. Бу гапни Эригий шоҳга етказди.

Шоҳ Эригийни қароргоҳидан чиқармасдан, Аристандрни чақиради. Аристандр сирли фикрининг ошкора бўлганини сезиб, ғазабланади ва қароргоҳга тортиниброқ киради. Александр унга қараб дейди: «Мен сенга ҳозир шоҳ эмас, балки бир оддий одамман. Сотқинлигинг учун Эригий ички сирларимизни билиб олади. Ўз фикрингни олдин менга айтмасдан, унга айтибсан. Ўзингни хушёрроқ тутишингни маслаҳат бераман. Менга айт-чи, яна нимани билдинг?» У бўлса қўрққанидан қалтираб турар, аввалига тили қалинмага келмай, ниҳоят шоҳнинг куп вақтини олмаслик учун шундай дейди:

«Мен сизга раҳмим келганидан, мағлубият эмас, олдингизда катта қийинчиликлар борлигини айтдим. Муваффақиятнинг ҳаммаси сизга боғлиқ, лекин соғлигингиз унча яхши эмас. Кучингиз етмайди, деб қўрқаман». «Менинг бахтимга ишонгин, худо менинг яна бошқа

ишларимда ҳам мадаккор булади», деб шоҳ Аристандрни қўйиб юборали. Дарёни кечиб ўтиш ҳақида бошқалар билан шоҳ маслаҳатлашаётганида Аристандр қайтиб келиб шундай дейди: «Қушинлар ичида аҳвол яхши, илгари ишонмасам ҳам энди ғалабага ишончим комил».

БУКЕФАЛЬ

От ҳақида гап кетганда беихтиёр Букефаль ёдга тушади. Букефаль инсон зоти билан ҳайвонот олами ўртасидаги дўстлик рамзидир. От ҳақида тарихда кўплаб афсоналар яратилган. Аммо Букефаль ҳақида сўз юритиш ўзгача. Афсоналар зарварагини вақтинча ёпиб, ҳақиқат ва аниқ маълумотлар ҳақида сўз очиш маъқулроқдир.

Букефаль орқали ҳайвоннинг ҳам инсон зотига абадий дўст бўлиб қолиши мумкинлигига қадим замонлардаёқ ишонч ҳосил қилинган. Букефаль Александрнинг энг яхши қўрган оти. Айрим манбаларда Букефаль дейилган.

Александр ўз отига, от эса Александрга бир умр содиқ дўст бўлиб қолади. Букефаль йўқолиб қолганида ёки дарлга чалинганида Александр қаттиқ қуянади. Ўз навбатида бу от Александрни бир неча марта улим хавфидан қутқариб қолади.

Букефаль орқали биз ҳайвонларда ҳам ақл бўлишига ишонамиз. Фақат уларнинг тили ўзгача.

Жуда қадим замонлардаёқ, ҳали Александр Македонский Ўрта Осиёга бостириб келмасдан илгари, халқимиз отни ўзига тотем деб билган. Отнинг инсон зотига яқинлиги ва қавмлиги ҳақида «Авесто»да қизиқарли ҳикоятлар бор. Ҳатто маъбуда Митранинг ҳам от билан алоқаси булган экан¹.

Халқимизда қадимдан Фирот, Фирқук, Бойчибор, Саман, Жийрон, Рахш деб аталган машҳур отлар булган. Қадимги ривоятларга кўра, шарқ халқларининг тенгсиз куч-қудратга эга булган паҳлавон Рустамнинг ҳам Рахш деган вафодор оти булган экан. Рахш кишнаганда оғзидан олов пуркалади. Рустам ўзининг Рахш номли отига миниб, девларга қарши курашган ва ғалаба қозонган. (*Брагинский И. С.* Из истории таджикской народной поэзии. М.: 1956, 131-бет).

«Далли» достонида ифодаланишича, Ҳасанхоннинг Фирот номли садоқатли оти булган. Бу отни Фирқук деб ҳам аташган. (*Узбекская народная поэзия. Советский писатель. 1990, 410-бет*).

Мана шу фактларнинг узиёқ, инсонларнинг қадимда отни вафодор дўст деб билганликларидан далолат беради. От инсонларга дўст ҳисобланган. Узогини яқин, оғирини енгил қилувчи кўмакдош саналган.

¹ Авесто. Баку: Изд-во АН Аз., 1965, 75-бет.

От яраланган эгасига ёрдам берган. Йиртқич ҳайвонларнинг ҳужумига чап берган. Шунинг учун ҳам халқимиз отни қадимдан эъзозлаб, қадрлаб келган. Аммо узоқ замонлардан то ҳозиргача ҳеч бир от Букефаль сингарини улугланмаган бўлса керак.

Александр Букефални албатта ҳар куни куради. Ҳатто оғир касал ётганида ҳам отини бир марта бўлса-да куришга шошиларди. Улар дустлашганда иккаласи ҳам жуда ёш эди. Александр успирин, Букефаль эса тойчоқ. Бу икки дустнинг илк бор танишуви ҳақида тарихда қизиқ ва қимматли фактлар сақланиб қолган. Айрим манбаларда Александр Букефаль билан тасодифан танишган, Букефаль қаердандир адашиб келиб қолган тойчоқ эди, дейилади. Бошқаларида Букефалнинг кечаси ёш шахзода Александр тушига кириб чиққани қайд этилади. Эрталаб уйғонса, худди тушида кўрган тойчоқ каби бир қулун унинг остонасига келиб турган эмиш. Яна бошқа манбаларга қараганда Букефаль шоҳ Филиппнинг қадрланган зотдор биясидан туғилган эмиш. Бия Букефални туққану жон берган. Шундан сунг бу қулунчани Александр узи боқиб парвариш қилади.

Букефаль билан Александрнинг илк бор танишуви ва кейинги дустлиги ҳақида аниқ маълумотни Плутарх асаридан ўқиймиз.

Плутарх Александрнинг Букефаль номли чиройли оти ҳақида қизиқ воқеаларни айтиб беради. Унда ҳикоя қилинишича, фессалиялик Филеник, Филиппнинг олдига Букефални етаклаб олиб келиб, 13 талантта сотиш нияти борлигини билдиради. Шоҳга шу тойчоқни олишни таклиф қилади. Бу отни синаб кўриш учун кенг далага олиб чиқиб минишни илтимос қилади. Букефаль ёввойи ва ҳеч кимга бўйсунмайдиган от бўлиб чиқади. Филиппнинг хизматкорларидан ҳеч ким унинг олдига бориб, устига чиқа олмайди. Филиппнинг бундан жаҳли чиқиб, Букефални ҳеч ким бўйсундиролмайди деган хулосага келиб, отни олиб кетишни буюради. Бу воқеанинг гувоҳи бўлган Александр: «Одамлар ўзларининг қўрқоқлиги ва қўполлиги туфайли шундай отни қулдан бой беришяпти», — дейди. Филипп олдин индамайди. Александр узининг гапини бир неча марта қайтаргандан сунг Филипп унга шундай дейди: «Сен катталардан қўп биламан деб ўйлаб, от билан яхшироқ муомала қила олишингни исботламоқчи бўласан»¹.

Букефаль билан Александрнинг илк бор танишуви ҳақида франциялик Уйғониш даври адиби Франсуа Рабленинг «Гаргантюа ва Пантагрюэль» номли романида ҳам қизиқарли маълумот берилган. Унда ҳикоя қилинишича, Гронгузеа ўгли Пантагрюэлнинг қилган ишларига қойил қолиб, уни бир донишмандга бериш ниятида Филипп билан ўгли

¹ Плутарх. Ўша асар, 426-бет.

Александр уртасида булиб утган бир воқеани эса солади. Гронгузеа ўғли Пантагрюэлнинг энагаларига қарата шундай ҳикоя қилади:

— Македония подшоси Филипп ўғли Александрнинг ақллилигини қандай пайқаганини биласизларми? Қулоқ солинглар, айтиб берай.

Подшонинг бир ҳуркович оти бор экан, уни ҳеч ким миномас экан. Бу от юрак бетлаб минганларни майиб қилаверибди. Бировнинг буйини синибди, бировнинг оёғи, бошқа бировнинг боши ёрилибди, биттасининг чакагини мажақлаб юборибди. Отчопарда Александр бир куни уша от уз соясидан ҳуркишини фаҳмлаб қолибди. Александр отга сакраб минибди-да, уни қуёш томонга, сояси орқада қоладиган қилиб чоптирибди. От ҳуркмабди, ёш чавандозга бўйсунибди. Филипп шунда ўғлининг ақллилигини пайқаб, уни юнон файласуфлари орасида энг донишманди булган Арастуға шогирдликка берибди. Бугун эса, ўғлимнинг қанчалик ақллилигини ва фаросатини куриб турибсизлар. — дейди Гронгузеа. — Назаримда яхшилаб таълим берилса, ундан бир гап чиқадиғанга ухшайди. Шунинг учун мен бирорта донишмандни топиб ўғлимни уқитмоқчиман¹.

Уйғониш даврининг адиби Француа Рабле «Гаргантюа ва Пантагрюэль» асарида келтириб утган ушбу эпизодни, яъни Александр билан Букефалнинг илк бор танишувиға оид тафсилотни Явдот Илёсовнинг «Сугдиёна» романида ҳам ўқишимиз мумкин. Бу икки романдаги эпизод уртасида деярли фарқ булмай, улар бир-бирига жуда ухшашдир. Фикримизнинг далили учун «Сугдиёна» романиға мурожаат этамиз:

«Бир куни Филиппға Букефаль лақабли от келтиришади. Шаҳар девори ёнида уни синашаётган экан. Букефаль энг зур чавандозларни ҳам устидан ағдариб ташлайверибди. Филипп даргазаб бўлиб, уни олиб кетишни буюради. Александр эса шунда: «Эгарға ўтиришни эплай олмаганлари учун қандай ажойиб отни йўқотяптилар-а, кўрдингизми?» — дейди. Филипп баттарроқ даргазаб булиб: «Ўз қўлингдан келмагандан кейин кексалар устидан кулма!» — дейди. «Рухсат бер, мен уни ургатаман», — дейди Александр. Атрофда кулги кўтарилади. Ҳамма шаҳзода ҳазиллашяпти деб уйлайди. «Марҳамат!» — дейди Филипп. Александр югуриб Букефаль ёниға келади-да, шарт юганидан ушлайди ва бошини қуёшға тескари томон буради. Қараса, от уз соясидан чўчиётган экан. Азаматимиз тулпорни силаб-сийпаб хотиржам қилади-да, бирдан устиға сакрайди — ҳаш-паш дегунча от устиға ўтиради. От типпа-тик булиб кетади, лекин Александр қилт этмайди. Шунда Букефаль бирдан қўзғалиб, ўқдай учиб кетади. Нима булганини биласизми? Тахт меросхўри тамом булди деб, энди уни тирик қуришдан умид узиб, Филипп ҳам. Олимпиада ҳам, бутун атрофдагилар ҳам йиғлашға тушишади. Нима

¹ Рабле Ф. Гаргантюа ва Пантагрюэль. Т. 2. «Ёш гвардия», 1970, 16—17-бетлар.

бўлди деб уйлайсиз, яшин урсин мени! Кечкурун Александр ҳеч нарса бўлмагандай от миниб қайтиб келади. Букефаль эса қуйдай ювош тортиб қолганмиш. Қайси оддий одам боласи шундай ишга журъат қилади?».!

Бу икки эпизоддан кўриниб турибдики, Букефаль узоқ утмиш билан бизнинг замонамизни ўзига хос равишда боғлаб турибди. Букефаль ҳақида битилган бундай бадий лавҳаларни жаҳон адабиётидан жуда кўплаб мисол қилиб келтириш мумкин. Бир от тарихи шу даражада кенгли, биз унинг айрим қирраларига тўхталиб утамиз, холос.

Шундай қилиб, Александр билан Букефаль уртасида дўстлик бошланади.

Одатда, ўзга шоҳ ва шаҳзодалар отларига қарашмаган. Уларнинг махсус отбоқарлари булиб, кун буйи отларнинг тарбияси билан машғул бўлган.

Филипп Букефални энг машҳур отбоқарга топширади. Бироқ Александр шаҳзода булишига қарамасдан купинча Букефални ўзи парвариш қиларди. Чумилтирарди, артиб, тарашларди. Букефалда у чавандозликни ўрганади. От устида туриб ёй отишни ва қиличбозликни машқ қилади. Аста-секин у Букефалда қушни вилоятларга бориш одатини чиқаради. Букефаль хурсанд бўлганидан икки оёғини кутариб кишнарди. Шаҳзода ўз оти билан ҳеч хафалашгани йўқ. У ҳамиша Букефалга озор бермасликка тиришарди.

Александр шоҳлик тахтига утиргандан сунг ҳам бошқа зотдор отларни қидирмайди. Александрнинг бир қанча тулпорлари бор эди. Лекин уларнинг ҳеч бири Букефалнинг ўрнини босолмайди. Машҳурликда ҳар қандай зотдор отлардан ҳам қолишмайдиган Доронинг отини олиб келтиришаётганликлари ҳақида хабар келади. Александр Доронинг отини кўришни сабрсизлик билан кутгани. Ниҳоят, отни келтирадилар. Шоҳ оти булса ҳам бир оз чарчаган, тиззасигача лой сачрагани. Александр унинг юганидан ушлаб, ёлларини силаб кўради. Баланд буйли, узун от. Ранги қўнғир тусда, кейинги оёқларининг учи оқ. Александр бу отни саркардаси Лаго ўғли Птолемейга инъом этади. Доронинг иккинчи оти ҳам худди биринчи оти сингари баланд буйли, узун булиб, бироқ ранги оқ эди. Александр бу оқ саманни ва кейинги қора тўриқни ҳам отбоқарларга топширади. Александр Доро отларининг ниҳоятда гўзаллигини ва кўркемлигини мақтайди, «аммо уларнинг ҳеч бири Букефаль каби ақлли эмас» дейди. Узоқ юришлар давомида Александр чарчаб қолмаслик учун Букефалга дам бериб, Дородан қолган отларни ҳам минарди. Айниқса, Паруняни ишғол этиш чоғида бир ажойиб от қўлга тушгани. Купинча Александр мана шу отни минар, Букефални ~~х~~ аярди.

Александр ўзга отларни минганда чарчар, узида толиқиш сезарди. Шунинг учун ҳам купинча Букефални миниб юришни яхши кўрарди.

Гиркания кумликлари Букефални анча ҳолдан тойдириб қўяди. Чунки узоқ Македония иқлимига ва паст текисликларига урганган Букефаль Гиркания табиатига тезда ўргана олмайди.

Гирканларнинг отлари жуда илдам, ҳар қандай кумликлардан ҳам бемалол ута оладиган чопқир отлар эди. Қадим замонлардан асосан йилқичилик билан шуғулланиб келган гирканларнинг куркам отлари бор эдики. греклар ва македонияликлар уларга ҳайрат билан қарашарли Гирканларни эса ўзга отлардан қўра кўпроқ Букефаль мафтун этади.

Қадим замонлардан отга ўч булган гирканлар Букефални қўлга тушириш пайида булади.

Букефалнинг йўқолиб қолганлиги тарихий факт, лекин унинг қандай йўқолганлиги ҳақида турли хил фикрлар бор. Уларнинг бирида айтилишича, Александр Окс дарёси бўйларига бориб қайтиш учун ўзга отларидан бирини миниб йўлга тушади. Яйловда Букефални утлатиб юрган отбоқар тун бўйи мижжа қоқмай ҳолдан тойганлиги туфайли қаттиқ уйқуга кетади. Букефалнинг изидан тушиб пойлаб юрган гирканлар, уйқуда ётган отбоқарга сездирмасдан отни олиб кетиб қолади. Отбоқар уйгонсаки, Букефаль йўқ. Қароргоҳга кетган бўлса керак, арпа ейдиган вақти бўлди деб уйлайди. Лекин шоҳ қароргоҳида ҳам Букефалдан дарақ йўқ эди.

Александр баъзан Букефаль деб чақирса от кишнарди. Шу туфайли кўпчилик «Букефаль» деб бақирганча яқин атрофдаги урмон ва қишлоқларни қидира бошлайди. Бироқ ҳеч қаерда Букефалнинг дараги топилмайди. Шунда кимдир Букефални гирканлар етаклаб кетаётганини ўз кўзи билан кўрганини айтади.

Александр тунда қароргоҳга қайтиб келса, ҳамманинг юз-кузида гамгинлик аломати. Бу гамгинликнинг сабабини сураганда, Букефалнинг йўқолганини айтишади. Шунда жаҳли чиққан Александр отбоқарни калтаклаб, оёғини осмонга қилиб осиб қўяди. Токи Букефаль топилмас экан, шундай осилиб туради, дейди.

Александр тун бўйи мижжа қоқмай, отбоқар ва жангчилари билан бирга Букефални қидиради. Қўлга тушган гирканларни жазолашганда, улар қўшни қабилаларнинг йигитлари ўғирлаганини айтишади. Александр уларга чопар юбориб, Букефални топиб беришларини, булмаса қишлоққа ўт қўйиб, қарию ёш ҳаммасини ўлимга маҳкум этажagini, агар яхшиликча Букефални қайтаришса, эвазига катта мукофот беражagini айтади.

Чошгоҳга яқин сой бўйида Букефалнинг кишнаган овози эшитилади. Шоҳ худди ёш боладек чопиб ўша томонга югура бошлайди. Қўрқувдан юраги ёрилгудек бўлиб, иккита гиркан йигити Букефални етаклаб келарди. Қароргоҳга яқинлашгач, улар Букефални қўйиб юборишиб, қўрққанларидан орқаларига қоча бошлашди. Александр Птолемейга

гиркан йигитларини ушлашни буюради. Птолемей Доронинг отида жангчиларини олиб гиркан йигитлари томон от чоптириб кетади.

Букефаль тугри Александрнинг олдига келиб, такрор ва такрор кишнайд-да, уни ҳидлай бошлайди. Шоҳ куркам отининг ёлини силаб, юзини бошига қўяди. Сунгра тепаликдаги сўрида оёғини осмонга қилиб осиб қўйилган отбоқарни бушатишни буюради. Бироқ у ҳолсиз эди.

Птолемей гиркан йигитларининг қулига кишан солиб олиб келади. Шоҳ уларнинг қулини бушатишни буюради. Сунгра иккаласига эллик талантдан тилло бериб, иккита тойчоқ ҳам инъом этади. Гиркан йигитлари шоҳдан бундай эҳсонни сира кутишмаганди. Юзларида бирдан шодлик аломатлари пайдо бўлиб, қайта-қайта шоҳга миннатдорчилик билдиришар, нимадир деб сўзлардилар. Шоҳ тилмоч орқали билдики, Букефални гирканлардан ҳеч ким мина олмабди. Шундай қилиб, озгина айрилиқдан сунг шоҳ билан от ўртасида дўстлик яна давом этади.

Букефалнинг йўқолиб қолганлиги ҳақида тарихий манбаларда яна бир қанча материаллар мавжуд. Гарчи бу тарихий манбаларда Букефалнинг йўқолиб қолиш сабабларини турлича курсатсалар ҳам, лекин бу воқеанинг Гирканияда руй берганлигини ҳеч бир тарихчи инкор этмайди. Жумладан, Диодор ўзининг «Тарихий кутубхона» асарида шундай ёзди: Гирканияни буйсундирганидан кейин Александр мардлар ерига ҳужум бошлайди. Лекин улар Александрга осонлик билан буйсунишмайди. Икки тоғ ўртасидаги тор жойда 8000 минг қуролланган жангчиси билан македонликларни кутишар эди. Шоҳ Александр улар билан қаттиқ жанг қилиб, ниҳоят уларни ҳам енгади. Мана шу жангда шоҳнинг Букефаль номли энг яхши оти душман қулига тушиб қолади. Букефаль жуда ақлли от бўлиб, фақат биргина отбоқарнинг айтганларини бажарар ва фақат Александрни ярим ётган ҳолда миндириб олар эди. Шунинг учун Александр бу отнинг йўқолганидан ғазабланиб, душман томонга тилмочни жунатиб, қуйидаги шартни айтади: «Агар душманлар менинг отимни қайтариб беришмаса уларнинг бутун мамлакатини вайрон қиламан ва одамларини қириб ташлайман». Бундай пўписадан қўққан душман унинг отини қайтариб беради ва 50 та элчиси орқали кечирим сўрайди, шоҳ уларга катта совгалар инъом қилади¹.

Курций Руф ҳам ўзининг «Александр Македонский тарихи» асарида Букефаль Гирканияда йўқолганлигини ва шоҳнинг талаби билан отни қайтариб беришганлигини таъкидлаб шундай ёзди:

«Гиркания чегарасида талон-тарожлик билан кун кўрадиган мардлар қабиласи яшарди. Фақат уларгина шоҳга элчиларини юбормас, гўёки буйсунишни хоҳламас эдилар. Шунинг учун шоҳ уларга қарши юриш қилди. У кечаси йўл юриб, эрталаб душман қароргоҳига келгач, жанг

¹ Диодор. Ўша асар, 107-бет.

бошланали. Бу жангга эмас, туполонга ўхшарди. Душман тум-тарақай қоча бошлайди.

Бу мамлакатга кириш қийинроқ эди, чунки йўлни тоғ чуққилари, қалин ўрмонлар ва ўтиб булмас қоялар тўсиб турарди. Текис жойларни, эса душман янги усул билан тўсиб қўйган эди, яъни улар атайлаб қалин дарахт шоҳларини бир-бирига боғлаб, йўлни бутунлай тўсиб қўйганди. Бирдан-бир йўли бу дарахтларни кесиб ўтиш, аммо бу амри маҳол иш эди.

Мамлакат аҳолиси ўрмонга яшириниб, ўзларини ҳимоя қила бошлайдилар.

Александр пайт пойлаб уларнинг яширинган жойларини топади ва кўпини шафқатсиз қириб ташлайди. Сунгра бу туқайзорни ураб олиб, ўтиш йўлини топишни уз солдатларига буюради. Лекин бу жойни яхши билмаган кўпгина жангчилар асирга тушиб қолади. Ҳатто шоҳнинг Букефаль номли отини ҳам душманлар олиб кетиб қолишади. Александр бу отни бошқаларига қараганда жуда яхши кўрарди. Бу от шоҳдан бошқа ҳеч кимни миндирмас, шоҳ минаётганида чуққалаб олиб, унинг минишига ёрдам берарди. Мардларнинг бу қилмишларидан газабланган шоҳ тезда отини қайтаришни, аксинча ҳаммасини қириб ташлашини гаржимон орқали маълум қилади. Мардлар кўрққанидан отни қайтардилар. Шоҳ анча қийинчилик билан уларни енгади ва бу қабилани ҳам Фридат ҳукмдорлигига беради¹.

Курций Руф ўз асарида таъкидлаганидек, Плутарх ҳам Букефалнинг Гирканияда йўқолганлигини ва унинг яна топилганини таъкидлаб шундай ёзади:

«Александр энг яхши аскарларидан қўшин туплаб, Гирканга жўнайди. У ерда шўрлиги билан бошқа денгизлардан ажралиб турган денгиз кўрфазини кўради. Ўзининг катталиги билан Понтудан қолишмайдиган бу кўрфаз ҳақида ҳеч нарса билолмайди. Шунинг учун шоҳ буни Меотида улкаси деб ўйлайди. Александрнинг юришидан кўп йиллар илгари, Гиркан кўрфазини ёки Каспий денгизи — Океаннинг турт кўрфазидан энг шимолдагиси ҳисобланган.

Ўша ерларда қандайдир золимлар отбоқарларга ҳужум қилиб, шоҳнинг оти Букефални ўғирлаб кетишган. Бу хабарни эшитган Александр қаттиқ газабланади. Агар унга отни қайтариб олиб келишмаса, ҳаммани боалари ва хотинлари билан калтаклашини жарчига айтиб, эълон қилишни буюради. Унга отни топиб олиб келишганда Александр ҳаммасини сийлайди. Ҳатто Букефални ўғирлаганларга ҳам пул беради»².

Александр тез-тез чавандозлик уйинларини ўтказиб турарди. От устида қиличбозлик ва камон отишга ҳам қизиқарди. Бундай уйинлар қизиқ

¹ Курций Руф. Ўша асар. 207-бет.

² Плутарх. Ўша асар. 238-бет.

кетганда Александрнинг узи ҳам Букефални миниб, майдонга тушарди. Илдамликда Букефалга тенг келадиган от йуқ эди. Шоҳ майдонга тушганда ҳамманинг кузи купроқ Букефалда буларди. Александр скифларнинг отда улоқ чопиш уйинини ҳам ўрганиб олади. Бу уйинни тез-тез утказиб турар, шу йўсинда, жангчиларини ҳарбий жанговарликка тайёрларди.

Тарихчиларнинг айтишига қараганда, Букефаль Александрдан бошқа ҳеч кимни устига миндирмаган. Унинг бир қизиқ одати бор эди. Ҳар сафар Александр минганда олдинги оёқларини юқорига кўтарган ҳолда кишнаб оларди. Александр Букефалнинг бу одатидан завқланарди. Шунинг учун ҳам шоҳ қаттиқ хафа булган кунлари Букефални минмасди. Сабаби хафа булган дамларида Букефалнинг сакраши ва кишнаши ёқмасди. Ёшлигидан ургатилган Букефаль бундай одатини ҳеч ташламасди.

Яксарт (Сир) буйларида булган чавандозлик уйинида Букефаль чопқир отларни ортда қолдириб, маррага биринчи бўлиб етиб келади. Ушанда бу уйинга европалик скифлардан элчи бўлиб келган оқсоқоллар ҳам қатнашганди. Улар Гиркания, Сўғдиёна, Бақтрия маҳаллий халқи билан Букефалга суқ билан қараб, отни баҳолай бошлашади. Доро қўлида саркарда бўлиб ишлаган бир эронлик йигит Букефалга ўз қўлидаги чопқир отлардан унтасини беришини айтади. Қобулистонлик бир чавандоз унта яхши от сотиб олиш мумкин булган олтин беражагини айтади. Бироқ Александр дўстининг баҳоси йўқлигини, мабодо сотган тақдирда ҳам ўзидан бошқа ҳеч кимни миндирмаслигини айтиб, суқ билан тикилган кузларнинг ҳовурини босади.

Александр Яксартнинг нариги қирғоғидаги скифларга ҳужум бошлаб, уларни чулнинг анча ичкарисигача қувиб боради. Ушанда жангга шоҳнинг узи тушганди. Қуёш жуда қиздиарди. Жанг қилиб чарчаганиданми юзларини сув билан ювилгандек тер босганди. Ҳатто сўғдларникига ухшаш чопонининг елка томони ҳам жиққа тер билан намланганди. Шоҳ шамолдай учиб бораётган Букефални чапга буриб, булоқ каби ер остида сизиб чиқиб, кулмак ҳосил қилган сувдан ичади. Жангчилар анча олислаб кетганди. Уларнинг ортидан боришнинг ҳожати йўқлигини сезиб, қароргоҳга қайтади.

Бу ҳақда Плутарх шундай хабар беради: «Ичбуруғ касалига учраганда, — деб ёзади Плутарх Яксарт буйларида ҳақиқатан ҳам Александрнинг ичбуруғ касалига чалинганини таъкидлаб, — ҳоли йўқлигига қарамай, Яксарт дарёсини Танаис деб уйлаб дарёдан сузиб утади. Қочаётган скифларнинг орқасидан отда (Бу ўринда ёзувчи Букефални назарда тутаяпти) 100 стадий булган масофагача қувиб боради»¹. Ушанда чодирга яқинлашиши билан шоҳнинг куз олди қоронгулашиб, боши айланиб

¹ Плутарх. Ўша асар, 429-бет.

йиқилади. Шоҳни шошилинч равишда чодирга олиб кирадилар. Александр бир ҳафтагача хушига келолмайди. Ҳамма шоҳимиз ўлиб қолди, деб ваҳимага тушади. Ўшанда Букефаль ҳам бир ҳафта ҳеч нарса емай куйганди. Унинг кузидан тинмай ёш оқиб турарди. Балки Букефаль ҳам Александр ичган сувдан ичганлиги сабабли касалликка чалингандир ёки эгасига куюнганидан йиғлагандир. Шоҳ кузини очиши билан Букефални сўрайди: ўзи эса зурга гапирарди. Унинг сўзларини яқинда утирган киши ҳам базур эшитарди. Шоҳ оёғида базур туриб, чодирдан чиқиши билан Букефаль кишнаб юборади. Шоҳ Букефални шундай ясатадики, у Осиё отларидек янада гузал бўлиб кетганди. Александр осиеликларнинг от ясатишини кўриб қойил қоларди. Ўзи эса Эронга келганда эронликларга ўхшаб, Гирканияга келганда гирканлардек, Сугдиёнага келганда сугдлардек, Бақтрияда эса бақтрларга ўхшаб кийиниб оларди. Букефални эса маҳаллий қабилаларнинг отларидек қайта-қайта ясантирарди. Эгари ва юганига тилло ва кумуш сувлари юритилган, узангиси соф тиллодан. Узоқ замонлардан буён ҳеч бир инсон Александр каби отни қадрлаб, эъзозламаган бўлса керак. Ҳеч бир от Букефаль сингари қайта-қайта ясатилиб, безалмагандир. Ва ҳеч бир от Букефаль сингари ўз эгасига содиқ бўлмагандир.

Лекин ҳеч бир от Букефаль сингари жаҳонни кезиб чиқмаган. Шунингдек, ҳеч бир от билан инсон ўртасидаги дўстлик Букефаль билан Александр ўртасидагидек мустаҳкам бўлмаса керак. Александр инсонларга отни эъзозлашни ўргатади. Ўшанда ҳар бир жангчи ўз отини ясатиб, уни қадрлашга одатланади.

Шундан сўнг бу икки дўст Сугдиёна, Бақтрия ерларини айланиб, осмонўпар тоғларнинг даҳшатли қояларидан эсон-омон ўтиб, қутуриб оққан дарёларни кечиб, Ҳиндистон томон равона бўлишади. Йўлда Букефални Александр деярли минмайди. Чунки, авваламбор йўл оғир эди. Тошли йўллар отларнинг туёгини эзиб юборарди. Кейин эса, Букефални аяшганиданми, уни доим етаклаб олишарди.

Фақат янги бир қабил аёки шаҳарга кириб борганда шоҳ албатта Букефални миниб оларди. Бу воқеа Ҳиндистондаги Гидослей дарёси бўйида юз берганди. Ниҳоят, бу икки дўстнинг айрилиқ кунлари ҳам яқинлашиб келади. Букефаль чўзилиб ётарди. Александр унинг ёнига келиб, одатдагидек ёли аралаш қулоқларини, юзларини силай бошлади. Отнинг кузлари жиққа ёшга тўлганди. Шоҳ отнинг зийнатланган юганидан ушлаб секин тортади. От бечора бошини кутариб туришга ҳаракат қилади. Аммо жароҳат зарбиданми оёқларини қоқиб ётган жойида типирчилай бошлайди. Шоҳ уни тинчитишга уриниб, бўйнидан ушлаб пастга тортмоқчи бўлганди, Букефаль бўлса «энди фойдаси йўқ» дегандек бошини кутариб сўнгги бор Александрга тикилади-да, калласини зарб билан ерга уради. Шу йўсинда у бир неча бор бошини кутариб ерга уради.

Александрнинг отга жуда раҳми келади. От ҳар сафар бошини кутариб зарб билан ерга урганида шоҳнинг юрагига ханжар санчилтандек зирқираб кетарди. Гуё от билан эмас, энг яқин дусту билан видолашаётгандек, шоҳнинг вужуди ларзага келади. Букефаль чекаётган бундай азобга Александр чидай олмай, кузи жиққа ёшга тулиб, чодир томон кетади. Отбоқарлар, табиблар тун бўйи Букефалнинг ёнидан кетишмайди. Кун бўйи бу отнинг ёнига келиб-кетувчилар узилмайди. Гуё улар от билан эмас, машҳур бир саркарда билан видолашаётгандек эдилар. Видолашишга келувчилар Букефални мақтар, унинг шаънига илиқ гаплар айтар, энг яхши фазилатларини тилга олиб, унинг отлар ичида шоҳ булганлигини ҳам қушиб қуйишарди. Ниҳоят, жонивор умрининг охириг сонияси етиб келди. Шоҳ кун бўйи Букефалнинг бошига тез-тез келиб турди. Ҳар келганда узоқ турмасдан, юраги эзилганданми тезда қайтиб кетарди. Қуёш ботиши олдидан шоҳ яна Букефални йуқлаб келади. Бу охириг видолашув эди. Анчадан буён қимирламай ётган Букефаль орқа оёгини бир қоқиб, жон беради. Гуё қуёш ҳам Букефаль билан бирга ер қаърига кириб бораётгандек эди шоҳнинг назарида. Шоҳ Букефалга узоқ тикилган қўзларини олиб, қуёшга қаради. Қуёш ер қаърига эмас, гуё олис Македониянинг нақ тепасига қўнаётгандек эди.

«Бунда бир сир бор. Букефаль ўлди-ю қуёш ботди», — деб айтишарди келажакни олдиндан белгилаб берувчи қоҳинлар. Айтишларича, Александр вафодор отининг улимига беҳад куйинган, ҳатто ўшандан сўнг ўзининг соғлиги ҳам унчалик яхши бўлмаган, ҳатто бу яхшилиқ белгиси эмас, деб башорат қиларди улар. Аммо бу шум таъбирни шоҳга айтишдан ҳамма чучирди. Шоҳ отнинг жасадига асло тегинмасликни, уни инсон каби эъзозлаб дафн қилишни буюради. Сўнгра отнинг қабрини айлантириб, муҳташам мақбара қуришни, мақбара атрофида шаҳар бунёд этишни айтади. Тезда шаҳар қурилиши тугатилиб, унга Букефаль деб ном берилади.

Букефалнинг улими ҳақида тарихчилар турли хил фикрларни айтишади.

Плутарх Букефалнинг кейинги тақдири ҳақида шундай ёзади:

«Пор билан булган даҳшатли жанг Букефалнинг ҳаётини поймол қилади. Тарихчиларнинг айтишича, от яраланиб, уни даволашаётганларидея улган. Онесикритнинг айтишича, от қариб, уттиз йил яшаб ўлган. Александрга отнинг улими, худди яқин дустининг улимидек таъсир қилади»¹.

Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асарида таъкидланишича, Александр бу ўлкада икки шаҳар бунёд этади. Бу шаҳарлардан бирини у

¹ Плутарх. Ўша асар, 447-бет.

Ники, иккинчисини Букефаль деб атайди. Букефаль яхши курган отининг номи эди»¹.

Ҳақиқатан ҳам Александр Букефаль ўлгандан сўнг Юстин айтиб ўтганидек, ўзи боқиб парвариш қилган ити номига ҳам шаҳар қуриб, уни Ники деб атайди. Плутарх ҳам бу фикрни тасдиқлаб, Ҳиндистондаги «Гидрослей дарёси бўйида шаҳар қуриб, уни Букефалий деб атайди Айтишларича. Александр ўзи боққан Перита исмли ити ўлганда ҳам, унинг номи билан аталувчи шаҳар қурдирган»², — деб таъкидлайди улуг тарихчи. Бу уринда Юстин Александр итининг номини Ники деб атаса, Плутарх эса уни Перита деб таъкидламоқда.

Хулоса қилиб айтганда, Александр Македонский билан боғлиқ ҳар бир воқеа ўша пайтлардаёқ муҳим тарихий аҳамият касб этган. Нафақат шоҳнинг навкарлари, балки кейинги замонларнинг буюк олимлари, файласуфлари ҳам бу воқеаларга алоҳида эътибор билан қараганлар.

СПИТАМЕН

Дилимизга яқин булган яна бир шавкатли аждодимиз Спитамендир. Спитамен деганда бизнинг кўз унгимизга эл-юртнинг эркини, озодлигини уйлаб халқни ватан ҳимоясига ундаган ватанпарвар баҳодир намоён бўлади. Антик даврлардаёқ ватанпарварликни юксак туйғу деб кўнглига туккан бу халқ халоскори катта эркесварлар қушинни тўплаб, «енгилмас» деб ном олган Александр қушинига бир неча бор қақшатқич зарба беради. Ўзи ҳам қайта-қайта талафотлар курса ҳам яна курашни давом эттиради. Унинг бундай жасоратига ҳатто Александр ҳам қойил қолади.

Спитамен катта журъат эгаси эди. У Александрнинг устидан галаба қозониш учун курашади. Александр унга бир неча бор одамларини юбориб, сулҳ тузишга ҳаракат қилади. Сўғдиёнанинг ҳокимлигини ваъда қилади, бироқ Спитамен ўз халқига хиёнат қилишни истамайди.

Грек ва Рим тарихий насри намуналарида Спитаменнинг қайси шаҳар ёки қишлоқдан эканлиги аниқ курсатилмаган. У асосан Политимет дарёси бўйларида, Мароқанд шаҳри атрофида кечган воқеалар тасвирида куп тилга олинади.

Александр қушинлари қанчадан-қанча ҳокимликларни қўлга киритган бўлса-да, ҳали ҳеч қачон Сўғдиёна ерларидагидек таҳликага тушмаган, катта талафотлар бермаган эди. Спитамен ҳеч кимнинг ҳаёлига келмаган жойларда тасодифан пайдо бўлиб, қўққисдан ҳужум бошлар ёки душманни пистирмада туриб тузоққа илтинтирарди. Унинг ўзига хос жанг тактикаси бор эди. Қиличбозликда унга тенг келадигани топилмасди.

¹ Юстин. Ўша асар, 218-бет.

² Плутарх. Ўша асар, 447-бет.

Скифлар Спитаменга катта қушин беролмаслигини айтади. Чунки улар ўз қабилаларини ҳимоя қилиб қушин туплаётган эдилар. Бундан ташқари скифлар Александр билан ҳужум қилмаслик ҳақида шартнома тузишганди. Бу шартнома бузилса, Александрнинг қаҳри келиб, улар ерига бостириб келиши мумкинлигини айтади. Спитамен уларни бирлашишга, катта кучни бир жойга йиғишга, сунгра Александрга зарба беришга чақиради. Бироқ скиф шоҳлари Спитаменга алоқани узмаслик учун кам сонли қушин беради. Яна тайинлайдики, босқинчиларни қувиб чиқаришда Спитаменга улар ҳамма вақт мададкор бўлади. Шунингдек, Спитамен дустлик ниятида ҳамма вақт скифлар элига келиши, мабодо ёлғиз қолса ёки ҳаёти таҳликага тушса, бошпана топиши мумкинлигини ҳам билдиришади. Скифлар шоҳи Спитаменнинг кўнглини кутаришга ҳар қанча ҳаракат қилмасин, у яраланган бургутдай Сўғдиёнага руҳан тушкун ҳолда қайтади.

Курций Руфнинг таъкидлашича, греклар қадимдан скифлар ҳақида куп нарсаларни билишган. Ҳатто «скиф чуллари ҳақида греклар кўплаб мақоллар битишган»¹.

Курций Руф Сўғдиёнага таъриф бериб, «сув етишмас, 400 стадийгача булган ерларда намлик йўқ эди. Жазирама чўл иссиғи ҳар томонга олов пуркарди»² — деб ёзади.

Бундай жазирама чўлларда юришга Спитамен ва унинг қушини урганиб қолганди. Александр қушинлари эса бундай чўл ерлардан юришга қийналарди. Купинча адашиб кетиб, Спитамен қўйган тузоққа илинардди. Спитамен очиқ жангда Александр қўшинига тенг келолмаслигини биларди. Чунки улар жуда пухта қуролланган, қиргин жанглари куравериб, пишиб кетганди. Спитамен сафдошлари ичида эса ҳали бирон марта жанг курмаган, жангнинг даҳшатини сезмаган кишилар ҳам бор эди. Александр жангчилари бир хил кийинган, қулига бир хил жанг қуролларини салобат билан тутган бўлса, Спитамен жангчиларининг купчилиги жанда-жунда, йиртиқ-ямоқ кийимларини кийиб, айримлари қулига чуқмор, таёқ, теша, уроқ, паншаха кутариб олишган эди. Шу туфайли Спитамен душманга қўққисдан ҳужум қилиб, чўл ичкарасига қочишни энг қулай усул деб биларди. Бир кун Яксарт чўлларида, бошқа кун Бақтрия томонларда, яна бир кун Политимет буйларида туриб душманга талафотлар келтирарди. Улар массагет, скиф, дак, сак, сўғд қабилалари билан мустаҳкам алоқалар боғлайди. Скифлар кейинчалик Спитаменни ўзларининг ҳақиқий халоскори деб билади ва унга неча бор катта қушин билан ёрдам бериб, ғалабага эришишида кўмакдош бўлади.

¹ Курций Руф. Ўша асар. 283-бет.

² Курций Руф. Ўша асар. 263-бет.

Спитамен ҳеч бойлик йиғмасди. Бойлик туплашга қизиқмасди ҳам. Қулига мабодо катта улжалар тушиб қолгудек бўлса, уни жангчиларига берар ва жангда маладкор бўлган қабила оқсоқолларига ҳада этарди. Спитамен баъзан измига юрмай, сотқинлик йулига утган қишлоқ бекларининг хонадонларига ҳам бостириб кириб, бойликларини талаб кетарди. Шу туфайли Спитаменнинг дўстлари ҳам, душманлари ҳам купаяди.

У бир жойда муқим қароргоҳ қилишга ҳеч кўникмаганди. Бундай қароргоҳнинг бўлишини хавfli деб биларди. Шу туфайли душман мудом чап бериб юради. Уни тополмай сарсон-саргардон юрган душман устидан завқланиб куларди. Александр бутун Сугдиёна, Бақтрия, Гиркания билан эмас, ёлғиз Спитамен билан курашаётган эди. Шоҳнинг назарида Спитаменни бир амаллаб қўлга туширса ёки уни жангда ўлдирса бас, бу ёввойилар ўлкасида уруш тугайди. Ҳақиқатан ҳам шундай эди. Антик ўтмишдошимиз Спитамен жасур, ақлли, фаросатли, аини чоғда ҳушёр ва зийрак эди.

Грек ва Рим адиблари Спитамен ҳақида қизиқ воқеаларни баён қилади. Аррианнинг ёзишича, Спитамен Мароқанд қўрғонидан қолдирилган македон қўшинларини чекинтириш ҳақидаги хабарни Яксарт бўйларида эшитида.

Александр Спитаменга Андромач, Менедем ва Каранни жўнатади. Унга қарши 60 га яқин чавандоз жангчиларини ва 800 ёлланма аскарни Каран қўмондонлигида юборади. Ёлланма пиёда аскарлардан эса 1500 га яқини ёрдамга жўнатишган эди. Лекин кейинги келган хабарлар шоҳни анча ташвишга солади. Менедем Спитаменни қўришаб олишга кетганди. Буни сезган Спитамен қўришова қолмаслик учун йўлга пистирма қўяди. Йўл ўрмон ичидан утган бўлиб, пистирма учун жуда қўлай эди. У ерга дақлар яширинади. Улар душманга тўсатдан ҳужум қилиб отларга иккитадан қўролланган чавандозни миндиришади.

Македон жангчилари қанчадан-қанча жангларда бўлиб, бундай усулни ҳали қўришмаган эди. Бир отга миниб олган икки жангчи икки тарафлама ҳужум қиларди. Бундай усул душманни анча шошириб қўяди. Бундан ташқари, олдинги қатордаги жангга кирган жангчиларнинг орқасида қўлга тош ушлаб олган жангчилар ҳам бор эди. Улар орқадан туриб, ҳали жангга кирмасданоқ, душман устига тош ёғдиради.

Қулига қилич тутган ёки найза отишга ҳозирланаётган душмanning бошига тўхтовсиз тошлар бориб тегиб, уларни қип-қизил қонга буяб ташлайди. Бу нарса жангга кирган сафдошларига ҳам анча фойда берар, уларнинг руҳини кутарди.

Икки ўртада шиддатли жанг бошланади. Македонликлар чекиниб, қайтадан жангга киришга қарор қилади. Бироқ орқа томонда Спитамен отлиқлари кутиб турарди. Улар боягидек бир отга иккитадан миниб

олишанди. Қаҳр-газаби тулиб-тошган спитаменчилар шундай даҳшат билан душман ҳужумини қайтардиларки, улар бундай қаттиқ қиршиликка ҳеч қачон дуч келмаган эди. Қушин олдида келаётган Менедемнинг ҳам жангга кирмасданоқ бошига тош тегиб, юзидан қон оқа бошлайди. Шундай булса-да, саркарда сафдошларига панд бермаслик учун ўзини ўнглаб олиб, жангга киради.

Менедем ҳар томондан қуршаб олинганди. Жангчилари душманникига қараганда оз бўлиб, тириклай қўлга тушгандан кўра ўлим афзалдир, деб жангни давом эттиради.

Унинг кучли оти бўлиб, душман орасига бир неча бор ёриб киради-да, анча талафотлар етказарди. Лекин дақлар кўпчилик бўлиб унга ташланиб, бир неча жойидан яралайди. Сунгра у дўсти Гипсидга отини қолдириб, ўзи жон беради. Гипсид душманни ёриб ўтиб қочиши мумкин эди, лекин дўстини йўқотганидан газаби тошиб, уч олмоқчи бўлиб, шиддатли жангга кирди. Бироқ у ҳам ҳалок булади.

Бу даҳшатли аҳволни кўрган тириклари эса тепаликка чиқиб олади. Спитамен уларни ўраб олиб очликдан силласини қуритмоқчи булади. Жангда македонлардан 2000 пиёда ва 300 отлик аскар ҳалок булади. Бу маглубиятни Александр бошқалардан сир тутиб, ким бу сирни очса, ўлимга маҳкум этилади, деб қўрқитади.

Чарчаган шоҳ ўзини босиш учун дарё ёқасидаги махсус чодир томон кетади. Бу ерда ёлғиз узи чуқур ўйга толиб, кечаси билан мижжа қоқмай скифлар ёққан гулханларга тикилиб, уларнинг тахминий сонини аниқларди. Энг ишонган, жасур жангчиси Менедемдан ажраб қолганига гоҳ куйинарди, гоҳ узбошимчалик қилгани учун газаби келарди. Наҳотки Спитамен билан сулҳ тузиш ёки уни қўлга тушириш мумкин эмас, деган уй тинчлик бермасди. Спитаменни бир ёқли қилмасдан Сўғдиёна ва Бақтрияни тинчитиб мумкин эмаслигини у яхши-биларди. Шоҳ тезроқ Яксарт буйларидаги можарони бостириб, бу ердаги урушга чек қўйиб, Спитаменнинг изидан тушишга қарор қилади. Тонг отиши билан шоҳ кийиниб, қушин олдига чиқади. Жангчилар шоҳни жуда ҳурмат қилар, уни кўргач, қўрқувни ва хавфни унутардилар. Улар кўзларида хурсандчилик ёши билан ҳар қандай жангга тайёр эканликларини айтадилар.

Александр тезлик билан паром тайёрлаб биринчи отлик ва пиёдаларни нариги қирғоққа ўтказишни тайинлайди. Қолган гапни ўзлари тушунган жангчилар уч кунда 12000 сол тайёрлашади.

Курций Руфнинг таъкидлашича, шундай қилиб шоҳ 4 кунлик йулдан кейин 2000 жангчисини ва Менедема бошчилигидаги 300 отлигини йўқотган жойга етиб келади. Уларнинг суякларини йиғиб, кўмишга буюради. Ўлганларга миллий одатга кўра қўрбонлик келтиради. Кратер ҳам етиб келиб, унга қўшилади.

Александр узининг ҳамма ҳарбий кучларини қишлоқларни ёқишга, катта ёшдаги одамларни ўлдиришга жунатади.

Сўғдиёнанинг куп жойи чуллардан иборат мамлакат эди. Ҳақиқатан бу улкан давлат бўлиб, унинг уртасидан Политимет деб аталувчи сув оқими ўтар, маълум жойга бориб, ер қаърига сингиб кетарди. Ер тагидаги дарёнинг оқими унинг овозидан билиниб турарди. Лекин унинг намлиги ёки буғи билинмасди. Курций Руф дарёнинг ер тагидан оқиш ҳолати Гирканияда ҳам борлигини таъкидлаб ўтган эди. Биз бу ҳақда юқорига тўхталгандик.

Сўғдиёналик асирлар орасидан энг кучли, машҳур 30 тасини шоҳнинг ҳузурига олиб киришади. Шоҳ уларни қатл этишга буюради. Бу буруқни таржимон орқали тушунган асирлар улимдан қурқмасдан қушиқ айтиб, ўйинга тушадилар.

Шоҳ уларнинг жасурлигига, улимдан қурқмаслигига ҳайрат билан қараб, орқага қайтаради ва бунинг сабабини сўрайди.

Агар бизни бошқа шоҳ қатл қилганда қайғули буларди, лекин сиздан машҳур шоҳнинг қулида ўлиш биз учун шарафдир, дейди улар. Шунда шоҳ сўрайди: Агар сизларга ҳаёт бахш этсам, менга содиқ буласизларми?

«Биз ҳеч қачон сизга душман бўлмаганмиз, фақат бунга уруш сабабчи, биз ҳамиша содиқ қоламиз».

Зарафшон буйларида янговчи элат вакиллари шоҳга мана шундай деб жавоб берадилар. Яна улар Александрга содиқ эканликларини, уларнинг қалби гараз ва ёвузликдан мустаснолигини айтиб, ўз ҳаётларини гаровга бериб, керак бўлганда Александр учун ўлимга тайёр эканликларини айтиди. Улар ваъдаларининг устидан чиқиб, тўрттаси шоҳнинг шахсий соқчиси, қолганлари маҳаллий халқни бошқарувчи қилиб тайинланади. Бу ишларни содиқлик билан бажаришда ҳатто македонлардан ҳам қолишмайдилар.

Сўғдиёнада Пибхотайни 3000 жангчи билан қолдириб, шоҳ Бақтрия томон кетади.

Аррианнинг таъкидлашича, Александр Сўғдиёна ерларини ишғол этиш билан банд бўлган бир пайтда, Спитамен 600 та массагетдан иборат отлиқ аскарлар билан Бақтриядаги бир қалъага келади. На ҳокимлардан Фрурах, на соқчилар унинг бу ҳужумини кутмаган эди. Қалъа жангчиларини ўлдириб, македонлар саркардаси Фрурахни эса асирга олиб, қамаб қўйишади. Қалъани қулга киритганлари учун мамнун бўлиб. Зариасп шаҳрига яқин келишади. Лекин шаҳарга ҳужум қилишга ботина олишмайди. Шунга қарамай, катта ўлжа билан орқаларига қайтишади.

Зариасп шаҳрида касал бўлган бир-иккита отлиқ аскарлар қолишганди. Улар билан Сосиклнинг ўғли Пейфон ва Кифадер Аристоник бирга эдилар. Скифларнинг ҳужуми ҳақида эшитиб, улар оёққа туради. 80 та ёлланган отлиқни олиб, массагетларнинг орқасидан қувишади. Ҳеч нарсани

қўлмасдан бепарвогина кетаётган скифларга ҳужум қилиб, улардан ўлжани тортиб олади ва бир-иккитасини улдиришади. Шундай тортибсизлик билан орқага қайтаётганида огоҳлантирувчи одамлари бўлмагани сабабли, Спитамен бошчилигидаги скифлар қуршовида қолади. Бу ерда улар 7 дустидан ва 60 та ёлланган отлиқ аскарларидан жудо бўлишади. Аркетонлик Кифадер ҳам шу ерда ҳалок булади. Пейфон эса яратанади ва уни асирга олишади.

Пейфоннинг асирга тушгани Александрни анча ташвишга солади. Чунки Пейфон Александрнинг яхши кўрган жангчиларидан бири эди. У Александрнинг қулига навкар бўлиб келганида жуда ёш эди.

Отаси Сосикл эса Филиппнинг машҳур саркардаларидан бири бўлиб, Александрни жуда яхши кўрар, баъзан овга бирга олиб чиқарди. Ов қилишда бу кекса жангчига тенг келадигани йуқ эди. Сосикл анча қариб, жангга ярамай қолса ҳам кексайганини сира тан олгиси келмас, ҳудди ёш жангчилардек ўзини бардам тутарди. Кекса сафдоши шоҳ Филиппнинг ҳурмати учунми, ёки Александрга ихлоси баландлигиданми, қўшинга эргшиб Персеполгача бирга келганди. Унинг нияти бир неча йиллардан буён Юнонистонга гаҳдид солиб, тинчлик бермай юрган эронликларнинг мағлубиятини уз қузи билан қуриш эди. Персеполда Александрни катта галаба билан қутлагач, ёлғиз угли Пейфоннинг тақдирини Александрнинг қулига топширади. Александрнинг ҳамма вақт галабага эришишига тилакдош бўлиб, ёш Пейфонга ҳушёр бўлишни, унинг соғ-омон қайтиб келишини Александрдан утиниб сурайди. Шоҳ кекса жангчи Сосиклни қимматбаҳо совға-саломлар бериб юртига қайтарди.

Пейфон ёш бўлишига қарамасдан довярак эди. Қиргин жанглarning олдида бўлишни Александрдан ўзи суларди. Пейфоннинг қурқмас ва ботирлигини сезган Александр уни кичкина бир ёрдамчи қўшинга бош қилиб қўйганди. Бироқ Сосиклни отаси каби ҳурмат қилгани учун Пейфонни авайлашга ҳаракат қиларди. Пейфоннинг асирга тушганини эшитиб, шоҳнинг қуз унгига Сосикл келади. Кекса жангчининг қузга суртган ёлғиз фарзандини йуқотиш Александр учун катта жудалик эди. Бунинг устига Сосикл Пейфонни Александрга жангчи сифатида эмас, ини сифатида топширган эди. Александрнинг укаси булмагани учун Пейфонни ўзига ини қилиб олганди. Пейфон ҳам Александрни уз отасидек кўрарди. «Мен Филиппга хиёнат қилмадим, сен ҳам ўз шоҳингга садоқатли бул, болам», — деган эди ушанда Сосикл. Сосиклнинг бу гаплари эсига тушиб, Александр Пейфондек бир жангчисини эмас, уз инисини йуқоғандек булганди. Пейфон эса отасининг уғитлари учунми, Александрга бутун вужуди билан берилиб, садоқат билан хизмат қиларди.

Александр асирга гушган Пейфонни озод қилиш учун Птолемейни Спитаменнинг олдига элчи қилиб юборади. Птолемей шоҳ берган бир

қанча совга-саломлар билан массагетлар қароргоҳига келганда, уларнинг оқсоқоли Спитаменнинг скифлар билан Мароқанд тарафга кетганини айтиб, шоҳ берган совга-саломларни олади-да, яраланган саркарданинг тоғдаги бир қишлоқда қолганини айтади. Птолемей массагетлар оқсоқоли берган тўртта йўл курсатувчи билан Пейфоннинг хузурига келади. Озиб-тузиб кетган Пейфон яра азобида иситмаси баланд ётарди. Пейфонга тоғликлар душманлик кузи билан қарамай, бу ҳам худонинг бир кимсаси-да, деб шифобахш гиёҳлар бериб туришганди. Аммо Пейфоннинг яраси совуқдан газак олиб, кундан-кун аҳволи огирлашаётган эди. Чап елкасига қилич огир ботган, суякнинг синган жойи йиринг боглаб кетганди.

Птолемей ўз сафдошининг аҳволи ачинарли эканини куриб, уша куни тундаёқ йўлга тушиб, куни билан тухтамасдан йўл юриб, эртаси куни тунда шоҳ қароргоҳига етиб келади. Огир йул юриб келган бемор бутунлай ҳолдан тойган, шоҳ унинг қошига келганда нималардир деб алаҳсирарди. Александр энг машҳур табибларини чақириб, Пейфоннинг ярасига малҳам беришни буюради. Табиблар Пейфонга яраланган заҳотиёқ ёрдам берганларида даволаши мумкинлигини айтади. Энди эса бутунлай кеч бўлганди. Курак суягини олиб ташлашнинг ҳеч иложини тополмайди. Шу тахлитда ўн саккиз кун яра азобини тортиб, гоҳ ҳушига келиб, гоҳида беҳуш оламдан куз юмади. Пейфон бир ҳушига келганда Спитаменнинг мардлиги ҳақида гапиради. Пейфонни калтаклай бошлаган жангчиларга қарата Спитамен «яраланган кишига азоб бериш марднинг иши эмас. Ҳали ёш йигит экан, худо умр берса соғайиб кетар» деб, қишлоқ оқсоқолига беморга қарашни қаттиқ тайинлабди. Спитаменнинг бундай мардлиги ҳақида эшитиб, шоҳ «худо унга ақлдан ҳам берган эканда» деб қўяди.

Пейфонни Яксарт дарёсининг ёқимли эпкини уриб турган тепалик ён бағрига дафн қилишади. Александр бу машъум хабарни отаси каби меҳрибон Сосиклга қандай етказишни билмай, уйланиб қолади. Пейфон улгандан сўнг эса Амон шарафига қурбонлик келтиради.

Кратер бу вақтда Политимет дарёси бўйларида катта қушин билан Спитаменга қарши юришни бошлаган эди. Массагетлар унинг келаётганини билиб, чулга қараб қоча бошладилар. Кратер Спитамен отрядининг орқасидан чулга кириб бормасданоқ етиб олади. Бу пайтда Спитаменда мингта массагетлардан ташкил топган отлиқ аскар бор эди. Македонияликлар ва скифлар уртасида қаттиқ жанг бўлади. Бу жангда македонияликлар галаба қозонишади. Скифларнинг 150 кишиси ҳалок бўлади. Қолганлари эса чўлнинг ичкарисига македонияликлар топа олмайдиган ерларга беркинишади.

Александр Сугдиёна ва Бақтрияда қолган душманларни йуқ қилиш учун қушинини уч қисмга бўлади. Бир қисмига Гевестион, иккинчисига Кен, қолганларига ўзи бошчилик қилади. Бироқ ҳали босиб олинмаган

вилоятларда ҳам кузголонлар бўлиб туради. Шу вақтда бақтрияликлар 800 отлиқ массагетлар билан бирикиб, атрофдаги қишлоқларни вайрон қиларди. Вилоят ҳукмдори Аттин уларга қарши 300 отлиқ аскарини юборди.

Массагетлар эса пистирма қўяди. Бир неча киши ҳайвонлар тудасини ҳайлаб, урмондан чиқади. Ана шу ҳайвонлар тудасига Аттин тартибсиз равишда ҳужум қилиб, пистирмага дуч келади ва анча талафот қуради.

Бу хабар дарров Кратерга етиб, у чавандозлари билан ёрдамга шошилади. Лекин массагетлар аллақачон бу ердан жунаб қолишга улгурган эдилар. Шу билан вилоятда бир оз тинчланиш бўлади.

Бу хабарни Александрга етказишганда у дарғазаб бўлиб, шундай бақиралики, узини тутта олмай Кенга найза санчиб олишига сал қолади. Кен эпчиллик қилиб узини четга олмаганида найза унинг курагига санчиларди. Шоҳ отган найза зарб билан чодирга урилиб, уни тешиб чиқади.

Спитамен кейинги кунларда пистирма қўйишни кучайтиряпти. Пистирма унинг учун энг қулай йул бўлиб қолди. Очиқ жангга чиқишга ботинолмаяпти. Ҳали шошмай турсин, Спитаменга мен ҳам шундай тузоқ қўяйки, қопқонга тушган бўридай типирчилаб қолади, деб уйлайди шоҳ. Александр эҳтиётсизлик қилган Аттинни нафрат билан эсга олади ва Кенга шундай деб буюради: «Мен ҳам Аттинни вилоят ҳокимлигидан олиб ташлайман. Неча марта айтдим унга, маҳаллий халқ одамлари билан алоқани мустаҳкамла, Спитамен қўшини орқасидан айгоқчиларни кўпайтир деб. У бўлса, Спитаменни осонгина қўлга тушираман деб уйлайди. Қандай уят, қандай шармандалик бу. Улар энди пистирмани кучайтираверди, биз эса тузоққа тушаверамиз. Кратер қаерда эди, Кратер! Ахир у Аттинга тажрибали жангчилардан қушиб юбормайдими? Охирги кунларда у қўлга киритган озгина ғалабалари билан талтайиб кетди. Ҳамма вақт скифларнинг ҳужумини кутиб туради, тузоққа илинади. Зудлик билан Кратерга бориб айт, Спитаменга қарши курашни кучайтирсин. Менга Спитаменнинг ё тириги, ёки улиги керак. Спитаменни бирёқлик қилмагунча сен ҳам, Кратер ҳам менинг ҳузуримга қайтиб келма».

У топириқни албатта бажаражагига суз бериб, шоҳнинг чодиридан чиқади. Александр ҳали ҳам узининг ғазабини боса олмай, Спитамен ҳақида уйлай кетали: «Наҳотки, Осиёнинг шундай чекка ўлкасида яшайётган ёввойилар орасида Спитамен каби тadbиркор, ақлли ўғлонлар бўлса. Ҳатто менинг ишонган, тажрибали саркардаларимни ҳам чалгитаяпти у. Наҳотки, унинг қўшини шу даражада кўп бўлса, Бир қарайсиз, Бақтриядаги жангда ҳам Спитамен бор, бир қарайсиз у Яксарт бўйларидаги скифлар билан бирга ҳужум бошлайди. Бир қарабсизки, Политимет бўйларига пистирма қўйган ёки Мароқандни биздан тортиб олган. Наҳотки, уни тутиб олишнинг иложи бўлмаса».

Александр Спитаменнинг орқасидан энди узи боришга қарор қилади. Қачонлардан буён не-не қиргин жанглари кўрган атоқли саркардалари ҳам Спитаменни қўлга туширолмай қанчадан-қанча жангчиларнинг ҳаётига завоҳ бўлди. «Менинг ҳам Спитамен каби жасур ва эпчил саркардам бўлганда эди, жангларга қатнашиб, яраланиб утирмаган бўлардим. Уларни қўшинни бошқараверардилар. Мен эса кўпроқ давлат ишлари билан машғул булардим». Александр узи-узи шундай деб, Спитаменнинг кетидан тушишга қарор қилади.

Спитамен узининг лашкарлари билан македонлар қўриқлаётган Македон кўрғонига бостириб кирадилар, улар қўққисдан ҳужум қилиб, душманнинг бир қисмини улдиради, қолганлари иложсиз қўрғонга чекинади.

Александр томонидан Мароқандга юборилган отряд яқинлашаётганини Спитаменга етказишганда у кўрғонни қамал қилишни тўхтатиб, Сўғдиёнанинг шимолига қараб кетади. Фарнух ва унинг лашкарбошиси Спитаменни мамлакатдан бутунлай қувиб чиқариш учун Сўғдиёна чегарасигача боришади. Энди улар кўчманчи скифларнинг сиридан воқиф бўлганди. Спитамен яна 600 га яқин скиф чавандозни олиб, келаётган македонларга қарши ҳужумга утмоқчи булади. Скиф қўлига яқин бўлган текисликда туриб, душман ҳужумини кутишни ҳам, душманга ҳужум қилишни ҳам билмай ҳайрон булади. Скиф чавандозлари фақат пиёдалар атрофида от чоптиришар, уларга уқ узишарди. Улар ҳеч бир талафот кўрмай, Фарнухнинг зич келаётган жангчиларидан қочиб кетади. Чунки уларнинг отлари илдам ва чарчашни билмасди. Андромакхнинг отлари эса ҳамма вақт йўлда юрган, қўлда чопишга мослашмаган, бунинг устига, етарли озиқ-овқатга эга бўлмаган отлиқлари тобора қўлдан тоғиб борарди. Скифлар жанг қилаётганларга ҳам, чекинаётганларга ҳам шиддат билан ҳужум қиларди. Кўплар ўқдан яраланганди. Македонларнинг турт бурчакли пиёдалардан кўпроқ талафот қўришини сезган скифлар атрофи қалин ўрмон билан қопланган Политимет дарёси бўйларига чекинади.

Гиппарх Каран ва Андромакхга ҳеч нарса демай, узининг отлиқлари билан дарёдан ўта бошлайди, пиёдалар эса ҳеч қандай бўйруқ олмай отлиқлар ортидан кетади. Жангчилар пала-партиш тарзда қўрққанидан тик қирғоқлар бўйлаб дарёга туша бошлайдилар. Спитамен қўшинлари македонликларнинг муваффақиятсиз ҳаракатларини сезиб, отлиқ жангчилари билан дарёдан ўтиш жойидан иккига бўлиниб, душманга икки томонлама ҳужум бошлайди. Спитамен жангчилари македонликлардан тортиб олинган қўроллар билан қўролланган эди. Спитамен жангчиларини шиддатли жангга бошлайди. Политимет дарёсининг саёз ва хавфли жойларини яхши билган саркарда, душманга икки томонлама ҳужум усулини қўллайди. Эндигина дарёдан кечиб ўтаётган душман қўшинларига дарактларнинг орасига яшириниб бирдан ҳужум қиладилар.

Спитаменчиларни ҳали анча узоқда булса керак, деб уйлаб бепарвогина келаётган Гиппарх уларнинг қўққисдан бошлаган ҳужумидан саросимага тушиб жангчиларига орқага қайтишни буюради. Орқа томонда эса алдақачон жанг бошланган эди. Икки уртада шундай қаттиқ жанг бошланалики, спитаменчилар Гиппарх қушинини битта ҳам қўймай кириб ташлайди. Ҳатто дарё уртасидаги дарахтлар усиб турган ялангликка чиққан македончилар таслим бўлишларини айтишса ҳам у қириб ташлашга буйруқ беради. Гиппарх жангчиларидан икки киши қочаётганини курган Спитамен уларнинг кетидан қувиб бориб, бирини ёй уқи билан йиқитади, иккинчисини арқон ташлаб, эпчиллик билан отдан йиқитиб, қушини олдига судраб келди. Буталар орасидан судралиб келган жангчининг қоринлари ёрилиб, ичаклари чиқиб кетганди. Устидаги кийимни дабдала булиб, қип-қизил қонга беланганди.

Жангчилар Спитаменнинг жасурлигига қойил қолишди. Бу жангда Спитамен шундай матонат кўрсатадики, Гиппархнинг энг моҳир жангчиси Осруп билан яккама-якка олишувда, зарб билан уриб, рақибининг қулидаги қиличинини туширади. Сунгра мардлик қилиб, унинг буйнига қилич солишдан узини тутиб эгнидан ушлайди-да, худди улоқ чопган чавандоздек отини тезлаб кетади. Шу кетишда бир ҳамла билан Осрупга ёрдамга шошилган жангчининг калласини олади. Сунгра дустларига ёрдамлашиш учун қирғоқ томон келаётганда Осрупни каттакон харсанг тош устига отиб юборади. Харсанг тошга боши зарб билан урилган Осрупнинг оғзи-бурнидан қон келиб, жон беради. Бу воқеани кузатиб турган Гиппарх бу баҳодирнинг Спитамен эканлигини билиб, ун чоғли отлиқлари билан у томон ташланади. Спитаменни ҳимоя қилишга шошилган сафдошлари ёй билан ҳужумга утади. Гиппарх Спитамен билан узоқ олишади. Спитаменнинг шундай қаҳр-ғазоби тулиб-тошган эдики, қони қайнаб кетганидан отнинг устида тик туриб олади. Гиппарх Спитаменни йиқитиш мақсадида отинини буйнига қилич солади. От бир сакраб, йиқилади. Пиёда қолган Спитамен Гиппарх билан олиша бошлайди. Сунгра эпчиллик билан Гиппархнинг ун оёғига қилич солади. Қилич Гиппарх отининг қорнини ҳам кесиб кетганди. Оғриқ зарбидан сакраб кетган отнинг устидан Гиппарх ағнаб тушади. Бироқ чап оёғи узангида қолганди. От Гиппархни судраб буталар орасига кириб кетади. Гиппарх судрала-судрала чупонлар қургонига етиб олиб, чупонлар орқали Кратер билан боғланади. Саркардасининг ҳалокатга учраганини курган македонияликлар таслим бўлишга қарор қилишади. Таслим булган Гиппарх жангчиларни ичида тўртта сўғдиёналиклар ҳам бор эди. Сотқинлик қилиб Александр томонига ўтган ва ерли халққа азоб бериб юрган бу ҳамюртларини ялиниб-ёлворишига қарамасдан, қудокларини ва ўқ отишга ярамай қолишлари учун бармоқларини кесиб олиб, ялангоч ҳолда қўйиб юборади. Анчадан буён қочиб, яшириниб юрган Спитамен

сафдошлари галаба гаштига мириқиб қолгандек бўлади. Ғаму ғуссаларини унутган ҳолда сотқин ватандошларининг шармандалли ҳолатига роса кулишади.

Бу хабарни эшитган Александр чуқур хаёлга ботади. Зудлик билан Андромахни ҳузурига чақириб, воқеанинг тафсилотини суради. Андромах содир булган фожианинг тафсилотини тулиқ баён қилиб беради. Эшитишича, Гиппарх ва Караннинг эҳтиётсизлиги қушинни ҳалокатга олиб келганди. Александр ўзини тутолмай бақириб юборади. «Мен қушинга ачинмайман, Гиппархга ачинаман, у қаттиқ яраланган» дейди шоҳ Андромахга. Гиппарх анча кун ётиб, оқсоқланиб қолади. Александр уни Македонияга қайтариб юбормоқчи булганида «то улгунча Александр билан бирга булажагини, Спитамендан қасос олажагини» айтади. Бироқ, Гиппарх оғир жангга ярамай, илгариги куч-ғайратини йўқотганини сезиб, кўнгли ярим бўлмаслиги учун садоқатини ҳисобга олиб, уни Паропамисадлар юртида барпо этилган Александрияга ҳоким қилиб тайинлайди. Аррианнинг таъкидлашича, Гиппарх Александрия шаҳрининг ҳокимлигини бажара олмагани учун уз вазифасидан тезда олиб ташланади¹.

Александр Аминта қумондонлик қилаётган бактрияликлар ва сўғдиёналиклардан иборат қушинини Кенга топширади. Кенга эса мабодо Спитамен пайдо бўлиб қолса, уни қуршовга олиб, қўлга тушириш учун қишни Сўғдиёнада утказиш буюрилади. Спитамен ва унинг одамлари македонияликларнинг ҳамма ёққа соқчилар қуйганини куриб, ҳеч қасрга қоча олмасликларини сезгач, Кенга қарши юриш бошламоқчи булишади. Улар бу жангда галаба қозонишларига ишончлари комил эди.

Сўғдиёна йуллари билан скиф-массагетларни ажратиб турувчи Ғазога келиб, 3000 та скиф отлиқларини уз сафига олиб, Сўғдиёнага бостириб киришга кўндиришади. Бу скифлар ниҳоятда қашшоқ яшашарди, шунинг учун уларининг бойликларини йўқотишдан қўрқадиган жойлари йўқ эди. Шунинг учун уларни бирон нарсага кўндириш осон эди. Кен Спитамен аскарлари билан келаётганини эшитиб, унга қарши қушин билан юради. Қаттиқ жанг бўлади. Бу жангда македонияликлар галаба қозонишали. Спитамен қушинидан 800 киши, Кеннинг эса 25 отлиқ аскари ва 12 пиёда аскари ҳалок бўлади. Тирик қолган сўғдиёналиклар ва бактрияликлар таслим булишади. Скиф-массагетлар эса мағлубиятга учраб, бирга жанг қилган сўғдиёналикларни ва бактрияликларнинг араваларини бузиб, Спитамен билан қўлга қочишади. Лекин уларнинг қўлга юриш қилишини эшитганда, Спитаменнинг бошини олиб, Александрга юборишади ва шу билан шоҳни бу қабиладар уйига бостириб келиш ниятидан қайтаришмоқчи бўлишади.

¹ Арриан. Ўша асар, 153-бет.

Хотини Спитаменни ҳар қандай иулар билан бўлса ҳам Александрдан кечирим сураш лозимлигини, бундай қочиб юришлар жонига текканлигини айтади. Уларнинг учта фарзанди бўлиб, ҳеч бўлмаса фарзандларига раҳми келишини, акс ҳолда уларнинг ҳам ҳалок бўлишини таъкидлайди.

Спитамен хотиним сотқинлик, бевафолик қиляпти деб, бир сафар уни улдирмоқчи ҳам бўлади.

Шундан сунг хотинига қарамай, бошқалар билан юриб кетади.

Бундай салт юришлар жонига теккач, яна хотинига нисбатан муҳаббати кучаяди.

Хотини унга чин юракдан тўғри маслаҳат берганини, энди нима бўлсаям қулоқ солишини утиниб сурайди. Азданган Спитамен куннинг ярмида майхурликни бошлайди ва жуда маст бўлади.

Спитамен қаттиқ ухлаб ётганла хотини унинг калласини олади.

Қотил хотин Александр қароргоҳига келиб, бир муҳим хабар олиб келганлигини айтади.

Шунда шоҳ бу аёлни ичкарига чақиради. Унинг уст-боши қонлигини куриб, дастлаб кимдир зурлаган бўлса керак, деб уйлайди. Спитаменнинг боши аёл билан келган қўлнинг қўлида эди. У Спитаменнинг калласини шоҳга курсатади.

Қонсиз, оппоқ калла Спитаменники эканлигини дарров билиш қийин эди. Шунда қўл бўлиб ўтган воқеани шоҳга айтади. Шоҳ ҳаёлига ҳар хил фикрлар келади. Бошига кўп қулфатлар солган душманининг ўлдирилиши яхши-ю, лекин бу машъум қотилликка аёл киши, яна унинг вафодор хотини қандай ботинганини тушуниш қийин эди.

Аёл кишининг бундай ваҳшийлиги бошқаларга урناк бўлмасин тагин, деган уй-хаёл билан шоҳ унинг қароргоҳдан чиқиб кетишини талаб қилади.

Спитаменнинг улганини эшитган даклар унинг ангоқчиси Датаферни ушлаб бериб, узлари ҳам Александрга таслим бўладилар. Шоҳ гуноҳкорларни қилмишига яраша жазолашни буюради.

Шундай қилиб, шоҳ гирканлар ва мардларни тапурлар билан биргаликда Фратоферм ҳокимлигига беради. Арсак урнига драгларга ҳукмдор этиб, Стасанор тайинланади. Арсак эса Оксидат урнига Мидияга юборилади. Мазей улгандан кейин Вавилония Ситамен қўл остига ўтади.

Куриб ўтганимиздек, Спитаменнинг улимига оид маълумотлар ҳар хил. Уларнинг бирида скиф-массagetлар томонидан ўлдирилган дейилса, бошқа бирида ўз хотини томонидан калласи кесилган деб таъкидланган. Бу икки тарихий фактнинг қайси бири тўғри эканлигига ишониш ўқувчи эътиборига ҳавола. Машҳур тарихчилар ҳам Спитаменнинг улими ҳақида юқорида баён қилинган икки воқеа тафсилотини ечолмай ҳали-ҳамон баҳс юритмоқдалар. Бу тадқиқотчиларнинг бири Спитаменнинг хотинини қаргасалар, бошқа бирлари сотқинлик йўлига ўтган скиф-массaget

тудаларини лаънатлайдилар. Шуниси маълумки, Спитаменни ҳеч бир куч, ҳатто Александрдек тенгсиз куч-қудратга эга булган саркарда ҳам енголмайди. Спитаменга мардлик ва жасорат жангида ҳеч ким тенг келмайди. Унинг мардлиги ва матонатига Александрнинг ўзи ҳам қойил қолиб, тан беради. Спитамен Александрга ёввойи деб билган Урта Осиё қабилаларининг нималарга қодир эканлигини кўрсатиб қўяди. Ўз халқининг содиқ ва фидойи фарзанди булган Спитамен Урта Осиёдаги қабилалар жуда қашшоқ ва чор-ночор яшаса-да, маънавий жиҳатдан бой, руҳан бақувват эканлигини исботлайди. Ватанини, халқини севишни, ўз қишлоғини, шаҳарини, юртини ардоқлашини ўрта осиёликлардан урганиш кераклигини далиллайди. Александр шунча мамлакатларни, юртларни, улкаларни босиб олса ҳам, ўрта осиёликлар сингари жанговар ва жасур халқни кўрмаган эди. Александр Урта Осиёга қарши уруш эълон қилмайди. Улкан Аҳмонийлар улкасининг бу бир чекка улкасини жанг-жадалларсиз, тинчгина босиб оламан, худди сайёҳлардек бу улканинг жаннатмакон гузалликларини томоша қилиб, катта бойликлар тўплаб, қўшинни ўрта осиёлик ўғлонлар ҳисобига мустаҳкамлаб ҳинд сари йўл оламан, деб уйлаган эди. Аммо Александрнинг Сугдиёнада бирон куни тинч ўтмайди.

Шундай қилиб, шарқнинг жасур, ватанпарвар ўғлони Спитаменнинг номи авлодлардан-авлодларга ўтиб келмоқда.

НАУТАК

Наутак қалъасининг номи антик замонлардаёқ узоқ элларга маълум эди. Олимлар бу қалъанинг Қарши шаҳрига яқин булганлигини таъкидлашади. Эҳтимол, бу қалъа Ургут билан Қарши уртасидаги баланд тоғларга жойлашган бўлиши мумкин. Александр Мароқанд шаҳридан чиқиб, Наутак қалъасига борганлиги аниқ Бошқа бир тарихий манбаларда эса Қарши шаҳрининг қадимги номи Наутак булган дейишади. Курций Руф бу қалъанинг ҳокими Сисимифр бўлган, деган фикрни айтса, Арриан қалъага Херион ҳокимлик қиларди, дейди. Курций Руфда бу қалъанинг номи Наутак деб тилга олинса, Арриан қалъа номини тилга олмайди. Бироқ ҳар иккала адиб ижодида ҳам қалъанинг жуда қийинчилик билан олинганлиги таъкидланади. Курций Руфнинг ёзишича, ниҳоят бақтрияликлар 700 одамини йўқотади. Улардан 300 таси асирга тушади. Лекин улар ҳам анойи эмасди — македонияликларга ҳужум қилиб, 80 тасини улдиради, 350 тасини эса ярадор қилиб ўч олишади.

Лекин барибир шоҳ уларни иккинчи марта кечирди. Шоҳ уларга ёрдам қилиш учун катта қўшин билан Наутак деб аталмиш жойга етиб келади. Буларнинг ҳокими Сисимифр бўлиб, у ўзининг онасидан иккита ўғил кўрганди. Уларда ота-она ўз боласи билан эр-хотинлик қилиши мумкин эди.

Сисимифр узининг юртдошларини қуроллантириб, вилоятга кирадиган қисқа жойни тусиб туради. Бу жойнинг яқинидан тезоқар дарё утиб, орқа томонидан қоя тусиб турарди. Шу ерда яшовчилар қоядан утарди, қоя тагидаги йулнинг бошланиши ёруғ булиб, ички томони эса жуда қоронғи эди. Ер ости йули фақат шу ерда яшовчиларга маълум бўлиб, бу йул қоянинг орқа томонига олиб чиқарди. Наутакликлар бор кучлари билан дарани ҳар қанча ҳимоя қилмасинлар, Александр уларни шиддат билан енгиб, қояни эгаллаб олади.

Дарага олиб чиқувчи йулни ҳайқириб оқувчи сертошқин дарё тусиб турарди. Шоҳ дарахтларни кесиб, йирик тошларни ташлаб булса ҳам дарёдан утишга муваффақ бўлади. Буни курган наутакликлар эсанкираб қолади. Шундай қилиб, шоҳ уларни қўрқитиб таслим қилади. Сунгра уларнинг қабиласига қавм бўлган, лекин кейинчалик Александрга тобе булиб қолган Оксиартни уларнинг бошлиғи олдига элчи қилиб юбориб, қояни топширишларини талаб қилади. Қоя ҳимоячилари таслим булавермагач, қўрқитиш учун уқ-ёи отадиган машиналарини ишга туширади. Ортиқча ҳимоя қилишга қурби етмай қолган ҳимоячилар қоя тепасига қараб қоча бошлашади. Оксиарт анча саросимага тушиб қолган Сисимифрни македонияликларга ишонишга кўндира бошлайди. Уларнинг Ҳиндистонга қараб мардонавор юришига халақит бермасликни, кимки уларнинг йўлига тусқинлик қилса, узи-узи ўлимни сотиб олишини айтди. Сисимифрнинг ўзи таслим булишга тайёр эди, лекин унинг онаси (айни вақтда хотини) бировга таслим булишдан қўра, ўлимни афзал қуришини айтади. Шундай қилиб, Сисимифр ўз фикридан қайтиб, ўз тақдирини ўйламасдан, кўпроқ шухратини ўйлаб, қояни топширишга рози бўлмайди. Элчиларга зиён-заҳмат етказмасдан қўйиб юбориб, Сисимифр қалъани ҳимоя қилишни давом эттиради. Бироқ кейинроқ душман кучи билан ўз кучини солиштириб кўргандан кейин, аёл кишининг берган маслаҳати нотўғри эканлигини тушуниб, элчиларнинг талабини инкор этганига афсусланади.

Илгарироқ жўнаб кетган Оксиартнинг орқасидан Сисимифр онаси, болалари ва қариндошлари билан бирга йўлга тушади. Шоҳ унга чопар юбориб бир оз кутиб туришини буюради ва тезда бу ерга етиб келади. Ҳокимлик қилиб турган жойларни унга қайтариб, агар Сисимифр шоҳга содиқ булиб қолса, қолган жойларни ҳам қайтариб беришини айтади¹.

Александрнинг талабига қўра, Сисимифр икки ўғлини ҳарбий хизматга беради. Кейин пиёда қўшинни қолдириб, отлиқлари билан Александр яна юришда давом этади.

Курций Руф ва Арриан ифода этган мана шу икки тасвирда маълум даражада ўхшашликлар бор. Шу билан бирга биргаликда, бу икки адиб

¹ Курций Руф. Уша асар, 309-бет.

ижодила маълум даражада фарқли томонларни ҳам кураимиз. Бундан ўхшаш ва фарқли томонларни ўқувчининг ўзи англаб олиши осон бўлгани учун уларни бирма-бир шарҳлашга киришмадик.

Александр Сўғдиёнадаги ишларини тугатиб, тоғни забт этиб, паретақларга қарши юриш бошлайди. Айтишларича, тоғликлар қўлга киритиш мумкин бўлган Хориен деб номланган қояни ушлаб туришган экан. У ерга Хориен ва бошқа аслзодалар яширинганди. Тоғнинг баландлиги 20, эни 60 стадийга тенг эди. Қоя жуда тик бўлиб, унга фақатгина ноқулай ёлғизоёқ йўлдан чиқиларди. Қояга фақат бир одамгина ҳеч нарса ҳалақит бермаса, чиқа оларди. Қоянинг бир томонида чуқур жарлик бўлиб, кимки қўшин билан қояга чиқмоқчи бўлса, жарликни кўмиб, ўзига текислик ҳосил қилиши керак эди.

Александр бу иш қанчалик қийин бўлмасин, жарликни кўмиб, қоя чуққисини забт этмоқчи бўлади. Унингча, ер юзида қўлга кирита олмайдиган ҳеч бир жой йўқ эди. Александр тоғ ёнбағрида ушиб ётган арчаларни кесиб, зина ясаб, жарликка туширишни буюради. Бу ишни кундуз кuni Александрнинг ўзи бошқарарди. Тунда эса бу мушкул ишни шахсий соқчилари Пердик, Леоннат ва Лагонинг ўгли Птолемей давом эттиришарди. Қўшинни асосан тўрт қисмга бўлишганди. Бир қисм Александр билан кундуз кuni, қолган учтаси навбат билан тунда ишлашарди. Жарликда ишлаш жуда қийин бўлиб, кундуз кuni фақат 20 тирсак жойгача зина қуришарди. Тунда эса бундан камроқ бўларди.

Аскарлар жарликка тушиб, темир таёқларни қоянинг қия жойига қоқишарди. Таёқлар орасидаги масофа юкнинг оғирлигига мослаб ўлчанганди. Тўшаладиган шохларни мажнунтолнинг новдалари билан боғларди. Бу тўшалма куприкни эслатарди. Шохлар бир-бири билан бириктирилгандан сўнг бу ерга тупроқ қуйиларди-да, орқадан текисланарди.

Қалъа ҳимоячилари Александрнинг бу уринишларини фойдасиз деб ўйларди. Чунки қоя тепасида уларни ўқ-найзалардан ҳимоя қилувчи осма бошпаналари бор эди. Бироқ Александр жангчиларининг уқлари у ерга бора бошлаганда, ҳимоячилар ўзларининг кучсиз бўлиб қолишганини сезишади. Хориен саросимага тушиб, Александр олдига Оксиартни элчи қилиб юборишини илтимос қилади. Александр Оксиартнинг элчи бўлиб у ерга боришига рухсат беради. Оксиарт Хориенга Александрнинг олижаноб, адолатли шох эканлигини, одамларга ишонишини айтиб, ўз кўзи билан куриб, гувоҳ бўлган воқеалардан гапириб беради. Ниҳоят Хориенни таслим бўлиб, қалъани топширишга кўндиради. Хориен Оксиартнинг гапига қулоқ солиб, қариндошлари ва дўстлари билан Александрнинг олдига келади. Александр уни яхши кутиб олиб, Хориен билан дўстлашишга аҳд қилади. Лекин уни қўйиб юбормайди. Хориеннинг ҳимоячилари олдига бориб, уни

топширишлари ҳақида буйруқ беришини айтади. Ҳимоячилари қояни топширишга рози бўлишади. Александр 500 аскар билан биринчи бўлиб қояга чиқади. Хориенни эса қалъага ҳоким қилиб тайинлаб, яқин атрофидаги ерларни ҳам унинг ихтиёрига беради. Александрнинг қўшини қишда қийнала бошлайди. Қор қалин ёғиб, озиқ-овқатнинг етишмаслиги сезилиб турарди. Хориен шохнинг қўшинига 2 ойга етгулик қилиб, қалъага йиғилган озиқ-овқатларини, нон, вино ва фил гуштини беради. Шундан кейин у янада Александрнинг ҳурматини қозонади¹.

Александрнинг Хориен қалъасига қилган ҳужуми воқеасини Арриан худди шундай тасвирлайди. Хориен қалъасига ҳужум Курций Руф асарида сал бошқачароқ тасвирланган бўлса-да, ҳар иккала адиб ҳам бир хил тарихий манбалардан фойдаланганига гувоҳ бўламиз.

Бу икки асарда таъкидланган қоянинг номи Наутак бўлиб, унинг ҳокими Сисимифр эканига ишонч ҳосил қиламиз. Чунки Сисимифрнинг номи кейин ҳам тилга олинади. Яъни Александр Ҳиндистон томон юришни бошлаб, Бактрия тоғларидан утаётганда қаттиқ бурон ва қор-ёмғир совуғига дуч келиб, катта талафот куради. Купгина жангчилар, бошпана тополмай совуқдан уладилар. Қорамол ва қўйлар қирилиб кетади. От ва бошқа уловларнинг бир қисми ҳам нобуд бўлади. Бу мудҳиш хабарни эшитиб, Сисимифр дўсти Александрга ёрдам беришга шошилади. Ўшанда Сисимифр куплаб қўй ва қорамоллар, от ва уловлар билан бирга 2000 туяни Александр жангчиларига бўлиб берганиди. Сунгра Александр саклар еридан катта бойлик орттириб, 30000 бош молни Сисимифрга совға қилиб беради².

Мана шу фикрнинг узиёқ Наутак қалъасида Сисимифр бўлганлигини исботлайди. Тарихчилар Окс дарёсининг юқори оқимида Хориен қалъаси ҳам бўлганлигини таъкидлайдилар.

Куриб ўтганимиздек, юқоридаги лавҳа тасвир жиҳатидан бир хилликка эга. Яъни қояни эгаллаш қийин бўлади. Бу уринда қоянинг жойлашиши ва унга чиқиш йўлларининг мураккаблиги ҳақида ҳам бир хил маълумот берилган. Пастки жарликни дарахт шохлари билан тўлдирибгина қояга чиқиш мумкинлиги ҳам ҳар иккала асарда баён қилинган. Лекин қоянинг номини Курций Руф Наутак деб атаса, Арриан Хориен деб кўрсатади. Қалъанинг бирида Сисимифр ҳокимлик қилса, иккинчисида қалъа ҳокими Хориендир.

Купгина олимлар Наутак қалъаси билан Хориен қалъасини бир деб тушунишади. Археологлар Наутак қалъаси Қарши шаҳри яқинида эканлигини аниқлашган. Хориен қалъаси эса Окс дарёси бўйларига жойлашган бўлиб, уша даврларда Сўғдиёнага қарар эди. Курций Руф

¹ Арриан. Ўша асар, 152-бет.

² Курций Руф. Ўша асар, 319-бет.

ва Флавий Арриан ҳам Хориен қалъаси Сугдиёна ерларида жойлашганини айтади. Ҳозирги замон тадқиқотчилари Хориен қалъаси Бақтрия улқасида жойлашган деган фикрни айтади. Бошқа бир тадқиқотчилар Хориен деган қалъанинг булмаганини, Хориен номли ҳокимнинг булганлигини таъкидлашади. Агар ҳақиқатан ҳам Наутак Қарши шаҳрининг қадимий номи бўлса, унда бу қалъа Курший Руф айтганидек Бақтрияда эмас, балки Сугдиёнада бўлиб чиқади.

Аррианнинг ёзишича, ўша йили қиш анча оғир келиб, Александр Наутак шаҳрида қишлайди.

Шаҳар аҳли меҳмонни иззат-ҳурмат билан қарши олади. Илгари Александр бу шаҳарга келган, шаҳар ҳокими билан дўстлашганди. Шунинг учун ҳам шаҳар аҳлига зиён-заҳмат етказмасликни жангчиларига қаттиқ тайинлайди.

Шаҳарга сизмаган жангчиларга эса, яқин атрофдаги тоғ этагидан ҳар қандай совуқларни ҳам писанд қилмайдиган сугдиёналикларнинг ўтовидан қуриб беради. Ўзи эса гузал хотини Роксана билан қиш ўтгунча ичкарида бўлади. Янги келин-куёвни қутлаб, бу ерга шаҳар кишилари тез-тез келиб туришарди.

Аввалига шаҳар аҳли Александрдан қурқиб, шоҳнинг кучадан утиб қолганларини қуришса, эшикларини беркитиб, ичкарига яшириниб олишарди. Улар Александр халқнинг бор-будини талаб, хонавайрон қилади деб, уйларди. Шунинг учун ҳам кўп кишилар, уйларини беркитиб, яшириниш учун қўшни вилоятларга кетиб қоладилар. Шаҳарликлар мотам тутгандек ғам-ғуссага ботган эди.

Бироқ Александр шаҳар аҳлига озор етказмайди. Баъзан ерли халқдан биронта кишини учратиб қолса, сугдиёналикларга хос саломлашарди. Наутак шаҳри Бақтрияга яқин булгани учун бу ерда саклар ҳам кўп эди. Шунинг учун ҳам сак ва сугдлар бир-бирининг тилига бемалол тушуна олар, шаҳар аҳли икки тилда ҳам сўзлашаверарди. Александр икки тилда сўзлашишга ҳаракат қиларди. Шаҳар аҳли аста-секин Александрга кўникиб қолади. Ҳатто улар шоҳнинг олдида ҳол-аҳвол сураб ёки арз қилиб келишга одатланидилар. Александр иложи борица уларга ёрдам беришга ҳаракат қиларди.

Наутакликлар Оксартнинг қизи булган Роксанани аввалдан яхши билишарди. Роксана шаҳарга чиқишдан дастлаб истиҳола қилган бўлса, кейинчалик кўникиб кетиб, Александр билан бемалол шаҳар айланадиган бўлади.

Шаҳар аҳли уз дардини кўпроқ Роксанага айтар, у билан суҳбат қуларди. Бир куни бир хотин товугини Александрнинг жангчилари угирлаб кетганини, товукни энг чеккадаги ўтовга олиб кирганини уз кузи билан кўрганини Роксананинг қулогита етказди. Роксана бу хабарни шоҳга айтади. Александр бу воқеадан дарғазаб бўлиб, товук угирисини

топиб олади. Сунгра шаҳар аҳли олдида уни роса калтаклайди. Ҳатто товукнинг эгаси булган аёл, угри жангчининг айбидан кечганлигини айтса ҳам, шоҳ уз ҳукмини бекор қилмай жангчини қаттиқ жазолайди. Александрнинг қўшинлари уртасида тартиб-интизом шундай қаттиқ эди.

Худди шунга ухшаш воқеа ўша йили Бақтрияда ҳам рўй беради. Ҳиндистон томонга йўл олаётган Александр Бақтриянинг энг чекка қишлоқларига кўнади. Шоҳ яқин саркардалари билан қишлоқ оқсоқолининг бошпанасида тунаб, катта қўшин мевалари гарқ пишган бир боғда қолади. Боғнинг бор-будидан айрилдим, энди боғда мева тугул, дарахтнинг шохи ҳам қолмаса керак, деб уйлаган эди у. Эрталаб борсаки, дарахтларнинг ҳосили ўз жойида турибди, боққа умуман зиён етказилмаган. Боғнинг ҳужайини хурсанд булганидан, жунаётган лашкарларга пишган мевалардан улашади. Ушанда қишлоқ аҳли Александрнинг қўшинида интизомнинг кучлилигига қойил қолишади.

Ҳақиқатан ҳам Александр қўшинида интизом жуда кучли бўлган. Александр айниқса угрилик қилган кишиларни жуда ёмон кўрган. Агар қўшинлари орасида ўғирлик қилган кишилар борлигини сезиб қолса, бундай угриларни бутун лашкар олдида оғир жазоларга тортган. Бурни ёки қулогини кесиб ташлаган, оёгини осмонга қилиб осиб қуйган, ҳатто ўлим жазосига маҳкум этган. Шунингдек, қайси шаҳар ёки қалъага бориб кўнса ҳам тунаш учунми ёки қишлаш учунми, «Бури уз овулига тегмайди» деб қўярди. Шу туфайли Александр наутакликларга зиён-заҳмат етказмайди.

Қиш давомида Александр Наутакда айш-ишрат суриш билан кифояланиб қолмайди. Балки у жангчилари билан ҳарбий машқлар ўтказар, ҳарбий интизомга тайёрлар, чавандозлик ўйинларини қилар, маҳаллий халқ ҳофизларини қақириб келиб қўшиқлар айттирар эди. У купинча янги жанг режаларини тузар. Македонияга мактуб йўллар, карвонларни жунатиб турарди. Македония билан Урта Осиё уртасида карвон тўхтовсиз қатнаб турарди. Карвон ёки янги куч етиб келган кун Александрнинг кайфияти анча кутарилиб, беҳад севинарди. Тезда карвон бошлигини ёки саркардани ҳузурига чорлаб, уз юрти ҳақида сураб-суриштирарди. Карвонни Македонияга жунатаётганда эса, бироз хомуш бўлиб қоларди. Келган ёки кетган карвонни албатта кутиб олар ёки кузатарди.

Бундан ташқари, Александр Наутак шаҳрида қишлаганида босиб олган ўлкаларнинг тарихи ва жугрофияси билан ҳам танишади. Қўл остидаги ҳокимликларни қайтадан қуриб чиқади. Бу ўлкаларга ёрдамчи қўшин юборади ёки қўшин сурайди. Озгина қаттис йўл тутган саркардаларни алмаштиради ёки жазолаб, янгиларини тайинлайди. Шу уринда Аррианнинг қуйидаги фикрларини келтириб ўтишимиз мумкин:

Кен Наутакка, Александрнинг олдига жунайдн. Бундан ташқари бу ерга Кратер одамлари билан Фратаферн, ҳоким Парфий ва Стасанар, арийларнинг ҳокими келишади. Улар Александрнинг буйруғини бажариб келишганди. Қиш фасли бўлгани учун Александр қушинларини Наутак шаҳри ёнида дам олиш учун жойлаштиради. Фратеферни у мардлар ва тапурлар олдига бир неча марта чақирилишига қарамай, ўзини кўрсатмай юрган ҳоким Автофрататни олиб келиш учун юборади. Стасанарни драгларга ҳоким қилиб юборади. Мидияликларга ҳоким қилиб Атропатни тайинлайди, чунки илгариги ҳоким Оксидат унга қарши нимадир уюштираётганлиги ҳақида эшитади. Стаменни эса Вавилон гипархи Мазейнинг улимини эшитиб, Вавилонга юборади. Сопол, Эпокилл ва Менидни Македонияга қушин олиб келиш учун юборади¹.

Шундай қилиб, қиш давомида Наутак билан Александрнинг қўли етган дунёнинг барча улқалари ўртасида борди-келди, серқатнов йўллар бошланади. Наутакка узоқ эллардан савдогарлар келиб қўнади. Карвонлар тўхтайдн. Улар билан бирга турли мамлакатларнинг донишманд ва фозиллари ҳам келиб кетар, Бақтрия ва Сўғдиёнанинг илму донишлари билан мулоқотда булар, учрашув кечалари уюштирарди. Александр даврида Наутак шаҳри карвонлар, савдогарлар, донишмандлар, ажнабийлар тўхтайдиган жойга айланади. Шаҳар ҳаёти иқтисодий ва маданий жиҳатдан анча юксалади. Балки шу воқеалар сабабдир, Қарши шаҳри ўтмишда Ўрта Осиёдаги энг йирик шаҳарлардан бири бўлиб, иқтисодий ва маданий жиҳатдан анча юксак эди. Кейинчалик шу шаҳардан мўғул истилочиларига илк бор зарба берилади. Эркесвар сарбардорлар ҳаракати пайдо бўлади. Шу ерда Амур Темур тугилиб, улғаяди.

Шундай қилиб, Александр эрта баҳорда Наутак шаҳридан Бақтрияга қараб йўл олади.

Жангларда Александр ўзини ҳамиша хавф-хатарлар остига қўяди. Натижада, бир неча марта огир ярланади. Қўшин эса иқлимнинг ёмонлигидан ва озиқ-овқатнинг етишмаганлигидан қийналар эди. Александр ўз тақдирини қўполлик билан енгмоқчи бўлса, душманини мардлик билан енгмоқчи бўларди. Унинг айтишича, мардлар учун тўсқинлик, қўрқоқлар учун эса ҳеч ерда таянч бўлмас экан. Айтишларича, Александр анча вақтгача Сисимифр мудофаа қилган қояни қамал қилиб турадн. Жангчиларнинг руҳи тушгандагина Александр Оксиартдан Сисимифр ботир ёки қўрқоқ одамлигини сўрайди. Оксиарт эса Сисимифрнинг энг қўрқоқ одам эканлигини айтади. Шунда Александр: «Биз қояни босиб олишимиз мумкин, чунки унинг чўққиси мустаҳкам эмас», — дейди. Александр қояни Сисимифрни қўрқитиб забт этади.

¹ Арриан. Ҳша асар, 151-бет.

Иккинчи марта эса, Александр қушини бошқа бир қояни босиб олмоқчи булганда олдинга ёшларни юборади. Булар орасида Александр исмли йигит ҳам бор эди. Александр унга: «Сенинг исминг сени мард булишга ундайди», — дейди. Лекин шу йигитнинг жангда ҳалок булганини эшитиб, қаттиқ хафа бўлди.

СЎҒД ТОҒИ

Бу воқеаларнинг Сугдиёнада булиб утганлигини тарихчилар қайд қилишади. Сугд тоғидаги бу қалъанинг Сугдиёнанинг энг чеккасига жойлашганини ва олирги қалъа булиб, қолган қалъаларнинг ҳаммаси қулга олинганини Арриан узининг «Александрнинг юриши» асарида келтириб утади. Бироқ қалъанинг номи тарихий асарларда тилга олинмайди. Арриан қалъанинг ҳокими Оксиарт эди деса, Курций Руф Аримаз булганлигини тилга олади. Муҳими шундаки, ҳар иккала қалъадаги ҳужум тасвири бир хил ифодага эга. Сугдиёналик Оксиарт қалъа ҳокимлари Сисимифр ва Херионга Александр томонидан элчи қилиб юборилган эди. Қалъада эса, Аррианнинг таъкидлашича, Оксиартнинг хотини ва қизлари яширинган бўлади. Бундан бир англашилмовчилик келиб чиқади. Александрнинг яқин кишиси сифатида Наутак ҳокими элчи булиб борган Оксиарт нега хотини ва қизларини Сўғд тоғидаги қалъага жойлаштиради? Иккинчидан, бу нарса Сўғд тоғи Наутак қалъасига яқин эканлигидан ҳам далолат беради.

Бобокалонларимизнинг руҳини ёд этувчи яна бир тарихий жой Сўғд қалъасидир. Бу қалъанинг қаерга жойлашганини тадқиқотчилар аниқ айтишмайди. Уларнинг айримлари бу қалъани Наутак билан чалкаштиради. Бошқа бирлари бу қалъа Окс дарёси бўйларидаги баланд тоғларида жойлашган эди дейишади. Арриан қалъа Сўғд тоғига жойлашганини ёзади. Муаллифнинг бу уринда қайси тоғни назарда тутаётгани аниқ эмас.

Александр тоққа яқинлашганда, осма куприк ва деворларни кўради. Улар бу йўл орқали озиқ-овқатларини ташиб келишганди, қалин қор ёққанди. Бу қор македонияликларнинг юришига ҳалақит берарди. Тоғликларни эса сув босиш хавфи бор эди. Шунга қарамай, Александр бу ерни босиб олишга қарор қилади. Тоғликларнинг мағрур гапирган сўзлари Александрга қаттиқ ботиб, жаҳдини чиқаради. У сўғдиёналикларга музокара утказишни таклиф қилади. Агар улар шу ерни топширишса уйларига соғ қайтишларини ваъда беради. Улар Александрнинг устидан кулиб, бу тоғни забт этиш учун қанотли аскарлар қилириб топишни маслаҳат беришади. Бусиз эса қалъани эгаллашни уйламасликларини айтишади. Шунда Александр кимки тоққа биринчи бўлиб чиқса, мукофотга 12 талант олишини, иккинчи бўлиб чиққан одам иккинчи мукофотни, учинчиси — учинчини ва ҳоказо, охириги

чиққан одам эса охирги мукофотни — 300 драхми олиши мумкинлигини эълон қилишни буюради. Бу эълон жангга шайланиб турган македонияликларни янада руҳлантириб юборади.

Қуршов пайтида тоққа чиқиб урганган 300 га яқин аскар йиғилади. Улар темир таёқлар тайёрлашади. Бу таёқлар қор музга айланган жойларда утишга ёрдам берарди. Таёқларга мустақкам туқилган, узилмайдиган арқон боғлашади. Кечга яқин эса тоғнинг душман қуриқламаган томонига етиб келишади ва таёқлар ёрдамида бирин-кетин тоққа чиқа бошлашади. Йул-йулакай 30 га яқин одам ҳалок булди. Қорга кумилиб кетганликлари сабабли, уларнинг жасадларини ҳам топиб булмайди. Қолганлар эрта тонгда тоғ чуққисини забт этишади. Тоғ тепасидан марра эгалланганини билдириб, румолчаларини силкита бошлашади.

Александр дарров жарчини чақириб, душман соқчиларига, қанотли аскарлар топилганини ва улар тоғ чуққисини забт этишганини айтишини буюради. Жарчи бу гапларни душман соқчиларига етказарди ва тоғ устидан турган одамларни курсатарди.

Химоячилар бундай бўлишини кутмаган эди. Улар тоғ қуролланган одамлар билан забт этилган деб ўйлаб, таслим бўлишади. Фарқи шундаки Арриан бу қалъада асирга олинганлар орасида Роксана ҳам бор эди дейди. Арриан асаридаги Сугд тоғининг ишғол этилиши ҳақидаги бу тасвир Курций Руф асарида ҳам берилган. Бу икки тасвир бир-бирига кўп жиҳатдан ўхшашдир. Курций Руф шундай шарҳлайди:

Шоҳ қолган вилоятларни ҳам забт этган, фақатгина 30 000 жангчиси булган сугдиёналик Аримаз эгаллаб турган биттагина қоя қолган эди. Улар қоя тепасида 2 йилга етадиган озик-овқат ғамлаб олишганди.

Қоя ҳамма томондан тик бўлиб, фақатгина чиқиш учун битта тор йулакча бор эди. Қоя ярмида қоронги гор бўлиб, ундан сув оқиб турарди.

Шоҳ аввалига бу жойни эгаллаш қийин деб ўйлаб кетмоқчи бўлганди, лекин барибир табиатни ўзига бўйсундириш ниятида қалъани забт этишга қарор қилади.

Шоҳ Артабазнинг ўғли Кофни Аримазга элчи қилиб юборади. Коф Аримазга қалъани топшириш кераклигини айтади. Бунга жавобан Аримаз шоҳнинг устидан мазах қилиб, Александр учини билса, қалъани қулга олиши мумкин деб кулади. Бу сўзларни эшитган шоҳ дарғазаб бўлиб, маслаҳатчиларини чақиради ва кенгашда македонияликлар ҳамма нарсасига, ҳатто учини ҳам қодирлигини яқин кунларда Аримазга курсатишини эълон қилади.

Шоҳ саркардаларни йиғиб кенгаш утказар экан, уларга қараб шундай дейди: «Ҳар қайсингиз 300 тадан энг чаққон, эпчил, қояларга чиқа оладиган йигитлардан олиб келинг!»

Сизлар билан энгилмас шахарларни, ўтиб булмас тоғ чуққиларини, Ҳиндистон совуқларини энгдик. Мен сизларга ўрнак булдим, сизлар эса жасорат курсатдингиз.

Қаршингизда турган қояга фақат битта чиқиш йули бор. Унинг бир томони аскарлар томонидан қўриқланиб, қолган томони қўриқланмайди. Уни ҳар томонлама чуқур урганиб чиқиб, энг қулай чиқиш йулини топасиз. Табиатда енгиб бўлмас тепалик булмайди. Ўзгалар забт эта олмаган Осипни ҳам забт этдик.

Тепаликка чиққанлар оқ мато кутариб менга белги беришсин. Мен қолган кучим билан қалъадагиларни чалғитиб тураман. Ким биринчи бўлиб қояга чиқса, 10 талант, кейингиси 9 талант ва қолганлар ҳам шунчадан мукофот олади, улар фақат мукофот учун эмас, балки менинг буйруғимни бажаришлари шарт».

Қояга чиқувчилар қалъани эгаллагандай завқ билан шоҳнинг ҳукмини эшитиб, кейин темир ушлагичлар тақиб тайёргарлик кўра бошлайди. Шоҳ уларга энг қулай чиқиш жойини кўрсатади. Икки кунлик овқат олиб қояга чиқувчилар қилич ва найза билан қуролланиб юқорига чиқа бошлайдилар.

Улар аввалига ҳушёрлик билан бир-бирига ёрдамлашиб, арқонлар ёрдамида кун буйи юқорига қараб кутарила бошлайди.

Нотўғри қадам қўйганлар пастга тушиб кетар, бундай даҳшатли ҳолат бошқаларни ваҳимага соларди. Барибир оғир тўсиқларни енгиб тепага чиқиб борар, ҳолдан тойган жангчилар уйкуга кетарди. Улар эрталаб душман жойлашган қалъани излай бошлайдилар. Ниҳоят, улар пастликда гордан чиқаётган тутунни куришади.

Улар келишилган сигнални бериб, уз сафдошларини санаб кўрсалар, қояга чиқиш жараёнида 32 киши ҳалок бўлибди.

Шоҳ диққат-эътибор билан эрталабдан кечгача қояни кузатарди. Йигитлар тақдири уни уйлантирарди. Эртаси куни шоҳнинг ўзи биринчи бўлиб сигнални кўриб, Кофни зудлик билан чақириб, қалъадагилар ҳузурига таслим бўлишларини айтиш учун юборади. Мабодо улар таслим бўлмаса, қоядаги йигитларни кўрсат деб тайинлайди.

Шунда Коф унга қояга чиқиб олган йигитларни кўрсатади ва македонияликлар уча олади, деб унинг устидан кулади.

Македонияликлар лагеридан труба овозлари, жангчиларнинг бақирешлари эшитилади.

Қалъа ҳимоячилари саросимага тушиб, қояга чиққанлар оз эканлигини ҳам сезмай таслим бўлишади.

Шундан сунг улар Кофни тезда орқага қайтариб, ўзларининг 30 элчисини ҳам қояни топшириш ва бу ердан талафот кўрмай чиқиб кетиш учун рухсат сурашга шоҳнинг олдига юборадилар.

Шоҳ қояга чиққан йигитлари оз эканлигини билса ҳам Аримазнинг биринчи жавобидан ғазабланиб, бундай шартномага рози булмай, уларнинг бутунлай таслим бўлишини талаб қилади. Бунга эшитган Аримаз ўзининг энг яқин одамлари билан Александрнинг олдига тушиб келади.

Александр эса уларнинг ҳаммасини боғлаб қояга осиб қуяди. Қулга киритилган ҳамма ўлжа совга тариқасида янги шаҳарлар аҳолисига бўлиб берилади. Шундан сунг Артабаз қояга ва вилоятга ҳоким қилиб тайинланади¹.

Ўрта Осиёнинг антик даврлари тасвирланган асарларда айнан бир-бирининг такрори булган кўплаб лавҳаларга дуч келамиз. Бу ҳолат айниқса, Курций Руфнинг «Александр Македонский тарихи», Аррианнинг «Александрнинг юриши» асарларида яққол кузга ташланади. Курций Руф асаридан юқорида келтирилган парчага Арриан асарида келтирилган лавҳа жуда яқин туради. Бу уринда биз ўқувчига тушунарли бўлсин учун атайлаб ҳар иккала асардан бир хил тасвирни келтирдик.

РОКСАНА

Донишманд адиблар Александр Филипп угли умрининг охириг сонияси ҳақида жуда таъсири, ўқувчини ҳаяжонга солувчи, киши вужудини ларзага келтирувчи саҳифалар битишган. Бу лавҳаларни ўқиб, бор-йўғи ўттиз уч йил умр кўрган македониялик Александр билан видолашар эканмиз, шу қисқа умри давомида қанчадан-қанча ишларни қилиб улғурганига ҳайрат билан қараймиз. Гоҳ қирғин-барот жанг билан, гоҳ сулҳ тузиб, гоҳида эса дўстлик йўли билан қанчадан-қанча улкаларни босиб олмади, дейсиз. У бизнинг ўрта осийлик бобокалонларимиз бошига не-не кулфатлар, қанчадан-қанча қирғинликлар келтирган бўлса-да, навқирон ёшида оламдан куз юмганига ачинамиз. Замона зайлига кўра бизнинг қадим юртимизда у дастлаб қирғин урушлар қилган бўлса-да, охириг дамларда аждодларимиз билан дўстлашади. Бу дўстлик ипини абадий мустаҳкам боғлаш учун у гузал Роксанага ҳукм йўли билан эмас, кўнгил йўли билан қонуний уйланади. Аммо икки қитъа подшоҳини узига асир этган Роксананинг ҳам умри қисқа бўлди. Ундан фарзанд қолмади. Жаҳон донишмандлари Александр ҳақида суз юритганда, албатта, Роксанани ҳам тилга олишади. Александрнинг онаси Олимпиада ҳам, сарой аҳллари ҳам, Роксанани ҳеч камситмади, осийлик ёввойи қиз деб унинг шаънини ерга урмади. Бутун Македония, юнонлар. Александр қўшинида хизмат қилган халқларнинг лашкарлари Роксанани улуғлар, унинг номини эъозларди.

Худо сингари узини муқаддас билган Александр Роксанага хиёнат қилмади. Осиё шоҳларидек ўнлаб гузалларни хотин қилиб олиш ҳуқуқига эга булган Александр ёлғиз қонуний хотини Роксанага содиқ қолади. Александр жуда кўплаб элларни, элатларни узига бўйсундирган бўлса-да, ёлғиз Роксананинг ишқи билан яшади. Чунки Роксана дунёда тенгсиз

¹ Курций Руф. Ўша асар, 293-бет.

гузал эди. Шоҳнинг садоқатли саркардаси Лаго угли Птолемей сузи билан айтганда, у бутун Осиёни кезиб бундай гузални ҳали учратмаганини айтганди.

Роксанани гузаллик маъбудаси Афродитага тенг қуямиз. Дунё халқлари Афродитани қанчалик танисалар. Роксана номини ҳам шунчалик яхши биладилар. Дарҳақиқат, Александрни уйлаганимизда энг аввало Роксана кўз унгимизга келади.

Сўғд тоғида асирга асосан аёллар ва болалар олинган бўлиб, уларнинг орасида Оксиартнинг хотини ва болалари бор эди. Оксиартнинг Роксана деган буйи етган қизи бор эди.

Жангчилар Доронинг хотинидан кейин бундай гузал қизни ҳеч қаерда, ҳаттоки бутун Осиёда кўрмаганликларини айтишади. Александр қизни куриб, севиб қолади. Унга уз асирга эмас, балки хотинига муомала қилгандай гапира бошлайди.

Оксиарт болаларининг ва хотинининг асир тушиб қолганини, айниқса қизи Роксананинг Александрга ёқиб қолганини эшитиб, қурқувдан узини босиб олиб, шоҳнинг ҳузурига келади, Александр унинг ҳурматини жойига қўйиб кутиб олади. Шундан сўнг шоҳ уз қайнотасига Сўғдиёнанинг ҳокимлигини топширади. Шундай қилиб, Юнонистон ва Македония билан Сўғдиёна уртасида яқин қариндошлик ипи боғланади. Александр бошлаб берган уйланиш ва никоҳ қилиш удумини унинг бошқа купгина жангчилари давом эттиради. Александр Ҳиндистонга борганда ҳам унинг купгина жангчилари маҳаллий қизларга уйланиб қолиб кетади. Сўғдиёна, Гиркания, Бақтрия углонлари эса узоқ Александрияга ҳайдаб кетилиб, уша юртларда қолиб кетади. «Мен бу ерда Александрни айбламайман, балки қўллаб-қувватлайман, — дейди Арриан ўз асарида, — чунки у қанчадан-қанча мулозамат қилган Доронинг гузал хотини олдида ҳам бош эгмаганди. Бу аёлга у ҳурмат ва ачиниш билан муомала қилади. Бу билан у ёш бўлишига қарамай, узини тута олишини курсатади»¹.

Ҳикоя қилишларича, Доронинг хотинига қўйилган соқчи қочиб кетиб, Доронинг ҳузурига боради. Собиқ садоқатли жангчисини кўрган заҳоти Доро хотини ва болаларининг тақдири ҳақида сўрай бошлайди. Шунда соқчи ҳаммаларининг соғ-саломат эканликларини, улар узларини худди уйларидагидек ҳис қилаётганликларини, хотини унга содиқ қолганини айтади. Доро хотинининг содиқ қолганини, Александр уларга азоб бермаётганлиги, зулм утказмаётганлигини эшитгач кўнгли жойига тушади. Шунда соқчи қасам ичиб: «Шоҳ! Хотинингни сен қандай ҳурмат қилган булсанг, Александр ҳам шундай ҳурмат қилмоқда. Александр жуда олижаноб, айниқса, хотинлар олдида узини тута оладиган яхши

¹ Арриан. Уша асар, 151-бет.

одамдир»¹, дейди. Шунда Доро икки қулини кукка кутариб, дуо қила бошлайди: «Зевс—жаҳонгир! Сен ердаги шоҳларнинг ҳаётини кургансан. Менга форс ва мидияликлар устидан ҳукмронликни сақлаб қолишга ёрдам бер! Агар мени Осиё подшоси қилиб қолдиргинг келмаса, менинг ўрнимни Александрдан бошқа ҳеч кимга бермагил!» Шундан сунг кўп ўтмай, Доро узининг энг яқин саркардаси Бесс томонидан хиёнаткорона ўлдирилади. Унинг яна қайтадан Осиё подшоси бўлиш орзуси руёбга чиқмайди.

Александр Доронинг хотин ва болаларига илтифот курсатади. Узини эса, иззат-икром билан дафн қилади.

Плутарх Александр Роксана қалъани ишғол этиш чоғида асир олинганлиги ҳақида ҳеч нарса демай, балки бу гузал қизни бир базмда яхши кўриб қолганлигини айтади.

Бир куни базмда Александр гузал қиз Роксанани кўриб, севиб қолади. Роксана билан турмуш қуриши эса, уни варварлар билан янада яқинлаштиради. Варварлар ҳам Александрга ишониб, уни янада ҳурмат қила бошлайдилар².

Курций Руф таъкидлашича, Оксиарт гузал қизи Роксанани Александрга ўзи инъом этади³.

Шоҳ таниқли ҳоким Оксиарт бошқараётган вилоятга келганда у дарров бўйсунди. Шунда шоҳ унга давлатини қайтариб бериб, 2 ўғлини ҳарбий хизматга беришини талаб қилади. Оксиарт хушомал қилиб ҳатто учинчи ўғлини ҳам беради. У дабдабали майхўрлик зиёфати уюштириб унга шоҳни ҳам таклиф қилади.

Майхўрлик авжига чиққанади Оксиарт 30 қизни олиб киришларини буюради. Улар ичида Роксана исмли қизи ҳам бор эди. Қизлар ичида энг гузали Роксана бўлиб, у ҳатто шоҳни ҳам ўзига жалб қилади. Александр Роксана паст табақадан бўлишига қарамай, унга уйланмоқчи эканлигини, бу эса форс ва македонияликлар давлатини янада мустаҳкамлашга ёрдам беришини айтади. Ахир, Александрнинг авлоди бўлган Ахилл ҳам гузал асирга уйланган-ку!

Бу сузларни Роксананинг отаси ҳурсанд бўлиб эшитади. Дарҳол шу ердаёқ нон синдирадилар. Бу маҳаллий халқ одати бўлиб, шунчаки, кичик бир нарсага қаноат қилиш белгиси саналиб никоҳдан ўтган деган маънони англатарди.

Шундай қилиб, давлатни бошқарадиган меросхўр ўғил тугиб бериши учун Осиё ва Европа шоҳи бу қизга уйланади. Олдинига унинг дустлари бундай воқеадан уялиб юришади, лекин кейинчалик қуниқиб кетишади.

¹ Арриан. Ҳаёт асар, 151-бет.

² Плутарх. Ҳаёт асар, 430-бет.

³ Курций Руф. Ҳаёт асар, 319-бет.

Айрим тарихчилар Александрнинг Барсина исмли гузали булганлигини, ундан Геркулес исмли угли ҳам борлигини таъкидлашади. Бу ҳақда Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асарида кенгроқ маълумот берилган.

Айтишларича, Александр айш-ишрат кунларида Барсинани таклиф қилар экан. Бироқ Барсина Александрнинг қонунсиз хотини булган дейишади. Яъни асираси, хуштори булган экан. Ҳатто атрофидаги яқин кишилари шоҳнинг Барсинага уйланишини таклиф қилган эканлар. Барсина Александрдан бир-икки ёш катта булган. Бошқа манбаларда эса, Барсина дастлаб Птолемейнинг хуштори булганлиги қайд қилинади. Бир базми жамшидда шоҳ бу гузал билан пинҳона учрашиб қолиб, сунгра уни узининг асираси қилиб олган экан. Птолемей эса Барсина билан шоҳ уртасида сирли яқинлик борлигини сезгандан сунг, бу гузал билан орани очиқ қилади.

Александр эса ёши узидан катта булгани учунми, ёки илгари ким биландир алоқаси борлигини сезгани учунми, Барсинага уйланишни рад этади. Шунинг учун ҳам Барсина қонунсиз хотини булганлиги сабабли шоҳнинг улиmidан сунг Геркулес тож-тахт даъвогари булолмайди.

Таъкидлашларича, Геркулес аслида Александрдан бўлмай, Барсинанинг қандайдир бир уйнашидан булган экан. Бу сирни фақатгина Барсина билар экан. Ҳатто у бир базмда ичкиликбозлик кучайиб кетиб, яқинларидан бирига бу сирни очиб, оғзидан гуллаб қуйган. Александр билан ораларини мустаҳкамлаш учун Геркулес ундан булганлигини айтиб, шоҳни қувонтиришга ҳаракат қилган. Бироқ купчилик бу сирдан хабардор булиб, Геркулес шоҳнинг угли эмаслиги ва Барсина унинг ноқонуний хотини булганлигини ҳисобга олиб, Александрнинг улиmidан сунг Геркулесни ҳатто йуқлашмайди ҳам.

Ниҳоят, қурулланган саркарда ва сарой оқсоқоллари маълум бир тартиб урнатиш учун салтанатга йиғиладилар Пердикк Александрнинг Роксанадан яқин орада тугиладиган боласини кутишни таклиф қилади. Агар угил тугилса, уни отасининг вориси қилиб тайинлашни маълум қилади. Мелеагр эса бу муаммони ҳал қилишни кечиктирмасликка, подшонинг ҳозир ҳаёт булган ворисларидан фойдаланишни маслаҳат беради. У Пергамеда Александрнинг Барсина деган хотинидан туғилган Геркулес исмли угли борлигини таъкидлайди. Лагерда эса Александрнинг укаси Арридей борлигини, унинг кунгилчанлигини таъкидлаб, жон-жон деб ўз подшоси каби қабул қилажагини эслатади. Птолемей Арридейни подшо сифатида тан олмасдан, унинг оғир касаллигини эслатиб ўтиб, Александрга энг яқин амалдорлардан шоҳ сайлашни таклиф қилади.

¹ Юстин. Эпитома Помпея Трога. «Вестник древней истории», 1954, № 3, 209-бет.

Пердикк таклифи устун келиб, унга купчилик қушилади. Шундан қилиб, Роксананинг туғишини кутишга, агар угил тугилса, унга устозлик қилишни Леонат, Пердикк, Кратер ва Антипартга топширишга қарор қиладилар. Ҳамма ана шу устозларга сузсиз буйсунишга қасам ичишади¹.

Роксана угил кўради. Лекин кўп ўтмай Роксана ҳам, унинг угли ҳам жаллодлар қўлида nobуд бўлади.

Бошқа бир манбада келтирилишича, Роксана ҳомиладор бўлиб ой-куни яқинлашганда, Александр улиб қолади. Роксана Александрнинг жасади олдига келиб, ўзига тутолмай энтикиб-энтикиб йиглайди-да, сунгра эрининг жасадини қучиб, сочларини ёйиб, юзларини тирнаб, телбаларча урнидан туради. Александр худди тирик одамдек, кузлари ярим очиқ ҳолда ётарди. Осиёлик шоҳона кийим Александрга жуда ярашиб турарди. Олтин суви юритилган камарига олтин дастали ханжар тақиб қўйилган эди. Роксана ханжарни шиддат билан олиб, кукрагига санчади-да, Александрнинг устига қулаб тушади. Бу воқеа куз илғамас даражада тез рўй берганди. Ҳеч ким Роксанага ёрдам беришга улгурмайди. У аллақачон ўлган эди. Йигилганлар Роксананинг ўлимига беҳад ачинишади. Муҳаббатсиз содиқлик фақат афсоналардагина бўлганлигини айтишади.

•ОСИЁ ШОҲИ•НИНГ ОДАТЛАРИ

Ўрта осиеликлар Александрни фақат нафрат билан эслаб қолмайди, балки унинг бошқа босқинчилардан фарқли ижобий томонлари ҳам бўлганлигини тан олишади. Бу унинг энг аввало бизнинг энг қадимий маданиятимизни йўқ қилишга уринмаганлигида, қадимий урф-одатларимизни тиклаб, уни қабул қилганида кўринади. Жумладан, ўрта осиеликларнинг урф-одатини ўрганиб, уни қабул қилади. Маҳаллий халқ тилини ўрганади ва шу тилда сўзлашади. Маҳаллий халқ маданиятига катта эътибор ва ҳурмат билан қарайди. Ўз жангчиларини ҳам ўрта осиеликларнинг тилини, урф-одатини, маданиятини ўрганишга даъват этади. Бунинг учун махсус буйруқ чиқаради. Шунингдек, ўз тили ва маданиятини ўрганишни ҳам маҳаллий халқдан мажбуран талаб қилмайди.

Александрга шарқона либос жуда ярашарди. Македонларнинг кийимида у худди ёш болага ухшаб қоларди. Осиёликлар кийимида эса янада виқорли салобатли бўлиб кўринади. Шунинг учун у қишлоқ ва шаҳарларни айланганда ҳам фақат македониялик кўриқчилар билангина эмас, балки ёнига маҳаллий халқнинг ўзига содиқ ўғлонларидан ҳам

¹ Юстин. Эпитома Помпея Трога. «Вестник древней истории». 1954, № 3, 223—224-бетлар.

илиб юра бошлайди. Александрнинг юз-кузлари ҳам осиеликларга ўтшарди. Айниқса, шарқ либосини кийганда уни осиелик йигитлардан ажратиб бўлмасди. Осиелик шоҳларга хос бошидаги тожи уни фарқлаб турарди.

Александр фақат шарқ либосини кийиш билан кифояланиб қолмасдан, ерли халқнинг мавсумий байрамларида, худо йулига қурбонликлар келтирган маросим кунларида ҳам, ҳатто тўйларда, шодиёна давраларда ҳам қатнашди. Ерли халқнинг тилини тулиқ ўрганишга улгурмаса ҳам, у кундалик муомалада қўлланиладиган сўзларни билиб олганди.

Александрда яна бир шундай ижобий характер бор эдики, бирон насага муҳтож бўлиб келган ерли халқ вакилларига албатта ёрлам берарди. Агар айб иш қилиб қўйган бирор киши шоҳнинг ҳузурига келтирилганда, у ўз айбини буйнига олиб, кечирим сўраса, айбдорнинг гуноҳидан кечиб юборарди.

Мабодо биронта грек ёки македон ерли халқнинг қизларига уйланиб қолса, туйни утказиб берар, тўй шодиёнасида ўзи ҳам қатнашарди.

Купгина тадқиқотчилар, Александрнинг осиеликлар урф-одатини қабул қилганига шубҳа билан қарайди. Александрнинг фақат салбий томонларини талқин қилишга, уни фақат қора қилиб курсатишга ҳаракат қилишди.

Осиега, жумладан Урта Осиёга бостириб келган ҳеч бир босқинчи Александр каби ерли халқнинг маданиятига хайрихоҳлик билан қараб, урф-одатини қабул қилишга киришган эмас. Масалан, араб босқинчилиги (VII аср) даврида, ўша давргача бўлган маданий бойлигимиз оёқ ости қилинган эди. Жумладан, сўғд ёзуви йуқолади, нодир китоблар ёқиб юборилади, энг қадимги зардуштийлар дини тақиқланади. Урф-одатларимиз унуттирилади. Араблар ерли халққа ўз маданиятини сингдиради, ўз ёзувини жорий қилади, динини қабул қилдиради. Ўзининг урф-одатини ургатади. Халқимиз энди араб ёзувини урганиб, дини ва урф-одатини қабул қилиб, илм-фан ривожлана бошлаганда XIII асрга келиб, Чингизхон яна маданиятимизнинг ноёб намуналарини ёқишга киришади. Донишмандларимизни ваҳшийларча ўлдиради. Мактабларни ёқади. Илм-фаннинг ривожига болта уради. Барча соҳада ваҳшийлик авжига чиқади, халқимиз бошига офат ёғилади. Бу уринда К. Маркснинг ушбу фикрини келтириб ўтиш мақсадга мувофиқдир:

«Яхшиямки, Чингизхон истилочилиги узоқ давом этмади. Амир Темур унинг охириги сулоласига зарба берди.

Араб истилочилиги эса сўғд ёзувидаги барча асарларни, у қандай томонга, қайси соҳага қаратилган бўлишига қарамасдан, ёқишга ҳукм қилди. Умуман, қадимги сўғд ёзуви туширилган буюмлар ҳам, идиш ва тангалар ҳам йуқ қилинади.

Сугд ёзувини қўллаган кишилар қаттиқ жазога тортилди». Шу жиҳатдан олиб қараганимизда, Александр Македонскийнинг сиёсатида бундай ваҳшийликлар бўлмаган. Маҳаллий халқ ёзуви, маданияти, урф-одатига умуман дахл қилинмаган. Аксинча, ерли халқнинг маданиятини янада ривожлантириш таъкидланган. Шу ижобий томони билан Александр ўзидан илгариги утган ёки ўзидан кейинги босқинчи шоҳлардан кескин фарқ қилади. Бу нарса айниқса босиб олинган улкалардаги ерли халқ маданиятига муносабатда яққол кўзга ташланади. Масаланинг мана шу томонларини ҳисобга олиб, гарчи у бизнинг улкамизга бостириб кирган бўлса ҳам, бутунлай қоралайверишимиз тугри эмас.

Курций Руфнинг таъкидлашича, Александр Осиё шоҳи бўлиб олгандан сўнг Осиё шоҳларига ҳос димоғдорликка берилади, уларни тиз чуқишга мажбур этади. Ундаги бундай салбий ҳислатларни ҳазм этолмаймиз. Курций Руф ёзганидек, Александр Парфия ерларига қайтиб келар экан, ўзини эркинроқ ҳис қила бошлади, шунинг учун ҳар гал шоҳларга ҳос димоғдорлик ва такаббурлик билан иш тутайди.

Урф-одати, кийимлари, энди ўзининг буюклигига мос бўлмай қолганлигини уйлаб, Эрон шоҳлари кийимини кияди ва худо каби ўзини буюк тутайди.

Ҳатто у енгилган халқларни энди Эрон шоҳлари каби тиз чуқишга мажбур қилади. Форсларнинг урф-одатларини қабул қилиб, форс шоҳлари каби димоғдорлик ва виқорлик билан тахтда утиришни урганайди¹.

Европага юбориладиган хатларга ўз узуги билан, Осиёга юбориладиган номаларга эса Доронинг узуги билан муҳр босар, икки одам тақдирини эгаллашга уринарди.

Сўнгра у ўз дўстлари ва ҳатто саркардаларини ҳам форслар кийимини кийишга мажбур эта бошлайди. Унинг саройида Дороникига ўхшаш 360 та ёлланган аёллар бўлиб, уларни ахталанган хизматкорлар қуриқлаб юришарди.

Александрдаги бундай кескин ўзгариш кекса жангчиларнинг норозилигини ошириб қаттиқ ташвишга соларди. Айниқса, Филиппнинг эски сафдошлари «галаба қилиб қайтага кўп нарсани йуқотдик», деб куюниб қуярди. Кекса жангчилар бир-бирига «Енгилганлар урф-одатига ўрганиб қолиб, улар кийимида қандай қилиб уйимизга қайтамиз. Шоҳ эса буюк македон ҳукмдоридан Доронинг бир ҳокимига айланди, у кўпроқ енган эмас, енгилган одамга ўхшайди», деб суз отарди. Шоҳ уларни хафа қилиб қўйганини сезиб, кўнгилларини олиш учун қимматбаҳо совғалар беради, лекин бу нарса уларнинг кўнглига таскин беролмасди. Жангчиларнинг хомуш ҳаракати, норозилик кайфияти кўзгонлар келтириб чиқармаслиги учун уларни уруш билан чалғитишни маъқул деб билади. Чунки Бесс шоҳона тарзда ўзини Артаксеркс деб

¹ *Курций Руф. Ўша асар. 209-бет.*

атаб. зудлик билан атрофига скифларни ва Танаис дарёси бўйича яшовчи барча элатларни йиға бошлаганди.

Плутарх ҳам Александрнинг маҳаллий халқ кийимини кийиб, урф-одатини қабул қилганлигини таърифлайди. Александр Гирканиядан қушини билан Парфияга келади. Бу ерда у биринчи марта, македонияликларни янги урф-одатларга урганиш учун ерли халқнинг кийимини кияди. Лекин бу либос унга ғалати туюлади. Шунинг учун у шундай кийим танлайдики, бу либос ҳам мидияликларни, ҳам эронликларнинг кийимини эслатарди. Александр бу либосини маҳаллий кишилар билан учрашганда ёки уйда дўстлари билан суҳбатлашганда киярди. Лекин кейинчалик уни бу кийимда бирон жойга борганда, элчиларни қабул қилганда, ҳам қуриш мумкин эди. Македонияликларга Александрни бу кийимда қуриш азоб эди. Лекин унинг ҳамма нарсаса одил куз билан қараши, уларни мурувват қилиб, муомала қилишга мажбур этарди¹.

Шундай қилиб, шоҳ маҳаллий урф-одатларга мослашиб яшай бошлайди. Унинг фикрича, маҳаллий аҳоли билан яқин алоқа қилибгина улар устидан ҳукмронликни ўрнатса бўлади. Бу нарса унга узоқ сафарга отланганда ҳам керак эди. Шу мақсадда у уттиз минг ўғил болани олиб, уларга тарбиячиларни бириктирала. Улар бу болаларга грек ёзуви ва гилини ҳамда македонияликларнинг қуроллариини ўргатишлари керак эди².

Диодор ҳам Александрнинг шарқ урф-одатини қабул қилишини таъкидлаб ёзадики, Александр энг кучли рақибини ҳам эронликлар урф-одатига қура рози қилдим ва энди менга тенг келадиган ҳукмдор бўлмаса керак, деб уйлайди. Эрон шоҳларига хос булган шоҳона ҳаётни бошлайди. Саройбон қилиб купроқ осиёликларни танлайди. Улар орасида Доронинг акаси Оксарф ҳам бор эди.

Шундай қилиб, Александр форсларнинг ҳам урф-одатларини қабул қила бошлади. Ҳатто отларни ҳам форсларга ухшаб безайди. Бу эса купгина македонлик жангчиларга ёқмас эди. Шунда Александр ҳар хил совғалар бериб, уларнинг овозини учиради³.

Айрим тадқиқотчилар Александрнинг ерли халқ урф-одатини қабул қилиши эзгулик мақсадида эмас, балки ёвузлик ва босқинчилик йўлидаги бир ғилоф эди, деб ёзадилар. Бу ерли халқни буйсундириш ва жиловлаб олишнинг қулай усули эди.

Ҳақиқатан ҳам Александрда шундай мақсад булган, лекин ерли халқнинг маданиятини оёқ ости қилмай, уни эътироф этишга интилишининг ўзи муҳимдир.

¹ Плутарх. Ўша жойда, 429-бет.

² Ўша жойда.

³ Диодор. Ўша асар, 109-бет.

Яна бир муҳим томони шундаки, Александр босиб олган вилоятларга маҳаллий халқ вакилларида, масалан, Суғдиёна ерларига Оксарт, Сисимифр, Херманларни ҳоким қилиб тайинланган. Бу одат ҳам ўзга босқинчиларда булмаган. Балки шунинг учундир, шарқ халқлари Александр Македонскийни Искандар Зулқарнайн қиёфасида тасаввур қилишган.

Биз яқингинагача Александр Македонскийни ижобий шахс қиёфасида қуриб келардик. Уни Искандар каби адолатли ва инсофли шоҳ деб билардик. Александр билан Искандар қиёфасини бир деб билардик. Уларнинг ички ва ташқи қурилиши бир-бирининг акси деб уйлардик. Александр деганда Искандарни, Искандар деганда Александрни тасаввур этардик.

Грек ва Рим насри билан яқиндан танишганимиздан сўнг Александр ҳақидаги ижобий тасаввурларимиз бутунлай узгарди. Александрни узлари улуглаган ва бошқаларнинг ҳам улуглашини башорат қилган Курций Руф, Арриан, Плутарх, Диодор, Помпей Трог, Юстин каби қадимги дунёнинг донишманд адиблари Александрнинг салбий қиёфасини, унинг ваҳшийлик ва ёвузликдан иборат ҳаракатларини ҳам ҳаққоний курсатиб берадилар. Чунки бу улуг ёзувчилар тарихни сохта тасвирлар билан бўяб кўрсатишни гуноҳ деб билганлар. Александр ҳар қанча улуг булмасин, уни фақат мақтаб, ижобий томонларинигина курсатишни маъқул кўрмаганлар. Биз грек ва Рим тарихий насрини уқиб, Александр билан Искандар ўртасида бир-бирига қарама-қарши бўлган катта тарихий ҳақиқат ва бадий талқин борлигини кўрдик. Чунки бу улуг адиблар инсоният олдидаги, келажак олдидаги ижодкор бурчини, масъулиятини чуқур ҳис қилгандир. Биз уларни ҳақиқатни ёзгани учун ҳам улуглаймиз. Антик дунёмизни бизга ҳаётий тарзда, реал ҳолда қайтариб берганликлари учун ҳам грек ва Рим адиблари қадрлидир. Грек ва Рим тарихий насри эса худди шарқ классик адабиёти каби дилимизга яқиндир.

Грек ва Рим тарихий насрини катта наҳрга қиёс қилсак, ушбу ёзганларимиз унинг моҳиятини англаш йўлидаги ишларининг бир томчисидир.

Қадимги грек ва Рим тарихий насрини ўрганиб, Ўрта Осиёнинг антик даврлари ҳақида қўплаб йирик илмий тадқиқотлар яратиш мумкин.

ГЕФЕСТИОН ВА КРАТЕР

Гефестион номи ҳали купчиликка номаълум бўлса керак. Хусусан ўрта осийликлар узларининг бу антик утмишдошлари билан яқиндан таниш эмасдилар. Узоқ Македониядан келган бу донишмандсифат саркарда ўрта осийликларнинг миллий урф-одатларига, турмуш тарзига ҳайрат билан қарайди. Бу ердаги скиф, массагет, шак, дак

қабилаларининг урф-одати унга жуда ёқиб қолганди. Ҳатто Александрни ҳам маҳаллий халқнинг урф-одатини қабул қилишга ундаган ҳам Гефестиондир. «Ҳақиқий Осиё шоҳи унинг урф-одатини билибгина қолмай, уни узига қабул қилиши керак», дерди у ҳар сафар Александрга. Ҳатто унинг ўзи ҳам шоҳ билан бирга осиеликларнинг урф-одатини қабул қилади. Осиёликларниқига ухшаш кийимларни кийиб шоҳ билан ёнма-ён юради.

Маълумки, қадимда осиеликларнинг кийими бир-биринга жуда ухшаш булган. Бу нарса, энг аввало, Осиё иқлими билан боғлиқ эди. Ҳозир ҳам Осиёдаги купгина халқларнинг миллий кийиниши бир-бирига яқин десак янглишмаймиз. Гефестион антик бобокалонларимизнинг фақат миллий кийимини кийиш билан чекланиб қолмай, уларнинг тилини ҳам урганишга киришади. Маҳаллий халқ вакиллари билан дустлашади. Бу борада Александрга ўзининг қимматли маслаҳатларини бериб, улкан давлатни мустаҳкамлаш учун маҳаллий халққа ҳуда-беҳуда тазийқ утқазариш бефойда эканлигини, иложи борица бу ердаги қишлоқ ва шаҳар аҳолиси билан дўстлик алоқаларини урнатишни таклиф қилади. Шоҳ Гефестионнинг бу доно гапларини қабул қилиб, ўзининг байрам тантаналарига айрим маҳаллий қабила оқсоқолларини ҳам таклиф эта бошлайди. Гефестиондаги бундай инсоний фазилатни сезган бобокалонларимиз уни ўзларининг энг яқин кишиларидек қабул қила бошлайди. Кейинчалик Гефестион қишлоқма-қишлоқ юриб, хонадонларда меҳмон бўлади. Шоҳ томонидан айрим имтиёزلарни олиб беришга ҳаракат қилади.

Гефестион Александр билан Роксананинг тўй тантанасида осиеликларга хос ўйнайди.

Гефестионга қарама-қарши қутбда турувчи Кратер эса, бутунлай бошқа одам. У маҳаллий халқни купроқ жазолаш ва қаттиқ тазийқ утқазариш тарафдори бўлиб, маҳаллий халқни эзиб, урф-одатини оёқ ости қилишни истайди. Ҳатто Александрни ҳам бу йўлдан қайтариб, маҳаллий халқнинг урф-одатини зинҳор қабул қилмасликка чақиради. Қишлоқларга ўт қўйиб, шаҳарларни вайрон қилишни таклиф қилади. Фақат зулм ва жабрлаш йўли билангина давлатни мустаҳкамлаш мумкин, деб айтади. Ҳатто Александр гузал Роксанага уйланганда тўй тантанасини ўтқазаришни рад этади. Европалик Александрдай буюк шоҳнинг осиелик бир ёввойи қизга уйланиши ўта шармандалик, чидам бўлмас даражада уят иш деб билади. Ҳатто бу тўй тантанасига қатнашмай, кетиб қолади. У маҳаллий халқ вакилларининг арз-додларига қулоқ солмас, ҳатто ҳақ гапни айтганларида ҳам жеркиб берар, керак булганда калтаклаб, оғир жазоларга тортар, бегуноҳ кишиларга ҳам жабр-ситам утқазаришга ҳаракат қиларди.

Муаррих аломалар Гефестион ва Кратер ҳақида қизиқарли лавҳаларни битишган. Мана шу тарихий далиллар орқали ҳам Гефестион ва Кратерга

хоё хусусиятларни англаб олиш мумкин. Шу уринда Плутархнинг икки зотга берган таърифини келтириб ўтиш уринлидир. Плутархнинг таъкиллашича, Александрнинг яқин дўсти Гефестион унинг варварлар билан яхши муомалада бўлганини қўллаб-қувватласа, Кратер ватанига содиқ қолиб иш кураётганини билиб, жуда хурсанд бўлади. Шоҳ варварлар билан Гефестион, грек ва македонияликлар билан эса Кратер орқали иш куради. Бу дўстларнинг биринчисини дилдан яхши қуриб, иккинчисини ҳурмат қиларди. Гефестион Александрнинг дўсти бўлса, Кратер — шоҳнинг дўсти деб атардилар¹. Шу боисдан Кратер билан Гефестион пинҳона бир-бирларини ёмон қуришарди, баъзида эса улар ўртасида жанжал ҳам чиқарди. Шунинг учун ҳам байрам тантаналарида бир даврала шароб ичмас, Гефестион борган тантанага Кратер, Кратер келган тантанага эса Гефестион ташриф буюрмасди. Александр бу икки қадрдон дўстни яраштириб қўйишга бир неча бор уринади. Ҳатто улар энди аччиқ-чучук гапларга бормаслигини айтиб шоҳга суз берадилар. Шоҳ икки дўсти билан шароб ичиб, орадан гина-қудуратли гаплар ўтган бўлса унутишга даъват этади. Ўшанда эрталабгача шароб ичиб, дўстликни тиклаган қадрдонлар орадан бир неча кун иттич, яна бир-бирига кесатиб гапиришни бошлайди. Зевс шарафига уюштирилган тантанада Гефестион суз олиб, ерли халқнинг урф-одатини мақтаб, шоҳнинг эғнидаги осийликлар кийими жуда ярашганлигини айтади, йигилганларни шоҳдан ибрат олишга чақиради. Шунда Кратер кесатиб, Гефестионнинг ота уруғи аслида осийликлардан бўлганлигини гапириб қўяди. Гефестион бундай аччиқ таънани кутаролмай, қўлидаги шаробни Кратернинг юзига сеппиб юборишига сал қолади. Бироқ Зевснинг ҳурмати, тантанасини бузишдан ўзини зўра тўхтатиб қолади.

Шундан сунг шоҳнинг бу икки дўсти ўртасидаги нифоқ тобора кескинлашиб бориб, бир-бирига душманлик кайфияти билан қарай бошлайди. Александрнинг уларни яраштириш йўлида қилган барча уринишлари зое кетади.

Ҳатто Кратер мухолифи Гефестионни ўлдириш пайига тушиб, пинҳона фитна уюштириб юради. Бироқ бу фитнани амалга оширишнинг ҳеч қўлай фурсатини тополмайди. Бунинг устига, Ҳиндистонга бораётганда улар бир-биридан анча ўзоқлашиб кетади. Бу вақтда Гефестионнинг мавқеи анча ошиб, катта қўшинга саркарда бўлганди.

Хўш, Гефестион билан Кратер ўртасидаги кескин зиддият охиrhoқибат нима билан тугайди? Бу ҳақда Плутарх қизиқ бир воқеани келтириб ўтади.

Ҳиндистонда улар ўртасида чиққан жанжал бир-бирларига қилич ялангочлашгача бориб етади. Дўстлари уларни айириб қўйдилар. Шу

¹ Плутарх. Уша асар, 437-бет.

пайт отда етиб келган Александр Гефестионни койиб беради. Ҳамманинг оллида уни аҳмоқ деб атаб, агар Александр унга шафқат қилмаса, у сариқ чақали кимса бўлиб қолишини, бу ҳақда уйлаб кўришини маслаҳат беради. Кратерни ҳам қаттиқ ҳақоратлайди. Сўнгра иккаласини ҳам хонасига олиб бориб, яраштиради. Амон номи билан онт ичиб айтадики, одамлар ичида иккаласини ҳаммадан ортиқ кўради. Агар яна уларнинг уришиб қолганини эшитса, ё иккаласини ҳам ўлдиради, ёки жанжални ким биринчи бошлаган бўлса ушани. Айтишларига қараганда, шундан сўнг улар бир-бирига ҳатто оғир ботадиган гап айтишмай, иноқ бўлиб кетишган¹.

Александр, Гефестион ва Кратер ўртасидаги муносабатни шарҳлаб Диодор ҳам қизиқарли бир дилилни келтириб ўтади. У ўзининг «Тарихий кутубхона» асарида таъкидлашича, Александр Гефестионни ўзининг энг яқин дўсти деб ҳисоблар ва уни жуда яхши кўрар эди. Кратер ҳам Александрнинг энг яқин дўсти эди.

Лекин Александр кўпроқ Гефестионни яхши кўрар эди. Бу ҳақда Александр шундай дейди: Кратер шоҳни севса, Гефестион Александрни севар эди².

Бу уринда Плутарх билан Диодорнинг Александр, Гефестион ва Кратернинг муносабатлари хусусида айтган фикрларида маълум даражада ўхшаш томонлар бор. Мухими шундаки, бу икки антик аллома ҳам бу шахснинг ўртасидаги муносабатларни туғри шарҳлаб беришган.

Александрнинг ҳарбий юриши хусусида тухталганда, шу нарсани ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, унинг қўшинлари орасида инсофли Гефестион, Каллисфен сингари беҳуда қон тукмаслик, истило қилинган ерларда халққа жабр-зулм ўтказмаслик учун курашувчи кишилар ҳам бўлган. Шоҳни адолатга чақирувчи, маҳаллий халқ билан иложи борица сулҳ тузиб, тинчлик йули билан иттифоқ тузиш тарафдорлари ҳам бўлган. Балки шу туфайлидир, ҳатто кескин қаршилик кўрсатган қалъа ва қабилаларнинг ҳокимлигини ҳам Сисимифр, Артабаз, Оксиарт каби маҳаллий халқ кишиларига қайтариб беради. Шунинг учун ҳам уларнинг ҳаммасини қонхўр, ўта золим кишилар бўлган дейишимиз туғри эмас.

Александр Гефестионга жуда ишонади ва уни қадрлайди. Шунинг учун ҳам қўшинни иккига бўлиб, уларнинг бирига Аминторнинг ўгли Гефестионни, иккинчи қисмига эса Дрониднинг ўгли Клитни саркарда қилиб қўяди. Бундай юксак унвон ва катта ишончга камдан-кам саркардалар эришарди.

Диодорнинг таъкидлашича, Александр Гефестионнинг улиmidан жуда қаттиқ қайғуга тушади. Уни дафн қилиш маросимини жуда яхшилаб ўтказди. Бутун Осиё бўйича қимматбаҳо безакларни йиғдириб унинг

¹ Плутарх. Ҳама асар, 437-бет.

² Диодор. Ҳама асар, 127-бет.

қабрига қуйдиради ва қабр атрофини 10 стадий кенгликдаги девор билан урайди ва шу ерга бир қанча пальма дарахтини экади. Бутун Осиё буйича мотам эълон қилади.

Гефестионни фақат осиеликларгина эмас, ҳатто олис Македония ва грецияликлар ҳам яхши кўрарди. Чунки бу донишмандсифат инсон осиеликларни қадрлаб, уларнинг урф-одатини улуғлагани ҳолда, македонияликларни ҳам жуда яхши кўрарди. Мисрнинг қутлуг тупрогини, она юртини соғинганлигини изҳор этиб, ватандошларига мактублар йўлларди. Гефестион қайси қабила ёки элатдан булмасин, инсон зотига яхшилик қилишни ўйларди. Шунинг учун ҳам Гефестионнинг улими ҳақидаги хабарни эшитиб, Македония ва мисрликлар чуқур қайғуга гушадилар. Узоқ улкаларда туриб, замондошлари Гефестион шарафига мотам тутадилар. Ҳатто унинг номини абадийлаштириш учун курашадилар. Бу ўринда Аррианнинг «Александрнинг юриши» асарида битилган қуйидаги ифодалар диққатга сазовордир:

Бу пайтда Александр сувда ҳам кўп машғулотлар ўтказади. Аскарлар сувда ўзаро куч синашади. Ғолибларга гулчамбарлар беришарди.

Александр олдида Амон юборган Феорлар келишади. Улар Александр билан Гефестионнинг Амонни ёд этиб, уни унутиб юбормаслик кераклигини маслаҳат бериш учун келишганини айтишади. Бундан ташқари, Амон Гефестионга қаҳрамонлик келтирадиган қурбонлик зарурлигини айтиш учун юборилганини ҳам айтишади. Александр бунга рози бўлиб, Гефестионни қаҳрамонлардай кўкка кўтаради.

Мисрда кўп ноҳақликлар қилган, озғин одам Клеменга у ёзма буйруқ жунатади. Клемен қуйидагича хат ёзиб, Александрга жунатади. «Александрияда Гефестионга атаб минора қуриш керак Минора Форос ороли ва шаҳар ўртасида қурилса, миноралар ичида энг чиройлиси буларди. Уни Гефестион номи билан аталиб, номи минорага уйиб ёзилиши керак» Унинг бу таклифи яхши, ҳеч нарса деб булмайди. Лекин хатнинг давомини ўқиб чиққандан кейин, катта бир мамлакатнинг шоҳи ёзган бундай гапларга қўшила олмайман, дейди Арриан. Хатнинг давоми қуйидагича: «Агар мен Гефестионга атаб қурилган ибодатхонанинг яхшилигига ишонч ҳосил қилсам, унга қурбонликлар келтириляётганини билсам, сенинг барча қилган ёмонликларингни кечираман ва келажакда сен нимаики қилсанг, мендан ёмонлик кўрмайсан»¹.

Курций Руф ҳам шундай кичик-кичик воқеалар баёнига кенг эътироф берган.

¹ Арриан. Ўша асар. 232-бет.

БАКТРИЯ ТОМОНЛАРДА

Арриан уз асарида Гирканиа, Марғиёна, Сугдиёнада бўлиб утган воқеаларга алоҳида-алоҳида изоҳ беради. Бу ўлкаларнинг табиати, у ерларда яшовчи қабилаларнинг яшаш шароити ҳақида қизиқарли лавҳалар келтиради. Айниқса, тарихий воқеалар тафсилоти кўпроқ баён этилади. Бактрияда бўлиб утган воқеаларга тўхталар экан, яна бир қатор воқеаларнинг тафсилотларини сузлаб беради. Бу уринда, айниқса, Бактрия ўлкасида юз берган воқеалар ҳақида ҳикоя қилувчи айрим фактларни келтириб ўтиш жоиздир.

Курций Руф Бактрия табиатини шундай тасвирлайди:

«Бактриянинг табиати бой ва хилма-хил эди. Баъзи жойларда яхши ҳосил берувчи дарахтлар ва узумзорлар бўлиб, қолган жойларда суғорилиб бугдой экиларди ва яйловлари ҳам бор эди.

Лекин кўп қисми одамсиз, ҳосилсиз қумли жой эди. Понтадан эсган шамол қумларни у ёқдан бу ёққа тузғитиб, кичик тепаликлар ҳосил қилар ва йулларни ёпиб қўярди.

Шунинг учун бу ерлардан ўтувчилар уз йулини юлдузлар орқали аниқлар эди. Кундуздан кўра кечаси юриш осонроқ эди. Ҳосилдор ерларда одамлар зич бўлиб, отлар ҳам кўп эди. Шунинг учун Бактрияда 30000 отлиқ бор эди.

Бу вилоятнинг пойтахти Бақтр бўлиб, у Парапамис ёнбағрида жойлашган. Унинг яқинида Бақтр дарёси оқарди. Шу дарёнинг номи вилоятга ва унинг пойтахтига қўйилганди»¹.

Курций Руфнинг ёзишича, Бактрия вилоятининг ҳокимлиги Артабазга топширилиб, бу ерда катта қўшинни доклари билан қолдирилади².

Арриан ҳам Бактриянинг ҳокими Артабаз бўлганлигини таъкидлайди. Бироқ кейинчалик Александр Артабазни Бактрия ҳокимлигидан олиб ташлайди. Буни Артабазнинг ўзи илтимос қилиб, анча қариб қолганини айтади. Артабазнинг ўрнига Бактрияга Николайнинг ўғли Аминтани ҳоким қилиб тайинлайди³.

Александр Бактрияга қараб юради. Кратернинг 600 аскарлари билан Полиперзонт, Аттал ва Алкетни Катан ва Аветанга қарши юборади. Улар Паретак ерида ҳеч бош эгмаган мардонавор халқ эдилар. Икки ўртада қаттиқ жанг бўлади. Бу жангда Кратернинг аскарлари ғолиб чиқишади. Катан жангда ҳалок бўлади. Асирга тушган Австанни

¹ Курций Руф. Ўша асар, 263-бет.

² Курций Руф. Ўша асар, 263-бет.

³ Арриан. Ўша асар, 148-бет.

Александрнинг олдига олиб келишади. Душманнинг 120 отлиқ аскар ва бир ярим минг пиёда аскар халок бўлади. Қўзғолонни бостириб, Кратер қўшини билан Бақтрияга қараб юради. Бақтрияда эса Каллисфен ва унинг йигитлари билан қаттиқ туқнашув бўлиб ўтади.

Баҳорнинг охири кунларида Александр катта қўшин билан Бақтриядан ҳиндларга қарши юради. Бақтрияд у Аминтани 3500 отлиқ аскар ва 10000 пиёда аскар билан қолдиради. Ун кун деганда Кавказдан ўтиб, ўзи Бақтрияга биринчи юришида паропамисадлар ерида барпо этган Александрия шаҳрига келди.

Александр Драпсакка етиб келгач, қўшинларига дам олдириб, сўнгра уни Бақтрияди Аорн шаҳрига томон бошлаб кетади. Бақтрияди энг катта шаҳар Аорн эди. Қолган шаҳарларни у йўл-йўлакай қўлга киритганди. Аорнда, Крелалда Андрокловнинг ўғли Архелей бошчилигидаги қўшинни қолдиради. Ҳеч қандай қаршиликсиз таслим бўлган бақтрияликлар устидан Артабазни ҳоким қилиб қўяди.

Артабаз анча кексайиб қолган нуроний чол бўлгани учун кейинчалик Александр уни Бақтрия ҳокимлигидан озод қилади. Бироқ унга бўлган ҳурматини йўқотмайди.

Аррианнинг ёзишича, Александр Бақтрияга биринчи бор юришида паропамисадлар ерида барпо этилган Александрия шаҳрига келади. Александрия шаҳрининг ҳокими бу пайт Гиппарх эди¹.

Мана шу фикрдан ҳам кўриниб турибдики, паропамисадлар Бақтрияга яқин жойлашганди. Арриан ҳам паропамисадларни Бақтрияга чегарадош эди, дейди. Арриан берган тасвир уша «Искандар кўл» атрофидаги табиат тасвирини эсга солади.

Курций Руф ҳам Александрнинг паропамисадлар ерига келганлигини, бу ерлар Бақтрияга яқин жойлашган бўлиб, ниҳоятда совуқ эканлигини таъкидлайди. Бу ҳақда адиб шундай бир тасвирни беради.

Александр катта қўшин билан унча ривожланмаган ва заиф паропамисадлар қабиласига бостириб боради. Уларнинг мамлакати шимол томонда, совуқ улқада жойлашган бўлиб, гарбда Бақтрия билан, жанубда Ҳинд денгизи билан чегарадош эди. Паропамисадлар уйларини асосан гиштдан қурган бўлиб, у ерларда, ҳатто тоғда ҳам ўрмон йўқ эди. Уйлар пастдан юқорига қараб торайиб қурилар эди. Узум ва дарахтлар совуқдан зўрға сақланарди. Тўхтовсиз совуқ бўлгани учун қор эримасди. Осмонни ҳар доим қора кўланка қоплаб олгандай эди.

Бу ерга кирган қўшинлар албатта совуқдан, очликдан, чарчоқдан ҳолдан кетарди. Кўплар совуқдан ўлар, оёқларини совуқ урар, кузлари касал бўларди. Совуқда қотиб қолганларни ўртоқлари иситар, уларни

¹ Арриан. Ўша асар, 153-бет.

ҳаракатланишга мажбур қилишарди. Ким душман ҳужрасига киришга улгурса, дарров ўзига келарди.

Ҳеч қачон келгиндиларни курмаган ерли аҳоли қуроолланган одамларни кўрганида, кўрққанларидан уларга бор нарсаларини бера бошлайди, фақат ўлдирмасаларинг булди деб айтишади.

Шоҳ қўшинини пиёда айланар, совуқдан ётиб қолганларга ёрдам берарди. Ниҳоят, яхшироқ жойга етиб келиб, етарлича озиқ-овқат олдилар¹.

Диодор ҳам паропамисадлар ерининг ниҳоятда совуқ булганлигини, одамларнинг асосан қишлоқларда яшашини таъкидлаб, Курций Руфнинг тасвирига яқин ифодани беради ва шундай ёзади:

«Александр эса шу вақтда паропамисадлар қабиласи томон юриш қилади. Бу ерлар жуда совуқ бўлиб, одамларнинг асосий қисми қишлоқларда яшар эдилар. Улар уйларини ўзлари хом гиштдан қурган эдилар. Совуқ жула қаттиқ бўлгани учун, бир неча ойлик озиқ-овқатни йигиб олиб уйларидан чиқмай ўтирар эди. Мана шундай қийинчиликка қарамасдан, Александр бу ерларни ҳам эгаллайди, лекин совуқ туфайли кўп одамини йўқотади².

Грек ва Рим тарихий насрида Бақтрия ва паропамисадларга яқин булган Аримасплар улкаси ҳақида ҳам ҳикоя қилинган. Аримасплар ўлкасида яшовчи қабиаларни эвергетлар деб ҳам аташган. Бу ўлка бизнинг тахминимизча, Иссиққул атрофида, ҳозирги Қирғизистон ерларида бўлса керак. Арриан эвергетлар ҳақида шундай ёзади:

«Бундан ташқари, у қўшинини икки қисмга бўлади. Чунки жуда катта булган отлиқ қўшинга қўмондонлик қилишни бир кишига, ҳатто энг яқин кишиси бўлса ҳам бергиси келмасди. Шунинг учун у қадимда аримасплар, энди эса эвергет деб номланган халқнинг олдига келади. Улар Камбизнинг ўғли Кирга, скифлар устига қилган юришида ёрдам беришганди. Александр Кирга ёрдам берганларга иззат-эҳтиром билан мурожаат қилади. Уларни Элладанинг энг яхши одамлари билан алоқада бўлишларини истайди. Ҳаётлари энди бадавийлар ҳаётига ўхшамаслигига ишонч ҳосил қилгач, уларга хоҳлаганларича ер бўлиб беради. Бу ерда у Аполлонга қурбонлик келтиради. Шахсий соқчиси Деметрийни эса уюштирилаётган фитна қатнашчиси сифатида асирга олади. Сўнгра унинг ўрнига Лагонинг ўғли Птолемейни шахсий соқчи қилиб тайинлайди»³.

¹ Курций Руф. Ўша асар, 259-бет.

² Диодор Ўша асар, 114-бет.

³ Арриан. Ўша асар, 128-бет.

Диодор ҳам Аррианнинг мана шу фикрига яқин гапни айтиб, аримасплар ёки эвергет деб аталган қабила ва улар жойлашган ўлка ҳақида шундай таъриф беради:

«Шундан кейин шоҳ Александр Аримасп томон юриш қилади. Аримасп илгари Эвергета деб ҳам аталган. Бунинг сабаби қуйидагича: Эрон шоҳи Кир уз қушини билан мана шу ерда очликка дучор бўлади. Аримаспликлар Кирни бу очликдан сақлаб қолади. Шунда Кир уларни Эвергетлар деб атайди. Шундай қилиб Александр уз қушини билан мана шу ерга етиб келади ва яхши кутиб олинганлиги учун уларга жуда катта бойлик ва совгалар беради. Улар билан қушни булган Гедросянликларни ҳам муносиб тақдирлайди. Шу икки халққа Тиридатни бошлиқ қилиб тайинлайди»¹.

Арриан ҳам Бактрия ва паропамисадлар улкасига яқин чегарадош ерларда аримасплар улкасида эвергет қабиласининг яшашини айтиб, уларга яқин жойда Арохозийлар деган мамлакат булганлигини маълум қилади. Эҳтимол, бу улка Афғонистонга яқиндир. Курций Руфнинг таъкидлашича:

Александр арийлар улкасига ҳоким тайинлаб, қолган ишларини тугатиб, аримасплар мамлакатига юриш бошлайди. Уларнинг янги номи Эвергетлар бўлиб, улар бир пайтлар Кир қушинига озиқ-овқат ва жой берганди.

Бу вилоятга Александр бешинчи кун етиб келади. Сатибарзон Бесс томонидан утганидан кейин яна арийлар ерига босиб кирганини билган шоҳ у томонга Каран, Эригий, Артабаз ва Андроник билан бирга 6000 грек пиёдасини ва 600 отлиқни юборади. Шоҳнинг ўзи эса 60 кун ичида эвергетлар қабиласида тартиб урнатиб, Кирга содиқ булгани учун катта мукофот беради.

Уларга Амединани бошлиқ қилиб қуйиб, ўзи эса Понтий денгизигача чўзилган арахозийлар мамлакатини ишғол қилади. У ерда бир вақтлар Парменион бошлиқ булган қушин билан учрашади. Булар 6000 македониялик, 200 юқори табақали, 5000 грек, 600 отлиқ қушин эди.

Арахозийларга шоҳнинг ердамчиси Менон ҳоким қилиб тайинланади. Ҳимоя учун 4000 пиёда ва 600 отлиқ аскар қолдирилди»².

ҲИНДИСТОНГА ЮРИШ

Александр Осиёнинг энг гузал ўлкаларини босиб олади. Булар Эрон, Мидия, Парфия, Марғиёна, Гиркания, Каспий буйлари, Сугдиёна, Бактрия ва ҳоказо. Александр бу ўлкаларга келишни болаликданоқ орзу қиларди. Айниқса, скифлар ҳақидаги ривоятлар, қаттиқ ҳаяжонга

¹ Диодор. Ўша асар, 115-бет.

² Курций Руф. Ўша асар, 257-бет.

солувчи тафсилотлар, чуқур ўйга толдирувчи воқеалар булғуси шоҳнинг қалбини узига сеҳрлаб олганди. Бу афсона ва тасодифларга бой улкаларни қуриш орзуси ҳақиқатга айланиб, не-не машаққатлардан сунг, яна бир бошқа орзу оғушида узоқ ўйга толарди. Бу Ҳинд улкасини ишғол этиш орзуси эди. Ҳинд диёри узининг қалин ўрмонлари, тўлқинланиб оқувчи дарёлари, улкан илонлари, шифобахш гиёҳлари, жанговар филларию бебаҳо зебу зийнатлари билан дунёга машҳур эди. Узининг афсоналардагидек гузал табиати билан Александр қалбини мафтун этганди. Аммо узоқ Ҳиндистонга туя, от, хачир, эшак каби уловлар билан етиш амри маҳол эди. Бунинг устига осмонўпар тоғлардан, эшилиб оқувчи дарёлардан ўтиш ва довул, бўрон, шамол хатарларини таҳлика остида енгиб, манзилга етиш осон иш эмас. Шундай бўлса-да, Александр Ҳиндистонни қўлга киритиш орзусидан воз кечмайди. Ахир, бутун дунёга ҳукмрон бўлиш унинг бирдан бир орзуси. Ахир, ҳали у ҳеч ким етолмаган шон-шуҳрат эгаси бўлишни ёшлигидан уйларди. Бундай орзунинг сўнгиси ҳали Ҳиндистон эмас. Бироқ, Ҳиндистон улкан мамлакат. Уни қўлга киритса, қолган майда улкалар ўз ихтиёрлари билан таслим бўлиши турган гап. Бироқ, ҳали бу узоқ улкага етиш қийин эди.

Ҳиндистон томон юриш давом этар экан, бу юришда кўпгина ўрта осийликлар ҳам иштирок этганди. Уларнинг кўпи мана шу оғир йўл машаққатларини тортиб, Ҳиндистонга етмасданоқ нобуд бўлганди. Адиблар бу оғир йўл машаққатлари ҳақида қизиқ-қизиқ ҳикоятлар битишган.

Қурий Руф асарида Ҳиндистон томон юриш шундай таърифланади. Тошлоқ йўл бўлгани учун отлар туёғи оғриб, бир-биридан орқада қола бошлайди. Борган сари отлиқлар сафи камайиб боради.

Лекин шоҳ, отларини алмаштириб бўлса-да, қочоқларни қувишда давом этади. Ҳатто атоқли жангчилар орқада қолади. Лисимахнинг укаси Филипп жуда қобилиятли эди. У оғир қуролланганига қарамай шоҳдан орқада қолмасди. Тўсатдан ўрмонда рўй берган оғир жангда Александрни душман ҳамласидан ўз гавдаси билан ҳимоя қилиб қолади.

Шунда жанг тугаши билан Филипп дармонсизланиб, дарахтга суянганича ҳушидан кетади.

Буни кўрган шоҳ унга ёрдамга етиб боради. Шоҳ уни қулига олиши билан Филипп жон беради.

Бу воқеадан хафа бўлиб турганида яна бир нохуш хабар етиб келади, яъни энг жасур сафдоши Эригий ҳам ўлганди. Шу ерда икки қаҳрамонни ҳам иззат-икром билан кўмишади¹. Бу воқеа Ҳисор тоғларидан ўтаётганда рўй берганди. Тоғ ораси қалин ўрмон эди. Тоғлиқлар тўсатдан ҳужум

¹ Қурий Руф. Ўша асар, 309-бет.

қилиб, икки уртада шиддатли жанг бошланади. Александр ҳам жангга киришиб кетади. Ён томондан найза кўтариб Александрга ташланган тоғликни Филипп чоғиб ташлайди. Филипп маҳоратли жангчи бўлиб, шоҳ уни яхши кўрарди. Ушанда Александр Филиппнинг бир йўла туртга тоғлик билан олишаётганини кўрган бўлса ҳам қайтишнинг мавриди эмасди. Чунки шоҳ тоғликларни таъқиб этиб борарди. Ниҳоят, саркарда Эригий этиб келиб, шоҳ таъқиб этиб бораётган тоғликларни қувишда давом этади. Александр орқага қайтиб, Филипп жанг қилаётган ўрмон оралигига келади. Филипп ҳали тарик эди. У энтика-энтика келиб дарахтга суянади. Буни кўрган Александр зудлик билан у томон юради. Филиппнинг оғзидан лахта-лахта қон оқарди. Шоҳ унинг эгилган бошини кутаради. У нимадир демоқчи бўладию жон беради. Филиппнинг қўлидаги қонли ёй ерга тушади. Александр сезадикки, бу ёй уқи жангчисининг кўкрагига санчилган бўлиб, афтидан уни ўзи суғуриб олган. Шоҳ жангчисининг жасадини кўтариб, юра бошлайди. Бир зумда уларни жангчилар ўраб олишади. Филиппнинг жасадини қўлма-қўл кўтаришиб, ўрмоннинг сийрак жойига олиб келишади. Ҳалок бўлганлар анчагина эди. Уларнинг ҳаммасини бир жойга йиғишади. Шу маҳал саркарда Эригийнинг яралангани ҳақида хабар келади. Александр ун беш чоғли жангчилари билан Эригий томон чоғиб кетади. Бироқ сафдошлари Эригийнинг ҳам жасадини ўрмон ичидан кўтариб келишади. Эригийни Филиппнинг ёнига қўйишади. Видолашув маросимида Александр таъсирли ва ҳаяжонли нутқ сўзлайди. Бу нутқ жангчиларни сергакликка ва ҳушёрликка чақирарди. Видолашув маросими шундай тантана билан ўтадики, ўлганлар номи шарафланиб, уларнинг руҳини эъзозлаб мадҳиялар ўқилади. Бу икки саркарданинг ва бошқа фидойиларнинг номларини «Эфемерид»га ёзиб қўйиш муаррихларга тайинланади. Бу маросим жангчиларнинг руҳини анча кутаради. Бундай улуғ юриш чоғида кимда-ким фидойи бўлса, шундай иззат-икром билан дафн қилинажаги таъкидланади. Ҳатто, Александр ўлганларнинг руҳини шод қилиш учун мавридини топиб, уларнинг яқинларига ва оилаларига ёрдам беражагини ваъда қилади. Бошқа бир манбаларда эса Филипп бу жангга ўлмагани, енгил яралангани қайд этилади. Ҳатто у Ҳиндистонда бўлган жангларда катта жасоратлар кўрсатади. Шунинг учун ҳам, Плутархнинг таъкидлашича, Филипп Ҳиндистондаги энг катта вилоятларнинг бирига ҳоким қилиб тайинланади¹.

Бу уринда Плутархнинг фикрига қўшилиш уринлидир. Чунки у Александрнинг ўз қўли билан ёзган мактубдан фойдаланган.

¹ Плутарх. Ўша асар, 440-бет.

Шундай қилиб, улкан қўшин тобора Ҳиндистон томон яқинлашиб борарди. Ҳисор тоғларининг баланд чуққилари оша тақдир тақозоси билан узоқ элларга кетаётган Урта Осиёнинг марғиён, гиркан, хорасм, массагет, сак, скиф, шак қабилаларининг баҳодир уғлонлари орқаларига ўгирилиб қараб, уз юртларининг жамолини сўнгги бор кураётгандек фироқ дардининг огирлигидан ўртаниб, кузларига беихтиёр ёш қуйилиб келарди. Ҳисор тоғларидан ўтгач, тоғ этагида катта базм кечаси бошланали. Қўшиннинг руҳи баланд эди.

Арриан асарида Александрнинг Ҳиндистонга жўнаш сафари шундай ифодаланади. Бу воқеа Бақтрия ерларининг охириги чегараларида бўлиб ўтганди.

Александр қўшинига ён-атрофдан одамлар келиб қўшилади. Хизматга яроқсиз бўлган аскарларни эса шу ерда қолдириб, дўстларидан бири бўлган Никонорга шаҳарни ободонлаштиришни топширади. Тириесни Кофен дарёсигача бўлган ерга ҳоким қилиб тайинлайди. Никей шаҳрида катта тантана билан Афинага қўрбонлик келтиргандан сўнг, Кофен дарёсига қараб юради. Бу ерда у Таксилга уни кутиб олиш учун одам юборади. Таксил ва бошқа аслзодалар унинг олдига чиқишади. Бундан ташқари шоҳга фил совға қилмоқчи эканликларини айтишади. Уларда 25 тага яқин фил бор эди.

Шунда у қўшинини иккига бўлади: Гефестион ва Пердикга Горгиянинг қўшинини бериб, Инду дарёси бўйида жойлашган певкелаотлар ерига жўнатади. Клит ва Милеаграга қолган отлиқ ва ёлланма отлиқ аскарларни беради. Александр уларга йўлида учраган барча ерларни босиб олишни, Инду дарёсига етганда дарёдан ўтиш учун ҳамма нарсани тайёрлашни буюрди. Улар билан бирга Таксил ҳам уз қўшинини олиб жўнаганди¹.

Курций Руф асарида Ҳиндистонга юриш сафари шундай тасвирланади.

Курций Руф Александрнинг уз қўшинига нисбатан ута қаттиққўл ва айни чоғда меҳрибон бўлганлигини айтади. Бир лавҳада Александр дул ва ёмғир бўлишига қарамасдан, огир йул машаққатларини енгиб булса ҳам матонат билан олға юришни даъват этса, бошқа бир саҳифада шоҳ уз жангчиларига ниҳоятда ғамхўр бўлиб, уларга яхшилиқлар қилганлигига гувоҳ бўламыз.

Ҳамма ҳокимликларни жойига қўйиб, уч ойлик қишдан чиқиб, Александр Ғабаза вилоятига қараб йўл олади. Биринчи кўни юриш осойишта ўтади, кейингиси сал ёмонроқ бўлиб, учинчи кўни осмонда чақмоқ чақиб, жангчиларга халақит беради. Тўхтовсиз момақалдиروқ ва чақмоқ юришни жуда қийинлаштириб юборади.

¹ Арриан. Ўша асар, 232-бет.

Бирданига дўл аралаш кучли ёмғир ёғади. Жангчилар олдинига қўлидаги қуроллари ва асбоб-анжомлари билан узларини ҳимоя қилишга киришади. Бироқ кучли бурон бошланиб, улар катта талафот қура бошлайдилар. Ҳолдан тойган жангчилар дара буйлаб тарқалиб кетади. Куплари дарахт тагига яширинади. Ҳолсизликдан куплари ҳалок бўлади. Чарчаган жангчилар вақтинча бўлса-да, бир оз ором олиш зарур эди. Бурон ёмғир аралаш тобора кучаярди.

Фақат шоҳ бу қулфатни мардонавор енгиб, жангчиларга ёрдам берар, йиқилганларни турғизарди. У узоқдан чиқаётган тутунни куриб, бошқаларга таскин беради.

Шоҳдан қурққанидан жангчилар бор кучларини йигиб йўлда давом этардилар. Ниҳоят, улар совуқдан сақланиш чорасини топади. Урмондаги дарахтларни кесиб ёқа бошлайди. Бутун урмон буйлаб гулханлар ёқилади. Жангчилар совуқдан қотган баданларини иситар, айримлари урмон чеккасидаги уйларга кириб совуқдан сақланишар, қолганлари ҳам нам ерга чодир қурадилар. Совуқ бир оз пасайиб, табиий офатдан 200 жангчи ҳалок бўлганди. Куплари дарахтларга суяниб турган жойларида қотиб қолгандилар.

Тасодифан бир македониялик жангчи қўлида қуроли билан оёғида зурга турган ҳолда шоҳ қароргоҳига етиб келади. Исиниб ўтирган шоҳ, қалтираб ҳушидан кетаётган жангчини ўз жойига ўтқазади.

У анча вақт ўзига келолмай, қаерга ва ким ўтказганини билмай утирарди. Ҳушига келганида бирдан сапчиб ўрнидан туриб, шоҳнинг жойида эканлигини билиб хижолат чекади. Шунда шоҳ унга қараб: «энди англаяпсанми, форс шоҳидан кўра менинг қўл остимда яшаш яхшироқлигини. У ерда шоҳ ўрнига ўтирган одам қатл этилади». Шунда шоҳ эртаси куни ўз дўстларини, ҳарбий бошлиқларини чақириб, ҳамма йўқотилган нарсалар тикланган деб, эълон қилишларини буюради. Шундан сўнг шоҳ 6 кунлик озиқ-овқат тайёрлаб олишларини, сакларга қарши юришни мўлжаллаб бу мамлакатни талон-тарож қилади.

Курий Руф ўз асарида Александрнинг Ҳиндистон сафарига ҳам кенг урин ажратган¹. Парфия, Мидия, Гиркания, Суғдиёна, Бақтрия ерларида бўлиб, ўзини улкан Македония ва улкан Ахмонийлар давлатининг шоҳи деб атаган Александр ҳам адолат, ҳам жаҳолат ёрлиғига эга бўлиб, Ҳиндистон томон от солади.

Шу орада шоҳ Ҳиндистонга, ундан кейин эса океанга боришни мўлжаллайди. Орқа томони хавф-хатарсиз бўлиши учун ҳамма вилоятларни гаровга қўйиб, жанг қилиши учун уларга 30000 йигитни олиб келишни буюрди. Қўшиннинг орқа томонида қолган саркардалар Гефестон ва Катен босқинчилик билан шугўлланиб, катта бойлик

¹ Курий Руф. Уша асар, 317-бет.

гиплашга, узларининг кучини мустаҳкамлашга киришади. Ҳатто Александр тутган сиёсатга қарши иш юритади. Бу хабарни эшитган Александр даргазаб бўлиб, Ҳиндистон сафарига кетаётганда бундай сотқинларни йуқ қилиш лозимлигини уйлади. Кратерни катта қушин билан сотқинларни ушлаб келишга юборади. Гефестон қулга тушади, Катен эса жангда ҳалок бўлади.

Ҳамма нарсани ҳал қилган Александр энди Ҳиндистон билан бўладиган уруш ҳақида уйлай бошлайди. Бу мамлакат узининг олтин ва жавоҳирлари билан дунёга машҳур эди. Одамларнинг айтишича, у ерда ҳамма нарса олтин ва фил суяги каби ярқирар эди. Бундай бой улкага Александр жангчиларининг руҳини кўтариб боришни уйларди. Шундай қилиб, улардан қолишмаслик учун Александр ҳам қалқонларини кумушдан, отларининг эгар-жабдуқларини олтиндан ясаб урушга тайёрланади. Унинг 12 000 қуролланган лашкари урушга отланганди.

Илгари уйлаб қўйган ниятини амалга ошириш учун у узини худолар сафига қўшмоқчи бўлди.

Уни фақат Юпитернинг ўғли дебгина қолмасдан, балки энди ҳамма ишониши керак деб айтади. Шунинг учун ҳам энди македонияликлар форслар одатига кўра унга эгилиб таъзим қилишларини буюради. Сабаби, шоҳ хушомадгўиларни жуда ёқтирар эди. Бу нарса шоҳ обрусини янада кўтариш ўрнига, унга путур етказа бошлайди. Одамлар икки юзламачи бўлиб қолишганди.

Бу нарсада македонияликлардан кўра кўпроқ греклар айбдор эди. Қандайдир шоир Агис ва ўта ёлгончи Клеон шоҳнинг энг яқин одами бўлиб олиб, уни кўкларга кўтариб мақтаб, ҳатто Геркулес, Либер, Касторлардан ҳам юқори қўйиб, шоҳнинг бошини айлантитарди¹.

Шундай қилиб, бундай хушомадлардан боши кўкка етган Александр дабдабали байрам тантанасини қилиб, унга грекларни ҳам, ҳатто машҳур маҳаллий кишиларни ҳам таклиф қилади. Бундай байрам кечалари катта дабдаба билан утарди. Ташриф буюрганлар бирин-кетин эгилиб келиб шоҳнинг этагини ўпарди-да, лавозимига муносиб ўрнини эгалларди. Бундай байрам тантаналарида шоҳнинг раъйига қарши биронтаси ҳам, ҳатто уруглари ҳам гап айтолмасди. Агар мабодо биронта қатнашчи заррача ноҳуяликка йул қўйса, ё кейинги тантанага таклиф этилмасди, ёйинки ўша куниёқ жазога тортиларди. Шоҳга хушомад қилишни хоҳламаган, унга эгилиб, этагидан ўпмайдиган кишилар тантанага келмасди. Бундай кишилар шоҳнинг янги одатига қарши деб ҳисобланиб, албатта жазога тортиларди. Айниқса, македонияликлар бу янги одатни аввалига жирканиб қабул қилишади. Кейинчалик улар ҳам хушомадгўйликни ўрганиб олишади. Хушомадгўй ва лаганбардорларнинг ошиғи олчи бўлиб

¹ Курий Рут. Уша асар, 319-бет.

чиқади. Шундай қилиб, шоҳ қароргоҳида хушомадгўйлик авжига чиқади. Бундай тантанали кечаларда шоир Агис билан мадҳиябоз нотиқ Клеон албатта иштирок этарди. Бу икки бадиҳагўйнинг мақтов сўзлари шоҳнинг қулоғига ёқиб тушарди. Улар ўзларининг баландпарвоз сўзлари билан Александрни улуғлар, такрор-такрор эгилиб, қулидан, этагидан ўпар, худога илтижо қилгандек оёғига бош уриб, кузида ёш хўнг-хўнг йиғларди. Бу икки бадиҳагўйга қушилиб, йиғилганлар ҳам кўзларига ёш олиб, илтижо қилар ва сифинарди. Бундай тантаналар баъзан тонггача давом этарди. Хушомад ва мақтов сўзлардан боши осмонга етган шоҳ ўзига ёққан кишиларни қароргоҳида олиб қолиб, бир хонада тунарди. Бундай ишончли кишилар ичида осиеликлар ҳам бор эди. Александр фақат македонияликлар ва грекларгагина эмас, балки қўл остидаги барча халқлардан ҳам ишончли одамлар топиб, уларга ҳам яқин муносабатда бўла бошлайди. Кўпинча эронликлар билан форсий тилда, сугдиёналиклар билан эса суғд тилида гаплашарди. Қайси улкага борса уша улканинг урф-одатини, тилини ўрганишга ҳаракат қиларди. Зардуштийлик дини туғи остида яшаётган осиеликларнинг тили ва урф-одати бир-бирига жуда яқин эди. Осие подшоси бўлгандан сўнг бу ердаги халқларнинг тили ва урф-одатини ўрганишни зарур деб билади. Ҳатто саркардалари ва машҳур кишиларини ҳам маҳаллий халқнинг тили ва урф-одатини ўрганишга ундайди. Александрга, айниқса шарқ музыкаси, осиелик гузалларнинг рақслари, ҳофизларнинг кўшиқлари жуда ёқарди. Шунинг учун ҳам байрам тантаналарида кўпроқ осиеликларнинг куй ва рақслари ижро этиларди. Суғдиёнада бошланган тантана Бақтриядан тортиб Ҳиндистонгача деярли ҳар кеча давом этарди. Тантанага ташриф буюрганлар қандай эгилиб келиб кўришган бўлсалар, тантана тугагач яна шундай эгилиб шоҳ билан хайрлашарди. Аста-секин бундай Осие удумига европаликлар ҳам кўникиб қолишади. Йулда уларга Африкан исмли ҳинд саркардаси 20000 қўшини ва 15 та фили билан қарши чиқади. Александр уни ҳам ўзига бўйсундиради. Шундай қилиб, шоҳ Грнканторга етиб келади ва шу ерда ўз қўшини билан 30 кун дам олади, худо йўлига қўрбонлик қилади. Бу ерларда илгариги шоҳ Таксил ўрнига унинг ўғли Мофис ҳукмдорлик қилар эди. Александр билан унинг орасида 30 стадий масофа бор эди. Мофис Александрга сездирмасдан ва тўсатдан ҳужум қилиш учун жангга тайёрлана бошлайди.

Александр унинг бу айёрлигини, урушмайман деб алдаганини сезиб қолади ва қўшиннинг бир қисмини унга қарши юборади. Вазиятни тушунган Мофис ҳеч қандай жангсиз Александрга таслим бўлади. Александр эса Мофисни ҳокимлик лавозимида қолдиради ва кейинчалик у билан ишончли иттифоқдош бўлиб қолади. Александр Евмисарни ҳам ўзига бўйсундиради ва унинг энг яхши ҳосилдор ерларини эгаллаб олади. Лекин бу ерларда ўта заҳарли илонлар кўп бўлиб, улар чаққан одам

уша заҳотиёқ улар эди. Шунинг учун македониялик жангчилар кечаси билан ухломмай, ўзларини илонлардан қўриқлаб чиқар эди. Шундан кейин Александр яна бир қанча шаҳарларни ишғол қилади ва кафара деб аталувчи халқлар яшайдиган жойга келади. Бу халқ одатига кўра, агар эри ўлса унга қўшиб тириклайин хотинини ҳам ёқиб юборишар эди.

Бу урф-одатнинг пайдо бўлишига бир хотиннинг ўз эрига заҳар бериб улдириши сабаб бўлган экан.

Александр Ҳиндистон ва унга яқин улкаларда яна бир қанча вилоятларни ўзига буйсундиради. Бир қанча бинолар бунёд этади. Бироқ ҳали урушни тўхтатиш, олис Македонияга қайтиш ҳаёлига келмасди. Кейин у адрестларни, катсанларни, пресиларни, гангаридларни ўзига буйсундиради. У икки юз минг пиёда ва йигирма минг отлик аскар билан ўзига қарши чиққан софитларга қарши жангга отланади. Бироқ саноқсиз жанглар, оғир йўл машаққатларидан ҳолдан тойган аскарлар кўзлари ёшга тулиб, поёнсиз юришларга ва қиргин урушга нуқта қўйишни, ўз жангчиларининг кексайиб қолганини айтиб, ватанларига қайтишни илтижо қилиб сўрай бошлайдилар. Александрга жангчиларидан бири сочининг оқини, бири орттирган яраларини, бировлар ўзининг ҳолдан тойиб уруш жонига текканини кўрсата бошлайдилар. Александр бу халқ нолаларидан ҳаяжонга келиб, ўз ғалабаларига чек қўйиш мақсадида одатдаги қароргоҳидан фарқ қилувчи муҳташам қароргоҳ қуришни буюради. Бу қурилиш шундай бўлиши керак эдики, у душманга кўрқув, авлодларга ҳайрат келтириши керак эди. Жангчилар чексиз қувонч ва ғайрат билан бу иморатни бунёд этадилар. Кейин улар душманни яксон қилиб, тантана билан бу қароргоҳга қайтадилар.

Бу жойдан Александр Ацецина дарёсигача етиб келиб, "Океан томон сузиб кетади. Бу ерда яшовчи агенсонлар ва сиблар ҳам таслим бўлади. У кемаларга тушиб бу ердан мандра ва судраклар тарафга йўл олади. Бу халқлар унга қарши 80 000 пиёда ва 60 000 отликдан иборат қўшинини қарши қўядилар. Жангда ғолиб чиққан Александр ўз қўшини билан шаҳарга яқинлашади. Шаҳар қалъасига биринчи бўлиб кутарилганда у ерда ҳеч ким қуринмасди. Шаҳар аҳолиси ташлаб чиқиб кетган бўлса керак, деб навкарларсиз ёлғиз ўзи шаҳар майдонига сакраб тушади. Александрнинг якка ўзи кирганлигини кўрган душманлар шовқин кўтариб, ҳар тарафдан уни ўраб ола бошлайдилар. Улар Александрнинг калласини танасидан жудо қилиб, бир йўла бутун дунёда урушга чек қўйиб, кўплаб халқлар учун қасос олишни кўзда тутган эди. Аммо Александр бир ўзи душман оломонига қарши қаҳрамонларча курашади¹.

¹ Юстин. Ўша асар, 218—222-бетлар.

Александр қушини билан Нисе шахрига етиб келганда, қаршилиқ қилмай иззат-икром билан кутиб олган шахар аҳолисига шафқат қилади. Кейин у ўз қушини билан муқаддас тоғни қуришга йул олади. У ердан Дедаб тоғларига, Клеофида подшоҳлигига томон отланади. Клеофида бутун салтанатини, бойликларини ўз ихтиёри билан инъом этади. Бу билан у ўз подшоҳлигини сақлаб қолади. Ҳатто туғилган ўғлига Александр деб исм қўяди. Шундан сўнг Александр Ҳиндистон подшолигини эгаллайди.

Ҳиндистон узра юриш қилганда баланд ва утиш қийин бўлган қояларга дуч келади. Бу паст-баланд қоялар орасида қўплаб қабилалар жойлашган эди. Ҳатто қаттиқ ер қимирлаб, Геркулесга бу қояларни эгаллашда халақит берган.

Геркулесдан ҳам устун келиш мақсадида у барча хавф ва қийинчиликларни енгиб, бу жойдаги ҳамма қабилаларни буйсундиради¹.

Бу ҳақда қуйида батафсил тухталишга ҳаракат қиламиз. Қадимий китоблардан келтирилган турли хил маълумотларни бир-бирига қиёслаймиз.

ПОР БИЛАН ЖАНГ

Ҳиндистондаги қирғин урушлар ичида энг оғири подшоҳ Пор билан бўлган жанг эди. Бу улкадаги шоҳликлар ичида ҳам Пор подшоҳлиги кучли эди. Пор шоҳаншоҳ саналиб, ўзга майда шоҳликлар унга хирож тўлаб турарди. Пор ҳам ҳеч бир урушда мағлуб бўлмаганди. Яккама-якка жангда ҳам унга тенг келадиган саркарда топилмаган. Шунинг учун ҳам у тенгсиз куч-қудратга эга деган улуғ номга муяссар бўлганди. Пор ҳукмронлиги даврида Ҳиндистон улкан давлатга айланади. Александр сингари Пор ҳам шиддатли жангларга кириб кетарди. Ҳар томони ўткир тиглар билан ҳимоя қилинган жанговар филга миниб, бир қўлига қалқон, иккинчи қўлига узун найза тутиб жанг қиларди. Ўзининг баҳайбат гавдаси билан фил устида тик туриб, қушинини жангга ундар, бутун овози билан ҳайқириб, лашкарни жангга соларди. Айниқса, узоқдан туриб камонда ёй отишга уста эди.

Қадимги муаррих адиблар Пор ҳақида, унинг жанглардаги матонати ҳақида қўп қизиқ воқеаларни ёзишган. Айниқса, унинг Александр билан жанги тарихнинг ёрқин саҳифасига айланган. Саркардалари Александр ҳақида турли хил гапларни айтишиб, Порни сергакликка чақирмоқчи бўлганда ҳам, у пинагини бузмайди. Ҳеч бўлмаганда Александр билан яккама-якка жангда ғолиб чиқишига ишонади. У қўпгина жангларда қушиннинг беҳуда қирилиб кетмаслиги учун шоҳларни яккама-якка олишувга чақирган. Айниқса, унинг уришқоқ филлари жанг қилишга яхши ўргатилганди. Шу туфайли у Александрда филлар камлигини,

¹ Юстин. Ўша асар, 217-бет.

қушини эса узиникидан бир неча баробар озлигини эшитиб, албатта ғалаба қозонишига ишонади.

Тарихнй асарларда Пор билан Александр жанги ҳақида ҳар хил маълумотлар берилади. Уларнинг айримлари бир-бирини тасдиқласа, бошқалари бутунлай ўзгачадир.

Полиэннинг «Ҳарбий ҳйллалар» асарида ҳам Александр билан Пор жанги ҳақида қисқача маълумот берилган. Унда айтилишича, Пор билан бўлган жангда Александр отлиқ аскарларнинг бир қисмини унғ қанотда қолдириб, орқасидан ҳимоя қўяди. Чап қанотига эса пиёда билан филларни қўяди. Ундан сунғ орқасидан ҳимоя учун жангчиларни қўяди. Пор эса ҳамма қушинни бир жойга йигиб, ҳар жойга филлар қўйиб, қалъасимон позицияни эгаллайди. Лекин унинг бу қалъаси заиф булиб, Александр осонгина тўла ғалабага эришади¹.

Александрнинг ҳинд шоҳи Пор билан жанги ҳақида жуда кўплаб ҳикоятлар яратилган. Шулардан айримларига эътиборингизни жалб қиламиз. Улардан бири қадимги ҳинд эпоси «Калила ва Димна», иккинчиси «Шоҳнома»да берилган ҳикоятлардир.

Александр билан ҳинд шоҳи Пор ўртасида булиб ўтган жанг лавҳалари Плутарх ижодида ҳам алоҳида урин эгаллаган. Унда ҳикоя қилинишича, Пор билан булиб ўтган жанг ҳақида Александр ўз мактубларида баён қилади. Плутарх асарларининг тарихий аҳамияти шундаки, у ўз асарини тарихий кундаликлар ва айниқса Александрнинг Македонияга йўллаган мактублари асосида ёзади.

Александрнинг ўз мактубларида ёзишича, икки қарама-қарши қушин ўртасидан Гидасп дарёси оқиб ўтган. Пор филларни олдинга чиқариб, кечиб ўтадиган жойни назорат қилиб турган.

Александр эса, варварларнинг ўрганиши учун қароргоҳида ҳар куни шовқин кўтаришни буюради. Бир куни сокин ва ойсиз тунда, Александр пиёда ва отлиқ аскарларни олиб, душмандан узоққа кетиб, бир оролга жойлашади. Шу пайт қароргоҳ устида момақалдироқ булиб, чақмоқ чақиб, жала қўяди ва қаттиқ шамол эсади. Александрнинг кўз олдида бир нечта жангчисини чақмоқ куйдириб ўлдиради. Лекин шунга қарамай, Александр қарши қирғоққача сузиб ўтмоқчи булади. Гидаст дарёсида қаттиқ тўлқинлар кўтарилади. Ҳаммаёқ сирпанчиқ бўлгани учун оёқда туриш қийин эди. Тўлқинлар эса қирғоққа яқинлашгани қўймас эди. Онесикритнинг берган маълумотларига кўра, Александр уша пайтда: «Э афиналиклар, сизларга манзур бўлиш учун қандай қийинчиликларга дуч келганимни билсаларинг эди», — деб хитоб қилибди. Улар қайиқларини қолдириб, кўлларида кўрол билан қирғоққа сузиб ўтишади.

¹ Полиэн. Ўша асар, 214-бет.

Қирғоққа чиқиб олгач, Александр пиёда аскарларини ортда қолдириб, отлиқ аскарлар билан йигирма стадий олдинга утиб кетади. Александр, агар душман отлиқ аскарларини олдинга чиқарса, уларни осон енгишини, агар пиёда аскарлари олдин булса, унинг пиёда аскарлари вақтида етиб келишини тахмин қилади. Бу тахминларнинг биринчиси тўғри чиқади. Минг отлиқ ва олтмиш ҳарбий аравадан иборат булган қушин унга қарши чиқади. Биринчи жангда у ғалаба қозонади. Барча ҳарбий араваларни қулга олади. Бу жангда турт юз отлиқ аскар ҳалок булади. қолганлар эса қочиб чекинишади. Пор Александр қушинини дарёдан кечиб ўтган деб ўйлаб, бор қушинини тўплаб, унга қарши юради. Турган жойида эса, қолган македонияликларнинг кечиб ўтишига халақит бериш учун унча катта бўлмаган қушинни қолдиради. Филларни қўриб қўқиб кетган Александр Кенга унг тарафдан ҳужум қилишни буюрди. Ўзи эса чап тарафга ўтади. Икки тарафдан ҳужумни кутмаган душман, олдин иккиланиб қолади, кейин филларнинг панасига ўтиб, у ердан тўп-тўп бўлиб яна ҳужумга ўтишади. Шунинг учун жанг дам олишлар билан давом этарди. Жангнинг саккизинчи соатида душман енгилади. Бу жангнинг сабабчиси булган одамнинг хатларида шундай деб ёзилган эди. Купгина тарихчиларнинг ёзишига қараганда, Порнинг бўйи 4 чўзим (локоть — чўзим, бир чўзим 0,5 метр чамасидаги узунлик улчови) ва бир пядь (пядь — ўлчов бирлиги бўлиб, бош бармоқ билан курсаткич бармоқ оралиғидаги масофа) булгани учун остидаги фил баҳайбат булишига қарамай, жуда катта қуринар эди. Бу фил жангда ҳужайинига катта ёрдам беради. Шоҳ ўз кучини йиғашганда, фил уни душман ўқларидан ҳимоя қилиб туради. Лекин ҳужайинининг санчилган найзалардан мадори кетаётганини сезиб, Пор йиқилиб тушмаслиги учун, секин тиз чуқиб, хартуми билан найзаларни суғура бошлайди.

Порни асирга олишганда Александр у билан қандай муомала қилиш кераклигини сурайди. Шунда Пор «шоҳларга қилинадиган муомала» деб жавоб беради. Александр Порни бир видоятга ҳоким қилиб тайинлайди. У ҳужайинлик қилган ерларни ўзига қолдириб, унга ҳеч кимга буйсунмайдиган ҳиндларни ҳам беради¹.

Александр билан Пор ўртасидаги жанг тафсилотлари Диодорнинг «Тарихий кутубхона» асарида бирмунча батафсил ёритиб берилган. Фикримизнинг далили учун Диодорнинг асарига тўхталиб ўтамиз.

Александр Ҳиндистон шоҳи Порга қарши уруш бошлайди. Порнинг 50000 пиёда аскари, 3000 отлиқ аскари, 1000 та арава ва 130 та фили бор эди. Шунга қарамасдан у қушниси булган Евмисар шоҳини ҳам ёрдамга чақиради. Буни сезган Александр Евмисар етиб келгунга қадар Порга қарши уруш бошлайди. Пор ўз қушинини жангга қуйидагича тайёрлайди: Отлиқ аскарларни чекка томонга, филларни олдинга.

¹ Плутарх. Ўша асар, 439—440-бетлар.

уларнинг атрофига эса огир қуролланган жангчиларини қўяди. Александр ҳам шаронгга қараб, уз қушинини жангга тайёрлайди. Жанг бошланади. Порнинг филлари македониялик жангчиларнинг қўпини эзиб ташлайди. Шунда Александр филларга қарши уқ отадиган тулғамаларини ишга солади. Шундан кейин филлар уз эгаларига бўйсунмай, уз одамларини босиб-янчиб орқага қоча бошлайди. Пор эса 130 филдан 40 тасинигина узини ҳимоя қилиш учун зўрга ушлаб қолади. Порнинг ўзи ҳам жуда кучли бўлиб, найза отиш бўйича унга ҳеч ким тенг келмас эди. Шунда Александр Порга қарши бир қанча найзачиларни юборади. Пор улар билан жанг қилади ва ниҳоят жуда кўп жойидан яраланиб, филнинг устидан йиқилиб тушади. Буни кўрган ҳиндлар орқага қоча бошлайди. Шундай қилиб, бу ерда ҳам Александр буюк галабани қўлга киритади. Бу жангда ҳиндлар томонидан 12000 одам ҳалок бўлади. Улар орасида Порнинг икки ўғли ва буюк саркардалари бор эди. 9000 одами эса асирга тушади, македонияликлар эса 300 та отлиқ ва 700 та пиёда аскарини йўқотади.

Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асарида ҳам Александрнинг Пор билан бўлган жанги ҳақида қизиқарли лавҳалар битилган.

Александр ҳам Пор каби танти эди. Яраланиб қолган Порга озор бермасдан, асир олиб, кейинчалик уни бутунлай озод қилади ва ҳатто унга ҳокимлик инъом этади. Бу ҳақда шундай ёзилади:

Ҳинд шоҳлари ичида узининг тенгсиз жисмоний кучи ва олижаноблиги билан донг чиқарган Пор исмли шоҳ бор эди. У олдиндан Александрнинг қудратли қўшини ҳақидаги хабарни эшитиб, у билан бўлажак урушга тайёрлана бошлайди. Жанг бошланганидан кейин, Пор Александрни яккама-якка олишувга таклиф қилади. Александр дарҳол жангга ташланади, аммо биринчи тўқнашувдаёқ унинг оти яраланади ва у йиқилиб тушади. Шунда уни навкарлари қутқариб қолади.

Огир жароҳатланган Пор асирга олинади. Александр катта жасорат эгаси бўлган Порни ҳурмат қилиб, уни асирликдан озод этади¹.

Юстин «Помпей Трог эпитоми» асарида таъкидлаб ўтган Александр билан ҳинд шоҳи Пор ўртасидаги бўлиб ўтган жангнинг батафсил баёнини ҳинд халқининг қадимий эпоси «Калила ва Димна»да ва шарқ классик адабиётининг ёрқин намунаси бўлмиш Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида ҳам учратамиз.

«Калила ва Димна» Александр Македонскийнинг Ҳиндистонга юришидан кейинги даврларда яратилган. Унда Искандарнинг тадбиркор ва ҳийлакор эканлиги ҳикоя қилинади. Жуда кўп ривоятлар Искандарнинг ҳарбий ҳийлалари ҳақида ҳикоя қилади. Искандарнинг енгилмаслиги унинг тенгсиз куч-қудратга эгалигидagina эмас, балки тадбиркорлигида эди. Чунки, Искандар оз сонли қўшин билан ҳам

¹ Диодор. Ҳа асар, 122—123-бет.

уздан бир неча бор устун рақибини мағлубиятга учратган. Александр Македонский ўздан бир неча бор ҳарбий устунликка эга Эрон шоҳи Доро, Ҳинд шоҳи Пор қўшинларини мағлубиятга учратади ва бошқа мамлакатларни ҳам тадбиркорлик ва ҳийла йули билан қулга олади. Сулҳ тузади, кенгашади, катта-катта ваъдалар беради.

Ҳинд халқининг оғзаки ижодиёти таъсирида вужудга келган бу асар тез фурсатда кўпгина тилларга таржима қилиниб, узга халқларнинг ҳам сеvimли асарига айланади. Жумладан, Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сидаги кўпгина дostonларнинг юзага келишида ва айрим лавҳаларнинг яратилишида ҳам «Калила ва Димна»нинг таъсири борлигини сезамиз. Бу ўринда «Калила ва Димна»да берилган Искандар Зулқарнайн ҳақидаги ҳикоят билан «Шоҳнома»да келтирилган бир ҳикоятни бир-бирига муқояса қилиб куришимиз мумкин.

Искандар Зулқарнайн Хитой томон қўшин суради. Бунинг учун энг аввал ҳинд мамлакатини забт этиш зарур эди. Искандар ҳинд подшоҳини ўзига бўйсундирмоқчи, ўз дини ва ҳукмронлигини унга қабул эттирмоқчи бўлади. Бу вақтда Ҳиндистонда Форек номли кучли, ботир, енгилмас ва тадбирли бир киши ҳукмронлик қиларди,

У Искандар Зулқарнайннинг бостириб келаётганидан хабар топгач, урушга тайёргарлик кура бошлайди. Уруш учун лозим бўлган бутун тадбирларни ишлатади. Паҳлавонларни чақириб, жангга ҳозирлик куришни амр этади. Қисқа муддат ичида жанговар фил тудалари, махсус ҳужумга ургатилган йиртқич ҳайвонлар, тамға бостирилган отлар, учли найзалар, уткир қиличлар, ярқироқ қалқонлар ҳозирлайдилар.

Юнонлар Форек турган жойга яқинлашганда ҳиндларнинг шу маҳалгача мисли курилмаган лак-лак отлиқ аскарлари ҳақида Искандарга хабар етказадилар. Буни эшитган Искандар жангнинг мағлубият билан тугаши мумкинлигидан чучийди. У ҳийлакор ва шафқатсиз булиш билан бирга, сезгир ва тадбирли одам эди. У аскарлар қароргоҳи атрофида хандақ қаздириб, шу ерда маълум вақтга қадар сабр қилиб туриш, ҳинд шоҳига қарши қандай жанг этиш ҳақида кенгаш қуришга қарор қилади. У мунажжимларни чақиртириб, ҳинд подшоҳига ҳужум қилиш, уни енгилш учун қайси кун яхши эканлигини аниқлашни амр этади. Мунажжимлар шоҳнинг буйруғини бажо келтириб, хайрли кун ва соатни белгилаб берадилар. Искандарнинг шундай бир одати бор эди: қайси шаҳарни забт этса, у ердаги турли соҳада шуҳрат қозонган моҳир усталарни ўзи билан олиб кетар эди. У ушандай усталарга мисдан ичи бўш от ва суворийлар ясанглар, бу отлар ғилдираклар устига урнатилган бўлсин ва итарганда тез суръат билан ҳаракат этсин, деб буйруқ беради. Топшириқ бажарилганидан кейин отларнинг ичини нефть ва гугурт, билан тўлдириб, суворийларга жанг кийимларини кийгизишни ва уларнинг ҳаммасини қўшиннинг марказ қисмига жойлаштиришни, икки томоннинг қўшинлари тўқнашганда отларга ўт ёқиб, қуйиб юборишни

амр этади. Токи душманнинг филлари қизиб кетган суворийларга ҳужум қилганда хартумлари куйиб, қочишга мажбур булсинлар.

У усталарга бу ишларни тез бажаришни буюради. Усталар жадаллик билан иш бошлайдилар. Мунажжимлар белгилаган кун тобора яқинлашиб келарди. Зулқарнайн ўз элчиларини ҳинд подшоҳининг ёнига юбориб, таслим булишни таклиф этади. Лекин жавобан Форек: «Зулқарнайн азалий душманимдир, унга қарши қатъий қаршилиқ кўрсатаман», деб жавоб қайтаради.

Зулқарнайн Форекнинг бу қарорини эшитгандан сўнг суворийлар билан ҳужум бошлайди. Форек уларга қарши филларни жанг майдонига чиқаради. Искандарнинг саркардалари мис суворийларни олға сурадилар. Филлар ҳамлага ўтиб, ўз хартумлари билан мис суворийларга ёпишадилар. Хартумлари куйгандан кейин филлар устидаги аскарларни йиқитиб, оёқлари билан топтаб, ҳеч нарсага қарамай қоча бошлайдилар. Бу ҳолни кўрган Форек ҳам орқасига қарамай қочади. Унинг қўшини ҳар томонга тўзиб кетади. Искандарнинг аскарлари эса қувлаб бориб, уларни қира бошлайди. Шу вақт Искандар кичқиради:

— Эй ҳинд подшоҳи, кел, мен билан олиш, ўз қўшининг, одамларингга раҳм қил. Уларни улим гирдобига ташлама. Фалокат руй берганда қўшинни ташлаб қочмоқлик шоҳларга ярашмайди. Шоҳ ўзининг бутун куч ва қувватини ишга солиб, уларни мудофаа этмоги, уларнинг нажоти учун ўз жонидан кечмоги лозим. Шоҳ ўзининг мол-дунёси ва ҳаётини уларга фидо қилмоги керак. Қўшинни куйиб, менинг қошимга майлонга чиқ, ким кимни ўлдирса, уша хушбахт бўлади.

Форек Зулқарнайннинг бу сузларини эшитгач, бахтини синамоқ ва голиб келмоқ орзуси билан унга рубару бўлади. Ҳар иккала ҳукмдор бир неча соат от устида қилич уйнатадилар, лекин ҳеч бири устун кела олмайди. Искандар толиқиб, бошқа нажот йўли йўқлигини билгандан кейин шундай бир наъра тортадики, унинг зарбидан еру кўк ларзага келади. Форек аскарларим бошига бирор фалокат тушди шекилли, нега бу наъра тортаяпти деб орқасига қайрилиб қарайди. Искандар шу пайтда уни бир зарб билан ерга қулатади. Ўз шоҳларининг бошига тушган бу фалокатни кўрган ҳиндлар ҳужумга ўтадилар, ўз шоҳлари билан бирга ўлимни шараф ҳисоблаб, қизғин жанг бошлайдилар. Искандар эса бонг уриб, агар таслим бўлсалар, уларга мурувват қилишини айтади ва шундан кейин улар устидан ғалаба қозонишга муваффақ бўлади¹.

Худди мана шу ҳикоятга айнан ўхшаш эпизодни биз «Шоҳнома»даги «Искандарнинг Фур жангига қўшин тортгани» бобида ҳам учратамиз. «Шоҳнома»да ҳикоя қилинишича, ҳинд шоҳи Фур Искандар номасига жавоб ёзиб, итоат этиш ҳақидаги таклифни рад этади. Ҳинд шоҳининг жавобидан Искандар дарғазаб бўлиб, жангга шайланади.

¹ Калила ва Димна. Т.: Ғ. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти 1977, 10-бет

*Қўшин тортиб борди ҳинд Фури сари,
Дарёдай оқарди шоҳнинг аскарари.
Сипоҳ қўшиларди унғдан, ҳам сулдан
Олга силжишарди мингларча йулдан¹.*

Бироқ айгоқчилар Фурнинг ургатилган жанговар филлари борлигини маълум қилади. Бу филларга на отлиқ ва на пиёда сипоҳлар қўриқ билан бас келолмасди. Фурнинг даҳшатли уришқоқ филлари ҳақидаги хабарни эшитса ҳам Искандар саросимага тушиб қолмасдан, талбиркорлик билан ҳарбий ҳийла ишлатиш йўлига утади.

*Румий доналарга деди шахриёр,
Мумдан фил жасатинг этингиз тайёр.
Уйланг аҳли дониш ва аҳли ҳалим,
Бунинг чорасини топа олар ким?²*

Донишмандлар бир-бири билан маслаҳатлашиб, мисдан ясама от ихтиро этишга қарор қиладилар. Уч мингта темирчи ва моҳир усталарни йигиб, зудлик билан ишга киришиб кетадилар. Тез фурсатда мингта темир от тайёр бўлади. Бу отларнинг устига ясама темир жангчилар миндирилади. Бу отлар турли рангда эди.

*Темирдан яшашиб от шулфоз,
Миндирди темирдан мингта чавандоз.
Тизолди минг гавҳар, туриқ ва жийрон,
Бундоқ темир сипоҳ қўрмаган жаҳон³.*

Ниҳоят, Фур билан Искандар қўшинлари уртасида жанг фурсати яқинлашади. Ясама отларнинг ичига нефть солиниб, олов ёқилади. Оёқларига гилдираклар ўрнатилган ясама отлиқ жангчилар жанг майдони томон ҳаракат қиладилар. Ҳиндлар ҳам уришқоқ филларини ишга солади. Уришқоқ филлар отлиқ жангчиларни хартуми билан уриб йиқитиб, оёғи билан янчиб ташлашга одатланган эди. Бироқ, бу сафар Искандарнинг ясама отлиқ жангчиларига ҳужум қилган ҳинд филларининг хартуми куйиб, ўлжасини мағлуб қила олмасдан, дарғазаб бўлиб, орқага қоча бошлайдилар.

*Олов етганидан ҳар фил хартумига
Филбоннинг тиқилди жони ҳалқумига,
Барча ҳинд лашкари қочди изига,
Филлар тизгин бермас эга измига⁴.*

¹ Фирдавсий. Шоҳнома. Т.: Ф. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976. 396-бет.

² Фирдавсий. Уша асар, 400-бет.

³ Фирдавсий. Уша асар, 400—401-бетлар.

⁴ Фирдавсий. Уша асар, 403-бет.

Бу ҳолни кузатиб, ҳужумга шайланиб турган Искандар лашкарлари ганимларнинг кетидан шиддат билан жангга кириб кетади. Уз сипоҳларининг тум-тарақай қочаётганини курган Фур лашкарларини икки тоғ орасига туплаб, оғир жангга кирази. Икки уртада қирғин-барот жанг бошланади. Сон-саноқсиз бегуноҳ сипоҳларнинг беҳуда ўлиб кетаётганини сезган Искандар Фурга элчи юбориб, яккама-якка жангга таклиф этади.

Фур мардлик жангига чиқишга рози булади. Ва дейди: «Бу таклиф маъбудир менга, лашкарсиз курашни курсатгум сенга!»¹ «Калила ва Димна»да ифодаланганидек, Фурнинг назарида Искандар нозикдай ғоят «оти-ю куроли ожиз»дек куринади. Бироқ «Шоҳнома»да Искандар ҳинд шоҳини ҳийла йули билан енгмайди. Балки «Фур сари гангиганда шоҳ», сипоҳлар «Даҳшатли бир нидо кутаради». Бу садодан Фурнинг «дили даргоҳ бўлиб» саросимага тушиб қолади. Шунда «Калила ва Димна»да таъкидлаганидек, «Шоҳнома»да ҳам Искандар ҳинд шоҳининг «Бошини шарт кесди-да буйнига қадар».

Шундан сўнг ҳинд сипоҳлари қиличини ташлаб, Искандарга итоат этадилар. Бир-бирига ганим бўлган икки улка лашкари уртасида дустлик иттифоқи барпо этилади.

*Ҳинднинг лашкаридан кетди-ю ниҳоқ,
Бунда қарор топди дустлик, иттифоқ.*

«Шоҳнома»да Искандарнинг мардлиги, матонати юксак пафос билан тараннум этилади. Бу мардлик Фур билан булган жангда ва айниқса ҳинд шоҳини яккама-якка жангга таклиф қилиш лавҳасида кузга яққол ташланали. Тарихда бундай мардлик жанглари жуда кўп булган. Бегуноҳ сипоҳларнинг ўлиб кетишини истамаган мард саркардалар жонларини таҳликага қўйиб, очиқ жангга кирганлар.

*Искандар дедики: «Аё, эй, номдор,
Беҳуда бу жангдан не манфаат бор.
Ииртқичга ем бўлиб кетмоқда инсон,
От наъли остида беҳад истиҳон».*

«Калила ва Димна»да қайд этилганидек, «Шоҳнома»да ҳам Искандар ҳинд шоҳлигини Савург деган ҳинд ўғлонига топширади. «Калила ва Димна»да эса ҳинд шоҳлигига тайинланган янги подшоҳнинг номи келтириб утилмаган. Бу асарда «Шоҳнома»дагидан тахтни ҳинд ўғлонига, яъни Искандар уз саркардаларидан ишончли бир кишисига инъом этади. Бу ҳақда «Калила ва Димна»да шундай дейилади.

Искандар ҳиндлар мамлакатини қўлга киритиб, ишончли одамларидан бирини уларга шоҳ қилиб тайинлайди. Ўзи эса лозим булган тадбир-

¹ Фирдавсий. Ўша асар, 405-бет.

чораларни кўриб, ўз ҳокимиятини яхшилаб урнатгунга қадар Ҳиндистонда қолади. Сўнгра узининг бошқа мақсадларини амалга ошириш учун сафарга жўнайди.

Александр билан ҳинд шоҳи Пор — Фурек уртасидаги жанг тарихий факт бўлиб, бу ҳақда Плутарх ўз асарида юқоридагидай маълумотлар беради.

ФИЛИПП

Плутарх асарида Александрнинг ёшлиги ҳақида ҳам қизиқарли лавҳалар баён қилинган.

Александрнинг насл-насаби ҳақида ортиқча тортишувлар қилиб утиришига ҳаракат бўлмаса керак. Ота томондан авлоди Каранга боғланиб Гераклдан, она томондан эса Неоптолемага боғланиб Эакиллар авлодидан дейишади. Айтишларича, Филипп ҳам ўсмир бола бўлиб, айна кучга тўлган пайтида Олимпиада ота-онасини йўқотган ёш қизча бўлган. Филипп бу гузал қизчани севиб қолиб, акаси Ариббнинг розилиги билан унга уйланади.

Ўша тун келин билан куёвнинг никоҳи қолдирилади. Олимпиаданинг хаёлида момақалдироқ бўлиб, чақмоқ унинг қорнига урибди, бу зарбадан қаттиқ аланга пайдо бўлган, аланга учқунлари ҳар тарафга сачраб, сўнгра сўнган.

Орадан бир оз вақт ўтгач, тўйдан кейин Филипп бир туш кўради. Тушида бир муҳр кўради. Бу муҳрда уйилган шернинг расми бор экан. Туш таъбирини айтувчилар буни шундай изоҳлашади. Филипп эр-хотин ҳуқуқларини янада қаттиқ ҳимоя қилиши керак. Теймеслик Аристандр эса Олимпиада ҳомиладорлигини, яқин орада довюрак, шерсифат угил қуришини айтди. Яна бир сафар эса тушида ухлаб ётган Олимпиада ёнида чузилиб ётган илонни кўради. Айтишларича, Филипп буни кургандан кейин хотинига булган муносабатларини узгартиради, хотини билан тунлари ҳам бирга булади. Бунинг бир қанча сабаблари бор эди. Филипп мудом Олимпиададан шубҳаланиб юарди. Олимпиада уни сеҳрлаб қўйишидан ёки бирон бир заҳарли ичимлик ичириб қўйишидан қўрқарди. Бу ҳақда яна бошқа бир ҳикоя бор. Қадимдан уша мамлакатнинг аёллари Дионис шарафига очилган даргоҳларга келиб туришган. Бундай аёлларни клоденка ва мималлонкалар деб аташган. Уларнинг урф-одатлари Гемоса тоғ ёнбағрида яшайдиган фракийлар ва эндонийлар урф-одатига ўхшарди. Олимпиада бошқаларга қараганда рашкчироқ эди, бундан ташқари хатти-ҳаракатларининг ғалатилиги билан бошқалардан ажралиб турарди. Масалан, тантанали йиғинларда у эркак ва аёлларни қўрқитадиган катта-катта илонларни олиб келар, улар саватдан урмалаб чиқиб, атрофдаги одамларни қўрқитишларини мириқиб томоша қиларди.

Орадан бир оз вақт утгандан кейин Филипп мегаполитаниялик Херонни Дельфига юборади. Херон Филиппга Аполлондан совға олиб келади. Бу совғани Филипп худо Амонга қурбонлик қилиб, уни бошқа хузолардан юқори қўйиши керак эди. Яна айтишларига қараганда Филипп эшик тирқишидан, хотини билан ухлаб ётган илон қиёфасидаги худони пойлаётганда бир кўзидан айрилган, Эростофеннинг берган маълумотларига қараганда Олимпиада Александрни сафарга кузатаётганида, унга туғилишининг сирини айтиб беради ва наслини улуглаш учун барча кучларини сарф қилишини сурайди. Бошқа тарихчиларнинг айтишларича, Олимпиада, аксинча, бу изоҳларни рад этиб, «Қачон Александр мени Гера олдида уялтирмай, тинч қўяр экан?» деб нола қилар экан.

Александр гекатомбеон ойининг олтинчи куни туғилган. Айнан шу куни Артемида Эфискаянинг ибодатхонаси ёқилган эди.

«Помпей Трог эпитоми» асарида Филипп ҳақида ҳам қизиқарли лавҳаларни ўқиймиз.

Ўзларининг алданганлигини тушунган фокидияликлар қўрқувдан биринчилар қаторида қўроллана бошлайдилар. Аммо урушга тайёрланиш имконияти бой берилганди. Филипп эса, агарда улар таслим булмаса, ҳаммасини қириб ташлашга қарор қилганди. Шахсий манфаатини кузлаб, иложсизликдан улар таслим буладилар. Урушмаслик тўғрисидаги шартнома ишончсиз бўлиб, ҳамма жойда талон-тарож, ўлдириш бошланиб кетади: болаларни ота-оналаридан, хотинларни эрларидан жудо қила бошлайдилар. Ўз подшолигига қайтгач, Филипп худди чўпонлар ўз мол-отарларини гоҳ ёзги, гоҳ қишки яйловларга кучирганидек, ўз билганича одамларни бир жойдан иккинчи жойга қўчира бошлайди.

Баъзи бир халқларни Филипп душманга тўсиқ қилиш мақсадида айни чегара яқинига жойлаштиради. Бошқаларни эса ўз подшоҳлигининг энг чекка ўлкаларига, асирга тушиб камайиб қолган халқларнинг аҳолисини тўлдириш учун жойлаштиради. Шундай қилиб, у қўп сонли қабила ва халқларни бирлаштириб, ягона подшолик яратади. Филипп Македониядаги ишларини тартибга солиб, айёрлик билан бошқа қўшни халқлар ерларини эгаллайди. Бу йўлда у ҳатто ўз қариндошларини ҳам аямайди.

Филипп Грецияга кириб келиб, бир неча шаҳарларни талон-тарож қилганидан кейин унинг очкўзлиги янада ошиб кетади. Шунинг учун у бутун Греция билан уруш бошлашга қарор қилади. У аввал машҳур Византия шаҳрини эгаллаб, уни ўзининг ҳарбий базасига айлантirmoқчи бўлади. Шу мақсадда у Византия шаҳрини ҳамма тарафдан ўраб, қамал қилади. Биринчи марта бу шаҳар спартан подшоси Павсиний томонидан қўлга киритилган бўлиб, етти йил унинг тасарруфида бўлади, кейинчалик

Византияда гоҳ македонияликлар, гоҳ афиналиклар ҳукмронлик қила бошлайди. Византияликлар ташқаридан ёрдам кутмасдан, уларни озодлик учун қаттиқ туриб курашадилар. Узоқ давом этган қамалдан сунг Филипп хазинаси бўшайди. У денгизда қароқчилик қилиб бойлик орттира бошлайди. Масалан, у 170 кемани тутиб, ундаги юкларни сотади. Кейин Филипп ўз қўшинининг бир қисmini қамалдан олиб чиқиб, куп шаҳарларни қўлга киритади. Ҳарбий маҳоратни ва жанг машқини ўргатиш мақсадида Филипп 18 ёшдаги ўғли Александрни ёнига чақиртириб олади. Филипп скифлар улкасига йўл олади. Ўша пайтда Атей скифлар подшоси эди. Истрианлар билан бўлган урушдан сунг қийин аҳволга тушиб қолган Атей аполлонлар орқали Филиппдан ёрдам сурайди. Эвазига эса уни ўғил қилиб олишга ва Скиф подшолигининг тахт вориси бўлишни ваъда қилганди. Айни пайтда истриан подшоси вафот этиб, скифлар уруш хавфидан халос бўладилар. Шунинг учун Атей македонларни қуйиб юбора туриб дейди:

Филиппга у ундан ҳеч қандай ёрдам сурамаганлигини айтишни буюради. Чунки скифлар македон ҳимоясига, Атей эса тахт ворисига муҳтож эмаслигини, чунки унинг ўғли тирик эканлигини айтишни буюради. Бунни эшитган Филипп Атейга ўз элчиларини юбориб, Византияни қамал қилишга кетган ҳаражатларни қоплайдиган бойлик сўрайди. Агарда у рад қилмаса, урушни тўхтатажанини айтишни буюради. Аммо Атей Скифия улкасининг шароити ноқулайлигини, тупроғининг унумсизлигини баҳона қилиб пул тулашдан воз кечади. Бунга жавобан Филипп Византия қамалини тўхтатиб, скифларга қарши юриш бошлайди. Скифлар ҳам сон жиҳатдан, ҳам довюракликда македонлардан устун келишига қарамасдан, Филиппнинг айёрлиги туфайли мағлуб бўладилар. Йигирма мингга яқин аёл ва болалар асирга олинади.

Филипп скифлар еридан қайтаётганда, ўз улкасидан утказмаслик мақсадида трибаллар унинг йўлини тўсади ва улканинг бир қисmini беришни талаб қилишади. Бу жанжалда Филипп сонидан яраланади. Филиппни ўлганга чиқарган македонлар ўлжани бой беришади. Аммо Филипп тузалиши билан узоқ вақтдан бери уйлаб келган афиналикларга қарши урушни бошлаб юборади.

Филипп бутун Грецияни босиб олмаса тинчимаслигига қўзи етгач, купчилик давлатлар афиналиклар билан иттифоқ тузадилар. Сон жиҳатдан кўп бўлишига қарамасдан, афиналиклар галабани бой берадилар.

Грециядан ёрдам келгунча, Филипп қизи Клеопатра ва Элир подшоси қилиб тайинланган Александрнинг тўйини ўтказди. Тўй подшоларга хос бекиёс дабдаба билан ўтказилади. Тўй маросимларида ажойиб томошалар ҳам бўлади. Филипп бу ажойиб томошаларни навкарларнинг иштирокисиз икки Александр — ўғли ва куёви билан ўтказмоқчи бўлади.

Бундан фойдаланган Павсиний исмли македонларнинг олий табақасига мансуб йигит Филиппга қулай фурсатда найза санчади.

Павсиний Александрнинг онаси Олимпиада томонидан ёлланган деб ўйланган. Александрнинг узи ҳам отасига қотиллик тайёрланганлигидан хабари йуқ эди. Александр угай онадан туғилган акаси узига душман булишидан кўпроқ хавфсирарди. Шу масалада у аввал Аттал билан, кейин эса отаси билан жанжаллашган, ҳатто жанжал шу даражага бориб етгандики, Филипп қиличини яланғочлаб Александрни улдирмоқчи бўлганда дўстлари подшоҳни тухтатиб қолишганди. Шу сабабли Александр акаси билан бирга аввал онаси тарафдан тоғаси Эпирникига, у ердан эса Иллирий подшоси ҳузурига кетган эдилар. Олимпиада уз акаси Александрни (Эпир подшоси) Филиппга қарши урушга ундарди. Агарда Филипп Александрни куёв қилмаганида, у уз мақсадига эришган бўларди. Павсинийни бу ёвуз қотилликка ундаган ана шу Александр ва Олимпиада деб тахмин қиладилар. Айтишларича, Олимпиада қотилнинг қочиши учун от ҳам тайёрлаб қуйганди.

Подшонинг ўлимидан хабар топган Олимпиада кумиш маросимига шошилган бўлиб, ўша куни кечасиёқ осишга ҳукм қилинган Павсинийнинг бўйнига олтин гулчамбар осади. Кейин эса Олимпиада Клеопатрани ўзини-узи осишга мажбур қилади.

Йигирма беш йил подшолик қилган Филипп қирқ етти ёшида оламдан куз юмади. Александрдан кейин подшолик қилган Арридей унинг Ларрисанлик раққосадан қолган ўғли эди. Ҳар хил бошқа никоҳлардан унинг яна куп ўғиллари бор эди. Бу ўғилларининг баъзи бирлари уз ўлими билан, бошқалари эса бировлар томонидан оламдан куз юмади. Филипп маншатбозликдан кўпроқ куролни яхши кўрар, улкан бойликлар унга уруш қилиш учун воситагина эди, холос. У ўз ишининг устаси, нотиқ сифатида сузга чечан бўлган. Унинг бу хислатлари ўғли Александрга ўтганди. У нотиқликда ҳатто отасидан ҳам ўзиб кетади. Ота ва ўғил урушда галаба қилишнинг турли хил усулини билади. Александр урушни очиқчасига олиб борар, Филипп эса ҳар хил ҳарбий ҳийлалардан фойдаланарди. Ота ва ўғил винони яхши кўришар, аммо мастликда улар ўзларини ҳар хил тутишарди. Отаси одатда ичкиликбозликдан тўғри душманга зарба бериш учун отланса, Александр уз амалдорларига ташланарди. Филипп дўстлари ичида узини подшоҳлардек тутмас, Александр эса дўстлари ичида ҳам подшо бўлиб қолишни истарди. Отаси ўзини яхши кўришларини хоҳласа, ўғли ундан кўрқишларини хоҳларди. Ана шу хислатларни мужассам қилган отаси дунёга ҳукмрон бўлишга асос солган бўлса, ўғли бу шавкатли ишни охирига етказди¹.

¹ Юстин. «Вестник древней истории», 1954, № 3, 201-бет.

Александр Тирга кириб борар экан, у ердагиларнинг норозилигини эшитиб, газабланади, катта қўшинни оролга тушириб, уруш бошлайди. Тирликлар қанчалик жасорат курсатишмасин, сотқинлар борлиги туфайли галабани бой беришади.

Шундан сўнг Александр жангсиз Родос, Миср ва Киликияни эгаллайди. Кейин Александр уни келажакда нима қутаётганлигини худодан илтижо қилиш учун Амон ёнига йўл олади. Чунки онаси Олимпиада ўз эри Филиппга Александр ундан эмас, улкан илондан бўлганлигини айтган эди. Филиппнинг ўзи ҳам Александр унинг ўғли эмаслигини очиқ тан олганди. Шунинг учун ҳам Филипп хотини билан ажрашганди. Александр ўзининг худо тарафидан яратилганлигини исботлаш, онасини оқлаш ниятида ибодатхонага боради. Александр ибодатхонага кириши биланоқ, қўҳнлар уни Амоннинг ўғли деб қарши олишади. Шу ондан бошлаб у Амонни ўз отаси деб тан олади. Кейин отасининг ўлими учун етарли қасос олганлиги ёки олмаганлиги ҳақида сурайдди. Унга отаси худо бўлганлиги туфайла уни ҳеч ким ўлдириши ёки унинг ўзи ўлиши мумкин эмаслигини билдиришади. Подшо Филипп ўлими учун эса у олган қасос етарли эканлигини айтишади. Унинг учинчи саволига барча урушларда галаба қозонишини ва бутун дунёни бўйсундиришини маълум қилишади. Амон ибодатхонасидан қайтгач, Александр Александрия шаҳрига асос солади ва уни Миср пойтахти деб эълон қилишни буюради.

Александрнинг ёшлигидан шон-шўҳратга берилганлиги, кўпроқ жанг-жадаллар билан ном чиқарганлиги ҳақида Плутарх қизиқарли мисолларни келтириб ўтади. Адибнинг таъкидлашича, Александр ҳатто шўҳрати ортиб, кўп улкаларни босиб олишда катта муваффақиятларга эришаётган ўз отаси Филиппга ҳам рашк билан қараган. Отам ҳамма улкаларни босиб олаверса, менга нима қолади, деган экан у.

Плутарх ўз қаҳрамони Александрнинг характери, унинг ёшлигидан шон-шўҳратга берилганлиги, жангу жадалларга қизиқувчан, зийрак ва тadbиркор бўлиб усганлиги ҳақида ҳам тўхталади.

Филипп сафарда эканлигида Македонияга келган Эрон элчиларини, узини йўқотмай барча қонун-қондаларга амал қилган ҳолда Александрнинг ўзи кутиб олади. Александр узини тутиши билан элчиларни ҳайратда қолдиради. У элчиларга биронта ҳам болаларга хос савол бермай, балки йулдаги қийинчиликлар, Эронга қандай йўллар билан бориш мумкинлигини, Эрон шоҳи жангда узини қандай тутишлари, эронликлар қандай кучга эга эканликлари ҳақида сўраб-суриштиради. Элчилар, донғи кетган Филиппнинг обрўси бу бола олдида бора-бора тушади деган хулосага келишди.

Александрнинг ташқи курунишини ҳайкалтарош Лисипп аниқ курсата олган. Лисипп ўз ҳайкалларида Александр қиёфасининг чизиқларини шундай аниқ курсатиб берганки, кейинги ҳайкалтарошлар унинг ишларига асосланиб ижод қилишган. Буйнининг сал чапга эгилганлиги, кўзларининг маънодор боқиши унинг асосий белгилари эди.

Апеллес Александрнинг суратини чизаётганда, терисининг рангини туқроқ қилиб бўййди. Айтишларига қараганда, Александрнинг терисининг ранги, бошқалардан оқлиги билан ажралиб турган. Александрнинг бадани яхши ҳид таратган. Бунинг сабаби, танасининг ҳарорати кучли булган. Теофрастнинг айтишича, унинг бадани ҳамма вақт қизиб турган, яъни ҳарорати баланд. Бундай ҳидлар, асосан қуруқ ва иссиқ мамлакатларда яшовчи одамлар баданидан ҳид таралиши кузатишган. Кўёши уларнинг баданларидаги намликни қуритиб, ҳидланишга йўл қўймаган. Баданининг бундай юқори ҳарорати Александрнинг тез маст булишига ва жаҳлнинг бирдан чиқишига сабаб булган.

Бундан ташқари, Александр болалигида ўзини тутта билиши билан ажралиб турган. У ёшига нисбатан ўзини жиддий ва бошқалардан баланд тутарди. Отаси Филиппга ўхшаб, у туғри келган жойда шуҳрат қозонишга уринмасди. Филипп ҳамма вақт қилган ғалабалари билан мақтанар, Олимпияда эса сурати акс этган тангалар чиқарилишини истарди.

Бир кун сарой уламолари Александрдан сўрашибди: «Олимпия уйинларида қатнашишни хоҳлайсизми?» Александр эса: «Ҳа, агар менинг мусобақалашларим шоҳлар бўлишса», — деб жавоб берибди.

Александр тез югурса ҳам, енгил атлетикани ёқтирмасди. У купинча овга тааллуқли булган ва таёқ билан жанг қилиш мусобақаларини ўтказар эди. Фолиб чиққанга мукофот ҳеч қачон берилмасди.

Ҳар сафар Филипп фалончи шаҳарни босиб олибди деган хабар келганда, Александр бунини эшитиб жуда хафа булар, уртоқларига: «Болалар, отам бу аҳволда ҳамма шаҳарларни босиб олади. Менга эса сизлар билан ҳеч нарса қолмайди ва шуҳрат қозонадиган ҳеч бир иш қила олмаймиз», — дерди. Александр бойлик ва кайф-сафо қилишга интилмай, қаҳрамонлик курсатишга, доимо шуҳрат қозонишга интиларди. Шунинг учун у отамдан қанча куп нарса олсам, узим мустақил бирон-бир иш қилишга улгурмайман, деб ўйларди. Македониянинг донғи кутарилган сари Александр барча қаҳрамонликлар, унғача қилиб булинишидан кўрқар, ҳокимиятни ўз қўлига олмоқчи буларди. У ҳокимиятни бойлик, зеб-зийнат билан бошқаришни эмас, балки жангу жадаллар, қиргин урушлар орқали шуҳрат қозонишни хоҳларди¹.

¹ Юстин. Ўша асар, 397-бет.

АЛЕКСАНДРНИНГ ВАФОТИ

Антик даврларда (эрамиздан олдинги 329—327 йиллар) Александр Македонский Ўрта Осиёга бостириб келган. Бизнинг ҳозирги қутлуг заминимиздан қачонлардир от чоптириб ўтган. Бобокалонларимиз билан гоҳ тўқнашиб, қилич ва найза жангини бошлаган, гоҳида эса дустлашиб, ишонч нигоҳи билан тикилишган. Қонли жанглар тафсилотини ҳам, дустлик риштасини ҳам тарих саҳифасига кучиришни буюрган. Замона зайли билан Ўрта Осиёга келиб қолган Александр баъзан қонли ва даҳшатли урушларни қумсаб, баъзан тинчлик ва дустликни истаб, Ҳиндистон томон от суриб кетган бўлса-да, унинг кейинги тақдирини бизнинг эътиборимизни узига тортади. Айниқса, Александрнинг улими воқеаси муҳимдир. Александрнинг улимига уша даврларда ҳам ҳеч ким ишонмаган. Ҳали ҳам орадан неча асрлар ўтган бўлса-да, унинг улганига ҳеч ким ишонмайди. Бу ҳақда тарихчилар қизиқ-қизиқ тафсилотларни баён қилади.

Ҳар бир китобхон Александрнинг улими сабабларини билгиси келади. Бор-йўғи ўттиз уч баҳорни кўрган, айна кучга тулган, навқирон ёшига етган, бақувват йигитнинг улимига нима сабаб бўлганлигини билгиси келади. Александрнинг ўлими воқеаси ҳали-ҳамон жумбоқдир. Орадан йигирма уч аср ўтган бўлса ҳам олимлар бу сирли воқеанинг сабабларини суриштиришдан тўхтаганларича йўқ.

Бор-йўғи ўттиз уч баҳорни кўриб, икки қитъа шоҳи деган улуг ёрликқа муяссар бўлган навқирон йигитнинг улимига, гарчи у босқинчи бўлса-да, ачиниш билан қараймиз. Бу ёшда шундай улуг ёрликқа дунёда ҳеч ким муяссар бўлган эмас. Балки шунинг учун ҳам уни Буюк Александр деб аташарди.

Ҳақиқатан ҳам ҳеч ким етолмаган юксакликка эришиш буюклик нишонаси эди. Александр мана шундай буюкликнинг эгаси бўлди.

Давр ўтди, замонлар ўтди, асрлар асрлар занжирига уланиб, йигирма уч ҳалқа ҳосил қилди. Орадан не-не буюклар ўтди.

Қилич тутиб буюкман деганларнинг сўзи заиф бўлса, сўздан буюк бўлганларнинг қилич тутмоққа қўрби етмайди. Чунки қилич ва сўз мутлақо бир-бирига қарама-қарши бўлган икки қутб бўлиб, камдан-кам инсонларда бу икки жиҳат мужассам бўлган.

Бу уриёнда биз тилга олган қилич — жаҳолат, сўз — ақлдир. Александрда бу жиҳатларнинг ҳар иккиси ҳам мужассамдир. У қўлига қилич тутди (жаҳолат), сўз (ақл) билан иш қилди. Шунинг учун ҳам у буюк эди.

Инсоният ҳамон Александрдан буюкликни қидирмоқда. Ундаги буюкликни билишга интилмоқда. Икки қитъанинг шоҳи бўлишнинг узигина буюклик белгиси бўлиб қолмайди.

Замонлар утди... Александрдай булишни орзу қилганлар қанчадан-қанча булди. Александрдай жаҳонгир булишга интилганлар ҳам булди. Аммо уларнинг ҳеч бирига Александрдай буюклик насиб этмади. Ҳозир ҳам Александрдай буюк булишни орзу қилганлар жаҳонаро йуқ эмас. Шунинг учундир Александр номини эшитган киши унинг ҳақида тобора кўпроқ нарса билгиси келади. Уттиз уч ёшида улганини эшитган киши эса, у ҳар қанча босқинчи бўлмасин, ачиниб эслайди. Орадан йигирма уч аср утган бўлса-да, одамлар ҳамон Александрнинг қисқа умр курганига куйинадилар. Балки шунинг учундир унинг барча гуноҳларидан утиб, яхши ном билан эслашади.

Одатимизга кура ҳар қандай ёмон одам улганида ҳам дафн маросимига тўпланганларга, бир киши ўлган одамнинг номини тилга олиб, «палончи қандай одам эди» дейилади. Шунда қабристонга йиғилганлар гарчи ўлган киши ёмон одам бўлсада, «худо раҳматига олгур, яхши одам эди», «яхши одам эди», «худо раҳматлик эди» деб эсланади. Бу ёруғ дунёда ҳар қанча гуноҳ ишлар қилган бўлса-да, ўлгандан сўнг ёмон сўзлар билан ҳақорат қилинмайди. Айниқса, ўлган кишининг қабрини кавлаб, мурдасига озор бериш энг оғир гуноҳ.

«Қуръон»да улуг бир ҳикмат бор. Яъни, одамзод тириклигида неки ҳаголикка йўл қуяр экан, бу энг аввало атрофидаги инсонларнинг хатоси саналур. Негаки, бировнинг ноҳуя ишини кўриб, қурмасликка олган, унга хатосини тузатишда ёрдам бермагани учун томошабин бўлган одам кўпроқ гуноҳга ботар экан.

Шунинг учун ўлган кишиларни ёмонотлиқ қилган киши ҳам гуноҳга ботар экан. Негаки, биз уни тириклигида хато йўлдан қайтара олмадик. Шу туфайли боболаримиз ўлган кишининг тириклигида қилган ишлари ҳақида гап очмоқчи бўлса, «раҳматлик» деб эсланади. Ҳатто ёмон кўрган кишиси, душманининг ҳам қабрида тинч ётишини сўраб дуо қилишади.

Масалага шу нуқтаи назардан ёндошганимизда, биз юқорида Александр Македонский билан Урта Осиё бўйлаб юрганимизда, унинг кўп хатолари, нотўғри ҳаракатлари ҳақида гапирган бўлсак-да, энди ижобий хислатлари ҳақида сўз юритмоқдамиз. Александрдай мард ўғлоннинг ўлими сабаблари ҳаммани ўйлантиради.

Аррианнинг таъкидлашича, Александрнинг санокли кунлари қолган эди. Аристокл келажакни айтиб берган.

Кунлардан бир кун Александр Филоксен ва Минандр денгизи бўйларидан — Певкестдан олиб келинган ва македонияликлар қўшинида хизмат қилаётган форс жангчиларини қисмларга бўлиш билан банд эди. Унинг сув ичкиси келиб, тахтини буш қолдириб, ташқарига чиқади.

Тахтнинг икки тарафида Александрнинг дўстлари утирадиган кумуш ложалар жойлашганди. Қандайдир бир одам, тахт ва ложанинг бўшлигини

куралли. У евнуқлардан бошқа ҳеч ким йуқлигига ишонч ҳосил қилиб, тахтга ўтиради. Евнуқлар уни тахтдан туширишмайди, балки форсларнинг одати бўйича, кийимларини йиртиб, жуда катта кулфат бўлгандай, узларининг кўкраклари ва юзларига ура бошлашади. Бу нарсани Александрга етказишганда, у ўша одамни қийнаб, кимлигини, қайси бир гуруҳга мансуб эканлигини билишни буюради. Шунда у тахтга шунчаки ўтирганини, ҳеч қандай фитналарда қатнашмаганини айтади. Одамлар бу нарса яхшиликка олиб келмаслигини гапиришади.

Бу воқеадан кейин бир-икки кун ўтгач, Александр жанглarda кўпроқ ғалабага эришиш мақсадида худоларга қурбонликлар келтиради. Бу ишда худолар мададкор бўлишларини илтижо қилади. Шундан сўнг, у дўстлари билан дабдабали базм бошлайди. Базм ярим кечагача давом этади. Айтишларича, Александр қўшинига қурбонликка келтирган ҳайвон гушtlари ва вино тарқатган. Базмдан кейин Медий Александрии узининг базмига таклиф қилди. Александр Медий билан базмда алламаҳалгача ўтиради. Сўнгра ювиниб, ётиб ухлайди. Эртаси куни Медий билан тушлик қилиб, яна ярим кечагача вино ичиб базмни давом эттиради. Базм тугагач, ювиниб, яна ётиб ухлайди. Чунки уни безгак тутa бошлаганди. Пиёда аскарлар 4 кун, денгиз флоти эса 5 кундан кейин жўнаши керак эди. Александрни тушаги билан денгиз бўйига олиб боришади. Бу ердан кемага чиқади. Эртаси куни ювиниб, Алтар(махсус жой)да яна қурбонликлар сўяди. Кейин хонасида Медий билан гаплашиб ётади. Қўмондонлар тонг отиши билан унинг ҳузурига келишлари керак эди. Александр бир оз тамадди қилиб бўлгач, уни хонасига олиб боришади. Уни кечаси билан безгак тутиб чиқади. Эртаси куни ювиниб, қурбонлик келтиради. Неарх ва бошқа қўмондонларга 3 кундан кейин сузиб кетишга тайёр туриш буюрилганди. Эртаси куни яна ювингач, қурбонлик келтиради. Лекин безгак тўхтамасди. Шунга қарамай, қўмондонларни чақириб, кетишга тайёр бўлиб туришлари ҳақида буйруқ беради. Кечқурун у ювингандан сўнг, ўзини ёмон сеза бошлайди. Эртаси куни уни ҳовуз ёнида жойлашган хонага олиб ўтишади. Бу ерда у яна қурбонликлар келтиради. Эртаси куни ўзини жуда ёмон сезса ҳам, қурбонликлар келтиради, сўнгра саркардалар қўшни хонада бўлишларини, Килитарх ва Пентакосиархлар эшик олдида туришларини буюради. Александрнинг аҳволи жудаям оғирлашади. Шунинг учун уни саройга олиб ўтишади. У олдига кирган қўмондонларни танийди. Лекин овози чиқмагани сабабли уларга ҳеч нарса дея олмайди. Ҳикоя қилишларича, жангчилар уни кўрмоқчи бўлишади. Айримлари унинг тириклигини, айримлари эса Александр ўлганини, шахсий соқчилари жасадни яшираётганликларини эшитиб, шунга ишонч ҳосил қилишмоқчи бўлишади. Александр узини қургани кирган ҳар бир жангчининг қўлини қисарди. Пифон, Аттал,

Демофонт, Певкест, Клеомон, Менад, Селевк Серапис ибодатхонасида тунаб худодан Александрни ибодатхонага олиб ўтишса, унга яхши булиш-бўлмаслигини билмоқчи булишади. Худодан келган овоз Александр жойида қолса, унга яхши булишини айтади. Дустлари Александрга бу гапларни етказишади. Александр, худди ўлим унга энг яхши нарса бўлиб туюлаётгандай вафот этади.

Ўлими олдидан дустлари Александрдан «Подшоликни сен кимга қолдирасан» деб сўрашса, у «Энг яхшига» деб жавоб берибди. Яна: «Сезаяпман, қабрим устида қаттиқ тортишув булади», — деб қўшимча қилибди.

Айтишларига қараганда, Александр Антипатр юборган заҳардан ўлган. Антипатрга бу заҳарни жияни Каллисфеннинг фожиавий қисматини эшитган Аристотель тайёрлаб берган.

Александрга заҳарни Касандрнинг кичик укаси Иоллай берган. Иоллай шоҳнинг вино қуювчи соқчиси бўлган. Шоҳни заҳарлашнинг боиси ўлиmidан олдин Александр уни хафа қилган экан.

Бошқа бировлар бу ишга Иоллайнинг дўсти Медий ҳам аралашганини айтишади. Медий Александрни шунинг учун базмга таклиф этади. Александр винони ичиб, биқинида санчик пайдо бўлганини сезади ва базмдан кетади. Кимдир Александр ўлимини сезиб, Евфратга ўзини ташламоқчи бўлганини, ўзини худолар авлодидан чиқиб, яна худоларга қайтиб бормоқчи бўлганини айтади. Хотини Роксана буни кўриб, уни тўхтатади. Александр унга бошқа қайтиб келмайдиган шараф, худо булиш шарафидан маҳрум қилганлигини хафа бўлиб айтади¹.

Шоҳнинг ўлими ҳақидаги қуйидаги фикрлар ҳам эътиборлидир.

Ҳамма вақт бирон-бир ташвишда юрган Александр худога ишонмай қолади. Саройда эса қурбонлик қиладиган одамлар купайиб қолган эди.

Гефестионга тегишли бўлган мотамни Александр бекор қилади. Шундан сўнг у яна диний маросимларда қатнаша бошлайди. Бир куни Неархни қабул қилганидан сўнг у ётиш олдидан одатдагидек ванна қабул қилиб, дам олмоқчи бўлиб турганда Медий келиб, базмга таклиф қилади. Александр у ерда куни билан, эртасига ҳам кечгача ичимлик ичади. Кечга бориб эса уни безгак тутати. Айтишларича, Александр базмда Геракл қадаҳидан ичган. Шундан сўнг орқасида найза санчилгандек оғриқ сезган.

Аристоклнинг айтишига қараганда, безгак пайти Александр қаттиқ чанқаб, кўп вино ичиб қуйган. Шундан сўнг у алаҳсирай бошлаган ва Десия ойининг ўттинчи куни вафот этган.

¹ Арриан. Ўша асар, 235-бет.

Десия ойининг ун саккизинчи куни ҳаммомда у қаттиқ чарчаганини сезиб, ухлаб қолади. Эртаси куни уйғониб, ювиниб, ётоқхонасида Медий билан суяк уйнаб ютқазади. Тунда уни безгак қийнайди. Йигирманчи куни ҳаммомда, ваннала ётиб, Неархнинг Улуг денгиздан сузиб утганлиги ҳақидаги ҳикоясини тинглайди. Йигирма биринчи кунни ҳам у шундан ўтқазади. Иситмаси кутарилади, кечаси узини ёмон сезади. Эртаси куни билан яна безгак тутади. Катта чумилиш хонасига олиб ўтишганда, қумондонлари билан суҳбат ўтқазади. Энг юқори қумондонларга саройда қолишни буюради. Таксиарк ва Пентакосиархларга эса тунни яқин ўргала ўтказишларини айтади. Йигирма бешинчи куни уни саройнинг бошқа хонасига олиб ўтишади. Безгак безовта қилишига қарамай, у бир оз ухлаб олади. Олдига қумондонлар келишганда Александр уларга бир сўз айтолмайди. Бу ҳол йигирма олтинчи куни ҳам такрорланади. Македонияликлар шохни ўлган деб, саройга киритишларини сўрашади. Уларнинг илтимосларини бажаришади. Шунда улар бирин-кетин шох ётган жойдан ўтишади. Шу куни Пинтон билан Селевк Серапис ибодатхонасига юборилган эдилар. Улар худодан Александрни ибодатхонага олиб келиш керак ёки керак эмаслигини сўрашади. Худо Александрни жойида қолдиришни буюради. Йигирма саккизинчи куни кечқурун Александр вафот этади¹.

Ушанда Александрни заҳарлашгани ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмайди. Айтишларича, беш йилдан сунг Олимпиада ҳар хил миш-миш гапларга ишониб, купгина саркардаларни ўлдириб юборади. Александрга заҳар берган деб, Иоллайнинг қабрини қаздириб, унинг қолган суяқларини сочиб ташлашни буюради. Гагиотемиднинг айтишича, заҳар Антипатрнинг буйруғи билан берилган. Антипатрани эса Аристотель юборган.

Заҳар ролини Нопакр яқинида жойлашган бир қоядан оқиб тушадиган муздай сув бажарган. Томчилаб оққан бу сувни синаш учун эшакнинг қулоғига йигишган. Муздайлигидан идишларни ёриб юборадиган бу суюқликни бошқа идишда сақлаб бўлмаган. Купгина ёзувчилар бу гапларни уйдирма деб айтишган. Уларнинг айтишларича, Александр заҳарланмаган. Чунки у куп кун бетоб ётиб, бу вақт ичида заҳарланишнинг белгиси пайдо бўлмаган. Бунга Александрнинг танаси исбот бўлиши мумкин.

Уша вақтда Роксана ҳомиладор бўлиб, македонияликларнинг ҳурматига сазовор бўлган эди. Жудаям рашкчи бўлгани учун у Статирни ёмон кўрарди. Роксана Статир ва унинг синглисини ўзига жалб қилиб,

¹ Плутарх. Уша асар. 449-бет.

иккаласини ҳам улдириб, жасадларини қудуққа ташлайди. Бу ишда унга Пердикк ёрдам беради. Александр улгандан сўнг, Пердикк Арридейни олиб юргани учун катта мансабга эга бўлади. Арридей ёшлигидан калта фаҳмлиги билан ажралиб турарди. У Филиппнинг угли бўлиб, онаси Филинна эди. Айтишларича, болалигида жуда ақлли бўлган Арридейни Олимпиада турли хил йўллар билан ақлдан оздириб қўйган.

Александрнинг руҳий дунёси жуда мураккаб эди. Дунё ёзувчилари томонидан Александр ҳақида ўнлаб романлар яратилган бўлса-да, бу суз усталарининг ҳеч бири унинг характерини тулиқ ёритиб бера олган эмас.

Бу ўринда Плутархнинг Александрга хос бўлган айрим хислатларини келтирганига эътиборни қаратишимиз мумкин. Александр баҳонасида ўнлаб кундаликлар, мемуар ва тарихий асарлар, хат ва архив сақлан-маларидаги учмас ва ўлмас саҳифалар билан танишиш шарафига, халқимиз тарихини ўрганиш бахтига эгамиз.

Фикримизча, Александр ҳақида ёзилган ҳамма бадий ва илмий асарлар шоҳ архиви сақланмасидаги «Кундалик» ва тарихий хатлар мевасидир. Афсуски, «Кундалик»лардан кўп саҳифалар йўқолиб кетган, хатларнинг эса ҳаммасини ўқиш бизга насиб этмади. Шунингдек, бу архивда Александрнинг ўз қўли билан ёзган мактублари ҳам сақланади. Масалан, бир хатида у Киликияга қочган Селевка номли қўлни қидириб топишни буюради. Яна бир хатида Кратернинг қўли бўлган Никонни ушлагани учун Певкестга миннатдорчилик билдиради. Александр Мегабизга ибодатхонада паноҳ топган қўл ҳақида ёзади. У Мегабизга қўлни ибодатхонадан алдаб чиқариб ушлашни, ибодатхонада эса унга тегмасликни маслаҳат беради. Айтишларига қараганда, Александр жиноятчиларни ўлим жазосига ҳукм қилиб, суд ҳайъати қарорни ўқишганда эшитмаслик учун қўли билан қўлоғини бекитган. Бунинг сабаби, ўзини адолатли, беғараз қилиб кўрсатишга ҳаракат қилган. Кейинчалик унинг ҳақида миш-мишлар пайдо бўла бошлайди. Агар бу гап-сўзлардан бирортаси Александрнинг қўлогига етиб боргудек бўлса, шафқатсизлик қилган. Чунки унга подшоликдан кўра шон-шухрат азизроқ эди¹.

Александрнинг ўлими сабаблари билан бирга, ундан сўнг юз берган воқеалар ҳам қизиқарлидир.

Табииyki, Александрнинг ўлиmidан сўнг унинг қўл остидаги ҳокимликларда тож-тахт учун кураш, жангу жадаллар, ички урушлар кучайиб кетади. Александрнинг тахтига қўлаб шоҳлар бирин-кетин

¹ Плутарх. Уша асар, 446-бет.

келиб утиради. Лекин уларнинг биронтаси ҳам Александрнинг урнини босолмайди.

Бундай жангу жадаллар, ички низоларнинг кучайиб кетганлиги, тожу тахт учун талашишлар ҳақида Диодорнинг ёзганлари ҳақиқатга яқиндир. Адибнинг таъкидлашича, Александрнинг ўлиmidан кейин урнига угли булмагани туфайли тахт учун талашиш бошланади. Пиёда аскарлар Филиппнинг ўгли Арридейни шоҳ қилиб тайинлайди. Пердикга эса унинг ёрдамчиси этиб тайинланади. Чунки Александр Пердикга улими олдидан ўз узугини берган эди. Шундай қилиб, Пердикк Арридейдан кейинги ҳукмдор бўлиб олиб, ҳамма саркардаларни йиғади ва босиб олган бутун ерларни уларга бўлиб беради: Мисрни Птолемейга, Сирияни Митиленскийга, Киликияни Филотага, Мидияни Пифонга, Пафлагония ва Каппадокияни Евменга, Памфилияни Антигенга, Карияни Касандрага, Лидияни Мелеоннатга, Фригияни Леоннатга беради. Қора денгиз бўйлари билан бирга Фракияга Лисимахни, Македония ва унга қушни ҳудудларга Антипатрни ҳукмдор қилиб тайинлайди. Кавказдаги Паропамисадни Бақтрия шоҳи Оксиартга топширади. Бир вақтлари Александр Оксиартнинг қизи Роксанага уйланган эди. Солия, Ария ва Дрангианни Стасанорга, Бақтрия ва Суғдиёнани Филиппга, Парфия ва Гирканияни Фратафернга, Мидияни Атропатга, Вавилонияни Архонта ва ниҳоят Месопотамияни Аркесилайга топширади.

Александр жасади ортилган аравани безаш Арридейга топширилади. Бир вақтлари Александр Гефестион хотирасини абадийлаштириш учун жуда катта, маблаг ажратган эди. Пердикк эса катта йиғилишда македонияликлар билан келишган ҳолда мана шу маблагнинг бир қисмини Александр хотирасини абадийлаштиришга қарор қилади. Жуда куп жойларда, жумладан, Африкадан то Испаниягача ва ундан Сицилиягача бўлган масофада Александрга атаб жуда куплаб ибодатхоналар қурдиради. Европадан Осиёга одамларни кучириб келиш. Осиёдан Европага олиб бориш учун дарёларга портлар қуриб, дарё ва денгиз йўлларини ишга туширади. Европа ва Осиё халқлари уртасидаги ҳамкорликни ривожлантиради.

Пердикк Эронга қарши урушга кириб, унинг бир қанча шаҳарларини вайрон қилади. Кейин эса исаврянларга ҳужум қилади. Исаврянлар эса Пердиккга таслим бўлмасдан ўзларига ва шаҳарга ут қўядилар. Пердикк ўз жангчиларига ёнаётган шаҳарни учириб, ундаги бор бойликни талон-тараж қилишни буюради.

Пердиккнинг иккита хотини бўлиб, улардан бири Никея, яъни Антипатрнинг қизи, иккинчиси эса Филиппнинг қизи, яъни Александрнинг туғишган опаси Клеопатра эди. У Клеопатрани катта лавозимни эгаллаш учун олган эди. Буни Антипатрнинг дўсти Антигон

фош қилмоқчи бўлади. Пердикк эса Антигонни таъқиб қила бошлайди. Туядевор деб аталувчи қалъага Птолемей ўз жангчилари билан жойлашиб олган эди. Пердикк бу қалъани эгаллаш учун жанг бошлайди. Филлар, отлиқ аскарлар ва бошқа кучлари билан қалъа томон юра бошлайди. Қалъага чиқиш осон эмас эди. Анча одамини йуқотади. Шунга қарамай, қалъани шиддатли ҳужум билан эгалламоқчи бўлади. Птолемей жангчилари ҳам буш келмас эди. Натижада, иккала томондан ҳам жуда кўп жангчи ҳалок бўлади. Пердикк кун буйи қалъани қуршовга олар ва кеч бўлганда чарчаб ўз жойига қайтар эди. Қалъани эгаллаш қийин эди. Шунда Пердикк Нил дарёсидан кечиб ўтишга қарор қилади. Италияликлар ўз ватанлари ҳавф остида қолганини эшитиб, Менон бошчилигида қўшиннинг бир қисмини Фессалияда қолдириб, Ватанини озод қилиш учун орқага қайтади. Шу пайтдан фойдаланиб Македония қўмондони Полисперхант Фессалияга киради. Душманини енгиб, улар бошлиғи Менонни ўлдириб, Фессалияни яна илгариги ҳолатига қайтаради. Арридей ва Пифон ўз қўшинларининг бир қисмини Нил дарёсида қолдириб, Пгрипарадис шаҳрига етиб келади. Бу шаҳарчага Арридейнинг хотини Евридий ҳукмронлик қиларди. Лекин македонияликларга Евридий ёқмасди.

Шунинг учун улар Антипатрни ўзларига бошлиқ қилиб курсатишганди. Антипатр эса Киликияни Филоксинга, Месопотамия ва Арвелитидани Амфимахга, Вавилонияни Селевкага, Сусланани Антионга қайтадан бўлиб чиқади.

Шундай қилиб, Александрдан бизга антик ўтмишимизни ёритувчи ёрқин саҳифалар қолди. Биз бу саҳифаларнинг айримларини варақлаб, уларда бобокалонларимизнинг қиёфасини кўрдик, холос. Ҳали бундай тирик саҳифаларнинг қанчаси қадим ўтмишимиз ҳақида суз очувчи ҳикоятларни ўз бағрига олган. Уларни ёритиш эса янги авлод ишидир.

ХУЛОСА

Антик даврларда атоқли саркардалар, шоҳ ва шаҳзодалар жангу жадалларни, жаҳонгирликни буюклик намунаси деб билишган. Қиргин-барот урушларда ғолиблик саркарда ва шоҳлар учун улуғлик келтирган. Бу йўлда беҳисоб инсонларнинг қурбон булиши билан ҳеч ким қизиқмаган, балки жангларда музаффар булиш шону шавкат ҳисобланган. Шунинг учун ҳам ўтмишда қабилалар, эллар ва элатлар, мамлакатлар ўртасида жуда куплаб урушлар булиб турган. Шоҳлар Искандардан жаҳонгир булиш орзусида бўлишган.

Тўғри, Александр Македонский биз учун босқинчи. Чунки унинг юртимизга бостириб келганлиги тарихий асарларда изоҳланган. Биз учун Александр шахси билан биргаликда ўша даврлар — Ўрта Осиё тарихини ўрганиш муҳим аҳамиятга эгадир. Бундай таҳлил жараёнида бизга грек ва Рим тарихий асарлари яқиндан ёрдам беради.

Александр жуда чиройли, жамоатчи, элчил, ҳақиқатни севадиган, мард киши эди. У жангу жадалларни севар ва худоларга сиғинарди. Жисмонан бақувват, мақтовларга ҳеч қачон тўймасди. Воқеаларни олдиндан кўра билиш қобилиятига эга эди. Қандай йўл тутиш кераклигини жуда яхши биларди. У жангчиларни қандай қилиб сафга териш ва қуроллантириш ҳамда бошқа ҳарбий анжомлар билан таъминлашни ўрнига қўярди. Ҳеч ким унчалик жангчиларнинг руҳини кўтара олмасди, ўзининг ботирлиги билан ҳар қандай қўрқувни енгарди. У ҳамманинг кўз ўнгига қатъиятлик билан ҳаракат қиларди. Ҳеч ким унчалик душманни айланиб ўта олмас ва уларнинг ҳаракатларини олдиндан кўра билмас ва унга хавф сола олмасди. У ҳеч қачон келишув ва шартномаларни бузмасди. У ҳеч кимни алдамасди ва ўзини лақиллатишига йўл қўймасди. Ўзининг бойлигини ҳаммага сахийлик билан инъом этарди.

Аристократнинг айтишича, у базмларни вино учун эмас, дустлари учун ўтказарди. Александрнинг ўзи эса кам ичарди¹.

Аррианнинг ушбу сўзларида Александрни ижобий баҳолашга анчагина мойиллик бор бўлса-да, ўқувчини чуқур ўйлашга, антик замонамизга қадам қўйган бу икки қитъа шоҳи ҳақида мушоҳада юритишга мажбур этади.

Бу ўринда Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асарида баён қилинган Александрнинг ўлими ва ундан кейинги кучайиб кетган ички зиддиятлар

¹ Арриан. Ўша асар, 236-бет.

ҳақидаги мулоҳазаларни келтириб утиш мақсадга мувофиқдир. «Помпей Трог эпитоми» асарида келтириб утилган ушбу эпизод «Александрнинг юриши» асарининг сўнгги саҳифаларига куп жиҳатдан ухшаб кетса-да, айрим жиҳатлари билан ундан тамоман ажралиб туради. Бу ўхшаш ва фарқли томонларни ўқувчининг ўзи англаб олиши осон булганлиги учун унга ортиқча изоҳ беришга ҳожат йўқ.

Ўлимидан тўрт кун олдин Александр умрининг охириги сонияси яқинлигини англайди. Закидлар авлодининг кўпчилиги уттиз ёшгача вафот этганлигини эслайди. Александрни шаҳардаги энг баланд жойга олиб чиқади. У ҳамма жангчиларига узини кўришга рухсат бериб, унги кўлини упишга узатади. Атрофда ҳамманинг йиғлашига қарамасдан, у бир томчи ҳам кўз ёши чиқармайди. Аксинча, уларни тинчлантиради, баъзиларига маслаҳатлар беради. Унинг иродаси фақат душмани олдидагина эмас, ҳатто улим олдида ҳам шунчалик қатъий эди. Жангчилари билан видолашиб, дўстларидан ўзига ўхшаш шох топа олишларини айтади. Ҳамма жим қолади. У ўз жасадини Амон ибодатхонасига дафн қилишни буюради. Унинг оламдан кўз юмаётганлигини сезган дўстлари, давлат вориси қилиб кимни тайинлаш лозимлигини сўрашади. У энг лойиқ кишини деб жавоб қилади. Олтинчи куни Александр тилдан қолади ва узугини ечиб Пердикга беради. Бу билан у авжига чиқаётган узаро низога чек қўяди. Шундай қилиб тахт вориси сайланади.

Александр 33 ёшга тулмай оламдан кўз юмди. Бу ўз руҳининг улканлиги туфайли одамзод табиатидан юқори турган бир инсон эди. Унинг онаси Олимпиада қадимдан донг чиқарган закидлар авлодидан эди. Александр тугилиши арафасида унинг буюклигини билдирувчи белгилар пайдо бўлган. Чунки у тугилганда, кун бўйи сарой томида икки бургут қўниб турганди, улар икки қитъа — Европа ва Осиё ҳокимлигига ишора эди. Худди шу куни унинг отаси икки галаба — Иллирия уруши ва Олимпиада ўйинлари ҳақида хушхабарлар олганди. Бу белгилар чақалоққа келажакда бутун мамлакатлар устидан галаба қилишини олдиндан айтиб беради. Бола фанларни тиришқоқлик билан ўрганади. 5 йил мобайнида ёш Александрга буюк файласуф Аристотель устозлик қилади.

Ҳокимиятни қўлга олгач, Александр узини бутун дунё подшоси деб эълон қилади. Ўз кўшини ичида шунчалик катта ишонч қозонган эдики, у бор жойда кўшини ҳатто қўролсиз бўлса ҳам душмандан қўрқмасди. Шунинг учун ҳам жаҳонда у енгмаган на бир душман, у олмаган на бир шаҳар, у бўйсундирмаган на бир халқ йўқ эди. Ниҳоят у ўз яқинларининг сотқинлиги туфайли вафот этади.

Буюк Александрнинг бевақт ўлимидан кейин бутун Вавилонда қайғули сукут ҳукм сура бошлайди. Чунки тобе бўлган қабилалар уни фақат енгилмас, қудратли куч деб атаб қўлмасдан, балки ўлмас деб ҳисоблашар, боқий умрга даъвогар деб ўйлашар, шунинг учун ўлимига ҳеч ишонмасди.

Унинг ҳақиқатан ҳам улганлигини билган халқ уни ота сифатида эслашади. Лекин энг даҳшатлиси, саркардалар подшоҳликка талашиб, тож-тахт учун жанглар авж олади. Пиёда аскарлар бойлик ва олтинга хуруж қилишиб, беҳисоб қотилликлар бошланади.

Александр вафотидан кейин, унинг айрим сафдошлари қанчалик хурсанд бўлсалар ҳам уларини илгаригидек тула хавфсизликда сезмас эдилар, чунки уларнинг ҳаммаси бир нарсага, тахтга интиларди. Улар жангчиларининг қотиллик қилиб қўйишидан, сотқинлик ва хиёнатга қўл уришларидан хавфсирай бошлашади.

Шарқ халқларининг тили, урф-одати, яшаш тарзи, маданияти бири-бирига жуда яқин ва ўхшашлир. Бу яқинлик ва ўхшашлик энг аввало дин ва тарихий ўтмиш билан чамбарчас боғлиқ.

Географик шароити бир-бири билан боғланиб кетган шарқ халқларининг дини ҳам қадимдан бир бўлган. Бу нарса ислом дини пайдо бўлгандан кейин вужудга келгани йўқ. Мусулмон дини ёйилмасдан ун асрдан кўпроқ вақт илгариеъ зардуштийлик динига сизгиниб келган. Жамшид, Аҳурамазда, Аҳриман, Гойа Моретан, Нахит, Хубби каби энг қадимий илоҳий кучларга сизгингани Шарқ халқларининг ўтмишда ҳам қисмати бир-бири билан чамбарчас боғланиб кетганлигидан далолат беради.

Шарқ халқларининг қадимий ўтмишига назар ташлар эканмиз, бу бепоеъ улкада асосан икки тилда, форс ва туркий тилларида сўзлашувчи қабилалар яшаганига гувоҳ бўламиз. Узоқ асрлар давомида бу икки тил ўртасида ҳам шу даражада яқинлик вужудга келдики, бир тил иккинчи тилдан кириб келган сўзлар ҳисобига бойиди.

Шарқ халқлари ўртасида ирқий яқинлик ҳам мавжуд. Бу ирқий яқинлик Аҳмонийлар давлати, Александр Македонский юриши ва араб истилочилиги даврида жуда кучайиб кетди.

Бундай яқинлик ва ўхшашлик адабиётда ҳам уз аксини топганлиги шубҳасиздир. Жумладан, Шарқ халқларининг энг қадимий илоҳий кучлари саналмиш Каюмарс, Жамшид образларини яратиш Эрон адабиётидан тортиб ўзбек адабиётигача, ҳинд адабиётидан тортиб Озарбайжон адабиётигача катта анъанага айланиб қолган. Бундай анъанани Хисрав, Искандар, Лайли, Мажнун, Фарҳод, Ширин, Баҳром, Рустам ва ҳоказо юзлаб образлар мисолида куришимиз мумкин.

Шарқ адабиётида узоқ асрлардан буён давом этиб келаётган бундай анъана мавзу ва сюжет, тасвир ва ғоявий йўналишларда ҳам яққол кўзга ташланади. Масалан, Лайли ва Мажнун, Фарҳод ва Ширин, Искандар, Юсуф, Зулайхо, Баҳром образлари билан боғлиқ бўлган асарларнинг мавзуи ва сюжетида, тасвир ва ғоявий йўналишларида куп жиҳатдан ўхшашликни курамиз. Бундай анъанавий йўналиш фақат классик адабиётга тегишли бўлиб қолмай, балки оғзаки адабиётда ҳам узига хос равишда давом этиб келган. Ҳатто Шарқ оғзаки ижодиётида

шундай асарлар борки, бир халқ яратган асар иккинчи халқ фольклоридаги асарга ҳам тематик, ҳам сюжет жиҳатидан ва образларига кура жуда бир-бирига ўхшаш бўлади. Айни чоғда фольклордаги бундай анъанавий йуналиш классик адабиётга ва аксинча уз таъсирини утказиб келган.

Шарқ халқлари фольклори ва классик адабиётидаги бундай анъанавий йуналишнинг аҳамияти каттадир. Шарқ халқлари адабиётига хос булган адабий алоқа ва адабий таъсир масалаларини урганишнинг аҳамияти ҳақида жуда куплаб илмий тадқиқот ишлари юзага келган. Бу тадқиқот ишлари билан яқиндан танишар эканмиз, Шарқ маданияти, тарихи ва адабиётини урганишга катта қизиқиш анча илгарийқ пайдо булганлигини курамиз.

Қадимдан Эрон, Греция, Македония, Миср, Парфия, Мидия, Гиркания, Сугдиёна, Бақтрия, ҳатто ҳинд ва римликлар уртасида мустақкам дустлик алоқалари мавжуд булган.

Узоқ Юнон улкаси билан Ўрта Осиё халқлари уртасида қадим-қадим замонлардаёқ алоқа булганлигини аниқ фактлар орқали ҳам исбот этишимиз мумкин. Жумладан, фессалияликларнинг қадимий ёдномаси булган «Эллада қаҳрамонлари» асарида амазонкалар ҳақида ҳикоя қилинади¹, муаррих адиб Юстиннинг фикрича, амазонкалар скиф авлодларидан булган экан².

Улуғ юнон трагедиянависи Эсхилнинг (эрамиздан илгариги VI асрда яшаб ўтган) фикрича, инсон зотиға олов ҳады этмоқчи булган Прометей ҳукмдор Зевснинг қаҳриға учраб, скифлар улкасидаги қояға занжирбанд қилинади³.

Эрамиздан аввалги VI — V асрдаёқ булиб утган Эрон-Юнон уруши чоғида узоқ Юнон улкасидан бакналик бутун бир элат Бақтрияға, Милет ўлкасидаги бранхидлар ва эвергет қабилалари Сугдиёнаға Эрон шоҳи Кир томонидан бадарға қилинган эди.

Бу ҳақда Курций Руф узининг «Александр Македонский тарихи» асарида Сугдиёнада яшаётган грекларнинг бранхид қабиласи ҳақида шундай бир қизиқарли лавҳани бериб утади. Шундан сунг Александр бранхидлар яшаётган шаҳарға етиб боради. Бранхидлар шоҳни яхши кутиб олиб, дарров унга буйсунади. Милетликлар илгаридан бранхидларнинг сотқинлиги учун ёмон кўришар эди. Шунинг учун шоҳ бранхидлар тақдирини ҳал қилишни уларға топширди.

Милетликлар бу жумбоқни ҳал қила олмасди, шунда шоҳ ўзи ҳал қилиш учун киришиб, шаҳарни ураб олади-да, битта ҳам одам қолдирмай

¹ Эллада қаҳрамонлари. Т.: «Ёш гвардия», 1976, 134—136-бетлар.

² Юстин. Эпитома Помпея Трога. «Вестник древней истории», 1964, № 2, 211-бет.

³ Эсхил. Занжирбанд Прометей. Т.: Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978, 11-бет.

кириб ташлайди. Ҳатто шаҳар девори ҳам ер билан теп-текис қилиниб, дарахтлар ҳам қўприб ташланади, токи бу ерда бирон-бир дарахт кўкармаслиги ва ҳаёт бўлмаслиги учун шундай қилади.

Не-не замонлар утди. Инсониятнинг руҳий оламида бошқача бир кайфият — урушни қоралаш ҳукмрон булди. Урушнинг инсоният бошига қирғин келтирувчи офат эканлиги, ҳаммага аён бўлиб қолди. Эндиликда жаҳонга ҳукмрон бўлиш учун уруш оловини ёқиш орзусининг сароб эканлигини тушундик. Қурол билан жаҳонгир бўлиш сиёсати пуч бўлиб чиқди. Аммо бугунги замонимизда инсонлар қалам билан, сўз билан дунёга машҳур бўлиш орзусида яшамоқда. Қўлларига қилич ўрнига қалам тутди. Қалам тиғи қилич домидан ўткирроқ бўлиб чиқди. Ҳозирги кунда қалам ва сўз жанги шу даражада кучайиб кетдики, ҳеч шубҳасиз бу «жанг»да ғолиб бўлиш шон-шавкат белгиси саналади. Шу туфайли қадимда бўлиб ўтган урушлар тарихини ўрганишимизда фақат бугунги кунимиз юксаклигидан туриб ўрганиб қолмасдан, ҳозирги замоннинг тош-тарозисига қўйиб ўлчамасдан, балки уша замоннинг қонунийатларидан келиб чиқиб баҳолашимиз ҳам маъқулдир. Биз урушлар тарихини ўрганар эканмиз, бугунги кунда урушнинг қанчалик даҳшатли эканлигини чуқурроқ ҳис қиламиз.

Антик ўтмишимизни Александр билан ўлкамизга келган Диодот, Эвмон, Аристобул, Птолемей, Клитарх каби унлаб тарихчилар ижоди орқали биламиз, Спитамен, Датаферн, Катен каби ватанпарварларни ҳам мана шу тарихчи ижодкорлар орқали таниймиз. Гузал Роксана ҳақида қимматли маълумотларни ҳам мана шу тарихчилар ижодидан ўрганамиз. Оксиарт, Сисимифр каби юртдошларимиз билан юз кўришамиз. Эҳтимол, уларнинг исмлари сал бошқачароқ туркий ёки форсий тилларда бўлгандир. Грек ва македонлар тилида шундай талаффуз қилингандир. Биз учун энг муҳими Ўрта Осиёда шундай буюк халқ, улуг элатлар яшаганки, Александрдай тенгсиз шоҳ улар билан келишиб, маслаҳатлашиб иш тутган. Бизга бундай бебаҳо маълумотларни грек ва Римнинг ҳақиқатгўй ва юксак қалбга эга бўлган ижодкорлари берди. Ўрта Осиёнинг ўтмишида ҳам улуг тарихчилар ўтган. Лекин уларнинг ҳеч бири Александр даври ва ундан илгариги замонлар ҳақида аниқ маълумотлар берган эмас. Ёки берган бўлса-да, бизга етиб келмаган. Араблар бостириб келгангача бўлган даврлар ҳақида чуқур маълумотга эга эмасмиз. Қарангки, ватанпарвар юртдошимиз Ҳаким ибн Ҳаким Муқанна ҳақида анчагина манбалар етиб келган. Аммо Спитаменнинг ватанпарварлиги бизга қоронғу эди.

Ярим афсонавий ва тарихий ҳақиқатга эга бўлган Тумарис ва Широқ ҳақидаги ривоятлар ҳам бизга маълум эмас эди. Шу жиҳатдан ҳам энг қадимги даврларимиз ҳақида чуқур маълумотлар берувчи грек ва Рим тарихий асарлари гоёт қадрлидир. Уларни ўрганмасдан туриб Ўрта

Осиёнинг антик даврлари ҳақида фикр юритиш бир ёқламаликка олиб келади.

Ўрта Осиёнинг ҳақиқий антик даври энг аввало грек ва Рим тарихий наслида ёритиб берилди. Бунинг икки босқичи бор. Биринчиси, Александр Македонский давригача бўлган узоқ тарихий босқич билан характерланади. Бу даврда Юнонистон билан бевосита мустаҳкам алоқа мавжуд эди. Эрон-Юнон уруши ва ундан илгариги даврлардаёқ милет, бранхид каби грек элатлари турли хил сабабларга кура Ўрта Осиёда яшай бошлайди. Бундан ташқари, грек адиби Геродот бизнинг қадимги дунёмиз ҳақида қизиқ ҳикоятлар ёзиб қолдирган эди.

Иккинчи босқич, Александр Македонский даври билан изоҳланади. Бу даврда кўплаб юнон тарихчи адиблари Ўрта Осиёга келиб, бу ўлкадан олган таассуротлари асосида «Кундалик»лар, мемуар асарлар ёза бошлайди. Ўрта Осиёнинг антик даврларини чуқур ва муфассал урганишимизда Александр Македонский даври қимматли маълумотлар беради.

Ўрта Осиё билан Юнонистон қадим-қадимдан маданий ва иқтисодий алоқа боғлаб келган. Грек тарихчилари Геродот, Ксенофонт ва Фукидид монларидан илгариеъ узвий боғланиш мавжуд эди. Эрон-Юнон урушида купгина туркий қабилалар фарзандлари ҳам иштирок этган эди. Уруш тўғайли юртдошларимиз узоқ Юнон улкасида қолиб кетган. Уларнинг купчилиги Юнон гузалларига уйланиб, тақдир тақозосига кура уша узоқ улкаларда умргузаронлик қилган.

Александрнинг устози Аристотель Арасту номи билан урта осиеликларга яқиндан таниш. Бу алломани — Арастуни халқимиз ўзининг қадимий файласуфи деб билади. Бу ҳақда ёзилган Бертельс Е.Э.¹, Миллер Г.А.², Омерович Б.Я.³ ишлари билан яқиндан танишсак, шарқнинг атоқли файласуф донишманди Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Тархон ал-Форобий (870 йил) яшаб ўтган даврлардаёқ (Сирдарё бўйларида) Аристотель номи шарқда маълум ва машҳурлигидан хабардор буламиз.

Ал-Форобий Эрон, Ироқ, Багдод, Миср, Дамашқ каби Юнонистонга яқин мамлакатларда бўлиб, грек донишмандлари Аристотель ва Платон таълимоти билан яқиндан танишади. Форобийдан илгариеъ араб донишмандлари ижоди орқали Аристотель таълимоти билан танишиш бошланган эди. Александр Македонский юришидан сунг то араб истилочилигигача Юнонистон билан Ўрта Осиё уртасида ҳар томонлама

¹ Бертельс Е. Э. Избр. Труды. «Суфизм и суфийская литература» М.: «Наука», 1965, 523-бет.

² Миллер Г.А. Примечания в кн. Аристотель и античная литература. М.: «Наука» 1978, 99-бет.

³ Омерович Б.Я. Опыт и традиции создания арабоязычный философской терминологии. — 6 кн. Ал-Фороби, Логические трактаты. Алма-Ата: 1975, 604-бет.

алоқа ривожланган эди. Уша вақтлардаёқ Аристотелнинг номи урта осиеликларга маълум була бошлаган эди. Шу нуқтаи назардан олиб қараганимизда, Греция билан Урта Осиё тарихи ўртасида маълум даражада умумийлик бор. Бу тарихни урганиш кўп жиҳатдан аҳамиятлидир. Алишер Навоий Искандарга қарши курашган Эрон шоҳи Доро қўшинлари орасида юртдошларимиз борлигини бежиз тилга олиб ўтмаган эди.

*Боронгор анга хашли Машриқ замин,
Самарқанддин токи сарҳадди Чин.
Яна юз минг ўзбек муғул бирла зам,
Юз элик минг ул сори қалмоқ ҳам¹*

Ахмонийлар давлатининг йирик элатларидан булган ўзбеклар, туркманлар, тожиклар, қирғизлар, қozoқлар ва бошқа кўплаб қўшни элларнинг аجدодлари Александр Македонский қўшинларига қарши шиддат билан жангга кирадилар.

Хулосани якунлар эканмиз, Урта Осиё антик тарихини ёритишда грек ва Рим тарихий асарлардан олинган парчаларни айнан келтиришга ҳаракат қилганимизга эътиборингизни қаратмоқчимиз. Албатта, ҳар бир асар муаллифи айрим воқеаларни турлича талқин этишган, баъзи географик жойлар номларини, тарихий шахслар исмларини чалкаштиришган. Шу боис бир оз такрордай туюлса ҳам айрим воқеаларга бағишланган турли асарлардан парчалар келтирдик. Мақсадимиз бундан қарийб йигирма беш аср илгари бўлиб ўтган воқеаларни уша давр кишилари ёки сат кейинроқ яшаган ижодкорларнинг асарлари орқали кўз ўнгингизда гавдалантириш эди. Агар кўз ўнгингизда юртимизнинг антик даврига оид воқеаларни гавдалантира олган бўлсак, қалбингизда халқимизнинг бой ўтмишига қизиқиш уйғотган бўлсак, узимизни бахтиёр сезардик.

¹ Алишер Навоий. Садли Искандарий. Т.: Ғ. Ғулом номидаги Алабиёт ва санъат нашриёти, 1986, 312-бет.

АНТИК ДАВРЛАРГА ОИД ҚИСҚАЧА ИЗОҲЛИ ЛУФАТ

АБИЙЛАР — скифлар авлодидан. Гомер абийлар ҳақида шундай деган: «Улар адолатпарвар эдилар. Ҳақиқатгуй булгани учун ўзгаларга қарам эмас эдилар». Абийлар асосан Яксарт дарёси бўйларида яшашган.

АВЕТАНА — полиперхонт қабиласининг чавандози. Аттал бошлиқ қушин билан тўқнашувда фавқулудда асир тушиб қолиб, Александрнинг олдига олиб келинади. Бақтриялик.

АВЕСТО — «Зент-Авесто» деб ҳам аталиб, зардуштийликнинг муқаддас китоби — Бах шаҳрида яратилган. Баъзи манбаларда милoddан илгариги X—IX асрлар дейилса, бошқа бирларида милoddан илгариги VI аср дейилади. Бу китобнинг асосчиси Спитама Зарадуштир, асли Мидиянинг Рага шаҳридан бўлган.

АГИС — аргивиялик бўлиб Александрнинг шоири. У Ўрта Осиёга келиб, Александрни кўкларга кўтариб мақтаб, ҳатто маъбуд Геркулесдан ҳам юқори қўйиб шеърлар уқийди.

АКЕСИЙ — Панжобдан оқиб утувчи дарё.

АЛБАНЛАР — қадимда Кавказда яшаган элат.

АЛЕКСАНДР БОСИБ ОЛГАН ЕРЛАР — Кария, Лидия, Каппадокия, Филея, Пифлогония, Панфилия, Писидия, Киликия, Сирия, Эрон, Финикия, Мидия, Парфия, Гиркания, Сугдиёна, Бақтрия, Ҳинд ва бошқа кўплаб вилоятлар.

АЛЕКСАНДР КОВАЗСКИЙ — Кобул шаҳри яқинида қурилган шаҳар.

АЛЕКСАНДР МАКЕДОНСКИЙ — милодиётдан илгариги 356—323 йилларда яшаган. Шоҳлик даври 336—323 йиллар. 330—327 йилларда Ўрта Осиёда бўлган.

АЛЕКСАНДР ЭСХАТА — олимларнинг айтишича, Бекобод билан Хужанд уртасида — Яксарт дарёси бўйида Александр томонидан қурилган шаҳар. Бу шаҳар ун етти кунда — тез фурсатда битказилади. Унинг девори узунлиги 60 стадий эди.

АМЕДНН — Доронинг энг яқин кишиси. Кейинчалик у Александрга садоқатини курсатгач, шоҳ унга ишониб, аримаслар юртига ҳоким қилиб тайинлайди. Амедин ўз даврининг саводли кишиларидан бўлиб, Доро Кодомоннинг қулида воқеаларни ёзиб юривчи тарихчи ҳам бўлган.

АМИНТА — Александрнинг жангчиси. Филиппнинг қадрдони, Николай ўғли. Шоҳга қарши уюштирилган фитна қатнашчиси сифатида айбланиб қамалади. Бироқ судда узини оқлагани учун шоҳ уни кечиради.

АМИНТА — Александр жангчиси. Аминта иккита бўлган. Кейинчалик уни қариб қолган Артабаз урнига Бақтрияга ҳоким қилиб тайинлайди.

АМБИЙЦЛАР — скиф авлодларидан. Сўғдиёнадаги қabila. Кир ўлимидан сунг Ахмонийлар давлатига бўйсунишдан бош тортадилар. Улар ўзларини ҳимоя қила оладиган жанговар халқ эди.

АМАЗОНКАЛАР — левкосирларга ва колхидаларга қўшни яшашади. Каспий денгиз томонга чузилган кенг текисликларга жойлашган булиб, скиф ерларининг бир қисмига эгалик қилишади. Амазонкалар асосан Гиркания билан чегарадош Фермодонта дарёси бўйларида яшайди. Амазонкаларнинг кийими баданларини тўлиқ ёпмас эди. Ҳамма вақт чап (унг) кукраги очик туради. Кийимлари тиззасидан пастга тушмайди. Ёй отишда қулай булиши учун амазонкаларнинг чап (унг) сийнасининг беzi кесиб ташланган эди. Амазонкалар скиф авлодларидан. Амазонкалар асосан бир томонда Фосис, иккинчи томонда Фермодонта дарёси бўйларида яшашган. Эрампиздан илгариги 329 йилда амазонкалар шоҳи ниҳоятда гўзал ва жасур аёл Фалестрис эди. Эрампиздан илгариги XIII асрда эса уларнинг шоҳи Пенфесилия бўлган. Ундан ҳам илгарироқ эса амазонкалар шоҳи Антиопа булган. Александрнинг олдига амазонкалар шоҳи Фалестрис келганми, йўқми, жаҳон олимлари уртасида ҳамон мунозара давом этмоқда. Поликлит, Онесикрит, Анкегин, Истр. Курций Руф, Диодор Сицилийский, Флавий Арриан амазонкалар шоҳи Александрнинг ҳузурига ҳақиқатан ҳам келганлигини тасдиқлайди. Харек. Птолемей, Антиклд, Филон Фивинский, теагеллик Филипп, Гекатей Эритрийский, Филипп Холкидский, Дурид Самосскийлар бу воқeанинг уйдирма эканлигини қайд қилишади.

АНАКСАРХ — Александрнинг маслаҳаттғуи донишманди. У Александрни Геракл авлодидан деб улуғлайди, Каллисфенни камситади. Анаксарх саройдаги нотиклардан бўлиб, уни македониялик жангчилар ёқтирмайди. Чунки, у Александрни худо сингари улуғлайди ва унга тиз чукишни тарғиб қилади. Сўғдиёнага келган.

АНДРОМАХА — Александрнинг отлиқ қўшини саркардаси. Спитаменга қарши курашган.

АНДРОМЕНА — Александр жангчиси. Сўғдиёнада ўлган.

АНТИГОНА — пиндалик гўзал аёл. Филотанинг хуштори. Ҳусни жамоли чиройли эди. Лекин ниҳоятда маккор булган. Филота ҳар сафар у билан учрашганда, кайфи ошиб қолиб, Александрни ёмонларди Кейинчалик бу аёл Кратернинг айғоқчисига айланади ва Филотанинг улимига сабабчи булади. Урта Осиёда саркардалар билан хушдорлик қилиб юрарди.

АНТИКЛЕЙ — Феокрикнинг угли. Гермоллийнинг дусту. Александрга қарши уюштирилган фитна қатнашчиси. Ўрта Осиёда қатл этилади.

АНТИПАТРА — Сирия ҳокими Асклепиддорнинг ўғли. Александрга қарши уюштирилган фитна қатнашчиси. У шоҳ чодир қуриқчиси. Ўрта Осиёда қатл этилади.

АОРН — Бактриядаги катта шаҳар.

АРАХОЗИЙЛАР — Понтий денгизигача чузилган Мидияга туташ кенг ўлка. Бу ерда Пермонион бошлиқ бўлган қушин турарди. Кейинчалик бу ўлкага Александрнинг яқин қуриқчиларидан бири Менон ҳоким қилиб тайинланади

АРАХОТЛАР — Сўғдиёнадаги қабила. Арохотларнинг қабиладошлари — Ўрта Осиёнинг турли ерларида яшашади.

АРИАССПАМ — қабила, Сўғдиёнада яшаган.

АРИМАЗ — Сўғд қалъасининг ҳокими. У Александрга буйсунишдан бош тортади. Александр жангчиларининг қаноти бўлса қалъага чиқа олади, бўлмаса йўқ, дейди. Қалъани қўлга олгач, Александр Аримаз ва унинг яқинларини боғлаб, қояга осиб қўяди.

АРИМАСПЛАР — Арияга қушни ўлка. Аримаспларни кейинчалик эвергетлар деб ҳам аташган. Аримасплар бир вақтлар Кир қушинига озиқ-овқат ва жой беришган. Бу ерда Александр 60 кун бўлади. Кирга ёрдам бергани учун уларни астойдил ҳурмат қилади. Шоҳ Амединни ҳоким қилиб тайинлайди. Кир даврида Ўрта Осиёга келиб қолишган дейишади.

АРИСТАНДР — мунажжим. Александрга воқеани олдиндан башорат қилиб беради. У ҳайвонларни сўйиб, ички танасига қараб нима булишини олдиндан айтиб беради.

АРИСТОБУЛ — Александрнинг энг яқин кишиси. У асосан иншоот ва куприк қуриш ишлари билан шуғулланади. Ўрта Осиё таассуротлари ҳақида кундалик ёзган.

АРИЯ — Бактриядаги қабила.

АРИАН — Квинт Энний Флавий Арриан эрамизнинг 95—175 йилларида яшаб ўтган грек тарихчиси. Унинг «Александрнинг юриши» асарида Ўрта Осиё тасвирига кенг эътибор берилган.

АРСАК — Аррианнинг таъкидлашича, Арсак арийлар ҳокими. Александрда шубҳа туғилгач, Арсакни қамоққа олади. Курций Руфнинг фикрича эса у Мидияга Оксидатнинг ўрнига ҳоким қилиб тайинланади.

АРТАБАЗ — Александрнинг ишончли кишиси. У Мароқандда ҳокимлик қилади. У қариб қолганлиги туфайли ҳокимликни Александрга эмакдош акаси Кинта топширади. Айрим манбаларда Артабаз Гирканиа ҳокими бўлган дейилади. Курций Руфнинг фикрича, Артабаз Бактрия ҳокими бўлган. У туққизта ўғлини Александр қўлига хизматга беради. Артабаз Эрон шоҳи Ох даврида қувгин қилиниб, Филипп олдида борганлигини эшитган Александр уни ҳурмат қилади.

АРТАТАК — Бақтриядаги шаҳар. Бу шаҳарни Александрнинг саркардаси Кратер бир неча кун қамал қилади. Сунгра шаҳарликлар Александрдан кечирим сурагач, шоҳ уларни кечириб, ҳеч бир озор бермайди.

АРТАКСЕРКС II — Эрон шоҳи (404—359 йиллар).

АРТАКСЕРКС III — Эрон шоҳи (358—339 йиллар). Бу шоҳни Ох деб ҳам аташган.

АТТАЛ — Александрнинг саркардаси, у Бақтрияда доимий қолади. Аррианнинг таъкидлашича, Аттал Сугдиёнада булган жангда ўлади. Александрдан кейин подшоҳлик қилади.

АТТЕМИН — корофонлик булиб, Клитнинг дусту эди. У Ўрта Осиёдан келган. Клитнинг улими куни Мароқандда эди.

АТТИН — Александрнинг ишончли кишиси. Бақтрия ҳокими қилиб тайинланади. Массagetлар қуйган пистирмага дуч келиб анча талафот курали.

АРХЕЛАЙ — Александрнинг саркардаси. Архелай Андрокловнинг угли У шоҳ чодир қўриқчиси. Кейинчалик Бақтриядаги катта шаҳар Аорнда жойлашган қўшинга қўмондонлик ҳам қилади.

АРХЕПОЛИС — Александрнинг хизматкори. У шоҳга қарши уюштирилган фитна қатнашчиси сифатида Ўрта Осиёда ўлдирилади.

АФОБЕТА — Александрнинг жангчиси. У шоҳга қарши фитнага қатнашгани учун ўлдирилади. Жасади Ўрта Осиёда қолган.

АФФАРНИЙ — Александрнинг яқин кишиси, фавқуллодда махфий ишлар билан шугулланган. Энг муҳим топшириқлар унинг зиммасига юклатилади. Оғир жиноятчилар унинг қўлида сақланади. У Ўрта Осиёда булган.

АХИЙЛИКЛАР — греклар. Осиёликлар Юнонистон деб атаган Грецияни европаликлар Ахейя деб атаган.

АХУРАМАЗДА — ёруғлик, яхшилик, эзгулик маъбудаси. У инсонларга Қуёш олиб келган. Ахурамазда биринчи булиб Даинтья — Аму дарёсини бунёд этади.

БАГОАС — Гиркания шаҳридаги Доро саройида яшовчи кербоз ва ҳусндор ўспирин. Багоасни Доро жуда яхши кўради. У Александрга ҳам ёқиб қолади.

БАЗОИР — Сугдиёнадаги ов қилиш учун қулай булган жой. Бу ерда қалин ўрмон булиб, йиртқич ҳайвон ва паррандалар кўп эди. Александрга бир йўлбарс ташланади. Шоҳ бир уришдаёқ йўлбарсни ўлдиради. Базоир ҳар ҳолда Мароқанд шаҳрига яқин жойда жойлашган. Чунки шоҳ овдан Мароқандга қайтани Айрёмлар Базоирни Ҳиндистонда жойлашган дейди. Бу нотўғри.

БАЛАКР — Александр саркардаси. У камончилар отрядига раҳбарлик қилади. Яксарт дареси бўйларида скифларга қарши булган шиддатли жангда алоҳида матонат кўрсатади.

БАРЗАЕНТ — франглар қабиласининг ҳокими. У Дорога уюштирилган суиқасдда қатнашган эди. Кейинчалик Александрдан кўрқиб Ҳиндистон томонга жўнаб қолади.

БАРСИНА — Александрнинг ноқонуний гузал хотини бўлиб, пергамлик эди. Александрнинг Барсинадан Геркулес исмли ўғли ҳам бўлган. Вақтинча Македонияни қўлга олган Кассандр Барсинани хоинларча ўлдирди.

БАКТРА — Бактриянинг пойтахти.

БАКТРИЯ — Оке дарёсининг бошланғич қисмидаги ерлар. Унинг пойтахти Бақтр шаҳри бўлган. Бу ерда Бақтр дарёси ҳам оққан.

БЕСС — Бактрия ҳокими. Аҳмонийлар шоҳи Дорони ўлдириб, унинг узуги ва тожини олади. Сўнгра ўзини «Осиё шоҳи» — Артаксеркс деб эълон қилади. Уни туғиб олиб яланғоч ҳолда Александрнинг олдига олиб боришади. Бессни Доро ўлган жойда қатл этишади.

БОРИСФЕН — Днепр дарёси.

БОЛОН — Александрнинг саркардаси. У камбағал оиланинг фарзанди. Александрнинг саркардатари ичида камбағал оиладан чиққанлари кам эди. Бироқ Болон ниҳоятда довжорак ва маҳоратли жангчи бўлгани учун ҳам Александр уни кўшинга бош қилиб тайинлайди. Жангчилар уни жуда севади.

БРАНХИДЛАР — Эгей денгизи бўйида яшовчи грек қабиласи. Кир даврида Сўғдиёнага кучиб келади. Александр бу қабилани қириб ташлайди. Сабаби улар руҳонийлар қабиласи Милет ибодатхонасининг бойлиги бўлган соф олтиндан ясалган худолар ҳайкатларини кўмиб қўйилган жойдан топиб Кирга берадилар. Шундан сўнг ионияликлар бранхидларни сотқин деб кун беришмайди. Улар Сўғдиёнага кучиб келишга мажбур бўлишади.

БУКЕФАЛЬ (Буцефаль) — Александрнинг энг яхши оти. У Александрдан бошқа ҳеч кимни миндирмас эди. Шоҳ минаётганида эса, бу от чўккалаб олар эди. Букефални Гирканияда яшовчи мардлар олиб кетиб қолади. Мардлар қатин ўрмонга яшириниб олади. Бу ердан юриш жуда қийин эди. Чунки қатин дарахтларнинг шоҳи бир-бирига боғлаб қўйилганди. Шоҳ ўзининг бу вафодор отига Ҳиндистоннинг Гидаспа дарёси қирғоғидан Букефал номли шахар қурди.

ВАРВАРЛАР — бу сўзнинг дугавий маъноси римликлар гили билан айтганда «ажнабий» демакдир, грек-македонлар ўрта осийликларни варварлар деб аташган. Греklar ажнабий тилда сўзлашувчиларни варварлар дейишган.

ВИФИНИ — Кичик Осиёнинг шимоли-ғарбидаги улка.

ВИЗАНТИЯ — Қора денгиз (Босфор) бўйи. Ҳозирги Константинополь шаҳри атрофи.

ГАБЛАР — массагетлар билан қўшни ерларда яшовчи қабила. Габларни скифлар авлодидан дейишади.

ГАВРОСЛАР — Сўғдиёнадаги қабила. Уструшан томонда.

ГАВГАМЕЛ — Гавгамел жанги. Александр Македонский ўзининг олтимиш минг армияси билан Доро Кодомоннинг ярим миллион армияси устидан галаба қозонади.

ГАДИРЛАР — Меотинский денгизи қирғоқларида яшовчи қабилалар.

ГАЗА (Ғазо) — Яксартга яқин жойдаги, Сугдиёнада жойлашган шаҳар. Г. И Драйзен Ғазо шаҳрини Жиззах дейди. Фаластинда ҳам Ғазо шаҳри бор. Ғазиба (Ғазаба) шаҳри Наутак (Қарши) шаҳрига яқин жойда ҳам бўлган.

ГЕГЕЛИАХ — Шоҳ Филиппнинг қулида жанг қилган. Пермонионнинг энг яқин дўсти. Бироқ Александрни «Худонинг углиман» дегани учун ёқтирмайди. «Ўз отасини тан олмаган шоҳдан яхшилик кутиб бўлмайди», дейди.

ГЕКАТОМПИЛ — қадимда Парфиянинг маркази бўлган. Кейинчалик унн Тус шаҳри деб ҳам аташган. Юз дарбозали шаҳар.

ГЕЛЛАНИКА — Клитнинг опаси. Александрнинг тарбиячиси. Унинг укаси Клит Мароқандда Александр томонидан ўлдирилади. Дирониднинг қизи бўлган. Айрим манбаларда Ланика деб ҳам аталади.

ГЕРАКЛ — аргивянлик бўлиб, македонияликларнинг улугъ маъбуди. Александрни ҳам Геракл авлодидан деб аташган. Филипп ҳам Геракл ва Зак авлодидан бўлган, дейишади. Филипп аслида аргослик бўлиб, кейинчалик Македонияга келган дейишади.

ГЕРКУЛЕС — Александрнинг Барсина деган жазманидан бўлган ўғли. Ноқонуний бўлгани учун уни Александрнинг ўрнига подшоҳ қилиб сайлашмайди. Геркулес ўн тўрт ёшида Кассандр томонидан хоинларча ўлдирилади.

ГЕРОДОТ — милодгача 484—425 йилларда яшаб ўтган грек тарихчи адиби. Унинг дунёга машҳур «Тўққиз китоб тарихи» китоби бор. Бу асарида у Ўрта Осиёдаги қабилалар ҳақида кенг маълумот беради.

ГЕРМОЛАЙ — Юнонистондаги илмли кишилардан бири. Сополоннинг ўғли. Александрга қарши уюштирилган фитна қатнашчиси. Фалсафани яхши куради. Шунинг учун ҳам Каллисфен билан яқин алоқада эди. У Сугдиёнада ўлдирилади.

ГЕФЕСТИОН — Александрнинг дўсти. У шоҳнинг осиёликлар урф-одатларини қабул қилганлигини қувватлайди. Сугдиёнага келган Филиппнинг яқин кишиси Аминторанинг ўғли. Маҳаллий халқни ҳурмат қилади. Урта осиёликлар Гефестион билан дўстлашади.

ГИПСИД — Менедемнинг дўсти. Александрнинг жангчиси. Политимет (Зарафшон) дарёси бўйида Менедем билан ёнма-ён туриб Спитамен билан бўлган шиддатли жангда ҳалок бўлади.

ГИРКАН ДЕНГИЗИ — денгизни баъзи бир тарихий манбаларда Каспий деб ҳам аташади. Каспий денгизининг Гиркания ерларига туташ томонини Гиркан денгизи деб аташган.

ГОМЕР — қадимги юнон шоири. Гомер шеърлари 34 дostonни ўз ичига олади. Бу дostonлар ичида «Илиада» ва «Одиссея» энг йиригидир. Шоир бу дostonларида скифлар ҳақида маълумотлар берган.

ГОРГИЙ — Александрнинг саркардаси, у Бақтрияда доимий қолади.

ГРАНИК — Александр Эрон шоҳи Доро устидан биринчи марта мана шу дарё буйида ғалаба қозонган.

ГУРГАН — Гирканиядаги Журжон номли дарё ва шаҳар.

ДАЙЛАР — Каспий денгизи буйларида яшовчи скиф қабилаларидан.

ДАКЛАР — скиф қабилаларидан.

ДАТАФЕРН — Спитаменнинг яқин дўсти. Александрга қарши курашади. Сўғдиёналик Спитамен ўлгандан сунг, даклар уни Александрга ушлаб беради. Шоҳ Датаферн ва унинг дўсларини қатл этади.

ДАФНА — лавр дарахти. Ғалаба ёки шуҳрат деган рамзий маънога эга. Дафна япроғи ва новдаларидан қадимги юнонлар гулчамбарлар ясаб, қувончли кунларда, ғалабага эришган кунлари буйинларига осиб юришган.

ДЕМЕТРИЙ — Филиппнинг яқин кишиси. Пифонактнинг ўғли. Александрнинг дўсти. Шоҳнинг хушомадгўйи ва айғоқчиси. Сўғдиёнага келган.

ДЕМЕТРИЙ — Александрнинг шахсий қўриқчиси. Шоҳга қарши фитнага қатнашиб, ўлимга маҳкум қилинади.

ДЕМЕТРИЙ — Пифонантнинг ўғли, унинг лақаби Фидон бўлиб, Александрнинг энг яқин кишиси эди. У кесатиб гапирар, ҳазил-мутойибани яхши кўрарди. Бир зиёфатда ҳамма Александр узатган қадахдаги шаробдан ичиб, шоҳнинг қўлини ўпишади. Аммо Каллисфен шаробдан ичади-ю, шоҳнинг қўлидан упмайди. Шунда Деметрий ҳазиллашиб, Каллисфеннинг шоҳ қўлидан упмаётганини айтади. Ҳазил зилга айланиб, шоҳ Каллисфенни ёмон куриб қолади. Деметрий Ўрта Осиёга келган.

ДЕМОКРАТ — асли афиналик бўлиб, Гирканияда яшаган. Айрим манбаларда у Бақтрияда яшаган дейилади. У Филипп билан учрашган, Артабаз билан Грециядан келган эди. У македонияликлардан кўп жабр кургани учун ҳам Александрга бўйсунишдан бош тортиб, узига-узи қилич санчиб ўлдиради.

ДИМН — Александрнинг жангчиси. Александр билан овга чиқарди. Ов қилишга жуда ишқибоз булган. Димн овда тунгизга найза санчиб, Александрни ўлжасидан маҳрум этади. Жаҳли чиққан шоҳ Димннинг отини тортиб олиб, калтаклашни буюради. Бундай ноҳақ жазодан норози булган Димн Александрга қарши фитна уюштиради. Фитна фош бўлиб, ўзини-ўзи қилич билан ўлдиради. Унинг жасади Сўғдиёнада қолади.

ДИОДОР СИЦИЛИЙСКИЙ — Юнон тарихчиси, адиби. Машҳур «Тарихий кутубхона» асарининг муаллифи. Милoddан илгариги 90—21 йилларда яшаб ўтган.

ДИОКЕН — Александрнинг жангчиси. Шоҳга қарши уюштирилган фитна иштирокчиси сифатида айбланиб, ўлдирилади.

ДИОНИС — фиваликлар маъбуди бўлиб, македонияликларга унчалик алоқаси йўқ эмиш. Кейинчалик бутун Эллин вилоятига қарам ўлкалар ҳам Дионис шарафини нишонлашга одатланади.

ДОРО ГУШТАСП — Эрон шоҳи (521—485 милoddан олдин).

ДОРО КОДОМОН — милоддан илгариги 336—330 йилларда Эрон шоҳи булган. Доро Кодомон ҳалокатга учрагандан сунг, 230 кун яшайди. Кейин Бесс бошчилигидаги яқин кишиси томонидан ўлдирилади.

ДРАНГЛАР — Аррианнинг таъкидлашича Сўғдиёнадаги қабила. Уструшанлар томонда. Курший Руф драңглари Бақтрияда яшаган дейди. Бошқа манбаларда драңглар скифларга яқин эди, дейилади. Драңглар юртида Эрон шоҳининг саройи булган.

ДРАПСАК — Окс дарёсига яқин жойлашган катта қишлоқ.

ЖАМШИД — афсонавий адолатли подшоҳ. Йима деб ҳам аталади. «Авесто»да ёзилишича, Йима — нур тарқатувчи сиймодир. У чорвани купайтиради.

ЗАРДУШТИЙЛИК — Спита́м Зарадуштр томонидан Балхда асос солинган, муқаддас дин. У «Авесто»ни ҳам шу шаҳарда ёзган эди.

ЗАРИАСПАХ — Яксарт дарёси бўйидаги шаҳар. Бошқа бир манбаларда Балх шаҳрининг қадимий номи бўлган дейилади.

ЗЕВС — юнонлар бош маъбуд. Маъбудлар султони. Олимп тоғининг ҳукмдори. Зевс шарафига атаб Ўрта Осиёда куп қурбонликлар келтирилган.

ЗИОБЭТ — Гирканиядан оқувчи дарёнинг номи. Бу дарё 3000 стадийгача ернинг тагидан оқади. Унинг кенглиги 13 стадий.

ИЛИАДА — Гомер достонининг номи. Скифлар ҳақида маълумотлар бор. Юнонлар қадимги Трояни Илион деб атаганлар. «Илиада» — «Илионнома». Илион — Троя шаҳри, ҳозирги Туркия ерларида жойлашган шаҳар.

ИОЛЛАЙ — Александрнинг жангчиси. У шоҳга қарши фитна қатнашчиси сифатида айбланиб ўлдирилади.

ИСТАХР — Эрондаги бу шаҳардан «Авесто»нинг ўн икки минг қорамол терисига битилган ўн икки миллион мисрадан иборат нусхаси топи́лган.

ИСТР — Дунай дарёси.

КАЛЛИСФЕН — Аристотелнинг Гера исмли холасининг ўғли. Александр билан бир мактабда таълим олган, доно файласуф. У Ўрта Осиёга келган ва шу ерда фитна иштирокчиси сифатида айбланиб, қатл этилади. Каллисфенни македонияликлар ва греклар яхши куришган.

КАМБИЗ — Эрон шоҳи (милоддан илгариги 530—522 йиллар).

КАРАН — Александрнинг саркардаси. У Спитаменга қарши курашган.

КАРТАЗИС — скифлар авлодидан. Фикримизча, ҳозирги Тошкент ўрнидаги вилоят шоҳининг укаси. У катта қўшин билан Яксарт дарёси бўйига қурилган Александр Эсхата шаҳрини вайрон қилиш ва Александр қўшинларига зарба бериш учун акаси (скифлар шоҳи) топшириғига биноан юборилади.

КАТАН — полиперхонт қабиласининг жасур ўғлони.

КАТЕН — Спитаменнинг дўсти, Александрга қарши курашади. Сўғдиёналик. Кейинчалик у Кратер билан бўлган жангда ҳалок булади.

КАЮМАРС — Гайа Маретан (Мартон) — Гавомард — буқа сифат ерда пайдо булган биринчи одам. Эзгулик — ишонч, ғалаба маъбуди.

КЕБАЛИН — Никомахнинг акаси. Уюштирилган фитна ҳақида аввал Пермонионнинг ўғли Филотага, сунгра Метронга хабар беради.

КЕН — Александрнинг саркардаси. У Филотанинг синглиси — Пермонионнинг қизига уйланган.

КИР — Эрон шоҳи (милоддин илгариги 658—530 йиллар). Массаетлар ерига 529 йилда бостириб келади.

КИРЕН — Кавказ тоғи этагидаги қишлоқ. Киренликлар сифий ва теребинт ўсимлигини ниҳоятда эъзозлашади. Чунки бу ўсимлик доривор. Киренликлар сифий ўсимлигини алоҳида тусиқларда устиришади.

КИРОПИЛЬ (Кирополь) — ҳозирги Уратепа яқинида Эрон шоҳи Кир томонидан қурилган (милоддан илгариги V аср) шаҳар.

КЛЕОН — сицилиялик бўлиб, Александрнинг энг яқин кишиси эди. У Ўрта Осиё ва Ҳиндистон сафарида шоҳ билан бирга юради. Ута хушомадгуй, Александрни ҳудолардан устун қўйиб, кўкларга кўтариб мақтайди. Тўғри сўзли одамларни ёқтирмайди. Кўпроқ игво қилиб, шоҳнинг ёмон кўрган одамларини бадном қилади.

КЛИТ — Филиппнинг яқин кишиси. Дирониднинг ўғли. Клит Александрнинг эмакдоши эди. Шоҳ унинг опаси Гелланикани эмиб улғайган эди. Клитга Мароқанд ҳокимлигини беради. Зевс шарафига уюштирилган зиёфатда Клитнинг сўзларидан газабланган шоҳ Мароқандда унга найза санчиб ўлдиради.

КОБАР — мидиялик сеҳргар, илмий, саводхон киши. У Бесснинг мақтанчоқлигини юзига солиб, қаттиқ танбеҳ беради. Дорони ўлдириб, узини «Осиё шоҳи» деб эълон қилган Бесснинг раъйига қарши чиққанда, Кобарни ўлдирмоқчи бўлади. У қочиб кетади. У Сўғдиёна, Гиркания, Бақтрияда куп булган.

КОЛХИДАЛАР — Кавказ тоғлари этагида, Каспий бўйларида яшовчи қабилалар, харосмликларга тез-тез ҳужум қилиб, хавф тугдириб турган.

КОЛХОВ — хоразмликлар билан чегарадош яшовчи қабила. Амазонкаларга ҳам қушни булган.

КОФ — Артабазнинг ўғли. У Александрнинг қўлида хизмат қилади. Сўғд қалъасига Аримазнинг олдида Александрнинг топшириғи билан элчи бўлиб боради.

КРАТЕР — Александрнинг ишонган саркардаси. У Киропиль шаҳрини истило қилишда яраланadi.

КСЕНИПП — Сўғдиёнанинг шимол томонини шундай аташган.

КСЕНОДОХ — кардийлик бўлиб, Клитнинг дўсти. Клитнинг улими куни Мароқандда эди. Клит уюштирган зиёфатга бош-қош бўлади.

КСЕНОФОНТ — милоддан илгариги 400—433 йилларда яшаб утган грек тарихчиси, адиби. «Анабасис» асарининг муаллифи.

КСЕРКС — Эрон шоҳи (милоддан илгариги 486—465 йиллар).

КУРЦИЙ РУФ — Квинт Курций Руф Рим тарихчи адиби. Эрамизнинг 6—78 йилларида яшаб утган. Унинг машҳур «Александр Македонский тарихи» асарида Ўрта Осиё тасвирига кенг ўрин берилган.

ЛАКОНЛИКЛАР — Гирканияда яшовчи грек қабиласи. Шоҳ Филипп даврида Артабаз билан бирга Гирканияга келиб қолган. Баъзи бир манбаларда Гирканияга эмас, Бақтрияга келган дейилади.

ЛЕВКОСИРЛАР — холивлардан бирмунча узоқроқ, денгизнинг бошқа соҳилида яшовчи қабилалар.

ЛЕОННАТ — Александрнинг шахсий қуриқчиси. Сугдиёнадаги Хорсон қабиласини забт этишда маҳорат курсатган. У шоҳга осийликлар сингари тазим қилишни ёқлаб чиқади.

ЛЕОННОТ — Олимпиаданинг қариндоши, у Филипп саройидаги мактабга раҳбарлик қилади. Унча саводли бўлмаса ҳам Олимпиаданинг қариндоши бўлгани учун уни ҳамма ҳурмат қилади.

ЛИВИЙ — Меотинский денгизи қирғоқларида яшовчи қабилалар.

ЛИНКЕСТ — Филиппни ўлдириш учун фитнада қатнашган. Фитна фош бўлгач, Эронга қараб қочади. Александр уни тутиб олиб, уч йил кишанда сақлайди. Сунгра Ўрта Осиёда қатл этади.

ЛИСИМАХ — акарнанлик бўлиб, ўз даврининг донишмандларидан эди. У Филипп саройида ёш Александрга таълим берганди. У ўзини — Феникс, Александрни — Ахилл, Филиппни эса Пелем деб атайди. Шунинг учун ҳам унинг обрўси катта эди.

ЛИСИМАХ — машҳур овчи. У Александр билан бирга Ўрта Осиёда ов қилади. Сирияда ов қилаётганида, бир йўлбарс унинг чап елкасини ғажиб ташлайди.

ЛИСИПП — Филипп саройидаги машҳур ҳайкалтарош. Александрнинг устози. Александр ундан расм чизишни ва ҳайкал ясашни ўрганайди. Ўрта Осиёга келган, шоҳ уни ҳурмат қиларди.

МАКЕДОНИЯ — Эпир ва Фракия ўртасида жойлашган ўлка.

МАНАП — Александр томонидан Гирканияга ҳоким қилиб тайинланади. Манап Эрон шоҳи Ох даврида қувгин қилиниб, шоҳ Филипп ҳузурига келган эди.

МАРОҚАНД — Сугдиёнанинг пойтахти. Ҳозирги Самарқанд — Семизкент. Семурғ кент — Семиз қанд. Курций Руф таъкидлашича, шаҳарнинг айланаси 70 стадий бўлган экан. Бу тахминан 12 километрга тенг.

МАРДЛАР — Гирканияда яшовчи қабила. Бу қабила асосан қароқчилик ва талончилик билан кун кечиради. Мардлар Александрга бўйсунушдан бош

тортади. Лекин шоҳ уларни зурлик билан буйсундиради. Мардлар улкасининг ҳокимлигини яқин кишиси Фредотга беради. Бошқа манбаларда эса мардлар Бақтрияга чегарадош эди дейилади. Умуман, Урта Осиёда мардлар деган қабилаларнинг борлигига ишонамиз. Ҳагто мардлар қабиласи Сугдиёнада ҳам бор эди, дейишали.

МАРФИЁНА — ҳозирги Мари шаҳри атрофидаги ҳокимлик. Мурғам дарёси буйлари. Парфия билан Сугдиёна уртасида жойлашган.

МЕТЕАГР — Александрнинг саркардаси. у Бақтрияда доимий қолади.

МЕНЕДЕМ — Александрнинг саркардаси. у Спитаменга қарши курашган Политимет (Зарафшон) дарёси буйидаги жангда Спитамен билан курашда ҳалок булади.

МЕНИД — Александрнинг ишончли саркардаси. У Македониядан 3000 пиёда ва 1000 та отлик жангчини Сугдиёнага ёрдамга олиб келади.

МЕОТИНСКИЙ (денгиз) — Орол денгизи, Оксиана кули деб ҳам юритилган. Бошқа манбалар энг қадимда Орол денгизи булмаганлигини таъкидлайди. У Каспий билан қўшилиб кетган. Айрим манбаларда Азов денгизи ҳам дейишали.

МЕТРОН — қурол-аслаҳа омборининг мудир эди. Александрнинг яқин кишиси. У Урта Осиёнинг жуда куплаб қишлоқ ва шаҳарларида булган.

МИЛЕТЛАР — Эгей денгизи буйида яшовчи қабилалардан бўлиб, Кир даврида Бақтрияга келиб қолганди. Александр уларни яхши кўрмайди.

МИРРИХ — қиргин урушлар ва музаффарлик маъбудаси (Урта Осиё).

МИТРА — Қуёш ва ёруғлик маъбудаси. Митра Яксарт — Сирдарё буйларида яшириниб юрган.

МОМАКЕНЛАР — Яксарт буйларида яшовчи қабилалар.

МОССИНЛАР — Каспий денгизи томонда яшовчи қабилла. Манбаларда скиф авлодидан дейилади.

НАБАРЗОН — Доронинг яқин кишиси. Кейинчалик Доро ундан шубҳаланиб, огир жазога гортмоқчи булади. Доро улимидан сунг Александрга хат ёзали. Унинг хатида Александр билан дўстлашиш нияти борлиги айтилади. Кейинчалик У Гиркания шаҳридаги Доро саройига келган Александрни иззат-икром билан қарши олади. Шунда кербоз бола Бағоас илтимосига кура, Александр Набарзоннинг айбини кечиради. Бошқа манбаларда эса Набарзонни Сотибарзон бўлган, у Александрга қарши курашган дейилади. Бу нотўғри.

НАУТАК — баъзи манбаларда Қарши шаҳри яқинида булган дейилса, бошқа бирида Шахрисабз ўрнидаги қатъа эди, дейилади.

НИКАНОР — Филиппнинг энг ишончли ва жасур саркардаси. Пермонионнинг ўғли. Александрнинг саркардаси. Филотанинг укаси. Унинг Бақтрияга кираверишда бирланига ўлиб қолиши Александрни анча қайғуга солади. Шоҳ Никанорни иззат-икром билан дафн этишни буюради.

НИКОМАХ — Димннинг дўсти. Александрнинг жангчиси. У шоҳга қарши фитнада қатнашиб, Сўғдиёнада улим жазосига тортилади.

НИЛОКСЕН — Сатирнинг ўгли, Александрнинг саркардаси, асосан у Кавказни қуриқтайди.

НИФИШТ — Эрондаги улкан тоғ. Александр мана шу тоққа олиб чиқиб «Авесто»ни ёқишни буюради.

НОХИТ — файз-барака, ободончилик маъбудаси (Эрон, Урта Осиё).

ОАР — Волга дарёси, Итиль (Эдил-Идил) деб ҳам аталган.

ОДИССЕЯ — Гомер достонининг номи. Бу достонда скифлар ҳақида муҳим гаплар айtilган. «Одиссея» достон қаҳрамони Одиссей номи билан аталади. Одиссей ҳатто скифлар билан учрашган экан.

ОКС — Амударё, унинг эни 6 стадий. У Гиркан денгизига қуйилади. Александр қушини беш кунда бу дарёдан зўрға утиб олади. Осиёликлар бу дарёни Жайхун дейишган.

ОКСАРФ — Эрон шоҳи Доро Кодомоннинг угай укаси. Доро ҳалокатга учрагач, Александр қул остида хизмат қилади. Александр унга алоҳида ҳурмат билан муносабатда бўлади. У акаси Дорони ўлдирган Бессни қатл этади.

ОКСИАН — Орол денгизи деб тахмин қилишади. Баъзи бир манбаларда Оролни Гиркан денгизи бўлса керак деб ҳам тахмин қилишади.

ОКСИАРТ — Роксананинг отаси. Александр унга Сўғдиёна ҳокимлигини қайтариб беради. У учта ўғлини Александр қулига ҳарбий хизматга беради.

ОКСИДАТ — Александрнинг яқин кишиси. У Мидия ҳокими эди. Кейинчалик у ҳокимликдан бўшатилиб, ўрнига Арсак тайинланади.

ОХ — Марғиёнадаги дарёнинг номи.

ПАРЕТАК — қабиланинг номи. Хориен қатъасидаги қабилла дейишади. Сўғдиёна билан Бақтрия чегарасида жойлашган. Бу қабилла жуда катта бўлиб, қалъа атрофида қишлоқлар жуда ҳам зич жойлашган эди.

ПАРМЕНИОН — Филотанинг отаси, Филиппнинг атоқли саркардаси. Александрнинг кекса маслаҳатгўйи. Кейинчалик Александрга қарши ўгли Филота бошлаган фитнада қули бор деб айбланиб, ўлдирилади.

ПАРОПОМИСАД — гарбда Бақтрия, жанубда эса Ҳинд ўлкаси билан чегаралош. Бу ерда уйлар гиштдан қурилган эди. Уларда ўрмон бўлмай, ҳатто ёзда ҳам тоғ чуққилиридаги қор эримас, анчагина совуқ ўлка. Александрнинг жангчилари совуққа чидай олмай касал бўла бошлайди. Бу ердаги халқ ҳеч қачон босқинчиларни кўрмаган, ҳатто жанг қилишни ҳам яхши билмасди. Паропамисадлар ҳозирги афгонларнинг утмишдошлари эканлигини далиллар тасдиқлайди. Александр бу ерда шаҳар қуради. (Александр Кавказская) Окс дарёсидан ўтгач, Александр биринчи бўлиб шу ерга келган эди. Бу ердаги шаҳарга ҳоким қилиб Гиппархни қолдирган эди. Ҳозирги Қобул шаҳрига яқин жой.

ПАРФИЯ — асосан скиф қабилалари яшовчи улка. Ҳозирги Туркманистоннинг Эронга чегарадош ерлари. Бу ерларда, тапулар ҳам яшаган.

ПЕВ КОЛАЙ — Александрнинг саркардаси. У 3000 пиёда жангчи билан Сугдиёнада қолиб кетади.

ПЕЙФОН — отаси Сосик Филиппнинг яқин кишиси бўлган. Александрнинг саркардаси. Пейфонни скифлар яралаб, асирга олишади. Пейфонни Яксарт дарёси ёқасига дафн қилишади.

ПЕЛЛА — Македониянинг қадимги пойтахти. Милоддан илгариги 332 йилда пойтахт Александрия шахрига кўчирилган.

ПЕНДА — Александрнинг ишончли кишиси. У Урта Осиёнинг шимол томонида яшовчи скифларга элчи бўлиб боради.

ПЕРДИКК — Александрнинг шахсий кўриқчиси. Хориен қалъасини забт этишда қатнашган.

ПЛУТАРХ — милонинг 46—127 йилларида яшаб ўтган грек адиби. У ўзининг 50 та ҳаётномаси билан машҳурдир. «Александр» асарида Ўрта Осиё тасвирига кенг ўрин берган.

ПОЛИДАМЕНТ — жуда хушомадгуй жангчилардан. Унинг хушомадгуйлиги, айниқса, Пермонионга жуда ёққан. Александр бундай одамдан фойдаланиб, уни Мидияга юборади. У Пермонионни ўлдириб, қалласини Александрга олиб келади.

ПОЛИПЕРХОНТ — Бақтриядаги жанговар ва жасур қабила. Улар Александрга осонликча таслим бўлишмайди. Ё ўлим ёки ғалаба, деган ширга амал қилишган.

ПОЛИТИМЕТ — Зарафшон дарёси. Курций Руфнинг таъкидлашича, дарёнинг бир узани ернинг тагига кириб кетади-да, анча узоқдан чиқади. Фикримизча, бу ҳозирги Булунғур районидаги Роват ҳужани эслатади. Политимет — юнонча зарли, олтин оқизувчи деган маънода.

ПОЛИЭН — «Ҳарбий ҳйллалар» асарининг муаллифи. Бу китобда Ўрта Осиё тасвирига тўхталади. Эрамиздан илгариги II асрда яшаб ўтган грек ёзувчиси.

ПОМПЕЙ ТРОГ — эрамиздан илгариги I асрда яшаб ўтган Рим тарихчи адиби. Унинг «Филипп тарихи» асарида Ўрта Осиёга бағишланган ажойиб саҳифалар бор.

ПОНТ — Эвксинский. Ҳозирги Қора денгиз.

ПРОЕКС — Александрнинг ишончли кишиси, Кавказ ҳокими қилиб тайинланади. Грек-македонлар Афғон тоғларини Кавказ деб аташади. Аслида эса Кавказга боришмаган.

ПРОМЕТЕЙ — Юнон маъбудаси. У инсон зотига яхшилик қиламан деб, Олимп тоғидан олов ўғирлагани учун Кавказ тоғидаги қояга занжирбанд қилиб

қўйилади. Бу баланд тоғнинг ён бағрида скифлар яшарди. Прометейнинг қоядаги жасадини амазонкалар ҳам кўрган, деган ҳикоялар бор.

ПТОЛЕМЕЙ — Лагоннинг ўғли, Александрнинг шахсий кўрикчиси, у Ўрта Осиёнинг қадим даври ҳақида «Кундалик» ёзган. Кейинчалик қариган чоғида мемуар ёзишга киришади. Аммо тугата олмади.

РИДАГН — Гирканиядан оқиб утувчи дарёнинг номи. Ҳатто Зиобат дарёси ҳам Ридагнга келиб қўшилади.

РИМ — Италиянинг пойтахти. Эрамиздан илгариги 31 йилда Акциум яқинидаги қиргин жангда Октавиан Антоний қўшинлари устидан галаба қозонганидан сунг, Буюк Рим империяси барпо этилади. Рим эрамиздан илгариги IV—III асрлардаёқ уз мустақиллигини қўлга киритган эди. Октавиан Александрдан қолган ёдгорликларни ва Александрия шаҳрини вайрон қилмади.

РОКСАНА — Оксиартнинг қизи. Аррианнинг таъкидлашича, Роксана Сугд тоғидан топилган қизларнинг энг гўзали эди. Бошқа манбаларда у Киропил шаҳридан топилади дейилади. Охирги умри Александрия шаҳрида утади. Айтишларича, унинг ўғли ҳам булган. Вақтинча Македонияни қўлга олган Кассандр Роксана ва унинг 9 ёшли ўғлини хоинларча улдиради. Роксана каби кўплаб қизларимизнинг хоки узоқ Македонияда қолиб кетган. Роксана эрамиздан илгариги 346 йилда Наутак (Қарши) шаҳрида тугилиб, 315 йилда Амфиоплда фожиали улдирилган.

РУМИЙ — осиёликлар грекларни ва грек тилида сузлашувчиларни румийлар — юнонлар деб аташган.

РУСТАМ — қадимги Ўрта Осиё, Эрон халқлари орзу қилган паҳлавон. У инсон зотини девлар ҳужумидан қўтқаради. Унинг Рахш номли оти кишнаганида олов пуркайди.

САТИБАРЗОН — Бесснинг саркардаси. Айримлар Сугдиёнадан, бошқалар Бақтриядан дейди. Эригий билан булган яккама-якка жангда найза тегиб улади.

САТРАК — Яксарт буйларида яшовчи скифларнинг чавандоз жангчиси. У от устида кетаётиб ёй отишга уста эди.

СЕЛЕВК — Александрнинг машҳур жангчиси. Айтишларича, у Спитаменнинг қизи Апимага уйланиб, Сугдиёнада қолиб кетади.

СИЛЬФИЙ — Афғонистон ва Сўғдиёна тоғида усувчи хушманзара ва хушбўй усимлик.

СИММИЯ — Александр жангчиси, Сўғдиёнада ўлган.

СИСИГАМБИР — Доронинг онаси.

СИСИМИФР — Наутак ҳокими. У ўз онасига уйланиб, ундан икки ўғил куради. У дастлаб онаси — хотинининг гапига кириб, шаҳарни Александрга топширишдан бош торғади. Кейин эса Александр билан сулҳ тузиб, дўстлашади. Ҳатто икки ўғлини шоҳга хизматга беради.

СИТАМЕН — Вавилония ҳокими. Александрнинг ишончли кишиси.

СОСТРАТ — Амитнинг ўғли, Гермалайнинг дўсти, шоҳга қарши уюштирилган фитнада қатнашиб, қатл этилади.

СПИТАМЕН — Александрга қарши курашган сугдиёналик ватанпарвар. Айримлар уни Бақтриядан булган дейишади. Бироқ уни Сугдиёна воқеаларида кўпроқ учратамиз. Мароқанд ва Политимет буйларида юради. Бир манбада хотини қалласини олиб Александрга олиб борган дейилса, иккинчи манбада массагетлар ўлдирган дейилади. Спитамен — спенто мойньо — ҳаракатчан руҳ, муқаддас руҳ. Бошқа бир изоҳ: Спитамен — қуёш демакдир. «Авесто»ни яратган Спитамен ҳам Қуёш деган маънони англатган.

СТАСАНАР — арийлар ҳокими. Александрнинг буйруғи билан Наутак шаҳрига келади. Дастлаб у Арсакнинг ўрнига Арияга ҳоким қилиб тайинланган эди. Айримлар дранглар ҳокими эди, дейди.

СТРАБОН — ун етти китобдан иборат «География» асарининг муаллифи. Урта Осиёнинг қадим давлари ҳақида муҳим маълумотлар беради. Милоддан илгариги 64 йилда туғилиб, милоднинг 25 йилида вафот этади.

СУЗ — Эрон шоҳининг қишки саройи жойлашган шаҳар.

СУҒДИЁНА — Окс билан Яксарт дарёлари оралтигига жойлашган улка. Унинг пойтахти Мароқанд эди.

СУҒД ҚАЛЪАСИ — бу қалъага 30000 суғд жангчилари озиқ-овқат тўплаб чиқиб олган эди. Александр қалъани эгаллашда жуда қийналади. Бу қалъага чиқиш мушкул — баландлиги 30 стадий, айланасига эни 150 стадий эди.

ТАВРИКА — ҳозирги Қрим ороллари. Таврид деб ҳам аташган.

ТАВР ТОҒИ — Коппадониядан бошланиб, Кликия денгизи соҳиллари бўйлаб, бир томони Арманистонгача чузилиб кетган. Бу баланд тоғдан турли томонга оқувчи бир неча дарё ирмоқлари бошланиб, улар Қизил, Каспий, Гиркания ва Понт денгизига қуйилади. Бу тоғда эни 210 стадий, баландлиги 4 стадий келадиган бир қоя бўлиб, қадимги ривоятларга қара, Прометей шу қояга занжирбанд қилинган экан. Бу тоғ Киликия билан Памфилия улкасини ажратиб туради.

ТАКСИЛ — Кофена дарёси бўйларидаги халқларнинг ҳокими. Ҳиндистонгача бўлган кенг улкалар Таксилга қарам эди. Таксил Александрни иззат-ҳурмат билан қарши олиб, 25 га фил совға қилади.

ТАНАИС — Дон дарёси. Айрим манбаларда Танаид ҳам дейилган. Танаис - Яксарт — Сир билан чалкаштирилган ҳоллар ҳам булган.

ТАПУРЛАР — Гирканиядаги катта қабиланинг номи. Улар жуда жанговар бўлишган. Александр бу ерга келиб, тапурлар билан яқиндан иттифоқ тузди. Тапурларнинг бир қисми Парфияда ҳам яшаган. Бошқа манбаларда эса тапурлар Каспий денгизи бўйида яшовчи дербинлар билан гирканларга қўшни бўлиб яшаган дейилган.

ТЕРЕБИНТ — Кавказ тоғида учровчи хушбуй ва туйимли усимлик. Айниқса қуйлар учун туйимли озуқа. Киренликлар теребинт усимлигини ўстириш билан шуғулланганлар.

ТИРИЕСПА — Бақтриядан Кофен дарёсигача булган кенг улкаларга ҳоким қилиб тайинланади. Александрнинг ишончли дўсти.

ТУМАРИС — массагетлар қабиласининг маликаси. У Эрон шоҳи Кирга қарши курашиб, ғалаба қозонади. Геродотнинг «Тарих» асарида Тумарис ҳақида ҳикоят бор.

ФАИДА — аттикалик аёл. Персепол шаҳрида Александр уюштирган зиёфат чоғида маст бўлиб қолади. Сўнгра Ксеркс саройига олов қуйиб юборади. Чунки Ксеркс бир вақтлар аттикаликларга азоб берган эди.

ФАЛЕСТРИС — амазонкалар шоҳи. Малика Кавказ билан Фозис дарёси оралтиғидаги халққа ҳукмронлик қилади. Фалестрис Александр ҳузурига 300 аёл билан келади. Фалестрис фарзанд кўриш истаги борлигини, ўғил бўлса қолдириб, қиз бўлса ўзи билан бирга олиб кетиш истаги борлигини айтади. Александр аёл кишининг истагини қондиришга рози бўлади ва у бу ерда 13 кун қолиб кетади.

ФРАНГИ — европаликларни шундай аташган.

ФАРАСМАН — Хорасм (Хоразм) шоҳи. Курций Руфнинг таъкидлашича, Хорасм шоҳи Фрогаферн бўлган. У массагет ва дак қабилаларини ҳам бирлаштиради.

ФАРНУХ — ликийлик. Александрнинг қумондони. У авлиёлар наслига мансуб. Сугд ва бақтр тилларини яхши билган. Спитаменга қарши курашади.

ФАСИС — Кавказдаги Рион дарёси. Бу дарё бўйларида колхидалар қабиласи яшаган. Колхидалар ниҳоятда уришқоқ ва жанговар бўлган. Қадим замонлардаёқ афиналиклар Қора денгиз орқали колхидалар юртига тез-тез келиб туришган. Колхидалар билан скифлар уртасида яқин қўшничилик алоқалари бўлган. Бир вақтлар колхидаларга амазонкалар ҳам қўшни бўлган.

ФЕССАЛИЯ — Греция шимолидаги вилоят. Фессалияликлар Окс дарёси бўйидаги ватанларига қайтиб кетишни Александрдан талаб қиладилар. Шоҳ жангга яроқсиз бўлиб қолган фессалияликларнинг бир қисмини ватанларига жунатиб юборади.

ФИВА — Мисрдаги қирқ дарбозали гўзал шаҳар. Мисрликлар Апе деб ҳам аташган.

ФИЛОТ — фракиялик Карсиднинг ўғли. Гермоланнинг дўсти, у ҳам Александрга қарши фитна қатнашчиси.

ФИЛОТА — Парменионнинг ўғли, Александрнинг саркардаси, у ҳам бошқа бир фитна қатнашчиси сифатида Александр томонидан эраמידан аввалги 330 йил кузида Сўғдиёнада улдирилади.

ФИЛИПП — Македония подшоҳи. Эрамиздан илгариги 382—336 йиллар. Александрнинг отаси. 359—336 йиллар шоҳлик қилган.

ФИЛИПП — Александрнинг машҳур овчиси Лисимахнинг укаси. Бақтрия ўрмонида бўлган жангда Александрни душман ҳужумидан ўз гавдаси билан ҳимоя қилиб қолади. У дармонсизланиб дарахтга суяниб қолади. Александр келиб қулга олиши билан жон беради.

ФИЛИПП — Пангей тоғи этакларига Филипп томонидан қурилган шаҳар. Александр ҳам отасидан урганиб, Ўрта Осиёда бир қанча шаҳар куради.

ФРАТАФЕРН — Парфия ҳокими. У арияликларга қарши курашади. Бошқа бир манбаларда эса, Александр Фратафернга Гиркания ҳокимлиги билан бирга Бақтриядаги мард ва тапур ҳокимликларини ҳам беради, дейилади.

ФРЕДАТ — тапурлар қабиласининг бошлиғи. У Александр билан яқин муносабатда бўлади. Шунинг учун ҳам шоҳ уни яна ўз қабиласига бош қилиб қўяди.

ФРУРАРХ — Александрнинг Бақтриядаги саркардаси. У Спитамен томонидан асир олинади.

ФУРИЯ — Грециянинг Италияга чегарадош бўлган жойда жойлашган шаҳар. Фурияликлар ҳам Александр қўшинлари билан Ўрта Осиёга келган эди.

ХАРЕТ — Александрнинг котиби, тарихий воқеаларни ёзиб боради. Шоҳ фармонларини асосан Харет ёзарди. Ўрта Осиёга келган.

ХАРИКЛ — Менандрнинг ўғли. У Эпимендан шоҳга қарши уюштирилган фитна тафсилотини эшитади.

ХОЛИВЛАР — массагетларга қўшни. Каспий денгизи томонида яшовчи қabila.

ХОРИЕН — Суғдиёнадаги қалъа. Унинг баландлиги 20 стадий бўлган. Айланаси эса 60 стадий келади. Атрофи баланд тоғлар билан ўралган бўлиб, фақат бир томонидан унга чиқиш учун торгина йулак бўлган.

ХОРИЕН — Қалъа ҳокими. Хориен қалъаси ҳам унинг номига қўйилган. Кейинчалик Александр билан иттифоқ тузади. У дастлаб Александрга буйсунишдан бош тартади.

ШИРОҚ — шак қабиласидан, оддий чўпон. Полиэннинг «Ҳарбий ҳийлалар» асарида Широқ ҳақида ҳикоят бор. У Эрон шоҳи Доронинг қўшинига ёлғиз ўзи курашиб, енгади.

ЭВРИЛОХ — Эпименнинг акаси, Аресейнинг ўғли, У Харикилдан фитна тафсилотларини эшитиб, шоҳга хабар қилади.

ЭВКИНСКИЙ — Қора денгиз. Илгарилари Қора денгизни Эвкинский — меҳмондуст денгиз дейишган. Кейинчалик меҳмонни яхши кўрмайдиган денгиз деб ҳам аташа бошлайдилар.

ЭКБОТАН — Доро улдирилган жой. Бесс ҳам уша ерда қатл этилади. Эрон шоҳининг ёзги саройи жойлашган шаҳар. Бу шаҳар Мидияда жойлашган.

ЭПИКТЕТ — грек олими. 50—133 йилларда яшаб утган. 112—116 йилларда Урта Осиёнинг қадим тарихи ҳақида қимматли маълумотлар ёзиб қолдирган Флавий Аррианга таълим берган.

ЭПИМЕН — Арсейнинг ўғли, Гермалайнинг дўсти. У шоҳга уюштирилган фитна қатнашчиси.

ЭРИГИЙ — Александрнинг саркардаси. Яккама-якка жангда Сатибарзонга найза санчиб улдиради. Курций Руфнинг айтишича, Эригий Бақтрия урмонларида булган шиддатли жангда ўлади. Александр уни иззат-икром билан дафн этади.

ЭФЕМЕРИДА — «Шоҳ журнали» шундай номланган. Александр булган воқеаларни «Эфемерида»га ёзиб боришни буюрган. Бу журналда Урта Осиёнинг қадим тарихи ҳақида муҳим маълумотлар булган.

ЮСТИН — эраизмнинг II—III асрларида яшаб утган Рим тарихчиси. У Помпей Трогнинг «Филипп тарихи» асарини қайта ишлаган.

ЯКСАРТ — Сирдарёни юнонлар Яксарт дейишган. Айримлар Яксарт — бир калладор дегани дейишади. Бошқа бировлар фақат сартлар яшайдиган улка деган маънода, дейдилар.

ҲУМО — бахт, қисмат ва тинчлик маъбудаси.

АНТИК ҲЛЧОВЛАР

УЗУНЛИК ҲЛЧОВЛАРИ

Фут	—	0,3083 м
Локоть	—	0,4624 м
Оргия	—	1,850 м
Локтей	—	2,5 м
Плефр	—	30,085 м
Стадий	—	184,98 м

СУЮҚЛИК ҲЛЧОВЛАРИ

Хус	—	3,283 л
Метрет	—	39,39 л
Медими	—	52,53 л

ПУЛ ҲИСОБИ

Талант	—	24 сўм 25 тийин (олтин ҳисобида, баъзи манбаларда 1 талант — 25,248 кг соф олтинга тенг дейилган).
Драҳм	—	2,5 тийин (олтин ҳисобида).

ОЙЛАР ҲИСОБИ

Гекатомбеон	—	июнь охири, июль
Метагитнион	—	август
Боедромион	—	сентябрь
Пиакепсион	—	октябрь
Мемактерион	—	ноябрь
Посиодеон	—	декабрь
Апдестерион	—	февраль
Элафеболион	—	март
Мунихион	—	апрель
Фаргемеон	—	май
Скирофорион	—	июнь

Македонияликларда йил кузда бошланган. 19 сентябрдан 16 октябрь оралиғида.

Артемисий	—	9 ой
Дамсий	—	10 ой
Дий	—	3 ой

Бу антик ҲЛЧОВЛАР ўзгаришларга учраб турган.

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
I БОБ ҚАДИМГИ ЁДНОМАЛАР	
Геродот	25
«Скифлар»	34
Квинт Курций Руф	41
«Александр Македонский тарихи»	44
Плутарх	58
«Қўшалоқ ҳаётномалар»	61
Арриан	69
«Александрнинг юриши»	78
Диодор	98
Полиэн	108
«Ҳарбий ҳийлалар»	112
Страбон	129
«География»	137
Помпей Трог ва Юстин	153
«Тарихий кундаликлар»	166
Халқ ижоди дурдонаси	173
«Авесто»	192
II БОБ АНТИК ДУНЁ ВОҚЕАЛАРИ	
Амазонкалар	230
Прометей занжирбанд қилинган қоя	244
Олтин жунли терилар улкаси	249
Гиркания	255
Фитна	264
Окс	278
Овла	280
Сотибарзон	281
Доронинг ҳалокати	284
Бесснинг улими	290
Мароқанд	294
Клит фожиаси	307
Каллисфен	315

Яксарт буйидаги скифлар	326
Букефаль	358
Спитамен	368
Наутак	380
Суғд тоғи	387
Роксана	390
«Осиё шоҳи»нинг одатлари	394
Гефестион ва Кратер	398
Бақтрия томонларда	403
Ҳиндистонга юриш	406
Пор билан жанг	414
Филипп	422
Александрнинг вафоти	428
ХУЛОСА	436
Антик даврларга оид қисқача изоҳли луғат	443
Антик ўлчовлар	461